A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A TÖRÖK FAJ

ETHNOLOGIAI ÉS ETHNOGRAPHIAI

TEKINTETBEN.

BUDAPEST

1885.

A TÖRÖK FAJ

ETHNOLOGIAI ÉS ETHNOGRAPHIAI TEKINTETBEN.

A TÖRÖK FAJ

ETHNOLOGIAI ÉS ETHNOGRAPHIAI

TEKINTETBEN.

IRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1885.

105600

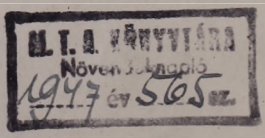

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

TARTALOMJEGYZEK.

Lap

Előszó ... VII

Kútfők jegyzéke ... XI

Bevezetés.

I. A törökök eredete a nemzeti hagyomány szerint ... 1

II. A törökök első föllépése a történelem tanusága szerint 15

III. Török régiségek, tekintettel a törökök eredetére ... 31

IV. A műveltségi mozzanatok bizonysága ... 56

V. A törökök helyzete az ural-altaji törzsben ... 73

VI. A török nép sorsa és vándorlása ... 90

I. Szibiriai törökök.

I. Szibiriai törökök ... 109

II. Jakutok ... 178

II. Középázsiai törökök.

I. Nomádok és félnomádok ... 207

II. Kara-kirgizek ... 311

III. Kazak-kirgizek ... 338

IV. Ujgurok és keleti-turkesztániak ... 380

V. Özbegek ... 419

VI. Kara-kalpakok ... 449

VII. Turkománok ... 460

III. Volga-törökök.

I. Kazáni tatárok ... 503

II. A csuvasok ... 532

III. Baskirok ... 592

IV. Mescserek és tepterek ... 618

IV. Pontus-vidéki törökök.

Lap
I. Krimi tatárok --- --- --- --- --- --- --- --- --- 629
II. Nogaji tatárok. Kundurok. Kumükök. Karacsajok --- 647

V. Nyugoti törökök.

I. Iráni törökök vagy azerbajdsániak --- --- --- --- --- 677
II. Oszmánok --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 705

—

Szó- és tárgymutató --- --- --- --- --- --- --- --- --- 741

ELŐSZÓ.

A török fajt, a mely a föld kerekségének minden népe közt még ma is a legnagyobb földrajzi elterjedéssel dicsekedhetik, a melynek fékezhetetlen vándorlási kedve és harczias szelleme Ázsia és Európa történetében a legjelentékenyebb változásokat idézte elő, és a mely az ó-világ népeinek keretében nem egy érdekes ethnologiai rejtélyt teremtett, az ujabbkori tudomány mindeddig még épen nem méltatta kellő figyelmére. Igaz ugyan, hogy nincs hiány egyes töredékes vázlatokban és oroszul irt, tehát nem mindenkinek számára érthető monographiákban, melyek e fajról szólnak; ujabbkori utazók és ethnographusok is különböző vidékeken érintették a török faj nagy területét és egyes törzsek erkölcsi életének nem egy vonását lerajzolták. Azonban az egész törökséget ábrázoló képet mindeddig még senki sem vázolt és arról, hogy az egyes törzsek milyen ethnologiai és ethnographiai viszonyban vannak egymással, még kiváló tudósoknak, mint Peschelnek és Müller Frigyesnek is csak igen homályos és hibás fogalmok volt.

Hogy e bajon segítsek és ezen a népek ismeretének tudományában levő jelentékeny hézagot betöltsem, elhatároztam, hogy e művet megirom. Az a körülmény, hogy a török népek nyelvével, irodalmával és történetével évtizedeken át foglalkoztam és ezen kívül több évi utazásom alkalmával e népfaj egyes részeivel hosszú ideig és bensően érintkeztem, volt a főok, hogy e munkához mertem fogni. Az itt tárgyalt terület déli népeinek leirásában tehát a magam tapasztalatait értékesíthettem, az éjszakiakra vonatkozólag más kútfőkből kellett merítenem. Sajnos, ez utóbbiakhoz nem lehet mindig férni és nem egy néprajzi értekezésnek, a mely orosz vidéki lapokban elszórva jelent meg, csak a hírét hallottam, de magát meg nem pillanthattam. Minthogy a rendelkezésemre levő anyag nem volt teljes, e könyv különböző részeinek kidolgozása sem lehetett egyenletes és egyforma. Igy például a csuvasokról, baskirokról és kazáni tatárokról vázolt kép sokkal részletesebb, mint a szibiriai törökök egyes részeié, a kikről csak a legujabb korban tudtunk meg egyet-mást és a kikről a rájok vonatkozó nagyon is elmosódott adatokat nem mindig lehetett felhasználni. Sajátságos, hogy ezt a hiányt oly törökök leirása közben is tapasztalhatjuk, a kik közvetetlen közelünkben laknak, tudni illik az oszmánokéban; ethnologiai és ethnographiai tekintetben ugyanis Anatolia kevésbbé ismert, mint a

Thien-San és a Jaxartes medenczéjének tőlünk távol eső vidékei. A népek ismeretének tudományát eddigelé leginkább az gátolta kifejlődésében, hogy az ethnographus utazók nincsenek feladatukra kellően elkészülve, különösen pedig az, hogy nincsen elég nyelvismeretök. Az ethnographia és gyakorlati philologia egymástól elválaszthatatlan. A földrajz, természettudomány és régiségtudomány képviselőjének talán elég, ha jó a szeme; az ethnographus azonban csak fülével és nyelvével kutathat, és az olyan ethnographus, a ki idegen országokban tolmács segítségével jár, helyesebben cselekednék, ha otthon maradna.

Czélom, a mely e művem kidolgozásakor szemem előtt lebegett, minden előtt az volt, hogy az egyes, a törökségre vonatkozó és eddigelé megjelent adatokat összegyüjtsem, kellően megválogassam és a népismeret barátjainak könnyen érthető alakban átadjam. Minthogy munkám alapterve az volt, hogy a felvett anyagot népszerűen kezeljem, azért tudományos okoskodásokra csak ott lehettem tekintettel, a hol azt egyik-másik ethnologiai rejtély okvetetlenül megkövetelte, például a bevezetésben, a melyben az egész török faj eredetének kérdését fejtegetem, a melyről eddig még a tudósok köreiben is a legzavarosabb fogalmak uralkodnak. Az árják és sémiek régiségtudományában e két emberfaj ujabbkori tudósai már jelentékeny eredményeket

értek el, holott az ural-altajiak, kik a műveltségnek még gyermekkorát élik, idegen segítségre szorulnak és eddigelé csak mostoha bánásmódban részesültek. Pedig már azért is kell a népismeretnek ez eddig elhanyagolt területére egy tekintetet vetnünk, mert egyrészt a törökség némely törzse nyugatnak kelettel vívott heves culturaharczában közel jutott végső veszedelméhez és nemsokára nyomtalanul el fog enyészni, és mert másrészt a közlekedés eszközeinek rohamos gyarapodása által egymástól távol levő földövek népei annyira közelednek egymáshoz, hogy már nem lehetnek el sokáig egymás ismerete nélkül. A hol a népek nagy közlekedésében vasutak és telegraphok törtek utat, ott a gyakorlati philologiának és az ethnographiának kell a fajok egymáshoz való közeledésének művét gyorsítania és tökéletesítenie.

Végül el nem mulaszthatom, hogy köszönetet mondjak dr. Pozder Károly tanárnak, a ki e könyv sajtó alá rendezését elvállalta. Az ő gondos és tüzetes áttekintése folytán e magyar kiadás a többinél tökéletesebb.

Budapesten, 1885 szeptember havában.

Vámbéry Ármin.

KÚTFŐK JEGYZÉKE.

Abulghazi Bahadur Khan. Kiadta franczia fordítással Desmaisons báró, 2 köt. (Szt-Pétervár, 1874.)

Ahlquist. Unter Wogulen und Ostjaken. Reisebriefe und ethnographische Mittheilungen. (Helsingfors, 1883.)

Altinszarin. Ocserk szvatovsztvja i szvadbi u kirgizov orenburgszkago vjedomsztva. Az orenburgi földrajzi társaság zapiszkijában. (Kazan, 1870.)

Aspelin, J. R. De la civilisation préhistorique des peuples permiens. A következő czímű kötetben: Travaux de la IIIe session du Congrès International des Orientalistes à St-Pétersbourg (1876.)

Berezin, J. Seibaniada. Isztoria mongolo-tjurkov. (Biblioteka vosztocsnikh isztorikov, I. Kazan, Moszkva, Szt-Pétervár, 1849.)

— Bulgar na Volgje. (Kazan, 1861.)

Bergé, A. Dichtungen transkaukasischer Sänger des 18. und 19. Jahrhunderts in azerbaidschanischer Mundart. (Leipzig, 1868.)

Besze, J. de. Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Asie Mineure et à Constantinople. (Paris, 1838.)

Blocqueville, H. Gouliboeuf de. Quatorze mois de captivité chez les Turcomans. (Tour du monde, Ie année, nr. 28.)

Böthlingk. Die Sprache der Jakuten. (Szt-Pétervár, 1851.)

Budagov. Szravnitelnij szlovar tureczko-tatarszkikh narecsij. (A török-tatár nyelvek összehasonlító szótára. Szt-Pétervár, 1869.)

Burness, Alexander. Travels into Bokhara, being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia. (London, 1834.)

Castrén, M. Alexander. Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker. (St-Petersburg, 1857.)

Chodzko, Alexander. Specimens of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroglu, the bandit minstrel of Northern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian. (London, 1842.)
Desguignes. Histoire des Huns.
Ebu Dolef Miszar Ibn Mohalhal de itinere Asiatico, studio Kurd de Schlözer. (Berlin, 1845.)
Eichwald. O csudszkikh kopjakh (csúd bányákról) az archæologiai társaság zapiszkijában, 1857. V. ö. német kivonatát Erman Archivjában, XIX. 55.
Eminov. Szbornik baskirszkikh i tatarszkikh pjeszeny. (Baskir és tatár dalok gyüjteménye) az orosz császári földrajzi társaság orenburgi osztályának zapiszkijában, 1870.
Erdmann. Ueber die Tataren Kazans. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. XIII. köt. 4. füz. 659—690. l.
Fischer, J. E. Sibirische Geschichte. (St-Petersburg, 1773.)
Forsyth, T. Report of a mission to Yarkand. (Kalkutta, 1873.)
Geiger, W. Ostiranische Cultur im Alterthum. (Erlangen, 1882.)
Golovinszki, J. P. Szbornik szvjedjenij o terszkoi oblasztij. (A tereki vidékről szóló tudósítások gyüjteménye. Vladikavkaz, 1878.)
Grigoriev, V. V. Vosztocsni Turkesztan (fordítás Ritternek Ázsia földrajzáról írt művéből. Szt-Pétervár, 1866.)
— Ob arabszkom putesesztvennikje X vjeka Abu Dolefje i sztransztvovanij jego po szrednej Azii. (Szt-Pétervár, 1872.)
— Ueber die Kirgizen. A Journal des Ministeriums der Volksaufklärung 1875. évi márcziusi számában.
Hammer, J. von. Geschichte der Ilchane in Persien.
Henszlmann, E. L'âge du fer, étude sur l'art gothique. (Budapest, 1878.)
Heyd, W. Geschichte des Levantehandels. (Stuttgart, 1879.)
Hyacinth Pater. Zapiszki o Mongolii. (Szt-Pétervár, 1828.)
Ibn Khordadbe. Kiadta M. Barbier de Meynard a Journal Asiatique 6. seriesének 5. kötetében.
Jadrinczev, M. N. Ueber die Bewohner des Altai und die tschernewischen Tataren, a Russische Revue XXI. k. 12. füzetében.
Khanikoff, N. Mémoire sur l'ethnographie de la Perse. (Paris, 1866.)
— Mémoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase, a Journal Asiatique 5. seriesének 20. kötetében.
Khormudsi Dsaafar M. Perzsia és az egész világ leirása perzsául. (Siraz, 1274, Kr. u. 1857.)

Khvolszon. Izvjesztija o Khazarakh, Burtaszakh, Bolgarakh, Madjarakh, Szlovjanakh i Ruszakh. (Szt-Pétervár, 1869.)
Klaproth. Asia Polyglotta.
— Reise in den Kaukasus.
Köppen, P. Ob ethnograficseszkoi kartje jevropeiszkoi Roszij. (Europai Oroszország néprajzi térképéről. Szt-Pétervár, 1853.)
— Ueber Tumuli in Russland. (St.-Petersburg, 1836.)
— Dr. W. Anthropologisches aus der Krim, a Russische Revue XI. évfolyamában.
Kosztenko, L. Th. Turkesztanszki kraj. Opit voennosztatiseszkago obozrjenija turkesztanszkago voennago okruga. Materiali dlja geografi i sztatisztiki Roszij. (Szt-Pétervár, 1880.)
Kuropatkin, A. N. Kasgarija, isztoriko-geograficseszki ocserk sztrani jega voennija szili promiszlenoszti i torgovlja. (Kasgaria, az országnak, haderejének, iparának és kereskedelmének történeti és földrajzi leirása. Szt-Pétervár, 1879.)
Kuun, Comes Géza. Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum Divi Marci Venetiarum; primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit. (Budapest, 1880.)
Laptev. Materiali dlja geografij i sztatisztikij Roszij. (1861.)
Lehrberg, A. C. Untersuchung zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands. (St.-Petersburg, 1816.)
Lennep, Henry J. van. Travels in Asia Minor. (London, 1870.)
Lewchine, Alexis de. Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Khirghiz-Kaisaks. Traduite du russe par Ferry de Pigny, revue et publiée par E. Charrière. (Paris, 1840.)
Markham, Clement. Narrative of the mission of George Bogle to Tibet and of the journey of Thomas Manning to Lhassa. (London, 1879.)
Marvin, Charles. Merv, the queen of the world and the scourge of the manstealing Turcomans. (London, 1881.)
Masz'udi. Muruds ez-zeheb ve maaden ul-dsovher. (Aranyos rétek és gyémántos bányák), kiadta Barbier de Meynard és Pavet de Courteille. (Paris, 1861—6.)
Menander a byzanczi történeti kútfők bonni kiadásában.
Middendorf, A. Th. Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens. (St.-Petersburg, 1848—70.)
Narodi Roszij. Oroszország népei. (Szt-Pétervár, névtelenül.)
Nebolszin, P. J. Vjesztnik imperatorszkago ruszkago geograficseszkago obscsesztva. 2. rész, 5. szakasz.

Nöldeke. Auszüge aus Neschri's Geschichte, a Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft XIII. kötetében.
Notices et Extraits, XIV. köt.
O'Donovan, Edmond. The Merv Oasis. Travels and adventures, east of the Caspian during the years 1879, 80, 81, including five months' residence among the Tekkes of Merv. (London, 1882.)
Pallas, P. S. Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches. (St.-Petersburg, 1783.)
Pauli, T. de. Description ethnographique des peuples de la Russie. (St.-Petersbourg, 1862.)
Polak, Dr. J. Persien, das Land und seine Bewohner. (Leipzig, 1865.)
Radloff, Dr. W. Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens. (St.-Petersburg, 1866.)
— Ethnographische Uebersicht der türkischen Stämme Südsibiriens und der Mongolei. (Leipzig, 1883.)
— Phonetik der nördlichen Türksprachen. (Leipzig, 1883.)
— Observations sur les Kirghises. (Paris, 1864.)
Rajendra Lala Mittra. Indo-Aryan contributions towards the elucidation of their ancient and mediæval history. (London, Kalkutta, 1881.)
Rasid-eddin Tabibi. Tads-ettevarikh. (A történetek koronája.)
Raverty. On the Turks, Tattars and Mongols. Az orientalistáknak Szt-Pétervárott tartott nemzetközi gyülésén előadott értekezés. (1876.)
Riegler, Lorenz. Die Türkei und deren Bewohner, in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologischen Verhältnissen. (Wien, 1852.)
Ritter. Erdkunde.
Rittich, A. F. Materiali dlja ethnografij Roszij; Kazanszkaja gubernija. XIV. köt. 2. rész. (Kazan, 1870.)
— Die Ethnographie Russlands. A Petermann-féle közlemények 54. sz. pótlófüzete. (Gotha, 1878.)
Rytschkoff, Peter. Orenburgische Topographie oder umständliche Beschreibung des orenburgischen Gouvernements. Aus dem Russischen von J. Rodde. (Riga, 1772.)
Scherzer, T. J. Smyrna und seine Umgebung. Geographische Mittheilungen 1874.
Schott, W. Ueber die echten Kirgisen. (Berlin, 1865.)
Scsukin, O. Pajezdka v Jakuczk. (Utazás Jakuczkba. Szt-Pétervár, 1844.)
Shaw, R. B. A sketch of the Turki language as spoken in Eastern

Turkistan, together with a collection of extracts. (Lahore, 1875.)
Sheil, Lady. Glimpses of life and manners in Persia. With notes on Russia, Koords, Toorkomans, Nestorians, Khiwa and Persia. (London, 1856.)
Sommier, S. Fra i Basckiri. (Firenze, 1882.)
Spiegel, Fr. Eranische Alterthumskunde. I. (Leipzig, 1871.)
Stumm, Hugo. Der russische Feldzug nach Chiwa. (Berlin, 1875.)
Szbojev, V. Iszljedovanija ob inorodzakh kazanszkoi gubernij. (A kazáni kormányzóság idegen népességével foglalkozó kutatások. Kazán, 1856.)
Szpaszki, G. A szentpétervári földrajzi társaság zapiszkija, 1857.
— Inscriptiones Sibiriacae. Zapiszki. (Szt-Pétervár, 1820.)
Tavernier, J. B. Les six voyages. (Paris, 1692.)
Tchihatcheff, P. Voyage scientifique dans l'Altai oriental et les parties adjacentes de la frontière de Chine. (St.-Petersbourg, 1845.)
Tevarikh-i Al-i Szeldsuk. A leideni könyvtár 419. számú kézirata.
Tott. Baron von. Nachrichten von den Türken und Tataren. (Wien, 1788.)
Ujfalvy, Charles, de Mezőkövesd. Expédition scientifique française en Russie, Sibérie et dans le Turkestan. (Paris, 1880.)
Vámbéry, A. A turkománok nyelvéről. Értekezés, turkomán szöveg (Makhdumkuli divánjából) és fordítása, jegyzetek. Nyelvtudományi közlemények. XV. köt. 1—54. l.
— agataische Sprachstudien, enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache. (Leipzig, 1867.)
— Vándorlásaim és élményeim Persiában. (Pest, 1867.)
— Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. (Leipzig, 1870.)
— Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes. (Leipzig, 1879.)
— A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. (Budapest, 1882.)
— Scheibaniade, özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm. Text, Uebersetzung und Noten. (Budapest, 1885.)
Veliaminov Zernov. Iszljedovanija o Kaszimovszkikh czarakh i czarevicsakh. (A Kaszimida fejedelmekről és fejedelem-fiakról szóló kutatások, Szt-Pétervár, 1864.)

Vullers, J. A. Mirchondi historia Seldschukidarum Persice edidit. (Giessen, 1837.)
Welichanow. The Russians in Central Asia, translated by J. and R. Mitchell. (London, 1865.)
Wenjukow. Die russisch-asiatischen Grenzlande. (Berlin, 1873.)
Wilson, Sir Charles. Notes on the geography of Asia Minor made during journeys in 1879—82. A Proceedings of the Royal Geographical Society 1884. juniusi számában.
Yule, H. Cathay and the way thither, being a collection of mediæval notices on China. 2 köt. (London, 1864.)
— The book of Ser Marco Polo the Venetian, concerning the kingdoms and marvels of the East. (London, 1871.)
Youferow. Sur les Bachkirs.
Zagrjasszki, G. S. Bit kocsevago naszelenija dolinej Csu i Szirdarja. A Turkesztanszkija vjedomoszti 1874. évi 25—32. sz.
— Karekirgizi, a turkesztani ujság 1874. évi 41—45. sz.
Zimmer, Dr. Altindisches Leben; die Cultur der vedischen Arier nach dem Samhita dargestellt. (Berlin, 1879.)
Zinkeisen, J. W. Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. (Gotha, 1840—63.)
Zolotniczki, N. J. Karnevoi csuvasszko-ruszkij szlovar. (Csuvas-orosz gyökszótár. Kazán, 1875.)

BEVEZETÉS.

I.

A TÖRÖKÖK EREDETE A NEMZETI HAGYOMÁNY SZERINT.

A TÖRÖK népeknek mesékkel és mythosokkal diszített s a hagyomány útján [1] a legkülönbözőbb és legtarkább formában fenmaradt őstörténete azt mondja, hogy Jáfetnek, a Noé fiának, nyolcz gyermeke volt, ú. m.: 1. Türk,

[1] E hagyomány legrészletesebben a következő keleti históriai munkákban található: 1. Ala-ed-din DSUVEINI *Dsihankusa* (a világot megnyitó) című műve, mely a mongolok hódításait tárgyalja. A szerző hadjáratot viselt HELAGU alatt Bagdad ellen s 1283-ban halt meg. Munkája az 1257. évvel végződik. — 2. RASID-ED-DIN TABIBI, Ghazan khán vezére, a mohammedán historikusok egyik legtudósabbika, a ki munkáját Dsingiz és ennek első utódai alatt fejezte be 1307-ben s Ebuszaid parancsára 1318-ban kivégeztetett. A jogosan *Tads-et-tevarikh*-, azaz: a történetek koronájának nevezett művet a későbbi historikusok, a török eredetére vonatkozó részben, a legkülönbözőbb módon kizsákmányolták. — 3. A *Sedsre-i-türki* (török családfa) ABULGHAZI BAHADUR-khántól, Khiva egyik uralkodójától (1643—63), a ki — mint maga mondja — a RASID-ED-DIN művén kívül még tizenhét más Dsingiz-namét (mongolok története) használt, melyek közt bizonyára nehány, előttünk ismeretlen forrás is volt. — 4. MIRKHONDnak *Rauzat-esz-szefa* (a gyönyör kertje) című mun-

2. Csin, 3. Khazar, 4. Szaklab, 5. Rusz, 6. Ming, 7. Gumari és 8. Khalads, vagy Tarads, Jarads,[2] s hogy e nyolcz gyermek egyike, *Türk*, az Iszik-Köl mellett, Szelenkej nevű helyen telepedett meg és a sátor-lakásnak fölfedezője lőn. Csin, az ipar és selyemtenyésztés feltalálója, Ma-Csin-t alapította s itt megtelepedett; Khazar a Volga vidékét választotta hazájaul; Szaklab a zordon északra, a hetedik klima alá nyomult, hozzá csatlakozott Rusz is, — az oroszok ősatyja — de később elvált tőle; végre Ming és Gumari Bulgar környékén és a gúzok földén ütött tanyát. Sőt ezen ősatyák utódai között is tud különbséget tenni a hagyomány; mert — szerinte — Türknek négy fia volt: Tütek,

kája, keleti dagályos stylusban irott világtörténelem, a mely Huszejn Bajkara uralkodása alatt készült Heratban. Szerzője 1497-ben halt meg. — 5. TARIKH-I-VASZSZAF, *Tedszijet-ul-emszar ve tezdsijet-ul-aszar* (a városok részletezése és az évszázadok elővezetése) czímen, a mely az 1327. évig terjed; rhetorikai szódagálya miatt a törökök eredetét illetőleg kevés értéke van. — 6. *Zafar-name* (győzelem könyve), SEREF-ED-DIN ALI JEZDI-től, Timur története, ennek haláláig, 1405-ig. — 7. *Tarikhi-Benaketi* vagy *Fenakiti*, ABU SZULEJMAN DAUD BIN ABUL-FAZL-tól, az 1318. évig terjed s kilencz fejezetben a törökök és mongolok történenetét tárgyalja, RASID-ED-DIN műve után. — 8. *Tevarikhi-Ali Szeldsuk* (a szeldsukidák története). — 9. *Khulaszat ul Akhbar fi bejani ahvali ül Akhjar* (Kivonat a legkitünőbbekről való tudósításokból) KHONDEMIRTŐL, Mirkhond fiától, a ki 1534-ben halt meg. E könyv 9-ik fejezetében van említés a törökök genealogiájáról. — Kisebb kivonatok találhatók még a *Habib-esz-Szijar* (KAZVINITÓL), *Muntahabb-et-tevarikh*, a *Tarikhi-Rasidi* (MIR-HAJDARTÓL) stb. czímű művekben.

[2] A különböző irásmódot, vagy inkább az eltorzítást az eredetileg ismeretlen tulajdonnévvel kiigazítani akarni haszontalan munka volna. Mi mindig az esetleges szójelentésre és a török nyelvek hangtanára voltunk tekintettel.

Hakal, Barszadsar és Imlak [3] s az elsőnek, t. i. a Tüteknek egyik unokájától származtak a *Tatar* és *Mogul* [4] nevű ikertestvérek. Továbbá Szaklab és Rusz, azaz a szlávok és oroszok, mint testvérek szerepelnek a hagyományban; Ming fia volt Guz; Gumari gyermekei pedig: Bulgar és Burtasz, kiknek utódai a magyarok [5] és baskirok.

Idáig még korlátlanúl csapongott a phantasia, de már innen mindinkább szűkül a köre; Tatar és Mogul lépnek előtérbe, mint a törökség ősatyái, a mennyiben az elsőtől Buka, Jelindse, Atli, Atsziz, Urdu, Bajdu és Szüjünds, a másodiktól pedig Kara khán, Öz khán, Köz khán és Kör khán [6]

[3] A *Tütek* talán *tutuk*-ra javítandó. Barszadsar és Imlak könnyen megmagyarázható a török nyelvkincsből, a mennyiben az elsőnek jelentése: «ha a barát elmegy», az utóbbié pedig «üdvhozó.» De a Hakal név már a fölismerhetetlenségig el van torzítva. A Barszadsar név ilyen jelenthetésére nézve v. ö. a csag. *Kazankitken* (a hol az üst elmerült; az Oxus egyik vízesése) és a kirg. *Dombraketken* (a hol a tambura elmerült; egy folyó neve), továbbá *Ögüz-kitken* (a hol az ökör elmerült; az Oxus egyik csatornája Kungrát mellett) stb. elnevezéseket.

[4] Rasid-ed-din szerint a mongolok e *Mogul* nevet csak Dsingiz khán uralkodása alatt vették föl; e nézetet azonban Raverty («On the Turks, Tattars and Moghals» című, az orientalisták nemzetközi congressusában, 1876-ban Szent-Pétervárott tartott felolvasásában) megczáfolta. E név Dsingiz ideje *előtt* ismeretlen volt ugyan nyugoti Ázsiában, de hogy már előbb is létezett, azon nem lehet kételkedni.

[5] A Maskar vagy Masgar tollhiba a مشعر Masar, helyesebben Madsar helyett. Lásd e szó etymologiáját «A magyarok eredete» 204—206. lapjain.

[6] Az *Öz*, *Köz* és *Kör* neveket az egyes források a legkülönbözőbb alakban írják. Én a Rasid-ed-din és Abulghazi írásmódját tartom leghelyesebbnek, s azt hiszem, hogy az *öz* egyenlő a török öz «személyiség, egyéniség» szóval, míg a *köz* jelentése «szem», a *kör*-é pedig «vak».

igazi törökös nevű személyek származtak le successiv rendben. Sőt az események színhelye is feltünő módon közeledik a törökség gyanítható őshazája felé. S így annál különösebb az a körülmény, hogy e phantasticus genealogia — a helyett, hogy a törököt Tatar khántól, a mongolokat Mogul khántól eredeztetné, a mint várni lehetne — 1. a tulajdonképeni törököket Mogul nemzetségétől származtatja, 2. mind a két ősnek utódait olyan vad ellenségeskedésbe hozza egymással, hogy a mongolok egészen elfogynak, annyira, hogy — Abulghazi kifejezése szerint — ez ellenségeskedés után egy mongol sem maradt többé a világon.[7]

Vegyük most szemügyre a törökség hagyományának eme két momentumát.

A monda egyik változata szerint Mogulnak legidősebb fia, Kara, a mai Turkesztánban lakott, nyáron át az Ar-tag és Kar-tag hegyeken, télen pedig a Kizil-kum völgyeiben; a másik változat szerint ellenben Közép-Ázsiának olyan részén tanyázott, a mely keletről Khinával, nyugaton az ujgurukkal, északon a kirgizekkel s délről a tangutokkal volt határos, — ez pedig nem más, mint a khalka-mongolok földe. Csak fiának, Oguz khánnak rajzolásában értenek egyet a különböző források, a kit — ámbár a mesés Kajumersz kortársa volt — buzgó mohammedánnak és világhódítónak, szóval a legelső és leghatalmasabb török fejedelemnek[8] tűntetnek fel. E mesés hős — a kinek

[7] «Garaz mogul hics dünjada kalmadi», mondja Abulghazi, edit. Demaison, 31. l., azaz egy mongol sem maradt több a világon.

[8] Annál inkább megérdemli a «törökök fejedelme» czímet, mert — a mint a mondák összhangzólag hirdetik — az ő idejében népe az általános *Türkmen*, azaz törökség nevet viselte. Lásd alább, a turkománokról szóló fejezetben e *türkmen* név etymologiáját.

tulajdonítják az évszázadokkal, sőt talán évezredekkel később élt turáni világhódítók minden győzelmét — száztizenhat évig tartó uralkodása után hat gyermeket hagyott maga után; nevök: *Kün*-khán (nap-fejedelem), *Aj*-khán (hold-f.), *Jolduz*-khán (csillag-f.), *Kök*-khán (ég-f.), *Tak*-khán (hegy-f.), *Tingiz*-khán (tenger-f.). E fiúk közül három képezi a jobb, három a bal szárnyat s mivel mindegyiköknek még négy fia volt, a következő huszonnégy nemzetséget származtatja tőlük a hagyomány, fölemlítve az illető epithetonokat is: a pecsétet, a vadász-madarat és a kedvelt ételt.[9]

	A nemzetség neve	Pecsét	Vadász-madár	A kedvelt eledel
Kün-khán fiai	Kati (erős)		sahin (sólyom)	kara bagrin (ma kirgiz étel kanczaló húsából)
	Bajat (gazdag)			
	Alka-oji (minden helylyel elégedett)[10]			
	Kara-ojli (fekete sátoros)			
Aj-khán fiai	Jazar (a kinek nagy földbirtokai vannak)		kartal (sas)	asiklu-umads (egy tészta-nem bokacsonttal)
	Düker[11] (légyottot ad)			
	Dudurga (uralom-alapító)			
	Japarli (illatozó ?)			

[9] Itt a rendelkezésemre álló források között különösen a *Tevarikhi Ali Szeldsuk*-ot (leideni Bibliotheca, Nr. 419) használom, mert ez az egyetlen, mely a pecsétek mellett a vadászmadarak és a kedvelt ételek neveit is felemlíti.

[10] Nem egészen világos előttem, hogy az *Alka-oji* miért fordítható így. A rejtély kulcsa bizonyosan az eredeti szöveg eltorzításában van.

[11] A دوكار talán eredetileg: دولار *düler*, a *düle* (szembeállani) igétől.

	A nemzetség neve	Pecsét	Vadász-madár	A kedvelt eledel
Jolduz-khán fiai	Usar (gyors, fürge)	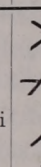	tausandsil (nyúlászó héja)	umadsu edlü (tészta hússal)
	Kizik (tüzes)			
	Begdili [12] (a fejedelmi szót becsülő)			
	Karkin [13] (nagy ehető)			
Kök-khán fiai	Bajindir (gazdag leszek)	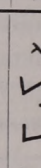	sonkur (sólyom)	szulu kara bagrin (vizes húsétel)
	Bicsene [14] (utánzó)			
	Csauldur (hires) [15]			
	Csini (harczra kész) [16]			
Tak-khán fiai	Salar (fegyverre támadó)	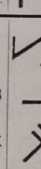	ücs kus (három madár) ?	asiklu ve kids (húsétel)
	Imir (nagyon jó és gazdag)			
	Ala jontlu (a kinek jó lova van) [17]			
	Oragir (mindig jóltevő) [18]			

[12] *Begdili* szó szerint: fejedelmi szó, fejedelmi nyelv.

[13] Helyesebben *kankin*, a *kan* (jóllakni) igétől.

[14] *Bicsin*, *Bidsin* tulajdonképen: majom; a mongolból van kölcsönözve.

[15] Sejkh Szulejman szótára (Lugat-i-csagataj ve türki oszmani) így magyarázza a *csaudur* szót: «jó hírnevű, méltóságos; egy török törzsnek és Ogur khán fiának neve», 149. l.

[16] Tulajdonképen: őszinte, igazságos.

[17] A *jont* vagy *junt* régi török szó (ló, kancza, csikó).

[18] Az *Ürker* (Abulghazinál), az *Ürkez* (Rasid-ed-dinnél) és *Ovagir* (a *Tevarikhi Ali Szeldsuk*-ban) semmiképen sem fejezik ki ezt a jelentést.

	A nemzetség neve	Pecsét	Vadász-madár	A kedvelt eledel
Tingiz-khán fiai	Bikdir (nagy hős)			
	Böktür (nagylelkű a legyőzött iránt)			
	Tava (a ki mindig felül van) [19]		csakir (karvaly)	etlü (boka és hátsórész)
	Kanik (a kinek minden harcz becsületére válik) [20]			

A monda ismeri ezen huszonnégy nemzetség-főnek utódait is, sőt fölemlíti ezeknek törvénytelen gyermekeit is, még pedig általában igazi török nevekkel, a mi mindamellett nem akadályozza azt, hogy Il-khánt, Tingiz-khán fiát, a mongolok fejedelmévé tegye, a mongolokévá, a kik ez időben legszámosabbak voltak mindnyájok között s mindennek daczára Szüjünds khán — a kit a kirgizek segítettek — annyira megverte őket, hogy Kijan és Nöküz [21]

[19] ABULGHAZInál *ava*, RASID-ED-DINnél *büve*. Azért tartjuk leghelyesebbnek a *tava* olvasást, mert ez legjobban megfelel a szó jelentésének (l. a Tschagataische Sprachstudienben a tava تاوا szót).

[20] ABULGHAZInál *Kanik*, míg a *Tevarikhi Ali Szeldsuk*-ban *Karkin*.

[21] A *Kijan* jelentése ABULGHAZI szerint «záporpatak» (a Lehcse-i-Oszmani-ban *kajan*, a hegyről sebesen alárohanó patak; továbbá: egy régi mongol nomád-sátor), melyből később *kijat* lett (mongol pluralis a *kij*-ből). BEREZIN a mongol *kej* (levegő) szóval azonosítja s helytelennek tartja ezt a kijan-nal fölcserélni (lásd «Sejbaniada» czímű művét, 35. és 38. l., Kazán 1849). A NÖKÜZ névre vonatkozólag semmi fölvilágosítást sem ad ABULGHAZI, de nem nehéz ebben a mongol noghoszon (gyapju) szót

kivételével a mongolok mind elvesztek. Kijan és Nöküz Erkene-kun-ba[22] vonúltak vissza, hogy később nagyon felszaporodott utódaikkal, mint tulajdonképi mongolok, a történelem szinterére föllépjenek, később pedig Dsingizkhán alatt világtörténeti hírre jussanak.

Ezek után már azt lehetne várni, hogy a hagyomány a két nép, — t. i. törökök és mongolok közt, különbséget téve, mindegyiket külön, a saját ethnikai alakulásában állítja elébünk. Csakhogy nem így áll a dolog. Sem Dsuveini és Rasid-ed-din — a hagyomány első leirói — sem ezeknek későbbi másolói épen semmi határt sem ismernek genealogiai magyarázataikban,[23] mert a mongolokat és törököket egészen összezavarják, s e nagy ethnikai különbségben csak azon egyetlen pont világos, mely az öt első nemzetségre vonatkozik, milyenek: az *ujgurok, kanglik, kipcsakok, kalacsok* és *karlikok*,[24] a kiknek egykori hazáját a régi arab geographusok adataival eléggé egyezőleg határozza meg a hagyomány. Igy a kipcsakok hazájának a Don, Volga és Ural közötti vidéket tartja; a kanglik, kik eleintén a turkomanokkal együtt laktak (valószínűleg a kipcsakok szomszédságában), később elváltak tőlük és az Iszik-köl, Csuj és Talasz partjaira vonultak. A karlikok Mongolia magas hegyein tanyáztak; míg az ujgurok

fölismerni. Én *Nöküz*-nek olvasom, mert ez a szó az özbegeknél, mint nemzetségnév, ma is így hangzik.

[22] Dordsi Banzarof, a mongol tudós, Ergene-khon-nak olvassa és «mélyedés, völgyfenék» szóval értelmezi (l. Berezin «Sejbaniada» 21. lap).

[23] Ezt méltán csodálhatjuk Abulghazinál, mert ő mind a két nyelvet, t. i. a törököt *és* mongolt ismerte, és neki mind a két nép ethnikai különbségéről elég pontosan értesülve kellett lennie.

[24] Rasid-ed-din egy más helyen ezen öt első nemzetséghez még az *Agacsar* nevet is csatolja.

hazája — a mint alább Abulghazi után részletesen közölni fogjuk — szintén Mongoliában volt, a kangliktól délkeletre,[25] vagyis, a mint Rasid-ed-din lakonice kifejezi: a nomád török nép lakta a Kipcsak, Rusz, Tserkesz, Baskir, Talasz, Sziram, Ibir, Szibir, Szelenga és Ankara pusztáit, völgyeit, hegyeit és lapályait, az Irtis partjától és az Altai hegységtől Turkesztán és Ujgurisztán határáig, egy szóval *mind azon helyeket, hol a mongol invasio korában törökök laktak s még ma is laknak.* A hagyomány természetesen nem elégszik meg az egyes török-mongol törzsek fölszámlálásával, hanem néha történelmi eseményekről is tudósít és olyan geographiai részletezéseket ad, melyek azon vidékre nézve oro- és hydrographiai szempontból érdekesek, és azon gyanítást támogatják, hogy az a compositio, melyet a török nép genealogicus hagyományának neve alatt úgy a keleti historikusok, mint az európai tudósok oly sokféleképen magyaráztak, commentáltak és értelmeztek, semmi körülmények közt sem ered a mesés őskorból, hanem csak egyes török és mongol főnökök s e népek első genealogusai phantasiájának productuma, a mely talán igen kevés részben támaszkodik az őskorból leszármazott szájhagyományra, legnagyobb részében pedig — a milyenek Dsuveini, Rasid-ed-din és Abulghazi munkái — részint a török népeknek XIII. századi ethnikai állapotát tünteti fel, részint pedig olyan arab és perzsa utazási művek adatain alapszik, melyek az előbbi századokból erednek s a tudományos világ előtt is ismeretesek.

[25] A Kalads-törzsnek — ámbár phantasticus etymologián alapul — semmi specialis hely nincs kijelölve hazájául. Némely történetírók Szisztán és Afganisztán legrégibb lakói gyanánt említik őket.

Ezen eredményre jutunk, ha e hagyomány forrását, tendentiáját és tartalmát megvizsgáljuk. Rasid-ed-din adatainak teljes méltatásánál, mely szerint Ghazán khán őt a mongolok történetének megirására felszólította, nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy Ghazánnak az Abulghazi által említett fölszólításában ellenmondást találunk. «Hála istennek — igy szólt Ghazán Rasid-ed-dinhez — hogy mi mohammedánokká lettünk. Két vagy három emberöltő mult el, hogy ősünk, Helagu, kijött Mongoliából. A mi utódaink el fogják felejteni a nyelvet, szokásokat, a földet és hazát, valamint a mongol nemzetségeket is. Mongoliában van még sok nép, melyek közül egynehány tiszta mongol eredetű, de a többi nem. Ezeket tehát össze kell írnod». Mikor én (Rasid-ed-din) erre azt jegyeztem meg, hogy a khán olyan nagy munkát bízott rám, a melyet én magam alig végezhetek el, a khán igy válaszolt: «E munkára senki sem alkalmasabb, mint te. Vannak mongolul irott könyveink és olyan embereink, a kik a soha le nem irott dolgokat emlékezetökben őrzik». Ez után öt vagy hat öreg mongolt mellém adtak s ezenkívül Pulad Csingszang herczeget is, a kit a khán a következő feladattal bízott meg: «Senki sem ismeri jobban a mongolok genealogiáját, mint te, s azonkívül a mongol nyelvet és irást is érted». — Mindenek előtt nehéz megérteni, hogy Ghazán khán mely nyelvet és szokásokat féltett az elfeledtetéstől. A mongolt itt aligha lehet érteni, mert Ghazán udvara és környezete tudvalevőleg már egészen török volt. Továbbá nem látjuk át, hogy a mongol Pulad Csingszang — habár honfitársainak genealogiájában egészen jártas volt is — hogy tudott felvilágositásokat adni a török genealogiájáról; mert azt nem lehet föltenni, hogy a mongolok és törökök, a kik egymástól elválva már igen régóta külön élnek, a kölcsönös clan-

viszonyokról tudomással bírtak, mivel ezt még a turkománok-, kirgizek- és kazakokról sem lehet állítani a törzsrokonság és szomszédság mellett sem. A mongolúl írott annalisok létezésén is lehet kételkedni, ha megemlítjük, hogy a mongolok csak Dsingiz khán idejében vették át az írást az ujguruktól; s így a legjobb esetben is csak száz évesek lehettek azon évkönyvek. De nem tekintve mindezt, már azon egy körülmény is megingatja e hagyomány ősi eredetében való hitünket, hogy egyetlen egy török törzset sem ismerünk, a mely saját genetikai viszonyáról olyan traditiót őrzött volna meg, mely több évszázaddal hátrább vezetne bennünket. Nehány bizonytalan és homályos reminiscentia, a milyen például a turkománoknál Szön khánról és Eszen-Iliről vagy a mangislaki régi hazáról és más ilyenféle megmaradhatott ugyan egyes török és mongol törzsek emlékezetében, s ezen értékes szálak bele is lehetnek szőve a szóban forgó hagyomány hálózatába, de ebből az ősi szálakat kiválogatni s a bizonyosat a bizonytalantól megkülönböztetni nagyon nehéz feladat. Ugy látszik tehát nekünk, hogy Dsuveini, Rasid-ed-din és másolóiknak munkáiban általában nagy része van az úgynevezett «szavatos emberek» phantasiájának, s hogy e szerzők sok dologban a régi arab geographusok ethnikai adataihoz folyamodtak, úgy hogy e traditio semmi esetre sem érdemli meg azon komoly kritikai magyarázatokat, melyekben eddigelé az európai és ázsiai tudósok részesítették.[26]

[26] Valóban megfoghatatlan előttem, hogy olyan tudósok is mint Raverty őrnagy, «On Turks, Tattars and Moghals» című értekezésében (lásd: Travaux de la troisième session du Congrès International des Orientalistes à St.-Petersbourg» 1876, 95—96. l.),

Tekintetbe kell venni továbbá azt is, hogy — midőn a turkologia mai állása mellett a régi és új-török szókincsnek egymástól való megkülönböztetése nagyon könnyű — a személy- és nemzetségnevek nem viselik magokon valamely ó-török nyelv jellegét. Megengedjük, hogy az első leírók perzsa volta, a török hangok visszaadására egészen alkalmatlan arab irás és a másolók hanyagsága egyetmást eltorzított és a talányszerűség ruhájába öltöztetve hagyott hátra.[27] De hogyan van az, hogy még Oghuz-khán huszonnégy unokájának nevein sem találjuk a nyelvi régiség nyomát, — s hogyan az, hogy a ma törökül nem egészen érthető szók mongol nyelvjellegben maradtak fenn. Ugyanezt lehet állítani az egyes nevek mellé csatolt pecsétekről (*tamga*) is, a melyek — mint később látni fogjuk — a többi török és nem-török nomádoknak is tulajdonai voltak s még ma is azok; — egy szóval: ezen genealogiai traditio adataiból a józan kutatás kevesebb hasznot húz, mint az erőszakos, speculativ szellem. A speculatio szempontjából az állítólagos ősatyák némely nevében könnyű volna mythologiai jelentést találni, így például az Oghuz-khán fiá-

még az ezer és négyezer évre vonatkozó phantasticus adatot is — mely a mesés hős tetteivel van összeköttetésben — komolyan veszik és kritikai vizsgálatra érdemesnek tartják. Vajjon húzhat-e ebből valami hasznot a tudomány?

[27] Perzsák és arabok még évekig tartó gyakorlat után is ritkán szereznek képességet a török nyelvekben, mert az *ö*, *ü* és *i* vocalisok, melyeknek a törökben jelentékeny szerepök van, az ő nyelvökben hiányoznak. Még rosszabbul áll a dolog az általok használt arab írással, úgy hogy túlzás nélkül lehet mondani, hogy a perzsa és arab szerzők által felhozott török szók kilenczven százaléka hibásan van írva és olvasva. A mi ma már az említett textusokban correct átírásban fordul elő, azt leginkább török tudósoknak és másolóknak köszönhetjük.

nak, *Kara*-nak nevében, mely *földet* jelent s hat fiának nevében, milyenek: *Kün*, nap, *Aj*, hold, *Jolduz*, csillag, *Kök*, ég, *Tagh*, hegy és *Tingiz*, tenger, talán valami kosmogoniai czélzást lehetne fölfedezni, mint a görög mythologia alakjainak nevében. Sőt az *Oghuz* nevet, mely szószerint: *folyó*,[28] a *folyó idő* symbolumának lehetne venni. De az ilyenféle eljárást sokkal bizonytalanabbnak és phantastikusabbnak tartjuk, mintsem az ilyen úton nyert eredményt alapúl vehetnők a törökök őstörténetének megírásában. Épen ilyen merésznek tartjuk azt is, hogy e hagyománynak nagyon bizonytalan és határozatlan utalásaiból a törökök és mongolok egyes töredékeinek kölcsönös viszonyára következtessünk. Hogy e két népet egymással a legszorosabb viszonyba hozza, sőt egy közös őstől származtatja a hagyomány, ezt nem annyira azon körülménynek lehet tulajdonítani, hogy tényleg szorosan összetartoznak, mint inkább azon politikai és socialis viszonynak, a melyben Dsingiz-khán idejében — mikor e hagyományt legelőször leirták — állottak egymással a törökök és mongolok, s másodsorban a geographiai szomszédságnak és a nyelvi rokonságnak, mert hiszen a mongol — a mi különösen szókincsét illeti — az egész ural-altaji nyelvcsalád terén legközelebb áll a törökhez. Igy tehát azon ada-

[28] Az *Oghuz* névben ugyanazt a szót gyanítom, melylyel a görögök, Nagy Sándor hadjárata idejében, Közép-Ázsiában az Oxust hallották nevezni s a mely az ő Ὦξος szavokkal azonos. E gyanítást támogatja egy részt az *Oghuz* szó jelentése, a menynyiben az *ogh*, illetőleg *ak*, *akh*, folyni, az *uz* pedig névszóképző, másrészt pedig az a fontos körülmény, hogy a turkománok és özbegek az *Oxus régi medrét még ma is Ouz-nak nevezik*. V. ö. hangtani tekintetben az ogur — our, agiz — aiz, bogdaj — búdaj stb. szókat.

tokat, melyeket a törökség genealogiai hagyománya őrzött meg, nem használhatjuk világosságárasztó fáklya gyanánt az előttünk levő problema homályában, hanem egy másik, több positivitást igérő kútforráshoz kell folyamodnunk és ez a történelem.

II.

A TÖRÖKÖK ELSŐ FÖLLÉPÉSE A TÖRTÉNELEM TANUSÁGA SZERINT.

Mit érthetünk a jelen esetben történelem alatt? Bizonyára azon adatokat, melyek a byzanciak, arabok és perzsák históriai és geographiai munkáiban fordulnak elő, a keresztény időszámítás első századától kezdve az első Dsingizidák uralkodásáig nyugoti Ázsiában; olyan adatokat, melyek alapjokban véve részint a mondák és mythosok köntösébe öltöztetve szálltak reánk, részint pedig bizonytalan forrásokból eredtek, — de egészben véve — ha elfogulatlan kritikával tekintjük őket — mégis már meglehetősen biztos kiinduló pontot szolgáltatnak számunkra. Azt az időpontot természetesen nem lehet pontosan meghatározni, a midőn a byzanciak a tág körű és bizonytalan *skytha* gyüjtőnevet a szűkebb körű *török* névvel helyettesíteni kezdték. Csak a VI. század vége felé, mikor a kelet-római birodalomnak kereskedelmi érdekei összeütközni kezdtek Perzsiával, név szerint mikor a Szaszanidák elzárták a törökök elől a selyemkereskedés útját Perzsián keresztül, csak ekkor jött a törökök fejedelme, Dizabul, azon gondolatra, hogy Byzanczczal közvetlen összeköttetésbe lépjen, a minek következtében Justinus császár 568-ban a Zemarkhos vezetése alatt álló követséget küldte

a török fejedelem udvarába az *Ektag* nevű hegyhez, mit a görögök «Arany hegy»-nek fordítanak. Zemarkhos ezen útjáról egy könyvet írt, mely Menander Protector töredékeibe van foglalva s melyet az európai tudományos világ már sokféleképen magyarázott és fejtegetett. E követség az Ektag-ba vezető útját Sogdián keresztül tette meg, mely akkor a törökök kezében volt; visszafelé pedig más útat választott, nevezetesen a mai három khánság északi részén, az Uralon és Volgán, továbbá a Kaukazuson átkelve, Trebizondon keresztül érkezett Konstantinápolyba.

Fájdalom! Zemarkhos útleírása csak kevés olyan vonást tartalmaz, a mely a törökök ethnikai minőségére némi világot vet. A fogadtatási szertartás olvasásakor, midőn ugyanis a követség tagjait, minden málhájokkal egyetemben, harang- és dobszó kiséretében, a rossz szellemektől tűzzel megtisztították, — bizonyára a saman-vallásnak azon hasonló vonására emlékezik az olvasó, hogy a menyasszonynak férje sátorába való belépésekor rőzséből rakott tüzön kell átugrania, és hogy a rossz szellemeket a samanok még ma is dobbal és csengetyűvel űzik el. A török fejedelemnek, Dizabulnak udvarát különös fényűzéssel és pompával töltve találták. Először egy kétkerekű aranyszéken látták űlni a fejedelmet, másodszor pedig az arany súlya alatt görnyedező ágyon, egy pompás sátor közepén, a mely selyemszőnyegekkel, arany- és ezüstedényekkel volt diszítve, míg a sátoron kívül egész sor kocsi állott a legdrágább kincsekkel megterhelve. Az ünnepélyen, melyet a görögök tiszteletére adtak, egy *nem* borból készített barbar italhoz derekasan hozzáláttak.[1] Egy szóval Dizabul udvara

[1] A görög forrásban ez ital *kosmos*-nak van nevezve, a miben könnyen fölismerhetjük a mai *kimisz* szót. V. ö. a *kamos*

egészen másképp tűnik fel előttünk, mint a későbbi nomád fejedelmek sátor-tábora, a mint ezeket a XIII. századból eredő tudósításokban leírva találjuk. S mégis az erre vonatkozó tényállás egészen egyszerű alapon nyugszik. Ugyanis a törökök, mint Zemarkhosnak és a tizenkét évvel később, II. Tiberius alatt kiküldött Valentinusnak egyező tudósításaiból kitűnik,[2] nem csak Transoxaniának, hanem az Oxus bal partján elterülő régi Khoraszán egy részének is urai voltak. Győzelmes fegyvereik már akkor megszerezték nekik ama vidékek iparos és szorgalmas árja lakóinak sokféle adóját, nemes érczekből és drága kelmékből gazdag kincseket halmoztak össze, s a mint az arab invasio korában a kereskedelmi tekintetben virágzó *Bejkend* értékes szövetekkel és szőnyegekkel rótta le adóját a khalifának, épen így történhetett ez a törököknél is. De mindennek daczára ők megrögzöttek a nomád életmódban s a Jaxartestől az Altaiig terjedő pusztákon tartózkodtak nyájaikkal, bár philologiai okokból nehezen lehet az utóbb említett hegy nevét Zemarkhos *Ektag* nevezetével azonosítani. Hogy vajjon itt a másoló követett-e el hibát, olyanformán, hogy az «aranyhegy» nevezete elől elhagyta az illető török szót, nehéz volna bebizonyítani, de hogy az *Ektag* nem jelent «aranyhegy»-et, az kétségtelen s legfölebb a helyette fölteendő *Ak-tag* jelent «fehér hegy»-et. Zemarkhosnak ezen homályos topographiai adata következtében nem jöhetünk tisztába a török fejedelem lakó helye

alakot, melyet Priscus (bonni kiadás, 183. l.) említ Attila udvarának leírásában. E szó eredetileg Menandernél vagy Zemarkhosnál is *komos* (kimisz) lehetett s a görög másolók hanyagsága csinált belőle előttök ismeretes kosmos-t.

[2] Az ezen követségről szóló tudósítás szintén Menander töredékeiben fordul elő.

iránt s továbbra is csak a gyanítás tág terén kell maradnunk.[3]

A mi ezen törököknek szorosabb ethnikai kötelékét illeti, MENANDERtől megtudjuk, hogy azon törökök, a kikhez Justinus követséget küldött, előbb a *szaka*-k neve alatt valának ismeretesek. Azon véleményünket, hogy a *szaká*k tulajdonképen törökök voltak, már egy másik munkánkban kifejeztük;[4] s így egészen következetes eljárás az, hogy a byzanciak, ily fölvételből kiindulva, az Oxuson és Jaxartesen túl lakó török népet is ugyanezen névvel jelölték. Azon kérdés, mely bennünket leginkább érdekel, az, hogy melyik törzshez tartoztak a Dizabul törökjei. De erre vonatkozólag semmi fölvilágosítást sem ad a Zemarkhos tudósítása. Kazak-, vagy kara-kirgizek semmi esetre sem lehettek, mert különben nem olvasnók, hogy Dizabul a saját lándzsájával szerzett kirgiz rabnőt ajándékozott görög vendégének;[5] a legjobb esetben tehát csak *Karluk*-, vagy *Najman*-törökök lehettek, a kik a mongolok megjelenésekor a khánságok északkeleti részén laktak s már korábban is ott nomadizálhattak.

Zemarkhos útleirásának positiv értékű adatai részint a geographiai nomenclaturára, részint a személy- és mél-

[3] Ugyanezt mondhatjuk a *kholiat*ok földéről is, a hova Dizabul a Zemarkhos kiséretét küldötte. DESGUIGNES (II. 9.) e szót a föntebb említett *Khalads*-sal akarja azonosítani, de ez lehetetlen, mert ez az ethnikai (tehát nem topographiai) nevezet a mesék országába tartozik.

[4] Lásd a «Magyarok eredete» 15. l.

[5] A kirgiz leányok a többi törökök előtt már régóta különös szépség hirében állottak (l. alább a kirgizekről szóló fejezetet). Dizabul tehát a saját aesthetikai izléséből indult ki, mikor a görög vendégnek ilyen szépséget ajándékozott.

tóság-nevekre vonatkoznak, a melyeknek kétségtelenül török nyelvű jellemében azon fénysugarat vehetjük észre, mely a török népek történetének homályos korszakából legelőször csillámlott a nyugoti világ szemei előtt. A személynevekről már egy előbbi munkánkban [6] kifejtettük, hogy *Dizabul*, vagy Dizavul — *Dizeöl* = rendező, uralkodó; *Tagma*, azon török követ neve, a ki Zemarkhost visszafelé vezető útján kisérte, azt jelenti, hogy a mellé adott, hozzácsatolt; *Maniakh*, helyesebben *Manaka* = nemes úr; *Tardu*, vagy inkább *Tartu*, ajándék; *Bokhan* (Dizabul egyik követének neve), helyesebben *Bukan*, leselkedő. Fontosak továbbá a *Tarkhan* és *Khakan* méltóságnevek, melyek közül az utóbbi az avar fejedelmek, név szerint *Bajan* címe gyanánt is szerepel s a mely csalhatatlan bizonyítéka egyrészt a Duna mellett, másrészt a Jaxartes északi partján lakó két ural-altaji nép rokonságának. — Ha ezek után a geographiai nomenclaturára fordítjuk figyelmünket, méltán csodálkozhatunk azon, hogy a kirgiz pusztaság szélén levő *Talasz* már a VI. században is megvolt ugyanezen név alatt, továbbá azon, hogy Zemarkhos, mielőtt a nagy tóhoz, t. i. az Aral tóhoz érkezett volna, az *Ojkh* folyón kelt át, a mely névben a török *Ikh* (folyó, s a Jaxartes egy mellékfolyójának neve is) szót ismerhetjük fel.[7] Hogy melyik volt a rövidebb út, melyen a Justinushoz előre küldött követ hamarabb elérte a byzanczi birodalmat, nehéz volna meghatározni; de annál könnyebb azon helynevek fölismerése, illetőleg a maiakkal való azonosítása, melyeket maga Zemarkhos érintett visszatér-

[6] Lásd a hún-avar szójegyzéket a «Magyarok eredeté»-ben.

[7] Yule («Cathay and the way thither» CLXVI. lap) az Ojkh alatt magát a Jaxartest érti.

tekor. Minden valószinűség szerint az Aral-tótól északra, az Emba-n kelt át, melyet hasonlóan *Ikh* (folyó) néven említ; innen a *Dajkh* folyóhoz érkezett, melyben könnyen fölismerhetjük a *Jajk*, azaz Ural folyót; majd tovább az *Atil*-hoz, mely ma Itil, azaz a Volga, s innét az *ugurok* földjére jutott, a kiktől hallotta, hogy a Kophen, azaz Kuban mellett négyezer perzsa leselkedik reá. Hogy melyik ural-altaji népet kell érteni ezen ugurok alatt, a kik azon időben a Kaukazus északi oldalán laktak és a Szaszanidák hadi mozdulatairól pontosan voltak értesülve, nehéz volna biztosan meghatározni; mert az Ugur, Ogur, Ugr csak olyan gyüjtőnév, melyet magok az illető népek nem ismertek s melyet a középkori Európa egész sereg török *és* finn-ugor népre ruházott. Cseremiszek vagy mordvinok semmi esetre sem lehettek; mert ezek mindig föntebb, a Volga felsőbb folyásánál laktak; s ha már épen valami hypothesis fölvételét megengedjük magunknak, legfölebb valamely, magát *Uguz*-, vagy *Ugur*-nak nevező török törzset gondolhatunk, mely ezen a vidéken tartózkodott. — Mindent egybefoglalva tehát Zemarkhos útleirásából azt tanuljuk, hogy a Volgának, Uralnak és Embának már a Kr. u. VI. században is török [8] neve volt, a miből az következik, hogy az említett folyók mellett lakó népek a VI. században bizonyosan, sőt valószinűleg már előbb is török nemzetiségűek voltak; mert másként nem volna érthető, hogy e folyóknak miért épen török és nem valami finn-ugor neve jutott el hozzánk olyan korán.

[8] Az *Ural* folyó neve törökül *Jaik*, vagy *jajik*, a mi szó szerint *széleset* jelent. PORPHYROGENITUS így írja: Γεϊγ, azaz Jejkh. Az Etil vagy Itil, mely a Volga neve is, általában *folyót* jelent.

A mit még ezenkívül a byzanczíaktól tanulunk a törökökről, azt leginkább Constantinus Porphyrogenitus császárnak köszönhetjük, a ki a 940. évben írta meg «De administrando imperio» czímű munkáját, és úgy szólván szemtanúja volt az azon időben és azon vidéken élő török népek mozgalmainak; de minthogy ő még csak hallomás után írt, csak olyan adatokat szolgáltat nekünk, melyeknek bizonytalan és töredékes mivolta csupán egyes törzsekről adhat fölvilágosítást. Azon időben, t. i. a X. és már a IX. században is a byzanczi birodalom határához és általában keleti Európához sokkal közelebb nyomult a török népraj; a *Turk* gyüjtőnév kezd lassankint kimenni a használatból s helyét a bolgár, khazar, besenyő (pecseneg), ghuz és úz törzs-nevek foglalják el, jelölvén olyan egyes töredékeket, a melyeknek neve mellől a «*török*» ethnikai nevezetet mint magától érthetőt már elhagyták s csak a nemi megnevezést tartották meg. A bolgár és khazar, melyekről alább bővebben lesz szó, minden valószinűség szerint inkább valamely nemzet politikai nevét jelenti, a melyben a vezérlő elem a török volt, a mint ezt már a magyarok eredetéről írt tanulmányomban részletesen bebizonyítottam. De annál bizonyosabb a *besenyőknek* kizárólag török nemzetisége, a kikről Porphyrogenitus azt beszéli, hogy kezdettől fogva a Volga és Ural mellett laktak, de 890 körül az úzok nyugot felé szorították őket s a Don és Dnjeper melletti pusztaságon telepedtek meg, a mit az orosz évkönyvek is bizonyítanak,[9] mert e népek első megjelenését Oroszország határán a 915. évre teszik. Constantinus elég részletesen leírja az itteni lakóhelyöket s a topographiai nomenclaturának török nyelvű jelleme fölött

[9] Lásd: Karamszin, I. k. 87. lap.

semmi kétség sem lehet.[10] A törökök ethnographiai részleteire vonatkozólag csak kevés dolog felől értesítenek bennünket a byzanczíak; úgy festik őket, mint kitünő harczias lovas népet, a mely nemzetségekre és törzsekre van oszolva, leginkább nomád életet folytat, a fegyverekre és lovakra nagy gondot fordít s ez utóbbiakat nyáron és télen át szabadon legelni hagyja, az éghajlat minden viszontagságához hozzátörődött, az éhséget és szomjuságot könnyen tűri; — egy szóval olyan leirást adnak róluk, mely a mai turkománok és kirgizek társadalmi s erkölcsi életére egészen ráillik s a török nomádok jellemét tünteti föl.[11] A besenyők mellett említést tesz még Constantinus az *úzok*ról, a kik az ő idejében mint a khazarok utódai és szövetségesei a Volga és Ural közt tartózkodtak, — ott, hol ma a kazak-kirgizek belső hordája lakik — s úgy Constantinus, mint mások által is a törökökhöz számíttatnak.

A törökökről az arabok közvetítése által hozzánk jutott tudósítások körülbelől ugyanezen időből erednek, csakhogy részletesebbek és concrétebb formájuak, a minek oka az, hogy az akkori iszlám-világ északi és keleti határait missionarius, kereskedő és tudományszomjas utazó minőségében bejáró arabok és perzsák, a moszlim culturának akkori virágzó állapota következtében, jobban érdeklődtek Ázsia ismeretlen részei iránt s a nomádok közt otthonosabbaknak érezték magokat, mint a minden barbárra megvetéssel tekintő görögök. Ibn-Daszta és Ibn-Fozlan, a legrégibb

[10] L. «A magyarok eredete» 97—99. lapjait s a besenyő szólajstromot.

[11] Igy ír VI. Leo császár (Bölcs Leo) körülbelől ötven évvel Constantinus előtt.

arab források,[12] leginkább csak a Volga és Pontus melléki törökséggel foglalkoznak, a mennyiben csak a baskirokról, besenyőkről és magyarokról, mint tulajdonképi törökökről, beszélnek. Sokkal részletesebb már Maszúdi, a ki «Muruds ez Zeheb ve Máden ul Dsovher» (Aranymezők és drágakövek bányái) című művében, melyet a 943—44. évben kezdett és 947—948-ban fejezett be, azon kor törökségéről egészen megbízható képet rajzol. Kortársa, Ebu Dolef Miszszar Ibn-Mohalhal, a ki a szamanida Naszr-bin-Ahmed udvarából egy követséget kisért Khinába és 941-ben tért vissza, gazdagítja ezen adatokat nehány újnak hozzáadásával s ugyanezt lehet mondani mindakettőnek elődjéről, t. i. Ibn-Khordadbeh-ről, a ki Mutemid Billah khalifának posta-igazgatója volt s «Kitab ul Meszalik ve Memalik» (az útak és országok könyve) című művében ír a törökökről, valamint Ibn-Haukal-ról is, a ki 976—77-ben hasonló című könyvet írt. Ezen és más utazók adatai a későbbi arab geographusok munkáiban egyesítve vannak, melyek közt első helyen állanak: a «Mudsem ul Buldan» (az országok betűrendes lajstroma), Sahab-ed-din Abu Abdallah Jakut-tól (meghalt 1229-ben) és a «Takvim ul Buldan» (az országok lajstroma) Abulfeda-tól (meghalt 1312-ben). A mit e munkákból a tulajdonképeni keleti törökökről tanulunk, mindenesetre — az uralkodó korszellemhez mérten — mesékbe van burkolva s nagyon gyakran csak töredékes. De egészben véve mégis engednek bepillantást az akkori törökök ethnikai viszonyaiba. Igy a *gúz* gyüjtőnévvel nevezik az arabok mindazon török noma-

[12] Ibn-Daszta 913-ban irta «Kitab ul Alaik al Nafisza» (a nemes drágaságok könyve) című munkáját, Ibn-Fozlan csak 921 után.

dokat, kik a Volgától keletre, vagyis a Káspi-tenger és Aral-tó északi részétől délen egészen Dihisztánig, keleten Aszpidsabig (a mai Dsimkent [13] környékén) elterülő pusztaságokon barangoltak. Szomszédjaik voltak északon a baskirok, nyugaton a besenyők, délen Dsordsan és Khoraszan, keleten pedig a karlukok. Maszudi (VII. fejezet) felső, alsó és középső gúzokra osztja őket, fővárosukat *Al-hadisza*-nak (az új város) nevezi, mely a Jaxartestől körülbelől egy mérföldnyire, ennek az Aral-tóba való szakadásától pedig két mérföldnyire fekszik; s hozzájok tartozónak sorozza még a középkorban gyakran emlegetett *Dsend*-et is, Bokhara északi részén. Gúz névvel jelölték általában mindazon török nomádokat, a kik Iran északi részén egész Belkhig barangoltak; ők voltak a culturára törekvő kharezmiek, khoraszániak és szogdiaiak országának valóságos csapásai; s valamint évszázadokkal később, úgy már Ibn-Haukal idejében, azaz a X. században is, asszonyaikat a szépség mintaképeinek tartották.

Az a nézet, hogy az araboknak e *ghúz* nevezete alatt a mai turkománok értendők, szerintünk egészen helyes. Mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy a Káspi-tenger és Aral-tó északi részétől Iran északi határáig, sőt egészen az Oxus felső folyásáig elterülő pusztaságot a történelmi emlékezés óta olyan török nomádok lakták, a kik úgy számerejök tekintetében, mint physikai minőségöknél fogva tulajdonképeni törököknek látszanak. Maszudi említi (XIII. fejezet), hogy alacsony termetűek, kisebb szemeik vannak, mint a többieknek és erejök miatt az összes szomszédokban félelmet gerjesztenek. Földrajzi kiterjedé-

[13] E két helyet Grigoriev azonosítja Ebu Dolefnek középázsiai utazásáról írt értekezésében.

sök tekintetében egyáltalában nem lephet meg bennünket ezen adat, s mint κατ' ἐξοχήν törökök a *türkmen* nevet azért tartották meg, mert — a mint a hagyomány beszéli — ősüknek, *Oghuz*-khánnak idejében az összes törökök a *türkmen* nevet viselték.[14] Az mindig kérdéses marad, hogy honnan ered az arabok *ghúz* nevezete. E szó mindenesetre az oghuz-ból származott, mely a törökök szájában *ouz*—*úz*-ra változott, a miből lett a byzancziak Οὔζ-ja, s ezen *uz* szó az, a mit az arabok többnyire szókezdő ع ajn-nal, vagyis عز-nak írtak, melyből később helytelen pontozással غز lett. Hogy a *ghúz*, mint török nemi elnevezés, nagy jelentőségű volt, azt semmi esetre sem lehet puszta véletlenségnek tartani. A *ghúz*, vagy helyesebben *oghuz* szót tényleg használhatták a törökök ethnikai neve gyanánt, mert — a mi figyelemre méltó — e szó egész mai napig fenmaradt mint melléknév «*durva, míveletlen*», azaz: nem-mohammedán, jelentésben, a miből látható, hogy a régi pogány, az iszlámnak nem hódoló törökökre az *oghuz* = barbar epithetont ruházták.[15]

E ghúzok vagy turkomanok közvetlen szomszédjaiul a *karlukok*at említik az arab geographusok. Ezek a Jaxartestől keletre laktak egészen Khina határáig s Transoxania mohammedán lakói részint Taraszon, részint Özkenden, az iszlámnak észak és kelet felé eső határvárosain keresztül közlekedtek velök. Magas termetűeknek és valamennyi törökök közt legszebbeknek rajzolják őket. Fejedelmök a «*khakanok khakanja*» czímet viselte s legrégibb uralko-

[14] Lásd Rasid-ed-din föntebbi citatumában a 4. lapon.

[15] Az oszmán-törökben előfordul *oghuz* és *oghuzane*, például oghuz kisi, durva ember; oghuzane szöjler, faragatlanúl, míveletlenül beszél.

dóik egyike Efrasziab, Perzsia meghódítója (Maszudi, XIII. fejezet) volt. A mi ethnographiai adatokat Ebu Dolef a karlukokról ír, egészen jelentéktelenek s hibás fölcserélésen alapúlnak, a mennyiben ezen utazó azt, a mit egy más török népről hallott, a karlukokra alkalmazta, — mint Grigoriev jogosan fölteszi.[16] — Hogy melyik török néptörzset kell érteni ezen karlukok alatt, a fölött még mindig bizonytalanságban vagyunk. Már e névnek különböző írásmódja is: a خرلخ Kharlikh, خزلخ Khizlikh, خزلج Khizlids és a törököknél قرلوق Karluk, semmi biztos olvasási módot nem nyújt s e népnek valamely élő török néptörzszsel való azonosítását nehézzé, ha nem épen lehetetlenné teszi. Azon tarka hypothesisek, melyeket úgy a keleti szerzők, mint az európai tudósok erre vonatkozólag fölállítottak, keveset vagy épen semmit sem segítenek a talány megoldásán; épen oly kevéssé visznek közelebb a czélponthoz, mint Grigoriev véleménye,[17] a ki — a Maszúdi, Edriszi és a khinai írók egyező adataira támaszkodva — a karlukokban ez utóbbiaknak *Tu-kiu* nevű népét akarja fölismerni. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a karlukok, a törökség hagyományos genealogiájában, az ujgurok-, kanglik- és kipcsakokkal együtt ős törökök gyanánt említtetnek. A név tehát régi; s habár egy ilyen nevű török nép létezése a mongolok föllépésekor nem mutatható ki, azért még nincs kizárva azon lehetőség, hogy lakott ilyen néptörzs a mai Ferghana északi részén s hogy a karluk név — eredetileg valamely clan

[16] Lásd: «Ob arabszkom putesesztvennikje X vjeka Abu Dolefje i sztrauszvovanij jego po Szrednej Aszii» (St.-Petersburg, 1872) a 36. lapon.

[17] Lásd id. m. 36. l.

vagy ág neve — az egészre, keleti Turkesztán és Ferghana északi részén lakó nomádokra alkalmaztatott, a mint ilyenre gyakran találkozik példa a történelemben.

Az arab íróknak még rejtélyesebb Khatajan, Khatlan és Dsikil[18] nevezeteit mellőzve, a *tagazgaz*okról fogunk említést tenni, a kiknek تغرغز neve csak tollhibán alapszik s eredetileg تغز غر, helyesebben تغوز اويغور *toguz-ujgur*nak hangzott és Abulghazi *tokuz ujgur*-jával azonos, a mint erről később bővebben lesz szó.[19] Ezen *ujgurok* hazáját Maszudi és Ibn-Khordadbe Tibettől északra helyezik, Khoraszan és Khina közé s a karlukoktól keletre, — a mi mindenesetre határozatlan és zavaros geographiai definitio, minthogy Khoraszán akkor egész a Thien-Sánig ért, Khina keleti határa pedig a Góbi-sivatag nyugoti szélén kezdődött. Mindamellett egészben véve az ujgurok hazája elég helyesen meg van jelölve, sőt e népnek culturalis és politikai jelentőségéről is — ámbár hatalmát már akkor megtörték a khinaiak — meglehetősen helyes fogalmok volt az araboknak. Ibn-Khordadbe szerint valamennyi török nép közt az ujgurok lakják a legnagyobb területet. Khakanjok egy nagy városban lakik, melynek tizenkét kapuja van, lakása egy aranyos sátor, öt ferszakhnyi területen, melyben kilenczszáz ember fér el. Maszudi Kusannak nevezi fővárosukat — melyben Barbier de Meynard

[18] E három geographiai nevet eddigelé a legkülönbözőbb módon magyarázták. Legnevetségesebb a *Dsikil* azonosítása a *székely*-lyel; elfeledték ugyanis az illetők, hogy a székelyek már a X. században a Kárpátok keleti részében laktak és hogy nekik a dsikilekhez — kik a besenyők mögött laktak — semmi közük sem lehet.

[19] Lásd az ujgurok és keleti turkesztániakról szóló fejezethez való bevezetést.

a mai Kucsá-t akarja fölismerni a Thien-Sánban — s az ujgurokat valamennyi törökök közt a legvitézebbeknek, leghatalmasabbaknak és legtehetősebbeknek irja le. Fejedelmöket *Er-khán*nak (azaz: férfifejedelem) nevezik; vallásuk a manichæismus (mezheb ul Menaje), a melynek a többi törökök nem hívei. Az ujgurok keresztény voltát az első arab írók egyáltalában nem említik, daczára, hogy a nesztoriánusok már jóval azelőtt egészen odáig elterjesztették Krisztus vallását. Az ujgurok politikai hatalmának és hazájok nagy kiterjedésének ezen rajza, melyet az arab írók a X. században tárnak szemünk elébe, teljesen megfelel a valóságnak s hitelességét a khinai írók is bizonyítják, a mint ezt Abel Rémusat, Klaproth és Grigoriev az ujgurokról irott munkáikban kifejtették; sőt az is kétségen kívül áll, hogy e török nép már a keresztény időszámítás első századában a Thien-Sán északi részén egy jól rendezett államot képezett, hogy a cultura jelentékeny fokára jutott s úgyszólván az akkori török világ gyúpontját képezte. Nevében a keleti törökség hatalma és tekintélye volt megszemélyesítve s a Byzanczba és az oroszokhoz már korán eljutott *ugor*, *ugur*, *ogur* vagy *ugr* név — Klaproth és más őt követő újabb kutatók ellenkező nézete daczára — nem egyéb, mint az eredeti *ujgur* névnek rövidítése, a mely néven hallották nevezni nyugaton már elég korán a legnagyobb, leghatalmasabb és legműveltebb török államot.

A törökvilágnak az arabok által festett képében még két más kelet-ázsiai nép lép előtérbe, név szerint a *kimak*ok és *kirgiz*ek. Az elsőket — kiket a khinaiak is ugyanezen néven ismernek — a különböző arab geographusok leginkább a karlukoktól északra helyezik. Edriszi, a ki déli szomszédjaikul az ujgurokat nevezi meg, a török népek

legnagyobbikának írja őket, a mely állítás csak ismétlése azon hasonló megjegyzésnek, a melyet Maszúdi a karlukokra vonatkozólag tett. Csak abban egyezik meg valamennyi forrás, hogy tőlük kelet felé a kirgizek laknak. A kimakok — a kiket nem szabad összetéveszteni a Kaukazusban lakó s hasonló nevű kumükökkel — úgy látszik, hogy az északi törökséghez tartoztak, e mellett szólnak a hazájok északon fekvéséről való egyező adatok s az a körülmény, hogy, Ebu Dolef szerint, vadállatok bőreiből építik házaikat, a mely szokás Szibiria egyes török törzseinél még ma is megvan. Ugyanezen arab író beszél a kimakok földén levő aranymosásokról is, melyekről tudvalevőleg oly sok folyó híressé vált.[20] — A mi az arabok *khirkhiz*eit, vagyis a kirgizeket illeti, az a körülmény, hogy hazájokat az ujguroktól északra fekvőnek írják le, elég bizonyíték a ma hasonló nevű nomád néppel való azonosságuk mellett. Itt a Jeniszei, Ob és Irtis felső folyása melletti őshazában lakó kirgizekkel van dolgunk, de mindamellett, hogy mily viszonyban állott ezen név a kimakokhoz, karlukokhoz, dsikilekhez stb., vagyis hogy a kirgiz tulajdonképeni törzsnek tekintendő-e, melyhez a többiek csak clani viszonyban állanak, azt az arabok bizonytalan és mythicus tudósításaiból nem lehet kiérteni. Ezen adatok a legtöbb esetben csak hallomáson alapszanak; az utazók nem ismerték a török nyelveket, a pusztákon tartózkodásuk csak futólagos volt, ezért följegyzéseik töredékesek és csak a fő vonásokban felelnek meg a kép eredetijének. Minthogy ezen elég-

[20] Yulenak tehát igaza lehet, ha azt véli (Cathay and the way thither CLXXXVIII. l.), hogy Maszudi fekete és fehér *Irsat*-ja, melynek partján a Kejmak-Bajgur török törzs lakik, az Irtis-sel azonosítandó.

telenséget a byzanciaknak még jobban szemökre lehet hányni, nem szükség ismételni, hogy a byzanciak és arabok tudósításait a törökök első föllépésére vonatkozólag csak elfogulatlan kritikával lehet tekinteni és értékesíteni; minthogy pedig ezen adatok a legjobb esetben is csak a VI. századig vezetnek vissza s a törökségnek csak első megjelenését, nem pedig eredetét világítják meg, ezért próbaképen még az archæologiához, a történelemnek különben legjelentékenyebb segédeszközéhez fordulunk.

III.

TÖRÖK RÉGISÉGEK, TEKINTETTEL A TÖRÖKÖK EREDETÉRE.

Ahol a Klió meggyújtotta fáklya csak halvány fényt terjeszt, ott természetesen az ókor emlékeitől sem sokkal több világosságot várhatunk. Mindamellett futó pillantást akarunk vetni a történelem előtti időből ránk maradt és török nyelvű népektől származó emlékekre. Tekintetbe véve a történelmi emlékezet óta török néplakta területnek roppant kiterjedését, Ázsia e nagy területének nem annyira nyugoti, mint inkább keleti, s itt sem déli, hanem északi részét, azaz Dél-Szibiriát szándékozunk fölkeresni. E vállalatunkban főleg Szpaszki G. úrnak az orosz császári geographiai társaság «Zapiszki»-jának 1857. évfolyamában megjelent érdemes munkáját követjük; Szpaszki ugyanis Szibiria régiségeit évekig tartó, beható tanulmány tárgyává tette s így — a nélkül, hogy nézeteiben mindenben osztoznánk — értékes útmutatásával segítségünkre van. Dél-Szibiria régiségei a következőkből állanak: *a)* kurganok és az ezekben található tárgyak; *b)* a kurganokon vagy kurganok mellett levő emlékkövek vagy képszobrok; *c)* meredek sziklafalakon található bevésések és jegyek; *d)* szintén sziklákon található, vörös vagy fekete föliratok ismert és ismeretlen betűkkel.

A *kurgan* szó, melylyel a Szajani és Altai hegységtől kezdve, az Ural, Káma és Volga mentében az Azovi- és Fekete-tenger partjáig található sírhalmokat nevezik, török eredetű s ma erődöt, menedékhelyet jelent, alapjában véve valamely emelkedést, magaslatot, melyen az ősember, a sík talaj közepette, az állatok és később az emberek megtámadása ellen menedékhelyet keresett, később aztán e szó a menhely és sírhalom alakjainak hasonlósága következtében ezen utóbbira is alkalmaztatott. Ma a belső-ázsiai törökök e szó alatt határozottan erősséget, várat értenek s a sírhalom neve csak a «magaslat, emelkedés»[1] fogalmát kifejező szónak átvitele, sőt elég különös módon a sírhalom neveül Indiában használt *topee* szónál is ugyanezen eset fordúl elő, mert hiszen ez nem egyéb, mint a török *töpe* = domb. «Szibiriának egész kiterjedésében (írja Jadrinczev a «Russische Revue» XXI. k., 12. füzete 511. lapján) Kurgan kerülettől az Altaiig találunk egész tömeg, különböző alakú kurganokat a honi temetőkben, melyek bizonyítják, hogy mily borzasztó embertömegnek kellett laknia e vidéket a történelem előtti korban. . . . . Az Altai olyan kurganokat és óriási sírokat mutat fel, melyek egy ölnyi magasan kővel vannak befödve, átmérőjük pedig 5—10 öl hosszú. Kőtáblákkal és kőbábokkal (kosa-tasi, hős-kő)

[1] A *kurgan* szó a *kur*, fölemelni, igéből származik, jelentése tehát «emelkedés, halom, domb». Épen így az orosz *mogila* (olv. magila), sír, alapjelentése szerint «magaslat, emelkedés», mert azt mondják: «magila szipat», sírt feltölteni s nem *ásni*. V. ö. magyarul *máglya*, Haufen. V. ö. P. von Köppen «Ueber Tumuli in Russland» (St.-Petersburg, 1836), 2. lap. Nem tudom felfogni, hogy miként jöhetett e tudós azon különös gondolatra, hogy a török kurgan szót a perzsa *kur* (sír) és *khane* (ház) szóból magyarázza.

vannak fedve. A sírokon agyagedények cserepeit találjuk, közelükben pedig kézi malmokat.» Tekintve azon jól ismert tényt, hogy az a szokás, mely szerint a megholtak fölé tekintélyök vagy érdemök szerint kisebb vagy nagyobb halmot emeltek, nemcsak a törököknél, hanem más, nemtörök, a «skytha» gyüjtőnév alatt említett népeknél, sőt Afrika, Európa és Amerika régi benlakóinál is feltalálható: a Jeniszei és Ob forrásvidékétől egészen a Dnjeperig terülő síkságon található kurganokból specialiter a törökök ethnologiájára vonatkozó dolgot igen keveset meríthetünk. Külső formájok igen keveset vagy semmit sem különbözik az őskor más, hasonló maradványainak alakjaitól; csak belsejök, t. i. a holtaknak tulajdonképeni sírhelye, tesz bizonyságot más szokások világáról, a mennyiben az itt található tárgyak kétségtelenül török jellemet árulnak el, így például a halottak koponyaalkata, de főleg a fegyverek, házi szerek és eszközök, melyekből az itt fekvőknek uralaltaji és speciális török eredete világosan látható. Még a török népek egyes töredékeinél lévő szokásokra vonatkozólag is adnak némi felvilágosítást a sírok; így forrásunk[2] állítása szerint a szibiriai kurganok sokkal több nemes ércz-tárgyat tartalmaznak, mint a Dnjeper mellett, vagy máshol levő kurgánok, míg másrészről a szibiriai kurganok szobrai és feliratai az emlékköveken, a mi a művészi kivitelt illeti, sokkal durvább és ügyetlenebb munkára vallanak, mint az Azovi-tenger mellékén található kurganok faragványai, a melyeken a Kr. e. korból eredő görög befolyás minden valószínűség szerint észrevehető nyomokat hagyott.[3]

[2] Zapiszki, 122. lap.

[3] A krími szobrokat épen művészviesebb formájok miatt tartja Henszlmann I. a góthok munkáinak. Lásd: «L'âge du fer. Étude sur l'art gothique» (Budapest, 1878).

Geographiai elterjedésök szerint a kurganok messzebb érnek nyugoti, mint déli irányban, ha az Altaiból indulunk ki. A déli határt Közép-Ázsia pusztasága képezi a Góbitól a Hyrkaniai sivatagig. A Thien-Sánban, valamint a Sar-Mur és Adsi-Bogdo hegységben (mely utóbbit észak felől a Góbi határol) nem fordulnak elő; de a Kobdo és Barkul közötti útjában Potanin[4] látott ilyen kurganokat, miket a mongolok *Kerekszur*-nak neveznek. Nagyon számosak természetesen észak-nyugati Mongoliában, a hol valamely folyót vagy tómedret körülövező hegyek lábainál csoportosan találhatók s eredetökről a legtarkább mesék keringenek. A khalka-mongolok hite szerint ezek a hajdankori emberek sírjai, a kik óriás termetűek s oly természetfölötti erejűek voltak, hogy a legnagyobb fákat is gyökerestül együtt kiszakították, ha tüzelőre volt szükségök. Később aztán ezen óriás-nemzetség mindig törpébb és törpébb lett, a miből azt következtetik, hogy az emberiség a jövőben mindinkább kisebb lesz. Egy másik versio szerint ellenben a kurganok olyan helyek, melyekbe a régi kor hadakozó emberei kincseiket és mindenféle vagyonukat, javaikat rejtették s a melyeket föliratokkal és bizonyos ismertető jelekkel láttak el, a milyenek a kőbábok, mongolúl *kisacsilo*, kirgizűl *szin-tasz*, azaz kép-kő. A mi a kurganok alakját illeti, az mind északnyugoti Mongoliában, mind a törökök őshazájában általában: 1. földhányásból csinált körforma, melynek peripheriája egyenkint hatvan és nyolczvan lépés közt váltakozik s mely körnek közepén kőhalom áll, míg maga a kör körülbelől kétszáz lépésnyi kerületű; 2. négyszög, a mely úgy van elhelyezve, hogy

[4] Lásd Potanintól: «Ocserki szjevero-zapadnoi Mongolij» (Vipuszk), II. 46—76. l.

a négy oldal megfelel a négy világtájéknak; 3. vannak kurganok az előbb említett formák hozzáadásával vagy diszítésével, a mint az alább idecsatolt ábrákon látható, melyek Potanin könyvének mellékletében fordulnak elő s mely

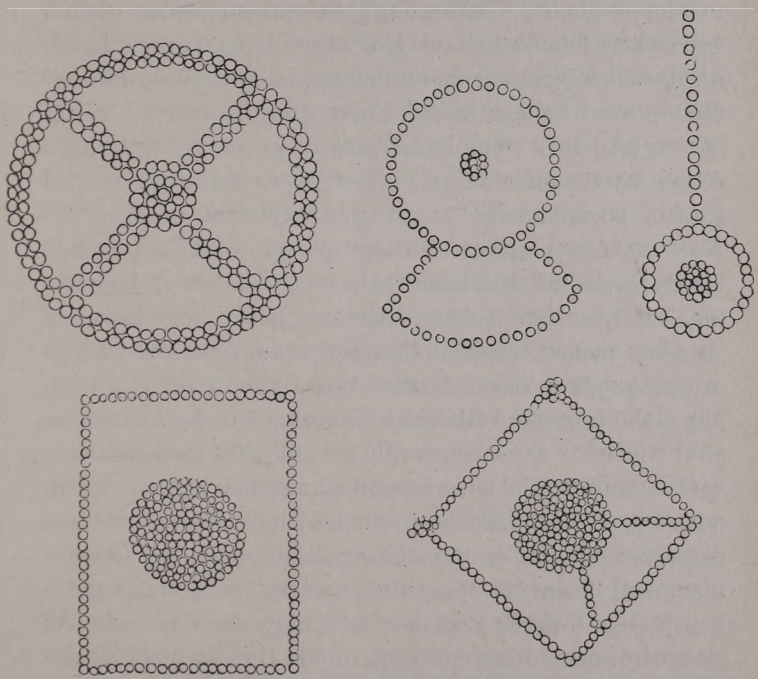

ábrákból Potanin huszonnégy példát hoz fel, a miket valószinűleg még sok mással lehetne szaporítani.

Tehát inkább a kurganok mellett talált *szobrok* azok, a mik a kutató figyelmére méltóbbaknak látszanak, mintsem ezeknek külső alakja. Szpaszki úr öt délszibiriai szobor rajzát adja czikkében, melyek közül hármat az Altai-hegység területén, kettőt pedig a Jeniszei forrásvidékén, a

szagaj pusztaságon talált s összehasonlítja az Azóvi-tenger és Dnjeper mellett talált hasonló emlékekkel. Az ide mellékelt táblázaton közlünk nehányat e képek közül, a nélkül, hogy a részletek leírásába bocsátkoznánk, hanem inkább czéljokról s mivoltukról, valamint nehány feltünő vonásukról fogunk szólani. Hogy ezen emlékkövek a buddhismus befolyásának monumentumai gyanánt tekintendők — mint Pallas hiszi — már azért is nagyon kétséges, mert 1. a buddha-bálványok rajzának (burkhán) semmi nyoma sincs rajtok, s mert 2. e szobrokat, mint a törökök pogánykorából eredő szokást fölemlíti munkájában Abulghazi, a ki elbeszéli, hogy a régi törökök valamely kedves családtag halálakor bábot vagy bálványt készítettek, azt házukban sokáig őrizték (s lehet, hogy később a sírhalom mellett fölállították), ételt adtak neki, szorgalmasan tisztogatták és imádkoztak hozzája.[5] És mivel a törökök előbb a samán vallás hívei voltak, ezen, az Abulghazi által említett s az iszlamra való térésük előtt gyakorolt szokásban könnyen föl lehet fedezni a kurganok képszobrainak eredetét. 3. Mert általában a buddhismus, mai elterjedése daczára a mandsu és mongol népek között — hol a samanismussal bizonyára harczolnia s ennek még engednie is kellett — a törökök közt kevéssé, vagy épen nem tudott elterjedni, nem még akkor sem, midőn Buddha tanai Kelet-Turkesztánból Közép-Ázsián keresztül egészen az Araltóig eljutottak. Sőt azt hiszszük, hogy az erre vonatkozó nézetünkben még tovább mehetünk, mint Szpaszki úr, és a

[5] Erre vonatkozik a következő ujgur vers (Kudatku Bilik, 109. l. 17. vers):

Juketti ataszika as szub ögüs
Csikajka üledi köb altun kömüs.
(Áldozott atyjának sok ételt, italt,
A szegényeknek osztott sok aranyat s ezüstöt.)

szibiriai szobrokat már azért is kizárólag a samán-cultus befolyásának tulajdonítjuk, mert a 3. és 4. rajzban, jelesen az állatoknak a főábra körül található képmásolataiban *azon áldozati állatok emlékeztető jelét ismerjük fel, melyeket a megholtnak sírjánál leöltek, tehát a megtartott halotti tor (toj) nagyszerűségére való emlékezés mellett tanúskodnak*, — azon halotti torról, melyet tudvalevőleg a húnok is megültek, a mint az Attila haláláról való tudósításból kitűnik s a mely még ma is nagy szerepet játszik. Levsin írja, hogy a megholtnak tiszteletére kedvelt lovát még ma is leölik és vele együtt eltemetik; s a mely czélt a hajdankor törökjei az állatoknak sírkövekre való rajzolásával akartak elérni, azt ma kos-szarvak fölakasztásával érik el, a mik szintén a leölt áldozat maradványai gyanánt szerepelnek s azonfelül az erő jelképeiül szolgálnak, épen úgy, mint az 5. számú képen a nap a hősiességet, a medve az erőt s az ostor az uralmat és szigorúságot képviselik.

Természetesen az archæologia a barbar szobrászat durva vázlatait is kizsákmányolta ethnographiai, vagy helyesebben ethnologiai czélból és a kőképek ügyetlen vonásaiban a mongol typust fedezvén föl, azon rokonsági fokra akarnak következtetni, a mely e képek eredetije és a húnok, mint az ural-altaji népek legelőbb ismert és leírott törzse között volt. Ezt, a mi névszerint a délszibiriai kurganok szobrait illeti, merész hypothesisnek kell tartani; mert ha ilyen hasonlítás csakugyan lehetséges, azt csak az Azovi-tenger környékén előforduló szobrokon lehet végrehajtani, melyeken a görög míveltség közelsége következtében már több művészies ség nyomai vehetők észre. Ezeken ugyanis félreismerhetetlenül lépnek föl a mongol és töröktatár typus jegyei: a nagy fej, lapos orr, a kicsiny, rézs-

útosan fekvő szemek, és — mint különös characteristicum — a szakál teljes hiánya, egy szóval épen az a kép, a mit Jordanis [6] Attiláról rajzolt; csak az 1. ábrán levő férfinak van bajusza, a mely egyébiránt skytha módra növesztett és visszagörbített, a hogyan a magyarok még ma is viselik. A mi még ezen emlékeken ó-török eredetre mutat, az mindenek előtt az 5. ábrán található csizma, a melynek épen olyan alakja van, mint a magyarok *csizmájának* s a középázsiaiak *csezmejének*, mert figyelemre méltó, hogy a kirgizek, özbegek, tatárok és magyarok lábbelije mind e mai napig teljesen hasonló maradt; épen így a föveg egészen olyan, a minő a Svájczban, Aargauban talált hun fejeken van, a milyent Sejbaninak, az özbeg fejedelemnek fején látunk az aranyhorda urának nemzeti öltözetében feltüntető képén, s olyan, mint a kelet-turkesztáni földmiveseknek és a magyar mágnásoknak egész maig fönmaradt díszruhájához való fövege.

A mi a délszibiriai és azovi képszobrok összehasonlításánál legérdekesebb, azon szokás egyező volta, hogy az egymáson keresztül rakott kezek egy csészét vagy ehhez hasonló edényt tartanak, a mi sokféle magyarázatra adott alkalmat. Pallas e jelenséget a tibeti buddhismus befolyásának tulajdonítja, Szpaszki nem fogadja el e nézetet, de a nélkül, hogy valami jobb magyarázatot tudna adni; a csésze vagy pohár azonban egészen egyszerűen a sámáncultusra utal, mert az ember ennek tartása által vallásos-ünnepélyes állásban, kezében ivócsészével vagy áldozópohárral, vagyis imádkozva van feltüntetve. Az áldozópohár *(ajak)*, mint a Kudatku Bilik-ben olvassuk, már régóta mint a vallás symboluma, a fejedelem jelvényeihez tar-

[6] «De rebus Gothicis» 53. caput.

tozott, a kit úgy koronáztak meg, hogy a poharat kezében tartotta; mert a midőn Batu-khán Kipcsak trónjára jutott, ABULGHAZI szerint (179): *mongol szokás szerint átnyujtották neki a csészét;* s hogy mily fontos szerepet játszik még ma is a pohár a már ezer év óta Európában lakó ural-altaji népeknél, arról legjobban meggyőzhet mindenkit a mi szép szokásunk: az *áldomás-ivás.* Tehát a megholtaknak kezükben tartott edénynyel való ábrázolása bizonyítja legerősebben, hogy azon emberek, a kik e kurganokat építették, a samán vallás hívei voltak. — E fölvételünkkel szemben mindenesetre azt a kifogást lehetne tenni, hogy a pohárnak ilyen szerepét már HERODOT (IV. fejezet) is említi, és hogy a szobrok Európa pogánykorából Spanyol-[7] és Németországban, valamint a poharak is az öv előtt tartva, előfordúlnak és így ez a szokás nem kizárólag ural-altaji eredetű. Erre azt jegyezhetjük meg, hogy ez a tény annál inkább a mi nézetünk mellett szól, mert ki van mutatva, hogy a kőképek szokása, sok mással együtt, Ázsiából jött Európába, még pedig a pontusi tartományokon és Krímen keresztül s így a nélkül, hogy a sámáncultusra vonatkoznék, határozottan ural-altaji eredetű. Hogy a kőképek szokását a gothok vitték Spanyolországba Krímből, mint HENSZLMANN tanár állítja (id. m. 17. l.), azt nem vonjuk kétségbe, de annál inkább azon véleményét, hogy *csak gothok lehettek* azok, a kik a Krím és a pontusi tartományok szobrait készítették. Ha ez így van, ki csinálta Dél-Szibiriának s a távol Kelet más helyeinek számtalan szobrát? s kicsoda a török nomádoknál régóta

[7] Lásd: «Memoria sobra las notables excavaciones hechas en el Terro de los Santos, publicada por los P. P. Escolapios de Jecla» etc. Madrid 1871. (HENSZLMANN után idézve.)

honos iparnak sokféle emlékeit, miket a dél-szibiriai kurganokban találnak?

A mi északnyugoti Mongoliát illeti, Potanin (II. 66—75.) a kőbábokat legszámosabban az Altai közelében találta, még pedig granitból és granititból, részint kifaragva, részint faragatlanúl. Amazok leginkább képekkel, emberi alakokkal és talányszerű feliratokkal vannak ellátva s csak a 26. (IX. tábla) és 32. (XVI. tábla) ábrákon lehet észrevenni az áldozópoharat, míg az úgynevezett föliratok, melyeket ezen orosz utazó a X. táblán közöl, hasonló természetűek, csakhogy még primitivebbek, mint azon emlékek, melyeket a következő lapokon fogunk megbeszélni.

A délszibiriai emlékek ezen harmadik kategoriájára, — t. i. a sziklákon talált *bevésésekre és rajzokra* vonatkozólag, archæologiai túlbuzgóságtól el nem vakított, világosan látó szemekkel — őszintén megvallva — csak kevés olyan dolgot olvashatunk ki e nagyon primitiv vésetekből, a mi a törököknek præhistoricus korára némi világot vethetne, így tehát a forrásunkul szolgáló tudóssal[8] nem érthetünk egyet, a ki ezekben a kurganokhoz hasonlóan, a régi ókorból eredő emlékeket akar fölfedezni. Ezen rajzok, leginkább állatok, emberek és más élettelen tárgyak legügyetlenebb föltüntetései egyszerű vonalak által, Strahlenberg óta, a ki legelőször közölte a Kuzneczk és Cserdin mellett talált ilyen rajzokat, a tudományos világot már gyakran és sokféleképen foglalkoztatták és, mint könnyen érthető, a legkülönbözőbb magyarázatokra adtak alkalmat, annál inkább is, mert ezekhez hasonló rajzokat Dél-Szibiriától távol, nevezetesen az Onega-tó partjánál is, találtak, melyeket amazokkal összehasonlítottak. Természetesen az említett,

[8] Zapiszki, 135. l.

geographiailag egymástól távol eső sziklákra vésett rajzokon, ha nem is az idomok kivitelében, de legalább az alakokban bizonyos hasonlóságot nehezen lehetne elvitatni, olyan hasonlóságot, a minőt az emberi művészetnek nem csak Ázsiában s északi Európában, hanem Amerikában is föllelhető ilyennemű maradványain ki lehet mutatni, ha ugyanis a Baron de la Hontan[9] által Canadában, az irokezeknél talált rajzokat tekintetbe veszszük. De azt a kérdést bátorkodunk föltenni: vajjon ez nem csupán a véletlenség műve-e, s vajjon az emberi elmének ilyennemű nyilatkozata a föld legkülönbözőbb pontjain, nem az észjárásnak azon csodálatos analogiájához hasonlít-e, mely az erkölcsökben, szokásokban és babonákban a legkülönbözőbb eredetű népeknél is mutatkozik.

Hogy az olvasónak e szóban forgó rajzokról némi fogalma legyen, a Szpaszki úr művéhez csatolt mutatványok közül fölemlítjük a IV. táblán található majdasinak-i rajzot (helyesebben maj das tat. zsírkő) az orosz archæologus szavaival leírva.

Ezen rajz a Jeniszei jobb partjának sziklalejtőjén egy vörös homokkőre van vésve, Minuszinszktól hét versztnyi távolságra és a víz állása fölött egy arsin (rőf) magasságban s a következő hét csoportra oszlik. Az 1. csoport egy, talán a maga idejében hires nomád-költözködést tüntet föl. Különböző házi állatok, úgy mint tevék, lovak, kecskék s még szarvasok is vonulnak egy bizonyos irányban, a merre egy egylovas kocsi is halad, míg fönt egy férfi látható néminemű fegyverrel s egy ló és két teve kiséretében. A 2. és 3. csoport egy vadászatot s ennek zsákmányát ábrázolja; négy ember látható rajta, az egyik jobban kiala-

[9] Zapiszki, 146. l.

kítva, kezökben kardot vagy hátukon buzogányt viselve; a különböző vadállatok között farkas, róka és czoboly ismerhető fel, míg a kép alján bizonyos állatoknak áldozatra való vezetése, valamely colossalis nagyságú (?) és a régi bábokhoz hasonló istenségnek nehány ember által való energicus mozdulatokkal (?) kisért imádása van ábrázolva. A 4. csoportban egy ember látható fél lábán állva, mellette egy másik, valószínűleg asszony űl, kiterjesztett karokkal, körülötte két alak tánczol s egyiknek feje kerek kalappal van födve. Az 5. csoportozatban egy térdeplő alakot veszünk észre, a ki jobb kezét fejére emeli, előtte pedig három ember áll, kik közűl az egyik valószínűleg pap (saman) s fején a régi pénzeken előforduló phrygiai sapkát visel. A 6. csoport különböző állatokat mutat s némelyek mellett ott van kicsinyjök vagy csikajuk; valószinűleg a termékenység istenét ábrázolja (?). A 7. csoport végre isteneket és embereket tüntet föl, körülvéve symbolicus jelekkel; egyik ember mellett kakas vagy valamely más madár látható, a mennyire az alacsony lábakról megitélni lehet.

Hogy mindezen tárgyak meghatározásához nagyon élénk phantasia és eleven képzelet szükséges, azt fölösleges kiemelnünk; de föltéve, hogy ennek daczára a rajzok megmagyarázásában egyetértünk, mégis bajos dolog ezen primitiv rajzokat olyan valami titkos képírásnak tartani, melylyel a török fajnak más irásnemet nem ismerő ősemberei gondolataikat akarták kifejezni, — a mint Szpaszki [10] és vele más régiségbuvárok is hajlandók föltenni. E fölvételt mi helytelennek tartjuk, mert egyebek közt e rajzokon olyan állatok és tárgyak is fordulnak elő, melyeknek a hajdani törököknél való létezése kétséges; ilyen például a kecske, a

[10] Zapiszki, 135. l.

melynek neve a törökben idegen s csak délről származott át,[11] ilyen a kocsi[12] is, mely tudvalevőleg khinai eredetű, míg másrészről a marha, a törökök legrégibb állata,[13] egészen hiányzik.

Tekintve azon körülményt, hogy a kurganokra és rajzokra vonatkozólag csak nagyon kevéssel jutottunk közelebb célunkhoz, könnyen érthető, ha annál több reményt táplálunk a homály eloszlatása iránt a már említett, részint vörös, részint fekete *irásjegyek* megvizsgálása által. Általánosságban szólva, ez eddigelé fölfedezett emlékekben az irásjegyeknek két nemével volt dolgunk, melyek közül egyik az ujgur, tehát ismeretes, a másik pedig teljesen ismeretlen s csak annyiban költi fel érdeklődésünket, hogy az összes törökséggel közös, mondhatnám, nemzeti jelleme van. Először ezen ismeretlen betűkről szólunk s azután fogunk áttérni az ujgur irásra. Ezen ismeretlen irásokat csaknem minden dél-szibiriai utazó lemásolta és saját munkájában közzétette. Igy tehát az ilyeneknek elegendő száma áll rendelkezésünkre s ha ennek daczára itt specialiter a Zapiszki VI. táblájára, t. i. a Castrén által 1847-ben Minuszinszk közelében a Jeniszei bal partján talált, három arsin hosszú, tizenkét hüvelyk széles és három és fél hüvelyk vastag kőtáblára reflectálunk: csupán csak azért teszszük, mert ennek fölirata kitűnik a vonások tisztasága és világossága által s a Zapiszkiban közzétett másolata is nagyobb pontosságra és hűségre mutat, mint Pallas és Szpaszki hasonló közlései. A kőnek főfelirata három sorból áll, melyek közül itt az elsőt és másodikat közöljük, előre-

[11] Lásd: «Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes», 197. l.
[12] Ugyanott, 128. l.
[13] Ugyanott, 188. l.

bocsátva azon megjegyzést, hogy a kettős pontok vagy a mondat, vagy a szó végződését jelentik s minden valószínűség szerint csak diacriticus értékűek. E kettős pontokon

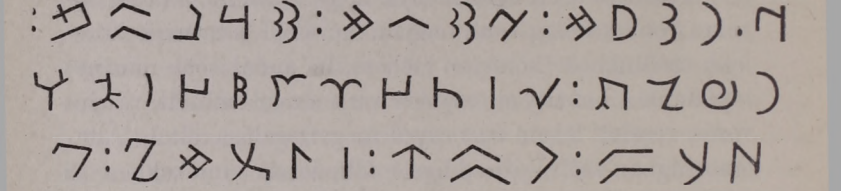

kívül még feltünő a szintén mondat végén álló ⤫ jel, a mely annál inkább növeli kiváncsiságunkat, minthogy a Szpaszki-féle «Inscriptiones Sibiriacæ» IV. tábláján, valamint a «Nordische Beiträge» 5. kötetében Pallas közölte feliratban is hasonlóan a mondat végén fordul elő.

Mit jelentenek ezek a jegyek? Vajjon betűk, szótagok, egész szók vagy symbolicus jelek-e, különösen pedig milyen eredetűek, minthogy némely kutatók a khinai betűkkel, mások pedig a góth és kelta rúnákkal való hasonlóságot látnak bennök? Ezen és hasonló kérdésekkel a tudományos világ még nagyon sokáig foglalkozik s végleges megoldást nem is fog találni mindaddig, míg a szerencsés véletlen segédkezet nem nyújt valamely kétnyelvű felirat képében. Véleményünk szerint egyelőre nem tehetünk egyebet, mint azt, hogy Szpaszki nézetéhez csatlakozunk, a ki az ő «Inscriptiones«-ében a következőket mondja: Si ductus illi omnino pro litteris, neque vero pro signis, de quibus fortasse inter homines convenit, aut characteribus ad subscribendum et subsignandum usurpatis, cuius generis sunt, quæ Tamga ac Taoro appellata etiam nunc inter Nomades Sibiriæ inveniuntur, habendi sunt, nonne illi in orien-

talium potius antiquis et hodiernis litteris, quam apud Celtas et Gothos quærendi videbuntur?» S ezt a nézetet annál inkább elfogadhatjuk, mert a leideni könyvtárnak egyik, eddigelé kevéssé ismert kéziratában, a «Tevarikhi Ali-Szeldsuk»-ban (A Szeldsuk-család története), ott, a hol a törökök ős törzseinek genealogiájáról van szó, hasonló jegyeket találunk, melyek az egyes nemzetségek pecsétje vagy bélyege *(tamga)* gyanánt vannak felsorolva. Ha már most ezen jegyeket egymás mellé sorba állítjuk, ha nem is mondhatjuk őket teljesen azonosoknak, de azonnal

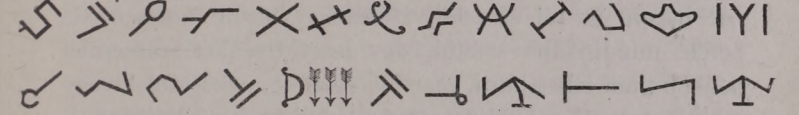

észreveszszük a hasonlóságot az egyes vonások között és az irás általános jellegében. Ezért van az, hogy mi ezen irásmódnak török-nemzeti jelleméről beszélünk, mert e jegyek régiek, sőt nagyon régiek, s mert az illető törzsek nevének mintegy képleges aláirását tüntetik föl, s ha nem is valamely hivatalos okmány megjelölésénél, de legalább mint bélyegek, mint az egyes törzsek állatainak ismertető jelei a nomádok életében bizonyára jelentékeny szerepet játszottak. Ha már most megemlítjük azon körülményt, hogy a számos nyájjal és csordával biró puszta-lakóknak társadalmi viszonyaiban mindig fölötte fontosnak kellett lenni a legelőhelyek felosztásának s határaik megjelelésének, és hogy még a közel multban is a pusztaságon emelt dombok által jelölték meg a legelők határait: nem lehet kizárva annak a lehetősége, hogy a *Minuszinszk* közelében, valamint a *Szmolanka (az Irtis egyik mellékfolyója)* partján levő gránitsziklán talált és más hasonló föliratok

azon törzsek névsorát tartalmazzák, a melyeknek a legelői jog e vidékeken meg volt engedve, s így a legelői jogra vonatkozó okirat gyanánt tekintendők.[14]

Az irásjelek második kategoriája, t. i. a megfejtés elébe kevesebb nehézséget gördítő ujgur irás tekintetében természetesen már jobban áll a dolog. Az ujgur föliratokat, melyekről Szpaszki Gergely a Zapiszkinak 12. kötetében (1857.) beszél, Dél-Szibiriának két különböző pontján találták. 1. Az egyik föliratot ugyanis egy barlangban a Bukhtarma folyó jobb partján, a Bukhtarminszk erődtől északra tizenkét versztnyi távolságban. E barlang magassága a bejáratnál három és fél százsen, szélessége három százsen, de befelé mindinkább szűkül, úgy hogy tizenkét százsennél beljebb nem lehet jutni, mert a vége felé már legfölebb egy arsin magas és fél arsin széles. A föliratok a bejárat mellett jobbról voltak s nehány, felülről lefelé haladó függélyes sorból állottak más-más kéz által írva s ezért, Szpaszki úr véleménye szerint, különböző időből is származtak. Midőn ez említett orosz tudós ezen vidéken járt, a föliratoknak már semmi nyoma sem volt; az ott lakó emberek állítása szerint 1806-ban semmisíttettek meg, még pedig — a mi

[14] Ilyenforma nézetet fejezett ki Wetzstein úr, a berlini anthropologiai társaság 1877. évi január 20-án tartott ülésén, egy, Szmolenszk mellett 1873-ban talált kő-feliratról, a melyet valamely lelkesült anthropologus már phoeniciai irásnak akart magyarázni. A beduinok életének és nyelvének tudós ismerője Damaskustól keletre, különböző helyeken, *veszm*-eket, azaz jegyeket (egyes beduin törzsek bélyegei) talált, melyek ilyen alakúak:

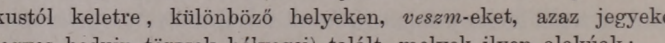

melyek közül némelyik hasonlít a török tamga-khoz s melyek valószinűleg szintén a különböző nemzetségek és törzsek legelőinek megjelölésére szolgáltak (v. ö. «Globus» XXXII. 256).

hihetetlen — KLAPROTH által, a ki Golovkin gróf követségével együtt Pekingből való visszatérésekor azért követte volna el ezen herostratusi tettet, mert ez az irás az oroszokra vonatkozó kellemetlen emlékezést tartalmazott. De mellőzve a megsemmisülésük módját, nincs miért sajnálnunk elveszésüket, mert a föliratok, úgy a mint az «Inscriptiones Sibiriacæ» VI. tábláján van, semminemű segédeszközt nem nyújt a megfejtéshez sem, nem hogy még historiai, vagy philologiai deductiókhoz. Mi azt hiszszük, hogy az egész nem egyéb, mint terv és czél nélküli irka-firka, vagy legjobb esetben ártatlan irásgyakorlat ujgur és arab betűkkel. A felső rész határozottan csak phantasticus irka-firka, míg a második, vers módjára irt töredékben nehány arab s egy ujgur szó olvasható, így: az 1. sorban عز izz, a 2.-ban نعدر nikadr s a 10.-ben بولعان bolgan. A bukhtarminszki föliratok tehát — melylyel PALLAS is foglalkozott — absolute értéktelen. 2. Annál nagyobb érdeklődést érdemelnek tehát az előbbiekhez hasonló azon föliratok, melyek a Jeniszei bal partjára, az Abakanszk szigetnek szemközt, az úgynevezett «átkelés-hegyek» egyik sziklájának vörös homokkövére írva még ma is megvannak. A meredek sziklák függélyesen emelkednek a víz fölött s a föliratok, alacsony vízállás mellett, körülbelül hét lábnyi magasságban vannak a víz színe fölött. Ezen föliratokat maga SZPASZKI 1811-ben látta s a következő év telén a krasznojarszki festő, Martin Khazjainov segélyével másolatot vett róluk, melyet fordítás czéljából közölt IGUMENOVval, az ismeretes tudóssal s egyúttal KOVALEVSZKY és POPOV tanítójával. IGUMENOV úr eléggé őszinte volt kijelenteni, hogy a föliratbetűit, melyek szembetűnő módon hasonlítanak a mongolhoz, nem ismeri, de úgy látja, hogy a nyelv ettől egészen különböző s valamely bokharai tudósnak segítségül vevését ajánlja. FRAEHN

és KLAPROTH sem tudtak több felvilágosítást adni a SZPASZKI «Inscriptiones Sibiriacæ»-jének V. és VI. tábláján levő föliratokra vonatkozólag. Végre sikerült TITOV úrnak fényképezéssel új fölvételt csinálni, — a mit SZPASZKI, öt részre osztva, a Zapiszki VIII. tábláján közölt, — s a mely az «Inscriptiones Sibiriacæ»-ben megjelent facsimilenél sokkal hívebb. Az 1. szám az «átkeléshegyek» sziklájában levő egyik kő felső részén van, a 2. sz. ugyanezen kő középső, a 3. pedig alsó részén, míg a 4. sz. a második kövön, az 5. szám pedig a harmadik kövön van. Midőn ezt s a CASTRÉN által Minuszinszk közelében talált föliratot BEREZINNEK, az ismert turkologusnak elküldötték, az egész helyesen rámutatott az elsőnek ujgur eredetére. Erre vonatkozó és KOSZTROV N. A. herczeghez intézett iratában azt mondja ezen utóbb említett orosz tudós: «A mi az abakáni feliratot illeti, ez Dsingiz-kkán vagy elődei idejébe tartozik és ujgur, t. i. ugyanazon nyelven van írva, a melyen a Tokhtamis rendelete Jagailóhoz. A felirat értelmét megfejteni már azért is nehéz, mert a 6. sortól a 17.-ig alig lehet fölismerni nehány betűt, a mit a végső sorokról is lehet állítani, s úgy látszik, hogy vagy a másolat nem hű, vagy az eredeti van már elmosódva az idő folytán. Továbbá vannak egyes töredékek, melyek egymással semmiképen nem köthetők össze s itt egy szó, amott egy betű által zavarba hozzák az embert. Az ujgurral és mongollal egyezőleg az *a* és *i*, továbbá *z*, *cz*, *s* és *k* azonosak (?), míg a rokon jegyek: *t*, *d*, *b* és *u* váltakoznak egymással. Türelmetlenül várva új másolatot, ezt egy ideig magamnál tartom, ámbár valamely jobb példány reménye nélkül ilyenre is ráadom magamat, melynek egyik sorában *bes jüz* = ötszáz olvasható. Különösen sajnálom valamely kulcs hiányát, mert ezzel az irás tartalma azonnal kitalálható s az

egész fölirat olvasható lenne, a mi azonban még most lehetetlen».

Én oly szerencsés voltam, hogy a Kudatku Biliknek sok helyen csaknem az olvashatatlanságig eltorzított szövegeivel való több évi foglalkozás következtében szemeim az ujgur iráshoz jól hozzászokván a Jeniszei partján levő fölirat megfejtésében több szerencsével haladtam, a mennyiben sikerült elolvasnom az előforduló szóknak több mint két-harmad részét s bennök az irásra és nyelvre vonatkozólag a Kudatku Bilikkel közel rokon, sőt talán ennél régibb keletű ó-török nyelvemléket fölfedeznem. Hogy a mondottakról meggyőződhessék az olvasó, hasonlítsa össze az «Ujgurische Sprachmonumente» czimű munkában levő facsimilét és a Jeniszei partján levő föliratnak a Zapiszki VIII. táblájáról ide mellékelt másolatát s azonnal szembe tűnik úgy a vonások hasonlósága, mint az a körülmény, hogy a tőszóktól a ragok és képzők el vannak választva. Az irás ezen hasonlóságára vonatkozólag különösen ki kell emelnünk, hogy az abakanszki fölirat sem az oxfordi és párizsi ujgur kéziratoknak, sem Timur és Tokhtamis leveleinek, hanem egyedül a Kudatku Biliknek irásmódjához hasonlít, főleg ott, hol ennek másolója hanyagságot árul el. Különösen feltünő a hasonlóság a 𐰴 = *k* = *kh*, 𐰽 = *sz*, *z*, 𐰾 vagy 𐰀 = *k*, *g*, 𐰺 = *r* és 𐰃 = *i* betűkben, melyek egyéb ujgur kéziratokban különböző alakúak. E két irásmódnak egyezése tehát kétségtelen; s ha mindennek daczára a teljes megfejtés lehetetlen volt, tekintetbe kell venni a következőket: először e fölirat legnagyobb részben oly primitiv és hanyag módon van írva, mint a Kudatku Bilik legrosszabb helyei; másodszor homokkőre levén írva, az elmállásnak s eltöredezésnek könnyen ki lehettek téve; harmadszor a betűk fekete festékkel vannak írva, a mely

annál inkább is elmosódhatott, mert negyedszer: a fölirat a Jeniszei vize fölött emelkedő sziklán van s így úgyszólván csodálatos módon maradt fenn egész máig. A mi végre az egész fölirat megfejtésének főakadálya volt, az az irónak alacsony míveltségi foka és gyakorlatlan keze, a kit inkább érdekelt a betűk elnyújtása, mintsem a tartalom. A könnyebb megértés czéljából fölhozzuk itt a két első feliratot a mi interlinearis correcturánkkal s aztán az átirással és fordítással.

A.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9.

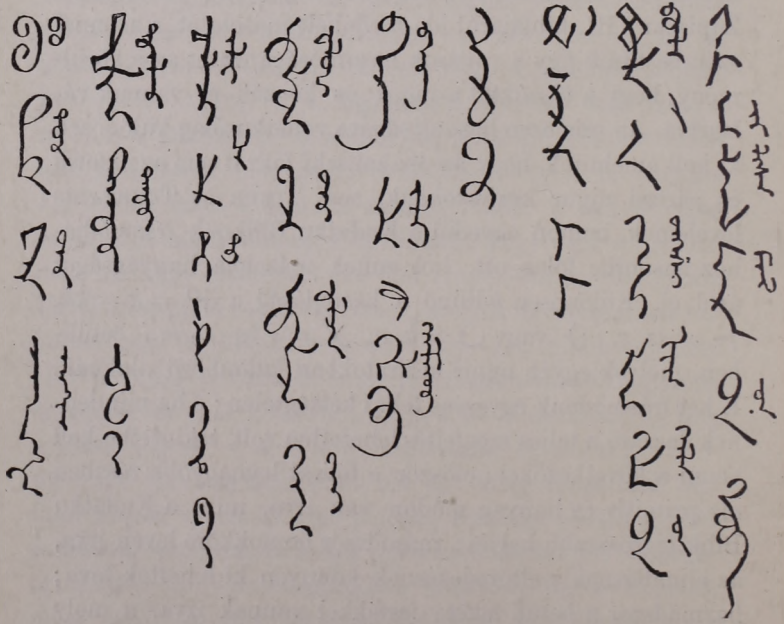

B.

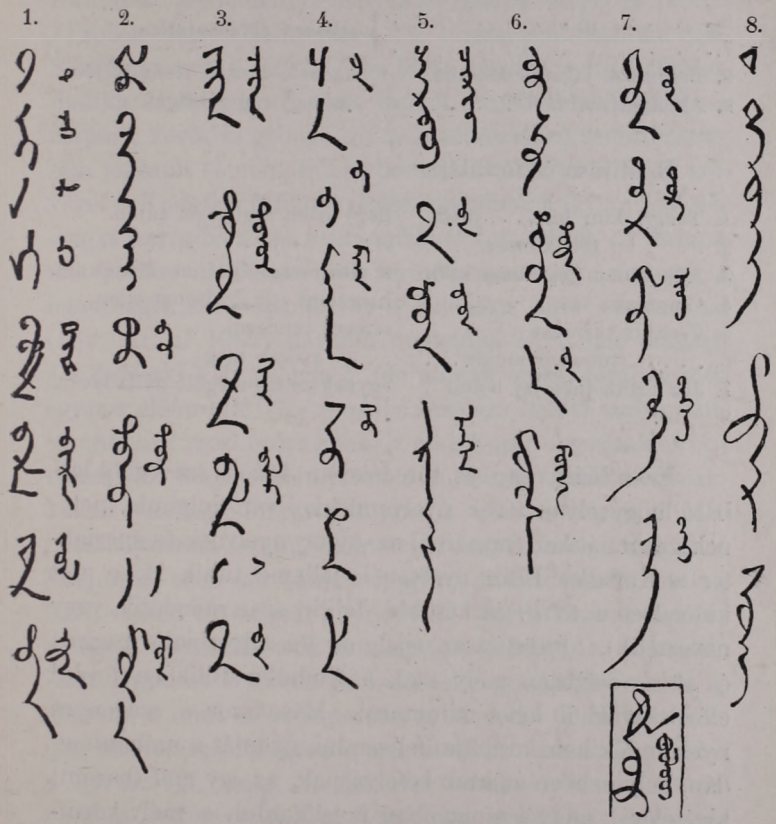

A függélyesen, még pedig balról jobbra haladó föliratnak átírása, az általunk olvashatónak talált sorokban, a következő: A.

1. Bu dur jer akszir . . . . . ez az Akszir hely.
2. Tetilir taktu . . . . . Taktunak nevezett.
3. Ililadi . . . . . határos.

4. Atluk jer atlik jer	híres (megnevezett) hely.
5. Bek i i kelmejüb	a fejedelem népe nem jövén.
6.	egészen olvashatatlan.
7.	
8. Bolmasza, jaksilik kelszün . .	ha nem lesz, a jóság jőjjön.
9. Almasza malun	ne vegye el jószágát.

B. átírása és fordítása:

1. Tangri kim bir . . . . jülek	hogy isten segítséget adjon.
2. . . . . bu töb a musz . .	. . . . .
3. Ajik tönün keszülmez szün	a világosság éjjel ne tünjék el.
4. Csapmaka szu	harczolni egy hadsereg ellen.
5. Cserikin tüzmeke	sereget rendezni.
6. . . . . tutszum möjüz . .	. . . . győzze meg.
7. Jüz urluk jeke jaj bolub .	egynek százat megölő nyila levén.
8.	. . . . .

Ezen hiányosan és töredékesen közölt szövegből látható, hogy olyan török nyelvemlékkel van dolgunk, melynek grammatikai formáiból az ujgur nyelvnek és specialiter a Kudatku Bilik nyelvének jelleme tűnik ki, a mit különösen a *tetilir* (a későbbi dejilir, azaz mondatik, vagy neveztetik), *tün-ün* (azaz éjjel, az *ün* adverbialis raggal) és *jülek* (segítség, mely csak a Kudatku Bilikben fordul elő) szavakból lehet kimutatni. Másodszor e szegényes nyelvemlék nem mutatja fel semmi nyomát a mohammedán, helyesebben az arab befolyásnak, az egy *mal* (barom) kivételével, mely a mongolban is előfordul, a mely körülmény azon jogosult gyanításra ad alkalmat, hogy e fölirat olyan török néptől ered, a mely az iszlámot még akkor nem vette föl, sőt valószinűleg valamely samán-pap compositiója, legalább ilyen szellem nyilatkozik azon imádságszerű könyörgésben, melyben az isten segítségűl hívatik a hadsereg megerősítésére s az ellenség meggyőzésére

és élénken emlékeztet azon samán-imádságok és áldási formulák szellemére, melyeket részint RADLOFF közölt «Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens» czimű műve I. kötetében, részint pedig a «Grammatika Altaiszkago Jazika» szerzői. A nélkül tehát, hogy az alapnak kevés és gyönge volta következtében semmi esetre sem jogosult combinatiókba bocsátkoznánk, ezen török szöveget a Kudatku Biliknél régibb keletűnek s így az *eddigelé ismert legrégibb török nyelvemléknek tarthatjuk.* A datumnak pontos meghatározása természetesen nem tartozik a lehetőségek körébe; mert ha a Kudatku Bilik évszámánál (462, Kr. u. 1069) hátrább mehetünk is, a már említett s a Zapiszki VIII. táblája 5. föliratának utolsó sorában még egyszer előforduló مال *mal* (barom) szó határt szab gyanításunknak; mert ez a szó, mely csak Közép-Ázsiának az iszlámra való térítése után jutott a pusztaság északi és északkeleti részébe, e fölirat datumának több évszázaddal való hátrább tevését semmi esetre sem engedi meg. Ha tehát kifejezzük azon nézetünket, hogy az eredetileg szír betűk a VIII. század elején már elterjedtek[15] keleti Turkesztánban, s hogy a nesztóriánusok műveltségi szelleme, a mint már ABEL RÉMUSAT is fölvette,[16] kelet felé egyrészt Szi-gan-fu-ig elhatolt, a mint ez az ismeretes többnyelvű föliratból kitűnik, másrészt pedig egészen a tatárokhoz eljutott: legfölebb *a Kr. u. IX. vagy X. századot vehetjük föl a Jeniszei partján levő ujgur fölirat keletkezési idejéül.* Az ilyen fölvétel ellenében — mert állításról szó sem lehet — természetesen azt a kifogást lehetne tenni, hogy Dél-Szibiria török népei századokkal később, azaz még akkor is ujgur

[15] «Ujgurische Sprachmonumente», 14. l.

[16] «Journal des Savants», Octobre 1821., 559. l.

betűket használtak, a mikor ezeket Közép-Ázsiából az arab irás kiszorította, a mint ezt Radloff tanártól Barnaulból küldött ujgur föliraton látom; de a mi ide vonatkozó véleményünkben nem annyira az irás, mint inkább a nyelv határoz, már pedig az abakanszki fölirat nyelve legalább is olyan régi, ha ugyan nem régibb, mint a Kudatku Biliké.

Ha már most összefoglaljuk azon eredményt, melyet eddigelé Dél-Szibiria régiségeinek kutatásával nyertünk, azonnal nyilvánvalóvá lesz, hogy a török nép geographiai elterjedése, emberemlékezetet meghaladó idő óta, az Altai és Szajani hegységtől, vagyis onnan kezdve, a hol még ma is van a török-tatárok és mongolok határvonala, egészen a Fekete-tenger északi partjáig, sőt talán a Pruth folyóig ért; hogy műveltségi foka, melyen állott, csak keveset különbözött attól, a melyen találták az oroszok, Dél-Szibiriában való megjelenésök idejében; hogy valamely nemzeti irásnemmel való ismeretségük nagyon is problematicus, mert a legelső irást a nesztorianus-keresztény műveltség útján ismerték meg; s hogy végre szokásaik s erkölcseik eredetiségét Dél-Szibiriának említett részeiben — a pusztaságnak Volga-melléki széléig — tartották meg legtovább és legtisztábban. Ilyen és más hasonló sejtelmeket nyerhetünk ugyan a török régiségek beható vizsgálata által, de ezek még korántsem alkalmasak arra, hogy vezetésök mellett bejárjuk a történelem-előtti kornak homályos térségeit és földerítsük a török népnek eredetét és legifjabb korát.

Természetesen reflectálhatnánk még azon tudósok nézetére, a kik úgy a kurganokban, mint a köképekben nem *török*, hanem kizárólag *finn-ugor* emlékeket akarnak fölfedezni, de azt hiszem, itt sem helye, sem ideje nincs annak, hogy az erre vonatkozó vitában a szükséges

fölvilágosítást megadjuk. A mi, később bővebben kifejtendő nézetünk szerint, a finn-ugor elem soha sem nyomult annyira dél felé, hogy még a Fekete- és Káspi-tenger között lakott kúnokban is finneket vagy zürjéneket és permieket lehetne sejteni, mint Eichwald teszi, s az Asztrakhánban, a doni kozákoknál, a Kharkov és Kherszon kormányzóságban s Krimben előforduló halmok és kőképek semmi esetre sem származhatnak csúd eredetű emberektől, a mint eddig hitték. Ezen emlékeknek az Altai keleti részében levőkkel való feltűnő hasonlósága kétségtelenné teszi török eredetüket; mert Abulghazi tanúskodása és az eredeti török «kurgan» név biztosabb alapúl szolgálnak, mint a Herodot-féle tulajdonnevek etymologiájára épített hypothesisek.

IV.

A MŰVELTSÉGI MOZZANATOK BIZONYSÁGA.

Hogy valamely nép primitiv culturajának a nyelvben megőrzött momentumai milyen természetűek s milyen bizonyító erejűek az illető nép őstörténetére nézve és hogy általában a török műveltségi szók mit beszélnek nekünk a törököknek præhistoricus koráról: azt már évekkel előbb megjelent egyik munkámban részletesen kifejtettem.[1] Itt tehát csak ezen munkának eredményét foglalom össze röviden, a mennyire könyvem keretébe illik. Mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy ha hasonló kisérletet tehettek a sémi és árja nyelvcsalád terén, amott Kremer és Hommel az arabokra, emitt Babu Rajendra Lala Mittra és Zimmer[2] a régi hindukra vonatkozólag: mi ugyanezt a török-tatár népterületen annál több reménynyel tehetjük; mert először a török nyelvnek ragozó jelleme megengedi, hogy egészen tisztán és világosan lássuk az egyes szók mivoltát és formáit s így az etymologiai kutatásokat kevesebb

[1] «Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert». Leipzig, 1879.

[2] V. ö. «*Indo-Aryans*, contribution towards the elucidation of their ancient and mediaeval history» (London-Calcutta, 1881.). Továbbá: «*Altindisches Leben*, die Cultur der vedischen Arier nach dem Samhita dargestellt» (Berlin 1879).

veszélylyel lehet értékesíteni az ethnologiában; másodszor, mert a török nyelvkincs olyan bámulatos stabilitas által tünik ki, hogy a csaknem kilenczszáz geographiai mérföld hosszú s majdnem épen ilyen széles török népterületen, a Lénától Syriáig, tulajdonképen nem török testvér-nyelvekről, hanem csak dialectusokról beszélhetünk. Tekintve azt, hogy a legrégibb török nyelvemlék, t. i. a X. század második feléből eredő Kudatku Bilik tanusága szerint — melyről még többször lesz szó s melyet a török nyelvnek minden ismerője ma már könnyen érthet — közel kilenczszáz év alatt csak nagyon keveset változott, e stabilitást sokkal régibb korszakra is könnyen visszavihetjük. Sőt még tovább is mehetnénk s állíthatnók azt is, hogy a törökök nyelve, azon időtől fogva, mikor e nép a közös ural-altaji törzstől elvált, a legújabb időkig csaknem változatlanúl maradt, mert azon szók, melyek az emberi gondolkozás első fogalmait fejezik ki, még mindig azon eredeti formájukban vannak meg, melyet az általok jelölt tárgyak vagy tevékenységek tulajdonságából és természetéből merített felfogás ruházott rájok. Ha megfigyeljük például az egyes testrészek neveit, azt találjuk, hogy

a láb	*atak*,	a «lépni»	jelentésű	*ata*-ból
a kéz	*elik*, *alik*,	a «venni, fogni»	»	*al*-ból
a szem	*köz*,	a «látni»	»	*kör*-ből
a fül	*kulak*,	a «hallani»	»	*kul*-ból [3]
az ajak	*tutkak*,	a «fogni»	»	*tut*-ból
a fog	*tis*,	a «törni, átlyukasztani»	»	*tis*-ből stb.

származik és e szerint a láb *lépő, menő;* a kéz *fogó,*

[3] A *kul* mint önálló ige ma már nem fordul elő a török nyelvben, de hogy régebben ilyen volt, bizonyítja a jelen eset, mert a *kulak* csak egy *kul* igéből való nomen agentis lehet.

vevő; a szem *látó;* a fül *halló;* az ajak *fogó, megfogó;* a fog *törő, szétzúzó, összeőrlő;* — s mind e szók olyan tövekből és olyan képzőkkel alakultak, melyek egész máig változatlanúl maradtak. Ilyen eredetiséget s a szóképzésnek világos és átlátszó formáját más ismeretes nyelvben nem lehet föltalálni; s minthogy így van ez az egész török szókincsben, t. i. az emberi gondolkozás és cselekvés legkülönbözőbb phasisaira vonatkozó fogalmaknál is: csakhamar azon meggyőződésre jut az olvasó, hogy itt egy olyan kristálytisztaságú üveg áll szolgálatunkra, a melyen keresztül a gyakori csalódások veszélye nélkül pillanthatunk vissza a török nép őstörténeti multjának messzeségébe.

Ha most kezünkbe veszszük ezen üveget s megnézzük, hogy mit bizonyítanak tulajdonképen a műveltségi szók, azt fogjuk látni, hogy: először úgyszólván megjelölik azon geographiai határokat, melyek közt mozgott a török nép, létezésének legifjabb korában; másodszor fölvilágosítást adnak az iránt, hogy az egyes törzsek milyen szomszéd népekkel érintkeztek művelődésük egyes phasisaiban; harmadszor azon mód, a hogyan az egyes fogalmakat kifejező szók képződtek, megmutatja egyszersmind a művelődésnek és társadalmi életnek kezdetét is. — A mi a geographiai határokat illeti, bizonyos állatok és növények elnevezése — mondhatjuk — egész világosan rámutat azon geographiai szélességi fokra, a hol a török nép bölcsője volt. Ha tekintetbe veszszük, hogy a törököknél a magas északra s ennek attributumaira vonatkozó fogalmak eredeti köz-török szóval fejeztetnek ki, a mennyiben pl. a *tél* kifejezésére a *hóvihar* fogalma szolgál alapul s a *hidegség* és *szél* ugyanazon tőből eredtek; hogy továbbá a *hóczipőre* és *jávorszarvasra* ere-

deti szavuk,[4] míg másrészt a *kecske* és *párducz*, mint délről jövő állatok, megnevezésére csak a perzsából kölcsönzött szavuk van: minden nyelvphilosophia nélkül azonnal belátjuk, hogy az őshazának Ázsia azon részén kellett lennie, a mely úgyszólván éghajlati határt képez a fagyos észak és a pusztaság délibb földöve között. A nélkül tehát, hogy a határok pontos megjelölésébe bocsátkoznánk — a mi csak a phantasia műve lenne — *az Angara, Jeniszei, Ob és Irtis forrásvidékén és felső folyásánál levő nyelvterületet tekinthetjük a török nép bölcsőjének, a melyből egyes töredékek már nagyon korán nyomultak délre és délnyugotra, míg ellenben észak és kelet felé csak nagyon ritka és csak önkénytelen költözködési mozgalmat árultak el.*

Ezen fölvételünket más részről a növényvilágra vonatkozó kulturszók is támogatják. A mint a törököknek legelső élelmi szere a *hús* volt, mert az *et*[5] szónak alapjelentése «táplálék, élelem», úgy a táplálkozásra használt legelső növény a *köles, tarik, tari* volt, mert e szónak tulajdonképeni jelentése «vetőmag, vetés» (v. ö. tari-, magot vetni). Egyébiránt a régi árjáknál is ugyanez az eset áll. Plinius a kölest «omnium frugum fertilissimum»-nak nevezi, hozzá tevén:[6] «ex uno grano sextarii terni gignuntur, seri debet in umidis.» (V. ö. e magyar közmondást: fizet, mint a köles.) A X. században is a nép fő élelmi szerének írják,

[4] Törökül az első: *kangaj*, a második: *bulan*. Figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvben is megvan mind a két szó. T. i. kangaj a magyarban *kengyel*, a bulan pedig *bölény*.

[5] E szónak hangalaki variansai: *asz, as, is* (étel), a magyarban pedig szókezdő gutturalissal *hús*.

[6] V. ö. Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, 215. és 216. l.

mely mellett szerepel még a *búza* és *árpa (bugdaj* és *arpa)*; míg egyéb gabonanemeknek, milyen a holcus sorghum és rizs — daczára, hogy a mai törökök táplálkozásában nagy szerepük van — mint délibb éghajlat productumainak nincs eredeti török nevük, hanem a *dsügeri* és *pirinds*, perzsából vett nevek alatt ismeretesek. Még számos ide vonatkozó példát fölemlíthetnék, de mivel az előbb említett munkámban ezt már részletesen megbeszéltem, s itt csak e tanulmányomnak legfőbb momentumait akarom érinteni, elég ha annyit jegyzek meg, hogy a török nyelvnek a fauna és flóra körébe tartozó kulturszavai a török nép bölcsőjének földrajzi fekvését elég nyilvánvaló módon megjelölik. A kulturszók tanuskodásából következtetve azt lehetne hinni, hogy a törökök már őshazájukban ismerték a tengert (mare), mert van rá eredeti török szavuk, t. i. *tengiz*. Hogy ezen téves felfogásnak elejét vegyük, ki kell jelentenünk, hogy e szónak tulajdonképeni jelentése «*széles, tág*» s míg a *köl* (lacus) a kisebb tavak, mint Iszik-köl, Kara-köl, Sór-köl, stb., addig a *tengiz* a száraz földön levő nagyobb kiterjedésű tavak megnevezésére használtatott, mint például Aral tengizi (Aral-tó), Balkhas tengizi (Balkhas-tó). A tulajdonképeni tenger, a *mare, Oceanus* fogalmára soha sem volt szavuk, valamint a folyam fogalmára sem, mert ez utóbbit a középázsiai török a perzsa nyelvből átvett *derja* szóval jelöli; ellenben a kisebb folyókat már az eredeti török *csaj* és *irmak* (folyó és patak)[7] szókkal nevezik.

[7] Az *Itil*, *Idil* a. m. folyó s a Volga neve, etymologiája ismeretlen előttem; egyébiránt ez a szó csak a szibiriai és Volga-melléki törököknél fordul elő. Eredeti szónak a régi *Ögüz* (folyam) látszik.

Szintén ilyen természetűek lesznek észrevételeink, ha a törökök szellemi, testi, erkölcsi, vallásos és állami életére vonatkozó kulturszókat vizsgáljuk; mert meggyőződünk arról, hogy az emberi és társadalmi fejlődésnek mindezen különböző phasisai valamely szomszéd népnek hozzájárulása, — azaz idegen befolyás nélkül, tisztán a törökök világnézetéből és egyéni felfogásából alakultak ki, s hogy tehát a geneticus korszak az önállóság és eredetiség jellemző nyomait viseli magán. — Mindenek előtt teljesen ki van zárva a *khinai cultura* befolyásáról való gyanítás; mert daczára hogy a khinaiak Kr. e. évszázadokig egyenes közlekedésben álltak a velök közvetetlen szomszédos törökökkel s ezeket gyakran megverték, vagy szövetségeseikhez számították, mégis a műveltségi momentumok segélyével kimutatható semmiféle hatást nem gyakoroltak a legrégibb annalisaikban különböző nevek alatt előforduló s a Thien-Sán északnyugoti részén tanyázó nomádokra, a kik alatt csakis a törökök érthetők. Sőt még a *buddhismus culturájának* befolyása sem jöhet szóba, a mely vallás pedig, buddhista utazók állítása szerint, a Kr. u. első században egészen az Araltóig el volt terjedve; mert különben a nyelvnek fel kellene mutatnia e hatásnak valami, habár legcsekélyebb nyomait is, — a mint ezt a mai teleutoknál látjuk, a kiknek mythologiájára annyi hatással volt a buddhismus, a mennyi momentumát őrzi nyelvük a mongolokkal való szorosabb érintkezésüknek. Talán csak a már nagyon régóta letelepült és jelentékeny culturájuk által kitünt ujgurok tesznek e tekintetben kivételt, a mennyiben állami és társadalmi rendjük csak a khinai míveltség segélyével jöhetett létre; de még ezt sem lehet kimutatni az ujguroknak általunk ismert nyelvéből, ha csak a Klaproth

hozta ujgur szógyüjteményt — mely khinai szerzőktől származik — nem veszszük alapúl.

A törököknek az *északi népekkel*, t. i. a finn-ugorokkal való közlekedését illetőleg könnyen lehetne azt gondolni, hogy ezek, mielőtt a törökök kiszorították őket az Altaiból, az utóbbiakra bizonyos tekintetben hatást gyakoroltak s egyéb békés foglalkozás közt az érczművek és fegyverek készítésére oktatták őket. Mondom, ilyen nézetre könnyen jöhetnénk, ha a bányászati dolgokban s az érczek kezelésében való művészi ügyességüket, melyről Eichwald,[8] Köppen, Rittich és mások műveiből olvashatunk, érdeme szerint méltányoljuk s ha egy letűnt culturának emlékei gyanánt fölemlítjük azon földomborműveket és véseteket, melyekkel az Altaitól a Donig húzódó kurganok mellett található kőképek vannak díszítve s azon tárgyakat, a mik ezen sírokban levő csontvázak mellett vannak. Hogy a hajdani csúd bányáknak[9] a felső Irtis, az Isim, Tobol és Iszet, valamint a Bjela és Csuszova mellékén előforduló számos maradványai az Altai ezen vidékén, de különösen a teleczki tó körül finn-ugor népeknek egykori szomszédságát kétségtelenné teszik: azon ma már senki sem vitatkozik. De még ezzel az ugoroknak a törökökre gyakorolt képző hatása korán sincs bebizonyítva. Mindenek előtt az ugorok kivándorlásának ideje az Altaiból csak nagyon bizonytalan hypothesisekre van építve; aztán meg az is lehetséges, sőt a legnagyobb mértékben valószínű, hogy a kiszorított ugorok helyére jutott törökök nem folytatták e foglalkozást, mert a török kurganokban található ércz eszközök és fegyverek

[8] «O Csudszkih Kopjah», az archaeologiai társaság Zapiszkijában, 1857. V. ö. továbbá e munkáról «Erman's Archiv» XIX. 55. l.

[9] Eichwald, 227. lap.

épen úgy lehettek zsákmányul nyert tárgyak, mint az iparnak és megtelepedett életmódnak sok egyéb productuma, a melyek ilyen módon minden időben jutottak a törökökhez. A nyelv tanúskodásán alapuló véleményünk szerint ezen mesterséggel a régi időben sem foglalkoztak a törökök, a mint ma sem igen foglalkoznak. A különböző érczek nevei egész maig nagyon ingadozó jelentésűek és leginkább a szinök által keltett benyomás után vannak képezve. Az *arany* neve *(altun* és *kizil)* tulajdonképen «*vörös*»-et jelent, az *ezüsté (akcse)* «fehér»-et; megjegyzésre méltó azonban, hogy az *ezüst* — mert másik neve *kömüs* — eleinte az *érez vagy ásvány* általános fogalmát fejezte ki, minthogy neve a *köm* (elásni, elrejteni) igéből származik és e szerint «*elásottat, elrejtettet*»[10] jelent. Hasonlóan áll a dolog a *réz* megnevezésével is, melyet az altai és csagataj dialectusokban *bakir-pakrasz*-nak, a jakutban pedig *altan*-nak, azaz vörösnek neveznek. Az *ólom* és *bronz* nevét a mongoloktól vették a törökök, csakhogy a *dzesz* mongolul rezet, az ebből lett török *dsez, jez* bronzot jelent.[11] Végre a *vas* fogalmát *(temir)* olyan szó fejezi ki, melynek eredeti jelentése «*tömött, szilárd, massiv*» s talán a kevésbbé tömött vagy szilárd kőtől való megkülönböztetésért van így nevezve. A bányászatra vonatkozó egyéb kifejezések teljesen hiányoznak a török nyelvből s ezért az a gyanítás, hogy az ugorok a szomszéd törökségre ilyennemű culturalis befolyást gyakoroltak volna, teljesen alaptalan.

A mit e tekintetben némi bizonyossággal lehet állítani, csak azon culturális hatásra szorítkozik, a mit a régi Perm

[10] V. ö. jakut *kizil kömüsz*, azaz arany, szószerint vörös érez.

[11] Curiosumképen megemlítem, hogy ezen jez-, dsez-zel rokon a vogul *ezisz* és magyar *ezüst*.

gyakorolt Dél-Szibiria és Közép-Ázsia törökjeire a Perzsiával és nyugoti Ázsiával való közlekedése révén. Én ugyanis ASPELIN azon nézetéhez [12] csatlakozom, hogy Perm kereskedése, időszámításunk első ezredében, nem a Volga mentén s a Kaukazuson át, hanem az Irtisen, a pusztaságon és a régi Sogdián keresztül vonult dél felé; s mivel a törökök azon időben ugyanazt a szerepet játszották a turáni felföldön, a mit a mai időben, ezért az Irtis felső folyásánál vagyis Dél-Szibiriában nomadizáló törzsek épen oly mértékben lehettek kitéve az ugor cultura hatásának, mint a Sogdia közel szomszédságában lakó törökök az iráni műveltség befolyásának.

De egészben véve a török nyelv csak igen kevés s azonfelül nagyon bizonytalan nyomát mutatja fel az egykori kölcsönös közlekedésnek, melyben a törökök és ugorok állottak egymással. Az ilyen nyomok, könnyen érthető okból, csak az altaiak és kirgizek nyelvében fordulnak elő, de ezeket sem tudjuk még ma részletesen kimutatni, minthogy ezen nomádok szókincsét még nem ismerjük teljesen.[13] Egyelőre csak két szót akarunk fölemlíteni például. Egyik a kara-kirgiz *manasz*, monda, elbeszélés, melynek töve *man*, a török nyelvben nincs meg, míg a cseremiszben (man a. m. dicere) és lappban (muone a. m. nominare) előfordul. Másik a kazak-kirgiz *pala*, rét égése, tulajdonképen «égés», melynek *pal* töve a törökben ismeretlen, míg a finnben *pali* azt jelenti: «égni». S mivel helytelen volna az a föltevés, hogy

[12] Travaux de la IIIe Session du Congrès International des Orientalistes à St.-Pétersbourg, 1876. II. 415. l.

[13] Ez csak akkor történhetik meg, ha majd RADLOFF V. a dél-szibiriai törökök szótárát, melyet minden turkologus méltó kíváncsisággal vár, kiadja.

ezen és más hasonló szók még az ősidőből, t. i. az összes uralaltaji törzsnek együtt-lakása korából maradtak meg a kirgizben, ezért ezen és más ilyen szóknak ugor eredete kétségtelen. De, mint már mondottuk, az ilyen szók száma nagyon korlátolt; mert ha megengedjük is, hogy két népnek egymás szomszédságában való lakása soha sem történhetett meg a nélkül, hogy a kölcsönös érintkezésnek valami nyomát ne viselné nyelvük: másrészt számba kell vennünk azt a már alapjában különböző jellemet, mely az ugorokat, mint az északi égövnek s erdős, hegyes és mocsáros vidékeknek lakóit a törököktől, mint par excellence puszta-lakóktól eleitől fogva elválasztotta s még ma is elválasztva tartja.

A *délről* ható culturának befolyásával már egészen másképen áll a dolog. Már azon körülménynél fogva is, hogy az ember, társadalmi életének primitiv állapotában, ösztönszerű vonzódást érez az enyhe és növénydús dél iránt, föl lehet tenni a töröknek az ókorban árjáktól lakott déli vidékek felé való költözködését, a mely körülmény igazolja az árjákkal való már korai és gyakori érintkezés fölvételét. S ezen érintkezés nyomai nemcsak a török, hanem a perzsa s főleg az új-perzsa nyelvben is föltalálhatók. Hogy az iszlam előtti korban a parszi hitet terjesztő buzgalom mennyire hatolt el a hyrkániai sivatagon és a Jaxartesen keresztül a pusztai török nomádokhoz, arra nézve nincsenek positiv adataink; de hogy ez utóbbiaknak — akár tulajdonképeni missionariusok, akár sogdiai, baktriai vagy kharezmi kereskedők közvetítése útján — volt tudomásuk a tűzimádásról: azt néhány perzsa eredetű kulturszó eléggé bizonyítja. A mint a perzsa *khuda* (isten) északkeleti irányban egészen a délszibiriai törökökhez eljutott, a kik között a samán altaiak, teleutok, erdei tatárok, stb. — kiknél az iszlam elterjesztése eredménytelen maradt — pogány isten-

ségöket még ma is *kudaj*-nak nevezik: úgy másrészről az istennek egy másik perzsa neve, t. i. *izdan*, a kúnok-, vagy úzokhoz jutott *jezda* alakban,[14] sőt a magyarok e szót már a IX. században magukkal hozták Európába s a Deus fogalmára mind e mai napig az *isten* szavunk van. A parszi vallás hatásának eredményei még a török *palvan*,[15] vagyis szent (perzsa *pahlivan*), *deö*, rossz szellem (perzsa *div*) *jada* vagy *dsada*,[16] varázs (perzsa *dsadu*) stb. szók, melyek nem az újabb moszlim-perzsa műveltség közvetítésével, hanem még a régi parszi culturából jutottak a törökökhez; hogy ez csakugyan így volt, bizonyítja ezen és más perzsa szók előfordulása a magyaroknál,[17] kik a távol keletről a IX. század közepe felé vonultak át déli Oroszországon, a mikor moszlim perzsa műveltségről általában még szó sem lehetett, sőt ez a moszlim-perzsa műveltség egyáltalában soha nem tudott áthatolni a Kaukázuson, s annál kevésbbé jutott az Uralig. — Sőt a törököknek még erkölcsi életében is vannak nyomai a parszi cultura hatásának, ilyen például az a tisztelet, melylyel a tűz iránt viseltetnek; mert a tűzbe köpni, a tüzet vízzel eloltani, a forró ételt fújni, a tűzhelynek hátat fordítani, stb., a nomádok még ma is vételnek, vagy legalább neveletlenségnek tartják; továbbá a tűz által való

[14] V. ö. «Codex Cumanicus», KUUN GÉZA gr. kiadásában, 159. l.

[15] Palvan az oroszban *bolvan*, azaz bálvány, s Dél-Szibiria ugor népeinél is ugyanezen jelentésű.

[16] *Jada tasi*-nak nevezik a törökök azon követ, melylyel esőt varázsolnak — az arabok *hadsar al matar*-ja — s ilyen minőségben a mongolban is megvan. YULE azon kérdése, hogy ezen *jada* nem rokon-e valamiképen az angol *jade* (achat) szóval, nem egészen alaptalan (v. ö. CATHAY stb. CLXXXVII).

[17] A perzsa culturának a régi magyarokra történt hatásáról lásd «A magyarok eredete» 405—409. lapjait.

megtisztítás, a mit már föntebb említettünk, — mind olyan szokások, melyeket az iszlamnak több száz évig tartó uralma nem tudott megsemmisíteni s a melyeknek forrása csak a parszi cultura befolyása lehet.

A törökök és perzsák ezen régi és közvetetlen érintkezésének egészen természetes következményeül tarthatjuk másrészt azt, hogy e kölcsönös érintkezés nem történt meg a nélkül, hogy a perzsákon is nyomokat ne hagyott volna. Eddigelé mindig azon téves nézetből indultak ki, hogy az új-perzsában levő számos török kölcsönszók csak a XI. századból, vagyis a törököknek Szeldsuk utódai alatt való megjelenésük idejéből datálódnak s az ó-perzsa nyelvben még nem voltak meg. Ha a Zend-Aveszta nyelvét s a pehlevit veszszük, bizonyos mértékben, de nem föltétlenül, igaz lehet ez az állítás;[18] de hogy vajjon a népnyelv, a mai Iran északi részén, vagyis az ethnikai határon, már sokkal a Szeldsukidák előtt nem vett-e át török szókat s vajjon már a parthusok — kiknek török nemzetisége a legnagyobb mértékben valószínű — nem szerepeltek-e az idegen nyelvi hatás közvetítőiül, mindezt bajos volna tagadni. Megengedjük, hogy a perzsák nemzeti gyűlölete a törökök irányában mindig intensiv volt és méltán; de a mint a baromtenyésztés, hadügy és jó lovassá levés dolgában sokat tanultak a törököktől, úgy ezen idegen műveltség új

[18] Egyebek közt Geiger V. «Ostiranische Cultur im Alterthum» című munkájára (Erlangen, 1882) utalok, melyben az Avesztából felhozott szók között több van olyan, melynek török eredete kétségtelen. Igy például a *csakusa* (csákány; Geiger 445. l.) határozottan a török *csekücs* vagy *csel.ics*, kalapács, szóból van átvéve; s megjegyzendő, hogy az Avesztában előforduló alak a régibb és helyesebb, mert ez a szó a *csak*, azaz vágni igéből származik s eredetileg *csakidsi*-nak kellett hangzania.

fogalmaival együtt az ezeket kifejező idegen szókat is átvették.

Nincs itt helye annak, de hiányzik is elegendő szakismeretem az árja nyelvcsalád terén, hogy az oly sok török eredetű, da valódi iráninak tartott szók kérdését tüzetesen megbeszéljem. De még sem mulaszthatom el, hogy, legalább röviden, ne utaljak azon hibákra és helytelenségekre, melyeket nemcsak európaiak, hanem keletiek által írott perzsa szótárakban is találunk. Példaképen fölemlítem Johnson nagy szótárát («Dictionary of Persian, Arabic and English», London, 1852), a mely a Burhani Kati, Ferhengi Suúri stb. szótárak alapján készült s a melyben számtalan olyan szó perzsának van jelezve, melynek török eredete határozottan kétségtelen. Ilyenek pl. *as* (étel), *asam* (élelem), *al* (vörös), *alau* (láng), *ordu* (tábor), *otak* (sátor), *ortak* (kereskedő), *csekus* (kalapács), *csek* (penis), *csakir* (korcsma), *cserger* (zenész), *csapuk* (gyors), *csadir* (sátor), *csak* (idő), *csaku* (kés), *csal* (szürke), *csekpen* (köpönyeg), *bogra* (vadkan), *bakaul* (konyhafelügyelő), *tagar* (edény), *tamga* (bélyeg), *tuman* (köd), *tösek* (ágy), *tömen* (halom, rakás), *toj* (ünnep), *szal* (tutaj), *kas* (szemöldök), *kak* (szárított hal vagy hús), *kocs* (kos), *kadagan* (tilalom), *karaul* (őr), *kolauz* (kalauz), *kaltak* (nyeregfa), *kur* (fegyver), *kosun* (sereg), *kevek* (üres), *kötek* (bot), *kel* és *kecsel* (kopasz), *körüs* (képzelet), *kör* (vak), stb. Ezen, az irodalmi és népnyelvbe behatolt szók többnyire az Ilkhanidák és Helagidák korából valók, ámbár másrészt vannak olyan török szók, melyek részint sokkal régebbi korból származnak, részint ma már etymologiai vitatkozás tárgyaiul szolgálhatnak. Az első kategoriába tartozik a *szub*, víz, melynek ezen eredeti formája csak a legrégibb ujgur nyelvemlékben fordul elő; továbbá a *kazkan* (kazán) és *baskak* (vezető), ma *kazan* és *basak*,

melyekben a képzőnek kezdő *k*-ja egy régi grammatikai alakra utal. A mi az utóbbi kategoriát illeti, erre idézzük a következő példákat: *szalar* (vezér), a török *szal* (küldeni, mozgásba hozni) igéből képezett nom. agentis: *sór* (sós), v. ö. tör. *sûr*, sós puszta, magyar *só*, vogul *csaχ*, só; ezenkívül megjegyzendő még, hogy a perzsában e fogalom kifejezésére perzsa eredetű szó a *nemek*. Továbbá *khane* (ház) a török *konak* (ház, szállás) szóból, mely a *kon*, letelepedni igéből ered; *khún* (vér), melynek a török *kan*-hoz több köze van, mintsem pusztán véletlen hangbeli találkozás.

Ennyit Irannak nyelvéről. Az árja világnak északi határvonalán, t. i. a Jaxartes és Zerefsan partjainál már korábbi és mélyebb nyomokat hagyott a török nép és nyelv hatása. Sőt ez a hatás a tadsikoknál már a nyelv belső szerkezetét is megtámadta; mert például a perzsa *der-in*, itt és *der-an*, ott helyett azt mondják *in-ba* (itt) és *on-ba* (ott), vagyis törökösen egy ó-török ragot tesznek a névmás után; továbbá a török *kilgen* (jött), *kitken* (ment) stb. példájára képeznek ilyeneket: *amedegi* (jött), *reftegi* (ment) az igazi *amede eszt* és *refte eszt* perzsa kifejezés helyett. Ott pedig, a hol az iráni elem kevésbbé compact volt, például a Jaxartes középső folyásánál, a török nyelv egészen legyőzte az iránit, mert — a mint látjuk — a szártok perzsa anyanyelvüket a törökkel cserélték föl, ámbár physikai minőségök nagy részben egész maig iráni maradt.[19] És ezen eltörökösítésnek már jó korán meg

[19] Ezen szártok a legékesebben szóló bizonyságai az anthropologia bizonyító erejének ethnologiai kérdésekben, melyet pedig a philologusok gyakran kétségbe vontak. A ki azt állítja, hogy a nyelv állandóbb emléke a történelem előtti időknek, nézze

kellett történnie; mert a Kudatku Bilik már a XI. században a tadsikokról és szártokról mint önálló nemzetekről beszél. Ezt bizonyítja Közép-Ázsiának az első arab geographusoknál előforduló topographiai nomenclaturája is, mert például az Akhszi-ket, Bej-kend helynevek a perzsa *ket* (ház) és *kend* (hely), meg a török *akhszi* (fehér, szürke) és *bej* (fejedelem, herczeg) szókból vannak összetéve és tökéletesen igazolják azon föltevést, hogy az illető helyeken már az iszlam előtti korban törökök laktak.

Ha tehát a török kulturszókban levő egyes fénysugarakat gyujtó-lencsével összegyüjtjük és ennek világa mellett a történelem előtti kor sötétségébe visszapillantunk, azt fogjuk látni, «hogy testestül-lelkestül igazi nomád néppel van dolgunk, a melynek túlnyomó száma, emlékezetet meghaladó idők óta, Ázsiának az Altaitól a Volgáig terjedő és fűvel, náddal födött lapályain barangolt ménesei, nyájai és gulyái kiséretében; csak állatainak tejével, húsával és zsírjával táplálkozott s csak állatainak bőrével ruházkodott.»[20] Igen, a törökökben olyan népet látunk, a mely, ősi létének föltételei következtében, örökös vándorlási vágytól elragadtatva és kaland-szomjtól üzetve, kedvezőbb klimatikus és territorialis viszonyok utáni epekedésében, már nagyon korán át-áttörte sivatag hazájának korlátait és a szomszédos népeket örökös háborúkkal ostorozta; — olyan népet, a mely felső Ázsia ethnikai chaosának hömpölygésében és tolulásában legelőször dél, illetőleg délnyugot felé

meg a szártokat, a kiknek irani typusa egészen máig csaknem változatlan maradt, míg nyelvöket több, mint ezer évvel ezelőtt a törökkel cserélték föl. Ha tehát valamely népnek physikai jellegei ezer évig úgyszólván változatlanúl maradnak, lehet-e kételkedni az anthropologia bizonyító képességén?

[20] «Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes», 36. l.

nyomult és így az ural-altaji néptörzs azon ágának tekintendő, a mely úgy a közép-, mint az új-korban legjobban beleavatkozott a nyugoti világ sorsába. Ezt az előnyt azonban el akarják vitatni a törököktől újabb kutatók, a kik ezt az ugoroknak tulajdonítják és Herodotnak ethnikai nomenclaturáját ugor népek mai neveivel azonosítva azt állítják, hogy a Kr. e. korban vogulok, zürjének, mordvinok és votjákok laktak egészen a Káspi tenger partjáig, sőt még azt is be akarják bizonyítani, hogy Perzsiában és Assyriában is laktak ugorok.[21] A féktelen képzelődés ezen szüleményével — a mely leginkább olyan tudósoktól származik, a kik sem az ugor, sem a török népeket és nyelveket nem ismerik — valóban kár volna behatóan foglalkozni. Az ethnologiának ma már nem szükséges, sőt nem is szabad többé agyrémekre építeni, ez csak a tényeket, vagy ezek helyettesítőit, t. i. a cultura maradványait és a nyelvbeli monumentumokat használhatja fel, s mivel az ugoroknak állítólag délen létezett őskori szellemi és physikai uralmáról egy árva szó, egy parányi emlékezet sem maradt fenn, azért mi megmaradunk azon előbbi nézetünk mellett, hogy *a törököknek geographiai elterjedése az őskorban csak nagyon keveset különbözött a maitól*, valamint általában az ural-altaji népeknek a történelmi kor elején megvolt ethnikai csoportosulása már évezredek óta

[21] Aligha van a tudományban több olyan vad hypothesis, mint az, a mely szerint a Herodotnál és más görög geographusoknál előforduló népnevekben bizonyos finn-ugor népeket, például az issedonokban vogulokat, az aorsokban zürjéneket, a massagetákban basírokat (?) stb. akarnak fölismerni, s csupán azon okból, mert Herodot és mások bizonytalan helyi meghatározásai azon helyekre illenek, a hova az illető tudósok phantasiája helyezi az ugorokat a keresztény időszámítás előtti korban.

alig változott valamit. A vogulok, osztjákok és zürjének emberi emlékezés óta s bizonyosan már az őskorban is mai hazájokban laktak és nem délről költözködtek oda. Ők nem valamely, egykor hatalmas népnek töredékei, a mint némely tudós fölhevült phantasiája képzeli; mert ámbár régebben jelentékenyebb számúak valának, még sem tartoztak soha azon népek közé, a melyek a világtörténelem színpadján szerepeltek. E tekintetben tökéletesen egyetérthetünk Ahlquistnak teljesen azonos nézetével («Unter Wogulen und Ostjaken» 27. lap); mert Ázsia belsejében az uralaltajiak ethnikai csoportosulásának képe, főbb vonásaiban, mindig ugyanaz maradt. De ezzel nem azt mondtuk, hogy a számra nézve nagyobb és hatalmasabb törzsek, mint pl. a törökök, dél és nyugot felé tartó ideiglenes vándorlásukat nem kezdették meg nagyon korán. A törökök vándorlásait a Volgán és a pontusi tartományokon keresztül Pannoniába vagy az Oxuson és Görgenen át az iráni világ művelt országa felé bizonyára Kr. e. sok sok évvel kell kutatnunk; de e vándorlások olyan területen mozogtak, a melynek határa csak a legközelebbi múltban lett állandóvá.

V.

A TÖRÖKÖK HELYZETE AZ URAL-ALTAJI TÖRZSBEN.

Mielőtt a törökök vándorlásaira áttérnénk, okvetetlenül szükséges, hogy e népnek a többi ural-altajiakhoz való rokonsági viszonyairól elmondjunk némi dolgokat. Tudvalevőleg az ural-altaji néptörzs öt főágra oszlik, melyek a következők: 1. *szamojédok*, kik újabb öt részre oszlanak: jurak, tavgi, jeniszei-szamojéd, osztják-szamojéd és kamaszin; lakják a Fehér-tengertől a Katanga-öbölig nyugot-keleti, s a jeges tengertől a szajáni hegységig északdéli irányban elnyuló nagy területet. 2. *tunguzok* vagy *mandsuk*, a khinaiaktól ily nevű törzsfőnök után így nevezve, északkeleti Ázsiából, Mandsuriából származnak s egyes ágaik vagy nemzetségeik keleti Szibiriában, névszerint Njercsinszk vidékén, az okhoczki tengernél, a Léna, Angara és Jeniszei mellett találhatók. 3. *finn-ugorok*, vagy mint legújabban nevezik őket: ugorok;[1] egyes ágaik a vogulok, osztjákok, zürjének, votjákok, cseremiszek, mordvinok, lappok és finnek; nagyon szétdarabolva és nagy területen elszóródva laknak az Ob és Irtis mellett, az északi

[1] Ezen rövidebb elnevezést használja Budenz tanár, de ő ennek fölvételénél inkább nyelvészeti, mintsem ethnologiai alapból indult ki.

Ural magas hegyein, a kazani kormányzóságban és Finnlandban. 4. *mongolok*, a kik a tulajdonképeni keleti mongolokra, a burjátekre és kalmükökre oszlanak. 5. *törökök*, vagy török-tatárok, a kikről részletesebben beszélünk e könyvben. Itt alkalmilag megjegyezzük, hogy a «török-tatár» szó csak az európai tudósok által használt nevezet; mert a *tatar* — mely alatt Európában majd a mongolokat, majd az északi törököket értették — a tulajdonképeni törökök előtt mint ethnikai név ismeretlen volt s ma is az, sőt sértésnek tartanák, ha így neveznék őket. Hozzánk Európába ez a szó, mint az ugr (unger, ugor) is, az oroszok közvetítésével jutott, a kik Dsingiz khán idejében a mongolokat és törököket együtt e szóval nevezték;[2] mert a mongol hódító seregének előcsapatát, a Volga mellett való megjelenésekor, a Tatar törzs képezte. A mohammedán világ e *tatar* szóval Khina északi részét nevezte, innen van a *musk-i-tatar*, azaz: tatár pézsma, kifejezés, mely alatt tulajdonképen Tibetet kell érteni. Az ezen vidékről a mongol sereghez csatlakozott törökök, vagy mongolok (?) szintén a tatar nevet viselték s mig egyik részük mint előcsapat a Volgához nyomult, addig a másikat, kara-tatar (fekete tatár) név alatt, Helagu Perzsiából Syria határára küldötte, hol egy ideig függetlenül éltek, de később Bajezid Jildirim szultán a maga anatoliai seregébe olvasztva Karahiszar és Aksehir környékére letelepítette őket. Timur, életirójának, Seref-eddin Jezdi-nek állítása szerint, 30—40.000 sátort

[2] A *tatar* név eredetét és jelentését illetőleg v. ö. Castrén: «Ethnologische Vorlesungen», 18—20. l. Klaproth «Asia Polyglotta», 208. l. Pater Hyacinth «Zapiszki o Mongolii», 221. l. (St.-Petersbourg, 1828.) Vámbéry «A magyarok eredete» 462—463 l. «Notes et Extraits» XIV. 77. l.

visszavezetett közülök Turkesztánba, de úgy látszik, hogy ez csak egyik részük volt, mert a másik itt maradt s még ma is — minden civilisálási kisérletnek ellentállva — Diarbekr környékén vagy Syria határain lakik. Róluk, mint törül metszett nomádokról és kitünő lovasokról maradt fenn a *tatar badreftar* (szélgyorsaságú tatár) kifejezés, sőt az oszmán-török nyelvben a gyorsfutárt, gyorspostát tatarnak nevezik.[3]

A mi már most a törökök rokonsági viszonyát illeti az ural-altaji törzs egyes tagjaival, könnyen belátható, hogy itt nem az első és második, hanem csak a harmadik és negyedik csoport, t. i. az ugorok és mongolok jöhetnek tekintetbe, a kiknél a rokonság jelei intensivebbek s az összetartozás köteléke is jobban szembetünő. Az ethnologiai kutatások legmerészebb speculatioja mellett sem lehetne ignorálni, hogy a törökök — őshazájuk földrajzi fekvése, valamint a hasonlóságnak nyelvükben és physikai jellegeikben mutatkozó momentumai következtében — egyrészt a mongolokhoz, másrészt az ugorokhoz sorakoznak. A legnagyobb és ránk nézve legfontosabb kérdés a rokonságnak nagyobb foka az egyikhez vagy a másikhoz, mert csak ennek szerencsés megoldása segélyével állítható fel a származási theoriában vezérlő alapelv. A nélkül tehát, hogy itt a philologiai és anthropologiai kriteriumok kisebb vagy nagyobb bizonyító ereje fölött vitatkozásba bocsátkoznánk, mind a kettőt egyenlő fontosságúnak tartván, először a physikai jellegek, azután a nyelv vallomását hallgassuk meg. Valamely specialis török nemzeti typus felállítása — azon sokféle idegen vérvegyülés következtében, melyen a törökök évszázadokig tartó vándorlásaik alatt átmentek

[3] V. ö. «Notes et Extraits», XIV. 77. l.

egész maig — bizonyára nem könnyű dolog; de azt hiszszük, hogy e tekintetben legjobban megközelítjük az igazságot, ha a kirgizt veszszük tulajdonképi typicus töröknek, a kirgizt, a ki még ma is a gyanítható őshazában lakik, a kit a világtörténelmi események áramlata nem ragadott oly erősen és oly gyakran magával s a ki ennélfogva a primitiv török életmódhoz sokkal hívebb maradt, mint más testvérei. Ezen török typus alkotó vonásai tudvalevőleg: az alacsony, köpczös termet, széles, erős csontokkal, brachycephal alakú nagy fej, ferde vágású apró szemek, alacsony homlok, lapos orr és széles áll, ritka növésű szakál, fekete vagy barna haj s végre sötét, csaknem sárgás bőrszín. Ha most egy ilyen törököt a mongol mellé állítunk, azt fogjuk látni, hogy ez utóbbinak physikumát is ugyanezen vonások képezik, de azon különbséggel, hogy ennél ezen vonások élesebb és prægnansabb formában jelentkeznek s *ennélfogva a törökkel szemben a tulajdonképeni őstypust képviseli.* Ha már most ezen tapasztalatunkkal északra, az ugorokhoz fordulunk, legelőbb is a *vogulok*kal találkozunk, a kiknek arczuk szintén kerek, hajuk fekete, szakálok gyér növésű, bőrük színe sötétes és a kik külsejök után ítélve, közel állnak a mongolokhoz, — a mint már Castrén is megjegyezte.[4] Ahlquist, külső megjelenésök tekintetében, megkülönbözteti a kondai vogulokat északi testvéreiktől, mert ámbár arczukat kereknek, pofacsontjukat kissé kiállónak, orrukat szélesnek és hajok színét sötétbarnának mondja, hozzáteszi, hogy a Konda-melléki vogulok sokkal prægnansabb nyomait mutatják fel a mongol typusnak, mert sötétfakó arczszín, erősebben kiálló pofacsontok, szurokfekete haj és ritka növésű szakál jellemzik őket («Unter

[4] «Ethnologische Vorlesungen», 128. l.

Wogulen und Ostjaken» 39. l.). Az *osztjákok*, a kiket észak felé tartó útunkban a második helyen találunk, már inkább a finn, szamojéd és török törzsekhez közelednek, a mint Castrén mondja.[5] Ahlquist szerint (id. műve 157. l.) az osztjákok szeme gyakran meglehetősen mongolos, gyakran pedig eléggé kerek és nyilt. A pofacsont legtöbbnél csak kevéssé kiálló, az orr hegyes, de alsó része széles, az áll hegyes és egy kissé kiálló, a haj pedig legtöbbnél fekete. Dr. Wainios, Ahlquist útitársa, az osztjákok szemét nagyon ferdének és kicsinynek, arczukat kereknek és laposnak, ajkokat vastagnak, pofacsontjukat kiállónak s termetüket a közönségesnél kisebbnek és köpczösebbnek írja le. Más utazók leirásai is meglehetősen egyeznek ezekkel; mert a characteristicumot tulnyomólag mongolnak tartják, a mely gyakran vegyítve van a finn typus vonásaival. Az ugor csoport többi nyugoti tagjainál ellenben már semmi nyomát nem találjuk e török-mongol jellegeknek, hanem ezeknél a specialis finn-ugor faj typicus jelei lépnek inkább és inkább előtérbe. Erre vonatkozó összehasonlításunk eredménye tehát azt mutatja, hogy a mongolok és törökök közt physikai tekintetben nagyobb a rokonság, mintsem az ugorok és törökök közt, s hogy míg e viszonynak egyes nyomai a törökségnek még oly távol álló és vérvegyülésen átment tagjainál is kimutathatók, addig e nyomok az ugoroknál a voguloktól kezdve északnyugot felé gyorsan fogynak, majd egészen eltűnnek.

Még világosabban látható e viszony a törökök és mongolok közt a *nyelvhasonlítás* terén. Hogy vajjon itt is, mint a physikai jellegek dolgában, a törökkel szemben a mongolnak kell-e tulajdonítani a nagyobb eredetiséget, azaz:

[5] «Ethnologische Vorlesungen», 127. l.

vajjon a mongolban régibb és az ural-altaji anyanyelvhez közelebb álló nyelvet kell-e látnunk, egyelőre nehéz volna megállapítani s e kérdésre csak akkor lehet helyesen megfelelni, ha majd az összehasonlítás *mind az öt csoport* nyelvében megtörtént, a mitől azonban ma még messze vagyunk. A mongol, török és ugor nyelvek eddigi ismeretének világa mellett csak annyit állíthatunk, hogy a mongol, a mi hang- s alak-tanát és szókincsét illeti, határozottan közelebb áll a törökhöz, mint a vogul- és osztjákhoz, de másrészről az ugor nyelvekkel való rokonságának jelentékeny számu momentumát mutatja fel, melyek a törökben ma már nincsenek meg. Minthogy e szerint a mongol nyelv mind a két oldalra hajló rokonságát olyan mértékben felmutatja, a minőben sem a török, sem az ugor nem tudja, ennélfogva jogosan tulajdoníthatunk neki több eredetiséget. A mongol később bontakozott ki a közös ural-altaji törzs kötelékéből, mint a török, innen vannak a prægnansabb vonások physicumában és nyelvének bizonyos jelenségeiben. A mondottak után már fölösleges volna kiemelni, hogy a törökök nyelve az ugorokéval csak az ősi anyagban, t. i. a tövekben vagy gyökökben mutatkozik rokonnak, míg a mongol nyelv szókincsének több mint fele része közös a törökkel azonkívül, hogy e két nyelvnek több grammatikai formája azonos egymással. Tekintve a mongolnak ezen szoros csatlakozását a törökhöz, a távoli őskorban bizonyára kellett lenni egy átmeneti alaknak a kettő között, a mi azonban régi nyelvemlékek hiányában csak nagyon halvány vonásokban mutatható ki, névszerint a Kudatku Bilik ujgur nyelvében, az altaiban és régi csagataj szövegekben, melyekből egyes alakokat és szókat csak a mongolnak segélyével tudunk megmagyarázni, de a melyeket nem az uj korban vettek át a törökök, a mint első pillanatra gondolni lehetne.

Mivel immár fölvehetőnek látjuk a törökök és mongolok szorosabb rokonságát — mert végleges bebizonyításról a segédeszközök szegénysége miatt szó sem lehet —, még az a kérdés van hátra: vajjon az ural-altajiaknak nyugot felé nyomult két csoportja közül melyik szakadt el előbb a közös törzsből, vagyis: a törököknek vagy az ugoroknak nyelvi különválása régibb-e? Erre természetesen csak hypothesissel lehet felelni; ha ugyanis megemlítjük: hogy a finnek már Kr. e. mai hazájokban voltak letelepedve; hogy a mordvinokat már a góth Jordanis ismerte; hogy a permiek culturájának maradványait csak egy századdal előbb történt megtelepedett életmód folytatásának fölvétele mellett érthetjük; s hogy végre az ugor szókincs és alaktan nagy eltérése a töröktől és mongoltól csak régibb elválás eredménye lehet: könnyen meggyőződhetünk arról, hogy az ugoroknak a közös ural-altaji törzstől persze koronkint és fokozatosan történt elválása sokkal régibb, mint a törököké, s hogy az előbbiek az őshazából észak-nyugoti irányban megkezdett vándorlásaikat a Balti-tenger felé már akkor befejezték, mikor ez utóbbiak még az Altai mellékén elterjedő pusztaságokon legközelebbi rokonaik, t. i. a mongolok közvetlen szomszédságában primitiv nomád életet folytattak.

Ilyen körülmények közt annál nehezebb a törökök legelső vándorlásai idejének pontos meghatározásába bocsátkozni. Hogy a *skythák* a Tanaison (Don) túl valószínűleg török nomádok valának s hogy az indo-baktriai birodalomba becsapott *sakák* is azok voltak: erről a magyarok eredetéről írott tanulmányomban tüzetesen beszéltem.[6] — A *párthus*ok és a műveltség határain kívül, Perzsiától

[6] Lásd a 13—16. lapokat.

északra tartózkodó nomádok török nemzetiségének sokkal nagyobb a valószínűsége; mert azon hírük, hogy kitünő lovas nép s a nyíl és íjj kezelésében való ügyességök, valamint nomád életmódjuknak sok más vonásai, melyekről a rómaiak beszélnek, elegendően bizonyítják ezt a föltevést. — Positiv, a nyelv tanúskodására támaszkodó adatokat legelőbb a *húnok* török nemzetiségére vonatkozólag találunk, ezen, az V. században Ázsia belsejéből a Volgán keresztül keleti Európába berontott népre vonatkozólag, a mint ezt már egy más munkámban részletesen előadtam.[7] Hogy a húnok nem kizárólag törökökből állottak, hanem zászlóik alatt ugor népek is, mint zürjének és mordvinok voltak, semmi esetre nem vonjuk kétségbe; de hogy ezen, a byzanczíak által «*húnok*»-nak nevezett népcsoport vezérlő ethnikai elemét ugornak tartják, mint KLAPROTH egy félszázaddal előbb s HUNFALVY és RITTICH még ma is, azt határozottan helytelenségnek kell tartanunk.[8] Mi ugyanis úgy JORDANIS leirását eredetileg az Ural északi tundráin lakó alacsony termetű, szakáltalan, barna arczszínű, fürge és gyorsan lovagló húnokról, mint AMMIANUS MARCELLINUS adatait ezeknek az Azovi- és Káspi-tenger közt fekvő s a Jeges-tengerig (?) terjedő hazájáról sokkal bizonytalanabbaknak és phantasticusabbaknak tartjuk, mintsem ilyen geo- és ethnographiai anyagból valamely theoria alapkövét akarnók kifaragni. E czélra megbizhatóbb, szilárdabb tárgy kiván-

[7] Lásd «A magyarok eredete» 19—53. lapjait.

[8] KLAPROTH («Tableau historique de l'Asie», 246. l.) a húnokat a vogulok legközelebbi rokonainak tartja. HUNFALVY («Magyarország ethnographiája», 393. l.) így nyilatkozik: «Ugorok voltak tehát mind a hunok mind a bolgárok.» — Végre RITTICH («Materiali dlja ethnografija Roszij» I. 25. l.) JORDANIS geographiai adatai alapján osztjákoknak tartja őket.

tatik s azt hiszszük, hogy — jobbnak hiányában — találtunk is ilyent a byzancziak által megőrzött személy- és tárgynevekben, valamint a nemzeti szokások rajzában, a melyeknek, habár orthographiai tekintetben el vannak is torzítva, sokkal több igényük lehet a valódiságra és eredetiségre, mint az akkori írók geo- és ethnographiai combinatióinak. Az a körülmény, hogy a hún királynak, Attilának udvarában *kamosz* (a török *kimisz)* nevű italt ittak, mint Priscus állítja — a ki 448-ban az Attilához küldött görög követség tagja volt —, többet bizonyít, mint a byzanczi geographiák összes lapjai s az újabb tudósok minden okoskodásai. A ki ezen nézetünk ellen azt a kifogást teszi, hogy a tulajdonnevek, más szavakhoz hasonlóan, idegen nyelvből is lehetnek átvéve, az elfelejti, hogy ilyen szokás az ó-kor civilisálatlan népeinél, névszerint a nomádoknál, a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, s hogy különösen a törökök, évszázadokkal az iszlam fölvétele után, csak eredeti török szókat használtak személynevek gyanánt. S mivel az ilyen tulajdonneveknek, mint Atakam, Akaga, Anaga, Baszikh, Dengizikh, Ellak, Irnak, Mama, Mundzuk, Ojbarsz, Szaragur stb., vagy ilyen méltóság- és tárgyneveknek, mint bokolabra, jugur, kamosz, khakan, tudun stb. török nyelvjellemén semmi esetre sem kételkedhetünk, megmaradunk azon előbbi nézetünk mellett, hogy a húnok török nemzetiségűek voltak. — A húnokkal együtt az *avarok* nemzetisége is gyakori és sokféle magyarázatok tárgya volt. E gyüjtőnévvel nevezett népnek — nehány személy- és tárgyneven kívül — csak kevés nyoma maradt reánk, de ezek is mind a török nemzetiség mellett beszélnek; sőt e momentumok némelyike a szomszéd szláv népekhez is átment, mert sok olyan ó-szláv szó, melynek etymologiája ismeretlen, török eredetre vezethető vissza.

A *bolgárok*ra és *khazarok*ra vonatkozó állításunkat szintén fentartjuk, hogy ezek is török nemzetiségűek voltak.[9] A mi a bolgárokat illeti, az előbb már felhozott bizonyítékainkhoz hozzáteszszük, hogy a «bolgár» nemzeti fogalom alatt finn-ugor elemekkel való vegyülést kell értenünk, s hogy tulajdonképen ezen utóbbiak voltak azok, a kik a török bolgároknak ösztönzést adtak a letelepült életmódra, kereskedésre és iparra, melyek által a bolgárok már a X. század elején híresekké lettek. Mint Ibn Daszta, Ibn Fozlan, Maszúdi és a későbbi arab geographusok adataiból látható, a bolgárok már korán foglalkoztak földműveléssel, fából és kőből épített házaik voltak, a bőr gyártásában kitűntek, első érczpénzeik, Ibn Fozlan szerint, a 950—976. évből erednek, kereskedésök pedig — leginkább érczek, viasz, borostyánkő, bagariabőr, ólom stb. valának kiviteli czikkeik — már Maszúdi idejében Kharezmig elterjedt. Ezen civilisáltabb életnek egy részét bizonyára az araboknak köszönhetik,[10] kikkel az iszlamnak 992-ben történt fölvétele után közvetlen érintkezésbe léptek; de ezen a törökségnél idegen jellemvonásnak alapföltételét határozottan az északon lakó finn-ugorok szomszédságának kell tulajdonítanunk, névszerint a permieknek, a kiknek még régibb culturája nem maradhatott hatás nélkül a dél-

[9] Lásd «A magyarok eredete» 54—95. lapjait.

[10] Ez különösen az épületek emlékeire vonatkozik, melyeknek romjait leirták: Pallas (utazási művében), Erdmann, Breton («Monuments de tous les peuples», 1843), Berezin («Bulgarna Volgje», 1852.), Laptev («Materiali dlja geografij i sztatiszki Roszij», 1861.), Rittich (Materiali dlja ethnografij Roszij) és mások. Ezen épületek mind a hidsra első századában dívott mohammedán építészet bélyegét viselik magokon és utalnak Bulgáriának a X—XIII. századi virágzó állapotára.

ről szomszédos bolgárokra. Azt, hogy a bolgárok mikor foglalták el a mai ufai, kazáni és vjatkai kormányzóság területét, nehéz volna meghatározni, de ezen időpontot legalább is a Kr. u. első századra kell tennünk, mert különben nem érthető, hogy miért kellett e törzsnek két részre válnia már korábban, mint a Kr. u. 677. év — mikor egyik részök Mœsiába vonult —, mert a bolgárok földe eléggé tágas volt [11] mind a kettőnek befogadására.

A *khazar*ok első megjelenését és államuk megalkotásának idejét illetőleg szintén csak a sötétben kell tapogatóznunk. A khazarok birodalma tudvalevőleg dél-nyugotra feküdt a bolgároktól és baskíroktól, mely utóbbiakat már a X. század elején ismerte Ibn Fozlan. De a mily nehéz a khazar birodalom határait pontosan megjelölni, épen oly nehéz meghatározni azon ethnikai elemeket, melyek a közös nemzeti «khazar» név alatt fontos történelmi szerepet játszottak. De az bizonyos, hogy itt szintén egy vezérlő és uralkodó török néppel van dolgunk, a mely ugor eredetű míveltebb alattvalók hiányában a kereskedés és ipar terén nem tűnt ki annyira, mint a bolgár, de a mely mindamellett elérte a cultura bizonyos fokát s a mi hatalmát és állami tekintélyét illeti, bátran megmérkőzhetik a későbbi századok akármelyik török államával. Ugy látszik, hogy a khazarokra nagy hatással volt a déli szomszédok, névszerint a kharezmiek, Szaszanidák és görögök (Byzanczból és Krimből) culturája; de akárkik voltak a khazarok és bolgárok tanítói, az a tény, hogy a törökök már a mult évezredben tudtak alkotni állami renddel biró társadalmat és bizonyos fokú polgárosultságot: magában véve mindenesetre érdekes.

[11] Rittich ugyanis körülbelül ezer négyszögmérföldet vesz föl («Materiali», I. 30. l.).

Az ókor török népeihez számítja nehány tudós, így Klaproth, Neumann, Kunik, Castrén stb. még az *alán*okat és *roxolán*okat is; de mi a bármilyen csekély nyelvi emlék absolut hiánya következtében nem akarjuk szaporítani az eddigi haszontalan hypothesisek számát, hanem inkább azt a kérdést vetjük fel: vajjon meg lehet-e chronologice határozni vagy nem a törökök első föllépését nyugoti Ázsiában vagy keleti Európában? E kérdésre — fájdalom — csak tagadó választ adhatunk. A byzanczi forrásokon kívül fordul ugyan elő nehány adat az örmény történelmi művekben [12] is, melyek már a keresztény időszámítás elején beszélnek török nemzetiségű népekről, sőt hypotheticus vizsgálódások világa mellett még hátrább is mehetnénk, de mindez nem használ semmit, a legelső chronologiai adat csak az V. század közepéből datálódik s bármely azon időpontot minél régibb korra tevő fölvétel azon a dolgok természetéből folyó tényben lelné meg igazolását, mely szerint a saját nemzeti jellemöknél fogva pusztalakóknak és állattenyésztőknek ismert törökök emlékezetet meghaladó idő óta hasonló életmódot folytattak s mint ilyenek csak azon fűben és legelőben gazdag síkságon mozoghattak, mely a kimutatható őshazától, t. i. az Altaitól kezdve a Donig, sőt egészen a Dunáig terjed. Mi legalább úgy látjuk, hogy a «pusztaság és síkság» geographiai fogalmak, meg a «törökség» ethnikai fogalma elválaszthatatlan egymástól, mert ez nyilatkozik e nép primitiv cul-

[12] Igy például említés van arról, hogy a bolgárok az Arszakida I. Arsag idejében — a ki Kr. e. 127—114-ig uralkodott — az Ararat hegy vidékére nyomultak. Továbbá az örmény nyelvben már nagyon korán fordulnak elő egyes török szók, például *kocs*, kos.

turájának minden phasisában; s mivel így áll a dolog, mi nem átaljuk azt hinni, hogy a török népelem e nyugtalan tengere ősidőktől fogva hajtott egyes hullámokat nyugot és dél felé, s hogy a törökök már nagyon régi korban megjelentek az árja népek területének határain mind Ázsiában, mind Európában. Ha nem így állana a dolog s ha a turáni felföld, valamint a Káspi- és Fekete-tenger melléki tartományok talajviszonyai nem volnának oly teljes összhangzásban a török nomádok életföltételeivel, akkor hajlandóbbak volnánk elfogadni az úgynevezett ugor theoriát, mely szerint a vogulok, osztjákok, zürjének és mordvinok régi hazája sokkal délibb szélességi fok alatt volt. E népek mai hazájánál délebbre eső szélességi fokot minden esetre föl lehet venni és pedig teljes joggal *keleti Ázsiában*, vagyis a Jeniszei, Ob és Irtis forrásvidékénél, mint ezt Castrén az osztjákokra vonatkozólag már bebizonyította,[13] de nem *nyugoti Ázsiában*, legkevésbbé pedig a Kaspi- és Fekete-tenger mellett, a mint nehány újabbkori ethnologus akarná. Ázsia e részein csak tőrülmetszett és megtestesedett nomádokkal, tehát törökökkel van dolgunk, a kik már műveltségök legprimitivebb stadiumában azon pusztaságon és síkságon laktak s az ugor népek közűl legfölebb csak a vogulokkal és osztjákokkal, mint a legdélibb részen lakó töredékkel, érintkeztek az Altai-hegységben.

E kölcsönös érintkezést kell az «*ugor*» ethnikai név eredetének főokául tekinteni, a mely név eredetileg törökökre vonatkozott, s az oroszok csak azért ruházták a Volgától és Uraltól keletre lakó különböző népekre, mert az ujgurok hatalmas birodalma már a népvándorlás idejében nagy hír-

[13] «Ethnologische Vorlesungen», 97—101. l.

nek örvendett Ázsiában,[14] s talán e finn-ugor népek több tagját adófizetőivé is tette, minek következtében az uralkodó nép neve alatt az alattvalókat is értették és nevezték, a mire gyakori példa van a történelemben. Az általunk «ugorok»-nak nevezett népek e nevet egyáltalában nem ismerik, az oroszoktól jött Európába, a kik — mint Nestor írja 1096-ban — *jugr* névvel jelölték azon népeket, melyek a novgoródi fejedelemnek adót fizettek, minél fogva — Lehrberg intése után[15] — a régi Jugriát vagy Ugriát nem európai Oroszországban, hanem észak-nyugoti Ázsiában, t. i. a mai permi és tobolszki kormányzóságban keresték. Úgy látszik, hogy ezen, eredete szerint sem ethnikailag, sem geographiailag pontosan meg nem határozott nevet a byzancziak is ismerték valamennyire; ezt mutatja legalább az a körülmény, hogy Theophylactus Simocatta (612—640) az avarokat *ogor-*, vagy *ugor*oknak nevezi, de kételkedünk rajta, hogy ő e név alatt finn-ugorokat értett, mint Hunfalvy állítja,[16] sőt ellenkezőleg a byzancziak *ugur, ugor* nevezetében az eredeti *ujgur* névnek görögösített alakját látjuk, még pedig azon egyszerű okból, hogy a hatalmas ujgur birodalom nem lehetett ismeretlen a byzancziak előtt; mert — a mint láttuk — már az 568. évben,

[14] Klaproth szerint («Tableau historique de l'Asie», 122. l.) a khinaiak már a keresztény időszámítás első századában ismeretséget kötöttek az ujgurokkal. Uralmuk déli irányban a Kün-Lün-ig terjedett ki; mert olvassuk az északi udvarok történetében (Grigoriev «Vosztocsni Turkesztán»-jának 83. lapja után idézve), hogy a kasgári fejedelem évi adót szokott fizetni az északon lakó törököknek.

[15] «Untersuchung zur Erläuterung der ältern Geschichte Russlands», von A. C. Lehrberg, 4. l. (St.-Petersburg, 1816).

[16] «Magyarország ethnographiája» 172. l.

tehát negyvennégy évvel Theophylactus előtt, indult görög követség a keletrómai birodalom fővárosából az Altaiba, s mert az első nestorianus térítők csak az ujgurok műveltségének híre által csábíttatva mertek oly korán, Heráton és Szamarkandon át, Khinába, vagyis az ujgurokhoz menni.[17] Így történt, hogy az oroszok és utánok a középkori úgy mohammedán, mint keresztény utazók is Jugria alatt Ázsiának az európai Oroszországtól északkeletre fekvő részét értették, úgyszólván ellentéteül a tatárok országának, a hogyan Dsingiz után a mongolokat és törököket egyformán nevezték. Csak így érthető, hogy az Ugra, Jugra, Jura vagy Oguria országot a középkori geographusok majd a becses prémek hazájának, majd ismét északi Ázsia borzalmas és phantasticus mesékkel leírt csodavilágának, egy szóval Oroszországtól északkeletre fekvő idegen és ismeretlen földnek tartották, ámbár igazság szerint Ugria alatt e tágas területnek csak déli részét, vagyis az Altait és a Jeniszei forrásvidékét érthették volna, mely a régi ujgurokhoz tartozott, vagy ezeknek közvetlen szomszédja volt.

Mi tehát nem megyünk annyira, mint Castrén, a ki az *ujgur* és *ugor* név viszonyából az említett népek közös voltát akarja következtetni. Névhasonlóságról sincs itt szó, mint Klaproth véli,[18] hanem a *név fölcseréléséről*, mert ugyan rokon, de egymástól már nagyon régen különvált

[17] Yule ennek idejéül már az V. századot tartja valószínűnek, hivatkozván az «Assemanni Bibliotheca orientalis» következő idézetére: «Heriae et Samarkandae et Sinae Metropolitanos creavit Salibazacha Catholicos 714—728. Aiunt vero quidam Achaeum 411—415 et Silam 503—510 illos constituisse» (v. ö. Cathay stb. XC. l.).

[18] «Asia Polyglotta», 215. l.

ural-altaji népeknek olyan nevet adtak, mely azokra nem illett s mely mindig ismeretlen volt előttük. Ezen okból tehát teljesen fölöslegesnek tarthatjuk Castrén igyekezetét az *ujgur* és *ugur*, *ugor* szók rokonítása végett, Klaproth argumentumait pedig egészen tarthatatlanoknak, a ki az ujgurokról írott munkájában óva int bennünket az *ujgur* és *ugor* nevek fölcserélésétől. Hogy ezen *ugor* név hogyan jutott a byzanciakhoz, nem tudjuk, de az oroszok határozottan zürjén kereskedők közvetítésével ismerkedtek meg vele, a kik — mint tudjuk — a középkorban a kereskedést közvetítették Ázsia északkeleti része és déli Oroszország, illetőleg a Volga és Pontus melléki tartományok között, s kik a már akkor az Irtis, Ob és Pelin mellett lakó osztjákok- és voguloknak azért adták az *ugor*, *jugor*, *jogra* nevet, mert az ujgurok politikai hatalma az Altain keresztül messze észak felé elterjedt. A mint még az újkorban is némely népeket nem a saját nevükkel nevezünk, annál inkább úgy volt ez a mult időkben s ilyen politikai fogalom maradt meg az ujgur, ugr, ogur, jugr névben is, a mely csak azért szerepelt gyüjtő név gyanánt a legújabb korig, mert azon nem ujgur-török, hanem finn-szamojéd népeknek ethnikai különállása ismeretlen volt előttünk. Tehát haszontalan fáradozás az, ha Klaproth az *ugor* szót az osztják *ogor*, azaz magas (fensík), vagy Ahlquist [19] a zürjén *jogra*, *jugra*, *jögra*-t az *or-jach* (az or-cho pluralisa, melylyel az obdorszki osztjákok nevezik magokat) szótól származtatja. Az *ugor*, *ugr*, *jugr* s e szónak minden variansa az *ujgur* névvel azonos és eredetileg török nyelvű és ó-török eredetű népre vonatkozik, mert ilyen értelemben még a középkorban is nagyon gyakori használatú. Mindenekelőtt

[19] «Unter Wogulen und Ostjaken», 154. l.

Rubruquisre hivatkozom, a ki a kúnok hazáját a *jugur*ok földének nevezi s a jugurok nyelvében a török és kún nyelvek forrását és gyökerét fedezi föl, a mi az ujgurnak más nyugoti török nyelvjárásokhoz való dialecticus viszonyát illetőleg egészen helyes is. Az *ugor, ugar* szónak jelentése majdnem a középkor végeig megmaradt, mert a genuaiak a Krim és kipcsaki khánság török nyelvét «lingua ugaresca»-nak nevezték. Az «ugor» név alatt még ekkor is a törököket értették s e szónak a régiek elégtelen tárgyismerete alapján keletkezett téves értelmezése tehát az új korból ered.

VI.

A TÖRÖK NÉP SORSA ÉS VÁNDORLÁSA.

Miután az előbbi lapokon megpróbáltuk vázolni a törökök és ugorok rokonsági viszonyát s az «ugor» név hibás és helytelen használatát kellőleg megvilágítottuk, tovább folytatva szemlélődésünket a török nép fölött, költözködési irányának vizsgálatába bocsátkozunk. E kísérletünkben nem szükséges csupán a helynevek tanúskodására támaszkodnunk, a mint Eichwald és Rittich[1] jártak el a finn-ugorok első költözködésének kutatásában; mert nagyobb bizonyító erejű eszköz áll rendelkezésünkre, olyan eszköz, melyhez hasonlót a legrégibb culturnépek ethnologiájában sem egy köny-

[1] Rittich, Eichwaldra támaszkodva, a finneknek az Altaiból mai hazájokba való első költözködését úgy vázolja, hogy a lívek képezték az előörsöt, míg a vézek, mériek, muromák, murok stb. utóvédül szolgáltak. Eichwald és Rittich mindazon helynevekben, melyek e költözködési vonalba esnek és *csúd*-dal kezdődnek (*csúd* oroszul a. m. finn, idegen, barbar), például Csudovo, Csudinovo, Csudovka stb., olyan helyeket akarnak fölismerni, melyeken az északnyugotra vonuló finnek állomást tartottak. Mindenesetre merész hypothesisnek találjuk, ha meggondoljuk, hogy e *csúd* szó oroszul nemcsak finnt, hanem idegent, csodálatost stb. is jelent.

nyen találhatnánk. Ha ugyanis a török nép mai földrajzi elterjedését közelebbről szemügyre veszszük, azt fogjuk látni, hogy azon nyelvek, melyeket ma beszélnek, dialecticus minőségük szerint tulajdonképen három főcsoportra oszlanak: *a)* A délszibiriai török dialectusok, melyek a legkülönbözőbb árnyalatokban, de a félreismerhetetlenül közös jellemvonás bélyegével, Tobolszkig és Turanszkig terjednek. *b)* Az úgynevezett keleti török nyelv, mely a Kudatku Bilik 900 éves szövegében levő ujgurnál kezdődik s hosszú lánczolatban, melynek egyes szemeit a kirgiz, özbeg, turkomán, kún és oszmán-török nyelvjárások képezik, a Thien-Sán-tól az adriai tengerig húzódik. Úgy itt, mint amott sokféle és lényeges változásokat okozott a kornak és művelődésnek különféle befolyása, de a közös eredet és szorosabb összetartozás bélyegét lehetetlen észre nem venni, minél az a meggyőződésünk támad, hogy azon népek, melyek ma ezen nyelvjárásokat beszélik, eleitől fogva szorosabb rokonsági viszonyban állottak egymással. *c)* Ezen kettőből eredt vegyülék-tájbeszédek, a milyen pl. a baskir, kazáni, nogai és krimi tatár, a melyeknél mindenesetre nehéz volna pontosan meghatározni a megtörtént amalgamizálás quantitiv mértékét; mert a legtöbbnél már a földrajzi összefüggés következtében az északi töröknek nyomai az uralkodók, míg másrészről a keleti törökkel való érintkezés számos jeleit is magukon hordják. A mit a dialectusok e három kategoriájáról mondottunk, az az illető török népekre is határozottan ráillik. A dialectusok e kölcsönös viszonyából következtethetjük, sőt némi bizonyossággal állíthatjuk, hogy a török nép egy része, a Jeniszei, Ob és Irtis felső folyása melletti őshazából — valószinűleg a khinaiak által kékszeműnek és vöröshajúnak rajzolt bennszülöttek, t. i. a finnek kiszorítása után, — észak-

nyugoti irányban egészen a Tobolon keresztül nyomúlt és oly mértékben terjeszkedett ki nyugot felé, a mily mértékben ezt a finn-ugorok egyes töredékeinek lassan-lassan hátrább vonulása megengedte. Ezen nyugot felé irányuló költözködés kezdetének idejét semmi esetre sem lehet meghatározni, de annál valószínűbb azon föltevés, hogy a nagy csoportokban nyugot felé nyomúlt törökök csak a Volgáig, illetőleg a régi Bolgárország nyugoti határáig terülhettek el, mert a közép Volgától az ó-korban [2] nyugotra lakó údok, mériek, cseremiszek, mordvinok és szlávok akadályúl szolgáltak nekik a tovább haladásban.

A török népnek második és nagyobb része, a történelmi emlékezéstől távol eső őskorban, déli, illetőleg délkeleti és délnyugati irányban indult útnak. A délkeletre vonult törökök alatt első sorban az *ujgurok* értendők, kiket a khinai krónikások már Kr. e. 400 évvel mint a Lob-noortól nyugotra lakókat említenek s a kiknek az Irtis felső folyásától a Thien-Sánon és a mai Urumcsi-n keresztül már nagyon korán ki kellett terjeszkedniök a Lob-noor melletti pusztaság felé. E sivatag déli részét azonban sohasem lakták, mert itt volt Khoten, mely már az őskorban árja colonia volt, mint Abel Rémusat szellemesen kimu-

[2] Rittich (»Materiali« I., 15. l.) azon véleményben van, hogy a finn népáramlat a távoli keletről a Kr. e. V. század vége felé, vagy a VI. század elején vonúlt át a mai kazáni kormányzóságon; s a népek mozgalmának okául az akkori Perzsia hatalmának rendkívüli növekedését tartja, a minek következtében a massageták egy része észak felé, a baskírok mai földére tódult s a finneket észak-nyugotra szorította. Ez természetesen csak hypothesis, még pedig a merészebb fajtából; de az bizonyossággal fölvehető, hogy a finn-ugor elem a Volga középső folyásánál a mult évezred végeig uralkodó volt.

tatta.[3] Kelet felé sem terjeszkedett soha a törökség ethnikai határa a mai Komulon, vagy Khámin túl. De annál korlátlanabbak voltak a délnyugot felé tartó költözködési mozgalmak már az őskorban, mert ámbár ethnikai és politikai tekintetben az ujgurokhoz közel álltak, de mégis törökök voltak azok, kik a régi Sogdián keresztül törve a Nagy Sándor alapította birodalmat megrohanták és elpusztították s a Szaszanidák korában Irán keleti határán nomadizáltak; s törökök lehettek azok is, a kiket Iran hősmondái mint ezen országtól északra tanyázó meztelen és a szörnyekhez hasonló ellenségeket festenek. A mi a délnyugot felé irányuló költözködést illeti, semmiesetre sem hibázunk, ha fölteszszük, hogy a törökség zömének a nagy középázsiai pusztaságról már igen korán kellett az Araltó és Kaspi tenger északi partja, valamint a Pontus felé nyomúlnia; mert az ethnikai nomenclatura időnkinti megváltozása daczára, épen oly kevéssé lehet kételkedni az ujgurok, besenyők, kúnok és szeldsukok nyelvbeli és származási összetartozásán, a mily kevéssé jut ma eszébe valakinek az özbégek, turkománok, azerbajdsániak és oszmánok szoros rokonságát elvitatni. A déli Szibiriába és a Pontus melléki tartományokba való ezen vándorlás volt tulajdonképen a két főáramlat a török nép költözködésében. Az északnyugati áramlat elébe — mint föntebb említettük — a finnugor és szláv népek vetettek gátot, míg a délnyugatra nyomultakat először Irán, Róma és Armenia, később Orosz-

[3] Tibetnek a Hodgson adatai után készített térképén (v. ö. Markham «Narrative of the Mission of George Bogle to Tibet», London, 1879.) az Altin-tagtól délre levő fensíkon előfordul a *Hor-Pa* jelzés török eredetű nomádok neve gyanánt; ez azonban hibás adat, mint Przseválszki eléggé bebizonyította.

ország, Byzancz és Magyarország tartotta sakkban. E két főáramlat között ugyan már a hajdankorban is voltak sporadicus összeköttetések, de a tényleges és állandó continuitás csak a mongolok beütése után állott helyre, a kiknek megjelenésekor a török népek tengere egész fenékig mozgásba jövén minden irányba korlátlanúl hajtotta zúgó hullámait, úgy hogy a vihar megszünte után olyan ethnikai constellátiók jöttek létre, melyeket ma az ethnologus egészen idegenszerűeknek lát és különféleképen magyaráz. Ilyenek például a kazáni tatárok, kik (egyrészt) a régi bolgár törökök maradványai, csakhogy nagyon vegyülve vannak kúnokkal; ilyenek a mescserjékek, tepterek, bobilok és beszszermenek, a török és ugor népek tarka vegyülékei, ilyenek végre a nogaji tatárok, a kiknek neve tisztán politikai név, mert nem egyebek, mint Dsingiz khán és első utódainak seregéből való különböző néptöredékek, kikhez szibiriai törökök, kirgizek és főleg kúnok is tartoztak, mert ez utóbbiak alatt — akár kún, krími tatár, palócz, úz vagy ghúz néven fordulnak elő — a legrégibb nyugoti törököknek számra nézve legerősebb részét kell értenünk, azon törököket, a kik besenyő (pecseneg, patzinakita) név alatt már a IX. században megismertették magokat a byzanczíakkal, a kik a X. században ghúz név alatt a Káspi tenger keleti partjáról a Gaznevida Mahmud birodalmába betörtek, a XI. században pedig mint szeldsukidák Irán meghódítása után a Földközi tengerig nyomultak. Meg kell itt jegyeznem, hogy az ethnikai nomenclaturának különbözősége csak a mi európai felfogásunkhoz szokott kutatót vezetheti tévútra, de a török Ázsia igazi ismerőjét nem; mert ez tudni fogja, hogy két nagyon közel rokon törzs, különböző nevek alatt, gyakran önálló nemzet (ethnos) gyanánt szerepelhetett s néha évszázadokig tartó

elkeseredett ellenségeskedésben állhatott egymással, — a mint ezt a tekke- és jomut-turkománok példájából látjuk.

A mongolok betörése után keletkezett török néptöredékek tehát azok, a melyek az északi és keleti törökök közt az összekötő lánczot képezték s a melyeknek mai neve — mint már mondottuk — inkább politikai, mintsem ethnikai jelentésű. Ezek voltak azok, a kik a hozzájok közel lakó ugor népeket magokba olvasztották, mint ezt a *csuvasok* példája mutatja, a kik török physicumukat megtartották, de nyelvökben bizonyos ugor befolyást nem lehet eltagadni; vagy például a *baskirok*, a kiknek nyelve tiszta török, de habitusuk határozottan elárulja a részben való ugor származást. A mi a baskirok vegyülését illeti, az mindenesetre még a mongolok föllépése előtti korból ered; mert török vegyülék-népeknek már a mult évezredben is kellett lenniök, mint a *magyarok* példájából láthatjuk, kiknek physicuma — a Duna és Tisza mellékén való ezer éves tartózkodás daczára — sokkal több jellegét viseli a török, mint az ugor typusnak, nyelvök pedig a török és ugor nyelvek szokatlanúl erős vegyülését s e mellett perzsákkal és mongolokkal való érintkezés nyelvi nyomait mutatja fel; s a mi mindebben legcsodálatosabb, olyan török szókat őrzött meg, melyek csak a távoli Altaiban a kojbálok, kacsinczek és teleutok közt ismeretesek. Hogy a *cseremiszek* ugor néptörzse mikor és hogyan keletkezett — mert szókincsüknek csaknem kétharmad része török, míg alaktanuk ugor maradt — nagyon nehéz volna megfejteni. Csak az bizonyos, hogy a két népterület határvonalánál való ingadozás — mint ez minden hasonló esetben megtörténik — a törökök és ugorok közt ősidők óta tartott és a legkülönbözőbb vegyületeket hozta létre. Azon módot, a hogyan, s azon időt, a mikor kisebb néptöredékeknek ezen vegyülési

processusa végbe ment, csak nagyon ritkán találjuk biztosan meghatározva; de nagyobb tömegeknél, hol az idegen elemekkel való érintkezés felbontó hatást nem gyakorolt, a szorosabb nyelvrokonság egyes momentumai kalauzoló fáklya gyanánt szolgálnak az ethnologiai homályban. Bizonyos hangtani törvények, egyes szóképzők és igealakok, az illető népeknek térben és időben való távolsága daczára, legbiztosabb határkövekül szolgálnak a hátrahagyott úton; s mivel a török nyelv-területen, egyrészt a Thien-Sántól Kis-Ázsiáig, másrészt az Altaitól a Volgáig, a rokonságnak ilyen momentumaira bukkanunk, jogunk van föltenni, hogy a török népek egy közös centrumból két különböző irányban eredtek útnak s hogy a délnyugot felé tartó töredék — mint sokkal számosabb — hamarabb érte el a régi művelt világ határát s ennélfogva a világtörténelem színpadán korábban szerepelt, mint északnyugoti Ázsiába vonult testvérei.

Ha tehát most Ázsiának ma törökök által lakott nagy területén áttekintünk, a két költözködési irányról való fölvételünkkel összhangzatban azt fogjuk észrevenni, hogy a törökség a gyanítható őshazától északnyugot felé csak elszórva és gyéren jelentkezik, míg a délnyugati lánczolat sokkal hosszabb s az egyes csoportok is sokkal compactabbak. Észak felé nyomultában a töröknek csak a neki physikailag alárendelt ugorokkal volt dolga, kiket az Altaiból s más a természettől kedvezőbb helyekről nem sokára kiszorított. De annál keményebb és huzamosabb volt a dél és délnyugot felé nyomulók harcza; mert itt a khinaiak, perzsák, rómaiak és byzanczíak, régi culturájuk segélyével, sokáig ellentálltak s az általok műveltté tett területet úgyszólván csak lépésenkint és csak lassan engedték át a hódítóknak. Ezen — nem túlozunk, ha azt mond-

juk, hogy több ezer éves — harczról a khinai annalisok csak kevés olyan értesítést adnak, a melynek az ethnologiában positiv értéke lehet, valamint a Firdúszi Sah-name-jába művészileg beszőtt mondák is, az irániaknak az északi barbarokkal való harczairól, épen olyan megbízhatatlanok és mythicusak, mint Vergilius, Sallustius és Propertius alkalmi megemlékezései a parthusokról. A vad ellenségeknek felületes és vázlatos ethikai rajza itt is, amott is csak az iráni és római vitézség gloriájának emelésére szolgál s egy árva szót sem találunk az illető tudósításokban, melyből az ó-kori letelepült emberek ezen ellenségeinek nyelvére és nemzetiségére következtethetnénk. A Kr. utáni V. századtól kezdve a mongolok föllépéseig e tekintetben már valamivel jobban áll a dolog. Az ezen korból eredő keresztény, vagy mohammedán annalisok, utazási és történelmi művek nem hagynak többé semmi kétséget az iránt, hogy a pontusi tartományokban, a Dunánál, a Kaukázusban, Syriában, Transoxaniában és Iránban mint natio militans föllépett nomádok török nemzetiségüek. Vezéreik és követeik nevét halljuk említtetni, értesítést kapunk harczi szokásaikról és életmódjukról, sőt a culturájokra méltán büszke letelepült népek nem irtóznak a durva harczosoktól bizonyos fogalmakat a török szóval együtt átvenni nyelvükbe. De a kép, a mi az ethnikai részleteket illeti, még mindig csak vázolat; a byzanczíak, irániak és arabok borzalmas félelemmel és irtózattal viseltettek a khazarok, úzok és szeldsukok iránt, akár szövetségeseik vagy zsoldosaik, akár ellenségeik voltak ezek; s csak a XIII. században, mikor a török népelem a mongolok győztes fegyvereinek ægise alatt kiterjesztette uralmát az egész nyugoti Ázsia felett, csak ekkor lép föl először merészebben nemzeti igényeivel, az ethnikai részletezés mindinkább érvényre jut, s a «török» név, mely előbb

minden durvaság és barbarismus fogalmát fejezte ki, most a hatalom és tekintély epithetona gyanánt kezd szerepelni.

Ha az iszlám nem volna olyan nemzetellenes, a milyen eleitől fogva volt, a törökség már a Gaznedivák, Szeldsukidák és Kharezmidák alatt tekintélyre emelkedhetett volna, de e török hordák vezetői nagyon körül voltak hálózva az iráni és arab cultura varázsával s az árja és sémi népelemek között sokkal távolabb voltak a török őshazától, semhogy a törökséget nemzeti jogaiba helyezzék. Csak a mongoloknak s a belső ázsiai pusztákról és a Volga- s Pontus-melléki országokból hozott török szövetségeseiknek sikerült politikai hatalmi állásukra nemzeti bélyeget nyomni s az ural-altaji eredetről a szégyenfoltot lemosni. Természetesen ezeken is nemsokára erőt vett az iszlámnak mindent nivelláló szelleme, ők is nem sokára fölvették az általuk legyőzött árják és sémiek sok szokását, erkölcsét; de nem szégyelték többé az ural-altaji eredetet, sőt büszkélkedtek is vele minden muszulmán vallási buzgóság mellett, a mennyiben, még igazi alap nélkül is, egyenesen Dsingiz khántól, a pogánytól és bálványimádótól, hozták le családfájokat, mint ezt Timurnál, Sejbaninál és másoknál láttuk s a hogyan tesz ma is Perzsia királya és Bokhara emirje.

Habár a törökség a XIII. századtól kezdve tekintélyre emelkedett is, de — a maga soraiba görögöket, örményeket, szlávokat és cserkeszeket szedő oszmánok kivételével — Ázsiában soha sem mutatta magát államalkotónak. Vezetőik mindig inkább csak a háborút és zsákmányt kereső oligarchák szerepét játszották, a kik külső ellenség hiányában egymásra rohantak s egymást pusztították kölcsönösen; úgy hogy a keresztény társadalom és keresztény állam megszilárdulásával magának a keresztény világ legszélsőbb előőrsének, t. i. az oroszmak is sikerülhetett

e nemzeti test legcompactabb és legtőrülmetszettebb képviselőit elgyöngíteni és lassankint megtörni. Az arany horda felbomlásával és Kazán, meg Asztrakhán bukásával megtörött a törökök tulajdonképeni ereje is, mert hiszen itt volt a török hatalom tulajdonképi központja, mely délen és nyugoton a pontusi tartományok vérrokon nomádjaira s a turáni felföldön, az Altajig és Thien-Sánig lakó pusztai törökség zömére támaszkodva, alkalom adtával még egyszer sokkal hevesebben és hatásosabban fölléphetett volna, mint a középázsiai és a Boszporus-parti török hódítók, a kik tulajdonkép csak mohammedán hitharczosok és nem török hódítók valának. Oroszország győzelmének az ú. n. tatárok fölött okvetetlenül maga után kellett vonnia az akkori többi török dynastiák bukását is. Közép-Ázsia «officina gentium»-jának a nyugotra nézve legveszedelmesebb kapuja eleitől fogva az Araltótól északra s a Volgától és Uraltól keletre levő terület volt, nem pedig keleti Khoraszán, mint eddigelé tévesen hitték. Azon török népáramlat, mely ezen az úton ömlött nyugoti Ázsia felé egész Syriáig, a Jaxartesen túli anyaországtól való nagy távolság miatt, nehezebben tarthatta fönn a pusztaságon lakó törzstestvérekkel az összeköttetést, mint azon török seregek, melyek, a Volga mellől fölkerekedve, a XIV. és XV. században még a Dnjeperen túl is mindenütt török nomádokra találhattak s így egészen Európáig a saját nemzetiségökből álló szakadatlan lánczolatot hagyhattak volna maguk után, melynek segítségére okvetetlenül számíthattak volna.

Azon időponttól kezdve, mikor a török népáradat a szlávokban, magyarokban és németekben erőteljes védgátra bukkant, lassankint észrevehetővé lett az áramlatnak kelet felé való visszatorlódása. A krimi khánok ægise alatt még a XVIII. században is egészen a Prúthig nyomultak elő a

török nomádok, de e mozgalmuk csak árnyék volt a régi erőteljes hadjáratokhoz képest; létezésök már csak ideiglenes volt, s mikor Bagcseszerai elesett s az utolsó janicsárok visszavonultak az Azóvi tenger mellől: a Volga és Dnjeper közötti török népelem gyors fogyatkozásnak indult. A török városi lakók és félnomádok egyes coloniái úgyszólván szigetek gyanánt emelkedtek ki a közéjök ömlő szláv népek tengeréből, a mely isolált tagokat csak az iszlám köteléke tartotta össze; míg a nomádok — minthogy nélkülözniök kellett életüknek fő feltételét, t. i. a szabad és korlátlan mozgást, mindinkább apadtak számra nézve s ma már csak azon szánalomra méltó csoportokból állanak, melyek Sztavropol területén, a nogaji tatárok neve alatt, koldús életet folytatnak. Oroszországnak legújabban szerzett középázsiai birtokainak kivételével, a törökök sorsa ezen ethnikai területnek egész északi felében mindenütt egyformán átalakult a nyugot közvetlen befolyása alatt. Az altajiak, tobol-mellékiek, baskírok, kazáni és krími tatárok — az oroszoknak minden kiforgatási igyekezete daczára — mindenesetre még nagyon sokáig meg fognak maradni a törökség nemzeti kötelékében, mert még a keresztény csuvasok és keresen-tatárok is szorosan ragaszkodnak török voltukhoz; de önállóságuk elvesztésével a tespedés bizonyos fokának kell bekövetkezni s a hosszú álomból való fölébredés csak a távoli jövőben történhetik meg. De a török népterület déli felére sem vár fényesebb jövő. A kirgizek, özbegek, karakalpakok és turkománok még csak kezdetén vannak azon átalakulási processusnak, melyen északi testvéreik már több, mint egy századdal előbb keresztül mentek. A puszta természetének és a klimának védelme alatt itt az ellentállás tartósabb s az átalakulás munkája nehezebb lesz, de a nyugoti műveltség hatalmas szellemével szemben

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

minden daczolás hiábavaló; csak az időtartam lesz hosszabb, de a következmény ugyanaz marad. Legkedvezőbb sorsuk van természetesen a nagy török népláncolat délnyugotra nyomult tagjainak; mert itt, értem az oszmánoknál, a nemzeti szellem — az iszlám halálos mérge daczára — már bizonyos mértékben fölébredt s mivel itt, Európa nemzeti tendentiáinak utánzásaképen, a törökség zászlóját már fennen lobogtatják. Ezen pseudo-töröknek már görög-örmény és szláv alapelemei is sikert biztosítanak, hacsak Európa hatalmának egész súlyával meg nem támadja a törökség ezen képviselőit. Alig gondolható, hogy a ma már Európából kiszorított oszmánoknak megengedjék, hogy Ázsiában összeszedjék magukat és a mögöttük egész Khináig lakó törzsrokonaikat érdekeik megvédésére szólítsák. Ez az önfentartás szempontjából jogosult egoismus lesz, de a nyugoti hatalmak terjeszkedési vágya nem fogja megengedni. Az oszmán törökség állami függetlensége tehát csak rövid tartamú, s vele azon emberi törzs utolsó ága fog elbukni, a melynek évezredeken keresztül óriási befolyása volt Ázsia és Európa sorsára, a mely már elég korán fölkerekedett sivatag hazájából, hogy a művelődésre alkalmasabb talajt keressen, de a mely már természetébe oltott vándorlási vágy következtében s az ethnikai és politikai constellatiók miatt soha sem nyughatott mindaddig, míg az új kornak művelt emberei erre nem kényszerítették.

A min tehát a khinaiak, baktriaiak, perzsák, rómaiak, byzancziak és a középkori keresztény világ hiába fáradoztak, sikerült végre egy évezredig tartó harcz után a modern Európának: a törökség immár csendesen viseli magát. Terjedelmes pusztai hazájából nem fognak többé előtörni szélgyorsaságú lovasokból álló legiók; mert a futóhomok talaj nem sokára a sínek vas kötelékébe lesz szorítva s a

nomádnak, a ki még két évtizeddel előbb is azzal dicsekedett az utazónak, hogy könnyebb volna minden egyes homokszemet a talajra leszögezni, mint őt megtelepedetté tenni, akarva, nem akarva — a kardot ekével fölcserélve — a művelt emberek sorába kell lépnie. A törökség tehát egyidőre már eljátszotta világtörténelmi szerepét. Ezzel egy nevezetes dráma ért véget az emberiség történetében, mely valóban érdemes azon fáradságra, hogy mi, mint ezen utolsó jelenetnek szemtanúi, az egész cselekvést áttekintve, fő okait kutatni megpróbáljuk. Legelső kérdés ez: Honnan van az, hogy egyedül a török bolyongott évezredekig a nélkül, hogy állandó hazát talált volna, míg Ázsia egyéb népei mint művelt emberek, már ő előtte sok idővel földet míveltek s városokat alapítottak? Másodszor: Már a természettől valóban annyira vad, zabolátlan, szívtelen, rablást kedvelő s munkától iszonyodó volt-e, a milyennek a khinaiak, perzsák, byzanciak és arabok rajzolták s ellenségei még ma is rajzolják? Mi e két kérdést egymással szorosan összefüggőnek találjuk s feleletünkben megjegyezzük, hogy a törökség nemzeti charakterének fény- és árnyoldalai összhangban vannak pusztai őshazájának csupasz, vakmerőségre és nélkülözésekre megedző természetével; de a török ember, a mi erkölcsi éltének egyes vonását illeti, egy hajszállal sem volt rosszabb, mint a letelepült életmódot folytató árja és sémi eredetű embertársai. A mezítelen sivatagon lakó ember, lett légyen az arab vagy török, a mívelt emberek kincsei után való birvágytól ösztönöztetve, mindig harczias szelleme által tűnt ki s ennek következtében rabló, farkas és barbar hírében állott. A fegyverrel való bánáshoz jobban értett a török, mint minden más nomád, de alig sikerült neki, hogy magának és nyájának tűrhető létezési módot biztosítson, a ter-

mészetében rejlő hajlam a patriarchalis és szemlélődő életmód iránt nem sokára a világ legbékésebb és legjobb szívű emberévé tette. E tulajdonságra nézve úgy az egyszerű nomád, mint a győzelmes sereg élén álló fejedelem mindig egyforma maradt. Innen van az, hogy a török Szebüktekin, Alp-Arszlán, Ertogrul s ezeknek utódai nagyobb érdemeket szereztek Irán irodalma körül, mint az összes Deilemiek és Szaffaridák, s hogy épen e vad törökök voltak azok, a kik — a khalifák csillagának lehanyatlása után — az egész iszlám-világban, a Nilustól a Thien-Sánig a rendet fenntartották.

Tehát nem a javíthatatlan vad természet s még kevésbbé a szellemi képességben való hiány az oka annak, hogy a törökség nem volt államalkotó elem s hogy a török társadalom műveltség dolgában messze hátramaradt az irániak és sémiek mögött. Két körülmény szerencsétlen találkozása azon ok, a melynek következtében a törökség tulajdonkép soha sem jutott nemzeti virágzásra. Először: a régi világnak művelésre képes talaját már birtokukba vették az árják és sémiek s a létért való harcz, melyet ők az ó-korban a megtelepültek ellen kezdettek, egészen az újkorig tartott, azon különbséggel, hogy a baktriaiak, perzsák, rómaiak és byzanczіak helyére a modern Európa sok más népe lépett; mert úgy amazoknál, mint emezeknél a «törökség kiirtása» volt a jelszó. Másodszor: a sorsnak egy szerencsétlen határozata úgy akarta, hogy a törökök, intensivebb föllépésük idejében, a mohammedán míveltséggel jőjjenek érintkezésbe; e vallás következtében aztán az ázsiaiasságnak oly sok veszedelmességében megerősödtek s azonfölül előbbi primitiv életmódjuknak sok fényoldalát elveszítették. Már az Abbaszidák alatt az iszlám kardjavalának s a keresztes háborúktól kezdve a plevnai ütközetig

tulajdonkép csak mint Mohammed tanainak és az ázsiai világnézetnek védői álltak szemben a kereszténységgel, mikor ez, — akár Európában, vagy Ázsiában, akár Afrikában — az iszlám elleni harczát vívta! Nem csoda tehát, ha ily körülmények közt a törököt, mint a modern világszemlélet ellen küzdő ellenállás megtestesülését s Európának ellenséges érzületű közvetetlen szomszédját — ez utóbbi hevesen megtámadta, évszázadokig ostromolta és végre megtörte.

Ez a sorsa azon népnek, melynek egyes, a Lénától Syriáig, s a Thien-Sántól a Balkánig elszórva élő ágait a következő lapokon le akarjuk festeni az olvasónak. A menynyiben most már az egyes töredékek rajzolásához fogunk, a könnyebb áttekintés kedvéért s a fölvehető két költözködési iránynak megfelelőleg, az egész török népet északi és déli ágra oszthatnók. De ez a felosztás már nem felelne meg többé a mai geographiai elterjedésnek, ezért inkább ez utóbbit veszszük számba, semmint a nem mindig bizonyos származási theoriát. E szempontból az egész török népet a következő öt főcsoportra osztottuk.

I. *Szibiriai törökök,* kikhez — beleértve a magas északon lakó jakutokat is — e nép mindazon ágait számítjuk, melyek ma a Lénától kezdve a Jeniszei forrásvidékeig s Tobolszktól északnyugati Mongoliáig vannak elterjedve.

II. *Középázsiai törökök,* kikhez, a letelepült özbegek és keletturkesztániak mellett, az összes pusztai lakókat sorozzuk Dél-Szibiriától kezdve Irán északi széleig, tehát a turkománokat is, ámbár ezeket eredetöknél és nyelvöknél fogva tulajdonkép a nyugoti törökökhez kellene csatolni.

III. *Volga-melléki törökök,* a mely elnevezés sajátképen csak conventionális gyüjtőneve azon török népeknek, a melyek a Volga középső folyása mellett a kazáni, ufai, szim-

birszki és szamarai kormányzóságban laknak. Ezek történelmi emlékezés óta élnek itt s a délről a kazáni khánságba bevándorolt nogai-törökök kivételével olyan népelemekből állanak, melyek eleinte a Tobolszktól a Volgáig nyúló területen laktak.

IV. *Pontus-melléki törökök*, a kik alatt az ó-kori besenyők, úzok és kúnok utódait értjük, a kik a húnok megjelenése óta a Fekete és Káspi tenger északi és északkeleti részén laktak s a kik közűl egyes töredékek részint még ma is e vidékeken laknak, részint pedig a Káspi tenger keleti partjára, vagy a Kaukázusba húzódtak, vagy más rokon törzsekbe fölolvadtak.

V. *Nyugoti törökök*, vagyis az azerbajdsániak Iránban és a Kaukázusban s az oszmánok, a kik vagy egészen letelepültek, vagy félnomádok, mint a jürükök és türkmenek. Ezek részint Szeldsuk és Dsingiz khán, részint Timur seregeivel jöttek nyugoti Ázsiába s ezért nevezzük őket nyugoti törököknek. Eredetök szerint tulajdonkép a pontusi törökökhez tartoznak; legnagyobb részük a Káspi-tenger északi s az Araltó déli partjáról jött s eredetileg a középkorban úz, ghúz vagy kún név alatt ismert törökök tagjai voltak.

Ezen geographiai elterjedéshez alkalmazva magunkat, a délszibiriai törökökön, mint a török népnek legjobban északkeletre nyomult töredékén, kezdjük ismertetésünket.

E felosztásnál természetesen inkább a mai geographiai elterjedést és a történelmi fejlődést tartottuk szem előtt, mintsem azon dialecticus sajátságokat, melyeket a török osztályozásában a tudósok néha irányadónak szoktak tartani. Véleményünk szerint a nyelv dialecticus charakterének bizonysága még korántsem mutatja valamely nép ethnikai eredetét. E methodus helytelenségét legjobban

bizonyítja a török dialectusoknak Radloff szerinti osztályozása a hangtani jelenségek szerint;[4] mert a keleti dialectusok lajstromában az altaji, baraba, lebed, sór, abakan, szagaj, kojbal, kacsincz, kizil, szojon és karagasz dialectusok mellett ott találjuk az ujgurt is; mert a baskir — a toboli és turali dialectussal, meg a kirgizzel és karakalpakkal levén rokon, — a nyugoti nyelvjárásokhoz van sorolva; s mert a komuli és akszui tájbeszédek — daczára, hogy egyenesen az ujgurtól származnak — a középázsiai dialectusok közé vannak számítva. Nyelv tekintetében mindenesetre közelednek az ujgurok az altajiakhoz, de ethnikai tekintetben ezt nem lehet állítani; mert nyelvök még több és szembetünőbb nyomait mutatja föl a már régóta nyugotra vándorolt törökök nyelvével való rokonságnak. Épen oly kevéssé szabad a karakalpakokat a kirgizek mellé állítani, mert az előbbiek tudvalevőleg a Volga vidékéről jöttek Közép-Ázsiába; legkevésbbé lehet pedig a mai baskirokat az ó-kor baskirjaival azonosítani. Tehát nem egyedül a nyelv, hanem a historiai fejlődés és a mai geographiai elterjedés lebegett szemünk előtt az osztályozásnál s ezen utóbbit véve figyelembe, a török népterület legészakkeletibb részén, vagyis a szibiriai törököknél kezdjük ismertetésünket.

[4] Lásd: «Phonetik der nördlichen Türkensprachen» (Leipzig 1883), a 280—291. lapokon.

I.

SZIBIRIAI TÖRÖKÖK.

I.

SZIBIRIAI TÖRÖKÖK.

A «SZIBIRIAI törökök»[1] gyüjtőneve alatt olyan uralaltaji népségeknek nagyon sajátságos keverékét kell összefoglalnunk, melyek részint tatár, részint mongol-kalmük, részint azonban ugor eredetűek, és melyeket ama hatalmas viharok, melyek azon a vidéken mindenha dühöngtek, együvé dobáltak; ezek csak ritka esetben óvhatták meg nemzeti önállóságukat néhány évszázadig és azért a legvál-

[1] *Forrásaink* (melyeket itt kivételképen a szakasz elején felsorolunk, holott később elhatároztuk, hogy ezt elhagyjuk és forrásainkat egyenkint, mindeniket a saját helyén, idézzük):

PALLAS P. S., Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reiches (St.-Petersburg, 1773.). — FISCHER, JOHANN EBERHARD, Sibirische Geschichte (St.-Petersburg, 1786.). — HOWORTH, HENRY H., History of the Mongols (London, 1880.). — Народы Россіи, Oroszország népei (Szt.-Pétervár.). — Бельяминова-Зернова, Изслѣдованіе о Касимовскихъ Царяхъ и Царевичахъ, Veljaminov-Zernov, A Kaszimida fejedelmekről és fejedelemnőkről szóló kutatások (Szt.-Pétervár, 1864.). — RADLOFF, DR. W., Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens (St.-Petersburg, 1866.). — Ugyanaz, Ethnographische Übersicht der Türkenstämme Sibiriens und der Mongolei (Leipzig, 1883.). — DE PAULI, T., Description ethnographique des peuples de la Russie (St.-Peters-

tozatosabb ethnikus keveréket képezik. Ha régi bányák után, melyek nyomait az Altaiban találhatni, itélünk, azt találjuk, hogy ott a homályos hajdankorban bizonyos fokig művelt, letelepült népnek kellett élnie és ez, szorosan véve a dolgot, csak ugor lehetett; ugor, melyet a közel levő puszta törökjei gyakran megtámadtak és végre éjszak és éjszakkelet felé szorítottak. Mikor volt és meddig tartott ez a küzdelem, az homályos előttünk; hogy azonban tusakodtak, azt épen a meglevő töredék népek bizonyítják. Hogy az olvasónak fogalma legyen e különféle töredékekről, először az ugynevezett *altajiakat* említjük meg, kik a mai tomszki orosz kormányzóságban, különösen Biiszk és Kuzneczk kerületében laknak és következő részekre oszolnak.

1. *Teleutok* vagy telenget-kisi, azaz telenget ember, a hogy önmagukat nevezik, nagyobbára letelepültek és részint Kuzneczk, részint Biiszk kerületében laknak, az előbbiben 2991, az utóbbiban 2791, tehát összesen *5782* lélek.

bourg, 1862.). — Rittich, A. F., Die Ethnographie Russlands, a Petermann-féle Mittheilungen 54. számú pótló füzete (Gotha, 1878.). — Middendorf, A. Th., Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens, 4 kötet, (1848—1870.); Die Barabá (1870.). — *Russische Revue:* Skizzen über die Goldwäscherei in Sibirien. — Щукин, О. Поѣздка въ Якутск, Scsukin jakutszki utja, második kiadás (Szt.-Pétervár, 1844.). — Потанин, Г. Н., Очерки сѣверо-западной Монголіи, Vázlatok az éjszaknyugati mongol földről, Potanin G. N. utazásának eredményei, melyeket az orosz császári földrajzi társaság ajánlatára 1876—77-ben megtett útján elért. 2 rész. (Szt.-Pétervár, 1881.). — Jadrinczev, M. N., Über die Bewohner des Altai und die Tschernschen Tataren (Russische Revue, XXI. köt. 12. füz.). — Tchihatcheff, Voyage scientifique dans l'Altai oriental et les parties adjacentes de la frontière de Chine (1845.).

Ez a régebben jelentékeny törzs már a XVII. században összekeveredett a szomszéd török törzsekkel és egy része át is tért az iszlámra. Mindenkor ismeretesek voltak arról, hogy a samanizmus merev követői, és az orosz leigázásnak szívósan ellene szegültek. Két főtörzsre szakadnak: 1. tulajdonképen való teleutok a következő nemzetségekkel: Toro, Ocsu, Mürkit, Ak-Tamat, Csorosz, Szart, Kipcsak, Naiman, Tölösz, Torgul, Mundusz, Kocskor-Mundusz, Totos, Parat és Csalman; 2. az acs-kestinek a következő nemzetségekkel: Jüti, Tört-Asz, Csüngisz és Ang (Radloff, Ethnographische Übersicht 14. l.).

2. *A tulajdonképen való altajiak* vagy altai-kisi, a hogy önmagukat nevezik, az oroszoknak altaji kalmükjei, majdnem egytől-egyig nomádok és a Katunja meg a Csaris folyó vidékén tartózkodnak. Számuk Radloff adatai szerint 11824 személyre rúg, kik következő nemzetségekre oszolnak: Mundusz, Ara, Totos, Naiman, Csapti, Urkit, Mürküt, Tongson, Almat, Köbök, Tölösz, Kipcsak, Kan, Köjö, Kergit, Tangdu, Pailagasz, Kirgiz, Szojong, Mongul, Jiltasz, Koti, Szakal és Judak. Ezekhez számítják még a 2—3000 lélekből álló *dvojedanokat*, kik a Csuja folyó vidékén laknak és kiknek neve annyit tesz mint *kétszeres adóra köteles*, mivel régebben Khinának is Oroszországnak is adózniok kellett; 1865 óta azonban csak ez utóbbi államnak hódolnak. Ha a más nomádoknál is előforduló nemzetségneveikből ítélünk, azt mondhatjuk, hogy a délnyugati törökökkel is geneticus viszonyban vannak; törzsük alapja azonban ősrégi, mit nyelvök, vallásuk és szokásaik sajátságos volta is bizonyít.

3. *Sorczok*, kiket az oroszok kondomczoknak neveznek, mivel a Tomba ömlő kis Kondoma folyó partjain laknak. Radloff szerint (l. Ethnographische Übersicht der Tür-

kenstämme Sibiriens und der Mongolei [Leipzig, 1883.] 12. l.) nincs a sorczoknak általános nevök, hanem leginkább azoktól a folyóktól veszik nevöket, melyeknek partjain laknak. Hivatalosan nomádoknak mondják őket, azonban többnyire letelepültek, vadászatból és halászatból élnek és igen szegények. Bár szinleg megkeresztelkednek, lelkökben mégis a samanizmust vallják. Számuk 5563 férfiura és 5125 asszonyra, összesen 10,688 lélekre megy. Felosztás dolgában a következő nemzetségekre szakadnak: Kiszai (Kizil-Kaja), Tajas, Kongi, Koju, Kara-Sor, Szari-Sor, Karga, Csedibesz, Selei, Szebe, Tartkin, Usztu, Kobii, Abin, Tagap, Keres, Bai-Szojat, Salkal, Saragas és Besbojak. Ide számít Radloff még egy csapat tatárt (1349 férfit és 1209 aszszonyt, összesen 2558 lelket), ki a Tomtól nyugatra eső hegység éjszaki elágazásában lakik és részint a sorczokhoz, részint a teleutokhoz tartozik.

4. *Az erdei tatárok*, a mongolok Urjankhaijai, kiket az oroszok csernevi-tatari-nak hívnak és kik saját magokat Tuba-kisinek, vagy Jis-kisi-nek, azaz erdei embereknek nevezik; ezek a Katunja és a teleczki tó közt levő erdős hegységen laknak és pedig mint félnomádok, mert földmüveléssel csak csekély mértékben foglalkoznak, inkább vadásznak és a czédrusok gyümölcsét szedegetik össze. Radloff alaposan gyanítja, hogy keletről származnak; nagy mértékben vegyültek az altajiakkal és nagyobbára a samanizmust vallják. Öt törzsre oszolnak: 1. Köszön (nemzetségei: Köszön és Csedites); 2. Tirges (nemzetségei: Togusz, Jobir és Csigal); 3. Kömnös (nemzetségei Kömnös, Jalan, Ton, Csigal és Palan); 4. Jüsz (nemzetségei Jüsz és Sor); 5. Togul. Összes lélekszámuk 2464.

5. *Kumandinczek* vagy Kumandi-kisi, kik részint oldalt a Bija mellett, a Lebed torkolatától a Csepcsiig,

részint az Isi folyó mellett, mely a Katungába ömlik, és ez utóbbinak mellékfolyói mellett laknak. Letelepülve kicsiny falvakban laknak, melyeknek háza száma öttől tízig szokott terjedni, és nagyobbára a földet művelik. Két részre oszolnak: felső kumandinczekre a Szo és Kuban nemzetséggel, és alsó kumandinczek a Tatar, Joti, Csabas és Ton nemzetséggel. 1869-ben összes számuk 2177 volt.

Az oroszok e törzseket, melyek kalmük szomszédjaiktól annyit magokévá tettek, még «fehér kalmükök»-nek is nevezik; részben földműveléssel foglalkoznak és vallásukra nézve samanok. E nép egy része Oroszországhoz tartozik a dzungarok hatalmának hanyatlása óta, mely 1755-ben következett be, másik része pedig a XVII. század elején telepedett meg Oroszországban. Pauli azt írja, hogy a tomszki kormányzóság teleutjai a jeniszeiszki tatárokkal egy törzsből származnak és hogy a szajani hegyek közt levő őshazájokból először nyugat felé szorultak, később pedig éjszak felé húzódtak. Feltünők és előbbi megjegyzéseinkkel egybevágók az altajiak és finnek közt levő megegyezés ama pontjai, melyeket ez az utóbb említett szerző elénk ád; szerinte ugyanis physiognomiájok és viseletök észrevehetően emlékeztet Finnország és Karelia lakosaiéra. A Rassza felső folyása mentében lakó teleutokról ugyanaz a szerző azt mondja, hogy utóbbi időben részint természetes szaporodás, részint a Jeniszei-tatárok odatelepülése által jelentékenyen gyarapodtak. Jadrinczev szerint, ki e vidékeket legutóbb átkutatta, az altaji népesség, mint nyelve és eredete bizonyítja, történelmi rokonságban van a tobolszki és tomszki kormányzóság valamennyi tatárjával, és e szerzőnek igaza van, midőn megjegyzi, hogy az Altaj lakosainak tanulmányozása nélkül aligha tehet az ember szert a szibiriai tatárokról való tiszta fogalomra, és hogy az Altaj

tulajdonkép a szibiriai törökök középpontja. Ennek az utóbb említett orosz írónak igaza van, midőn arra utal, hogy e népségek lakóhelyét és nevét az ethnographiában gyakran összezavarták, hogy például Venjukov a Katun és Telecz tava közt lakó teleutokról beszél, holott azok valóban a kuzneczki kerületben Bacsat közelében és a tomszki kerületben laknak, vagy hogy Helmersen oly törzseket tartott a Bii folyó mellett teleutoknak, melyek a valóságban kumandinczek voltak. E szemrehányás, mint mondottuk, jogosult; azonban nem szabad felednünk, hogy oly kicsiny és azonfölül még nem is végleg letelepült néptöredékek helyének meghatározása mindig nehézségekkel lesz összekötve; ez össze-vissza hányt-vetett török-tatár és ugor eredetű töredékek ethnologikus titkát is csak nagy nehezen lehet majd földeríteni.

A nevezett népektől keletre még más kicsiny török népek laknak, melyeknek vonásai, mint Rittich helyesen megjegyzi, világosan mutatják, hogy ereikben szamojed és osztyák vér is kering. E népek Radloff szerint a legkülönbözőbb elemek zagyvalékából állanak, azonban sok évi együttélésök alatt nyelvökben és életök módjában majdnem egy törzszsé forrtak össze. Midőn a kirgizek kétszáz évvel ezelőtt főtömegökben elhagyták az Abakan- és Jeniszei-pusztát, csak kicsiny törzsük, a szagaj, maradt vissza az Aszkisz völgyében. Az Abakan gazdag pusztái azonban csak kevés évig maradtak lakatlanúl, mert a kirgizek elvonulása után azonnal a közel levő erdős hegység lakosai nyomultak a síkságra. Délről a beltirek, délkeletről és keletről a kaibalok és matorok, éjszaknyugat felől az arinok és asszanok szétugrasztott törzsei vonultak le a tágas Abakanvölgybe. Mind e törzsek azonban csak csekély számúak voltak és ennélfogva az Abakanvölgynek csak igen kis részét vették

birtokukba. Ez időben a khinaiakkal való harczok a kalmükök hatalmát mindinkább megtörték és a török törzsek, melyek ezek alá voltak vetve, részint a tulajdonképen való Altajba vonultak, részint a Bija és Abakan közt levő erdős hegyek közé, a hol az előbbi jeniszei-osztyák törzsű lakosokkal összekeveredtek, és végre a déli Abakanvölgybe.

Midőn az oroszok Kücsüm-khán birodalmát a Tobol mellett tönkre tették, alattvalói nagy része, kivált azok, kik még nem tértek az iszlámra, nem dél, hanem kelet felé húzódtak. Kuzneczktől éjszakra átkeltek a Tomon és részben a Csolim és a két Jüsz mellett letelepedtek. Legnagyobb részök azonban egész a Jeniszeiig ment és sátrát a Kacsa mellett, nem messze Krasznojarszktól, ütötte fel. A dús Abakan-völgy, mely a kirgizek elvonulása után lakatlan volt, a nomádokat csakhamar dél felé csábította, úgy hogy az Abakan völgyét az Aszkisztól éjszakra és a Jüsz pusztáját e tobol-tatárok népesítették be. E tatárok, kik az Aszkisztól éjszakra laknak, önmagukat Kesnek nevezik és tudnak arról, hogy Tobolból jöttek.

E néptöredékek felemlítéséhez fogva az előbb megkezdett jegyzék folytatásaképen a következőket soroljuk fel:

6. *A kizilek* vagy *kizilczek* (a hogy az oroszok irják) a Jüsz pusztáján laknak és teleutok, tobol-tatárok és a jeniszei-osztyák törzsű ős lakosok keverékéből támadtak. A következő nemzetségekre oszolnak: Kizil, nagy és kis Acsin, Aki, Basszagar, Kamlar, Argin, Kalmak, Kurcsik, Sü, és számuk a negyvenes években 4362 lélekre rúgott. (Radloff, Ethnographische Übersicht 10. l.) Van külön részök a pusztában, a kizil-terület, mely Acsinszk kerületéhez tartozik.

7. *A Csolim-tatárok*, a Jüsz pusztájának északnyugati részében; alig vannak 500-an, oroszok között élnek

magányos tanyákon, Acsinszk és Mariinszk kerületében; felosztásuk a következő: *a)* tulajdonképen való Csolimtatárok az alsó Kijatól éjszakra a Cserdat folyó mellett; *b)* Ketszik, Mariinszktől délre; Küerik, Mariinszktől éjszakra (Radloff, Ethnographische Übersicht 10. l.).

8. *A szagaiok*, Minuszinszk kerületének délnyugati sarkában az Aszkisz folyótól az Abakan felső folyásáig, tatár typusukat tisztábban és jobban megtartották, mint szomszédjaik és rokonaik, a kacsinczek, kik a Kacsa partjairól, mely folyó mellett Krasznojarszk városa épült, kiindultak és a kirgizeket a Jeniszei völgyéből kiszorították. Összes számuk Radloff (Ethnographische Übersicht 8. l.) szerint 1557 férfi és 609 nő egyénre, tehát összesen 2166-ra megy. Első felök a következő nemzetségeket foglalja magában: Szagai, Turan, Szarig, Irgit, Ecsig, Kii, Aba és Tjoda; második felökben ezek vannak: Kirgiz, Csetti-Pürü, Osz-Szagai és Tom-Szagai. A szagaiok magok azt állítják, hogy ők ama föld ősi lakosai és tulajdonképen a kirgizektől származnak. A hozzájok legközelebb álló beltirek vagy belterek, kiknek nemzetségei ezek: Szu-Kakmina, Tag-Kakmina, Ak-Csisztar, Kara-Csisztar, Szarig és Taban-Beltir, állítólag tulajdonkép finn eredetűek. A Tasti és Abakan közt laknak; azt mondják róluk, hogy a kirgizek régebben szorongatták és e miatt kénytelenek voltak visszavonulni. Finn eredetöket egyébiránt sem nyelvök, sem physiognomiájok és szokásaik nem mutatják. Kis falvakban laknak, melyek körülbelül 25 házból szoktak állani; mások ellenben nomád életet élnek és körülbelül 500 jurtot, Radloff szerint 2640 egyénnel, képeznek. Ruházatuk hasonló a szagaiokéhoz; dolgos és becsületes emberek, és csakis e szép tulajdonság az, miben, mint Pauli helyesen megjegyzi, a finneket némileg megközelítik.

9. *A kacsinczek*, kikbe annyi szomszéd szamojed törzs beleolvadt, manapság az Abakan bal partján, a Jeniszei mellett az Aszkisz torkolatáig, a fehér Jüsz és mellékfolyói mellett levő legelőkön kóborolnak. Azelőtt mint nomádok a Kacsa partjain, Krasznojarszk vidékén bolyongtak és később a kirgizeket szorították ki helyökből. Később még tomszki tatárok is csatlakoztak hozzájok, úgy hogy ma a tulajdonképen való kacsinczeket kétfelé kell osztanunk: déli ágra, mely kevésbbé kevert és a szilárdabb tömeget képezi, és másrészt éjszaki ágra, mely kevésbbé számos és majdnem egészen oroszszá vált. E keverék voltukból következőleg a kacsinczek a mongol typus erős bélyegét viselik arczukon és már Pallas felfedezte, hogy a külső ismertető jelek, szokások és ruházat tekintetében észrevehetően hasonlítanak szomszédjaikhoz, a kalmükökhöz; ezen a körülményen bizonyára nem ütközhetünk meg, ha a szamojed-mongol népek területének szomszédságára gondolunk. A Kacsa mellékén maradt kacsinczek száma Köppen szerint 1838-ban csak 472-re rúgott, holott Castrén az Abakannál 9436 e törzsből való egyént talált. Majd mindnyájan keresztények, mint Radloff írja, természetesen csak színleg; főkép baromtenyésztéssel foglalkoznak és ehhez képest jóllétnek örvendenek. Még távolabb esnek az eredeti török typustól

10. *a kaibalok*, kik önmagukat kaibanak nevezik és a Jeniszei völgyének legfelső részét foglalják el, részint azonban az Abakan jobb partján a Tabat torkolatától a Jeniszeiig, továbbá e folyó jobb partján is egész a Szogdáig mint nomádok kóborolnak. A kaibalok Castrén szerint tizenhárom nemzetségre oszolnak, melyből öt, úgy látszik, szamojed és három jeniszei-osztyák eredetű: a nagy és kis Baigado, Kang, Taradjak, Tjoda, Madir, Köl, Ingara,

Bögödji, Artji, Köjök, Irge, Kaidiug. Ezek közül Castrén szerint két nemzetség jeniszei-osztyák és három föltétlenül szamojed eredetű; ez az érdemes utazó legalább 1847-ben még olyan kaibalokkal találkozott, a kik néhány szamojéd és osztyák szóra emlékeztek. A kaibalok e vidék eredeti csúd népe mellett legrégibb lakosoknak tekintik magokat, szomszédjaik azonban megvetik őket, kivált tolvaj voltuk miatt, mit azonban, tekintve tökéletes elszigeteltségöket, melyben élnek, és a művelődéssel való minden érintkezés hiányát, Pauli némileg menthetőnek tart. Való az, hogy a műveltség legalacsonyabb fokán állanak; szegényes gunyhóikat az orosz falvak közelében rójják össze és a legrosszabb táplálékkal élnek. Adó fejében körülbelül három rubelt fizetnek egyenkint életök tizenhatodik évétől az ötvenedikig. A kaibalokhoz csatlakoznak továbbá

11. *a karagaszok*, az Oka, Uda, Birjusza és Kan folyó mellékén, a kik a következő öt nemzetségre szakadnak: Kas, Szarig-Kas, Tjodge, Karatjodge és Tjeptei. Stubendorff szerint 1851-iki deczemberben a törzs tagjainak száma 284 férfi és 259 nő volt (v. ö. Radloff, Ethnographische Übersicht 5. l.); a finn-szamojéd fajnak, úgy szólva leginkább keletre szorult tagját képezik, és úgy látszik, hogy először a kacsinczek hatalmas támadása alatt törtek meg. A karagaszok minden esetre már tökéletesen eltatárosodtak, midőn mai hazájokba költöztek. Igaz, hogy finn eredetük kevésbbé tűnik ki nyelvükből, erkölcseikből, hitükből stb., mint inkább a vadászat iránt táplált szenvedélyükből, mely mint tudva van a tatároknak nem akkora mértékben sajátja. Testalkatukra nézve zömök, de nem nagyon izmos termetűek. Fejök kicsiny, válluk és czombjuk keskeny, kezük-lábuk parányi, hajuk merev és fekete, szemök kicsiny, homlokuk alacsony és orruk pisze. Természetök

szelid, jóllehet a pálinkát nagyon kedvelik. Ámbár forma szerint megkeresztelkedtek, ma nap csak névleg keresztények. Azelőtt sem voltak idomtalan bálványaik, sem pedig samanjaik, hanem a napot, a csillagokat stb. imádták, ezeknek mutattak be áldozatokat és pedig mindig a levágott állatnak a szívét. A bizonyítékok, a melyek nyomán szamojédekkel és osztyákokkal atyafiságba kerültek, nagyobbára nyelvi természetűek; e tekintetben továbbá a Jeniszei mellett talált régi bálványokra hivatkoznak, melyek között a jénszarvasnak nevezetes szerep jut; ez az állat ma nap az ő vidékükön már nem található és képe arra jogosít fel hogy a karagaszokat északi eredetű népnek tartsuk. Ide tartoznak továbbá

12. *aszojotok* vagy *szojonok*, a kik a Szajan-hegység lejtőjén Khna határán belül laknak és származásukra nézve finn-szamojéd nép, a mely azonban ma már tökéletesen eltatárosodott. A szojotokat az említett kis népekkel együtt egy olyan kicsiny nép maradványainak kell tekintenünk, a mely a műveltségnek magasabb fokán is állott. Most a szojotoknyers nomádok, kik részint a buddhismust vallják, részint még a samán vallásnak hódolnak. Igy nyilatkozik Rittich Ethnographie Russland's című munkájában, holott Castrén (Reiseberichte 391. l.) azt a nézetet vallja, hogy, rivel a kaibalok, karagaszok és szojotok nyelve a kacsinc nyelvjáráshoz legközelebb áll, valószinűleg a kacsinz tatárok voltak azok, a kik a kaibalok, karagaszok és szojotok neve alatt ismert kicsiny szamojed és jeniszei-osztyák népségeket kiirtották, vagy inkább magukba olvasztották Krasznojarszk tájékán laknak továbbá még

3. *a kamaszinczek*, a kik a következő három nemzetségre oszlanak, t. i. az Ucsumakov, Abalakov és az Agulszk nevéről elnevezettre. Az első nemzetség tatár eredetű és

ama nép töredékeiből áll, a mely azelőtt a Kacsa partjain lakott. Az Abalakov nemzetsége vagy az erdei kamaszinczek szamojed eredetűek; az agulszki nemzetség pedig a himlőjárvány pusztításai következtében 70 lélekre olvadt össze, ma nap a hasonló nevű folyó partján lakik és nyelvében meg vallásában majdnem egészen hasonlóvá lett az oroszokhoz.

A mit itt a szibiriai törökökről megjegyeztünk, az nagyobbára a tomszki, tobolszki és jeniszeiszki kormányzóságok keleti részeire vonatkozik, holott e vidékek nyugati részét más, typus dolgában kevésbbé eltorzult török törzsek lakják. Az Om, Irtis és Tobol folyók vidékén laló törököket, kik a szibiriai tatárok gyüjtőneve alatt ismeretesek, az oroszok

14. a *barabinok* vagy *toboli tatárok* nevével jelölik, holott az előbbiek önmagukat barabanak, az utóbbiak ellenben törzsüket ama közigazgatási kerületek szerint, melyekhez tartoznak, nevezik el: *Tarlik* (Taraiok, *Toboliik* (Toboliak), *Tümellik* (Tümenek) és *Turalik* (Turaiak). Ez utóbbi szó szerint annyit tesz, mint a *városiak* a tatár *tura*, azaz város szótól, és a turaiakat némelyek a táj őslakosai egyenes utódjainak tartják. Most a Tura mindkét partján laknak, forrása vidékétől egész addig, a hol a Tobolba szakad, továbbá a Tavda és az Iszet között; mások pedig Turinszkban és Tümenben tartózkodnak. Ezek a tatárok, kik nagyobbára a szibiriai törökök utódjai s csak kivételesen származnak Kücsüm idejében oda került okharai gyarmatosoktól, már régen telepedtek le állandan és részint földmüveléssel, részint kereskedéssel és iparral foglalkoznak, kivéve a falvakban lakó turalik csekély tredékét, a melyet 1720-ban Philotheus tobolszki érsek a keresztény vallásra térített, mindnyájan a moszlim hitet vallják,

és szellemi életük meg szokásaik dolgában közelebb állanak Kazanhoz, mint Bokharához, a mi azonban a mult században még nem volt így. Pauli és más források szerint is e tatárokat többnyire a kazáni tatárok legközelebbi rokonainak tartják; ez oly nézet, melyet a törökség első vándorlásáról szóló és előbb említett elméletünk álláspontjáról tökéletesen igazolhatni. A legékesebben szóló tanuságot teszi erről, mint említettük, a nyelv, mely a Tobol mellett sokkal több altaji elemet tartott meg, mint a Volga mellett, a hol a törökség e népfaj délnyugati töredékéből erős adatot kapott. A kazáni tatárok, mint az egykori bolgár törökség maradványai, minden esetre Dél-Szibiriából származnak, azonban mai ethnikus tulajdonságuk már egészen különböző és a két törzs közt való közeledés nyilván már csak a vallás és a történelem közös kötelékéből ered, mert a Volga vidékeinek erős politikus és vallási befolyása, melyet Szibiria e részére gyakorolt, minden kétségen kívül van. E befolyást leginkább Tura lakosain lehet észre venni, a kik a kazáni tatárokkal a legszorosabb összeköttetésben vannak. A barabinok az Ob és Irtis mocsárvidékei között külső megjelenésökben a mongolokhoz hasonlók, nagyobbára állattenyésztésből és halászatból élnek és csak nyaranta nomádok. A Csulim mentén lakó úgynevezett Csulim-tatárok majdnem egészen elsajátították már az oroszok nyelvét és szokásait és e szerint kihalófélben vannak.

A szibiriai törökökhöz tartozó, de khinai területen, tudniillik az éjszak-nyugati mongolok közt élő *urjánkhai*okról, kik magokat *Tuba*nak nevezik és kiket az oroszok és altajiak Szojongnak vagy Szajanczinak hívnak, Potanin azt írja, hogy az orosz határ hosszában a Kobdo forrásainak vidékétől kezdve egész a Koszogolba való ömléséig

találhatók. Hazájok a Tagnü-Ola hegyétől éjszakra van és ennek déli lejtőjéig terjed, keskeny, körülbelül 30—40 verszt hosszú területen, a mongol határ lovas őrszemei mellett hosszában. Távolabb délen csak két ponton találhatók: 1. a Khankhukhei völgyének éjszaki széle mellett a Narin-Szumin folyó völgyében; 2. a Kobdo forrásvidékén, a hol Kök-Csulut-nak (kék sziklának) nevezik magokat. Hazájoknak nem adnak külön nevet, mert «Bodun-Dser», a mit Helmersen tulajdonnévnek tartott, szó szerint annyit jelent, mint «a mi földünk». Az urjankhaiok, kikre Potanin a Dzindzilik mellett akadt, öt *khosun*ból állanak, melyeket dzasszikok igazgatnak; csak egynek az élén áll egy ámbán (magasabb rangu khinai tisztviselő) és ez az ág ámbáni-nak is nevezi magát, holott a többinek neve gurta-khosun, mert gurta a mongol dzasszik szó urjankhaji megfelelője, azaz tisztviselő. Minden khosun négy szuminból (alosztályból) áll, például a dzindziliki a következőkből: Kirgiz, Szaldsak, Baigara, Nur vagy Maider; az Ambankhosun e szuminokból áll: Oin, Irkhit, Szajang és Csati. A többi khosun alosztályait illetőleg Potanin semmit sem tudhatott meg.

A Kobdo forrásvidékén lakó *kök-csulut*ok, kiket a kirgizek kök-munsaknak (kék gyöngynek) neveznek, török nyelvjárást beszélnek, a mely állítólag az erdei tatárokéhoz hasonló; ezt az állítást azonban, tekintettel a Potanin által följegyzett nyelvmutatványokra (v. ö. a következőben a samanok imádságát), nem tarthatjuk egészen igazoltnak. E kök-csulutok a következő öt khosunra oszolnak: Mjerinda, Czerin-da, Khombu-da, Tjemik-da és Bedsin-da, így elnevezve, mivel mindegyikét *da*, azaz tisztviselő igazgatja. Mindannyi a Kobdo forrásvidékén, az Ak-kol és Kargatti mellett, valamint a Dulbo tava mellett is kóborol. Ezen-

kívül Potanin még a Durbutvan khosunjában is az Ubsza tava mellett török ajkú népecskét talált, mely önmagát muszurman-nak, azaz muszulmannak nevezi, a melyet azonban a dürbütek *khoton*-nak (?) hívnak. Ez a nép nomád életet él, a telet hegyszorosokban, nyugatra a Kirgiz-Nortól, a Sibe és Burgusz-Szutaj folyó völgyeiben tölti és nyáron a Tjelin-Gol völgyének éjszaki részében kóborol. Ez a folyó az Ubsza tavába ömlik. E nép hadi foglyok maradéka, kiket valószínűleg akkor, mikor a dzungarok Turkesztanba ütöttek, Közép-Ázsiából hurczoltak oda; viselet, szokások és erkölcsök dolgában majdnem teljesen a mongolokhoz alkalmazkodott és az iszlámról csak nagyon kuszált fogalmai vannak. Nyelve is már lényegesen megváltozott, ha a Potanin által följegyzett mutatványok után itélünk, melyek egyike következőkép szól: «O Khodsam pisi (?) erdi Jarlagan! szuuni szuulagan, jer szuni pirljara (?) ilja pejgambar, jangilgan, janzangan (?)». Lehet, hogy a helytelen átirás gátol bennünket abban, hogy a szöveget megértsük, mert egyes nyelvalakok után itélve, itt minden esetre egykori özbégekkel vagy szartokkal van dolgunk.

A mi a szibiriai törökök *külső megjelenését* illeti, könnyen megmagyarázható, hogy ott, a hol hazájuk a mongolkalmük népek területével határos, a mongol fajnak erősen kifejezett vonásait magukon hordják és könnyen megfogható, hogy Tchihatcheff orosz utazó «Voyage scientifique dans l'Altai Oriental» czimű művében azt jegyzi meg, hogy az utazót bizonyára azonnal meglepi, hogy ha a nyugati Altaj felé jövet, kelet felé utaztában a Katunán átkel és e folyón túl lakó törököknek kiválóan khinai typusát maga előtt látja, úgy hogy azt hiheti, hogy egyszerre a khinai császárság kellő közepében van. Ellenben a török eredetű nyugoti lakosokat illetőleg megjegyezhetjük, hogy túlnyomó

török jellemvonásuk mindenütt észrevehető. Ez emberek testalkatuk szilárdságával tűnnek ki, arczuk sima és sovány, termetük közepes, járásuk nyugodt és döczögő és testök egyes részei meglehetősen arányosak. Hajuk, szakálluk és szemöldökük uralkodó színe a fekete, szemök sötét, majdnem fekete és hosszukás metszetű; orruk egyenes és meglehetősen széles; szemöldökük sűrű; ajkuk vastag; fogaik rendkívül fehérek; homlokuk alacsony és síma, arczuk kerek; a férfiak arczkifejezése általában szépnek mondható. Az inkább kelet felé lakó baraba-tatárok arczában már valami mongol sajátság látszik, a mely nagyobbára a szem keskeny metszésében és a koponya erősebb kifejlődésében, továbbá gyér hajukban és szakállukban is nyilvánul. E nemzetség megkeresztelt tatárjai hosszú hajat viselnek, a mely körül meg van nyírva; némelyikök physiognomiája már egészen orosz, az orosz nyelvet is beszélik, a mint hogy általában már félig eloroszosodtak. A mi a nők physiognomiáját illeti, az szabályosságával, helylyel-közzel kellemével tűnik ki; arczuk színe sokkal fehérebb, mint a férfiaké, hajuk egészen sötét és hosszú, idomaik kerekdedek és puhák, végtagjaik meglehetősen arányosak; válluk néha hátra hajlik, hasuk ellenben kidomborodó. Nagyon sokat von le a tatárok külső megjelenéséből az, hogy pofacsontjuk néha nagyon erősen kiáll és hogy gyakran szenvednek szembajban, melynek azért vannak kitéve, mivel füstös helyiségekben laknak. A nők, kivált ha koruk harminczadik esztendejét meghaladták, nagyobb testesség által tűnnek ki, mint a férfiak. E tarkán összekeveredett népelem testalkatának sajátságaira nézve megtudjuk azt, hogy például a karagaszok, mint már említettük, inkább a kirgizekhez hasonlók, holott a kacsinczeken, szagajokon és kaibalokon a legerősebb fajkeveredés nyomait észlelhetjük. Hajuk nagyobbára

fekete, szemöldökük sűrű, szájuk kicsiny, ajkuk keskeny és bőrük színe barna. Úgy látszik egyébiránt, hogy a vegyülés szakadatlan folyamatban van, mert azok a néprajzi leirások, melyeket Pallas és Gmelin száz esztendővel ezelőtt e népekről följegyeztek, a legújabb utazók adataival már meg nem egyeznek.

A legújabb időben Jadrinczev, a már említett orosz utazó, e népek területén behatóbb anthropologikus tanulmányokat tett, melyek eredménye azonban még nem ismeretes. Az eddig rendelkezésünkre álló megjegyzések szerint az, a mit eddig csak sejtettek, tudniillik, hogy a törökök és altajiak az ugorokkal összekeveredtek, tökéletesen igazolható, és be van bizonyítva, hogy a délen uralkodó tatár-mongol typus éjszak felé a bijszki és kuzneczki kerületek erdeiben mind tisztább európai (?) typussá válik. Mint legtypikusabb népességet Jadrinczev a kumandinczeket említi, a kiket a bijszki cserni-tatárok délen az altajiaktól elválasztanak, holott a teleutok felé való határukat a kuzneczki cserni-tatárok képezik. Hogy itt a fajok egybeolvadtak, mint Jadrinczev anthropologikus jegyzeteinek végén írja, azt ma már senki sem vonhatja kétségbe; de azon bizonyára még nagyon is kételkedhetünk, hogy vajjon itt rég elveszett őslakosok nyomaira, kiknek sírjai az Altaj völgyeiben vannak, akadhatunk-e, vagy hogy az altaji faj (?) a tiszta európai typusra való átmenetet képez-e, a hogy ez orosz utazó gondolja. Csak a nyelvtudománynak, az anthropologiának és régiségtudománynak egyesült kutatása terjesztheti itt a még hiányzó világosságot.

A szibiriai törökök *élete módja* is ép olyan különböző, mint typikus sajátságaik. Az éghajlat és a talaj viszonyai az egyes törzseket majd egészen, majd félig nomádokká tették; míg ugyanis hegy-völgy néha határt szab a ván-

dorlási kedvnek, addig a baromtenyésztő a fensíkokon annál könnyebben válhatott tökéletes nomáddá és az erdőkben, mint Jadrinczev helyesen megjegyzi, új életmódnak, a letelepült nomádénak vagy vadászénak kellett képződnie. A sátor, a mint a kirgizeknél találjuk, itt nem az uralkodó; ellenkezőleg másféle lakásokat találunk a fenyvek ágaiból való gunyhótól kezdve egész a letelepült kumandincznek négyszegű szilárd téli hajlékáig, melyben már csuval (kályha) is van, és mely mellett már barmok akla és éléstár is található. A cserni-tatárnak nyirfa kérgével takart gunyhóját *szjüjülti*-nek, tulajdonkép a lehántottnak nevezik és e név a takaróul szolgáló kéregre (a szüj, szüjül török igétől) vagy alancsik-ra vonatkozik (v. ö. a középázsiai nomádok *alacsuk*-ját). Az altaji baromtenyésztő lombsátra több dorongból áll, melyet két abroncs tart összesze; télire kúptetejű fa-jurtokat csinálnak, az erdei nomád pedig négyszögű deszkabódét épít magának, melyet *jaida*-nak (?) nevez.

Foglalkozásukat tekintve valóban nehéz volna az Altaj lakosságát az eddig említett három osztályba, a vadászok, baromtenyésztők és földművelők osztályába sorolni, minthogy az átalakuló cultusok folytonos hullámzása változó foglalkozást is von maga után. Így például a földművelés a baromtenyésztőknél, erdei lakosoknál és nomádoknál egyaránt megvan és csak a munka módjában mutatkoznak fokozatok. Az altajiak és cserni-tatárok kiváltkép árpát vetnek, a mely tudvalevőleg a gabonának azon faja, melyet az ősi földművelők először vetettek. Kerti terményeket is művelnek és a vad kendert (kendir) feldolgozzák ruháik készítésében; télire szénát gyűjtenek, szakasztott úgy, mint ama vidék orosz parasztjai. A vasipar az altajiak és cserni-tatárok egyes töredékeinél már egész az aczél készí-

téséig haladt, mint Jadrinczev jelenti, és «a kurganok kiásása alkalmával talált tárgyak, úgy mint üstök, nyilak, sőt tegzek is, azt bizonyítják, hogy az Altaj vidékén az érczek feldolgozását ősidőtől fogva okvetetlenül művelték, igaz, hogy nem törökök, hanem az autochthon ugor faj.»

Ruházat dolgában, mint könnyen megfogható, délen a khinaiak divatja, éjszakon az oroszoké uralkodik; a tobolszki és tomszki tatárok pedig Kazant és Bokharát választották mintájokul. Jadrinczev a kumandinczek viseletét mondja legrégibbnek. Mint külön altaji divatot csak a női ruhák gallérjának gyöngyökkel és egyéb ékítményekkel való diszítését, valamint a varkocs viselését említjük meg, mely utóbbi divat különben lassan-lassan enyészik. Egyébben a legtöbb viselete durva vászonból készült bugyogóból és birkabőrbundából áll, a mely jobb oldalt csíkos. Fejöket pástétomforma sapka fedi, mely fekete prémű, a homloktól hátrafelé keskenyedik és két hosszu veres, kék vagy sárga szalaggal van diszítve; tetején pedig veres folt van. A nők öltözéke ettől csak annyiban különbözik, hogy *csegedek*et viselnek, melyet télen a bunda fölé, nyáron pedig puszta testökre húznak. A csegedek kék nankinból készül; szabása olyan, mint egy hosszúderekú frakké (?); köröskörül világosszinű szalaggal van beszegve. Lábbelijök a mongolához hasonló és nyáron lóbőrből, télen a vadkecske bőréből készül. (V. ö. egy nomád altaji megjegyzéseit az Erman-féle «Archiv» XVIII. k. 537. l.)

Az *erkölcsökre* és *szokásokra* nézve a moszlim vallású szibiriai tatárok keveset különböznek a Volga területén lakó és ugyanazon törzsből eredt meg ugyanazon hitet valló rokonaiktól. Azok, a kik a régi saman hitnek még hívei maradtak, híresek ritka hűségökről és tüneményszerű becsületességökről. Az orosz forrás, melyből ez adatokat

merítjük, a többi között a következő erre vonatkozó adomát beszéli el: «Egy a szagajok közt lakó orosz telepítvényest az a szerencsétlenség érte, hogy házát kiütött tűzvész által elvesztette. Ez alkalommal elégett az a könyv is, a melybe a környéken lakó szagajok apró adósságait jegyezte. Az orosz, a ki csak ez adósságoknak főösszegét tudta, egészen meg volt réműlve; nem tehetett egyebet, mint hogy a szagajok uluszában (néptörzsében) körüljárt és tudakozódott, hogy tulajdonképen ki tartozik neki. Nevezetes, hogy minden adósa önként jelentkezett, sőt mi több, mindegyik egészen pontosan mondta meg az összeget, a melylyel tartozott. Az orosz erre új könyvet készíttetett, az adósságokat újra följegyezte és a főösszeg egy batkáig egyezett meg azzal, melyet a hitelező elégett könyvéből emlékezetében megtartott.»

A mi a szibiriai tatárok szellemi tehetségeit illeti, ezekről megjegyezhetjük, hogy még csak kevéssé fejlődtek ki, ámbár más részről természetes elmésségöket és értelmességöket nem lehet tagadni. Ha az oroszokkal összehasonlítjuk, minden előtt apathiájuk és ősi ázsiai erkölcseikhez való erős ragaszkodásuk tűnik fel. A mezei munkákban tanusítanak ugyan ügyességet, azonban ép annyira mutatják a lustaságnak bizonyos fokát is; egy-két napig szépen halad munkájuk, de nem sokára bágyadtság jelentkezik, mivel általában elmaradnak az oroszok mögött testi erő dolgában és csakhamar kimerűlnek.

Életök módját illetőleg két részre oszolnak a szibiriai tatárok; az egyik, mely nyugaton lakik és részint az orosz elem műveltségi viszonyai, részint a Volga területén lakó és ugyanazon törzsű meg vallású rokonaival való élénk közlekedés miatt is már régen meghódolt a letelepült emberek élete módjának, nagyobbára földműveléssel vagy

kereskedéssel foglalkozik, vagy pedig az állam szolgálatában van. Az isi-jalatrava-i, khan-i és kurgan-i kerület tatár lakosai leginkább a földművelő osztályhoz tartoznak, földjeik termékeit azonban csak saját szükségleteikre fordítják és ritkán bocsátják árúba. Az állatok tenyésztésében a legnagyobb szorgalmat a lóra fordítják, melyet a szibiriai tatár, ép úgy, mint a törökök általában, családja legdrágább tagjának tart és a melynek hátán sokkal honosabbnak érzi magát, mint a széken. A szibiriai tatár, jóllehet már természeténél fogva lovas, feltünő ügyetlenséget tanusít abban, hogy a lovakat kocsi elé fogja, és az oroszok nem is nagyon keresik kocsisnak. A kereskedelmet illetőleg megjegyezhetjük, hogy vagy díszműárúkkal, ruhaszövetekkel, fűszerrel s több effélével való kis-kereskedésből áll, melyet házalók a legnagyobb távolságban is űznek, vagy nagy-kereskedésből is, különösen a kirgiz puszta délnyugati része és a három khanság felé, a honnan selyem- és gyapotszöveteket, nyers gyapjut, teát, aszalt szőlőt és szilvát, lovakat, juhokat, nemezt, bőröket, stb. exportálnak. E kereskedésben érintkező pontoknak már évszázadok óta a pusztának egyes helyei szolgálnak, mint: Kizil-Dsar (a vörös lejtő), oroszul Petro-Pavlovszk; Palat, oroszul Szemi-Palatinszk; Tümen, Kurgan és Tobolszk. Meglehetősen régi út az, a melyen itt a kereskedelem a délen fekvő oxusi országokból, sőt néha Perzsiából is éjszak távol levő vidékei felé mozog, oly országút, melyet a multban hadi vállalatokra is használtak és a melyen, mint később látni fogjuk, az iráni moszlim műveltség világa Ázsiának éjszakkeleti részébe való bevonúlását tartotta.

Ily foglalkozás mellett még vadásznak és halásznak is a szibiriai tatárok, sőt némelyikük még pióczák fogdosásával is foglalkozik és pedig egészen kezdetleges módon, a

mennyiben a tatár e czélból meztelenül nyakig a vízbe megy, testére rá engedi tapadni a sok pióczát és vérének ez önkénytes lecsapolása után az állatokat magáról leszedegeti. Ez természetesen csak a szegényebb osztály foglalkozása, a mely különben ama vidékeken állítólag igen kiterjedt, mert orosz forrásunk állítása szerint sokan vannak, kiknek alig van egy lovuk vagy egy tehenük.

A tulajdonkép letelepültek télen falvakban laknak, de a hol lehet, mindig azon vannak, hogy nyáron a szabadba juthassanak. A falvak egyes voloszt-okra, melyeknek tatár neve ulusz, oszolnak; ezek élén egy öreg áll, kit tatárul baslik-nak (azaz főnek) hívnak, és a ki olyan személy, melynek, mint a régi patriarchalis alkotmány maradványának, a legnagyobb tisztelettel adóznak. E voloszt-ok, ámbár néha kétezer, sőt háromezer versztnyire is kiterjednek, legfölebb háromezer embert foglalnak magukba mindkét nemből; egyik-másik csak kétszáz lélekből áll; a falvak ilyen összeségének általános neve «*jurt*», azaz hazai föld a szónak tágabb értelmében, holott a ház vagy lakás neve *uj* vagy *üj*. Külső alak és belső berendezés tekintetében e házak bizony kevéssé gyönyörködtetik az ember szemét; van bennök egész sor alacsony szoba, néha nincs is tetejök és csak föld van rájok hányva. A szobákon, szegényes deszkabódékon legfölebb két kicsiny, hólyaggal bevont ablak van. A berendezés a lehető legszegényesebb; az ajtó rendesen kelet felé nyílik és vele szemközt a szobában nemezzel vagy gyapjuval bevont ülő- és alvóhely van, köröskörül pedig házieszközök, evő- és ivó-edények, fegyverek és lószerszám stb. van a falra akasztva. A tűzhely, melyet csuvalnak neveznek és a mely egyúttal a kályhát is pótolja, e szegényes helyiség közepén van, kevés meleget ad, de annál több füstöt okoz, és mégis majdnem egészen

meztelenül alszik a tatár e helyiségben; nagyon kevéssé érzékeny a hideg iránt és csak lábát óvja a dermesztő fagy ellen. Hogy az egész lakást minden gondolható szenny és rondaság borítja el, azt alig kell mondanunk. A szegényebbek lakásában eső és szél egyaránt alkalmatlankodik és míg néha a család felnőtt tagjai pálinkától vagy airantól derült hangulatban itt-ott a lakás zugaiban hevernek, a félig meztelen, kiéhezett kicsinyek a tűz fölött függő katlan előtt állanak és melengetik sovány kezecskéiket. Ehhez járulnak még a kutyák, melyek farkcsóválva várják, hogy nekik is jusson egy falat, és hogy a szegénység és nyomor képe tökéletes legyen, mindehhez még néhány juhot és borjut kell gondolnunk, mely hidegtől és nedvességtől gyötörve fejét mind a félig nyitott ajtón át bedugja, míg a könyörületes háziasszony övei között ad neki menedékhelyet és védelmet a tűzhely mellett. Ez bizony a szibiriai tatár háziasságnak nem épen vonzó képe.

Hogy ezek az emberek az *élelemben* nem nagyon válogatósak, azt az olvasó könnyen megértheti. Táplálékuk többnyire zsíros, lisztes anyagokból áll és készítése módját illetőleg a kazani tatárok ételeit juttatja eszünkbe. Az italok között mindenütt ez égövben a tea játszsza a főszerepet, és pedig a tégla-tea, mely éjszaki Khinából a mongol pusztán keresztül való vándorlásában egész idáig jutott és itt is elterjedt. A tégla-tea tudvalevőleg e növény legsilányabb faja; összetörik, az üstbe dobják, felforralják és a gazdagoknál zsírt tesznek hozzá; czukor ritkán kerül bele, de annál inkább só, mint a kirgizeknél és mongoloknál. A kumisz, azaz erjedt kanczatejből álló ital is a tatárok élvezeteihez tartozik, bár nincs köztük annyira elterjedve, mint a kirgizek között, kiknek gazdag lóállománya erre jobb alkalmat szolgáltat. Az airan, vagyis tehéntejből készült

savanykás ital mellett a pálinka is, mely itt kumiszból készül, bizonyos kedveltségnek örvend; a moszlim törvény szigorúságát azzal játszszák ki, hogy szerintök a pálinkát, mivel Mohammed idején még nem ismerték, a törvény ipso facto nem illethette. Ezen kívül némely helyen a húsételek mellett a marhazsírral leöntött dara egy fajtája képezi a főtáplálékot; ez étel neve *kas* (Pallas, II. 680.), tulajdonkép egész árpaszemekből főtt daraleves-féle, a melyhez néha apróra vagdalt húst is tesznek.

A *családi élet szokásai* közt a *házasság kötése* érdemli meg figyelmünket. Valamint minden török népnél, úgy itt is, a szülők kötik meg a leendő házasok viszonyát, és pedig ama zsenge korban, mikor a leendő hitvestársak még pólyában vannak. Az apa, a ki fia helyett háztűz nézni indúl, néhány ismerősével vagy legközelebbi rokonával lóháton elmegy azon törzsrokonához és hitsorsosához, a kinél nézete szerint fia jól házasodhatik. Miután a menyasszony atyjának házában megérkeztek, a kérő egész kiséretével egyszerre mutatja magát be és a szokásos vége érhetetlen köszöntő mondókák után, melyeket a tűzhely körül guggoló helyzetben váltanak, a leány atyjához így szólnak: «Ha az ár itt viharzik házad előtt, szivesen leszek védő gátad; ha a szél itt dühöng házad előtt, szivesen leszek oltalmazó falad; ha nekem fütyülsz, kutyád leszek s oda futok hozzád, és ha nem ütsz fejbe, szívesen lépek házadba és rokonod leszek». A kérő apa erre előadja jövetele célját, a dohánynyal megtömött pipákat aztán kiveszik szájukból és a tűzhely mellé leteszik és a kérők társasága egy időre eltávozik. Ha aztán visszatérnek, először is megnézik ott hagyott pipájukat, és ha azt nem szítták ki vagy rá sem gyujtottak, akkor az a körülmény elutasító feleletet jelent; a kérők azonnal lóra kapnak és haza mennek. Ha azonban vissza-

térve azt találják, hogy rágyújtottak és szíttak is pipájukból, akkor ott maradnak a menyasszony lakásában és folytatják az eljegyzés szertartását. Az apa elővesz egy magával vitt csészét és megtölti airannal, míg egy rokona újra megtömi a pipát és más a csipővassal a tűzhelyről parazsat vesz. Úgy állnak aztán mindhárman várva, míg végre a leány atyja beleegyezését adja, mire aztán a készen tartott csésze airant megiszszák, a másik kezéből a pipát elfogadják és a harmadik kezéből vett parázszsal rágyujtanak. A megvendégelés akkor kezdődik tulajdonkép, mialatt a leány apja a kalim (móring, tulajdonkép a menyasszony ára) miatt buzgó fejtegetésbe bocsátkozik és a barom, a ruhadarabok és egyéb tárgyak számát és minőségét megbeszélni szokták. Ez a kalim, orosz forrásunk állítása szerint, átlag 5—15 rubel közt változik, a mi bizony szerény összeg, melyet tehát bizonyára csak a szegényebb osztálynál találhatunk és melynek a gazdagoknál sokkal jelentékenyebbnek kell lennie. Az eljegyzés ténye azzal végződik, hogy a vőlegény atyja a menyasszony szüleinek és legközelebbi rokonainak néhány ajándékot ad.

Az eljegyzett gyermekek aztán megnőnek; az ifjú, a ki a leendő rokonsági összeköttetést már megtudta, meg is látogatja eközben menyasszonya házát és néha több héten át is tartózkodik ott, játékban és munkában menyasszonya társává lesz, sőt néha nagyon is hamar válik a család meghitt tagjává. Különben még néhány hivatalos látogatást kell szülei és rokonai társaságában tennie, mely alkalmakkor mindig ajándékokat (akcsa) is kell adnia, melyek nagyobbrészt dohányból, szárított sajtból, zsírból és füstölt húsból állanak. A szibiriai tatároknál a jegyben járás idejének általában sok költői vonása van; az ébredő szerelem érzelmei szóban és dalban jutnak kifejezésre és ilyen vőle-

gény dala az, melyet Radloff Chrestomathiájában (IV, szöveg, 308. l.) találunk és mely fordításunk szerint a következőképen szól:

Ha a szellő leng, akkor hajolnak a káka fejei egymásra,
Fiu és leány megnőtt, most szólnak egymáshoz.

Leány, ha férjet akarsz, válaszsz engem,
Ha hűséget esküdtem neked, nem hagylak el.
Ha kobzon játszik az ember, azt ujjaival teszi,
Ha az ifju a lányt szereti, azt érzelmével teszi;
A kobzon játszva, játszva hegedős lettem.
A gazdag leányt szeretve, boldog lettem.
A hídon átvonulva, vonulva láttalak téged,
Sok ember közt látva, szerettelek téged.

Megesküdni tulajdonkép csak akkor szoktak a szerelmesek, mikor tizenhetedik évöket elérték. A menyegzőt leginkább nyáron ülik meg. A menyegző napja előtt a vőlegény rokonaival menyasszonya házában megjelen, ott lakomát ad, melynek végével menyasszonya kezét megfogja és azzal együtt a leány atyja előtt térdre borul. Ez aztán mind a kettőt fölemeli, leányához fordúl és így szól: «Jaksi bala, csor», azaz «jó leányom, eredj», mire a jelenlevők, ha keresztények, templomba mennek, a hol az esküvő szertartását elvégezik. E tényked és után sokan a keresztény tatárok közül még a pogány korból származó régi lakodalmi szokásoknak is szoktak hódolni. Az ifjú párt körülvezetik a rokonokhoz és ha az ünnepiesség napja meg van állapítva, akkor a vőlegény szülei nélkül elmegy lóháton menyasszonyához, a kinél aztán megkezdődnek az igazi lakomák. Míg a lakadalmas vendégek egész nap esznek-isznak, addig a fiatalság zárt sorokban tánczol és karban különböző énekeket énekel. A legjobb tánczosok szí-

jakat kapnak, melyeket a lakoma miatt levágott barom bőréből hasítottak. Másnap ismétlődik ez az ünnep, mire aztán a vőlegény és a menyasszony legjobb ruháját ölti fel és kiséretével együtt legközelebbi rokonait látogatja meg. Az egész úton előttük haladnak tánczolva a menyasszony játszótársai, hosszú, virágos shawl-kendőket függönyként maguk előtt tartva; a vőlegény előtt dicsőítik leendő neje szépségét, mások pedig a menyasszonyhoz fordulva a következőt éneklik: «Oly férfiúhoz mégy, kit atyád rendelt neked; most izmos ménen vonulsz vele tova; ne fáradj el, érj szerencsésen ipad házába és élj ott boldogságban és békében». Ez útján aztán a fiatal pár minden rokonát meglátogatja s azután az ifju férj falvába megy. Ott az előbbi szertartás ismétlődik és a fiatal házasok egészen új jurtba költözködnek, melyben előttük senki sem lakott. Régente az volt a szokás, hogy a nászéjre következő reggel az új házasokat jurtjukból kivezették, hogy a kelő napot üdvözöljék. Nem helytelen azok nézete, kik azt állítják, hogy ez a szokás a régi perzsa műveltség világából származik, mert valóban még most is szokásban van ez Irán-ban és Közép-Ázsiában, mint a régi parszi cultus maradványa, minthogy abban a hitben élnek az emberek, hogy a kelő nap sugara az új házasok szaporodásának leghathatósabb szere. E szokásra még könyvünk más részében is fogunk akadni.

A *temetkezés* szokásaiban Szibiria keresztény tatárjai pogány koruk nem egy vonását őrizték meg. A sírokat nagyobbára keletről nyugatnak ássák; a férfiakat esőköpenyegökbe burkolva, az asszonyokat selyemruhájokba öltöztetve és a gyermekeket nyirfa-kéregbe takarva helyezik örök nyugalomra. A holt testet legtöbbnyire hanyatt fektetik; feje kelet felé van; ételt és italt is tesznek mellé sír-

jába és néha a halott kedvelt lovát is levágják sírjánál, melynek húsát aztán a halotti tornál megeszik, koponyáját pedig pálczára erősítve a sír fölé tűzik. Máglyát is gyujtanak meg, mely körül tánczolnak és egész napokon át dőzsölnek. A kacsinczekről azt mondja Pallas (II, 684.), hogy halottjaikat közönséges ruháikban temetik el, mellékjök néhány apróságot tesznek és a gödröt, mielőtt betemetik, deszkával fedik be. A sírdomb tetejére ivócsészét tesznek és egy év elmultával ünneplik a rokonok a sírnál az elhunyt emlékezetét, először az asszonynépség jajgatással és siránkozással, azután a férfiak ivással és mulatsággal és ekkor isznak a síron levő csészéből. A mai altajiak, kiknek többsége habár csak látszatra elfogadta a kereszténységet, már ritkábban követik a temetés e szertartásait. Halottjaikat vagy a régi sírhalmokba, vagy azok fölé temetik; ily sírhalmokban fölötte gazdagok az Altaj némely vidékei, mint a kurganoknál (v. ö. a 32. l.) már említettük.

Vallási viszonyaikat tekintve a szibiriai tatárok keresztényekre, mohammedánokra és olyanokra oszolnak, kik még az ősrégi saman hitet vallják. A kereszténység természetesen csak az 1584. év után következett időben terjedt, mikor Jermak orosz haramiavezér Kücsüm Khant legyőzte és azt a vidéket a czárok nagy birodalmába bekebelezték. Mint keresztények első sorban ismeretesek a turelinek, kik a XVIII. században tértek át; különben e néptörzs sok tagja még ma is Mohammed hitét vallja. Keresztények továbbá a Csulim folyó mellett lakó csulimi tatárok is, valamint az obi tatárok egy része is; az orosz egyház általában csak ott szerezhetett proselytákat, a hol az orosz gyarmatosítás hathatósabb volt és a hol az orosz közigazgatás középpontjából az illető tatárokra nagyobb hatást gyakorolhattak. Valami nagyon semmi esetre sem virágzik

a szibiriai törökök e kereszténysége. Sokan azért keresztelkedtek meg, hogy új uroknak tessenek, sokat pedig a kinált kedvezmények és pénzösszegek csábítottak; és valódi orosz orthodox hivőkké csak azok a törökök lettek, kik túlnyomó orosz népesség közepette laknak, régi természetes szokásaikból kivetkőztek, sőt még anyanyelvöket is az oroszszal felcserélték. Mint gondolhatni, ez emberek keresztény hite csupa felületes szertartásból áll; látogatják a templomokat, tisztelik a szent képeket, azonban egyúttal sok erkölcsükben és szokásukban még azokon a régen megszokott sajátságokon is csüngenek, melyek még saman hitök korából származnak, mely vérré vált bennök és náluk is, valamint egyebütt, csak ügygyel-bajjal irtható ki. Hasonló viszonyokra ethnikus területünk más részeiben is fogunk bukkanni, midőn majd meglátjuk, hogy a kazani keresztény tatárok mindamellett, hogy ide s tova már háromszáz esztendeje, hogy megtértek, mindeddig régi vallásuk világának számos vonását megóvták, és hogy a csuvasok is a Volga középső folyása mellett pogány babonától erősen eltorzított kereszténységnek hódolnak. Valóban nevezetes vonás a török népek életében, hogy Krisztus tanítása nálok mind e mai napig még sehol sem vert szilárd gyökeret; ezt a vallást illetőleg Ázsia többi nagy népeleméről is állíthatjuk, mert ama népek kivételével, melyek megtérte még az iszlám előtt való korba esik, milyenek az örmények, georgiaiak és syriaiak, Krisztus tanítása nyugat minden világi hatalma mellett, mai műveltségünk világának minden imponáló nagysága mellett sem fészkelhette be magát sehol sem az ázsiai ember keblébe. Nem találó bizonyítéka-e ennek az is, hogy a kereszténység, jóllehet ázsiai termék, csak Európa talaján és Európa népei közt virágzik?

E vidékek iszlámjával már másképen vagyunk. Nem igen tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a mohammedán vallás első hirdetői a Tobol, az Isim és az Irtis partvidékeire a Volga vidékéről érkeztek és pedig még a régi bolgár birodalom idejében. Azon vezetett már a XI. és XII. században a szibiriai országút; mohammedán bolgár kereskedők, kik nyugat felé a Duna középfolyásáig előnyomultak, kelet felé is fentartották a kereskedelmet akkor még egészen nomád testvéreikkel, és habár csak szórványosan, az iszlámra való térítés mégis a gyarmatosítással, azaz a műveltség kezdetével ott mindenhol karöltve járt. Abban tökéletesen megegyezünk Radloffal, hogy a toboli tátároknak Közép-Ázsia lakosaival való viszonyai maguk is messze a XVI. század elé visszavezethetők és hogy Kücsüm Khan idejében a toboliak legnagyobb része már elfogadta az iszlámot. A délnyugattal, azaz a Transoxania iszlámjával való viszony, melyről szólunk, természetesen gyengébb volt és hivatalos megerősítést csakis 980-ban (1572-ben) kaphatott. Szibiriának az Oxus országaival való közlekedése minden időben okvetetlenül fölötte bajos lehetett, minthogy nagy földrajzi távolság, több mint háromszáz német mérföld, még pedig óriási lakhatatlan puszták választják el egymástól. Csak abban a mértékben, melyben a török-tatár uralkodó házak a Zerefsan partjain megszilárdították hatalmukat és belső Ázsia iszlámjára török bélyeget süthettek, csak abban a mértékben terjedhetett az arab próféta vallása messze fel éjszakra és csak akkor szállhatott eredménynyel síkra a samanság, azaz a törökök nemzeti vallása ellen. Csak ily értelemben szeretnők az Iszkerben az Irtis partján uralkodó Kücsüm Khan viszonyát venni, melyben Abdullah Khannal, a Seibanidák özbég uralkodó házának legnagyobb fejedelmével volt, és csak így tartjuk némileg megmagya-

rázhatónak, hogy az előbbi moszlim seikheket és tudósokat kért. A követség tudvalevőleg 980-ban (1572-ben) járt el e küldetésében, tehát oly időben, melyben Abdullah Khan dicsősége tetőpontján állott, mikor mint moszlim uralkodónak bizonyára arra is lehetett gondja, hogy a próféta tanítását terjeszsze. Mint a Radloff irodalmi mutatványai negyedik kötetében közölt darabból megértjük, Abdullah Khan először is bizonyos Jarim Szeid-et és ürgencsi Serbeti-Seikh-et küldött az Irtis partjaira és mikor az előbbi meghalt és az utóbbi hazájába visszatért, akkor másodízben bizonyos Ali Khodsa ment az említett Serbeti-Seikh kíséretében Iszkerbe; ezek azután ott az iskolákban működtek és Kücsümtől nagyra becsülve az iszlámot lehetőség szerint terjesztették. Hogy Abdullah Khan a mohammedán tanítás ez apostolát nem Bokharából, hanem az inkább nyugaton levő Ürgencsből választotta, arra először a tudomány aránylag nagyobb híre indíthatta, melynek a régi Kharezm tudósai régente és a XVI. században is örvendettek; másodszor meg az a körülmény is bírhatta erre, hogy az ürgencsi mollah török anyanyelvével Szibiria tatárjai közt sokkal sikeresebben léphetett fel, mint bármely perzsául beszélő tadsik tudós, ki a Zerefsán partjain született. Így történt tehát, hogy az iszlám leginkább éjszakon levő határterületén mindjárt a közép-ázsiai hitvilágnak szabását kapta, vagyis a rajongás köntösében lépett oda és abban maradt meg mind e mai napig. Azért sajátságos, rendkívüli tünemény, hogy az Arábia forró talaján támadt vallást Szibiria zord ege alatt is az idegen keresztény uralom mellett is még most is fennállónak, sőt folyton virágzónak látjuk és pedig oly erővel, a mely ellen az orosz orthodox missiók térítő kisérletei hiába küzdenek. Orosz források legalább majdnem egyhangúlag azt mondják, hogy az orosz művelt-

ség ama tájak moszlimjainál ép oly kevés nyomot hagyhat, mint a kazani és krimi tatároknál. Az Irtis, a Tobol mellett és a tümeni és jalutrovszki kerületekben lakó igazhivőnek ugyanazon vallási meséi vannak, mint távol délen lakó hitsorsosának; ugyanazokat a vallási hősöket ünnepli, mint a tadsik és szart, sőt mint Arábia beduinja, és a korán parancsaihoz ép oly szívósan ragaszkodik, mint ez utóbbiak. Még néhány évtizeddel ezelőtt is, a mennyire én emlékszem, meglehetős élénk közlekedés volt Szibiria mohammedánjai és Bokhara között, a melyet akkor még az iszlám gyujtópontjának tartottak. Majdnem egy évig tartott az utazás az Irtistől a Zerefsanig és még sem rettegtek a bokharai és szamarkandi főiskolák lelkes tanítványai a fáradságtól, hogy e nagy útra keljenek. Sokan pénzben gazdagon tértek vissza, sokan azonban ott telepedtek le és az orosz felsőbbség mellett is egészen honosoknak érezték magukat. A mi a régi török mondákból, erkölcsökből és szokásokból e népnél még megmaradhatott, azt a társadalomnak csak legalsóbb rétegeiben találhatjuk meg; a ki megkövetelheti, hogy műveltnek tartsák, az minden affélét szégyel, a mi a régi pogány világra emlékeztet és szívesebben díszeleg arab-perzsa sallangos kifejezéseivel.

A harmadik vallást, melyet a törökség e részében és pedig az Altaj-hegységtől keletre, nevezetesen az előbb említett teleutoknál, sóroknál és fekete erdei tatároknál találhatunk, tudniillik a *samanismust*, úgy kell tekintenünk, mint a legrégibb vallást, mely a törökségnek általában sajátsága volt; ez ott, mint annyi erkölcs és szokás, csak azért állhatott fenn zavartalanul, mivel egyrészt a khinai buddha műveltség délkeletről, másrészt pedig az iszlám délről és nyugatról csak kevés befolyással lehetett ama vidékekre. Ha az oroszoknak nem sikerült volna az, hogy

Kücsüm Khan uralmának megsemmisítése által az iszlámtól világi alapját elvegyék, az eredeti saman vallás ma bizony már alig volna meg a Csuja, a Katunja, az Abakan mellett és a teleczki tó körül; de mivel egyetlen ellenfele erőtlenné lett, még most is tovább tengődik, természetesen nem abban az őseredeti erejében, mint régente, és lehetséges, hogy nem a kereszténység, hanem az iszlám vagy a buddhismus fogja végképen elnyomni. És az altaji törökök e samani hite, mint Pallas, Gmelin, Jadrinczev és mások leirásaiban előttünk van, vagy mint Radloff irodalmi mutatványaiból és az altaji missió nyelvtanának töredékes jegyzeteiből kiolvashatjuk, valóban amaz ősrégi gondolatvilág egy részét jelenti, mely talán már évezredek óta a törökség sajátsága; oly gondolatvilágét, melynek némi nyomát a byzanczíaknak ama tudósításaiban, melyek a húnokról és avarokról szólnak, fedezhetjük fel, és a mely végre is mindamellett, hogy az ujgurok az iszlámot vallották, a legrégibb török nyelvemlékből, tudniillik a Kudatku-Bilikből is felénk világít. A Tengere Khan, az ég-fejedelem vagy Isten-fejedelem is, a legfőbb istenség, melynek a Kaira Khan, szó szerint a gondoskodó, az eltartó, az irgalmazó, valamint Alias, azaz atya, ős, ősapa, úgy látszik, tulajdonkép csak synonymonja vagy epithetonja. Általában a jó elvét *Ülgen* (azaz nagy), a rosszét pedig *Erlik* jelenti. Ülgen azonos *Jarik*-kal (azaz a világossággal); három fia van, kik közül az elsőnek neve *Jamgir-Akti* (vagyis az eső esett) és *Jasigan* (vagyis a villámló), a másodiké *Szaltigan* (vagyis a lengő) és a harmadiké *Timur Khan* (vagyis vasfejedelem). Ez az utolsó a háború Istene, kinek torkát a hagyomány szerint átlőtték, a minek következtében hebeg. A samanok a következő hymnusban éneklik meg:

Mint széles vas, olyan a te vállad,
Mint simított aczél, olyan a melled,
Orczád a vasrudakhoz hasonló,
Szived a fekete csudaköhöz hasonlít.

Hebegő lévén, egy szót sem mondasz ugyan ki,
Ha lőnöd kell, balog is vagy;
A fehér Ülgen fia vagy te,
A vas Khan fia.[2]

A mi az idegen műveltség befolyásának nyomait illeti, valóban nem tartozik a merész hypothesisek közé, ha a jó és gonosz szellem jelképes ábrázolását ó-iráni műveltségnek tulajdonítjuk. Legalább némileg igazat adnak e tekintetben az ide vonatkozó elnevezések. Az altajiak és teleutok továbbá a *Kudai*-ban a jó elvét, a *Saitan*-ban vagy *Körbösz*-ben a gonosz elvét tisztelik. A Kudai neve a perzsa Khudaj-ból, azaz Istenből van átvéve és arra utal vissza, továbbá a török nép egészen más részénél, tudniillik a magyaroknál előforduló hasonló esetre emlékeztet, kiknek legfőbb szelleme, tudniillik Isten, szintén az ó-perzsa izdannal azonos; hogy a gonosz szelleme, melynek neve az arab Saitan-on kívül még Körbösz is, a perzsák Hormuzd-jának rokona volna, mint Schiefner Radloff könyvéhez írt előszavában gondolja, azt abból az okból mernők kétségbe vonni, mert Kürbüsz vagy Kürmösz, melyet Körümesz-nek is irnak, szó szerint láthatatlant jelent, és más föld alatt lakó török istenségre emlékeztet, tudniillik Örtük-re, vagyis az elrejtettre, meg az ugyanazt jelentő magyar ördög nevére. A gonosz és jó szellem e megszemélyesítése mellett az altajiaknak ép úgy, mint a régi magyarok pogány vallásának emlékeiből is kimutatható, még sok

[2] Jadrinczev szerint («Russische Revue» XXI. köt. 12. füz.).

alárendelt szellemök vagy védőistenök volt, kit Ee vagy Ege és Eje, azaz úr nevével jelöltek, és kinek a különböző elemek fölött való felügyeletet vagy uralmat tulajdonították. Van hegyi szellem, erdei szellem, folyó szelleme, ház szelleme; az altaji ember fél is ezektől, tiszteli is őket, és áldozatokat meg ajándékokat mutat nekik be, hogy kegyöket megnyerje vagy haragjokat kiengesztelje. Ezek az áldozatok nagyobbára lovakból, barmokból és juhokból állanak, melyeket kegyetlen módon ölnek meg. Az áldozó pap ugyanis kezével az állat felhasított szügyébe kap, szívét összeszorítja és így hihetetlen gyorsasággal okozza halálát. A húst aztán megsütik vagy megfőzik és a legnagyobb sietséggel elfogyasztják a jámbor jelenlévők, miután az áldozati állatok bőrét hosszú póznákra akasztották, hogy a gonosz szellemeket lecsillapítsák. E bizarr maradványok egy utazó elbeszélése szerint a téres síkságon vagy kopár kősziklán fölötte különös látványt nyujtanak. Ezenkívül még kész ételeket és italokat is áldoznak; ez utóbbiak alatt bort vagy pálinkát kell értenünk, de vizet soha sem. A vadász tésztából gyúrt vad kecskét (kocskar) áldoz fel, melyet az oltárra tesz. Az altaji legendák szerint hajdanában emberáldozatot is mutattak be, de úgy látszik, ezt szégyellik, mert szűzek állítólagos feláldozását a mongolokra, kirgizekre és oroszokra fogják, mint iszonyú tettet; legalább ezt olvassuk Jadrinczev művében. Az áldozati szertartásoknál az abiszoknak, vagyis a papoknak jut a főszerep; az ilyen szertartásoknál szokásos áldások mondókái annyira jellemzők, hogy itt egy példájukat szinte kell közölnünk.

Saman imádság.

(Radloff, szöveg, I, 217.)

Ó te a magasban lakó Isten Abias!
Te a ki a földet fűvel ruházod,
Te a ki a fának levelet adtál,
Te a ki a láb ikráját hussal láttad el,
Te a ki a fejen hajat növesztettél,
A ki minden teremtményt alkottál,
A ki minden itt levőt készítettél!
Te teremtetted a csillagokat, ó Isten!
Ó Alton Pi, a ki az atyát felemelted,
Ó Ülgen Pi, a ki az anyát felemelted,
Te a teremtett teremtője,
Te a készített készítője,
Ó Isten, te, a csillagok nemzője,
Ó adj nekünk barmot, oh Isten!
Adj ételt, ó Isten!
Adj fejedelmet, ó Isten!
Te a készített készítője,
Te a teremtett teremtője!
Atyámhoz esdekeltem,
Adja nekem áldását,
Legyen nekem segítségemre,
Nekem házamban
És marháimnak a nyájban!
Előtted meghajolok,
Te add áldásodat, ó Kudai,
Te, a teremtett teremtője,
Te, a készített készítője!

Az Abiszhoz legközelebb áll a *Kam*, a ki a bűbájos, igéző, ráolvasó, álomfejtő, csudatevő és kuruzsló dolgát végzi. Mint sok eddig megjelent leirásból ismeretes, csudálatos, hóbortos, sok tarka-barka rongyból készült ruhába

van öltözve, úgy mint afrikai hivataltársa a legkülönbözőbb talismanokat aggatja magára, mint állatok csontjait, köveket, növények gyökereit s több effélét; piszkos, hosszú, soha sem fésült haja, merev tekintete, sovány, félelmet gerjesztő külseje bőven képesíti arra, hogy ilyen titokkal teljes foglalkozást űzzön, és könnyen megfoghatónak találjuk, hogy a természet egyszerű fia, látva ezt a leginkább éjjel, lángok fakó fényénél működő bűbájost — a mint a dobot pergeti és irtózatos taglejtéssel ugrándozik — belső félelemtől elfogulva ez ősrégi valláshoz ragaszkodik. Ez a dob, *tüngür* vagy *küngür*, mely a legszeszélyesebb alakú rajzokkal van ékesítve, egyik oldalán őz bőrével van bevonva, a másikon pedig különböző fémdarabokkal és kis csengetyűkkel van tele aggatva, képezi főleg az altajiak vallásos tiszteletének tárgyát és sokkal több rémületet okoz, mint maga a saman. Az a babona uralkodik, hogy e dobban szellem (tüngür eezi) rejtőzik és hogy a varázsolás alkalmával benne a védő szellemek (tösztör) gyűlnek össze. A dob különböző alkotó részeinek és rajzainak külön jelentősége is van és elkészítésük meg összeállításuk különös szertartások mellett történik meg. A saman pap holta után dobját sírja fölé akasztják vagy bizonyos részeit nagy tiszteletben őrzik meg rokonai. A saman segítségét igen gyakran veszik igénybe, mert hol arról van szó, hogy valami beteget meggyógyítson, valamely vajudó asszonynak nyomorúságát megszüntesse, hol pedig arról, hogy esőt varázsoljon a földre; a Kam ez utóbbi esetben következőképen kiált fel:

Kairakan! Kairakan!
Áldás, áldás, áldás
Adj nyilást, akkorát mint a tenyerem.

Lyukat, akkorát mint a tű!
Én a nemes születésű,
. . . . . (?)
Abü Tobi kiáltott,
Én, a becsületes rabszolga, kiáltottam!
Az ég ködét a földre,
A föld ködét az égre (tedd)!
Pastigas őst szólítom:
Nyisd meg az ég zsilipjeit,
Nyisd meg annyira mint a tenyerem!
Nyisd meg annyira mint egy tű!
A hegy mögől ronts elő!
Az Abakan forrása felől ronts elő!
Kairakan! Kairakan!
Áldás! áldás! áldás!

A mai altajiak és teleutok saman vallásában általában részint ó-török műveltségi reminiscentiáknak, részint pedig a buddha vallás befolyásának sajátságos vegyülékét lehet észrevenni. Ha SCHIEFNERrel egyetértve a föld teremtéséről szóló és RADLOFF művében (I, 175.) közölt mondának egyes mythikus személyiségeit, mint a Mai-Tere-t és Mandi Sire-t a buddhistikus Bodhisattwas Maitreja és Mandshuçri utánzásának tekintjük és az altaji kosmogonia több más episodusát tibet-mongol forrásból eredtetjük, másrészt mégis nehéz volna tagadnunk, hogy egyes istenségek a török nyelv nemzeti köntösébe öltözve tagadhatatlanul török eredetűek. Igy péld. Erlik, az alvilág legfőbb istensége, az ördög, helyesebben a föld alatt levő hatalom megszemélyesítése, nem egyéb, mint az erő fogalmának szó szerint való tolmácsolása, mert *er* a törökben az erő törzs szótagja (v. ö. a török erük, a magyar erő szót), és *lik* melléknévképző. Er a kalmük pokoli szellemmel, Erlik Khannal azonos; a buddhisták mint az alvilág uralkodóját, mérges, irtózatos külsővel

ábrázolják. Ugyanilyen az ördög által először elcsábított ember, a Töröngöi, a minek szó szerint való jelentése a föld alatt levő, a mélységben lakó (a töröng, azaz mély melléknévből); ez oly mythikus lény, a mely a magyarban is, tudniillik a *tereng* szóban maradt meg (terengette, vagyis az ördög ette). Hogy a szöveg és conceptio, valamint a szellemi irány általában az ural-altaji és különösen a török-tatár népek más hasonló nyilvánulásaihoz sorakozik, az természetes. E czélból csak egyes helyeket kell az altajiak mai mythusaiból kiemelnünk, például a Menander közölte esküt, melyet Bajan avar fejedelem mond, a ki kivont karddal esküdve, hogy őszinteségét bebizonyítsa, azt mondja, hogy az ég a magasságból leomoljék, a világot lángokkal megemészsze, erdők és hegyek rászakadjanak, és ezt azzal a helylyel hasonlíthatjuk össze, mely az altaji hagyomány szerint a világ végére vonatkozik és következőleg szól: «A föld zúgni fog, a hegyek meg fognak fordulni; a lejtők le fognak szakadni; az ég meg fog rendülni; a tenger hullámokat fog vetni; a föld föl fog keveredni és teteje lefelé fordul.»

Az ó-török mythus más csalhatatlan jelei pl. az *Ijik* szóban is fedezhetők fel, melyen az altajiak áldozatnak kiszemelt állatot értenek, melynek nyaka köré már legzsengébb korában — mivel Isten szolgálatjára van kiszemelve — tarka szalagot kötnek; az ily állatot azonban éveken át szabad mint házi állatot használni. Az altajiak ez *Ijik* szavával a csuvasok *Irik* és a turkomanok *Ijisz* szava azonos; erről később lesz szó. Pallas szerint ez az áldozati ajándék, vagy inkább fogadalmi állat ménló, nagyobbára fekete vagy sárga, és a felajánlás tavaszszal tartott ünnepen történik meg, melyen a lovat az áldozati tűz elé vezetik és az Irün füvével — az Artemisia tanacetifolia fajába tartozó

kicsiny, jószagú ürömmel — megfüstölik, tejjel megöntik, és miután sörényére elül és farkára vörös és fehér rongyot kötöttek, ismét szabadon eresztik a ménesbe.

Továbbá még egyes más momentumok is vannak, melyekhez hasonló pontokat a török-tatár népelemek tágas területén az ókor legrégibb idejében könnyen találhatni, például az altajiak ama szokása, a mely szerint a hegyi, erdei és folyókban lakó szellemek megengesztelésére bizonyos helyeken áldozatokat mutatnak be és a mely a magyaroknál Pannoniában való letelepülésük első századában még nagyon el volt terjedve; szóval az Altaj keleti részén lakó török néptöredékek mai vallásának képe a régi török-tatár hit világának nem egy becses vonását mutatja, csak az a baj, hogy ma még csak vázlatban van előttünk, és azért az összehasonlító vallástudomány tanulmányozásánál nem értékesíthetjük eléggé. A ház gonosz szellemének (Öj Karaszi) megkérlelésére Pallas szerint «minden sátoron kívül, keleti oldalán, valami bálványfélét találunk oda tűzve, melyet Tösznek, vagy a többes számban Tösztör-nek hívnak. Villaszerűen meghasított botra ugyanis, mely hosszú fából van vágva, keresztbe kötött szíjra két madáralakú, durván faragott fácska van fűzve, melynek mindegyikébe egy nyírfajdtoll van tűzve, úgy, hogy olyanforma, mint valami kéttestű madár, melynek szárnya ki van terjesztve. A két fácska között egy darabka róka- vagy hölgymenyétből és széthasított inak hosszú csomója függ, melybe gyakran lószőr is van kötve. Gazdag jurtoknál azt vettem észre, hogy a fácskák között is kicsiny, meghajlított fából való karika vagy kör és ehhez kötött faragott dobverő van megerősítve, a melynek valószinűleg ama saman bűvös dobjának képét kell ábrázolnia, a ki a bálványokat csinálta és megszentelte. A fa mellett még két más bot is van a nemez-

sátrat összetartó kötelék közé szúrva, melynek egyikén vörös, a másikán fehér rongyocska függ, a melyhez közönségesen még kék is járúl. Ezek a botok a bálványnak hol egyik, hol mind a két oldalán vannak. Sok kivált szegényebb altaji sátornál azt láttam, hogy a fán csak egy róka bőre farkától kezdve egész szeméig bajuszával együtt és e mögött egy juh farkának legvége gyapjustól, e diszítmények mindegyik oldalán pedig egy kék szövetrongyocska és barna meg fehér gyapjuból kötött vastag darabka zsinór csüngött le a szijacskán. E mellett még más botok is vannak letűzve, melyeken fehér és vörös rongyok függnek. Mások csupán hölgymenyétbőrt akasztanak egy botra, és ilyet a sátornak nemcsak keleti, hanem ellenkező oldalán is találtam, ámbár a rongyokkal teleaggatott többi botok a keleti oldalon voltak. Nem szeretik, ha e szent tárgyaikhoz nyúl az ember, és ezek előtt gyakran imádkoznak, ha valamire szükségük van. A tavasz ünnepén ezt a bálványt is megfüstölik tűz fölött az Irin füvével és azért rend szerint meglehetősen megpörzsöltnek látszik. Sok sátorban azon az oldalon, a melyen a bálvány van, belül is találhatjuk ezt a füvet feltűzve.»

Az altajiak *samankodására* (kamda) vonatkozólag Potanin az ő vázlataiban, melyeket az éjszaknyugati mongol földről irt (II, 83), részletes és érdekes leirást közöl, a melyet itt kivonatosan előadunk. Ez az orosz utazó az erdei tatárok között, a kiket a mongolok *Uriankhaj-Tangnu*-nak neveznek és a kik saját magukat *Tuba-Kisi*-nek hivják, e szertartásban egy Najdik nevű saman nőnél személyesen részt vett, és az ő leirásából tudjuk meg, hogy a samankodásnak kétféle faja van, tudniillik *rendkívüli* és *meghatározott*, mely utóbbi minden hónap 9., 19. és 29. napjára esik. A bűvös dob, melynek neve khengirgin-tün-

gür, Najdik sátrában a szent szekrénytől jobbra függött, balra pedig a sátor oldala mentében a különböző rongyokat és bűbájos tárgyakat lehetett némi távolságban látni. A sátor e részének, a melyben ilyesféle rongyokat tartanak, *Jandir* a neve. A dob maga vagy egészen kerek vagy hosszukás alakú; függőleges faátmérője egyúttal fogantyúnak is szolgál; e fát toktus-nak hívják. Hosszában vésett alakokkal van tele, a melyek, mint Jadrinczev megjegyzi, az altajiak egész világnézetét ábrázolják. Ott van a nap, a hold, a szivárvány; ott van a legtöbbre becsült állat mind: a béka, a kigyó, a gyík, halak, a szibiriai szarvas, azonkívül még áldozatok, kézművesek és vadászok eszközeinek képe is; azonban emberi alaknak nyoma sem látszik. A függőleges átmérő alatt és a dob közepe fölött vízszintes vonal huzódik végig, a mely a dobot két egyenlőtlen részre osztja, mely közül a felső kicsiny, az alsó nagy. A vízszintes átmérőn ezenkívül a fogantyú mindkét oldalán vascsengetyűk *(kungra)* is lógnak le, teteje fölött pedig egy zsinór, *ton*, húzódik végig. Ezek a csengetyűk az istentisztelet alkalmával nagy szerepet játszanak, mivel csengésük a samant izgatja, felvillamozza és rajongóvá teszi. A dobverőnek *(orbi)* alakja olyan, mint egy rövid nyelű ásóé, melynek kiemelkedő külseje vadkecske bőrével van bevonva, homorú oldalán pedig kis fémdarabok vagy gyűrűk vannak megerősítve, hogy csörögjenek.

A saman nő ruházata mellényféléből, sajátságos kalapból és czipőből áll. A mellényféle térdeig ért és keskeny, tarka, övén megerősített szövetdarabokkal volt tele aggatva, melyeknek alsó ékalakú vége térdére lógott. E hosszú csíkok, melyek a benszülöttek magyarázata szerint kígyókat ábrázolnak, olyanformák voltak, mintha a prófétanő testét rojtos koszorú vette volna körül, mely alatt azonkívül

még vadkecske bőréből metélt kis szíjak is voltak. Az öv közepén az *Amirga* nevű hatfejű kígyónak jele volt (a mongoloknál is *Abirga*-nak neveznek valami mesés kigyót); hátán két lapoczkája között a bűbájos nő ruhájához erősített sűrű sor csengetyűt viselt, és vállán magán egy csomó bagolytollat. Süvegén világosszínű prém volt; a hatfejű kígyó alakjából két sor volt rávarrva és azonfölül még számos vékony szíj lógott le róla a nő arczára. Két széles szíj hátul nyakánál volt megerősítve; a süveg csúcsán pedig diadema alakjában bagolytollak voltak. Végre vadkecske bőréből készült czipőfélét is viselt, melynek szőre befelé volt fordítva.

A samankodás művelete rendesen azzal kezdődött, hogy borókabogyót dobtak a tűzbe és a ruhákra. A háromlábú vasat, a melyen az üst szokott állni, kivitték a sátorból, a mint hogy általában a bűbájos művelet alatt a vastárgyakat el szokták távolítani. Mielőtt a dobbal való működést megkezdette, ezt a tűzön megmelegítették és a borókabogyó füstje fölé tartották. Öltözködésközben a bűbájos nőnek anyja segített, a ki egyúttal a tűzre is rakosgatot borókafát és fakanállal tejet merítve, azt részint a tűzbe, részint a sátor felső része felé locscsantotta. Miután Najdik teljesen felöltözött, először is kezébe vette a dobot és egyet ráütött, aztán a sátor jobb oldalára, háttal a tűz felé és arczczal a Jandir (l. az előbbiben) felé fordulva állt, tehát éjszak-nyugati irányban; azután elkezdte a dobot pergetni, olyformán, hogy a hangszert jobb lábán tartva, háromütemű verésben jobboldalt ütötte, majd meg bal lábára véve, baloldalt dobolt. Fejét, valamint egész testét eleinte meghajtotta, majd folytonos dobszó mellett lassankint fölegyenesedett, majd mintegy tánczban mozgott, mindig apróbb lépései lassankint mozdulatlanságba mennek

át, kivált fejét rázza a dob szavának üteme szerint, míg végre kimerülve a földre ereszkedik és a dob folytonos kisérete közben a bűbájos igéket mélabús, kellemes, a viharos tánczczal nagyon ellenkező dallamra elénekli. A recitálást néha sajátságos hangok szakítják meg, a melyekben a szellemek megjelenése nyilvánul; a bűbájos nő horkol, nyerít, mint a ló, majd meg a bűbájos *Kiku* kiáltást hallatja, mely a mongol gyermekek *Czagan-Modon* (fehér fa) nevű játékában is előfordul.

Miután így a Jandir előtt elvégezte a bűbájos nő saman szertartásait, az ajtóhoz ment, a hol háttal a tűzhely felé fordulva szintén samankodott és azután kiment. Ott már nemezdarabot terítettek ki és némi távolságban Istennek szentelt fehér lovat tartott a bűvös nő fitestvére kantáránál fogva; e lóra Najdik családjának tagjain kívül senkinek sem volt szabad ülnie. Az állatot fejjel az ajtó felé fordították és előtte kavargott háromlábú faállványon a borókabogyó füstje. A bűbájos nő eleinte a nemezszőnyegen működött, tudniillik a dobot pergette, meg-megrázkódott és féllábán körben fordúlt, miközben ruhájának szíjai, rojtjai és csücskei vadul röpködtek a levegőben. Aztán a szentelt lóhoz baloldalt közelebb lépett, folytonosan pörgetve a dobot; azonban a zaj az állatot, mely valószinűleg már megszokta, épen nem ijesztette meg valami különösen. Mialatt a bűbájos nő a lovon végezte szertartását, anyja a ló orra alá tartotta a füstölő edényt vagy tejjel locsolta meg az állatot, és akkor mindegyik locsolásnál letérdelt a nemezdarabra és homlokát megérintve fejezte ki a ló előtt tiszteletét. Najdik erre hátrafelé visszament a sátorba és ott arczczal a Jandir felé fordulva megállott. Majd lassankint megszűnt a dobot verni, lecsendesedett, a dobverőt a nézők közé dobta, a kik csupa tisztelet-

ből homlokukhoz szorították és a szerint, a mint ez a szentelt eszköz homorú vagy domború oldalára esett valamelyikök elé, jósoltak ez ismertető jelből szerencsét vagy szerencsétlenséget. A bűvös nőt azután levetkőztetik; nyöszörgés, hörgés, meg szomorú dallamok folytonos nyaggatása közben darabonkint veti le ruháit; dobját is leteszi és előbb nem nyugszik meg, míg czipőjét le nem vetik.

Az egész bűbáj tulajdonkép a láthatatlan szellemekben (ege, ee) való hiten fordul meg, a kiket a saman a szertartás alatt magához idézett, kikhez az említett módon fohászkodik és kiknek segítségét kikéri. E szellemidéző mondások legismertebbjei közé a többi között ezek tartoznak:

Altin bastig Amirga dsilanim
Szuk basi szak szunug
Taglar basi tamdsilgalit
Kemper basi kecseklik;

azaz:

Oh Amirga, te aranyfejű kígyóm!
Mely folyó forrásánál a vizet nyujtja,
A mely a hegy csúcsán csepeg!
(. . . . .)[3]

vagy:

Szologai golim szolongida
Ong golim aktargaida
Tagdik patuk men
Tas khöse (?) dsürekti men;

azaz:

Bal karom a szivárványon pihen,
Jobb karom az égen (?);
Magas vagyok hegyként,
Olyan mint a kő a szivem.

[3] Potanin ezt a verset nem fordítja le; mi sem érthetjük meg, mivel a szöveg hibásan van közölve.

Az altajiak (Potanin Uriankhaj-Tangnu-jai) felfogása szerint a dob tulajdonkép a saman lovát ábrázolja, a melyen a szellemek világában ide s tova száguld, és minél hevesebben pereg a dob, annál gyorsabb lesz röpte a levegőben; azért a dobverőt, mely a hangokat létrehozza, mint a saman hit jelképes hippogryphjának ostorát tekintik.

Végre itt a bűbájos saman szertartások más faját is közöljük, a hogy Jadrinczev a szibiriai törökök más töredékénél látta. «A kumandinczoknál egy fiatal embert találtunk, a mint egy gunyhóban egy beteg nő előtt csengetyűit csörgetve hevert; első ízben hallottuk ezeket az átható hangokat. A szennyes gunyhó, a kórágyon fekvő asszony, a körülötte mászkáló gyerekek és a kam őrjöngő csengetési dühe sajátszerű benyomást tettek ránk. Valamivel utóbb ugyanezt a samant más betegnél láttuk. A Bij partján egy máglya tüzének erős világánál ültek kumandinczok vén asszonyai vörös szarafanokba öltözve, szájukban a pipa, mozdulatlanúl, mint a szobrok; egy ernyő alatt sorvadásban szenvedő fiatal ember feküdt, nem messze tőle állt a saman és énekelt, ide s tova himbálódzva, egyformán, egyhanguan, majd megváltoztatta hangját, mintha a gonosz szellemmel beszélne, aztán a szellemek idézéséhez fogott, mind hangosabban, erősebben ismételve szavait; szívszakasztó hangok törtek elő kebléből, míg körben futkosott. A beteg fölemelkedett, lázas szeme reménynyel teljesen, vágyva föl-fölcsillant, a távolban a menny dörgött és a villámok világították meg időről-időre a sötét eget. Hit és babona, remény és csalódás, halálos félelem és halálos tusa meg az elemek hatalma egyesült a vadak életének e képében.»

Az *állatok*, nevezetesen a juhok, lovak, marhák és tevék *félig elszenesedett lapoczkacsontjából való jövendőlés* babonája, ámbár a samanság tételeivel szellemi összefüggésben

nincsen, mégis jelentékeny szerepet játszik a pogány altajiaknál, ép úgy, mint a félig moszlim kirgizeknél. A lapoczkacsontot, melynek neve *jarin* vagy *dsaurn*, *dsarn*,[4] nagyon szeretik az állat előrészéből kivenni; nem szabad sem leharapni, sem késsel levágni, és azoknak a repedéseknek irányából jósolnak, melyek a csonton támadnak, ha hosszabb ideig tűzben volt. Itt hozzuk a POTANINnál a XIX. táblán lerajzolt 38. ábrát, hogy az olvasóval az oraculum műkifejezéseit némileg megismertessük.

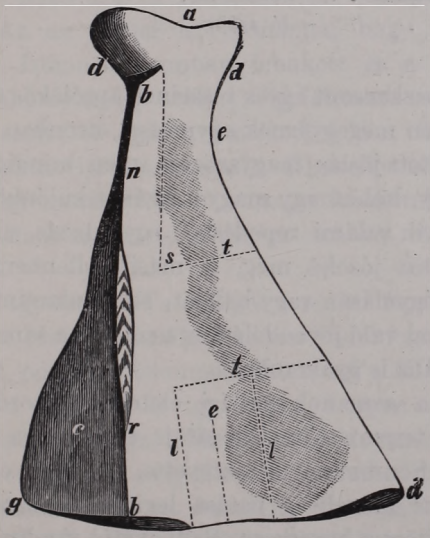

Ezek közül

a kazan	. . . . .	kazán,
bb bauzdan	. . . .	nyakacska,
b dsauring arkaliki	.	fésűcske,

[4] V. ö. a magyar szárny szót.

d kulak	fül,
g mangdai	homlok,
ee dsauring iteki . .	a lapoczkacsont széle,
bg kir	szél, oldal,
dd kara dsol	fekete út,
ss kujuszkan	párhuzamos repedések a fésűcskén,
ll til	nyelv,
tt bögöt	gát (omen az ellen, hogy az ember útra keljen),
o arning dsoli alisz eldelte	?
n turgara csijunis . .	fontos hír,
r at auz	ló szája.

A lapoczkacsont egyes részeinek aprólékos elnevezései meglehetősen megegyeznek egymással, azonban a repedésekre alapított jóslás magyarázása nem mindig ugyanaz, mert hol így, hol amúgy magyarázzák a különböző irányokat. Az egyik valami repedésből egy utazás sikerét vagy meghiusulását jósolja meg, a másik ellenben valamely beteg felgyógyulását vagy halálát, stb., valamint általában a lapoczkával való jövendölést is nemcsak a saman, hanem minden laikus is gyakorolja.

Mint a samanok vallási életéhez tartozót akarjuk az altajiak teremtési mythusait is említeni, a melyeken, mint már Schiefner is észrevette, az iráni és mongol-buddhistikus műveltség hatása leginkább észrevehető; e mythusok közt a következő Radlofftól (fordítás, I, 175.) följegyzett legérdekesebbnek látszik.

A föld teremtéséről szóló altaji monda.

Mielőtt a föld el volt készítve, minden csupa víz volt; a föld nem volt, az ég nem volt, nap és hold nem volt. Isten lebegett ide s tova, meg egy ember is lebegett ide s tova, mind a ketten fekete ludak levén lebegtek ide s tova. Isten egyáltalán nem gondolt semmire; az az ember szelet támasztva felkavarta a vizet és vizet locscsantott Isten arczába. Az az ember azt gondolta, hogy magasabbra emelkedik Istennél, azonban lebukott és a vízbe esett. Leesvén fuldokolva így szólt: «Jaj Istenem, ments meg!» Isten így szólt: «Ó ember, emelkedjél ki a vízből!» Erre az az ember a vízből a magasba fölemelkedett. Isten így szólt: «Legyen szilárd kő.» A tenger fenekéről kemény kő támadt; ennek a tetejére ült az ember, a ki Istennel együtt élt.

Isten így szólt: «Te szállj le a tenger fenekére és hozz fel földet!» Miután leszállott, kezébe földet fogott és miután földet vett, oda adta Istennek. Isten ezt a földet a tenger szine fölött elvetette és így szólt: «Legyen száraz föld.» Erre támadt a száraz föld. Erre Isten ismét így szólt: «Szállj le és hozz fel még földet.» Az ember így gondolkozott magában: «Ha ott leszállok, a magam számára is fogok földet felhozni.» A víz fenekére leszállt, gondolata szerint két marokkal földet hozott magával. Az egyik maroknyit Istennek vitte, másik kezével a földet szájába tette és fölemelkedett, hogy Isten elől elrejtve maga is szárazföldet csináljon. Az egyik marok földet Istennek adta, Isten fogta, elszórta és a föld vastaggá lett. Az az ember a földet szájába tette, az ott megdagadt, az ember fuldokolt, a föld

összeszorította torkát és az ember majdnem meghalt. Most oldalt futott és Isten elől menekült. Azt hitte, messzire ment, pedig mikor hátra tekintett, ott állt Isten az oldalánál. Mikor az az ember a megfuladáshoz közel volt, így szólt Istenhez: «Jaj Istenem, igaz Isten, ments meg!» Isten így szólt: «Mit akartál? Talán azt gondoltad, hogy a földet foghatod és szájadban elrejtheted? Miért rejtetted el a földet?» Az az ember így szólt: «Azért tettem a földet szájamba, hogy szárazföldet csináljak.» Isten így szólt: «Köpd ki!» Miután az ember kiköpte, kicsiny mocsárdombocskák támadtak. Erre Isten így szólt: «Most a bűnben vagy. Azt gondoltad, hogy gonoszat tészsz ellenem; az alád rendelt nép belső értelme épen olyan gonosz lesz! Az alám rendelt nép értelme szent lesz. Meg fogják látni a napot, meg fogják látni a világosságot, valóságos Kurbisztan-nak fognak engem nevezni. A te neved legyen Erlik. Az ember, a ki bűnét előttem elrejtette, legyen a tied, az Erlik embere. Az ember, a ki a te bűnöd elől elrejtőzött, legyen az enyém.»

Egyetlen fa nőtt fel ág nélkül, ezt meglátta Isten. «Egyetlen fát galy nélkül látni nem kellemes, támadjon rajta kilencz ág,» így szólt. Kilencz galy nőtt rajta. «A kilencz ág alján legyen kilencz ember, ama kilencz emberből támadjon kilencz nép.»

Mikor aztán Erlik jött, sok (előtte ismeretlen) dolog zaja hangzott. Erlik ekkor így szólt Istenhez: «Honnan van ez a zaj?» Isten így szólt: «Te fejedelem vagy, én is fejedelem vagyok, ez az én népem. Erre így szólt Erlik: «Ó add nekem ezt a te népedet!» Isten így szólt: «Nem adom neked, várj csak.» Ekkor Erlik magában így szólt: «Megállj, megállj, már csak megnézem Isten népét.» Erlik ment, ment és odaért. Mikor a dolognak utána nézett,

mindent meglátott: embereket, vadat, madarakat és mindenféle élő állatot. Erlik így szólt: «Ugyan hogy csinálta mindezt Isten? Hiszen én azt mondtam, hogy mindent el akarok venni; hogyan váljék hát ez tetté, mivel él ez a nép?»

Mikor Erlik azt látta, hogy az egyetlen fának egy oldaláról ettek, a másikról pedig nem, így szólt: «Miért esztek csak ebből?»

Erre egy ember így szólt: «Ez a mi ételünk, melyet Isten rendelt. Isten az emberekhez ezt mondotta: ‚Ne egyétek e négy galy ételét; napkelet felé fordul öt galy, annak ételét egyétek!' Miután így szólt, ő maga a mennybe emelkedett; a fa tövéhez kutyát állított és ezt mondta: ‚Ha az ördög jön, fogd meg.' Azonkívül kigyót is tett oda és ezt mondta: ‚Ha az ördög jön, mard meg.' Erre Isten a kutyához és kigyóhoz így szólt: ‚Ha ember jön, hogy amaz öt galynak, mely napkelet felé fordul, ételét egye, akkor engedjétek oda; ha azonban ennek a négy galynak az ételét akarja enni, akkor ne engedjétek oda!' Azért ez a mi ételünk.»

Mikor Erlik ördög ezt hallotta, a fához ment; ott egy Töröngöi nevű embert talált, ahhoz így szólt: «Ha Isten azt mondta nektek, hogy ez öt galyról egyetek, ama négy galyról pedig ne egyetek, akkor az hazugság és nem igazság. Ennek az öt galynak az ételét ne edd, ama négy galyról egyél!»

Mikor az ördög így szólt, a kigyó elaludt. Az ördög a kigyóba beszorult; a kigyóban így szólt az ördög: «Csússzál fel e fára!» A kigyó arra a fára felcsúszott. A kigyó evett az ételből, a melyről Isten azt mondta, hogy az ember belőle ne egyék. A Töröngöi nevű férfiuval együtt élt valami Edji nevű leány; e kettőhöz így szólt a kigyó: «Töröngöi,

Edji, egyétek ezt!» Töröngöi így szólt: «Nem, hogy enném belőle, hiszen Isten maga mondotta: ‚Ne egyél!' Én nem eszem.» Erre a kigyó az ételt a leánynak adta; Edji megette. Mikor ette, nagyon édes volt az étel. Töröngöi nem evett. Erre Edji az ételen végighúzta kezét és Töröngöi szájába tömte. Erre a szőr lehullott testükről és elszégyelték magokat. Egyikök az egyik fa mögé bujt, másikuk más fa mögé.

Erre jött Isten. Mikor Isten jött, minden nép elbujt Isten elől. Isten így kiáltott: «Töröngöi, Töröngöi, Edji, Edji, hol vagytok?» Midőn Isten kiáltott, így szóltak: «Fákon vagyunk és nem megyünk hozzád.» Isten így szólt: «Mi történt rajtad, Töröngöi?» «Edji az általad eltiltott ételt szájamba kente.» Isten így szólt: «Miért tetted azt, Edji?» Edji így szólt: «A kigyó azt mondta nekem: ‚Egyél!'« Isten így szólt: «Kigyó! Mi dolog volt az?» Az így szólt: «Belsőmbe az ördög bujt volt, én nem mondtam, hanem az ördög mondta.» Isten így szólt: «Hogy jutott az ördög beléd?» A kigyó így szólt: «Elaludtam volt, akkor jött az ördög hozzám.» Isten így szólt: «Hát te kutya mit csináltál? Miért nem fogtad meg az ördögöt?» A kutya így szólt: «Szememnek láthatatlan volt.»

Erre Isten a kigyóhoz így szólt: «Ó kigyó! Te most ördöggé váltál, az ember legyen ellenséged, üssön, öljön meg!» Azután Edjihez így szólt: «Te a kenyeret, a melyről azt mondtam, hogy ne egyétek, megetted; az ördög beszédjére hallgattál, az ördög ételét etted; ezután gyermekeket kell szülnöd, a szülésnél heves fájdalmakat érezned, a halál is el fog érni.» Azután így szólt Isten Töröngöihöz: «Az ördög ételét etted, szavamnak nem engedelmeskedtél, az ördög szavának engedelmeskedtél; az ember, a ki az ördög szava szerint tesz, az ördög országában van; az

ember, a ki az én szavaimnak nem engedelmeskedik, az én világosságomat nem fogja meglátni, az én kegyelmemet nem fogja megkapni, az sötétségben legyen. Most az ördög az én ellenségem és az ördöggel együtt te is ellenségem vagy, Töröngöi. Ha most az ördög ételét nem etted volna, ha az én áldásomat elfogadtad volna, az én szavaim szerint cselekedtél volna, egykor hozzám hasonló lettél volna; most azonban legyen kilencz fiad és kilencz leányod. Most az ördög áldását fogadtad el, az ördög ételét etted. Ezentúl már nem akarok embert teremteni, az ember önmagából támadjon.»

Erre Isten az ördöghöz így szólt: «Miért csaltad meg emberemet?» Erlik így szólt: «Mikor kértelek, nem adtad nekem; elloptam, csellel elvettem; ha lóháton fog vágtatni, le fogom dobni; ha pálinkát iszik, össze fogom egymással veszíteni, harczra fogom tüzelni, azon leszek, hogy fa ágával üsse egymást. Ha a vízbe szállnak le, a vízben el fogom meríteni; ha fára másznak, le fogom ejteni; ha sziklára hágnak, le fogom taszítani.»

Erre Isten így szólt: «Három földréteg alatt a sötétség országa van, a hol sem nap, sem hold nincs; oda foglak letaszítani; most már ételt sem fogok adni, ti magatok táplálkozzatok tin erőtökből; most már nem jövök, hogy veletek társalogjak, a Mai-Tere-t fogom hozzátok küldeni, az tanítson meg, hogy kell mindenfélét készíteni.»

Mai-Tere eljött hozzájok, megtanította mindenfélére; a mit Mai-Tere nekik készített, az árpa, retek, kandik, liliom hagymája és hagyma volt. Erre így szólt az ördög: «Nos Mai-Tere, nem bánom, fohászkodjál Istenhez; szeretnék fel, Isten oldala mellé emelkedni.» Mai-Tere Isten színe előtt hatvankét esztendeig hajlongott. Isten így szólt: «Igen, ha nem vagy ellenem, ha az embereknek nem okozasz semmi rosszat, akkor jer!» Erre Erlik a menny felé

emelkedett; miután Erlik oda ért, meghajolt Isten előtt: «Add nekem áldásodat, add nekem áldásodat, hogy az eget befejezhessem, ó Isten!» Isten áldását adta neki: «Fejezd be az eget!» Igy szólt. Erre Erlik Isten áldásával megcsinálta az eget és Erlik ördögei abban az ő egében nőttek, nagy számban nőttek.

Akkor Istennek egy embere is élt, Mandi-Sire, az így gondolkozott magában: «A mi embereink a földön élnek, Erlik emberei az égben élnek, hiszen ez nagyon rosszul van.» Ezt gondolta Mandi-Sire, megharagudott Istenre és elment, hogy Erliket megtámadja. Erlik Mandi-Sire elé ment, megverte Mandi-Sire-t tűzzel és elűzte. Mandi-Sire hazafelé menekült. Isten megkérdezte: «Hát honnan jösz?» Mandi-Sire így szólt Istenhez: «Erlik népe fenn lakik a mennyben, a mi népünk pedig a földön él; ez nagyon rosszúl van. Nekem magamnak volt szándéka Erlik népét a földre levetni, de nem volt erőm, és nem birtam letaszítani.» Isten így szólt: «Senki sincs erősebb mint én; Erlik most erősebb mint te; ideje még nem érkezett el; ha ideje elérkezik, akkor azt fogom neked mondani: ‚Ma menj'; ha az nap mégy, erősebb lészsz.»

Amaz élt, élt csendesen; midőn Mandi-Sire sokáig így éldegélt, ezt gondolta magában: «A nap, a melyen Isten azt mondja, hogy: ‚Ma menj,' elérkezett.» Isten meglátta Mandi-Sirét, és így szólt hozzá: «El fogod űzni, gondolataidat keresztül fogod vinni, erős lészsz, igen erős lészsz; hatalmas áldásom rád száll.» Mandi-Sire örült, nevetett, nevetett és így szólt: «Nincs puskám, nincs tegzem, nincs dárdám és nincs kardom. Csak ez egyetlen vörös kezem van, hogy menjek?» Isten így szólt: «Hát mivel akarsz menni? Mandi-Sire így szólt: «Nincs semmim; lábammal akarok rá taposni, karommal akarom tova hajítani.» Isten így

szólt: «Fogd ezt, fogj dárdát.» Mandi-Sire fogta a dárdát az éghez ment, legyőzte Erliket és elűzte. Erlik egét szétzúzta lándzsájával, mindent, a mi ott volt, ledöntött. Ez idő előtt nem volt kő, nem volt szikla, nem volt erdős hegy. Mikor aztán Erlik egének romjai a földre lehullottak, akkor támadt minden szikla, minden kő, az erdős hegység, a magas hegyek és minden hegygerincz. Az Istentől teremtett jó, egészen sík föld mind megromlott. Erre Mandi-Sire Erlik alattvalóit az égből a földre ledobta. Néhány a vízbe esett és meghalt, néhány marhára esett és meghalt, néhány egyenesen álló fára esett és meghalt, néhány járó-kelő emberrel ütközött össze, néhány kőre hullt és meghalt, mind meghalt.

Ekkor Erlik Istentől földet kért. «Mennyországomat összetörted, most nincs földem, adj egy keveset», így szólt. Isten így felelt: «Nem, nem adok neked földet.» Erlik így szólt: «Ugyan adj csak egy hold földet.» Isten így szólt: «Nem, nem adok neked semmi földet.» Erlik így szólt: «Adj öt ölnyi földet.» Még öt ölnyi földet sem adott neki Isten. Most Erlik botját, mely a kezében volt, a földbe szúrta és így szólt: «Jaj Istenem, ugyan adj legalább annyi földet, mint a mekkora e bot hegye.» Isten nevetett és így szólt: «Annyi földet, a mennyi botod alatt van, ám végy magadnak.»

Erre Erlik azon a kis darabka földön eget kezdett építeni. Isten azonban így szólt: «Eredj le; a föld alá építsd, ott tégy szert erőre. Szállj alá a pokol fenekére, rétegekkel vedd körül magadat. Fölül égjen olthatatlan tűz; soha, de soha sem fogod a nap vagy a hold világát megpillantani. Egykor, a világ végén, ítélni fogok feletted. Ha jól viseled magadat, az én világosságomba foglak vezetni; ha rossz lészsz, még egyszer annyira foglak eltávolítani; úgy legyen.» Erlik így szólt: «A megholt embereket mind magammal

akarom vinni.» Isten így szólt: «Azokat egyáltalán nem adom.» Az ördög így szólt: «Jaj Istenem, ha úgy van a dolog, akkor nincsen egyetlen alattvalóm sem; most a föld alá szálltam, mit csináljak ott egyedül?» Isten így szólt: «Mit kérdezesz, tedd azt, a mit gondolsz, teremts magadnak embert.» Erre Erlik Isten előtt meghajolt: «Ha áldásodat adod, majd teremtek.» Isten megadta áldását. Erlik fujtatót csinált és harapófogót tett alá, egyet ráütött a kalapáccsal, a kalapács alól béka ugrott ki. Megint ráütött egyet, akkor kigyó siklott elő gyűrűkben; ismét ráütött, akkor medve jött elő és elszaladt; újra ráütött, akkor vad disznó jött elő; még egyet ütött, akkor Almisz (szőrös, gonosz szellem) jött elő; megint ráütött, akkor Sulumisz (gonosz szellem) jött elő; újolag ráütött, akkor teve jött elő.

Ekkor Isten oda ment és Erlik fujtatóját, harapófogóját és kalapácsát a tűzbe dobta; a tűzbe dobott fujtatóból nő lett, a harapófogóból és kalapácsból férfi lett. Isten fogta a nőt, ráköpött és az madárrá változott, kócsaggá (kordoi) változott, melynek szárnyából nem látják el tollal a nyilat, melynek húsát a kutya nem eszi meg, mely a mocsarat bűzhödtté teszi. Isten a férfiúra köpött, akkor az patkánynyá (jalban) változott, melynek lába hosszú, melynek nincs keze, mely a háznak szennye, mely a csizma ócska talpát eszi.

Erre Isten így szólt az emberekhez: «Csináltam nektek barmot, csináltam nektek ételt, a föld szinén az én parancsomból folyik szép, tiszta víz, hogy belőle igyatok, segítettem nektek, most már ti is tegyetek nekem valami jót! Most vissza akarok térni, nem egyhamar jövök ide vissza. Te az én emberemből való vagy, Sal-Jime, oly emberből való, a ki pálinkát ivott; kis gyermekeket, csikókat, borjúkat, bárányokat őrizz meg te, Sal-Jime! Azt az

embert, a ki jól halt meg, fogadd el; a ki puskával agyonlőtte magát, önmagát megölte, azt ne fogadd el, azt dobd el. A ki mással harczolva halt meg, azt hozd országomba. Azt az embert, a ki a gazdagoktól valamit eltulajdonított, azt, a ki másokra fenekedett, azt ne fogadd el, azt dobd el; a ki érettem a fejedelemért halt meg, azt hozd országomba. Segítettem, az ördögöt eltávolítottam, tőletek elválasztottam; ha az ördög most közeletekbe férkőzik, akkor adjatok az ördögnek ételt, de az ördög ételét ne egyétek. Ha az ördög ételét eszitek, az ördög alattvalóivá lesztek; ne felejtsétek el szavaimat! Ha hozzám fohászkodtok, az én ruhám szárnyán fogtok ülni. Én most távol maradok. Ha sokáig maradok is el, mégis el fogok jönni; ne felejtsetek el soha, ne felejtsétek el, hogy eljövök. Gondoljátok, hogy valóban jövök. Most messze elmegyek; ha visszatérek, jó és gonosz cselekedeteteket abban az időben meg fogom látni. Helyettem most Japkara, Mandi-Sire, Sal-Jime fog nektek segíteni. Japkara, láss hozzá jól! Ha Erlik a megholt embert el akarja vinni, mondd meg Mandi-Sire-nek; Mandi-Sire erős, győzze le Erliket. Sal-Jime láss hozzá jól; a gonosz szellemek maradjanak a föld alatt; ha feljönnek a föld színére, mondd meg Mai-Terenek; Mai-Tere erős, győzze le őket. Podo-Szünkü erősítse meg a napot és a holdat, Mandi-Sire őrizze a földet és az eget. Mai-Tere a gonoszat a jótól távol fogja tartani. Mandi-Sire, te harczolj; ha megjő az erőd, hívj engem segítségül, ne dobd el az egyiket, ha gonosznak tartod. Egy megholt hagyatékánál legyen minden egyenlő. Ha valamely fejedelmet rossznak tartasz, ne taszítsd el alattvalóit mint gonoszokat; ha valamely fejedelmet jónak tartasz, ne fogadd magadhoz minden alattvalóját mint jót; tanítsd az embert minden jóban: tanítsd meg, hogy halat horoggal fogjon, tanítsd meg, hogy halat

hálóval fogjon, tanítsd meg, hogy evetet lőjjön, tanítsd meg, hegy barmot legeltessen, vezéreld minden jóra, mintha én magam volnék.»

Erre Isten eltávozott. Mandi-Sire ott maradt, horgot csinált és azzal halászott; kendert font, hálót csinált, sajkát csinált és a hálóval halászott; puskát csinált, puskaport csinált és evetet lőtt. Igy mindenféle jóban Isten igéje szerint példát mutatott nekik, mindenben oktatta őket. Egykor így szólt Mandi-Sire: «A szél ma engem el fog ragadni.» Forgószél támadt és elragadta Mandi-Sire-t.

Japkara így szólt: «Mandi-Sire-t Isten maga vette el, ne keressétek, nem fogjátok megtalálni. Én Isten küldötte vagyok és most szintén visszatérek, abba az országba megyek, a hol Isten laknom enged. Ne hagyjátok el azt, a mit tanultatok, az Isten adta erő az.» Igy szólva elment.

Az altajiak *nyelve* észrevehetően közeledik ahhoz a török nyelvjáráshoz, a melyet a törökség legrégibb nyelvemléke, tudniillik a Kudatku-Bilik, számunkra megőrzött, mindamellett azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiban megfinomult irodalmi nyelv emléke van előttünk, holott az előbbi részint hangtani tekintetben ment át lényeges változásokon, részint a nyelvtani alakok használatában tünteti fel azokat a sajátságokat, a melyek által a khanságokban használt nyelvjárás az irodalom csagataj nyelvétől különbözik. Az altaji nyelv alapjában könnyen fel lehet ismerni, hogy az ujgurral bensőbb rokonság köteléke fűzte össze, oly rokonságé, a melyet első sorban a kara-kirgizek nyelve és második sorban a kazak-kirgizek nyelve megközelít; szóval, az említett nyelvek viszonyából az derül ki, hogy

az altajiakat és ujgurokat már a történelem előtt való időszakban közös kötelék egyesítette, és hogy a kazak-kirgizek e közös kötelékből sokkal előbb váltak ki, mint a karakirgizek.

A mi az altaji nyelvjárások egyes részeit illeti, arra megjegyezhetjük, hogy a cserniek és sórok nyelvjárása közeledik leginkább az ó-törökhöz; ezek a szóvégző *k* hangot érintetlenül tartották meg, a mit a többi nyelvjárásról már nem lehet mondani. A kirgiz nyelvjáráshoz való közeledés abban nyilvánul, hogy *t* hangot használnak ott, a hol a többi török nyelv *l* hanggal él. Tekintettel az egyes nyelvjárásokban mutatkozó eltérésekre, igazán nehéz itt közös szabályokról szólanunk. Az alaktanban vannak egyes sajátszerű vonások, azonban a mondattannak alakja egységes, mint az altaji orosz missionariusok nyelvtanából kitetszik. E kérdés behatóbb tárgyalását különben csak Radloff összehasonlító nyelvtanától várhatjuk.

Az *irodalmi viszonyokra* való tekintettel az olvasót a délszibiriai törzsek népirodalmának mutatványaira utaljuk, melyeket Radloff műve első kötetében összegyüjtött, a melyben az altajiak szellemének termékeiből jeles mondásokban, mesékben, dalokban, énekekben és legendákban elég mutatványt találunk. A kazak-kirgizek népköltészetétől elütőleg ezekben igazi török észjárás képe tükröződik vissza, mert habár a költés motivumai imitt-amott mongol és orosz eredetet is árulnak el (a Schiefner gyanította ó-iráni műveltség befolyását szerfölött jelentéktelennek tartjuk), az eszmemenet, a dolgok felfogása és megítélése és a képies előadás mégis valóságos török, sőt annyira valóságos török, a milyent a többi bármilyen eredeti török népeknek egyéb az iszlámtól erősen áthatott alkotásaiban ma már nem találhatunk.

Az altaji irodalom mutatványaként a Radloff-féle irodalmi szemelvényeknek illető részeiből egyet-mást közlünk.

Altaji közmondások.

(Radloff nyomán.)

1. Minek akarod az ég madarait megfogni?
minek akarod a tenger halait megfogni?
2. Ki látta, hogy a kos szarva az égig ért?
ki látta, hogy a teve farka a földig ért?
3. Az ölyűt (megismerhetni) röptéből,
a pintyet (megismerhetni) járásából.
4. A ki nem tud menni, elrontja az utat,
a ki nem tud beszélni, elrontja a szót.
5. Van-e (vagyis: nincs-e) a poroszka lónak ezer utja?
van-e (vagyis: nincs-e) a ravasznak ezer szava?
6. A sügérnek nincs leve,
az ostobának nincs szelleme.
7. Ha látod, hogyan megy a béka,
minek kérdezed, milyen az ügetése?
8. Az öreg szavait dugd zsákba,
a tekintélyes beszédjét dugd zsebedbe.
9. A bundában férfi él, de ki ismeri?
a nyeregtakaró alatt ló él, de ki ismeri?
10. A helyett, hogy sok vagy és szemét,
légy kevés és légy müvészet.
11. Újat készíts és öltsd fel,
ócskát javíts és öltsd fel!
12. Szeles napon nincs pihenés,
gonddal terhes napon nincs álom.
13. Ha rossz is, csak legyen a *te* házad,
ha bőjti eledel is, csak legyen a *te* darád.
14. Rossz lövő (a ki nem tud lőni) golyója csak hat ölnyire ér.

15. A ki az urat tisztelte, urrá lesz;
a ki a gazdagot tisztelte, gazdaggá lesz.

16. Bármit eszel, csak edd,
csak kőre ne akadjon fogad!
Bármit öltesz fel, öltsd fel,
csak ne égesse a nap hátadat!
Bármin nyargalsz, csak nyargalj,
csak ne érje lábad a földet!

17. Ha húst főzök, neked nem jut leve,
két szóból egy sem jut neked.

18. A lovak véne levágásra való,
a férfiak véne gúnyolásra való.

19. Száraz kanál nem esik jól a szájnak.

20. A kinek fennen jár a gondolata, az nem éri meg az estét,
a ki nagyokat lép, nem ér az ajtóhoz.

21. Jobb az aranyfejű asszonynál
a soványfejű férfi.

22. A férfi kantárszára hosszú,
a ló patkója lapos.

23. Ha a lovak nyerítenek, egymásra ismernek;
ha az emberek szólnak, egymásra ismernek.

24. Ha sovány is, vedd kövérnek;
ha kevés is, vedd soknak!

25. Ételem csekély,
fejem kopasz.

26. Jobb a fekete léleknél, ha akkora is, mint a teve,
a fehér lélek, ha akkora is, mint a tapló.

27. A varjúnak, a mely a ludat akarta utánozni, megrándult a lába.

28. Ha ujat látsz, ne légy magadon kívül az öröm miatt,
ha régit látsz, ne vesd meg.

29. Jobb, mint holnap egy bél hájjal,
ma a tüdő és a máj.

30. Az agglegény nyakát megeszi a tetű,
és megtakarított vagyonát megeszi a kutya.

31. A mi nem vág, azt ne köszörüld!
a ki nem hallgat rád, azt ne oktasd!

32. Ha azt gondolod, hogy meghalsz, ne dobd el kenyeredet!

33. Ha (valamely helyet) elhagysz, előbb vess.

34. A helyett, hogy szépségre tekintesz,
inkább belső értéket keress.

35. A hős elbukik,
a dühöngő elvész.

36. A ki a fagygyal küzd, füle kárát vallja,
a ki az úrral küzd, feje kárát vallja.

37. A mit az értelmes hat nap alatt végez,
azt a ravasz öt nap alatt végzi.

38. Békés fejet a kard nem vág le.

39. A hogy az értelem gondolja, úgy nem történik;
a hogy Isten rendeli, úgy történik.

40. Ha rossz kutya meghízik,
ne bocsáss senkit mellé;
ha rossz ember meggazdagszik,
ne bocsáss senkit mellé.

41. Az asszony szívében (belsejében)
vértes, sugárzó férfi él;
a férfi szívében
megnyergelt, tüzes paripa él.

42. Az ócska bunda gallérja
számomra a mult idő emléke:
az uj bunda gallérja
számomra a jó (idő) emléke.

43. A kibékítő olyan a népnél,
mint a gomb a bundán.

44. Kinek csak egy lova van és azzal versenyt fut, olyan, mint az az ember, a ki szőrtelen bundában birkózásba bocsátkozik.

45. Ha kés van kezedben,
ne bocsátkozzál perlekedésbe;
ha hurok van kezedben,
ne keveredjél verekedésbe.
46. A ki verekszik, elfárad,
a ki veszekszik, elbágyad.
47. Olyannal, a ki idegen törzsből való,
ne menj vadászatra!
Olyannal, a kinek más az atyja,
ne köss üzletet!
48. Ha még nem látod a vizet,
ne vesd le csizmádat.
49. A kin vas kabát van, az meghal;
a kin bőr kabát van, az megél.
50. Ha eszel, ne siess!
ha nyargalsz, ne állj meg!

Történet.

A mit a szibiriai törökök történetéből tudunk, az, tekintve e népek eredetéről való bizonytalan ismereteinket, sokkal töredékesebb, hogysem a történelem nevét megérdemelné. Erre vonatkozó összes adataink nagyobbára az úgynevezett Sztroganov- és Jesszipov-féle évkönyveken alapulnak, melyeket eddigelé Fischer az ő szibiriai történelmében, Lehrberg az ő Oroszország régibb történetének megvilágításához való kutatásaiban, Howorth az ő mongol történelmében és végre Veljaminov-Zernov a Kaszimida fejedelmek és fejedelemnők történetében tárgyalt. Joggal mondja az utóbb említett orosz tudós, hogy az e téren tett előbbi kutatások, nevezetesen Lehrberg és Fischer művei, a melyek oly időben keletkeztek, mikor kelet ismerete még igen alacsony fokon állt, ma már alig állhatják meg a bírálatot. Veljaminov-Zernov össze is hasonlította ez évkönyveket más moszlim történelmi kút-

fők adataival, és habár nem egy hiba van már most mellőzve és nem egy eddig fennállott téves nézet helyre igazítva, mégis a törökség e részéről való történelmi ismereteink valószínűleg még soká kúszáltak lesznek.

A Sztroganov- és Jesszipov-féle előbb említett évkönyvek bizonyos On nevű mohammedán királylyal kezdődnek, a ki az Isim mellett lakott, és a kit egy alattvalója, névszerint Csingiz vagy Csingi, megölt; ezután az utóbbi, a ki alacsony tatár származású volt, foglalta el a király helyét. On fia, Taibuga szerencsésen megmenekült a veszedelemből, később kibékült atyja gyilkosával, annak szolgálatában mint vitéz harczos kitűnt, sőt várost is alapított, melynek neve Csingi vagy Csingidin volt. Howorth egész helyesen jegyzi meg, hogy ez a monda sok tekintetben Ong Khan és Dsengisz Khan viszonyára emlékeztet. Mindamellett Taibuga-t kell a szibiriai fejedelmek uralkodó házának valódi alapítójaként tekintenünk; ez az uralkodó ház, mint ismeretes, Kücsüm személyében érte el fényének tetőpontját; e háznak származási tábláját Veljaminov következőkép állította össze:

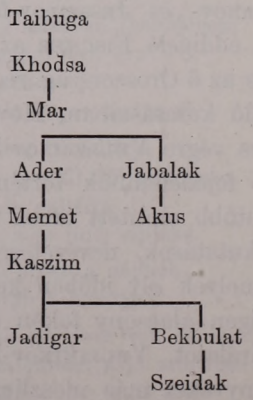

Ámbár nincs kizárva annak lehetősége, hogy a nevezett fejedelmek némelyike egyrészt a nogaji khanokkal délnyugaton, másrészt az orosz fejedelmekkel összeköttetésben volt, sőt Kazan meghódítása után ez utóbbiak hűbéresévé is lett, mégis valóban nagyon nehéz volna az ő uralkodásuk idejének részleteibe vagy épen koruk belső politikai eseményeinek combinatióiba bocsátkozni. Csak annyit tudunk biztosan, hogy Jadikar volt az a fejedelem, kinek uralkodása Iván Vasziljevics kormányzása idejével egybe vág. Ez az utóbbi hódította meg, mint ismeretes, 1552-ben Kazant, 1554-ben került kezébe Asztrakhan és 1555-ben ismerték el a baskirok az orosz főhatóságot. Ez utóbbi évben jelent meg állítólag Jadikar követe a moszkvai udvarban, a hol 700 czobolybőrt nyujtott át adó fejében és ura nevében mentegetődzött a czár előtt, hogy nem hozhatott több bőrt, mert emberei Kücsüm hódításai következtében nagyon sokat szenvedtek. Az orosz évkönyvek e pontjához aztán a történelem fonala bizonyossággal fűződik, minthogy, mint ismeretes, Kücsüm volt az, a kinek moszlim vallási buzgalmát már előbb említettük és a ki először kötött valóságos ismeretséget orosz kozákokkal; ezek le is győzték, és erre országa Szibiriának illető részével együtt Oroszország birtokába került.

Azt a nevezetes utat, melyet Jermak és társai mint rablók az alsó Volga mellől elindulva és az Irtis meg a Tobol távol partjaiig kalandozva megtettek, már gyakran részletesen elbeszélték; azért nem is tartozik e vázlatba. A mi bennünket az egész episodusban érdekel, az először Kücsüm személyisége és másodszor az orosz kalandorok rendkívüli sikerének oka; e kalandorok mindamellett, hogy egy ízben kudarczot vallottak, az orosz koronának mégis oly országot szereztek, a melyből később Ázsiában

elfoglalt hatalmi állásának tulajdonképen való alapja fejlődött. Hogy Kücsüm nem volt kirgiz, mint Levsin gondolja, azt Veljaminov egészen tisztán mutatta ki, midőn a tümeni fejedelmektől való származását kétségen kívül bebizonyította. Megszakítással körülbelül negyven esztendeig uralkodott Szibirián, és tekintve az Oxuson túl uralkodó Seibanidákkal való jó viszonyát, Ázsia éjszaki részén bizonyára alapított volna moszlim hatalmat, ha Oroszország sajátságos véletlenségből éppen abban az időben nem kezdett volna éjszakkelet felé terjeszkedni. E hatalom ugyanis már akkor, mindamellett, hogy az orosz nemzet jelleme minden izében ázsiai volt, úgy szólván közvetítőt képezett nyugat csirázó hatalma és nagysága közt egyrészről, és a hanyatlásnak induló Ázsia között másrészről. Valamint háromszáz évvel utóbb Csernajev orosz tábornoknak sikerülhetett alig kétezer katona élén Közép-Ázsiának legalább is öt milliónyi lakosságú khanságaiba berontania, Taskendet rohammal megvennie és Khodsendet elfoglalnia, épen úgy sikerült Jermak vezérnek 1579-ben ugyanannyi katonával Kücsümnek akkor hatalmas birodalmát megtámadnia és több évig tartott küzdelem után megdöntenie. Itt, valamint ott is személyes vitézségen kívül különösen a jobb fegyvernem döntött. Jermak emberei ugyanis akkor már lövő fegyverekkel rendelkeztek, melyek ugyan még nagyon kezdetlegesek voltak, melyeket azonban a szibiriai tatárok egyáltalán nem ismertek; csak így magyarázható meg, hogy egy maroknyi orosz a tatár hadsereghez férhetett, a mely Karamszin szerint Mehemmed Kul vezérlete alatt 10,000 lovasból állott. Az orosz mondák és legendák a nemzeti hősök e harczát ugyan a legtarkább csudálatos mesékkel ékesítik, azonban a siker a fegyverek egyenlőtlenségének természetes következménye volt, bár nem tagad-

hatni, hogy a keresztény harczosak, a kik oly messze mertek vad népek közé nyomulni, nagyon kedvelték a kalandokat és rettenthetetlenek voltak.

Változó szerencsével folytatták azután Jermak utódai a megkezdett harczot; Oroszország szakadatlanúl küldött harczosainak segítő csapatokat a Tobol és az Irtis mellé, míg végre 1598-ban Vojekov Andrásnak sikerült az időközben szellemileg és testileg megtört Kücsümöt teljesen legyőznie és hatalmát mindenkorra megsemmisítenie. Nyolcz felesége, öt fia és leánya, öt fejedelem került mindenféle jószággal együtt a győztesek kezébe, csupán az öreg Kücsüm menekülhetett meg, és mikor követségtől azt izenték neki, hogy adja meg magát önkényt, akkor a czár Moszkvában kegyelmesen fogja fogadni, az erdő mélyében talált vak aggastyán így felelt: «Nem mentem hozzá jobb napjaimban, mikor még hatalmas és gazdag voltam; talán most menjek, hogy gyalázatos halálomat leljem? Vak, süket, szegény és elhagyott vagyok, nem panaszkodom kincseim elvesztésén; csak az fáj, hogy az oroszok fiamat Aszmanakot, drága gyermekemet, elfogták. Ha mellettem volna, szívesen lemondanék a koronáról és a gazdagságról, minden feleségemről és többi gyermekemről. Most családomat Bokharába akarom küldeni és magam a nogajiakhoz megyek.» A szibiriai tatárok utolsó fejedelmének e tragikus végével függetlenségük története is körülbelül be van fejezve. Ali Khan, Kücsüm Khan egyik fia, valamint más herczegek, úgymint: Isim, Ablai-Girai és Devlet-Girai később is fölmerültek ugyan a délnyugati Szibiria egyes pontjain, de az oroszok lábukat már megvetették, és a tatárok minden kisérlete, hogy az idegen hatalom igáját nyakukról lerázzák, sikertelen volt. Megerősített helyek és városok építésén kívül főképen az osztyákoknak és az

akkor még számos voguloknak csapatjai tettek az oroszoknak a moszlim alapon nyugvó szibiriai török társadalom leküzdésében lényeges szolgálatot. Ehhez járult még az a körülmény, hogy száz évvel később, tudniillik a mult század közepe táján, Kin-Leng khinai császár a dzungarok országát elpusztította és hogy e miatt újabb, a Szajan-hegység éjszaki lejtőiről való török és kalmük elemek hódoltak meg az orosz hatalomnak. A valóságos, uralomra képes török elem, a mely moszlim műveltségének segítségével az oroszokkal szembe szállhatott volna, most keresztény, saman és buddha néptöredékek által a moszlim néptest derekától el volt vágva; kénytelen volt sorsába belenyugodni és az orosz uralomnak oly mértékben meghódolni, a melyben a Volga mellékén és Krimben lakó testvérei meghódoltak.

Az utóbb említett idő óta, vagyis másfél száz évnél tovább tehát Oroszország e vidékek korlátlan ura és ez tartja kezében a szibiriai törököknek, a török népcsalád legvégső keleti határán lakó töredéknek sorsát. Az a kérdés tehát, hogy mit akar ott az orosz uralom és milyen sors jutott a szibiriai törökök osztályrészeül, teljes mértékben érdemli meg érdeklődésünket, sőt annál is inkább méltó az ethnographus osztatlan figyelmére, mivel belőle azt a tapasztalatot meríthjük, hogy az iszlám egyrészről ugyan megnehezíti az orosz műveltségterjesztő törekvéseket, de másrészről az illető népeket megóvja attól, hogy az oroszság el ne nyelje, és rendezettebb társadalmi viszonyok alakjában oly eszközöket ad kezökbe, melyekkel kedvezőbb gazdasági életet élhetnek. Holott a Volga mellékén és a Krimben egészen vagy félig letelepedett törökök jólétöket gyarapították és nemzeti egyéniségöket a legbuzgóbb oroszosító törekvésekkel szemben is érintetlenül megóvták,

azt látjuk, hogy ott az Altajban a saman meg a keresztény törökség is óriási léptekkel közeledik ama ponthoz, a hol nemzetiségéből kivetkőzik és végképen elvész. A nomádok területe napról-napra szűkül, — ezt irja e vidékek legújabb orosz kutatója — az oroszok az altajiakat hegyen, völgyön és erdőben egyaránt szorongatják és a leglelkiismeretlenebb módon zsákmányolják ki furfanggal, csalással és erőszakkal az egyeneslelkű nomádot vagy erdei lakost. Az altaji hazája termékeiért, úgymint czédrusok gyümölcseért, evet- és czoboly-bőrökért, marháért, stb. oly árakat kap, melyeket az orosz maga szab meg; az orosz gyárak készítményeit ellenben szertelen árakon kénytelen megvenni, például egy arsin hölgyposztóért (melynek ára 60—70 kopek) 3 rubelt, kattunféleért (melynek ára 18 kopek) 40 kopeket fizet. Azonkívül még gyalázatos uzsorával is szedik rá és a pálinka ölő mérgével rontják meg egészségét, úgy hogy már nincs messze az az idő, mikor Szibiriának ma már egészen elszegényedett és betegségtől megtizedelt török népessége talán csak névleg fog létezni. Hiába veti fel Jadrinczev, ez emberies érzelmű orosz utazó, azt a kérdést, hogyan lehetne ezt a pusztulást megakasztani, mert ezt Darwin törvényénél fogva meg nem állíthatni; a tudomány figyelme és a művelt világ részvéte ezen csak keveset bir és fog változtatni.

II.

JAKUTOK.

Szibiria törökjeihez tartoznak még a jakutok, a törökségnek legmesszebb fenn éjszakon lakó töredéke. Leginkább Jakuczk területén, a Lena és mellékfolyói öntözte vidékeken találhatók és legelőik nyugatra a Viluj és mellékfolyói mentén egészen a Jeniszei, az Olenek és a Khatanga folyó vidékeig húzódnak; keletre hazájok az Aldanig és a Kolimaig ér, éjszakon pedig Uda szigetének irányában egész az okhoczki tengeröbölig találhatók. Ott a Jegestengerbe ömlő folyók, nevezetesen a Lena, a Jana, az Indigirka és az Olima partjain nyájaikkal minden vidéken megfordulnak, a hol dús legelőket találnak; szomszédjaiktól, a tunguzoktól, lényegesen épen abban különböznek, hogy főképen állatok tenyésztésével foglalkoznak, holott az utóbbiak szegényes életöket vadászat és halászat zsákmányával tengetik.

Általában véve a 60. szélességi foktól a Khatangáig és keleten a csukcsok területéig, tehát a keleti hosszúság 150. fokán túl, szoktak kóborlásaik közben eljutni. A jakutok hazája tehát az éjszaki sark legborzasztóbb természetének hatása alá esik; a talaj még nyár vége felé is csak $3^1/_2$ vagy $4^1/_2$ lábnyi mélységre enged fel, úgy hogy a

jakuczki házak pinczéiben, mint Rittich mondja, minden folyadék még nyár derekán is már két óra mulva megfagy, habár a hőmérsék juliusban néha +36 fokra is emelkedik. E terület déli részén teljes pompájokban díszlő czédrusok, vörös- és jegenyefenyvek őserdeit találhatni; azonban a 68. vagy 69. foktól kezdve nincs erdő és a sarkvidéki természet lép teljes jogaiba. Scsukin állítása szerint az igazi rémületes hideg deczember közepén kezdődik, mikor még a szobában is csonttá fagy minden és dértől van borítva. Az üveg megpattan, a falak repedeznek és fagyos ködbe vész az egész légkör; minél hidegebb van, annál sűrűbb e köd; a kémények füstje a házak felett elterjed és öregbíti a homályosságot; tizenegy órakor délelőtt fölemelkedik a nap a homályos ködös látóhatár fölé, de nemsokára ismét lehanyatlik; nem világít, nem melegít, hanem csak olyan, mint valami nagy távolban pislogó komor fáklya, és még délben sem látszik az ég szeme egész valóságában. Tulajdonkép nincs is napszaka és az embereknek mindig lakásukban kell tartózkodniok. Nem látható sem veréb, sem szarka, sem holló, sem pedig galamb; csak a lenike (csicsörke) meg a fekete varjú bírja ki azt a telet. A hőmérő 35—38, sőt 40 R. fokra száll le zérus alá; a levegő rendkívül nyugodt és a legcsekélyebb mozgás is léghuzamot okoz. Szerencse, hogy szél nem járúl e hideghez, különben nem lehetne kibírni. 1828-ban a hőmérő deczemberben es januárban kora reggel állítólag 46 fok R.-re sülyedt és csak dél felé emelkedett megint 44—43 fok R.-re. Előfordúl az is, hogy a kéneső a szabadban megfagy; akkor olyan, mint az ólom és késsel vágható. Különben már 38 foknál megfagy ott a lehelet párája és zizegve, mint a széna, hull a földre. És az emberek mégis egészségesek és jól érzik magokat e kegyetlen éghajlati viszonyok közt!

Hogy mily úton kerültek a jakutok, kikkel az oroszok 1627 és 1640 közt ismerkedtek meg, mai hazájokba és hogy milyen az ő közelebbi rokonsági viszonyuk a többi török népekkel, arról manap csak egyes hypothesiseket lehet felállítani. Némelyek oly közeledési pontok miatt, melyeket köztök és a burutok közt észre lehet venni, ez utóbbi néppel akarják közelebbi rokonságba juttatni, mások ellenben ama népek lánczolata utolsó gyűrűjének tartják, melyekről az előbbi lapokon a «szibiriai törökök» neve alatt megemlékeztünk; holott a legnagyobb valószinűség szerint ama török törzsekhez sorakoznak, a melyek már régen a történelmet megelőző időszakban a dzungarok földjén lakó és gyüjtőnévvel ujguroknak nevezett törökök-től elváltak és a melyeket a népek mozgalmai, melyekben az a vidék különösen bővelkedett, a messze éjszak kietlen vidékeire szorítottak. Ennek föltevésére nem természeti ismertető jelek bizonyító ereje, nem egyes, a szokások képében levő vonások megegyezése ösztönöz bennünket, hanem leginkább a nyelvek összehasonlításának eredménye, a mennyiben a jakutok nyelvjárása az alakok hangtani tekintetében és a szókincset illetőleg feltünően közeledik a tulajdonképen való ujgurhoz; az altajiak mai nyelvét csak bizonyos tekintetben tarthatni átmenetnek. Hogy a jakutok nem egy huzamban tették meg délről éjszak felé való önkénytelen vándorlásukat és hogy útközben meg-megálltak, azt a tényállásból könnyen meg lehet magyarázni; azonban ép oly kevéssé határozhatjuk meg vándorlásuk idejét, a mily keveset tudunk állomásaikról. Annyit bizonyossággal állíthatunk, hogy a jakutok eredetök dolgában sokkal közelebb állnak az ujgurokhoz, mint a kaibalokhoz, altajiakhoz és kacsinczokhoz. A jakutok önmagukat szakhanak, a többes számban szakhalar-nak nevezik; e tulajdon-

név a tiszta török eredet bélyegét hordja magán és nemcsak az altajiaknál használt Szakaj nemzetségnévvel egyezik meg, hanem magával az ókori Szakha névvel is, a melylyel a görögök és perzsák az Iran keleti részében levő törököket jelölték. Hozzánk a jakut név orosz közvetítéssel jutott; az oroszok e nevet a tunguzoktól hallották, kik szomszédjaikat és régi ellenségeiket Jako-nak, a többes számban Jakot-nak nevezik, a mi különben, tekintve a *j* és *sz* szabályos hangcseréjét, a két elnevezés közt nem nagy különbséget okoz. A jakutok jelenleg öt törzsből állnak, melynek eredetét a mesés Jellei, az egész jakut nép törzsatyja, öt fiának tulajdonítják. Mielőtt az oroszok ama vidéken jártak, állítólag Tighin, a kangal törzs feje, volt a leghatalmasabb fejedelem Jakuczktól délre.

A jakutoknál magoknál homályos monda létezik mai hazájukban való letelepedésükről. Ők ugyanis azt állítják, hogy a Krasznojarszk környékén levő tatároktól származtak és hogy hajdan bizonyos Amogoi Baj százötven emberével együtt ismeretlen okból elvált a jeniszeiszki kormányzóság déli vidékén lakó törzsrokonaitól és a Jeniszei folyótól kelet felé vonult. Mikor az Irkuczk és a Lena között levő manszuri pusztára ért, az ott kóborló burjetekre akadt és elhatározta, hogy ott letelepszik. A jövevényeket azonban nem fogadták barátságosan; a burjetek arról gondolkoztak, hogy elpusztítják, de mivel a hold fogytán volt — a mely időben a burjetek semmihez sem fognak — elhalasztották ellenséges szándékuk kivitelét jobb alkalomra. Amogoi Baj akközben tervök neszét vette, titkon néhányat emberei közül a Lenához küldött, tutajokat készíttetett, a hegyeken átvonúlt és ama tutajokkal a Lena folyón leereszkedett, míg a mai Jakuczk helyére ért, a hol új hazát alapított. Egy idő mulva ott egy másik tatár, kinek neve Jel-

lei volt, csatlakozott hozzá, és ez a vállalkozó férfiú nemcsak Amogoi kegyét nyerte meg, hanem leánya szívét is, a kivel tizenkét fiút nemzett. Ezek közül Khangalasz volt a leghíresebb, a kitől a jakutok hasonló nevű törzse származik; egy idő mulva megint ehhez csatlakozott a Bari nevű burjet törzs a Baikal-on túl levő földről; innen van tehát a mai jakutok rokonsága egyrészt a tatárokkal, másrészt a mongolokkal. Ma is van még a jakutok között egy Khari nevű törzs, és hogy mennyire őrízték meg a jakutok a burjetek galádságának emlékét, azt még mai nap is bizonyítja e szokásos szólásmód: «Nem a khari-ak nyelvén szólok hozzád,» azaz nyiltan és igazán szólok. Scsukin, a kitől ez adatokat veszszük, azt tartja, hogy a mai szagájok egy része Amogoi vezérlete alatt valóban útra kelt éjszak felé, de azon joggal kételkedik, hogy vajjon azt az útjokat nagy nyájakkal együtt tehették-e meg. E nézettel szemben a nyelv bizonyságára támaszkodva előbbi állításunk mellett megmaradunk, a mennyiben a mai jakut nyelvben levő mongol alkotó részeket ama szomszédság hatásának tulajdonítjuk, melyben ez a most éjszakon lakó török nép a történelmet megelőző korban a Tien-Santól éjszakra levő régi hazája földjén a mongolokhoz, illetőleg a burjetekhez állott.

Külső megjelenésöket illetőleg a jakutok nagyobbára közepes termetűek, szélesvállúak, és holott Pauli erővel teljes emberekként irja le, egy névtelen szerző a «Russische Revue» XV. kötetében azt mondja, hogy látszólag kissé gyönge testalkatúak. Az előbbi leírást helyesebbnek tartjuk, minthogy a zord éghajlat a jakutot vasemberré edzette s minthogy az oroszok ez emberek erejéről, a melylyel a fáradalmakat és az idő viszontagságait eltűrik, bámulatos dolgokat mesélnek. «Jakut fuvarosok a legiszonyúbb hidegben szabad ég alatt képesek hálni; kedélyesen

megiszszák teájukat, részben levetkőznek, felső ruháikból takarót készítenek magoknak és a hóban fekve hol egyik, hol másik oldalukkal fordúlnak a tűz felé. Jakuczkban gyakran negyven foknyi hidegben árúlják a piaczon holmijukat, pedig csak ‚parka'-juk van rajtuk, mégis egész kedélyesen nevetgélnek és tréfálnak, mintha a legszebb tavaszi idő volna, pedig más ember fiának szájában megfagy a pára.»

Ama vidék éghajlati viszonyai zordonság tekintetében a legrendkívüliebbek. November havában beáll a fagy és ugyancsak e hónap huszonnyolczadik napján lenyugszik a nap s azután harmincznyolcz napig nem is kel fel. Januárban a hideg gyakran 46 fok R.-re emelkedik és még a rénszarvasok is, a sarkvidék ez igazi polgárai, akkor a legsűrűbb erdőkbe huzódnak és szorosan egymás mellett szorongva mozdulatlanúl állanak. Rittich egy utazónak, Bulicsevnek elbeszélése nyomán azt mondja, hogy ama rémületes hidegben, a mely azon a vidéken nem szokatlan, a kelkáposztaleves azon forróan az üstből merítve a kanál szélén már meg van fagyva, mire az ember szájába veszi. A jakut gyermeket már legzsengébb korában edzik, hogy ezt a dermesztő hideget elviselhesse; az alig háromnapos gyermeket többször napjában hóval dörzsölik és hideg vízzel leöntik ezt mondva: «Tűrj hideget és ki fogod bírni a hideget, tűrj forróságot és ki fogod bírni a forróságot.» Ily módon edzett emberek aztán daczolhatnak is az éghajlat minden viszontagságával és néha akad is köztök ember, a ki száz évesnél idősebb.

Csak a jakutok *arcza* tartott meg néhány vonást a mongol typusból. Kicsiny, villogó szemük, fekete, merev hajuk, erős fejük, tojásdad arczuk, erősen kiálló pofacsontjuk, rövid, széles orruk és sötétbarna arczbőrük van; a fér-

fiak hajukat többnyire rövidre nyírják és csak fejük hátsó részén növesztenek meg egyes fürtöket, a nők pedig hosszú hajukat több fonadékban hordják. Szakállal nem dicsekedhetnek a jakutok; Pauli szerint a természet tagadta meg ezt tőlük, mások állítása szerint ők maguk tépik ki ifjúkorukban szakállukat szálankint, a hogy ez egyéb török népeknél is szokásos. Általában inkább szendének nevezhető a jakutok arcza kifejezése és az elgondolkodás nyomait hordja magán. Ez az általános szabály; kivételkép említik a turokhanszki jakutoknak erősen tatár physiognomiáját és az Uda szigete környékén lakó jakutok visszataszító rút arczát.

Ruházatukban keveset különböznek Szibiria többi lakosaitól. Férfiak és nők, fejedelmek és szegények télennyáron térdig érő kaftánban járnak, mely egy sor gombbal van begombolva. Mindnyájan az ismeretes süvegeket hordják, melyek neve sabak, melyeken a fül védelmére két széles bőrdarab van, szűk bőrnadrágot, melynek neve szutur és róka vagy más állat bőréből készült felöltőt. Az előkelők néha posztó- vagy bársonyruhák által tűnnek ki, melyekre ezüst gombok vannak varrva; azonkívül még véséssel díszített ezüst övekkel ékeskednek. A közönséges férfi öve bőrből van és bádoglemezekkel van ékesítve; ez övhöz van a nécessaire kötve; e szokás a tatárok kosbag-jára emlékeztet, a melyről később lesz szó. Ez öltözékhez a gazdagabbaknál még evet farkából készült nyakravaló is járúl. Keztyűt természetesen mindnyájan viselnek, azonban a jakut ember, mindamellett hogy a hidegség iszonyú, azonnal leveti, ha munkájában gátolja. Az alsó ruhákat nagyobbára irhabőrből készítik; ezek ritkán érnek térden felül és föléjök húzzák felső ruháikat, a melyeket apró szíjakkal megerősítenek. A lábbeli először is nyúlbőr, mely fölé a rénszarvas

vagy ló bőréből készült tulajdonképen való czipőt (torba) húzzák. A nők viselete általában hasonló a férfiakéhoz, csak ékszerben és czifraságban múlja fölül ezekét. Fülbevalóik roppant nagyok és nehezek és gyakran kiszakítják a nők fülét; nyakukat újjnyi széles nyakdísz ékesíti és ünnepies alkalmakkor fejük tetején süvegük alatt fonadékot viselnek, melynek hosszú szíjai pénzekkel és fémdarabkákkal ékesítve hátukra és mellökre leérnek. Ünneplő ruháik különösen dús prémdiszítésükkel és fémczifraságokkal tűnnek fel. Télen a kaftán és ködmen fölé még más bundát is húznak, melynek szőre kifelé van fordítva és melynek neve szanajak; ezt a felső bundát nagyobbára a marmota bőréből csinálják; természetes, hogy e ruhák legtöbbjét a jakut nők maguk készítik és eközben czérna gyanánt gyakran bizonyos állatok szárított beleit használják.

A jakutok *tápláléka* főképen ló és marha húsából meg tehén és kancza tejéből áll; kenyérről a jakutoknak általában ép oly kevéssé van fogalmuk, mint törzstestvéreiknek, a kirgizeknek. Azonkívül természetesen a halak is mind frissen, mind szárítva táplálékuk fő alkotó részét képezik. A zsírt legkiválóbb nyalánkságnak tartják és hihetetlen mennyiségben fogyasztják. Nyersen és főve, frissen és avason élvezik és tulajdonképen mindig inkább a zsir mennyiségére, mint minőségére tekintenek. Hogy meghízzanak, a zsírt az által igyekeznek még ízletesebbé tenni, hogy apróra vagdalt nyirfa-kéreggel, hallal, tejjel, liszttel, stb. összekeverik, s aztán megfőzve megeszik. A tehén tejéből bizonyos savanykás izű sajtot vagy turót készítenek, melyet kenyér nélkül esznek és jóízű ételnek tartanak. Az evést általában a legfőbb boldogságnak tartják a jakutok; az általános érintkezésben legszívesebben emlékeznek meg életök azon pillanatairól, a melyekben zsíros hússal jól-

laktak. Örvendetes és szomorú alkalmakkor esznek és még halálos ágyán sem tartózkodhatik a jakut egy darab hájtól. Ha május hava elérkezik, a jakutok a Lena szigeteire mennek, hogy ott vakandokkal jóllakjanak, melyek az áradástól lyukaikból kiűzve olyankor fákra mászva keresnek menekülést. E sajátságos nyalánkságon kívül még az egészen kicsiny csikó és borjú porczogója is kiváló élvezetet okoz nekik; e porczogót is természetesen azon nyersen eszik meg. Akár nyers, akár félig főtt, akár hal, akár más húsféle valamely étel, az ő ízlésüknek az mindegy, csak a mennyiség dönt. Igazi nemzeti eledelük azonban a keserű, vagy megavasodott háj; minél többet ehetik valaki abból, annál nagyobb az ő boldogsága. Falánkságuk jellemzésére a következő adomát jegyezték föl. Bizonyos Simpson nevű utazó egykor két hirhedt falánk jakutot hítt meg vendégeül, és eléjük tétetett két pud főtt marhahúst és egy pud olvasztott zsírt. Az előbbit megosztották közöttük és megengedték, hogy az utóbbit kanalazzák. A jakutok egyike öreg és tapasztalt, a másik fiatal és torkos volt; mikor eleinte úgy látszott, hogy ez utóbbi az ő társát legyőzi, az öreg megjegyezte: «Még jó a foga, azonban a szentek segítségével» — ekkor keresztet vetett — «talán nemsokára elérem.» Mikor az ételek felét megették, Simpson az ő vendégeit titkára felügyeletére bízta, s mikor két óra mulva visszatért, a titkár azt jelentette, hogy a két faló tökéletesen bevált és hogy a földet megcsókolta, azaz a dús lakomáért köszönetét kifejezte. Erre, mint mondják, háromnégy napig félig öntudatlan állapotban volt a két faló művész, sem nem evett, sem nem ivott, és folyton a földön hempergett, hogy az emésztést elősegítse. Szokás ilyen művészeket lakodalmakra meghívni, hogy falánkságukkal a vendégeket mulattassák; az egyiket a menyasszony, a

másikat a vőlegény hívja meg és a győztes természetesen nem kevéssé büszke az ő sikereire.

Az *italok* között a kumiszt, e minden tatártól kedvelt italt, nagyra becsülik; a jakutok egy kevés zsírt is tesznek bele. Ez ital gyakran való élvezése által testességben gyarapodnak és csak a jobb módúak iszszák az ismert fajta téglateát, ámbár újabb időben orosz közvetítés által a pálinka élvezése is nagyban elterjedt. Mint bódító szer természetesen a dohány is igen kiváló szerepet játszik náluk, a mennyiben füstjét egészen elnyelik, és ez által tökéletes bódulatba esnek. Magától érthető, hogy ételeik elkészítése közben a tisztaságra nem valami nagyon ügyelnek. Így fölöslegesnek tartják a halak beleit kivenni, mert azt gondolják, hogy ez által az igazi jó íz elvész. Nevezetes, hogy a jakutok egyszerű életmódjuk mellett is magokat az oroszokat bizonyos ételek készítésére tanították. Ilyen jakut eledel az, melyet az oroszok sztruganina-nak neveznek, és mely nyalánkságként orosz házak asztalára is kerül. Megfagyott halnak, többnyire söregnek húsát késsel vékony szeletekre vagdaljak, úgy hogy majdnem olyan, mint a gyaluforgács, és eczettel, hagymával és olajjal eszik, igazi műismerő azonban a nélkül élvezi, hogy valamit hozzátenne. Más nyalánkság az úgynevezett pupki, egy halnak kevéssé megsózott hasrészei; ez a hal Jakuczkból kerül kereskedésbe, nagyon kövér és gyenge húsú és szintén azon nyersen eczettel, hagymával és borssal kerül az asztalra.

A jakutok *lakása* kúpalakú, urasza-nak nevezett sátorból áll; ezt a hajlékot hosszú rudak segítségével emelik és nyírfa lombjával fedik; ezzel egész nyáron át a folyók partjain elterülő és fűben gazdag síkokon kószálnak, mely idő alatt a barom-tenyésztő a télire való széna gyűjtéséről is gondoskodik. A telet gerendákból összerótt és

csonka pyramisalakú hajlékban töltik, mely kívülről vastag fű-, föld- vagy agyagréteggel van födve és egészen a benne lakók szükségleteihez mérten van berendezve. A nap világa rendesen két kis ablakon át hat be, melyen üveg helyett télen jégdarab, nyáron halhólyag vagy zsíros papíros van. A szegényebbeknél a talaj két vagy három láb mély, a gazdagabbaknál valamivel magasabb és deszkával van kipadlózva; az ajtó a közepén van, és pedig rendszerint kelet irányában. A fal egyik részén gyapjúból valami fekvőhelyfélét készítenek, a mely gyakran a családhoz tartozó személyek száma szerint részekre van osztva. A kályha e helyiség közepén van, nem messze az ajtótól, és szakadatlanúl tüzelnek benne. Ruhát és mindenféle eszközt és szerszámot köröskörül a falakra akasztanak, belül pedig még bizonyos helyet az Isten adta házi állatok számára is tartanak fenn, melyek rendkívül zord, hideg időben ott menedéket találnak. Csak a lovat eresztik még a legkeményebb fagy idején is a szabadba, a hol a fagyos földből neki magának kell patkójával élelmét kikaparnia.

Mindamellett, hogy a jakutok lakása ilyen kezdetlegesen van felszerelve, mégis azt mondják, hogy az odavaló éghajlati viszonyokhoz inkább van alkalmazva, mint az orosz izba; a jakutok jurt-ja ugyanis először alkalmasabb anyagból épül, másodszor kályhája a folytonos léghuzam által a helyiség levegőjét jobban megtisztítja. A jakutok lakása jobban is felel meg életük szükségleteinek, a menynyiben a rémületes telet e lakásban félelem nélkül töltik el. Nappal a férfiak vadászatra járnak, mialatt a nők a kályha körül ülnek, bőröket készítenek ki, ruhákat varrnak, kötelet vernek és hálót kötnek; csak este, mikor az egész család összegyűl, örvendenek a dohányzás, kumiszivás és hájevés gyönyörűségének. Ez időben gyűjtik az ősz szakálluak

vagy az elüljárók a társaság kiválóbbjait maguk köré, ekkor tanácskoznak közös ügyek fölött vagy intézik el a pereket. A köznapi élet egyforma folyását néha a saman bűbájos ténykedése szakítja meg; ez ugyanis a kályhában izzó parázsból megmondja azt a helyet, a hova valamely barom tévedt, betegeket készül gyógyítani vagy a jótékony szellemek segítségét kéri ki valamely vállalathoz. Könnyen megmagyarázhatni azt az átható szagot, melyet az ilyen jakut jurtokban hosszabb ideig tartózkodó utazón érezhetni, mely ruhába és hajba egyaránt beveszi magát és melytől csak több gőzfürdő segítségével lehet megszabadulni. Sajátságos, — legalább azt mondja orosz szerzőnk — hogy ezt a kellemetlen szagot még a természet tárgyain is meg a jakutoktól készített faedényeken és csonteszközökön is észrevehetni.

Hitöket illetőleg a mai jakutok ugyan mindnyájan az orosz egyház tanítását vallják, azonban kereszténységök nem sokkal szilárdabb alapon nyugszik, mint a többi szibiriai tatáré, azaz csupán kényszer útján rájuk parancsolt külsőségekre terjed ki, holott titokban a saman hitnek még sok szokása, erkölcse és babonája járja köztük. Így még nagyon tisztelnek a jurtokban bizonyos tengeri-nyúlszemű, nyírfa kérgével körülvett kicsiny bálványképeket; ritkán élvez a jakut jó falatot, anélkül, hogy e penates-ei képét zsírral be ne kenje. Különösen tisztelik a napot és a tüzet, mivel e kettőt tekintik az élet kútfejének. A tűzbe étkezés közben jó falatokat dobnak, pattogásából szerencsétlenséget jósolnak és iparkodnak a tűz rejtett szellemeit nem sokára kiengesztelni; a napnak ellenben ritkán áldoznak, nem is félnek tőle, mivel, mint könnyen megfogható, annyira fenn éjszakon nem is képes félelmet okozni.

Néha-néha (így ír Rittich egy Porjadin nevű jakut elbeszélése nyomán) még éjfélkor is egy-egy jakut gunyhóból fény dereng, és akkor meg lehet az ember győződve, hogy ott valami saman űzi bűvös mesterségét, hogy beteg barmot meggyógyítson, lopott vagy elvesztett jószágot megkerítsen, a szellemek segítségét valami vállalat számára megnyerje, stb. Sőt a samanság régi istenei is még mindig teljes tiszteletben vannak, jóllehet az orosz kormány már régebben kijelentette, hogy «a jakutok jó népe méltónak találtatott arra, hogy orosz testvéreivel nagy keresztény családdá egyesüljön.» Mert a hogy Porjadin előadásában közli, «Ai-Tojon fő istenséget az égi, középső és földi világ teremtőjeként tisztelik. Ez a kilenczedik égben lakik, a hol sohasem szenved hiányt húsban, vajban és zsírban. Van azonkívül még a megtermékenyítésnek és szülésnek is istennője, a sorsnak istene, az időjárásnak, a tűznek, az erdőknek, sat., egy-egy istene. A másodrendű istenekhez tartoznak a Jevszidek, az őrző angyalok egy neme, aztán meg gonosz szellemek (saitan-ok) is. A megholtak lelke a szerint, a mint az emberek életükben jók vagy rosszak voltak, világos vagy sötét árnynyá változik. Tovább nem foglalkoztak a jakutok eschatologikus kérdések megoldásával. Más szerző szerint Ar-tojon, vagyis tiszta Isten a legfőbb istenség neve, feleségeé pedig Kübei-Khatum vagyis tiszteletreméltó asszony. A villám és menydörgés istenének neve Szür-Dajak és Szüge-Tojon. Ezeken kívül vannak még közvetítő istenségek, kik közül az egyiket Seszszugaj-Tojonnak és feleségét Ai-Szid-nek hívják. Ezeken kívül még más jótékony szellemeket is ismernek el, kiket fehér ló, holló, hattyú, sólyom, stb. alakjában képzelnek; ez utóbbiakat nem is használják eledelül.»

A jakutok samanságát illetőleg azt tudjuk meg, hogy a saman személyében oly embert képzelnek, a ki a gonosz szellemekkel érintkezik és fölöttük bizonyos hatalmat gyakorol. Samanná vagy samannővé nem mindenki lehet, hanem természeténél fogva kell erre rendelve lennie. Már gyermekkorában adja az illető jövő hivatásának jeleit, a mennyiben az erdőkben kóborol és tüzet, vizet és mindenféle fegyvert arra használ, hogy életének véget vessen. Szülei, miután gyermekök ez állapotára figyelmesekké lettek, idősebb samant hívnak meg, a kinél aztán a gyermeknek több hétig a kezdő szolgálatait kell végeznie, a ki őt a szellemek világába bevezeti és a szellemek idézésére oktatja. Gyakran eltérnek a mester és a tanítvány útjain, ha ez utóbbi oly fogásokkal él, a melyeket amaz nem ismer.

A samanok segítségét nagyobbára betegségek és egyéb szerencsétlenségek alkalmával veszik igénybe. A meghívott bűbájos először is hosszú póznát fog, melynek felső végén néhány szál lószőr van, a beteg fölött érthetetlen nyelven bűvös igéket mond, a beteget átkarolja, és közlekedik azzal a szellemmel, a kit a szenvedő kínzójának tartanak. A szellem erre közli vele, hogy honnan jött, mivel lehet haragját kiengesztelni, és hogy a beteget rokonainak minden könyörgése mellett és minden áron meg akarja ölni, meg hogy csak bizonyos állatok vagy bizonyos ajándékok feláldozása által elégíthető ki. Erre aztán a szellemtől kívánt tehenet vagy lovat elővezetik, a saman teljes díszét ölti fel és az igazi boszorkányság megkezdődik. Ez a díszruha lényegesen különbözik a jakutok közönséges öltözetétől. A saman a többi halandótól való megkülönböztetésül haját soha sem nyírja meg, rendesen két oldalt lefüggő fonadékban hordja és csak a varázslás ténykedésénél bontja

ki és lebegteti nagyobb hatás kedveért. Ruhája maga bőrből való rövid félkaftánból áll, melynek hátsó része hosszabb az elsőnél és melynek széléről hosszan a földön húzódó bojtok csüngenek le. Hátul öt sor vas csörgő van rávarrva és a háta közepén vas gyűrű van, melyet napnak neveznek. Ezt a kaftánt nem varrják meg, hanem szíjakkal kötik össze és elül térdig érő kötény van rákötve, a melyre két nagy vas gyűrű, meg más különös alakú holmi van erősítve. A kaftán újján is vannak vas csörgők és alakok, hogy a bűbájos minden mozdulatát sokat sejtető zörej kísérje. Bal kezében tartja a saman a dobot, jobbjában a dobverőt, mely bőrrel van bevonva. Így felkészülve megtekinti az áldozati állatot, és ha ez netalán nem felel meg a gonosz szellem kívánalmainak, másikat követel. Ha akadt olyan, melyen a kellő jelek megvannak, azt elül megragadja és eközben érthetetlen hangokon kiált. Az állat bőg és jobbra-balra hánykolódik, a mit a jakutok arra magyaráznak, hogy a gonosz szellem belebujt, mire aztán másnap reggel az áldozatok helyére vezetik, levágják, fejét s bőrét felakasztják, húsát pedig megfőzik és elköltik. Ha aztán a beteg az egész eljárás után egészségét visszanyeri, akkor a saman öt rubelt kér tiszteletdíjul; ha azonban meghal, a varázsló nem kap semmit és beérheti a zsíros húsdarabokkal. Egészben véve csaláson és a legotrombább ámításon nyugszik e samanok egész mestersége. Néha vérrel teli tömlőt kötnek ruháik alá, aztán úgy tesznek, mintha hasukba szúrnának, hogy a nézőket a nagy vérzéssel megindítsák; mások ruhája alatt nyírfa kérge van, ezek aztán mindenféle fegyvert döfnek testökbe a nélkül, hogy megsérülnének. Van azonkívül még különféle varázsige, melyet, mint forrásunk előadja, nemcsak a jakutok, hanem az ott élő orosz keresztények maguk is használnak.

A jakutok *nemzeti jellemének* fővonása a különböző szerzők egybehangzó állítása szerint boszúvágy, czivakodás, titkolódzás, bizonyos természetes vonzalom a henyeség iránt és mindezzel együtt bizonyos fokú ravaszság, ügyesség és vállalkozó szellem, mely csak ritkán hiányzik. Sértést, melyet rajta elkövettek, a jakut ember soha sem bír elfelejteni; ha maga nem állhat érte boszút, ennek kötelmét fiára vagy legközelebbi rokonára ruházza. Vendégszeretetöket ép úgy dicsőítik, mint a világ összes többi törökét, ámbár különben nem valami nagyon tűnnek ki az által, hogy a társas életet kedvelnék, minthogy lakásaik nagyobbára elszórva, egymástól meglehetős távolságban vannak. Első tekintetre elfogultnak, gyanútlannak és ábrándosnak látszik, azonban azt állítják, hogy e tulajdonságok alatt jókora adat bizalmatlanság, aggódó óvatosság és ravaszság rejtőzik, úgy hogy sokkal gyakrabban csalják meg a jakutok orosz szomszédjaikat, mint a mennyiszer emezek őket. Mindenkit ostobának tartanak, a ki nem ragadja meg az alkalmat, mely felebarátja megcsalhatására kinálkozik; nem is annyira szükségből szoktak lopni, mint inkább azért, hogy ügyességöket fitogtassák. Bámulatos nagy emlékezőtehetségök, mert gyakran olyant mondanak el a legnagyobb pontossággal, a mi húsz évvel azelőtt történt. Hogy mégis csak ritkán tesznek szert jómódra, jóllehet annyi jeles tulajdonságuk van, annak az oka nagyobbára rendkívüli renyheségök; az orosz államnak csak nagyon jelentéktelen adót fizetnek, azonban a föld művelését tökéletesen elhanyagolják, pedig az különben bőségesen fizethetné meg fáradozásukat. Épen olyan mértéktelen elüljáróik gőgje, kiknek a nép azelőtt majdnem istent megillető tisztelettel adózott.

Tekintve ezt a komor, hallgatag természetet, meg

talán azért is, mert az éghajlat rendkívül zord, nem ütközhetünk meg azon, hogy a jakutok képzelő ereje csak kevéssé fejlődött ki. Népdalaik jelentéktelenek és költészetök csak oly tárgyakra szorítkozik, a melyekhez szemök leginkább szokott. Mint afféle költői ömlengést jegyzi fel Scsukin a következő dalt: «Fagy után meleget ad nekünk Isten. Teheneink megborjadzanak, a fű felcsirázik, marháink meghíznak, sok tejünk lesz, kumiszt csinálunk belőle, iszunk és felvidulunk.» Hangszereik sincsenek s még kevésbbé van nemzeti tánczuk.

Annál inkább csudálkozhatunk azon, hogy nyelvöket idegen befolyástól eddigelé oly híven megóvhatták és hogy még az oroszokkal való sűrű érintkezésben is, a melynek például Jakuczkban ki vannak téve, a helyett, hogy ők fogadták volna el hódítóik nyelvét, valósággal kényszerítették ezeket a jakut nyelv megtanulására. «Nevezetes» (így ír a «Russische Revue» névtelen szerzője), «hogy vegyes házasságokból származó gyermekek, ámbár orosz atyjok vagy orosz anyjok műveltsége a túlnyomó, majdnem mindig vagy egészen járatlanok az orosz nyelvben, vagy legfölebb nagyon kevéssé értik. Sőt felnőtt oroszok is, a kik hosszú ideig jakutok közt éltek, anyanyelvökkel csak rendkívüli esetekben és csak ha elkerülhetetlenül szükséges, szoktak élni. Jakuczk városában, a hol sok letelepedett, részben művelt jakut van, a tisztviselők és kereskedők társadalmi köreiben túlnyomóan a jakut nyelv uralkodik. Az istentiszteletet is e nyelven tartják, hogy a kereszténység útját jobban egyengessék.» Ez már csak, úgy látszik, nemzeti öntudatra vall; azonban az orosz műveltség mérge, a pálinka, sajnos, gyakorolja pusztító hatását, és Rittichnek igaza van, mikor azt mondja: «Hiába minden, e nép leírásánál is érzi az ethnographus, hogy halotti jelentést ír.»

Házi *szokásaik* és *erkölcseik* közül először is a *házasságot* említjük meg, melyet a jakutok, valamint a többi török népek is már a felek legzsengébb ifjukorában szoktak megkötni. Mivel keresztények, csak egy nőt volna szabad elvenniök; azonban ritka köztük az olyan ember, a kinek nincs két felesége, a mihez az orosz papok természetesen szemet húnynak, minthogy csak egy feleségökkel esketik meg őket a törvény szerint. A házassághoz szükséges a szülők beleegyezése. Először szerelem követét küldenek a leányos házba, és ha a leány atyja beleegyezett, akkor megjelenik a leendő férj atyjával együtt; alkudoznak a kalimon és az ajándékokon, a melyek kell, hogy a kalim felét megüssék. Csak ez üzleti ügy befejezése után mennek a menyasszonyhoz, kinek hallgatását a «qui tacet, consentire videtur» elvénél fogva beleegyezésnek veszik. A kalim rendesen tiz ménből, tiz kanczából csikóstul, tiz erős ökörből, tiz jó tehénből áll; ehhez még husz hízott ökör és tehén húsa is járúl. Azonkívül kell, hogy a vőlegény atyja a menyasszony atyjának százötven és anyjának száz rubelt fizessen. Ha a kalim, melyet az ifjunak fizetnie kell, rendkívüli értékű, akkor a menyasszonynak gazdagon diszített képet, két ezüsttel kivert szerszámú lovat, húsz hízott tehenet, egy evetbőrbundát, ezüsttel hímzett nyári és teli süvegeket, fülbevalókat, nyaklánczokat, stb. kell férje házába vinnie. A kalimot nagyságához mérten két részben fizetik. Az első rész fizetése alkalmával a menyasszonynak leendő férje szüleit és ezek kiséretét, melynek száma gyakran kétszáz emberre rúg, meg kell vendégelnie. A vőlegény ez alkalommal menyasszonya jurtjának bejáratától jobbra áll, szülei pedig ettől balra foglalnak helyet. A saman eközben már letelepedett az apai nyugvóágyra. A szertartás libatiókkal kezdődik; a vőlegény ugyanis olvasztott

zsírt önt a tűzbe, leveszi kalapját és háromszor hajtja meg fejét. A saman erre azt kívánja neki, hogy a házas frigyet szerencsésen megkezdje, nejével sok gyermeket nemzzen, hogy marhaállománya gyarapodjék, szóval, hogy gazdag emberré legyen. E szertartás végeztével visszavonúl a vőlegény, leveti úti köntösét, ünneplő ruhát ölt fel és ismét megjelenvén kiséretével a jurtban helyet foglal a menyasszonyi ágyon és valami takaróval betakarózik. Ez egész ünnepiesség alatt a menyasszonynak szomszédos jurtban kell tartózkodnia. A vendégek most lakomához fognak és miután mindenki visszavonúlt, a vőlegény élhet férji jogaival. Három nap mulva eltávoznak a vendégek, miután a kalim egy része meg van fizetve és a menyasszony részéről az ajándékok egy része át van szolgáltatva. Csak akkor, mikor a kalim már egészen van megfizetve, hagyja el a menyecske apja házát és költözködik férjeébe a következő módon. Mikor férje lakásához közelednek, a menyasszony rokonai eltakarják arczát egy hölgymenyétbundával, két férfi pedig előre siet, hogy a menyasszony jöttét jelentse. Mikor megérkeznek, az egész társaságot bőségesen kell kumiszszal megvendégelni, mindenkinek kell egy kis ajándékot kapnia, és csak azután vonul a menyecske elé ipa napa, hogy új lakásába bevezesse, mikor is a menyecskének természetesen minden előtt zsírt kell a tűzbe öntenie; ugyanakkor a szintén ott levő saman a már említett áldó igékkel üdvözli. Másnap a saman a vőlegény atyjának fejére új süveget tesz; megint zsírt öntenek a tűzbe, megint esedeznek a jó szellemeknek az új házasok érdekében és újra se hossza se vége az ünnepiességnek, játéknak és más mulatságnak. Ha aztán a pogány szertartásoknak végük van, illedelem okáért még az orosz papság szolgálatait is veszik igénybe.

Általában kitűnnek a jakutok családjok iránt érzett iváló szeretetökkel. Gyermekeiket megölelik, fejöket, nyakukat, sőt ruháikat is meg-megszaglálják, de nem csókolják meg őket; csak a városiak, meg az oroszokkal sűrű érintkezésben levő jakutok fogadták el a csókolás szokását. Más szokásaik közül még említésre méltó, hogy az apa gyermeke *születése* alkalmával legközelebbi rokonait vendégségre hívja meg és ez alkalommal az újszülöttnek nevet ad; ha lánya született, ez az ünneplés elmarad. Ha valamely jakut *meghal*, ugyanaz nap el is temetik; sírjába néhány ruhadarabot tesznek és néha paripáját is megölve minden szerszámával együtt melléje temetik. A sír fölött gerendákból állványt csinálnak, erre lóbőröket fejestül együtt akasztanak és a sírt lóháton háromszor megkerülik. A megholt legközelebbi rokonai nem mennek közel a sírhoz, hanem némi távolságban hátramaradnak és panaszos hangokat hallatnak. A jurtot, melyben valaki meghalt, a család elhagyja, minthogy az ott tanyázó gonosz szellemek hatása alatt nem akar maradni; ezeket áldozatokkal igyekszik kiengesztelni. Ételt és italt tesznek a halott mellé sírjába, abban a hiszemben, hogy arra szüksége lesz.

A jakut nép más töredékeiről megjegyzi Pauli, hogy a giganszki nemzetség az Anabara és Lena közt becsületességével, patriarchalis életével és bizonyos tisztasággal tünik ki. Ezek az emberek ama végeérhetetlen mocsarak közt laknak, melyek egész a Jeges-tengerig húzódnak; nagyobbára a vad jávorszarvas szolgál nekik eledelül, a melynek húsát magok közt egyenlően felosztják, bőrét pedig sorban mindig másnak adják. Ezek jóindulatú, komoly han-

gulatú és mégis vendégszerető emberek, kik szükségleteikben nagyon szerények; folytonos nomád életet élnek, vadászattal és halászattal foglalkoznak és mammuthfogakat keresnek. A Turokhanszk területén lakó jeniszeiszki jakutok két jelentéktelen nemzetségből állnak; fenn éjszakon a legzordabb éghajlat alatt laknak és jóllehet hosszú ideje, hogy testvéreiktől elszakadtak, még sem különböznek ezektől valami nagyon. Az említett töredékek egyike a Sarokhina nevű faluban lakik, Turokhanszktól harmincz versztnyire, a Solokhának, a Jeniszei egy mellékfolyójának torkolatánál; a másik pedig még messzebb éjszakon a Keta, Popigaj, Oka, Khatanga és Anabara folyó partjain tartózkodik. Ez emberek viselete már inkább a szamojédekéhez hasonló; csak a gazdagabbak ismerik az ing használatát; pedig e jakutok jobb módban vannak, mint a Jakuczk területén lakó testvéreik. Azt mondják, minden családnak legalább negyven vagy ötven szelidített rénszarvasa van. Ezek az emberek most már mindnyájan keresztények, azonban azelőtt más vallásuk volt, mely szerint kilencz mennynek létezésében hittek; ezek közül hétben valamennyi állat volt, a nyolczadikban a villám és mennydörgés istene, a kilenczedikben pedig a mindenható teremtő feleségével együtt lakott.

Történet.

Minthogy a jakutok eredetéről való sejtelmünket már előbb kifejtettük, azért itt mint e nép történeti élményei csak azok az adatok találhatnak helyet, a melyek arra vonatkoznak, hogy mi módon ismerkedtek meg először az oroszok a jakutokkal és hogyan alapították meg ott fenn

éjszakon az orosz hatalmat. Mint Fischernek szibiriai történetéből látható, egy kis csapat mangaszaj már 1607-ben ért a Lenához, habár határozottabb hírek a jakutok népéről csak tizenhárom évvel később, tudniillik 1620-ban, és pedig a tunguzok közvetítése által jutottak az orosz hódítókhoz. A bátor kalandorok, a kik akkor hihetetlen kicsiny számmal a fagyos éjszak ismeretlen vidékeibe nyomultak és puszta megjelenésökkel a természetnek semmit sem sejtő fiaiba, kik ott laktak, mód nélkül való félelmet öntöttek, természetesen sokkal kevésbbé gondoltak arra, hogy azt az országot a moszkvai fejedelem nevében annak rendje s módja szerint birtokukba vegyék, mint inkább arra, hogy óriási fáradalmaikért jutalmat és kincseket kapjanak. Mikor Galkin orosz kozák kapitány Ilia Jermolint, a zászlótartót öt kozákkal együtt elküldötte a Lena felé, hogy az előbb eltávozott Vaszilij Bugort megkeresse, akkor értesültek először az oroszok a Csaja torkolatánál arról, hogy a Lena partjain él a jakutok népe, mely a hir szerint nagyban foglalkozott baromtenyésztéssel és mint ügyes vadász jó sok becses szűcsárú birtokában volt. Egyúttal azonban azt is hallották az oroszok, hogy a jakutok országában roppant hideg uralkodik és hogy az oda vezető út a közben lakó hatalmas tunguzok miatt nagy veszedelmekkel és nehézségekkel van összekötve. Jermolin tehát nem merte a vállalatot egymaga megkezdeni. Utána következett a bátrabb Beketov, a ki az 1632. év tavaszán az első osztrogot, vagyis sánczkarókkal megerősített védelmi mű-félét, szó szerint fegyházat, erősséget, építette és Jakuczki-Osztrognak elnevezte. Az ellenállás, a melyre Beketov abban az időben a jakutok közt akadt, nagyon csekély volt; régi hirek, melyek az oroszok idegen népének megjelenéséről szóltak, és még inkább a lövő fegy-

verekről, melyekkel az oroszok rendelkeztek, elterjedt mesék a jakutok egész bátorságát elvették; nyugodtan engedték, hogy az idegenek letelepedjenek, sőt még bizonyos örömet is árultak el, hogy azzal alkalmuk akadt, hogy kereskedelmi viszonyok kötése által bizonyos életszükségletekre tehessenek szert, a melyeket nagyon megkivántak. Így a többi közt azt jegyezték fel, hogy a jakutok egy orosz készítményű üstért annyi czobolybőrt adtak, a mennyi bele fért, a mi, ez értékes bőrök nagy árát tekintve, minden esetre óriási nyereséggel járt.

Bizonyosan ezen és sok más csábító haszon hintette el a hódítók közt a viszálkodás magvát. A versengés először a mangaszajok és a turukhanszki kozákok közt vetett lobbot. Mindegyikök azt vitatta, hogy a felfedezés elsőbbségének joga őt illeti meg, azaz mindegyikök akarta a jakutok népét a czár nevében a saját hasznára kizsákmányolni, és mikor ez a nép, kétfelől szorongatva, átlátta, hogy örökös fosztogatásnak van kitéve, akkor Galkin kozákkapitány rablási vágya 1633-ban lázadást idézett elő. Bizonyos Mimak nevű törzsfő vezérlete alatt hatszáz jakut neki ment Jakuczki-Osztrognak, azt hosszabb ideig vívta, azonban üres kézzel semmit sem érhetett el és azután a hegyeken át tovább éjszak felé vonult, hogy ott új hazát alapítson. Az oroszok tehát háborítatlanul maradtak meg az ország birtokában, de viszálkodásaik egymás közt folyton tartottak, míg végre 1641-ben Moszkvából egy vajdát küldöttek, a ki a fővezérletet átvette és a nyugalmat helyreállította.

Azóta a telepek lassan-lassan szaporodtak. A jakutok területe jelenleg az irkuczki, kirenszki és jakuczki kerületre oszlik, a következő jelentékeny helységekkel: Jakuczk, Olekma, Viljuiszk, Verkhojanszk és Kolima; az

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

egész területen Scsukinnak az 1838. évről szóló adatai szerint 89.560 férfiból és 90.067 nőből álló népesség él, a mely főösszegbe az orosz nemzetiségűek is bele vannak foglalva, minthogy a tulajdonképen való jakutok száma alig üti meg a 80.000-et.

Végül a szibiriai törökökről szóló statistikai adatokra akarunk egy tekintetet vetni, azonban már előre is megjegyezzük, hogy ezek az adatok a különböző szerzőknél egymástól eltérnek és hogy ezért a főösszeg nem egykönnyen határozható meg. Ha e czélból végigtekintjük az előttünk levő kútfőket, tudniillik Paulit, a «Narodij» czimű művet, mely szerző neve nélkül jelent meg, és Rittichet, akkor azt találjuk, hogy Pauli a közigazgatási felosztásra való tekintettel

a jeniszeiszki kormányzóságban	22.000
a tobolszki és tomszki kormányzóságban	40.000
a minuszinszki kerületben	20.000
tehát összesen	82.000

lelket számlál össze, a kiket aztán nemzetiségök szerint felosztva a következőképen ád elénk:

kacsincz van	9.500
kizilcz	4.000
szagaji	11.000
beltir	1.500
kaibal	1.100
karagasz	500
teleut (Tomszkban)	2.000
teleut (Kondomában)	5.000
összesen	34.600.

E számadatoktól eltérőleg JADRINCZEVnél (Russ. Revue, XXI. k. 12. füzet) azt találjuk, hogy a tomszki és tobolszki kormányzóságban 50.466 tatár és 48.258 altaji van, holott VENJUKOV («Die Russ. Asiat. Grenzlande» 236. lap)

8.000 szagajiról,
6.500 kacsinczról és
800 karagaszról

beszél, aztán összevéve 25.000 urjankhot és 24.000 finntörök lakost, tehát 49.000 lelket vesz fel.

Ezzel szemben RITTICHnél ezt találjuk:

Az irkuczki kormányzóságban		1.900
a jeniszeiszki	»	20.500
a tomszki	»	13.000
a tobolszki	»	26.000
szojot		13.500 van,
	a mi összesen	74.900.

Végül még RADLOFF adatait említjük meg; e szerző sokat emlegetett néprajzi áttekintésében azt írja, hogy

teleut van	5.782
tulajdonképen való altaji	11.824
sór	10.688 / 2.588
erdei tatár	2.464
kumandincz	2.177
kizilcz	4.362
csolim-tatár	500
szagaji	2.166
beltir	2.640
karagasz	543
koibal	840
kacsincz	9.908
összesen	56.482 egyén.

Ezekhez még a 80.000 jakutot kell számítani, úgy hogy mindent összevéve talán leginkább megközelítjük a valóságot, ha nem tekintve a különböző számadatokat *a szibiriai törökök összes számát 150.000 lélekre becsüljük.*

II.

KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRÖKÖK.

I.

NOMÁDOK ÉS FÉLNOMÁDOK.

Valamint az állat, az éhség és szomjúság ösztönétől üzetve, a hegyeken és a völgyekben, az erdőkben és a pusztaságon ide s tova jár a fentartására szükséges táplálékot megkeresni: épen úgy kellett az embernek is létezése ősi állapotában — mikor még nem voltak neki eszközei tápszerének mesterséges beszerzésére — egyik helyről a másikra vándorolni, vagyis *nomád életet* folytatni. Eleinte csak családjával és hozzátartozóival barangolt, de később, mikor állatokat szelidített és állattenyésztővé lett, szűk hazájának határait annál inkább is ki kellett terjesztenie, mert az őt követő nyáj hamar elfogyasztá a legelő füvét s ő neki, hogy saját táplálékát biztosítsa, házi állatainak élelméről is kellett gondoskodnia. Így keletkeztek a pásztornépek, vagyis a nomád társaságok, melyeknek nagysága épen oly különböző volt a talaj minősége és az éghajlat föltételei szerint, a mint a primitiv vagy nomád állapotnak hosszabb vagy rövidebb tartama a saját körében előforduló, vagy a szomszédos népeknél kitört politikai vagy társadalmi forradalmaktól függött. Az először említett körülményt tekintve világossá lesz, hogy miért nomád az uralaltaji és specialiter a török-tatár fajnak túlnyomó része, s

hogy az időnek erőszakos viharai daczára, melyek Ázsiának az általa lakott részén átvonúltak, miért maradt egész a jelenkorig sokkal hívebb a vándorélethez, mint bármelyik nép a földön; mert ma már általánosan ismert dolog, hogy olyan megtestesült nomádok, mint a törökök, sem Afrikában vagy Amerikában, sem Ausztráliában nincsenek és nem is voltak. Belső-Ázsiának messze kiterjedt pusztaságához, mely keleti Mongoliától, névszerint az In-sán-Khingan hegyláncztól délnyugoti irányban keleti Turkesztánon át, kevés megszakítással, a Káspi-tenger keleti partjáig húzódik, semmi általunk ismert pusztavidék nem hasonlítható, még Ausztrália belseje sem, hol kietlen és sivár ugyan a természet, de hegylánczokkal levén átszelve, nem pusztaság a szó tulajdonképen való értelmében. A talajviszonyok e specialitását kell tehát a török-tatár faj ethnikai tulajdonságának főokául tekinteni. Ázsia ezen részének beláthatatlan síkságán eleitől fogva ural-altaji eredetű pásztornépek barangoltak, itt kisebb, ott nagyobb tömegekben, de mindig a bizonyos törzsekből és főosztályokból álló csoportokban; mert a mint például a mongolok kezdettől fogva a szajáni hegységtől délre és a nagy Góbi-, vagy Samo-sivatagon voltak honosak, úgy a törököket az Altaitól a Kaukázusig terjedő pusztaság benszülötteinek lehet tekintenünk.

Nem tekintve tehát a korlátlan vándorlási vágyat, a nomádoknál épen úgy föl kell tennünk a «haza» fogalmának megvoltát, mint a letelepülteknél. Egyes sátorcsoportok vagy családok évről évre barangolnak a hódítás vagy megszokás jogánál fogva sajátjukká lett legelőkön és ivóvizet szolgáltató térségeken mindaddig, míg törzsbeli viszálkodások — melyek legtöbbször a legelő helyek választása miatt keletkeznek — vagy más, a külvilággal való érintke-

zésből származó harczok és háborúk szükségessé nem teszik a nagyobb mértékben való kiköltözködést, a mikor aztán a tulajdonképen való hazának határát — természetesen nem egyszerre, hanem lassankint — átlépik és az atyák ősi otthonát elhagyják, a mint ezt, a történelmi korszakban, a török népelemek mindenfelé ömlő áramlatából látjuk. Ha a nomád ilyen néptolulás alkalmával olyan vidékre jut, a melynek klimatikus és talajbeli viszonyai hasonlók előbbi hazájának föltételeihez, akkor minden esetre folytatni fogja az előbbeni és megkedvelt életmódot, vagyis nomád marad. De ha az ellenkező eset történik, vagyis ha valamely nomád társaság letelepült lakosság határaihoz kerül, akkor átalakulása elmaradhatatlan; mert előbb vagy utóbb a szomszédos állandó lakhelyek befolyása alá kerül s a primitiv vándorélettel föl kell hagynia.

Az ilynemű átalakulás processusa magától érthetőleg csak lassan, csak fokozatosan mehet végbe s első sorban a letelepült népség műveltségi fokától s csak másod sorban függ a nomádok ethnikai sajátságaitól; legalább ezt bizonyítja számos példa a történelemben, mert a török nomádokat valamely letelepült török lakosság és török kormányzási szellem soha sem tudta oly könnyen a stabilis életmódra rávenni, mint az iráni kormányzat és iráni társadalom, vagyis a régibb cultura. Nagyon érdekes azon egyes phasisok szemlélése, melyeken valamely nomád társadalom az átalakulás processusában keresztülmegy. Az érintkezés legelőször természetesen az illető társadalmak legszélsőbb vonalán történik, a hol egyrészről a letelepültek műveltségi foka a legalsó niveaun áll, másrészről már magáról a nomádról is lecsiszolódott a beléoltott vadságnak több vonása, sokkal hajlékonyabbá vált s az új életmódnak varázsereje úgyszólván már elcsábította. A mik a nomádra nézve a

legnagyobb vonzóerőt gyakorolják, korántsem a rendezett társadalmi állapot, a jobb s az éghajlat viszontagságai ellen inkább oltalmazó lakások vagy az aránylag nagyobb biztonsága a személynek és tulajdonnak, hanem az egyes fényüzési tárgyák, az élet kényelmességei és főleg a fegyverekben való gazdagság, a mely vágyainak legszebb ideálját alkotja. Ő olyan embert lát közvetetlen szomszédságában, a ki jobban öltözködik, jobban táplálkozik s olyan eszközök és házi szerekkel rendelkezik, melyekre ő soha sem tekinthet sovárgó szemek nélkül s minthogy az ilyenféle javak erőszakos elsajátítása nem mindig lehetséges, minthogy a háborút, rablást és pusztítást nem mindig lehet alkalmazni: így eljut a nomád — lehetne mondani, önkénytelenül — azon útra, a mely mint a letelepült és nomád, e két, alapjában különböző életmód között való átmenet, mindenütt és minden időben föltalálható volt. A közeledés legtöbbször megpróbált eszközének, ilyen esetekben, eleitől fogva a földmüvelés mutatkozik, a földmüvelés, melytől a legjobban megtestesült nomád sem idegenkedik teljesen; mert az eddig uralkodott nézettel szemben biztosan állíthatjuk, hogy létezésök legprimitivebb stadiumában maguk a török-tatárok is míveltek földet, a hol a talajviszonyok megengedték, sőt az emberi művelődés ezen ágát, minden külső ösztönzés nélkül, önmaguktól tanulták. Természetesen az emberi foglalkozásnak ezen ága eleinte csak némely cucurbitaceák és hüvelyes vetemények művelésére szorítkozott, melyhez később a legalsóbb fajú gabonák járultak, de ez a foglalkozás is elegendő volt arra, hogy a nomádot vándorlási idejének rövidítésére és a vándorlási czélból választott térség meghatározására bírja; mert az év több hónapján keresztül családját vagy sátorát egy és ugyanazon helyen kellett hagynia, a míg a földmüvelés termé-

kei megértek és betakaríttattak. Ez a csirája a letelepült életmódnak s ha a nomádok ezen osztályához tartozó pusztalakó a művelhető s bővizű talajon lakó megtelepült nép szomszédja volt, akkor szükségképen bekövetkezett nála azon életmód, melyet *félnomád* névvel szoktunk jelölni.

A félnomád — a ki leginkább a pusztaság szélén lakik — azzal adja első jelét a stabilitásnak, hogy a talaj termékeinek és a földműveléshez szükséges eszközöknek befogadására csűr-, vagy kamraalakú szilárd épületet, még pedig ablaktalan, sötét, komor agyagkunyhót csinál, melyben nem szeret lakni — sőt még kedvelt állatát, a lovat sem akarja elhelyezni benne — mert a szabadban felütött, szellő-járta sátort többre becsüli, s a szilárd épület megnevezésére azt a szót használja, mely tulajdonképen a «sötét, homályos, elzárt» fogalmát fejezi ki s a melyből származott a «fogság» és «pokol» elnevezése is. De nemcsak a lakási viszonyok árulják el a nomád és letelepült életmód tarka vegyületét, hanem a mindennapi élet mozzanatai is. Igy például a társadalomnak női része hamarabb lesz félnomáddá, mint a férfirésze; mert ez utóbbi tavaszkor már elhagyja a félig szilárd lakhelyet, az év háromnegyed részét a pusztán és a nyilt síkságon tölti s csak hideg télben keres menhelyet a háznál, míg az első a szilárd lakhely közelében való huzamosabb maradás és némely iparágak gyakorlása következtében a sivár pusztaságon töltött durva életben semmi gyönyörűségét nem találja s a letelepült életmódhoz vonzódik. A harcz és ellentállás a nomád társadalomnak csak férfirészénél tart sokáig és ez a határozatlanság a félnomádnak minden cselekedetére s egész gondolkodásmódjára ráüti bélyegét. Már a félnomádnak külső megjelenésében nem találjuk fel a pusztaság édes gyermeké-

nek feszes testtartását, mozgékony szemeit, bátor tekintetét, gyors tagjártatását és fürgeségét, — a mint ezt Perzsia és Khiva között megtett útamon elég alkalmam volt szemlélni. Délen, tudniillik a Görgen és Etrek folyók mellett egészen nomád jomutokkal érintkeztem s teljesen különbözőknek találtam őket a pusztaság szélén Khiva mellett lakó testvéreiktől, kik pedig ugyanazon törzsből vagy épen ugyanazon ágból valók voltak, s nemcsak a physicai jellegek, hanem még inkább a szellemi tehetség, világnézet és néha már az erkölcsi élet tekintetében is prægnansan tűnnek fel az egy helyen való hosszabb tartózkodásból eredő tulajdonságok. A félnomád többé nem oly vidám, élénk szellemű, vakmerő, bátor és rajongó, mint törzsbeli társa, a ki még csak sátort, de nem házat ismer. A félnomád csak nehezen határozza el magát valamely kalandra, a felsőbbség nyomását itt vagy ott eltűri, a mit a puszta szabad gyermeke nem bír elviselni; vallási elmélkedésekre nagyon hajlandó, míg a nomád örökli a vak babonát, egy szóval: a félnomád, ha pontosan megfigyeljük, érdekes fölvilágosítást ad a legkülönbözőbb kérdésekről, melyek a stabilis társadalmi állapotok keletkezésére vonatkoznak; mert az egyes halvány vonásokról már fölismerhetjük a későbben elkészülő képnek fény- és árnyoldalait.

Nem érdektelen az átmeneti korszak időtartama körül vizsgálódnunk. Az árják a nomád életmód korszakán már régen átmentek s e faj nem egészen megtelepült tagjainak kis töredékeiről, tudniillik a dsemsidi-k, hezare-k, firuzkuhi-k és csihar-ajmak-okról már azért sem lehet szó, mert ethnikai tekintetben az ősi typust és ősi szokásokat elveszítették, a velök szomszédos török-tatárok politikai bonyodalmai által bizonyos faji tulajdonságok kifejtésében megzavartattak. A törökökre vonatkozólag e dologban már

concrét példák után itélhetünk s úgyszólván axioma gyanánt állithatjuk fel, hogy *a letelepült életmódtól határozottan idegenkednek, nomádokból félnomádokká csak a körülmények kényszerítő hatalma tette őket s a félnomád állapotban századokig megmaradnak, ha valamely művelt állam vaskeze vagy valamely szomszédos, békeszerető népnek túlnyomó száma nem kényszeríti őket letelepülésre.* Ezt nehány példával akarjuk illustrálni. Perzsia török lakossága közül csak az a töredék tekinthető teljesen megtelepültnek, a mely — a szeldsukidákkal jövén — a mai Azerbajdsánt lakja, míg e tartomány északi részén lakó sahszevend-ek, karapapak-ok és terekmé-k még mindig fél-nomádok, daczára, hogy már több mint kétszáz évvel ezelőtt jöttek ide a Káspi-tenger déli és keleti partjáról. Az Oxus bal partján, Kerki és Csihardsuj között lakó erszari-k, százötven évvel előbb történt település után is még nagyon gyönge félnomádok; a jomutok Khiva délnyugoti részén még kevésbbé vertek gyökeret s a *kipcsak* néven ismert kara-kirgizek Ferghana keleti részén, a kik már több évszázad óta lakják a Pamir és az Iszik-köl közt levő területet, csak kis részben nevezhetők félnomádoknak. De az állandó lakhely ellen a legnagyobb ellentállást azon kazak-kirgizek tanusítják, a kik már több mint háromszáz év óta a Jaxartes bal partján laknak, a nélkül, hogy eddigelé valami jelentékeny félnomád társadalmat tudtak volna teremteni. A Turkesztán khánságaiban lakó özbegek — a csaknem ezer év alatt a pusztaságról árják közé, a mai khánságok culturalis körébe úgyszólván beleerőszakolt törököknek maradékai — évszázadokig küzdöttek a megtelepült életmód heterogén föltételei ellen s még ma is magokon hordják, életük sok vonásában, a «kénytelen letelepült» bélyegét. Sőt van az oszmánoknak is két töre-

déke, tudniillik a *türkmenek* Szivasz körül és a *jürükök* (azaz vándorlók) Bruszsza környékén, a kik egy, később keletről nyugotra nyomúlt, szeldsuk eredetű törzshez tartoztak s egész mai napig nem tudtak lemondani a nomád életről.

Egészen haszontalan munka volna tehát azon kérdéssel foglalkozni, hogy mennyi időre volna szükség, a míg valamely török eredetű nomád néptörzs letelepült, földmívelő és békés foglalkozást űző néppé vált; mert — a mint a tapasztalat mutatja — ilyen kisérlet az ázsiai talajon — kevés kivétellel — *soha sem* s Európában csak ott sikerült, a hol a bevándorolt nomádokat a megtelepült lakosságnak majoritása úgyszólván elnyomta. Tehát az időtartam kérdését mellőzve, jobban megérdemli a fáradságot, ha azon okokat kutatjuk, a melyek ezen, a rendezett állapotokhoz és békés életmódhoz szokott ember előtt különösnek látszó kivánságnak, helyesebben mondva: a jobb életmóddal szemben való makacsságnak motivumai gyanánt szerepeltek. Ennek magyarázatában legelőbb is a *felsőség érzetével* találkozunk, melyet a nomád a megtelepülttel szemben táplál s minden időben ki is mutatott. Hogy vajjon az emberben levő szabadságvágy, mely a röghez való tapadás által nem növekedik, hanem inkább csorbát szenved, vagy pedig a vándoréletben erősebben föllépő ujsági inger s az életben való gyorsabb és gyakoribb váltakozás-e a nagyobb befolyású, nehezen lehetne meghatározni. Mi azt hiszszük, hogy mind a kettő együtt költi fel a puszta fiának keblében ezen érzelmet s az a meggyőződése támad, hogy ő, a kit nem korlátoz sem határvonal a hazájában, sem törvény a cselekvésében, szabadabb és boldogabb ember, mint a szilárd épület és a stabilis életmód védelme alatt élő embertársai. Ehhez járúl még a vérnek

s eredetnek nagyobb tisztasága, melylyel a nomád a megtelepülttel szemben kérkedik, még pedig jogosan kérkedik; mert ha az aristocraticus igényeket akarnók mérlegelni, mindig a nomádé volna a győzelem a megtelepült fölött. Az Enezeh-, vagy Samr-törzsből való beduin mindig megvetéssel tekint az arab pusztaság északkeleti és északnyugoti szélén levő városi lakókra, vagyis iraki és syriai törzsrokonaira. Nem tagadja ugyan meg a vérrokonságot, de fattyúknak, keverékeknek nevezi őket, a mit valóban megérdemelnek; mert az a nép, mely falakat épít, földet művel és békés foglalkozásra adta magát, a fajkereszteződésnek szabad útat engedett s ethnikai tekintetben hihetetlenül gyors idő alatt kivetkőzik nemzetiségéből. S a milyen a syriai és iraki a beduin előtt, épen olyan az özbeg és kurama a kirgiz és turkomán előtt, mindkettő elpuhult és elromlott embereket — bár törököket — lát az elsőkben s e lenézést mindenféle gúnyszavakban fejezi ki; ámbár az özbeg, a syriaihoz hasonlítva, még csak a félnomád nevet érdemli meg. Második motivumnak tekinthetjük a nomádnak természetében mélyen gyökeret vert *conservativismust*, melynél fogva a világ folyásában előforduló minden újítás ellen nagyobb megátalkodottságot tanusít, mint más, szintén ázsiai cultura emlőjén nevekedett keleti nép. A skythákna Elő-Ázsiába való nyomulása óta a Kr. e. VII. században, egészen az özbegeknek Közép-Ázsiában való győzelmeig azt mutatja a történelem, hogy a nomádok, habár évszázadokig uralkodtak is művelt tartományok fölött, a meghódított letelepült lakossággal soha sem amalgamizálódtak tökéletesen, s még a nyelv, erkölcsök és szokások átvétele mellett is a vezérszerep megtartása által tűntek ki s a kardhoz szokott kezöket földművelésre és békés mesterségekre csak ritkán használták.

Az oszmánok már hatszáz év óta uralkodnak örmények, arabok, görögök és szlávok fölött s még mindig szabad ég alatt tanyáznak s mint natio militans a békés életmód egy terén sem tudtak kitűnni. E jelenségnek oka természetesen nem ethnikai s physikai sajátságokban rejlik, mint tévesen hiszik, hanem a politikai constellatiókban, de a tény változatlan marad s ezt vizsgálódásunknál nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Nem nevezetes dolog-e, hogy a nomádoknak életnézete, taktikája és politikája, úgy az ó-, mint az újkorban, a föld legkülönbözőbb pontjain, mindig egy és ugyanaz volt? A mint a «*pásztorok*» Kr. e. 2300-ban az akkor már virágzó Egyptomba beütöttek, az ott talált culturát elpusztították és a virágzó városok és jól művelt földek romjai közt letelepedve nomád életet folytattak, épen úgy tettek a *szaka*-k Kr. e. 150-ben a görög-baktriai birodalomban, a *húnok* Attila alatt Kr. u. az V. században nyugoton s a *mongolok* a XIII. században a mohammedán Ázsia több pontján. A hol lovaglásra alkalmas sík talajt és legelőül szolgáló réteket bőven találtak, ott hosszabb ideig megmaradtak, primitiv életmódjukat folytatták, semmit sem törődve a leigázott művelt népnek egészen különböző foglalkozásával, a melytől legfölebb egyik vagy másik fegyver javítását tanulták el, s talán később az életnek egy vagy más kényelmét átvették, s csak akkor vonultak el, mikor a bőségben való hiány vagy talán az idegen éghajlat is megritkította soraikat vagy pedig, a megtelepültektől kijátszva, engedniök kellett. A dolgok e szokásos folyásában a nomád nem engedte magát tévútra vezettetni fejedelmének ellenkező irányzása által; mert némely szeldsuk és mongol fejedelemnek a művelődés után való vágya Perzsiában harczosaiknak zömére teljesen hatás nélkül maradt, minthogy az

ilyen törekvések ellenállást keltettek s a civilizálni akaró khán vagy szultán gyülöltté lőn és cserben hagyatott. Kivételek — mint mondottuk — csak ott történnek, hol a nomád — az erősebb majoritástól körülvéve — visszavezető útját elzárva találja, a mint ezt például az alsó Dunához vonúlt török-ugor törzseknél látjuk, de a kik akkor ellenszegűltek a kényszerített letelepedésnek és szelídebb erkölcsök fölvételének, a mint ezt, egyebek közt, legjobban tudjuk a magyaroknak Szent István apostoli és civilisatori törekvései ellen történt föllázadásából.

Még a régi hazából egy új és jobb honnak keresése végett történő utrakelésnek motivumai is meglehetősen hasonlók minden kor nomádjainál. Grigorievnek[1] igaza van azon összefüggésre való utalásában, mely valamely nomád hordának nyugoton való megjelenése és a távol keleten más pusztalakók néptolulása között van, s hogy például a nomád szakáknak a Jaxartesen túl egész India határáig való nyomulása a géták útrakelésén alapszik, a kiket ismét az uzok, ezeket pedig a húnok hozták mozgalomba. A természettől nagyon mozgalmas és örökös vándorlási kedvvel teremtett népnek elegendő egy lökés, hogy az egész, bármily hosszú népláncolatot megrázza, egyik törzs szorítja a másikat s az így létrejött mozgás mindaddig nem jő nyugalomba, a míg a culturalis világ valamely hatalmas fala megállást nem parancsol s a térben és időben való távolság a messze özönlött áramlatot meg nem fosztja az intensivitastól és a hatalomtól. Abban is egyet kell értenünk az említett orosz tudóssal, a mit a föllépett nomád hordák számbeli mennyiségének túlzásáról mond,

[1] Lásd: Journal des Ministeriums der Volksaufklärung, 1875. márczius.

a mely számbeli nagyságot csak a nyugalmukból fölzavart megtelepült népek félelme és képzelődése teremtette, de a mely a valóságban már azért sem volt lehetséges, mert azon, nagyobbrészt csupasz és szegény földek, melyeken ilyen fölötte nagy számú s csak fogyasztó, de semmit nem termelő nomádok átköltöztek volna, sem táplálni, sem fentartani nem tudták volna őket. A mint még mai nap is a Perzsia északi részére beütő turkoman alamanok számát gyakran ezerekre becsülik, pedig valóban legfölebb csak *néhány százra* rug, épen úgy a mongol invasiónak perzsa krónikásai százezerekről meséltek, míg a Dsingiz által nyugoti Ázsia meghódítására küldött hadtest csak két tumanból, azaz 20.000 emberből állott, épen így a magyar krónikások 800.000, sőt egy millió magyarról beszélnek, kik a Kárpátokon keresztül Pannoniába jöttek, pedig — tekintve az élelmezési nehézségeket azon időben — e számnak alig negyedrészét lehet fölvenni.

Ezen általános szemlélődés után most már a nomádok külső és belső életének rajzolásához fogunk. Erkölcsi életöket épen azon színekkel akarjuk lefesteni, a mely színekben láttuk mi, vagy látták mások részint előttünk, részint utánunk.[2] Olyan kép lesz ez, mely, az utolsó évtizedben végbement változások daczára, legnagyobb részben a mai állapotokra is illik. E képben csak az általános vonásokat tüntetjük fel, míg a specialis sajátságokról az egyes nomád törzsek tárgyalásánál teszünk említést.

[2] Különösen kiemelendők ZAGRJASSZKI és KHAROSKHIN czikkei a «Turkesztanszkija Vjedomoszti» első évfolyamaiban.

1. Törzsek, nemzetségek és családok.

A török nép ethnographiájában kevés olyan pont van, a mely annyi nehézséget okozna, mint az összes nép fő- és alosztályainak csak valamennyire is pontos megjelölése. E tekintetben olyan képpel van dolgunk, a melyből hiányzik a stabilitás; mert főbb vonásai az egyes népcsoportoknak századokig tartó ingadozása következtében összefolytak, annyira, hogy a legnagyobb gondossággal és beható tanulmányozás után is alig lehet őket meghatározni. E körülmény okának első sorban az uralkodó nomád jellemet és a kaland-hajhászat meg a harczvágy következtében könnyen átalakuló képegészet kell tartanunk, míg másodszor az erre vonatkozó tudatlanságunk nagy mértékben onnan is ered, hogy a törökök akkori belső viszonyairól és őshazájuknak történeti multjáról hiányos ismereteink vannak. A hol az említett okok valamelyike hiányzik, ott némileg intensivebb a világosság, vagyis a már hosszabb idő óta megtelepült, sőt néha-néha a félnomád törököknél is meglehetősen állandó formában maradt fönn a generikus nomenclatura s több száz évvel hátrább eső korra vezethet vissza, a mit azonban a pusztaság örökké vándorló fiainál semmiesetre sem találhatunk fel.

Mielőtt tehát e bonyolult viszonynak genesisére áttérnénk, előlegesen megjegyzem, hogy az osztályozás általában részint ethnico-socialis, részint politikai eredetű s hogy a nomenclatura nyelvi jellemének pontos tekintetbevételével nem kicsinylendő segédeszközt szolgáltat ethnologiai kutatásunkhoz. Az ethnico-socialis elválásra, azaz valamely nomád népcsoport fő- és al-osztályainak keletkezésére

vonatkozólag nem szükséges kiemelni, hogy erre először a lélekszám folytonos nagyobbodása s az ennek következtében beállott hiány elegendő legelőkben, másodszor az utóbbi körülménynyel összefüggő, vagy másféle indokokból eredő belső zavarok és háborúk adnak alkalmat. A mint a dolgok békés fejlődése mellett az *aul*-ból (sátorcsoport, egy-egy falu) egy emberöltő folyamán két, néha három aul lesz, mert az új házaspároknak a család szorosabb köréből megválva új ault kell alapítaniok: épen úgy növekszik — a természet törvényei következtében — az *uruk* (család) *tire*-vé (nemzetség), ez pedig *ulusz*-szá (néptörzs). Az ilyen békés és természetszerű csoportosulás alkalmával az új csoport — minthogy a közös családi kötelektől való megváláskor új nevet is kell fölvennie — vagy akszakaljának, illetőleg vezetőjének nevét — a kinek vezetése alatt történt az új haza választása — vagy ez utóbbinak geographiai nevét veszi föl, vagy végre valamely kedvelt, a különválók charakteristikumát kifejező megnevezésből lesz az illető gyüjtőnév, a mely talán kezdetben gúnynév gyanánt szerepel, de mégis idővel az illetők fölveszik és viselik. Ezen esetben, ha törökökről van szó, a genealogiai nomenclatura tiszta török és túlnyomólag tulajdonság-név szokott lenni, természetesen az olyan nemzetségnevek kivételével, melyek idegen, azaz arab-perzsa culturalis befolyás korszakában keletkeztek s ennek nyelvi nyomait viselik. Így pl. a *Perreng* (helyesebben purreng, azaz színnel tele), *Szufian* (jámborok), *Dehli*, *Karnasz* (Kjar-naz, kokett) stb. turkomán nemzetségnevek perzsa, míg a *Sejkhlar*, *Ramadan*, *Kuttu-Kadem* és *Baba-Nazar* kirgiz nemzetségnevek arab eredetűek, következőleg újabb keletűek. Tiszta török nevek pl. a turkománoknál: *Aladsa-göz* (tarka szem), *Kongor* (barna), *Jaszi* (sík, síma), *Erkekli* (férfias), *Szigirsziki* (bika-

csök), *Kösze* (szakáltalan) stb., a kazak-kirgizeknél: *Karaszakal* (fekete szakál), *Kök-dsarli* (zöld lejtőről való), *Uzun* hosszú), stb., a kara-kirgizeknél: *Talkan* (puha, lágy), *Cson-bagis*, (nagy szarvas), *Dseti-kul* (hét rabszolga), *Tönteg* (kamasz), stb. Megjegyzendő, hogy ez a tiszta török nomenclatura leginkább az alosztályokra vonatkozik; mert ez legtöbb esetben külső, vagy politikai befolyás hozzájárulása nélkül, belső mozgalmakra vezethető vissza s magában a nép szájában keletkezett, míg pl. a főosztályok, vagy törzsek nomenclaturája a történelmi események bélyegét viseli magán s csak ott tudta megőrizni genuin-török jellemét, a hol az események vihara gyorsan átvonult, vagy nem volt nagyon erős. Csak e körülmény tekintetbevétele mellett érthető — s ebben mi érdekes históriai tényt látunk — hogy a törzsek nevei között a turkománoknál — a kik a mongol hordák lökésének nem voltak oly erősen kitéve, vagy nem akartak velök egyesülni mint segédcsapatok — találkozik ugyan arab és perzsa, de *mongol* eredetű nem; míg a kazak- és kara-kirgizek, kara-kalpakok és özbegek főosztályainak túlnyomólag mongol neve van. Ilyenek pl. a *Dürmen* (mong. dörben, azaz négy), *Najman* (mong. najman, nyolcz), *Arat* (erdei ember), *Kijat, Nöküz, Miten, Dselair* stb. törzsnevek, a melyek természetesen azon erős befolyásnak tulajdonítandók, melyet a mongolok a XIII. században Közép-Ázsia nomád népeire gyakoroltak s valóban minden dologban olyan megrázkódást okoztak, a melyhez hasonlót a keleti világnak historiailag ismert korszakában aligha lehet kimutatni. Dsingiz khánnak nyugoti Ázsia ellen intézett győzelmes hadjárata volt az, a mi a pusztaságon mindent fenekestűl felfordított, össze-vissza egymásra hányt, a legkülönbözőbb elemeket egymáshoz csatolta s a khánságok északi részén lakó törökök közt egészen új ethnikai alaku-

latokat idézett elő. Csak így érthető, hogy ma egy ugyanazon törzsnevet különböző ethnice és socialiter egymástól külön levő népcsoportoknál feltaláljuk, így pl. a Kungrat, Najman, Kipcsak, Kitaj, stb., — leginkább mongol eredetű nevek — egyformán megvannak az özbegek, kirgizek, karakalpakok és kara-kirgizek közt, természetesen mindenütt mint törzsnevek; míg némely nemzetségnevek egyezése, például Tersztamgalu a kirgizeknél s kara-kalpakoknál, Kandsigali, Burundsuk, és Sejkh a turkománoknál és kirgizeknél, inkább véletlennek, mint a genealogiai rokonság csalhatatlan jelének tekinthető.

A mondottak után tehát a török törzs- és nemzetségnevek egész nomenclaturáját bátran két részre oszthatjuk s az előbbieknek keletkezését épen úgy politikai, mint az utóbbiakét tisztán ethnico-socialis motivumoknak tulajdoníthatjuk. Mint számos históriai példából látjuk, valamely harczosnak sikeres katonai pályája elég volt arra, hogy ennek nevét mindazon népelemek nemzetség-, vagy törzsnevévé tegye, a melyek zászlója alatt szolgáltak és hosszabb háborúskodásban vezetése alatt egyesültek. Így keletkeztek a szeldsuk, özbeg, csagataj és oszmán nevek, a mely politikai nevek fölvétele után nem belső, hanem külső változás állt be és olyan ethnikai alakulás történt, a melynek természetesen rendkívüli események alkalmával ismét más új neveknek kellett helyt adni. Fájdalom, a némileg megbízható történelmi adataink a török nép belső életéről csak a XIII. századból valók, s azonfelül még a mongol krónikások mythikus forrásaiból erednek; de az ott előforduló adatok a törzsnevek fölcseréléséről való nézetünket megerősítik. Így említi Rasid-ed-din a törökök eredetének történetében a Kipcsak, Kilics, Kangli, Karluk, Najman, Ujgur, Mangit, Kerait, Tatar és más törzseket, melyeknél

— mint a sok mongol névből látható — a nemzeti török törzsnevek már idegen, azaz mongol nevekkel vannak fölcserélve, föltéve, hogy azon mythikus korszakban nem képeztek egy és ugyanazon népet, a mit aligha lehetne elfogadni. Rasid-ed-din óta, a kit tudvalevőleg a későbbi keleti historikusok csaknem mindnyájan másoltak, a történelmi hagyomány keveset foglalkozik a török nép egyes törzseinek, vagy nemzetségeinek fölszámlálásával, s csak a Sejbaniname költőjének, t. i. a kharezmi Mehemmed Szalih herczegnek köszönhetünk néhány erre vonatkozó adatot; ugyanis ott, a hol az özbeg fejedelem segédcsapatairól van szó,[3] fölemlíti egyebek közt a Szihijut (? ma ismeretlen), Kijat, Kungrat, Borkut, Mangit, Najman, Dürmen, Ösün, Dselair, Karlik, Szolduz, Nöküz, Ojrat és Tatar törzseket, a melyek mindnyájan az özbeg fejedelem párthíveiképen, tehát mint özbegek szerepelnek; míg másrészről Baber emlékiratában a föntebbi nevek némelyikével törökök (az özbeg fejedelem ellenségei) és mongolok vannak megnevezve. A mint látható, a mondott korszak legjobban feltünteti az átalakulás processusát, a mely — a mi Közép-Ázsiát illeti, — ott kevés megszakítással egészen a mai napig folytatódott s némileg magyarázatát adja annak, hogy — specialiter az özbegekről szólva — miért különböznek oly nagyon még ma is a törzsek számára és neveire vonatkozó adatok. Én és Burnes Sándor harminczkét özbeg törzsről hallottunk beszélni, Kharoskhin[4] ellenben már kilenczvenkettőt említ, a mi nyilván csak hallomás után van írva, mert ezen orosz utazó nem sorolta fel őket.

[3] Abulghazinál: *Szakut*, Berezinnél ellenben: *Szukhajut*.

[4] Szbornik, Sztatei kazajuscsikhszja do Turkesztanszkago kraja (St.-Petersburg, 1876.) 496. lap.

Az adatoknak egy másik eltérését is megtalálhatja az olvasó, ha az én tudósításomat a turkománok felosztásáról összehasonlítja Galkinnak — a ki csak fölületes szemlélő volt — a Zapiszki 1867. évfolyamában közölt adataival. S mégis a turkománok, a mi az eredetiséget illeti, legtisztábban megőrizték magukat!

E confusioban a török nép egyes osztályainak törzs- és nemzetségneveire vonatkozólag csak annyit lehet határozottan állítani, hogy eddigelé mindnyájok között a turkománok tudtak legtöbb eredménynyel ellentállni az idegen politikai befolyásnak. Másodszor hogy a törzsekre és nemzetségekre való osztásnak systematikus keresztülvitele olyan mértékben csökken, a mily mértékben valamely nép, a vándoréletről lemondva, szilárd lakáshoz szokik, ennélfogva a krími tatárok, azerbajdsániak és oszmánok már évszázadokkal ezelőtt elfelejtették nemzetiségi neveiket vagy pedig semmi fontosságot nem tulajdonítanak nekik. Harmadszor, hogy a nomádoknál csak a törzsek nevei bírnak politikai jelentőséggel, de a nemzetségekéi nem, míg a nemzetség- és családnevek annál fontosabbak szoktak lenni a társadalmi összetartozás dolgában.

2. Jajlak (nyári lakás).

Azon nagy ünnepiességet, melylyel a noruz-t (tavaszi napéj-egyenlőség) a culturája miatt már az ó-korban hires irániaknál még ma is ünneplik, csak akkor fogjuk teljesen érteni, ha ismerjük azon izgalmas örömöt és boldogsági érzelmet, melylyel a culturának primitiv stádiumán álló ember, nevezetesen a nomád a tavasznak kezdetét üdvözli. A nyarat, vagy tavaszt — mely két fogalomra csak egy

elnevezésök van a török-tatároknak — *jaj-*, vagy *jaz*-nak nevezik, a mi szó szerint «kiterülés, elterülés.» A kiterjeszkedés, elszéledés a bő térségben legjobban gyönyörködő ural-altaji előtt mindig a földi élvezetek legszebb ideálja volt, különösen pedig akkor, ha annak volt ideje, hogy a szűk sátort — melyben az éghajlat viszontagságai hónapokon át úgy szólván fogságban tartották — elhagyja s a szabad természettel és a pusztaság határtalan területével fölcserélje. Már azon időszakokban, melyeket a nomád *Koj-kozladi-* (a juhnak bárányozása, ellése) és *Bije-bagladi*-nak (a kanczának csikózása) nevez — a melyek nyomban a noruzra következnek, a mi körülbelül április közepére, vagy végére esik — már akkor megteszik a téli sátor lebontására való előkészületet. A sátornak kettős borítékát lassankint leszedik, egyes czölöpöket megingatnak helyökön s mivel épen ezen időtájban adnak legtöbb tejet az állatok, az élelmiszerek, mint: sajt, író, kimisz készítésével nagyon buzgón foglalatoskodnak. Ez ugyanis a legkedvesebb vendégnek, a nyárnak fogadása, mely nem sokára megérkezik; s alig váltotta föl az e közben beállott *Kuralaj*-t (az eső és szél időszaka) a *Biskonak* (május eleje), a fiatal emberek már is messze kimennek a pusztaságra a ménessel és tevenyájjal, a juhokat készen tartják az útra, míg a leányok és asszonyok a sátor lebontásával s a készen álló tevék megterhelésével foglalkoznak.

S most mennek tovább napokon, heteken, sőt hónapokon át megszakítás nélkül egyik legelőről a másikra, egyik kúttól a másikhoz s a pusztaság mélyen fekvő helyeiről a hófedte hegycsúcsok alatt elvonuló völgyekbe, mindenüvé, a hol a természet puha füvet növeszt és iható vizet bocsát a föld szinére. A mily sokféle a talaj minősége, oly tarka és különböző az állatok táplálkozására szolgáló

növényvilág, melynek botanikai nomenclaturájában a puszták fia egészen otthonosnak érzi magát s már távolról meg tudja különböztetni, hogy ez vagy az a terület a tevéknek, lovaknak, juhoknak vagy szarvasmarháknak adja-e meg saját kedvelt táplálékukat. Magától érthető, hogy a lónak, mint a legnemesebb és legkedveltebb háziállatnak, a legjobb legelő helyeket tartják fenn s csak ez után következnek a tevék és juhok, melyeknek bizonyos tövisbokrokat és sós tartalmú füveket engednek át, sőt az utóbbi állatokat általában külön legelő helyre terelik, mert a füvet széttiporják s más állatokra nézve hasznavehetetlenné teszik. Mint ZAGRJASSZKInak a «Turkesztanszkija Vjedomoszti» 1874. évfolyamában közölt czikkéből láthatjuk, a kirgizek a következő növényeket tartják az egyes állatok legjobb tápszerének. *A lovak számára:* kudja,[5] torlau kojan, karta, ibelek, kaparbas, börgün, rang, majkara; homokos helyen: zigir (olajnövény), irkek (taraczkfű, triticum repens), szilszi, vagy szilti és karabarak (salsola cali) és nedves talajon jonuska (lóhere), kijak (sás, triticum repens), adsarik, csizanal, terszken, kara-bas, ak-bas. A puszta más részén termő s a lovak által kedvelt növények még: büj-bejin, isz-bejin, köz-oti (Bathengel, gamandor tarorja), bos-jusau (az izsóp egy neme), bat-taun, mija (édes gyökér), teren, kirik, büün-szöjek, ketre és csij (nád, káka?).

A juhok számára: csair (mező?), japran, karga, tujak, bozganak, kiz-csallak, dsaukaszin, imris, balkuraj, csigir, kaurak-kuraj, temirtiken (vastövis?), jantak (gyanta?),

[5] E növényeket talán csak KIRJEVSZKInek «Flora nasikh szrednje-aziaczkikh vladenieh» (1876) czímű műve segélyével lehetne meghatározni, de minden fáradságom mellett sem voltam oly szerencsés, hogy ebből egy példányt szerezhettem volna. A meglevő szótárak nem adnak felvilágosítást a növények neveiről.

kökbek, tumar-bujau, juva, karpau, bajalis, ilgau, jalmankulan, kurt-asi (féreg-eledel?), izen, dsuzgun (calligonum caput Medusæ), kijik-otu (szarvas-fű?), kujan-tabak (nyúltalp?), jol-kök (úti fű?), balausza, adraszpan, küszek, jube, kumarcsak, ak-jonuska (fehér lóhere?), kurtka-csas (öregasszony haja?), kizinke, taszma-csagir, buzaubas (borjúfej?), maj-csup (zsír-fű?), balik-köz (hal szeme?), turgajoti (darufű?), tünkarin (igen sötét), kara-burkhan, kur-kara, szari-szuzan (sárga liliom?), szirtik, csirmaun (felfutó növény), csingli, csiten (sövény?), ak-kungrau (fehér harang?), szigan, tike-szakal (merev szakál?), kustamir (kettős ér?), kizil-csüp (vörös forgács?), tün szinir, atekulau, ak-dsuszan. Az itatóhelyen legjobban szeretik a juhok a következőket: izen, dsuzgun, taszma-csagir, ak-kungrau, kurtka-csas, kizinke, kulk-unbe, kumarcsak.

A szarvasmarha számára: kamis (nád, káka), battauk, szelej, kude, bitege, csalgin, torlau, jonuska (lóhere) és jusan (izsóp).

A tevék számára: alabuta, a lúdláb (libatopp, chenopodium rubrum), kökbük, tirszken, dsüren, börgün, karszuk, szuran, kurkara, karabaran, balik-köz (hal szeme), japtal, kurtasi, japrel, csair, izen, csagir, dsingil s ezenkívül még a kisebb cserjék és a szakszaul vékony ágai.

Minthogy a növényvilág Közép-Ázsia és délnyugoti Szibiria egész területén kevés kivétellel ugyanaz, ennél fogva, ha nem is a nomenclatura, de a használat tekintetében, csak kevés különbség van a nomádok között. A növénynemekben való választást egészen az állatok tetszésére bízzák, ők magok pedig annak a szemlélésében gyönyörködnek, hogy a tél folyamán lesoványodott állatok egy hónap eltelte alatt ismét kerekded formát nyernek, ugrálnak és egymással játszanak. A nyár tehát igazán az az idő-

szak, a mely a nomádnak valódi boldogságot szerez; mindenki örömmel lát a maga dolga után s minden foglalkozást, még a legnehezebbet is szórakozásnak tekintik. A minduntalan való gondoskodás, a szüntelen őrködés a rabló farkasok gyakori támadásai ellen épen oly kevéssé fárasztja el a pásztort, mint a fejés, sajtcsinálás munkája, a sátor felállítása és lebontása a családnak női tagjait; s míg az előbbiek e mellett kisebb kézimunkákat végeznek, vagy vadászaton kalandok után járnak, az utóbbiak ugyanezen munkaidőben még házi iparral is foglalatoskodnak. Magam is láttam az Oxus mindkét partján turkománok és kirgizek közt, hogy már korán reggel asszonyok és leányok a sátor előtt nemez-kallással foglalkoztak, olyan formán, hogy egymás mellé sorakozva a gyékénybe takart nemezt erős taposás közben tovább-tovább hengergették; mások pedig a földön ülve egy öreg matrona vezetése alatt a szép szőnyegek fáradságos és művészi készítésével valának elfoglalva; mások ismét, bizonyos távolságban, teveszőrt vagy juhgyapjút gerebeneztek vagy pedig sajtot (kurut) raktak ki a napfényre száradni. Egy szóval a nyár mindenikre nézve élet és sürgés-forgás, csak a paterfamilias-ra nézve nem; mert ő a napi teendők legkisebb részét tartja fönn magának s leginkább a sátor árnyékában fekszik egész hosszában kinyujtózkodva s álmát legfölebb csak a gyakori és bőséges étkezés szakítja félbe. Csak a nyár vége felé, mikor a juhok második nyirása is megtörtént, mikor a lovak nehány hónapi bő legeléstől megkövéredtek s megerősödtek és mikor a már hosszabb éjszakák a nagyobb darab földre való titkos kirándulásra alkalmat adnak, csak akkor kezdenek fürgébbek lenni a család férfi tagjai; mert most van ideje a nyáron tervezett rabló és boszuálló portyázásoknak, melyek többé vagy kevésbbé nyomós okokból, de

leginkább csak korlátlan kaland-vágyból történnek s részint magokra a nomádokra, részint a szomszédos mívelt országok lakosaira oly sok bajt hoznak s annyi ember életének és javainak periodikus pusztulását idézik elő. Ma már természetesen e veszedelmes szokás elébe gátot vetett a nomádok tulajdonképen való szabad területének mindinkább szűkülő határa, a mennyiben a kirgizek közt immár mindig ritkábbak a *baranták*, de a turkománoknál e részben még nem igen történt változás, Perzsia északi részén még minden őszszel gyakoriak a rabló beütések s ezen időszakban éri a legtöbb szerencsétlen iránit a rabszolgaság kemény sorsa.

3. Játékok és mulatságok.

A nyár eleje és utolja képezi azon időszakot is, melyben legjobban szeretnek a nomádok bizonyos ünnepeket és nyilvános játékokat tartani, melyek közül igen sokon megmaradt még az ősidők erkölcsi világának számos szép vonása, minélfogva méltán megérdemlik teljes figyelmünket. A *versenylovaglás* (kosturma, vagy csapau) volt és marad mindig a nomádnak legkedvesebb mulatsága, mire a nagy kiterjedésű síkságok és a mindig különös szorgalommal űzött lótenyésztés elég alkalmat adnak. A megfutandó tér hossza három és hat, sőt néha négy és nyolcz mérföld közt váltakozik, a szerint t. i., a mint a nomádoknak kisebb, vagy nagyobb bizalmuk van lovaik fajtájában és jóságában. Épen így váltakozik a jutalom is, az ünnepély rendezőjének vagyoni állása szerint, egyszer, kétszer, vagy háromszor «*kilencz*» közt, értve ez alatt kilencz ruhadarabot, kilencz juhot, kilencz tevét, kilencz lovat stb. Mielőtt a verseny megkezdődnék, a futásban résztvevőknek muto-

gatniok kell magokat lovaikkal együtt az összegyűlt népség előtt, a mely természetesen minden lovászati tudományát kimutatni igyekszik s egyik ezen, másik azon lónak jósolja a győzelmet, bár egyikök sem vesz részt fogadásban. Az indulásra trombitával adnak jelt s az izgatottság csak addig tart, míg a szemlélők a teljes erőjökből lovaglókat láthatják; mert a czélpont gyakran igen távol van, melynél a versenyzőket csak az előreküldött versenybíró fogadja, a ki ismét visszavezeti őket, hogy az indulópontnál az ajándékokat s az ott várakozó barátjaik gratulatióit átvegyék. Egy másik, még kedveltebb módja a versenylovaglásnak az, mikor a versenyzőknek a pályatért egy lovaglás alatt kell megfutni oda és vissza, mely alkalommal a szemlélők izgatottsága annál inkább növekszik, mert a távolban látszó pontot mindenki igyekszik fölismerni — a mennyire a fölszálló porfelhő engedi — s mindenki élénk figyelemmel kíséri a lovak erőlködését. — Egy másik, mulatságosabb versenyfutás az ú. n. *Kiz-kovu*, azaz *leány-vadászat*, mikor ugyanis egy csoport lovas leány — a kik, mint a férfiak, nyereg nélkül ülnek a ló hátán — egy csoport lovas ifjúval mérkőzik meg a harczban. Egy leány előugrat lovával, enyelgő módon tréfás szavakat mond az ifjaknak s azzal, mint a szél, gyorsan ellovagol. A legtöbb esetben az ingerkedés már irányozva van valamelyik ifjúhoz s az illetőnek most a leány után kell vágtatnia, hogy utolérje és erőszakosan visszahozza. Erre aztán érdekes ide s tova lovaglás keletkezik. A leánynak, ha még oly nagyon szereti is üldözőjét, illedelemből ügyes oldalra-ugrásokkal kell kitérnie, néha korbácsütéssel is védelmeznie magát s ha végre erővel, vagy érzelmei által legyőzetik, akkor a győzőt egy csókkal jutalmazza meg, annak nyergébe ül s így jelenik meg a közönség előtt. De ha a leány látja, hogy nem szivé-

nek választottja üldözi, akkor az üldözőre nehéz játék vár. Egy ideig csak futnak s ha az epedő szerelmes semmit sem tud véghez vinni erővel, a szerep fölcserélődik; mert ő lesz az üldözött, a leány pedig az üldöző, a ki a tolakodónak korbácsütéseket osztogatva a férfiak csoportjába kergeti vissza, hol gúny és gyalázat vár reá. Az utóbbi esetben óvakodnia kell a férfinak attól, hogy a leánynak viszonozza az ütéseket; mert ha ezt megteszi, a többi fiatal emberek rárohannak s az a veszély érheti, hogy agyonverik. A leányvadászathoz hasonló játék a *Kök-Büri*, azaz: *zöld farkas*, mely leginkább a turkománoknál van szokásban, de egyéb nomádoknál is feltalálható. Ezen alkalommal a leányt nem egy, hanem több fiatal ember üldözi, kik mindnyájan azon iparkodnak, hogy a leány öléből kikapják a bárányt, vagy gödölyét s ez által megszerezzék magoknak a jutalmúl adandó csókot. Az üldöző lovasnak csak akkor szabad hatalmába ejteni a leány ölében levő állatot, ha, a leggyorsabb futásban mellette lovagolva, egyik kezével megkaphatja. De ha két kézzel fogja meg, vagy a leányt — elébe lovagolva — feltartóztatni akarja, akkor jogában áll emennek korbácsütésekkel szabadulni meg támadójától. Ha sikerül valakinek a bárányt elkapni tőle, az illetőt kökbüri-nek nevezik s a leány azt megcsókolja, az pedig diadallal vezeti vissza a leányt az ünnepiesség helyszínére.

A párviadal — mely hasonló a mi középkori tornajátékainkhoz — szintén ismeretes a nomádoknál *Szogus*, *Szokus* (azaz: verekedés) név alatt, mikor ugyanis a küzdők lóháton ülve s tompa lándzsával fegyverkezve rohanják meg egymást. Ilyenkor a harczosok több ruhát öltenek fel, fejöket vászonkendőkkel körülcsavarják s néha pánczélinget is húznak magokra, hogy a lándzsa döfése és szúrása ellen jobban védve legyenek. Minthogy a bajnokok mind-

egyike más nemzetséget képvisel, a párviadal heve átragad a szemlélőkre is; a clan becsülete forog szóban s ezért a harcz oly nagy tűzzel folyik, hogy gyakran a súlyosan megsebesült bajnok még életveszély mellett sem akar engedni. Győztesnek csak azt tekintik, a ki képes ellenfelét a nyeregből kiemelni és a földre dobni, a mit ha megtett, megkapja a versenydíjat, mely több lóból és tevéből áll. Az elkeseredés néha oly huzamos, hogy e játékkal gyakran hosszasan tartó ellenségeskedések (baranta) magját vetik el.

A magányosabb jellegű játékok között a *versenyfutást* és *birkózást* kedvelik. De legnagyobb elterjedésnek örvendett a török népnél eleitől fogva az *Asik*, vagyis a juhok bokacsontjaival való játszás, a koczkajáték egy neme, melynél nagyobb betételek is történnek. A csontocska, alakulata szerint, különbözőleg van elnevezve; a homorú, nyeregszerű oldala: *cseke*, vagy kirgizesen *seke*, hegyes, éles része: *alcsi*, vagy *alsi*, lapos oldala pedig *tava*, vagy *taka*. A négy, vagy néha nyolcz csontocska feldobásakor a játszók tetszés szerint kiáltják: «én cseké re játszom!» «én alsi-ra!» «én tavá-ra!» s a kinek legtöbb csontocskája esett az említette oldalra, az nyerte meg a játékot. A *kumalak*, vagyis a ganaj-golyócskákkal való játék, a gyors kézmozgáson alapszik s a gyermekek mulatságául szolgál; míg a többi játékokat, milyenek pl. a Tajak-kiszimi, Esek-jagri, melyekről már beszéltem «Vázlatok Közép-Ázsiából» cz. művemben (lásd a 248. l.), mint egyes törzsek sajátságait könyvünk illető helyén fogjuk említeni. Nem kevésbbé kedvelt játék a kirgizeknél és turkománoknál az ú. n. *Tokuz-ad*, a páros-e vagy páratlan egy neme, a mit egy, tizennyolcz lyukkal, vagy kis mélyedéssel ellátott deszkán — kilencz lyuk esvén egy sorba — úgy játszanak, hogy az illető játszóknak az

utolsó lyukban páros számú dióféléje legyen — mert ezzel játszanak, — ellenkező esetben elvesztik betételüket.

A *zene* és a *hangszerek*, melyek leginkább valódi török eredetűek, jelentékeny szerepet játszanak a nomádok mulatságaiban. Első helyen a *koboz*, vagy *kobuz* (guitarre és hegedű), ezüstfából csinált két húros hangszer áll, melyen vagy az ujjakkal, vagy lószőrből készült ívvel játszanak s mely a dalok, vagy költői előadás kiséretéhez illő melancholikus, szomorú hangokat ad s a dalnok énekét ismétli. A *kobuz*, vagy *komuz* (ó-török *komur*) alatt egy fuvolát is értenek, melyet — mint a guitarre-t — szintén éneklésnél használnak. Ehhez hasonló a *szipozga*, pásztori síp; míg a perzsa cultura befolyásából vett *zurna*, azaz trombita, inkább hivatalos jellegű, ünnepek alkalmával és háborúban használtatik. A kirgizek zurná-ja felül hegyes, illetőleg keskeny, alul pedig széles fa-csőből áll, hasonló a mi klarinétunkhoz s nagyon messze elhallatszó hangot ad. A dallamokra vonatkozólag megjegyezzük, hogy azon monoton, panaszos hangok uralkodnak, melyeknek, mint specialis török zenének, a beduinok és iráni félnomádok hasonlónak látszó dalaihoz semmi közük sincs s ez utóbbiaktól abban különböznek, hogy a dünnyögő, félig síró hangokat gyakran — legtöbbször a harmadik vagy negyedik tactusnál — félbeszakítják s aztán ismét folytatják. A török nomádok zenéjének alaphangja, a mongoloktól kezdve egészen az anatóliai jürükökig, egy és ugyanaz s némely kaukazusi népnél is feltalálható.

4. Kislak (téli lakás).

Láttuk az előbbi fejezetben, hogy hogyan zsákmányolja ki a nomád a meleg évszak gyönyöreit szíve kívánsága szerint, hogyan barangol a szabad ég alatt a létezésével szorosan összekötött háziállataival együtt akadálytalanúl és gondatlanúl és — mivel a nyár, azaz: a «kiterjedés, elszéledés és kényelmesség» szó alatt a szabad mozgás korlátlanságát érti, — hogyan ereszti meg kedélyvidámsága fékét is. Ha a nyár a mozgás szabadságát jelenti, a *tél* az összeszorulást, korlátoltatást fejezi ki, vagyis azt, hogy a nomádnak sátorban, vagy — a mi még rosszabb — valamely mélyen fekvő völgy komor és nedves üregében, vagy egy hajdani folyónak medrében kell meghúzódnia; mert a mint nyáron a fensíkokat, a jegeshegyek szomszédságát, szóval az északkeletről fújó, felüdítő s elevenítő szellőt keresik, most ellenkezőleg gondosan kerülik ezeket; mert a szellőből tomboló orkán lett, mely — a dermesztő hideg, a hó és hóviharok őszhajú fúriáinak kiséretében — mindent szikla keménységűvé fagyasztott. A lábas jószágnak, mely nyáron játszva és ugrándozva gyönyörködött a buja legelők puha füvében, most elfonnyadt fűszáron, száraz gyökéren és cserjén rágódva kell tengetni életét. A lábnyi magas havat kell fölkaparnia, hogy valamit találjon, testének gömbölyded formáját és vidámságát elvesztette s lesoványodva, fejét leeresztve áll gazdája előtt, mintha védelmet és segélyt kérne tőle a télnek könyörületlensége ellen! Nem csoda tehát, ha az inség és szomorúság képe, mely a közép-ázsiai pusztaság telét jellemzi, oly híven visszatükröződik a nomád kedélyén és hangulatán.

Ha a zordon évszak beálltával a téli lakást kell fölkeresni, a nomádnak legelső gondja, hogy olyan helyet találjon, a mely nem annyira magának, mint inkább jószágának lehető legalkalmasabb szállásúl szolgál. Az olyan helyek, melyek már előbb is téli szállások voltak, előnyben részesülnek; mert itt az összegyűlt állati ganaj következtében a talaj keményebb, melegebb s a hidegnek kevésbbé van kitéve, míg nedves talajon a juhok könnyen megkaphatják a veszedelmes *baurkurtu*-t (a belekben levő férgek), melytől nemsokára köhögni kezdenek, majd lesoványodnak s végre eldöglenek. A talaj megválasztása mellett legnagyobb gondot fordítanak a jó vízre és bőséges tüzelő anyagra, melyet a nomád a saját életszükségletére használ s október vége felé — a puszta éghajlati viszonyaihoz mérten — felütik a téli sátort, a gazdagok kettős nemeztakaróval, a szegények kákával bevonva s a zúgó buran (északkeleti szél) dühöngése ellen czölöpökkel és kötelekkel biztosítva. A család asszonyainak kötelessége arról gondoskodni, hogy a zsákok *kurut*-tal, azaz részint megszárított, részint zsírban sütött sajttal tele legyenek; hogy szárított húsban, sóban, lisztben és darában ne legyen hiány. Tekintve az említésre alig méltó földmivelést, a kenyeret a legtöbb nomád mindig csak nyalánkságnak tekinti s a szükséges élelmi szereket csak a baromtenyésztés bőséges productumaiból állítja elő. Lehet-e hát azon csudálkozni, hogy a nomád több gondot fordít állatainak, mint saját családjának jóllétére; s hogy az előbbieknek fölötte való nagy pusztulása (*dsut*, vagy *jut*, azaz dög, járvány) egy értelmű reá nézve a teljes megsemmisüléssel? A dsut tulajdonképen nem egyéb, mint az állatok éhszüksége s főleg két okból származik:

a) ha nagyon sok hó esett s a lovak, hogy élelmet keressenek, patáikkal széttapossák a különben is

nyomorúlt fűszárat s így a juhok, tevék és tehenek nem ehetik;

b) ha kevesebb havazás alkalmával a fölszín kőkeménységűvé fagyott, a melyet csak a lovak tudnak áttörni erős patáikkal, de a gyengébb patájú állatok nem s így ezek az éhhalál martalékai lesznek. Ilyen szerencsétlenség el szokta ragadni a nomádtól nyájának felét, sőt gyakran kétharmad részét is s ilyenkor az aul környéke az eldöglött állatok csontvázával van borítva. A szerencsétlen esettől lehangolva, most a tél közepén egy jobb hely keresésére kell indulni a társadalom férfi tagjainak, olyan hely keresésére, hol a kedvezőbb hóesés megkönnyíti az állatok legelését s a fagy, vihar és hózivatar daczára lebontják a téli sátort és tovább költöznek. Ilyen esetekben a puszta némely részén szokásban van a náddal, fahéjjal és gyökerekkel való mesterséges eltartás, de ez már csak a legutolsó kisegítő a szükségben s épen oly kevés haszna van, mint annak, ha a kirgizek orosz gyarmatosokhoz adják barmaikat kiteleltetés végett, mert csak a tizedrészt kapják vissza belőlük. A dsut tehát a legborzasztóbb sorscsapás, a mely a nomádot érheti; barom nélkül egy szem gabonát sem cserélhet a szárt kereskedőtől vagy a nogaji-tatártól, minélfogva az éhen halás veszélyébe jut s van rá példa, hogy a kirgiz ilyen borzasztó időben saját gyermekét adta el egy kab (körülbelől ötven kilogramm) gabonáért.

De ha az éghajlati viszonyok normalis állapotban maradnak, a sátor alatt töltött élet még a pusztai tél legnagyobb hidegsége daczára is, bár a hőmérsék néha —20 vagy —25 R. fokon szokott állni, távolról sem olyan borzasztó, a milyennek mi, városi lakók szoktuk képzelni. A vastag nemez-takarókkal körülvett sátor közepén, a tűzhelyen fellobogó tűz jótékony meleget terjeszt, s mikor

a hosszú téli estéken összegyűl egy társaság a tűz körül, a *baksi* (vándor dalnok) egyik, vagy másik hősnek kalandjait regéli el *kobuz* (három-húros hegedű) kíséretében, mialatt a kimisz-szal telt *turszuk* (tömlő) kézről-kézre jár: ez a csupasz pusztaság fiának épen oly nemes élvezet és gyönyörűség, mint a civilizált embernek az, ha valamely szinház páholyában egy opera dallamait hallgatja.

A napi teendők rendjére, az ősi szokás szerint folytatott életmódra a tél kíséretének egész zsarnoki hadával együtt csak kevés befolyást gyakorol. A férfiak részint sövény (kurum) kerítésével, részint ennek tisztogatásával foglalkoznak, s míg a fiatal emberek a ménest, a teve- és juhnyájat legelőre kísérik és este ismét az aulhoz hajtják, a családnak idősebb férfi tagjai a barmok megolvasásához látnak, vagy a nőknek segítenek egyik vagy másik makacs jószág fejésénél, a nőknek, a kikre különben is a háztartás legtöbb súlya nehezedik; mert ők foglalkoznak a különböző sajt-nemek, egyéb ételek és italok készítésével, tüzelő anyagot hordanak messziről, nemezt kallanak és kötelet fonnak, ruhát szőnek és varrnak, a fiatal borjúkat és saját gyermekeiket ápolják, s ezenfelül még a férfinak lovagló szereire és fegyvereire ügyelnek, míg a férfi számos szabad óráit vadászati kalandokkal tölti el, vagy — a mi ritkább eset — faragó munkában keres szórakozást. Azonban e két foglalkozásról a következőkben fogunk részletesebben beszélni.

5. Vadászat.

A vadászat, a localis viszonyok szerint, kiterjeszkedik madarakra, állatokra, melyeknek bőre a prémet szolgáltatja s ragadozó vadakra, melyeket nyájainak biztonsága

érdekében igyekszik irtani a nomád. A mi a vadászatra használt eszközöket illeti, legrégibbnek kell tartanunk a fogótört *(kapkan)* s a ragadozó madarakat *(kus)*; mert ámbár a fejsze *(balta)*, alabárd (*aj balta*, azaz holdalakú balta) és a bárd *(csakan)* régibb eredetűek is, ezek inkább védekezésre, mintsem a vadállatok szándékos megtámadására szolgáltak. Ma már ott, a hol az iszlam lassankint elterjedt s a koránnak a leölésre vonatkozó parancsait többé, vagy kevésbbé szigorúan megtartják, a vadászat kevésbbé szolgál élelmezési mód gyanánt, mint másféle beszerzés; legtöbb esetben csak mulatság, vagy a háborúhoz nélkülözhetetlen gyakorlat. Ennélfogva nagyjában érvényes szabály gyanánt lehet felállítani, hogy a khánságok északi részén lakó nomádok még jobban kedvelik a vadászatot, mint a délibbek; s hogy úgy ezeknél, mint amazoknál a tulajdonképen való vadászatot vagy a gazdagok gyakorolják kedvtöltésből, vagy a szegények életök fentartása czéljából. Legjobban kedvelik a ragadozó madarakkal való vadászatot; mert bármily fáradságos is Diana e szárnyas tanítványainak fölnevelése és betanítása, a vadász gazdagon megjutalmazva érzi magát az idegfeszítő és ingerlő játék által. Egy jól betanított *börkü̈t* (aquila fulva) ennélfogva gyakran két ló, vagy hat teve árával ér föl, épen ennyire becsülik a jó *tugan*-t (sólyom), legkevesebb értékű az ölyv és méhész-sólyom (falco apivorus). Gazellára, Ovis-poli-ra szokás szerint királysólymot, nyúlra és rókára ölyvet bocsátanak, míg a tigrist (kaplan) és leopárdot legtöbbször törrel és hurokkal fogják meg. Ezen utóbbi sport Közép-Ázsiának csak északi pusztaságán ismeretes; míg az Oxustól délre, vagyis a turkománoknál, az agarakkal való vadászat is szokásos, a mely azonban a szomszédos Perzsiából származott át.

Nagyon érdekes, de csak a kirgiz pusztaságon divatos, a tőrrel, vagy hurokkal való tigris-vadászat, mely a következő előkészületből áll. Egy, körülbelől két arsin (rőf) hosszú és fél arsin széles tuskót teknő alakúlag egy kissé kivájnak, a két massiv végére pedig lyukakat fúrnak, melyeken át lehet húzni egy vastag és erős kötelet. Ezen kifeszített kötél közepén van egy fél arsin hosszú pálcza, melynek végére 6 hüvelyk hosszúságú éles kés van erősítve. Most a tuskót földhöz szegezik s miután a középső kötél úgy van kifeszítve, hogy a pálczán levő kés vízszintesen emelkedik, a pálczára egy kötelet s ennek végére a csaló étek gyanánt szolgáló húsdarabot olyan módon kötik rá, hogy a tigris, mikor a hús után kap, a jól kifeszített kést fölszabadítja, minélfogva ez a gyors fölpattanás következtében halálos sebet ejt az állaton. Ez a fegyver rendkívül ritkán hibázza el hatását, s legjobb esetben is csak nehány lépésnyire húzódhatik vissza a megsebzett tigris. Ezen kívül még a sátor faállványainak, vagy rácsozatának *(kerege)* segélyével is vadásznak tigrisre, a mely eszközt — mivel két, egymáson keresztül tett rúddal hordozható — lőtávolságra viszik a tigrishez. Az első megsebesítéskor az erős szerkezetű rácshoz rohan a tigris, a hol dsidadöfésekkel, kard- és balta-vágásokkal megölik. A dühbe jött vad ilyenkor az ellene szögezett fegyver meztelen vasát fogaival megragadja s nem ritkán húsdarabot szakít ki támadója karjából.

Lőfegyverekkel (leginkább az Európában a XIV. és XV. században használt primitiv szerkezetű kanóczos puskát ismerik, de még ez is ritka) nem szeret a nomád vadászni s jogosan, mert a rossz fegyver s a még rosszabb lőpor csak szégyenére válik minden ügyességnek. A nyil és íjj, mely még harmincz évvel előbb divatban volt a kirgizek és kara-

kirgizek egyes törzseinél, mindinkább kimegy a használatból; mert ha a nyugoti culturával való érintkezés nyomai észrevehetők a mindennapi élet egyes vonásain, annál jobban mutatkozik e hatás a fegyverek dolgában, melyekre a nomád eleitől fogva legnagyobb gondot fordított.

A kutyákkal való vadászat leginkább a turkománoknál szokásos. De ez a sport idegen, t. i. iráni eredetű, Perzsiában már a Szaszanidák korában nagy szokásban volt, mikor a Desti-Kuvir pusztaság szélén gazellákra és antilopokra vadásztak. A mai perzsák is nagyon kedvelik az agarakkal való vadászatot, tőlük tanulták a turkománok is, de ezektől már nem terjedt el tovább, mert a török nomádok általában nem kedvelik.

A vadászat után a

6. Házi ipar

egyes ágaival foglalkoznak a puszta lakói, melyekben már régóta kitüntek, s melyekben más, a culturában őket meghaladó népeknek is tanítói voltak. Ezen iparban első helyen áll a *bőr készítése*. A juhok és bárányok bőrét először a földre terítik száradni, a zsírtól és húsdaraboktól megtisztítják, azután ajrannal, vagy száraz sajttal készített savanyú folyadékkal bedörzsölik s így ismét felakasztják száradni. Ezen eljárást egymásután háromszor, vagy négyszer ismétlik, végre a bőrt kézzel jól átdörzsölik és így bocsátják használatba. Ha símára kikészített bőrt *(jargak)* akarnak előállítani, két-három napig vízbe teszik a nyers anyagot, az után a szőrtől késsel megtisztítják s végre ajranból, lisztből és sóból álló folyadékba mártják. A jargak-ot különösen nadrágnak használják s ez esetben kecske-, vagy

bárányбőrből készítik, vagy pedig — a gazdagok — a ló és tevecsikó bőréből, melyről azonban nem távolítják el a fényes szőrt. A tevebőrből, nevezetesen a nyaka bőréből irhát készítenek, szíjakra vagdalják és kézzel szétdörzsölik. A nyers bőr teve-, ló- és tehénbőrből készül, úgy, hogy hét napig a föntebb említett csávában ázik, azután a mi kendertörőnkhez hasonló készüléken puhává tétetik. Puszta kézzel is csinálnak nyers bőrt, de ez a készítés sokkal lassúbb s a bőr nem oly jó minőségű. A nyers bőrből természetesen leginkább nyereg, kantárfő, vagy egyéb ló-szerszám, továbbá vizesedény, veder, tömlő és zsák készül, megjegyzendő azonban, hogy *turszuk*-nak (kimisz-tartó tömlő) leginkább lóbőrt, *burduk*-nak (vizes tömlő) pedig kecskebőrt használnak. Különös gondot kiván a kirgizek által nagyobb mennyiségű kimisz eltartására használt, láda alakú és *szaba* nevű edény készítése, melyet négy darabból varrnak össze, előbb azonban tiz vagy tizennégy napig folytonosan füstölik a bőrt. A lehetőleg primitiv füstölő készülék valamely lejtő aljához csinált kemenczéből áll, melynek fölszálló füstjét a lejtőre kiterített bőrdarabok magokba veszik s miután eléggé meg vannak füstölve, zsírral bekenetnek. A pusztaságon készített nyersbőrök jelentékeny része természetesen a khánságokba és Oroszországba vitetik, hol ezeket ügyesebb mesterséggel más bőrnemekké átdolgozzák.

A nomádok iparában a második helyet a *kötélgyártás* foglalja el, melyre az állatok szőrét és gyapjúját használják, s mely a sátorlakáshoz és a teherhordó állatok megrakásához szükséges kötél-készletet szolgáltatja. A közönséges kötelet *(arkan)* juhgyapjúból készítik kecske- és lószőr vegyítésével, míg tisztán ez utóbbiakból azon tarka köteleket csinálják, melyeket a lakodalmi ajándékok felpakolá-

sakor alkalmaznak. A széles teherhordó köteleket színes gyapjúval kevert zsinegekből készítik, vagy csak puszta kézzel, vagy nagyon primitiv szövőszéken, melyet a földre terítvén karókkal megerősítenek. Ezen egyszerű készülékkel csinálják az eső ellen való vízmentes ponyvákat és teveszőrszövetet is, melynek gyártásában némely nomád törzsek nagyon régóta kitűnnek; itt egyebek közt csak a turkománoknál tevecsikó gyapjújából készített, selyemszerű, nagyon finom *agari*-kelmét, melyet gyakran aranyért vesznek s a *berek* és *patu* néven ismert, Perzsia és Afghanisztán nomádjai által készített szöveteket említjük meg. Ezen ügyesség annál csodálatra méltóbb, mert az eszközök a legegyszerűbb szerkezetűek s csak egy kis pálczából áll az orsó is, mely az alsó végére erősített kő segélyével mozgásba hozatik. Ha tehát a nomádok szövési munkája mindennek daczára alig érdemel említést, másrészről a különböző *nemezek* készítésében való ügyességet nem lehet eléggé kiemelni. E czélra leginkább a tevék és juhok gyapjúját használják. Először különválasztják a fehér gyapjút a barnától, az egyes rétegeket lóbőrre terítik és addig ütik, míg az egyes szőrszálak, egymástól elválva, egyenlő magasságú réteget képeznek, aztán vízzel befecskendezik és addig hengergetik a két gyékény közé helyezett gyapjú-réteget, a míg ez — a szőrben, vagy gyapjúban levő ragadós zsír következtében — compact, szilárd testté lesz. Kézzel való többszörös hengerítés után oly vékonynyá lesz a tekercs, hogy a kallást lábakkal kell folytatni, olyanformán, hogy gyakran hat vagy nyolcz leány vagy asszony a tekercset egyenlő lépéssel hengerítve maga előtt a tánczhoz hasonló mozgást végez. A kirgiz vagy turkomán szépek egyik vagy mindkét kezöket csipőjükre téve s danolva gyakran több óra hosszáig folytatják e foglalkozást, a nélkül, hogy elfárad-

nának. Ha a nemez virágokkal diszített vagy tarka lesz, akkor az illető mintát előbb a festett gyapjúra kiterítik. A nemezt leginkább a sátor és a föld takarójául használják, de csinálnak belőle föveget is, a szegények pedig ruhát.

A *fából* és *vasból* készülő szerekről — melyeket egyébiránt a következő fejezetben tárgyalunk — itt annyit akarunk megjegyezni, hogy csészéket, kanalakat, habszedő kanalakat és kimisz-ivásra használt poharat, a hol az elegendő fatenyészet lehetővé teszi, magok a nomádok készítenek, leginkább az elæagnus néven ismert vad olajfából; míg nagyobb darabokat, például tálakat és fazekakat leginkább Oroszországból szállítanak. A művészi esség bizonyos fokát árulják el a nomádok a csöbrök és kannák készítésében, mire kivájott fatörzseket használnak, melyeket mindenféle csodás és bizarr vésetekkel czifráznak föl. Nyeregfa is nagy számmal kerül ki a nomádok kezéből, de ezeknek bekérgezését és kidolgozását a letelepült lakosság végezi. Ezenkívül még kis ládákat és dobozokat is csinálnak, természetesen a legprimitivebb módon; de az ipar ezen ága inkább csak azoknál virágzik, a kik valamely letelepült nép szomszédságában laknak s a szükséges kellékeket és szerszámokat megszerezhetik.

Az *ötvösségről* természetesen csak megszorított értelemben lehet szó; mert ez a foglalkozás a műveltségnek már előhaladottabb fokát kívánja s a már kész fémnek újraöntése vagy átalakítása magában is mesterségnek tekintetik. Így azt beszéli forrásunk, Zagrjasszki,[6] hogy a kirgizek az ólommal és szénnel töltött olvasztó fazekat körülülik és imádkoznak, hogy a kívánt fém jöjjön létre. Kovácsokat tehát igen ritkán találhatunk s a hol vannak ilye-

[6] Lásd: «Turkesztanszkija Vjedomoszti,» 1874. 32. szám.

nek, a kohó többnyire agyagsárral befödött deszkából áll, mellette van a primitiv űllő, melyen lapátot, kapát, fejszét, szekerczét, ollót, kést, borotvát, szeget, árat, stb., szóval csupán csak olyan tárgyakat állítanak elő, melyek készítéséhez bármily eredetű ember minden oktatás nélkül hozzáfogott. Körülbelül így nyilatkozhatunk a *szappanfőzésről* és *festőmesterségről* is, melynek alapanyagát és alkatrészeit a nomád állapotban levő ember maga találta fel. A szappant úgy főzik, hogy a szakszaul, alabuta (chenopodium rubrum), vagy nyirfa hamuzsírjából lúgot csinálnak, melyben különböző állatok csontjait addig főzik, míg a zsír kipárolog belőlük. Ez után a lúgot leöntik a csontokról, mind a kettőt külön sokáig főzik s a lúg felső részét összekeverik a puhára főzött csontokkal. Ha ez megtörtént, e tömeget főzik mindaddig, míg sűrű nem lesz; ekkor azután lemerik, a fűre kiöntik és megszárítják. — Festéket leginkább a következő növényekből készítenek: mohából, akbas-ból, nur-bas-ból, czitvormagból, a kujan-laszka gyökeréből, a Calligonum caput Medusæ-ból és pirosító buzérból. A festékeket mind lúgban főzik timsóval s csak az ak- és nurbas-t ló-, vagy juhzsírral; az izsópot pedig vízben, teveganajból készített lúg hozzávegyítésével. A mállát egyszerűen feloldják vízben timsóval s a kerege (a sátor faállványa vagy rácsozata) festésére használják. A mi a színkülönbséget illeti, a bérczi zuzmó csugak-csup-pal sötétpiros, a dsuszbuk, kojan-szoszka és czitvormag sárga, az akbas és izsóp zöld, a nur-bas fakó-sárga s az aj-bogar kék színt ad.

Lőport is állítanak elő itt-ott a pusztaságon — a mennyire el tudták lesni készítési módját a khánságok lakóitól —, de ez természetesen a lehető legrosszabb minőségű s nem is nagyon foglalkoznak vele a vegyítés vesze-

delmessége miatt. A turkománok perzsáktól, a kirgizek oroszoktól és khinaiaktól szerzik be lőporszükségletüket. — Különösebb említést érdemel a *só* kizsákmányolása, mely a nomádok életében fontos szerepet játszik, mivel a baromtenyésztésnél nélkülözhetetlen. Hol a barom nem talál sós talajt a pusztán, ott a szükséges készletet vagy a számos sós tavakból, minő a Kara-köl is az Ili medenczéjében, vagy pedig sóbányákból nyerik. Ilyenek vannak a kirgiz pusztaságon Narin mellett, nem messze az Ala-buga torkolatától s a Bis-kul állomáson, Tokuz-torau-n felül. Különösen híresek a noruz-i sóbányák, melyekben már kialakított tárnák vannak, ámbár az itteni só sötétebb színű, de nem rossz ízű. Sok helyen a halak megszárítására is használják a sót; mert a folyók vagy tavak mellett lakó turkománok és kirgizek — szigony, merítő és kézi háló használata mellett — nagyban űzik a *halászatot* s némely vidéken, így az Etrek, Görgen, Jaxartes és ez utóbbi mellékfolyóinak partjain, az egyik élelmezési módot képezi.

7. A sátor és bútorai.

Semmi sem bizonyítja jobban azon nézetünket, hogy a török nép az egyetlen a föld kerekségén, melynek vérébe legjobban átment a nomád életmód s ezen életmódból legtöbb gyönyörűséget tud szerezni, mint a specialis török sátor minősége és kiállítása, melynek megnevezésére a nyelvnek a házéval azonos szava van, s a mely az eddigelé ismert hasonló lakások közt valóban legtökéletesebb. Okvetetlenül ilyen meggyőződésre jut az ember, ha egy beduinnak, egy iráni vagy afghán nomádnak sátorában hosszabb időt tölt, hol a fekete, felfordított teknőhöz hasonló búvóhely

alatt, görbűlt helyzetben épen oly kellemetlenűl érzi magát, a mily szabadon mozoghat a csínosan berendezett, kerek alakú török sátorban, mely tizenöt lábnyi magas és gyakran harmincz lábnál szélesebb, mely nyáron hűvös, télen pedig jótékony meleget ad s a mely végre — ha az éghajlati viszonyok kedvezők — könnyen feledteti velünk a szilárd épületben való tartózkodást. Ehhez mérve a török sátor összeállítása is sokkal complicáltabb s alkatrészei számosabbak, mint az «Ábrahám sátora» név alatt ismeretes alacsony és hosszúkás sátoroké.

Leirásunkat a sátor vázlatán kezdjük. Ez áll:

a) nyújtható rácsozatból *(kerege)*, mely hasonló azon játékszer alapzatához, melyre a mi gyermekeink fa-katonáikat szokták állítani. A kerege úgyszólván a falat képviseli s a sátor kerülete és nagysága szerint 6—10 szárnyból *(kanat)* áll, melyek egymás mellett körben vannak felállítva s felső, középső és alsó végüknél szijakkal vagy kötelekkel egymáshoz erősítve. A kerege felső részeit *kulak*-nak (fül) nevezik, alsó végét pedig *erge*-nek, mely csak olyan szűk nyílást képez, hogy legfölebb egy kutya bújhat keresztül rajta; innen van ez a szólásmód: «Ergedin csikarup csapara men», az ergén kergetlek ki, azaz: úgy, mint egy kutyát. A kerege felső részei rovatékszerű csúcsokban végződnek, melyekbe a második alkatrész, tudniillik az

b) Ok (szó szerint: nyil) van beledugva. Ezen nyilak — tüzön meghajlított rudak — száma nyolcz és tizenkettő közt váltakozik, a sátor boltozatát képezik s a harmadik alkatrészben, tudniillik

c) az abroncsalakú, de fából csinált *csagarak*-ban végződnek, mely két láb átmérőjü s belülről nyolcz vagy tíz egymáson keresztül tett küllővel van ellátva s ezen-

kívül *tünlük*, vagyis azon nyílás gyanánt is szolgál, melyen keresztül a füst kimegy és a világosság behatol s a melyet csak éjjel és rendkívül hideg időben csuknak le. — A mi az egyes alkatrészeket illeti, — mert a hol fa van, a nomádok magok készítik ezeket — a rácsozatot és nyilakat leginkább nyárfából (populus alba), a csagarak-ot pedig juhar- és nyírfából csinálják. A kerege fájának legalább is egy hüvelyk átmérőjűnek kell lenni, miután már a kérgétől megtisztították, megszárították és sárgaföldde bemázolták. Az egyes rudak magassága ritkán tesz többet, mint öt lábat; egymáson keresztül tétetnek, hogy az egész keregének rácsozat-alakja legyen s nyers bőrből csinált szijakkal, vagy a gazdagoknál sárgaréz-kapocscsal erősíttetnek egymáshoz. Csak a gazdagoknál van kivétel a sátor magassága tekintetében évszakok szerint, a mennyiben nálok a nyári sátor mintegy három lábnyival magasabb. A csagarak-ot különösen kemény fából, legtöbbször juharból készítik s mikor már kész, belső oldalát mindenféle czifraságokkal ellátják. A sátorra ajtót alkalmazni ritkaság, csak a kirgizek használnak fél-ajtót, melynek neve: *itkirbesz*, azaz: a kutya nem megy be s minden valószínűség szerint arra való, hogy e házi-állatot ne engedje a sátorba jutni. De általában nemezfüggöny helyettesíti az ajtót, melyet nappal felgöngyölnek, éjjel pedig lebocsátanak.

d) A *csij* nevű pusztai fűből (Lasiagrostis splendens) fonott *gyékény*, melylyel a sátort belülről s néha kívülről is földiszítik, de a mely arra is szolgál, hogy a port vagy ganajt távol tartsa, ha nyáron az alsó nemezdarabokat szellőztetés végett elveszik helyükről. A gazdagok e gyékényt selyem-, a szegények pedig gyapju-szalagokkal fonják.

Mikor már a faállvány fel van állítva, a nemezdarabok, melyek takaróúl szolgálnak, úgy teríttetnek ki, hogy

a keskenyebb és hosszabb darabok alul futnak körül, a nagyobbak pedig a boltozatra jutnak, de úgy, hogy a felső nyílás szabadon marad, mert a tünlüknek külön nemeztakarója van, mely két oldalról a csagarokhoz van erősítve s egy, a másik oldalára kötött kötél segélyével kiteríthető és összegöngyölíthető. A nemez természetesen a legdurvább minőségű, azaz: vastag és barnaszínű s csak a gazdagoknál és ünnepiességek alkalmával használnak fehér nemezt, melynek szalagja néha piros kelmével van beszegve. — A mi a sátor belső fölszerelését illeti, látjuk jómódúaknál a föntebb említett s a kerege körül futó gyéknyt *(burja*, vagy *csij)*, mely szép czifrázatokkal van ékesítve. A sátor jelentékeny alkatrészeihez tartoznak az egyes részek megerősítésére szolgáló különböző szerek, például kötelek, karók és oszlopok. Ez utóbbiak közül említésre méltó a *szürük*, felül meghajlított rúd, melylyel a csagarok, illetőleg az egész sátor van megerősítve; továbbá a *bakan*, az elsőhöz hasonló, de erősebb rúd a sátoron kívül, mely heves viharok ellen védelmezi a sátort. A karók közül az ajtótól jobbra és balra levő kettőt *baskazuk*-nak (főkaró), a hátul levőket *ana-kazuk*-nak (anyakaró) nevezik; míg a kötelek *(bag, bau)* közül a *baszruk*, azaz a faállvány öve és a *bilbag* — azon széles, többnyire kiczifrázott kötél, mely a sátort kívülről fogja körül — a legjelentékenyebbek. Habár a sátor még oly régi is és a nemezdarabokat az időjárás akárhogyan megviselte is, a nomád nő azt hiszi, hogy a bilbag fölékesítése fényt kölcsönöz a háztartásnak s ezért van az, hogy e kötelek készitésében a nomád leányok igyekeznek művészi ügyességöket elárulni.

A sátor belső berendezéséről szólva a kerege fáinak végére a különböző kisebb-nagyobb *kab*-okat és *khurdsin*-okat

(zsákok) akasztják, melyek részint élelmi szerek: liszt, rizs, gabona és só, részint az állatok gyapjának és szőrének tartására szolgálnak; míg a fegyverek, lószerszámok, nyergek és más, a férfiak tulajdonát képező tárgyak, az úgynevezett nyilakról (ok) csüngnek le. A csagarokról, különösen télen, a füstölni való hús lóg alá, mert ez alatt van a sátor közepén az *ocsag*, a tűzhely, melyet minden nomád nagy tiszteletben tart, úgyszólván a ház szentségének tekint s a melyet átlépni vagy bele köpni nemcsak illemet sértő dolognak, hanem egyenesen bűnnek tartja. A tűzhelyen felül levő rész, az egész sátornak *tör* nevű (szó szerint: felül) díszhelye a legjobb nemezdarabokkal vagy szőnyegekkel van leterítve, melyen csak a vendégek és az idősebb férfiak foglalnak helyet, míg a tűzhelyen alul s az ajtótól közvetetlenül jobbra és balra levő rész neve *eden* vagy *iden*, mely az ivóedények s néha a tüzelő anyag helye.

A sátor különböző bútorai közt a kazán vagy üst (kazan, kazgan), vasláb (ücs-ajak, három láb), csipővas (kizgacs), különféle alakú tálak (kab és szabak), kanalak (kasuk), habmerő kanalak (csömücs), a fából és vasból készült fazekak (csömlek; a vasfazekak Oroszországból szállíttatnak) foglalják el az első helyet; míg a pusztaság más helyein, hol az erkölcsi élet más sajátságokat idézett elő, egyéb házi szerek is találhatók. Így például a turkomán sátorában, a bemenettől jobb felől a hosszabb és rövidebb lánczok, a lábra és kézre való bilincsek, vas nyak-örvek és más, a rabszolgákra használt tárgyak vannak felfüggesztve; míg a kirgizeknél a sátor ezen helyét nagy kimiszos edény *(szaba)*, vagy kimisz-tömlő *(turszuk)* foglalja el, még pedig az első egy négyszögű faállványra (szaba-ajak) van felállítva, melynek befelé fordított oldalán vésetek ékeskednek. Vedrek, csöbrök, korsók és más edények — melyeket

leginkább fából magok a nomádok csinálnak, de természetesen ügyetlen és primitiv formában — a gazdagok lakásában a nők és szolgák által lakott melléksátrakban helyeztetnek el. A fából való háziszerek tekintetében általában azt állíthatjuk, hogy ezek csak a khinai vagy orosz műveltség határán lakó nomádoknál találhatók fel, de a turkománoknál soha vagy legalább ritkán. Ide számítandók az egyenkint előforduló bútordarabok, mint ágy (urun), székek, szekrények és ládák, melyek a tőrül metszett nomád élettel ellenkeznek; mert a nehéz és kemény tárgyak az örökös vándoréletnek csak terhére vannak. Ugyanezt mondhatjuk a földműveléshez való szerszámokról is, melyek csak a pusztaság szélén lakó nomádok sátorában fordúlnak elő, olyan nomádokéban, a kiknek vándorlási tere már korlátolt s a kik az ősi állapotból félnomád életmódra vezető átmeneti fokon állnak.

A mi egy sátor költségét illeti, a jól épített körülbelől kétszáz, a legszegényesebb pedig ötven forintba kerül. Az első általában az *oj*-ra, az utóbbi pedig az oroszok által *dsulamejk*-nek nevezett, rögtönzött kis sátorra vonatkozik, mely szó a kirgizeknél helyesebben *dsolum-oj*, Közép-Ázsiában *jolum-oj*, azaz: útazó sátor, a jol, út és oj, sátor szókból. Van ezenkívül a sátornak még egy neme, a *kos* nevű, a nomádok legprimitivebb lakása, mely négy, hosszában felállított rúdra terített fedélből áll és kúpalakú.

A mi a szilárd épületekhez, különösen pedig az európai házakhoz szokott útazót legjobb meglepi, azon aránylag nagyobb szabad térség és kényelmesség, a melyet belső Ázsia nomád fiainak szellőjárta lakása nyújt s a kőépületek hiányát legkevésbbé sem érezteti. Minden tárgynak megvan még az ős időkben meghatározott saját helye; innen van az, hogy a csak valamennyire is tágas sátorban nap-

pal negyven, éjjel húsz ember elférhet s azonkívül a nomád összes ingóságainak is a sátorban van helye részint felfüggesztve, részint a földön a sátor oldalánál. Míg a ház ura a férficsoporttal a *tör*-ön telepszik le, a zsákok és ládák közvetlen szomszédságában s a tűzhelytől jobbra és balra a fekvő helyek, illetőleg a nappal összegöngyölített nemezdarabok vannak, addig a háziasszony a többi nőkkel és gyermekekkel az ajtótól balra levő szögletet, a férfiszolgák ellenben a szemközti térséget foglalják el és hallatlan dolog, hogy valaki szükség, vagy a házi úr parancsa nélkül megváltoztassa saját helyét. A rendetlenségnek és tisztátalanságnak — mely az Eneze- és Samr-beduinok hosszúkás, teveszőrből csinált sátorában uralkodik — a törökök nemez-sátorában semmi nyomát nem találhatjuk.

8. Ételek és italok.

A nagy-ehetőségnek oka, melyet az árják és sémiek szemökre hányhatnak a török-tatároknak, nem annyira a törökségnek tulajdonát képező physicumban, mint inkább az éghajlat hatásában és azon élelmiszerek minőségében rejlik, melyekkel e néptörzs nomádjai eleitől fogva táplálkoztak. Ámbár meglehetős bizonyossággal állíthatjuk, hogy úgy a hús, mint a növény egyformán tápláléka volt a török ősembernek, mégis azt találjuk, hogy például az arab sátor-lakók több húst fogyasztanak el naponkint való étkezésök alkalmával, mint a pusztai törökök, annak daczára, hogy mindkettőjüknek elegendő nyáj áll rendelkezésökre, s hogy épen a táplálék jobb minősége mellett kevesebb mennyiségre van szükség, minélfogva a beduint — a törökhöz hasonlítva — jogosan megilleti a józan és mér-

tékletes czím. Tekintetbe kell venni továbbá azt is, hogy az arabok őshazájának éghajlati viszonyai — tudniillik a 20. és 32. északi szélességi fok között, harmincz foknyi meleg általános hőmérsék mellett — már magában véve is ritkább és kevesebb étkezést kivánnak, úgy hogy míg a török gyanítható őshonában, tudniillik az északi szélesség 38. és 58. foka közt, túlnyomólag hűvös, sőt fagyos hőmérsék mellett naponkint háromszor történő étkezéssel kénytelen edzeni testét az éghajlat hatása ellen, addig a beduinnak egyszeri evés is teljesen elég. Az északi és déli nomádok ételmennyiségében tapasztalható különbségek összehasonlítása mellett azt sem szabad elfeledni, hogy a déliek a talaj bizonyos termékeiben, például a datolyában, vad szarvasgombában, olyan czukor- és liszttartalmú növényt találnak, a melyet az északi puszták növényvilágában semmi sem pótol, szóval, hogy a török-tatárnak — a körülményektől oly sok oldalról levén kényszerítve — nemcsak többet, hanem gyakrabban is kell ennie, mint a jobban délre lakó iráni és sémi eredetű nomád-társainak.

A török nomádok élelme, mert baromtenyésztők s főleg juhuk legtöbb van, minden időben határozottan *tejből* állott, a mit azonban nem annyira a frissen fejt tej minőségében — melyet csak gyermekek és betegek isznak —, mint inkább a belőle csinált tejételek és tejitalok alakjában használtak. Ilyen *a)* az *ajran* (régibb és helyesebb formájában *agiran*, savanyított) juh- és tevetejből készített savanyú ital, ízre nézve hasonló a mi savónkhoz, csakhogy ebben még megvan a zsírtartalom. A juhtejből csinált ajran gyengébb és kellemesebb italú, míg a tevetejből való sűrűbb és nehezen emészthető. Az ajran, miből a nomád hihetetlen mennyiségűt tud egyszerre meginni, a forró nyári időben hűsítőleg és frissítőleg hat s a szomjú-

ságot több órára eloltja. Minthogy az ajran nagyon el van és el volt terjedve, a nomádok ezt már eleitől fogva megsűrítették és megszárították, hogy hosszabb útra magokkal vihessék. Ilyen állapotában az ajran *kurut* nevet kap, mely szó szerint «száradtat» jelent, de általában helytelenül használják «sajt» értelemben, mert az európai értelemben vett sajtnemek készítése ismeretlen volt s most is az a törökök előtt. A sűrített ajranból csinált kurutgolyócskákat vagy napon megszárítják, vagy zsírban kisütik és így több hónapon át eltarthatják. Még a sós, keserű pusztai források vizét is ihatóvá lehet tenni a kuruttal, úgy, hogy a vízzel félig töltött edénybe belemorzsolják a kurutgolyócskát, így aztán az ajranhoz hasonló ízű italt kapnak. Az ajran készítésén kívül ősidők óta kitűntek a törökök a *jogurt* vagy *jourt* (aludt tej) csinálásában, mely specialis török tejételt kovászszal vagy már kész jogurttal készítik s valóban a legjobb és legegészségesebb étel. Míg a kurut csak a pusztaság lakóinál fordúl elő, az ajran és jourt a már századok óta megtelepült törököknél is megmaradt s ezeket az oszmánok gazdag asztalának finom nyalánkságai sem tudták kiszorítani. A legjobb jourt juhtejből, a legrosszabb pedig tevetejből készűl. Mint a jourt, úgy a *kimisz* is török specialitás, de figyelemre méltó, hogy csak azon nomádoknál található, a kiknek ősi primitiv életmódjára a megtelepült szomszéd népek culturája legkevesebbet hatott, a kik a messze terülő, beláthatatlan pusztaságon háborítatlanul foglalkozhatnak a lótenyésztéssel. Igy például a turkománok és kara-kalpakok közt nem olyan kedvelt ital és tápszer a kimisz, mint a tőrűlmetszett nomádoknak ismert kazak- és kara-kirgizeknél. Ez a körülmény természetesen összefügg azzal is, hogy a kirgizek a legnagyobb mértékben foglalkoznak a lótenyésztéssel, már

pedig a kimisz készítésére tulajdonkép csak a lótej alkalmas igazán. A turkománok is lótenyésztők ugyan, de nincsenek méneseik, hanem mindenki nevel magának nehány iovat, mint a mesopotamiai beduinok s ámbár mindakettő testestül-lelkestül nomád, semmi különös élvezetet nem talál a kimiszban. Egyébiránt a mint a kimiszt mindig csak a lótenyésztő pusztai lakosok készítették különösen, úgy a *boza* — rizsből vagy kölesből erjesztett ital — részint a félnomádoknál, részint az egészen megtelepült törököknél volt használatban. A boza, mely a méhsör egy neme, ma inkább a nők és gyermekek itala, de úgy látszik, hogy régebben a részegítő italok közé tartozott, mert a legrégibb török nyelvemlékben mint ilyen van említve.

A tejből készített ételek után a *köles (tarik)* foglalja el az első helyet a nomádok élelmi szerei közt, mely növény művelése nem kiván fáradságot s mely a legrosszabb talajon terem. Leggyakrabban tejben főzve, kása alakjában és bőven megzsírozva eszik; néha pedig megpirítják, aztán szétdörzsölik és úgy fogyasztják el, a mikor *talkan* nevet kap, ámbár talkant buzából is készítenek. Egy tarisznya ilyen liszt gyakran több napon át elegendő táplálékot ad a lovagló nomádnak, mert egy maroknyi talkan és egy ital víz hosszabb időre kielégíti. Specialis kirgiz és turkomán tészta a *baurszak*, vagyis metélt tészta buzalisztből, melyet vagy főznek, vagy pedig — s ez gyakoribb eset — zsírban sütnek és útra való eleségül használnak. Baurszak jelentése tulajdonképen bél, s úgy látszik, hogy a hosszú, egymással összebonyolódott tésztadaraboknak ahhoz való hasonlóságáért nevezték így.

A mi a többi liszttartalmú ételeket illeti, az idegen cultura hatása következtében délen, tudniillik a turkománoknál a *rizs* nagyon elterjedett, míg a khánságok

északi részén még búzalisztet is szereznek a vagyonosabbak; de ezek csak idegen fényűzési czikkek s ha a beduinoknál jelentéktelen szerepet játszik a lisztből készített étel, annálinkább állíthatjuk ezt a törökökről.

Húst — mint már említők — csak ünnepélyek és kedves vendég érkezése alkalmával esznek; vagy üstben főzik, s ilyenkor csak magát a húst eszik és a levet utána iszszák, vagy füstölt állapotban mint *kaurma*-t főzik meg kölessel. Első esetben a tiszteltebb rendbelieknek joguk van némi nyalánkságokhoz is, sőt — mint már előbb említettük — az egyes törzsek izlésük és kedvük szerint tesznek különbséget a hús különféle darabjai között.

Nagyon el van s eleitől fogva el volt terjedve a török nomádok közt a *bis-barmak*, melynek szó szerint való jelentése «öt újj», nemcsak azért, hogy újjal eszik, mint Budagov magyarázza,[7] hanem azért is, hogy e húsételt hosszúkás darabokra metélik és így zsírban sütik. A bis-barmak-ot különös előszeretettel juhhúsból, míg a *torama*-t — apró húsdarabok hagymával és bő mártással főzve, — marhahúsból készítik, mely utóbbi a kara-kalpakoknál szokásos, minthogy ezek leginkább szarvasmarhatenyésztéssel foglalkoznak. Ez a torama, melynek jelentése «szétvagdalt», emlékeztet bennünket a magyar «gulyásos»-ra, a melyet hasonló módon készítenek. Hurkát csak lóhúsból csinálnak, még pedig vagy metélt hússal töltve (ez a *kazi*), vagy pedig zsiradékkal (*parti*). A mi a török nomádok húsételeinél legjobban feltűnik, az a «pecsenye» fogalmának teljes hiánya, s valóban sehol sem találjuk említve, hogy az eféle hús valaha kedveltségnek örvendett volna. Ez a körülmény annál fel-

[7] «Szravnitelnij Szlovar tureczko-tatarszkikh narecsij» (St.-Petersburg, 1869.) I. 250.

tűnőbb, mert hiszen a hús képezte tulajdonképen a nomádok fő élelmi szerét, a táplálékot par excellence, a mint ezt az erre vonatkozó szóból legjobban láthatjuk. Igy az *et* (hús) szó etymonja azonos az *esz*-szel (enni); továbbá a magyar *hús* szó eredeti jelentése is: étel, ennivaló, minthogy egyeredetű a török *as, is* (étel) szóval, a mely viszony megvan az arab *lahm* (hús és táplálék) szóban is.

A *növényi eledelek* sohasem voltak különösen elterjedve a török nomádoknál, nem is mutathattak ezek iránt semmi hajlamot; mert Ázsia pusztáin, némely gyökér-növények kivételével, minő a sárgarépa, hagyma és az elæagnus bogyói, semmi olyan nem tenyészik, a mi ehető volna, a kerti vetemények és dinnyék pedig csak a pusztaság szélén, a hol víz van, termelhetők.

A mi a különböző étkezéseket illeti, az első kevéssel a nap fölkelte után szokott megtartatni, miután a nyájak elszéledtek a legelőn. Ez a reggeli étkezés, a *kusluk*, bőséges lakomából áll s az évszakokhoz, a nomádok körülményeihez vagy vagyoni állapotához van alkalmazva. Ezt követi 11—12 óra közt az ebéd, *csast-jimegi* s naplemente után a vacsora, *kidse-jimegi*. Az egyes étkezések közt sem minőség, sem mennyiség tekintetében nem tesznek különbséget s kivételek csak bizonyos vendégségek, lakomák *(toj)* alkalmával történnek, melyeknek vagy családi, vagy vallásos jellegök van. A vallásban ugyan kevés ürügyet talál a nomád a lakomázásra, de annál több alkalmat nyujtanak a nemzeti szokások, mint pl. a menyekző, születés és halálozás, különösen pedig az október vége felé, vagy néhol később, tartatni szokott *szokum*, azaz lakmározás a marha-vágás alkalmával, vagyis azon időben, mikor a megfüstölni és eltenni való húst készítik. E szokumra emlékez-

tet a magyar *disznótor*, melyet körülbelül ugyanazon időben s olyan ünnepies színezettel szoktak megtartani. A pusztán s főleg a kirgizeknél a szokumra szánt napok határtalan vidámságnak vannak szentelve, vannak játékok, versenyfutások és mindenféle mulatságok, s a ki nem teheti, hogy barmot vágjon, szívesen fogadtatik a vagyonosabbnak sátorában, hol a munkában való segédkezéseért a levágott állatnak egyik vagy másik részét kapja jutalmúl. Régebben, mikor még a saman vallás volt az uralkodó, a sátorlakók kötelesek valának a leölt állatból egy, a szokás által meghatározott részt adni a kamnak, valószínűleg az áldozati ünnepnél osztott áldások megjutalmazásaul; a mely adónemhez később a törzsek főnökei tartották jogukat s egyebek közt a kara-kirgizek szultánjai még ma is tartják, míg máshol a mohammedán papság tart rá számot, mert az őt illető részt, habár nem in natura, hanem megfelelő pénzértékben átveszi. Ebben mindenütt egyforma maradt a világ. A Magyarországban lakó katholikus ural-altaji a megölt disznónak véres hurkájával vagy sódarával tiszteli meg a falusi papot, míg a távolban, Közép-Ázsia pusztáin lakó törzsrokona keöze-t (lapoczka) vagy kövér farkat visz az akhondnak vagy mollának.

9. Születés.

Minthogy a nomád nőt egész terhessége alatt, sőt még az utolsó napokban sem kímélik semmi munkától és fáradságtól és legkevesebb tekintettel sincsenek reá, azért néha napi munkája közben lepik meg a szülés első fájdalmai. Az első segítséget természetesen az aul idősebb asszonyai nyujtják, a kik arról gondoskodnak, hogy a szenvedőt az

Albaszti (álnyomás), ezen ártalmas szellem kártékony hatásától varázsszerekkel megszabadítsák, mi czélból a terhes nőnek már régóta nyakán hordott tumarokat (amulet) helyre igazítják és rálehelnek. Ha hevesebbek a fájdalmak, akkor egy kedvelt, már készen levő nuszkha-t (talizmán) vízbe mártanak s ezzel a szülendőt megitatják, azon hitben, hogy a szónak szellemi csodaereje átment a tintára s ez most közvetetlenül hatni fog. Más helyen a gonosz Albaszti-t lármával igyekeznek elijeszteni, a menynyiben a sátor külső oldalát botokkal verik, kiabálni és ordítani kezdenek, vagy a hol lőfegyverek vannak, folytonosan lövöldöznek puskával; míg ott, hol az iszlám nem vert erős gyökeret, a régi saman hit maradványának, az *Öj-karaszi*-nak (a sátor rossz szelleme) áldoznak a lobogó tűzbe dobott zsírdarabokkal, még pedig kedvelt bárányzsírral, s ha mindez nem használ, végül a varázsköteléket *(bag)* alkalmazzák, úgy, hogy a vajúdó asszonyt valamely izmos kezű férfi erős kötéllel összekötözi, még pedig úgy, hogy a nő karjain sokáig sebhelyek vagy sávok látszanak, mert ősi török vélemény szerint így kell elvenni a rossz szellem erejét és ártalmatlanná tenni befolyását.

A szülés alatt leginkább félig fekvő helyzetben van a nő, sőt sok helyen karjai alatt megfogva a tünlük (a sátor tetején levő nyilás) felé magasra emelik, míg az újonnan születettet az aulnak egyik legvénebb asszonya veszi át, néha egy levágott báránynak még meleg bőrébe takarja s ha fiu, a *tör*-re (a felső hely), ha leány, az *eden*-re (a sátor alsó része) fekteti le. Azonkívül nem felejtik el a levágott állatnak csigolyáit fölakasztani a sátorban, hogy az újszülöttnek az állatéhoz hasonló erős nyaka legyen, valamint azt sem, hogy a tűzre bőven dobjanak zsírt azon czélból, hogy az anya a rossz szellem okozta utófájdalmaktól meg-

szabaduljon s ha ez mindennek daczára nem történik meg, a következő eszközökhez nyúlnak:

a) A ménesből egy világos és nagyszemű lovat vezetnek elő, melynek orrát a nő melléhez érintik, hogy ez által a rossz szellemet elűzzék.

b) Egy bagolyt hoznak a sátorba és kiabálni kényszerítik, hogy hangjától a rossz szellem megijedjen. E madárnak különösen sok titkos erőt tulajdonítanak, s ezért tollát talizmánnak használják a gyermekek sipkájára.

c) Hasonló okból valami ragadozó madarat tesznek az anya mellére.

d) Egressel dobálják a szenvedőt, azon reményben, hogy a rossz szellem erre rá fog ragadni, vagy pedig meggyújtják e bogyókat, hogy szagával elijeszszék.

e) Egy kardot ásnak a földbe vánkosa mellé hegyével fölfelé, hogy ennek megpillantása elriaszsza a rossz szellemet.

f) Hívnak egy bakhsi-t (dalnok és varázsló), a ki a sátorba rohanva a szenvedőből könnyű botütésekkel igyekszik kiűzni a kínzó szellemet. S ha mindez nem használ, csak akkor veszik ki kézzel a szülepet.

Az újszülött nemi különbségét illetőleg könnyen érthető, hogy a fiút épen oly örömmel fogadják, a mily kellemetlen vendégnek, sőt sok esetben egyenesen szerencsétlenségnek tekintik a leányt. E tekintetben Ázsia összes népei — álljanak bár a cultura legmagasabb vagy legalacsonyabb fokán — mindig egyformák voltak. A nő a gyengeséget és szemérmességet, a férfi ellenben az erőt és büszkeséget, egy aul alapítóját és a család támaszát képviseli, s a mint már sok idővel ezelőtt a letelepült, bizonyos culturának örvendő ujguroknál irányadóul szerepelt eme vers:

Jobb, ha leány nem születik, vagy nem marad életben,
Ha születik is, jobb, ha a föld alatt van,
Ha a halotti tor összeesik a születéssel,

épen úgy halljuk még ma is a kirgizeknél e közmondást: «Tuzdi köp szaktama — szu bolur, kizdi köp szaktama — kul bolur», azaz: ne tartogasd sokáig a sót, mert vízzé lesz, ne tartsd sokáig a leányt, mert rabnővé lesz. E fölfogással megegyezőleg könnyen érthető, ha egy gyermek születését, főleg a gazdagok, gyakran nagy ünnepiességgel ülik meg, melyben nemcsak a legközelebbi rokonok, hanem a legtávolabbi barátok és ismerősök is részt vesznek. A boldog apa tivornyát ad, versenyfutást és párviadalt rendez és minden hozzátartozóival azon jövendölésekben gyönyörködik, melyeket a vendégektől hall az újszülött megpillantásakor, vagy a melyeket a bakhsi dünnyögve énekel versekben.

Az újszülöttet a jelenlevő asszonyok azonnal megmosák, arany vagy ezüst pénzt vagy gombokat téve a vízbe, hogy a nemes érczekkel való érintkezés gazdaggá tegye őt. Azután vászonba göngyölik úgy, hogy csak az arcza látszik. Három napig az anya fekvőhelye mellett marad, s csak a negyedik napon fektetik bölcsőbe, mely legtöbbször négy rúdra kötött vászon kendőből áll s olyan bölcsőnek előnyt adnak, a melyben már feküdt gyermek. A derek-aljat tavaszi nyirású bárány-gyapjú képezi, de a melyet, a tisztaság és egészség tekintetbevétele nélkül, a gazdagoknál is csak hetenkint egyszer cserélnek föl. Naponkint való fürdőben nincs hiány, mely sós vízbe való többszörös bemártásból áll, melynek megtörténte után a gyermeket megtörülik s vajjal vagy bárányzsírral bekenik, hogy csuklói megerősödjenek; s csak 40 nap eltelte után húzzák le róla azon inget, melyet születésekor kapott, és ezen inget, mely a naponkinti kenés miatt zsíros, vagy a kutyának dobják, hogy ezzel a gyermek-

nek minden jövendőbeli betegségét magához vegye, vagy pedig megtakarítják s ekkor a felnőtteknek gyógyítószer gyanánt szolgál olyanformán, hogy ez ingecskét testök fájós részén hordják, azon hitben, hogy a még ártatlan embernek egykori ruhája biztos szer a rossz szellemek eltávolítására.

A gyermek első táplálékát természetesen anyja emlőjéből kapja, s csak a legritkább esetben fogadnak dajkát (*imcsek-ana*, emlő-anya és *szüt-ana*, tej-anya). A törökök általában vérrokonnak tekintik a dajkát s a mint a nomád mostoha-anyjának tartja szoptató-dajkáját, úgy az oszmánoknál is meg van engedve a hárembe való szabad belépés a tejtestvérnek, a mi különben csak a vérrokonoknak a kiváltsága. Hogy a csecsemővel a legnagyobb gyöngédséggel és gonddal bánnak, alig szükséges említeni. Különösen *a gonosz szemektől* féltik, melynek befolyását kevés dialecticus különbséggel *köz-tiji*-nek (a szem érintése) nevezik s ezt minden lehetséges eszközzel igyekeznek elhárítani. Legelőször is azzal akarják megcsalni az alattomos ellenséget, hogy a gyermeket nem saját, hanem más idegen s lehetőleg rút és kellemetlen néven nevezik, mintha ezzel akarnák bebizonyítani a rossz szellemnek, hogy a csecsemő irányában semmi sympathiájok és érdekök nincs s az őt érendő szerencsétlenség őket legkevésbbé sem aggasztja. Ilyen nevek pl. Jaman bala (rossz gyermek), Tentek bala (ostoba gyermek), Dsinli bala (ördöngős gyermek), Uru bala (tolvaj gyermek), vagy a leányoknál: Kara-csacs (fekete hajú), Koj-közü (juh-szemű), stb. Némely nomádok e cselt annyira viszik, hogy az anya vagy a családnak más női tagja minden reggel sírva kiabálja: «Oh jaj, meghalt a gyermekem!», hogy e síránkozással tévútra vezessék a rossz szellemet. A gonosz szemek hatása ellen különféle talizmá-

nokat is használnak, melyeket részint a sipkára, részint a ruha bal újjára kötnek vászonból vagy bőrből való amuletbe. E talizmánok vagy teleírott papírdarabokból, vagy a juh szemgolyójából, fekete kavicsokból, saskörmökből, bagolytollakból, vagy végre olyan napbarnította s időjárás által megviselt rongyokból állanak, melyeket a szél valamely fogadalmi cserjéről lefújt.

Különös szertartással jár az újszülöttnek elnevezése. A mohammedán culturában előre haladottaknál a molla, e vallás befolyásától még messze levőknél pedig a bakhsi az, a ki hivatalosan nevet ad a gyermeknek, a mely megkeresztelés magától érthetőleg lakomával van összekötve. A hol a molla viszi e szerepet, a gyermekek legtöbbnyire valódi mohammedán, azaz arab vagy perzsa neveket kapnak, csakhogy a sémi és árja hangokat a nomádoknak ural-altaji beszédszerve gyakran a fölismerhetetlenségig eltorzítja, így pl. Mohammedből *Membet*, Khodsaból *Kosa*, Khoszruból *Kuszrau*, Musztafából *Busztapa* lesz. A hol nem a molla a hangadó, vagyis a mohammedán műveltség határvonalától távol eső vidékeken, úgy a férfiak, mint a nők nevei valódi török eredetűek s leginkább olyan erényekre és előnyökre vonatkoznak, melyeket a nomád dicséretreméltóknak tart. Innét vannak az ilyen nevek: Kücsüm (erő), Arszlan (oroszlán), Iszen-kildi (szívesen fogadott), Altin (arany), Timur (vas), Csapar (nyargaló), Isim, (villám), Tangri-berdi (isten adta), vagy nőknél: Aj-jaktim (holdvilágom), Kizil-gül (piros rózsa), stb. Úgy látszik, a hajdankorban szokás volt a törököknél, hogy a születéskor kapott név mellé később valami tulajdonságnevet vettek föl, így pl. a szevük (kedves, szeretett), kara (fekete), oraz, (szerencsés) szók mellé a tiken, tekin, tegin (nevezett, nevű) járulván a históriailag ismeretes Szebuktekin (helyeseb-

ben *Szevüktekin*, kedvesnek nevezett), *Karatekin*, *Orazteckin*, *Alptekin* stb. nevek származtak, olyan nevek, melyeket — mint a históriából látjuk — csak kitünő személyek használtak.

A gyermeknek csak akkor vágják le először körmeit kezéről és lábáról s akkor borotválják le haját, mikor már egy éves, midőn körmeit gondosan összegyüjtik s gyapjúba göngyölve megégetik. Ha a gyermek még ekkor nem tud járni, anyja, vagy a sátor legidősebb asszonya tarka zsinórt erősít jobb lábára hosszában, s azt egy vágással elmetszi, így akarván erőszakosan feloldozni azt a titkos varázst, a melynek tulajdonítják azt, hogy a gyermek mindeddig gátolva volt lábának szabad használatában. Más helyeken, névszerint a félnomádoknál, e babonán kívül még kis tolókocsival (*atak arabaszi*, láb-kocsi) segítenek a gyermek járásán. Később pedig, hogy beszélni tanuljon, különböző eszközökhöz folyamodnak, például bizonyos madarak megfőzött nyelvével, vagy kedves vendégek étel- és ital-maradékaival etetik és itatják a gyermeket.

Alig lett két, vagy három éves a gyermek, valamely idősebb, szelíd lóra ültetik egy *acsamaj*, vagy kirgizesen *asamaj* nevű gyermek-nyeregbe és megkapja az első leczkét a lovaglásban, mely a nomádok felfogása szerint épen oly szükséges az életben, mint a menés és ülés. A gyermeknyereg tulajdonképen két egymáson keresztültett hajlékony botból áll, melyek három oldalról egészen körülveszik a gyermeket, a mi azonban nem akadályozza meg, hogy a gyermek fejét, hátát és oldalát ki ne sebesítsék a botok az állat gyors mozgása következtében. A kis turkomán bámulatos stoicismussal állja ki e gyakorlatot s még az anyák is csak ritkán nyújtják ki kezöket a legényke után vagy ritkán mutatnak aggodalmat az első lovaglási kísérlet alkalmával.

Minthogy a születésre vonatkozó szokásokban a pusztaság más helyein némi különbséget vehetünk észre, közlünk itt egy leírást a Szemipalatinszk környékén lakó kirgizek életéből.[8]

«Mihelyt egy nőnél a szülési fájdalmak elkezdődnek, az aul valamennyi asszonya összegyűl nála, hogy segítsenek rajta. Kevéssel a szülés bekövetkezése előtt a sátor oldalához erősített kötelet adnak a nő kezébe, hogy annál fogva tartsa magát. A szülés pillanatában letérdel, két nő fogja, egy harmadik pedig hátulról átkarolja, egyik térdét keresztbe támasztja és derekát két kézzel szorítja. Ha a szülés megtörtént, a nő derekát pólyákba burkolják s a fekvő helyre viszik, hol *félig fekve* — párnáktól körülvéve — pihen, de különös kívánatára azt is megengedik, hogy egészen lefeküdjék. Ha mindez megtörtént, a nőn keresztül egy kötelet húznak, melyre néhány vallásos könyvet akasztanak, hogy az ördögöt (sajtan, sátán) távol tartsák.

«Az asszonyok egész éjjel a gyermekágyas mellett maradnak a sátorban, gyertyát vagy éjjeli lámpát gyújtanak s vigyáznak rá, hogy a tűzhelyen el ne aludjék a tűz, mert különben jön az ördög és bajt okoz.

«Közvetetlenül a lebetegedés után egy kost vágnak le, melynek jobb oldali hátsó czimerét, máját, hájas farkát, hátgerinczét és nyakát üstben megfőzik, a többi részét pedig nyersen félreteszik s a szülésre következő három nap folyamán elégetik.

«Mikor a tűzre föltett hús már elkészült, összehívják a szomszédokat, hogy tudtokra adják a gyermek születését;

[8] Idézem e leirást a «Globus»-ból (XXXIX, 109.), mely az «Orosz hirnök»-ben (1878. 139. kötet, 22—66) megjelent s P. által irott czikknek fordítása.

a megfőtt húst kiosztják a jelenlevők közt; a nyakát azon nő kapja, a ki a gyermeket elfogadta.

«A szülésre következő nap különösen boldog mindenkire nézve, s ezt vidámságban töltik el; az összegyűlt asszonyokat tehetségök szerint megvendégelik. Három nap mulva a gyermekágyas asszony, ha már van annyi ereje, fölkel ágyából és — ha épen tél van, — fürdőszobába (azaz: egy arra szolgáló sátorba) megy; nyáron pedig úgy mosakodik, hogy a sátorban avarfűvel önti le magát. Közvetetlenül a fürdés után «*szurpa*»-t, azaz juhhúsból csinált és fahéjjal jól behintett húslevet iszik, a mely különben is főleg gyermekágyasok ételéül szolgál.

«Most a fekvőhely fölött lógó vallásos könyveket eltávolítják; a gyermekágyast már tisztának tekintik, s most ismét lehet neki a férjének ételt adnia, a mi a szülés utáni első napokban nem volt megengedve.

«Ha a szülés nem történik könnyen, mindenekelőtt kikergetnek minden asszonyt a sátorból, mert azt hiszik, hogy van közöttük egy gonosz és a «sajtan»-tól megszállott nő. Ellenben a család férfi tagjai begyűlnek a sátorba, a sátoron kívül pedig körben állnak az aul többi lakosai. Ekkor aztán lármáznak, kiabálnak, lövöldöznek, ostorokkal pattognak, sőt közbe-közbe — bár csak látszólag — a gyermekágyasra is ütnek. Azután hívnak egy «*dargon*»-t,[9] azaz az orvosság hatásával ismerős embert, vagyis néminemű orvost, de gyakrabban egy *baksza*-t.[10] A baksza egy «kobisza»[11]

[9] Helyesebben: *tarkhan*, *darkhan*, varázsló, kuruzsló (a mongolból átvett szó).

[10] E kirgiz *baksza* szó ugyanaz, a mi a középázsiai *bakhsi*, azaz vándor dalnok, rögtönző énekes, varázsló.

[11] Helyesebben: *kobuz*. Lásd a játékokról és mulatságokról szóló czikket a 233. lapon.

nevű húros hangszeren játszik, miközben görcsös rángatózásba esik és ilyen állapotban tud gyógyítani. Ha a szülendő asszony állapota rendkívül veszélyes, két baksza-t hivnak. Nők is lehetnek bakszá-k, de ez ritkább eset.

«Az egy baksza által végzett szertartás következőleg megy végbe. A sátorban minden tüzet eloltanak, még a sátor közepén a tűzhelyen lobogót is. A beteget a tűzhelyre fektetik, míg a baksza, hosszú fehér inget véve magára, letérdel és «kobisza»-ját (háromhúros, mandolinhoz hasonló hangszer, melynek szélére mindenféle érczczifraságok vannak aggatvá) maga elébe veszi. Először lassan ide-oda hajlongva játszik hangszerén, időről-időre rázva azt, minek következtében a ráakasztott érczdarabok csengenek; azután rezgő, alig hallható hangon vad és idegenszerű dallamot énekel. Közbe-közbe tagolatlan, hangos kiáltásokkal szakítja félbe az éneket; közbe-közbe megszűnik a hangszer kisérete. Végre minden csendessé lesz, de csak egy pillanatig; a baksza felugrik helyéről eltorzított arczczal és szemét forgatva hangszerét eldobja magától és elkezd körben járkálni a sátorban; nyilván való, hogy nincs eszénél. Csak jár, csak botorkál; majd a körülállókra esik, fölemelkedik, kiabál, zokog, kezeit harapdálja, aztán összegörbűl, mintha görcs húzná, majd fölugrik magasra, egyik vagy másik párnát megragadja fogaival és eldobja, szóval: őrjöng. Akkor dühös igazán ez az őrjöngés, ha — a mi gyakran történik — két bakszát hívtak; igyekeznek egymáson túltenni, harapdálják és égő üszökkel dobálják egymást, stb., s az őrjöngéssel nem hagynak föl addig, míg a gyöngébb baksza erőtlenül össze nem rogy. E közben — a kirgizek véleménye szerint az őrjöngés következtében — meg kell történni a szülésnek. Ha a szülep nem akar kijönni, az asszonyt nagy bő bőr nadrágba öltöztetik, mely

egyszersmind az egész öltönyt beburkolja, aztán egy kirgizzel lóra ültetik, a ki nyargal vele messze hegyen-völgyön keresztül, kisérve az aulnak lármázó, kiabáló lakosaitól.

«»De hát mit használ ez?«» kérdé a tudósító. «Néha használ, néha pedig meghal a nő», válaszolá nyugodtan az elbeszélő asszony.

«Ha a nő e vad lovaglásból életben tér is vissza, mindenesetre el van ájulva; a baksza kezeivel homlokát dörzsöli, nyelvét kihúzza és pofonüti. Ha ez nem használ, vagyis a nő nem ébred föl aléltságából, egy kovácsot hívnak, a kinek oly derekasan kell verni az izzó vasat üllőjén, hogy a szikrák mindenfelé szálljanak; sőt az izzó vasat közel tartják a nő arczához; a baksza beszél hozzá, mire ő neki azt kell válaszolni: «Köszönöm, uram.» Végre magához tér a megkínzott nő s elrebegi: «Köszönöm uram.» A kovács ekkor vasreszelőt dug a szájába, hogy tartsa azt fogaival. Végre aztán békét hagynak a nőnek.

«A következő hét napon *szjurpa*-t (ürühúsból csinált leves) kell innia a betegnek, mely bőven meg van hintve fahéjjal, gyömbérrel, galanyával (kirgizül «dsemdsemil,» oroszúl «kalgan») és egy ismeretlen gyökérrel, melyet a kirgizek *szarbug*-nak neveznek.

«A baksza és társa, a kovács, gazdag ajándékot kapnak a gyógyításért.

«Az újszülöttet legelőször azon habban fürösztik, a melyet közvetetlenül a szűlés után megfőzött juh húsáról lemertek; azután a köldökét fekete kirgiz szappannal *(szabin)* és vékony ürühájjal befödik és megkötik.

«A szűlésre következő három napon nem az anya szoptatja gyermekét, hanem az aulnak valamely másik aszszonya, a kinek épen csecsemőgyermeke van.

«Mikor már a gyermek köldöke begyógyúlt, meleg sós vízben fürösztik és minden egyében kívül valamely gyapjúszövet rongyaiba burkolják s így kell feküdnie, míg megszárad. Ez után szegfűborssal, galanyagyökérrel, gyömbérrel és olvasztott orosz vajjal készített kenőcscsel bedörzsölik. A gazdagabb kirgizek inget és felső ruhát varratnak a gyermek számára, míg a szegények egyszerűen «*dsabaga*»-ba[12] burkolják (így nevezik a tevének téli szőrét; tavaszszal, mikor a teve vedlik, lejön róla a vastag nemezzé vált téli szőr; a dsabaga nagyon finom és puha, mint a pehely). Hat hónapig naponkint fürösztik a gyermeket meleg sós vízben s dörzsölik a föntebb említett kenőcscsel.

«A harmadik napon történik meg a gyermeknek ünnepiesen bölcsőbe való fektetése. A kirgiz bölcső[13] fűzfavesszőből van fonva; fölállítanak egy kis állványt, melynek alacsony párkánya és egy rúdja van a függöny számára. Ez állványra erősítik a dsabaga-ból készült tulajdonképen való ágyacskát, olyanformán, hogy a bölcső és ágyacska mindig tiszta. A gyermeket a bölcsőbe fektetik, puha teveszőrnemezbe burkolják s aztán egy széles kötelékkel az állványhoz erősítik. A bepólált gyermek egészen szabadon s kényelmesen nyugszik s mindamellett nem eshetik ki a bölcsőből. Az anya rúdon hordozza a bölcsőt, mint mi a kosarat fülénél fogva; lovon pedig kényelmesen maga elébe teszi. Mivel e készülék ily könnyen kezelhető, a

[12] V. ö. *japag*, *japau*, azaz gyapjú.

[13] Mint a leirásból látható, nem is «bölcső» a szónak tulajdonképen való értelmében, de én nem ismerek más szót az újszülöttek ilyen fekvőhelyének megnevezésére. Legjobban hasonlít ahhoz, a mit Németország némely vidékén «Steckbettchen»-nek neveznek.

kirgiz nők csak nagy ritkán veszik karjaikra a gyermekeket.

«Az említett szertartást röviden így lehet összefoglalni. Levágnak egy ürüt s összehivnak minden szomszédot és barátot a lakomára; a legtekintélyesebb nő bölcsőbe fekteti a gyermeket, a legtekintélyesebb férfi pedig nevet ad neki. Gazdag kirgizeknél ma már egy molla jelenik meg e végett, a ki akkor imádságot is mond. A nevet egészen szabadon és véletlenül választják, néha azon tárgy után, a mi az elnevezőnek épen szemébe tűnik, például *Kucsuk* (fiatal kutya); néha a leány «*Ajgir*» (csődör) nevet kap. Ha az újszülött fiú, ez alkalomra versenyfutást rendeznek, melyen hároméves lovakkal futtatnak; azon kívül mindenféle más bohóságot követnek el, például két asszonyt birokra küldenek, vagy olyan versenyfutást rendeznek, hogy lovak helyett nehány asszony fut, de a pálya hossza csak egy negyed verszt s a jutalom egy vég gyapjuszövetből áll. Néha az elsőszülött leány bölcsőbefektetésekor is rendeznek ünnepet. Különben az előkelő kirgiz nők soha sem vesznek részt az ilyenkor tartott játékokban és tréfákban, hanem csak nézőkként szerepelnek.

«Gazdag kirgizeknél akkor is nagy ünnepiesség van, mikor a gyermek először nevet s mikor járni kezd. Ez utóbbi alkalommal következő módon járnak el. A gyermek lábacskáit összekötik gyapjúzsinórral, elébe tesznek bizonyos étellel rakott tálat, aztán az aulnak egy tekintélyes asszonya késsel elvágja e köteléket és kidobja a sátorból; e tetteért ajándékot, egy vég kelmét, kap. Erre aztán a jelenlevő vendégeket jól tartják hússal, imádságot mondanak és kiki elmondja a gyermeknek szerencsekivánatait, hogy egészséges, gazdag és hosszúéletű legyen.

«S akkor ismét lakomát tartanak, mikor a gyermek [14] három éves lett; ugyanis ekkor ültetik lóra legelőször. Ez ünnepiesség alkalmával, mint rendesen, több marhát levágnak, a szomszédokat összehivják és megvendégelik, csakhogy a férfiak és nők külön-külön esznek. Az étkezés után ismét mindenféle játékot és versenyfutást rendeznek, melynek bevégezte után a férfiak szétoszlanak, csak a nők s egy férfi, az aul legtekintélyesebb embere maradnak ott. A nők kihozzák a gyermeket a sátorból, a szülők átadják a jelenlevő kirgiz nemesnek, a ki egy dsigitnek (kirgiz lovag) nyújtja a lóra. A dsigit az egész aulon átlovagol a gyermekkel s mindenki ajándékoz neki valamit. Rendesen úgy tesznek, hogy egy csődört ajándékoznak a gyermeknek, melyet valamely kedvelt kancza ellett ugyanazon évben, mikor a gyermek született; mindakettőt együtt nevelik fel, úgy hogy mikor a gyermeket a meghatározott időben lóra ültetik, a ló ki van tanítva és olyan szelid, mint egy házi eb.

«A fiúnál hét éves korában történik meg a szokásos körülmetélés, a melyet szokás szerint valamely molla végez, mely alkalommal szintén nagy ünnep van.

Ha a gyermek beteg, egy «*dargon*»-t, vagy «*baksza*»-t hívnak; de a baksza sohasem dühöng és őrjöng valamely beteg gyermek ágyánál, csak csöndesen játszik «kobisza»-ján. Ha hasfájása van a gyermeknek, a baksza száraz köpölyfélét tesz hasára, összerág szegfűborsot vagy hagymát s ezen nyálával megfecskendezi a gyermeket, vagy pedig csak rálehel; levágat egy fekete kost s ennek tüdejével üti a beteg gyermeket.

[14] Forrásunkban nincs megmondva pontosan, hogy ez az ünnep fiúkra és leányokra egyiránt, vagy *csak fiúkra* vonatkozik, mert itt csak *gyermekről* van szó.

«A «dargon» megtapogatja a betegnek ereit, úgy, hogy mindkét kezét annak halántékára és karjára teszi. Ha úgy tartja, hogy a gyermek az anyja tejétől betegedett meg, megparancsolja az anyának, hogy három napig ne egyék, és valami gyönge forrázást vagy leöntést ad neki hánytatóul.

«Az alkalmaztatni szokott gyógyítószerek száma igen nagy; a növényi orvosságokon kívül használnak ásványféléket is, például czinóbert és higanyt, sőt a chinin gyógyító hatása is ismeretes a kirgizeknél.»

10. Nevelés.

Azon ismeretek, melyeket a fiatal nomádnak meg kell szereznie, tisztán tapasztalati természetűek s a gyakorlati életre vonatkoznak. Mindenek előtt tanulja ismerni, hogy mi jó és mi ártalmas a marhának, a mely őt legközelebbről érdekli, melylyel úgyszólván a legszorosabb kapcsolatban nevekedik föl s a mely kis gyermek korában játékszerét, ifjúságában gyönyörűségét, érett férfi korában minden törekvése és iparkodása központját képezi. Olyan helyeken, a hol rabló farkasoktól nem lehet félni, gyakran hat éves gyermekek állanak valamely számos teve-, vagy juhnyáj élén s a kis pásztornak tekintélytelen termete daczára a nála sokkal nagyobb állatok vakon engedik magokat vezettetni a csöpp kis nomád csengő hangja által. S ez iparkodik is azon, hogy hivatalának minél hívebben megfeleljen; mert a legelők, fűnemek és ivóvizek különbségéről már korán tudomást szerez magának; s én magam is nem egy nomád gyereket ismertem, a ki — daczára, hogy alig volt tizenkét éves — a puszta növényvilágának legkülönbözőbb

fajaiban egészen jártas volt. Az apáról fiúra hagyományszerűleg átszálló ismeret gyorsan elterjed és mélyen bevésődik a puszta fiainak emlékezetébe. Olyan éghajlat alatt, hol normalis időjárás uralkodik, már a gyermek nomád is meg tudja határozni megközelítőleg, hogy például *ezen* irányból fújó, több napig tartó szél után nyolcz napig fújó szélnek kell következnie *azon* irányból, hogy ezen hónapban itt ilyen, másik hónapban amott olyan növények jönnek fölszínre, melyek ezen, vagy azon állatoknak nem valók s így a tovább költözködésben az illető helyet ki kell kerülni. Ámbár a csillagok ismeretében messze marad a török nomád az arab puszták lakóitól, de már elég fiatal korában ismeri az egyes csillagokat, például az északi sarkcsillagot (*temir kazuk*, vas karó), nagy medvét (*jeti karakcsi*, hét rabló), hajnali csillagot (*csolban*, a ragyogó) stb.; a napnak egyes óráit meg tudja határozni a lándzsa árnyékának hosszaságából; következtetést von a légtükröződés irányából és kiterjedéséből s a láthatár végtelenségén élesített szemei oly gyakorlottak, hogy a több óránvi távolságban fölszálló porfelhőnek okát és tartalmát meglehetős pontossággal meghatározza. A szabad ég alatt való mozgás, az örökös harcz és küzdelem az éghajlat minden lehetségés viszontagságaival megedzi izmait, kifejleszti testi erejét; innét van a mozdulataiban észrevehető fürgeség, innét a tüzes villámokat szóró tekintet, mely megkülönbözteti a puszták gyermekét letelepült törzsrokonaitól, innét a kalandok után való féktelen hajlam, s az arra való szüntelen törekvés, hogy physikai erővel embertársai fölé emelkedjék s ily módon a társadalom előtt tündökölhessen. A *batir*-rá (hős, bátor), vagy *merken*-né (jó lövő) levés tehát a tökéletesség legszebb idealja, mely a serdülő nomád szeme előtt lebeg, hogy mint ilyent tiszteljék és féljék éle-

tében, halála után pedig új életre keljen a dalban és mondában, mely megzendül a kobzosok húrján, mikor «száll az ének szájról szájra» s «bajnok ébred hősi lanton»; mert legszebb jutalma derék voltának, ha azt «unokák is tudják, dal is egyre zengi.»

Magától érthető, hogy ilyen életnézet mellett a szellemi képességek gyakorlását és fejlesztését elhanyagolják. A mint az illedelem, szokás és a világgal való érintkezés kívánja, mindenek előtt a törzsek, ágak és családok különbözésének nagyon tekervényes labyrinthusában kell elegendő jártasnak lenni s első sorban a hét ős *(jeti ata)* neveit hibátlanúl tudni. A tizenöt éves nomád már tisztában van az egyes tiré-k, tajfé-k rokonsági viszonyával s jártas a legelői jogban és az egyes aulok localis viszonyaiban. Ezen emlékezetébe vésett dolgokon kívül már jókor ismerős a *tapu*-k formáival, vagyis azon bélyegekkel, melyekkel az egyes törzsek nyájait az állat farára nyomott fekete festékkel megkülönböztetik, s ámbár ezen jegyek — mint már előbb láttuk — nagyon hasonlítanak egymáshoz, a nomád azonnal fölismeri diakritikus értéküket. A tapu, vagy, mint némely vidéken nevezik, *tamga* (pecsét) ismerete mellett épen ilyen fontos a nomádra nézve az *uran*, vagyis az egyes törzsek jelszavának tudása is; mert ez az ő kalaúza az éj homályában, vagy a sűrű ködben s az eltévedettnek megtalálhatásához épen oly szükséges, mint a puha homokban található lábnyomok fölismerése. A könnyű horpadás, vagy nyom *(iz)* tudtára adja a nomádnak, hogy a száraz talajnak melyik mélyedésében maradt meg összegyült esővíz, a perzselő nap sugaraitól megkímélve, mely a szomjazó állatokat magához csalja s az embernek is nyújthat egy kis enyhítő italt. Hasonlókép nagyon korán megtanulja a nomád az egyes *kútak* (kutuk) neveit s iható-

ságuk fokát, vagy vizöknek izét; mert a pusztai kútak fekvésének és mélységének ismerete életkérdés reá és jószágára nézve s úgyszólván ez az alpha és ómega az ő geographiai ismeretében.

A mi a moralis képzést illeti, az ifjúba már korán bele csöpögtetik a családnak idősebb, de csak férfi tagjai iránt való tiszteletet, a mely érzelem nyilvánulását azonban túlságos szigorúsággal követelik; mert a gyermek apja irányában csak rabszolga s e viszonyból több félelem, mint szeretet származik, mikor pedig nagykorúvá lett a gyermek, e viszony egészen az ellenkező végletbe csap át. Egészben véve a patriarchalis életnek épen annyi vonzó, mint visszataszító vonása van; mert a mily szép és tetsző mi nekünk az a szokás, hogy a gyermeknek apja engedelme nélkül nem szabad leülni, dohányozni, vagy hangosan beszélni, épen oly visszatetsző azon hivatalos közönyösség és kevésre becsülés látása, melylyel ugyanez a gyermek anyja irányában viselkedik. Az «*atalar*» és «*akalar*» (atyák és öregek) fogalmakban van központosítva a gyermek tisztelete és félelme, s ezek után következnek a mult idők hősei és mythikus alakjai; s valamint az előbbieknek szavait és szólásmódját (*atalar szözi*, közmondások, példabeszédek) az életbölcseség velős kivonatának tartják s már fiatalságukban megtanulják, épen úgy őrzik meg emlékezetökben a hősök kalandjairól és tetteiről szóló elbeszéléseket és mondákat. A mint kevés turkomán van, a ki tizenöt éves korában nem tudja elmondani könyv nélkül a kedvelt hősnek, *Kör-Oglu*-nak nehány kalandját versben vagy prózában, épen oly hűségesen tanulják a kirgiz és altaji ifjak a *karaszöz* (nép szava) név alatt ismeretes énekeket és elbeszéléseket; mert a nomád ifjúra nézve, bármely törzsből, vagy bármely vidékről való, legnagyobb szégyen volna, ha a

szokásos lakodalmi vagy gyászoló éneket — mire félszólítják — nem tudná eldanolni, vagy a dalnoki versenyben, vagy valamely talány megfejtésében legyőzetnék. E szokás tekintetében a nomádok mindig egyformák voltak, s hogy mily fontos szerepet játszottak a talányok már régen is, kitűnik azon körülményből, hogy az 1303-ban iratott Petrarca-féle kún kéziratban (Codex Cumanicus) több dsumbak (talány, találós kérdés) van idézve.

Tekintetbe véve azt, hogy az iszlám mindeddig nem igen tudott gyökeret verni a pusztaságon — s e tekintetben az arábiai sivatagon sem áll jobban a dolog — nem lehet csodálkoznunk rajta, ha a nomádok nincsenek különös tekintettel a vallási dolgokban való szükséges ismeretre, minthogy ezt nem tartják nagyon fontosnak. Imádkozással, mosakodással és rituális szokásokkal már csak előrehaladott korban foglalkoznak a puszta gyermekei, lehetne mondani, csak húsz és harmincz év között s ekkor is csak a pusztaságnak a mohammedán culturával érintkező szélén. E körülményt a kirgizeknél annak tulajdonítják, hogy híres fejedelmük, Kücsüm khán, csak kétszáz évvel ezelőtt kért mollákat Bokhara fejedelmétől népének megtérítésére, s hogy ezen időtartam nem volt elég az egész nép mohammedánná tételére. Ámde e föltevés már azért sem állja ki a tűzpróbát, mert ilyen czélból, más ethnikai constellatiók között, nem évszázadok, hanem évtizedek is eredményre vezettek; mert az említett időben a khánságok számos collegiumaiból buzgó missionariusok mentek hosszában és széltében a pusztaságba térítési munkával foglalkozni; s mert végre az Oxus bal partján lakó turkománok — a mohammedán fanatismus székhelyével való folytonos érintkezésök daczára — épen oly laza követői a Mohammed vallásának. A puszták gyermeke, akár kirgiz, vagy turko-

mán, akár beduin legyen, nem érez semmi különös hajlamot a mohammedán monotheismus egyszerű és mesterkéletlen systemája iránt; az ő gyermeki naiv természete jobban gyönyörködik a mythosok és babonák tarka-barka szövevényében, mint az igaz hitben; s valóban csak ott dicsekedhetik az iszlám bizonyos eredménynyel, a hol nem mollák állanak szolgálatában a Korán merev szabályaival és nyers szavaival, hanem isán-ok (rendbeli testvérek) phantasticus öltözetben, csodálatgerjesztő nefeszszel (rálehelés) és sok más titkos eszközökkel. Csak akkor, ha az évek terhe meggörbíti a testét s egyik lába már a sír szélén áll, csak akkor szokott a nomád theosophicus speculatiokba merülni; de férfi ereje teljességében s főleg ifjúságában csak mechanice morzsolja a patha-t (fatiha), bajuszát csak illedelemből gondozza, a mosakodást és imádkozást nagyon ritkán végzi. A mondottak után nem szükséges kiemelni, hogy az irás és olvasás mindeddig nem tudott elterjedni a sátor lakóinál, s hogy az ebben való ügyesség és készség elérését nemcsak lehetetlennek, hanem helytelennek is tartják. E czélra megvan minden khánnak, bínek, vagy manapnak a maga irnoka, a ki egyszersmind molla; a turkománoknál e hivatalt az önálló akhondok, karik és isánok töltik be, a kiknek hivatalos kötelességök az egyes törzsek közt a levelezést folytatni. A nomád mint egyed, egyes ember, nem használja az írott szót, mert a kimondott szó — nehány kivételt nem számítva — még nem veszítette el értékét.

Az olvasó tehát világosan láthatja, hogy a nomád tulajdonképen semmi rendszeres nevelést nem kap s hogy úgy szellemileg, mint testileg csak a természet törvényeinek és a saját míveltségi fokának megfelelő erkölcsi élet vezetése alatt fejlődik. Török fajú nomádoknál az ember nevelése tizenöt vagy legfölebb tizennyolcz éves korában be van fejezve.

11. A házasság.

A házasságkötés vagy conventionalis, ha t. i. az összeházasítandó pár szülei intézik el, vagy pedig önkénytes, ha t. i. hosszabb ismeretség ad reá alkalmat. Az első esetben, — mely leginkább gazdagoknál szokott történni — vagy vagyoni viszonyok, vagy politikai tekintetek, például törzsviszálkodás, vérboszú, döntik el a dolgot. Azok, kiknek egy fiuk van, valamely gazdag vagy hatalmas szomszéddal való összesógorosodásra törekszenek s az odaigérés már gyermekkorban, gyakran három, leggyakrabban pedig hat vagy nyolcz éves korukban megtörténik. A fiú atyja meglátogatja a leány apját, megegyeznek a molla jelenlétében, megtörténik a hivatalos étkezés, s miután a szokásos fatiha (áldás) elmondása közben kölcsönösen kezet fogtak — mikor is a molla kaftanja szegélyével eltakarta kezöket — ez által a *kudaman* (sógorság) viszonyába léptek, vagyis a vérrokonság egy bizonyos fokára jutottak, mely jogot ad nekik az erősebbnek támadásai ellen való védelemre s érdekeik körét tágítja. A második esetben, vagyis a természetes házasságnál — a mely esetben az ifjú néha már éveken keresztül ismerte jövendőbelijét, mert az érintkezés háborítatlan, mivel a mohammedán nomád soha sem vetette alá magát a hárem gyalázatos szokásának s így számos tête-à-tête történik a csillagos ég alatt, vagy a sátor korom-fekete nemez födelének védelme alatt — ez esetben a kölcsönös igérkezés csak záradékát képezi a viszonynak, de épen ezért annál szigorúbban tartatik meg. A fiatal ember elküldi vagy atyját, vagy meghitt barátját választott-

jának sátorához az ügy hivatos elintézése végett. E szerelmi követség neve *kuda-tüzi*, vagyis a házasság rendbehozása, melynek legelső dolga a *kalim*-ot (jegy-adomány, nászajándék) megállapítani. Nyáron az ilyen követséget *akoj*-ban (ünnepi sátor) fogadják, télen pedig a saját sátorába vezeti a ház ura s gazdagon megvendégeli.

A kalim, vagy kalin, melynek szószerint való jelentése *tömeg, kincs, gazdagság, érték*, s nem egyéb, mint jutalom a háztól elvitt leányért, úgy lényege, mint neve szerint a török-tatár törzs összes tagjainál, még a fagyos északon lakó jakutoknál is, eredeti formájában maradt meg s azt bizonyítja, hogy a leányrablás, a melyet Amerika és Ausztrália primitiv embere még ma is űz, Ázsia északi részében csak szelidebb formában maradt fenn; mert a kalim nem más, mint vétel-ár a megvásárolt s nem erőszakkal elvett tárgyért. Hogy az olvasó a kalimnak minőségével és mennyiségével megismerkedjék, megjegyzem, hogy a kalimnak — azért, hogy szerencsés oment hozzon magával — a keletieknél s különösen a törökönél kedvelt hetes számra kell rúgnia, minek következtében a leggazdagabb khánok hétszáz, a szegényebb nomádok hét, vagy tizenhét darabban állapítják meg az adandó tárgyak, legtöbbször barmok számát. Tehát csak a kalim qualitásának részletei azok, a mikkel a házasulandónak követei és a leány apja tisztába akarnak jönni. E kölcsönös megállapítást azonban feltünőleg lassú módon végezik, minden gesticulálás nélkül, a beszélőknek még ajkait is alig látjuk mozogni, de azért a megvitatás kiterjed a legcsekélyebb részletekre, a lovak és tevék korára és színére, valamint más adományok számára és alakjára vonatkozólag, miket *jakhsi*-nak (a kirgizeknél *dsakhsi*, jó, szép) neveznek. Föltéve, hogy valaki elég gazdag és negyvenhét darab tárgy adására határozza

magát — a mi természetesen már jelentékeny fokú jóllétet árul el — a kalim következő részekre oszlik:

a) bas jakhsi (fő adomány)	10	ló
b) kulum bije (egy éves kancza) 16 csikóval	17	»
c) gonan (háromeves ló mindkét nemből)	7	»
d) taj (kétéves csikó)	7	»
e) egy kancza, csikó nélkül	1	»
f) egy ló, vagy teve, választás szerint	1	»
g) ajak jakhsi (legalsó adomány)	4	darab.
összesen	47	darab.

Ez leginkább a kazakokról mondható, mint a nomád életmódban leghívebben megmaradt pusztai lakókról, de még itt is vannak egyes eltérések; mert a kazakok kis hordájában a kalim, Ilminszki szerint, *dsiirma*-nak (azaz húsz) neveztetik és e szerint számíttatik. A felosztás tehát a következő:

a) négy kancza csikaival	8	darab
b) két kétéves kancza csikaival	4	»
c) két-két csikó mindkét nemből	4	»
d) két kétéves csikó mindkét nemből	4	»
összesen	20	darab.

Ehhez számíttatik aztán még a bas jakhsi és ajak jakhsi, melyeknek páratlan számúaknak kell lenni s így végre ismét kijön a kedvelt harminczhét vagy negyvenhét darab; mert a kerekszámot határozottan szerencsétlennek tekintik s csak a *vérpénz* meghatározásánál alkalmazzák, mint alantabb látni fogjuk. Az egyes állatnemeknél megfelelő értékű csere is szokott történni, így egy ló vagy tehén hatvan juh értékű, négy teherhordó nagy teve pedig egy egész dsiirma-val ér föl. A bas jakhsi megállapításában jelentékeny szerepe volt a rabszolgák számának a kirgizek-

nél, sőt a turkománoknál még ma is; a mint általában az idők folyamában változásoknak volt alávetve ezen adomány minősége és mennyisége, a szerint, a mint a nomád törzsek anyagi viszonyai változtak, vagy a szerint, a mint a megtelepült szomszédok culturája hatott reájok. Ilyen fölfogással egyezőleg könnyen érthető, hogy a kalim mai nap tulajdonképen csak a nagy horda némely törzseinél, a karakalpapoknál és főleg a turkománoknál szokott igazán gazdag lenni, míg a többieknél e szokáson már oly sokat koptatott az idő, hogy — ámbár még ma is a legszigorúbban megtartják — már csak emlékezetök él, a mesék tarka szövevényű ruhájába burkolva, azon hosszú sorban vonuló nyájaknak és megterhelt tevéknek, melyek egykor a vőlegény udvaráról jövendőbeli ipának sátorához vándoroltak.

Mihelyt a kalimra vonatkozólag megegyeztek — melyhez nem írás, csak adott szó szükséges —, a családapa összehívja a család többi tagjait s az örvendetes eredményt a következő szókkal adja tudtokra: «N. N. leányunkat N. N. ifjúnak átadtuk ennyi és ennyi kalimért, mondjatok fatihat (áldás), de ne sírjatok.» Először a férfiak üdvözlik a kérőket és specialiter a vőlegény rokonait mint immár sógoraikat, s csak ezután jelennek meg a nők a szokásos *szacsi*-val, azaz ajándékkal, melynek szószerint való jelentése kiszórás, libatio s leginkább apró érczpénzből, szárított földi eperből és zsírban sütött gombóczokból állanak, melyeket nem föladnak, hanem a szó legszorosabb értelmében a vendégekre szórnak, azaz dobálnak. A *szacsi*, vagyis kiszórás, az ajándékozás azon neme, melyet a nagyobb, a fölebbvaló gyakorol a kisebb, az alattvaló irányában s mely Perzsia és Törökország nagyjainál még ma is szokásos; míg a *tarti* vagy *tartik* (előhúzás, elővevés) azon neme az ajándékozásnak, melylyel az alárendelt hódol a

fölötte valónak. Miután az ajándék kiszórása és a szokásos étkezés megtörtént, a fiatal leánynak meg van engedve, hogy a kérőkkel egy kis mulatságba elegyedjék, a mely szokás a *kuda-tartis* (a sógor ránczigálása) nem épen költői elnevezést viseli s a mely — minthogy jelentésének megfelelő következetességgel hajtatik végre — az illető kérőt, a ki ilyen figyelemben részesül a pusztai szépségek részéről, nem irigylendő helyzetbe bonyolítja. Tudniillik két vagy három nő körűlállja, nyers modorban és durva szólásmódokkal majd valamely talány megoldására, majd egy költői dialogus (kosuk-ajtim) folytatására szólítják föl. Ha az illető kissé hosszasan gondolkozik, a nomád nők elvesztik türelmöket, ugrálnak és tánczolnak a férfi körül, rángatják ruhájánál fogva, taszigálják, lökdösik minden irányban s jaj azon férfinak, a ki az ilyen udvariasság ellen védelmezi magát, mert akkor megragadják, a sátor közepére állítják s az őt körülvevő nők hangos kaczaja lesz a büntetése. Sőt az is megtörténik, hogy a ki nem tud versben beszélni, vagy a feladott talányt azonnal megfejteni, annak fejére asszonyi fejkötőt (seükele) tesznek, őt magát egy bikára ültetik, még pedig arczczal hátrafelé és így körülvezetik az aulban; vagy pedig lábánál fogva fölhúzzák magasra s mindaddig nem eresztik szabadon, a míg azt nem mondja, hogy a föladatot, legtöbbször valami fizetést teljesíti. S az egész abajgatás és kínzás alatt az asszonyok valami dalt énekelnek, melynek

«Bizony nem könnyű dolog
Egy leányt elvinni»

refrainjét minden jelenlevő rázendíti. Még azzal is szokták ingerelni a vőlegény ügyetlen követét, hogy egy rút, vak vén asszonyt adnak az ölébe, kit meg kell csókolnia.

Az eljegyzés után való második nap a menyasszony apja rokonai kiséretében megjelenik a leány-kérők sátorában és átadja a szokásos ajándékot, a *kijgü*-t (kirgizül *kijti*), vagyis díszruhákat, még pedig a küldöttség vezetőinek több (néha kilencz), a többieknek egy-egy darabot; a vőlegénynek pedig egy darab főtt húst küld a juh melléből, mely ajándék neve *töse*.

Miután némi idő, két vagy négy hét eltelt, a vőlegény szüleinek is jelt kell adni magokról; a menyasszony apjának tehát a *kuda-csakridsi* (a sógorok meghívása) ajándékot küldik, a mi tulajdonképen azt jelenti, hogy ezek most tegyenek látogatást. Megjelennek tehát rendesen egy vagy két emberrel többen, a menyasszony apja is velök szokott jönni, leginkább azért, hogy a meghatározott kalimnak egy részét magával vigye; mert a leány férjhez adása az apa szemében egészen üzleti jellemű, mely üzletnek materialis oldala nagyon szívén fekszik. Itt is adnak ünnepélyt, rendeznek játékokat s osztogatnak ajándékokat, de nem olyan mértékben, mint a menyasszonyi háznál; mert a kereskedés tárgya még nincsen a vevő kezeiben s az üzlet azon oldalról még nem tekintetik befejezettnek. Ha itt nem kapják meg a szokásos ajándékot, az ennek megfelelő értéket később a kalimhoz kell mellékelni. Magát a kalim kifizetését, melynek neve *mal-veri* (marha-adomány), valamely szerencsés napon, tudniillik hétfőn, csütörtökön vagy pénteken kezdik meg, még pedig legtöbbször a juhok átadásával, mert szarvasmarhát csak a kara-kalpakok szoktak adni. Ilyen esetben a nőknek kell szolgáltatni *kusak-bag*-ot (párnak való kötél), a miért nehány rőf szövetet vagy egy *javluk*-ot (fejkötő) kapnak ajándékul; míg a lovak átadásakor a csikós ad *kuruk-bag*-ot (fogókötél, hurok), a tevék átadásakor pedig a tevenyáj pásztora, a kiket a menyasszony

apja ruhával vagy más egyébbel köteles megajándékozni. Csak e részben való kifizetés után történik meg a tulajdonképen való hivatalos bemutatás. Tudniillik a vőlegény előáll, vagy, ha kiskorú, elővezetik, ha pedig — a mi gyakran megesik — még nem tud járni, előhozzák. Ekkor jövendőbeli ipának lefizeti a *körümlük*-öt (a menyasszony meglátható sának árát) egy ló, teve, vagy más ajándék alakjában s azon esetben, ha az elfogadó rangban vagy gazdagságban fölötte áll, a következő közmondást idézi neki: «Kilgen doulet, kitken mihnet,» azaz: a mi jött hozzád (t. i. a kalim): szerencse, a mi elment tőled (a leány): szerencsétlenség. Semmi esetre sem hizelgő megjegyzéssel vigasztalják tehát a nomád szépeknek szülőit!

Nem érdektelen az a szertartás sem, melylyel az egyes családok tagjai a sógorság kötelékébe veszik föl egymást. Míg más esetekben úgy kötik a barátságot, hogy a leendő barátok *(doszt, tanir,* kirgízesen *tamir)* meztelen kard hegyével érintik egymásnak meztelen keblét, a mivel mintegy azt akarják mondani: így szúrják keresztül keblemet, ha hűtlen leszek hozzád; addig a leendő sógorok valamely ajándék *(khalau)*[15] kötelékével fűzik össze magokat. A vőlegény családjának tagjai vannak feljogosítva, hogy a menyasszony rokonaitól khalau-t kérjenek, a mi vagy egy jó lóból, vagy egy gyakorlott vadászmadárból vagy egy jó agárból szokott állani. Ha az ajándékot megtagadják, a kérést többé nem ismételik, hanem e helyett ellenségeskedés, rablás *(baranta)*, gyilkolás és pusztítás következik.

Csak miután már az eljegyzés véglegesen megtörtént a jövendőbeli házaspár szülői és legközelebbi rokonai kö-

[15] A *khahlamak*, vagyis kívánni, tetszeni, igéből.

zött, csak ekkor szólítják fel magokat az illetőket a nyilvános közeledésre. Ha a házasság conventionalis, vagyis a vőlegénynek még kis korában köttetett, ez utóbbinak várnia kell tizenkét vagy tizenöt éves koráig, a míg a legelső hivatalos látogatást *(burun kelis,* kirgízesen: *urun keli)* teheti. E szerelmi útjában szokás szerint négy-öt jó barátja kiséri s nem szabad elfelejtenie, hogy a kalimban megállapított ajak-jakhsi-t (más nomádoknál általában *toj-mal,* lakodalmi adomány a neve) magával vigye. Ezen első látogatás alkalmával a következő szertartást a legszigorúbban meg kell tartaniok. Legelőször elénekelik a *tojbasztar* nevű dalt, mely következő tartalmú:[16]

Az ifjak éneke:

Esz-szelam alejkum, dsenge keldük,
Jakhsiga dsilgan köb szelam berdük!
Szaatina szarszembening toj etibszin,
Tojingiz kutli bolszun dsilgan köb!

azaz:

Mi újonnan jöttek üdvözlünk benneteket!
Jóra összegyült társaság, sok üdvözletet mondunk!
A szerdai szerencsés órában ünnepet ülsz,
Boldog legyen ünneped, összegyült társaság!

A menyasszonyhoz intézett ének:

Ata anang kinaladi kitedi dep,
Kaj balam cseragima dsitadi dep?
Köskinde kösdüng kürki kürkersinem,
Hazir kitsze kadring ötedi dep!

[16] V. ö. az orenburgi geographiai társaság Zapiszki-jának I. k. 130. l.

azaz:

Apád anyád sajnál, hogy elmégysz,
Siránkoznak, hogy: Ki hasonló a mi gyermekünkhez?
Szép galambom, most te eljösz innen,
És ezerszer drágább vagy így mi nekünk!

A menyasszony szüleihez intézett ének:

Bu tojding biz alarmiz tojbasztarin,
Kojmadi tojbaszta dep dsoldasztarim.
Makbaldu zirminin csigarmaszang,
Kerekmez kojkun szitsza aka dasztarung. (?)

azaz:

Ezen ünnepre mi belépti ajándékot veszünk,
Az ünnepi énekre társaim felszólítottak.
Ha nem hoztok zsinórokat és bársonyt,
Nem kell a karton, nankin és fehér kendő.

A vőlegény körülbelől fél mérföldnyi távolságban hátramarad a pusztán, hogy az elébe jövőket itt bevárja, míg lovas társai, a lovat vezetve, az aul felé sietnek. Az aulhoz érkezve a menyasszony nővére vagy más rokona a lovat megköti *(at-bajlar)*, a miért ajándékot kap; az asszonyok és leányok ellenben — természetesen a menyasszony kivételével — a pusztán várakozó vőlegény fogadására sietnek, vivén magokkal kimiszt, sajtot, baurszakot és más ételeket. A találkozáskor a vőlegénynek *tazim*-ot vagy *szalam*-ot (üdvözlés) kell csinálni, tudniillik a nők felé olyanformán hajol, hogy két kezével lábát érinti, azután karjait keresztbe teszi, úgy, hogy újjai vállaihoz érnek. Ezen üdvözlést a nők «Köp jasaszang!» (sokáig élj!) vagy «Bizni szijlan Kudaj szijladir» (a ki minket szeret, azt az isten szereti), «Tari jarlikaszin!» (az isten irgalmazzon neked), «Baj bol!» (légy gazdag) stb. köszöntésekkel viszo-

nozzák. Erre aztán leülnek, tudakozódnak előbb az istenadta jószág hogylétéről, azután az emberekéről; a vőlegény vesz egy keveset az átnyújtott ételekből, de ő neki is azonnal oda kell adnia a «Csapip kildi» (gyors megérkezés) nevű ajándékot a legidősebb asszonynak s hasonlóan a többi nőnek is, ha történetesen sátorcsoportok közt kell elmennie. A menyasszony auljába való érkezésekor már készen várja ezen utóbbinak sátorától bizonyos távolságban felállított sátor, de a hova csak naplemente után vezetik be a nők, mert a kirgizek illedelmetlennek tartanák, ha világos nappal vonulna be a sátorba, vagy vőlegénylétével díszelegni akarna. A sátorba való lépéskor először azon nőket ajándékozza meg munkájokért, a kik a sátort csinálták, azután azokat, a kik elébe mentek és legutóljára a jövendőbeli ipát és napát, még pedig ipának egy felső ruhát, napának ellenben fejkötőre való kelmét ad. Csak késő este csinálják meg, illetőleg terítik ki a nászágyat a legközelebbi rokonok az apa sátorában, közvetetlenül az ajtó mellett balra s erre ültetik az ünnepiesen felöltöztetett menyasszonyt, miután jobb kezét selyemből vagy más értékes kelméből csinált vitéz-övvel körülkötötték és a nászágyat függönynyel eltakarták. Most a vőlegényt, kezét ép úgy bekötvén, a sátor közelébe vezetik, melyben az apán kívül az összes rokonok jelen vannak, még pedig azon helylyel szemközt állva, a hol a menyasszony van s honnét ez az erre készen tartott nyiláson keresztül kidughatja a vitéz-övvel beburkolt kezét. A kézszorítás után *(kol kisztaszi)* mindkettőnek kezét kitakarják; a vőlegényt a sátor elébe vezetik, melyben az asszonyok egybegyűlnek, hogy a belépőnek útját különféle akadályokkal elzárják, melyeknek elhárítását egyenkint ajándékokkal kell megvásárolnia. Igy pl. először a *bakan*-t, azaz a sátornak viharellenző karóját dobják útjába, melynek átlépését nagy bűn-

nek tartják, ezt tehát el kell távolítania útjából. Ha a bakan eltávolítását apró pénzekkel megvásárolta, akkor a sátor kötelét *(jele* vagy *dsele)* dobják elébe, melynek átlépése szintén végzetesnak tartatik s csak ajándékok osztogatása után veszik el útjából. Most a sátorba lép, de azonnal fogak harapását érzi ruháján, ez az úgynevezett kutyaharapás, melytől ismét csak ajándékokkal szabadúl meg. És igy megy ez gyakran a végtelenségig, míg végre a legutolsó akadályt, tudniillik a küszöbön hosszában fekvő öreg asszonyt is eltávolítja útjából és beléphet a sátorba.

A kirgiz *Altinszarin* állítása szerint a vőlegénynek a menyasszonyhoz való első közeledése a következő nyolcz szokásból áll:[17]

1. Kul usztatar, vagyis a kar kinyujtása (t. i. a leányé a függönyön).
2. Ujga kirgizer, a sátorba lépés.
3. It irildar, a kutya ugatása.
4. Sas szijpar, a haj föloldása.
5. Kaszina dsatar, a melléfekvés.
6. Kürpe kimildatar, az ágytakaró mozgatása.
7. Kempir üldi, a vén asszony halála.
8. Simildik seser, a fátyol fölemelése.

Ezek azon stadiumok a szertartásban, melyeknél a vőlegénynek ajándékot kell adnia. Az utolsó szertartás, melynek neve ezenkívül még *bet asar* (azaz: az arcz felnyitása), a nők éneklése közben megy végbe. A vőlegénynek, mikor a sátorba ér, háromszor kell magát meghajtania; az első meghajlás vonatkozik azon elholtak szellemeire, a kik előbb e sátorban laktak, a második a családapára, a

[17] V. ö. az orenburgi geographiai társaság Zapiszki-jának 1870. évf. 132. l.

harmadik pedig a menyasszony anyjára, és csak ekkor ülhet le az ajtó mellett, de a tűzhelyen felül egyáltalában nem szabad mennie, mert ez a legszentebb helye a sátornak s oda menni még nincsen joga. Tehát a tűzhely előtt meg kell állnia s miután az ott ülő anya bájitalt nyújtott neki egy csésze tej alakjában, az ágyon várakozó menyasszonyához vezetik e szavak kiséretében: «Gyermekek, nevessetek és mulassatok!» A menyasszony, illendőség kedveért, eleinte nem akar szólni s a vőlegénynek azon ismételt kérdésére «Hogyan vagy?» csak akkor válaszol, ha ez átadja neki a *szöjlestiri* (megszólaltatni) és *tösek-szali* (ágyat vetni) nevű ajándékokat, mire aztán magokra hagyják a szerelmeseket.

A pusztaság más részén, így például a kirgizek nagy hordájában, a menyasszony és vőlegény — ünnepiesen levén felöltözve — egy arra elkészített sátorban vízzel megtöltött és lepedővel leterített edény fölött forma szerint elválasztatnak a molla által és a szokásos «igen» mondása után vízzel fecskendezik meg őket. Néha az edénybe nyilat is tesznek, melyre a vőlegény lovának sörényéből húzott szálak és a menyasszony ékszereiből való szalagok vannak kötve; más helyen pedig még nuszkha-kat (amulet) is dobnak a vízbe. A pap fatihája (áldás) után fejére teszik a fiatal asszonynak a *seökele*-t (fejkötő), a melyet egy évig, első gyermeke születéseig hord s míg őt a sátor közepén a nők megéneklik, megjelenik a vőlegény lóháton, hatalmába ejti menyasszonyát és a nyeregbe téve elvágtat vele a nélkül, hogy ez ál-leányrablásban a jelenlevők akadályoznák.[18]

Ennyit általában a nomád elemek zöménél — mi alatt

[18] LEWCHINE, Description des hordes et des Steppes des Kirghiz-Kazaks (Paris, 1840.) 361. lap.

első sorban a kirgizek értendők — uralkodó házassági szokásokról, melyhez természetesen még más, részint kiegészítő, részint csak egyes töredékeknél divatos specialis szokások járulnak. Ilyen mindenelőtt a női hozomány, az ú. n. *kosanti*, melyet a leánynak, ha még oly szegény is, kell vinnie férje házához s a mely leginkább női ruhákból, nemezdarabokból, szőnyegekből és más, a nomád élethez tartozó szerekből, mint zsákok, kötelek stb. áll. Legtöbb esetben egy vagy két tevét is kap a menyasszony, melyekre a kosanti-t felrakják s melyeket a vőlegény barátai vezetnek az ő aulja felé, míg azon állatot, melyen a menyasszony ül, maga a fiatal férj vezeti fékénél fogva legalább néhány lépésnyire. A fiatal nőnek útra kelése az apai aulból gyakran a legmeghatóbb jelenetek közé tartozik, az apától, anyától, testvérektől való elválás sírás és jajgatás közt történik meg s ha a menyasszonynak van öcscse, ennek meg van engedve, hogy nénjét több állomásig elkisérje, de sógora auljáig ez sem mehet, mert itt az új családtagnak egyedül kell megjelennie. A mi ezen útrakelés idejét illeti, ez váltakozik, az uralkodó szokás szerint, három nap és tizenkét hónap között, minthogy a fiatal házaspár a legtöbb törzsnél haza megy a menyekzői ünnepélyek eltelte után s csak néhány turkomán törzsnél szokás az, hogy a már férjhez adott leány egy évig szülői házában marad, mely idő alatt a fiatal férj csak lopva közeledhetik házastársához és ha rajta érik, jelentékeny ajándékot kell lefizetnie az ipának. A turkomának azt állítják, hogy az alattomban való találkozhatás csak annál inkább gerjeszti a szerelem tüzét s ezért az első szülöttek a legsikerültebbek is. Miután a nő világra hozta az első gyermeket, természetesen megszűnik a különválás és következnek az útrakelés meg a sátorcsinálás ünnepiességei.

Így a menyasszonyi állapot időtartama és a vőlegénynek adott érintkezési jog is különböző módon határoztatik meg. Ha pl. a kalim kifizetése után a *toj-mali*-t (menyekzői ajándék) is megadta a vőlegény, meg van neki engedve a látogatás. Ez meg is jelenik, akár nyáron, akár télen, az esti órákban, jövendőbelijével a legbizalmasabb módon társalog, öleli, csókolja, coram publico órák hosszáig ölében tartja, a nélkül, hogy ezen valaki megütköznék, vagy immoralitásnak lehetne tartani; mert valamely leány megesése hallatlan dolog s ilyen esetben alkalmazandó büntetés létezéséről sohasem hallottam.[19] Mindamellett a leány szülői arra törekednek, hogy a menyekzőt — ha a kalim már ki van fizetve — siettessék. Ha a vőlegény az első megegyezéstől számítandó egy év lefolyása alatt nem képes eleget tenni kötelezettségének, a házasság felbomlik s az ilyen fiatal ember aztán nagy nehezen juthat egy másik menyasszonyhoz.

A középázsiai pusztaság nagy kiterjedésénél fogva a nomád társadalomnak egyes, a földrajzi távolság által elkülönített részei csak rendkívül ritkán érintkezhetnek egymással s ez az oka az illető szokások egyes vonásaiban való különbségnek s ezért akarunk a leánykéréssel összefüggő, más vidéki szokásokra is reflectálni. Így a Szemipalatinszk környékén nomadizáló kirgizeknél következő módon megy végbe a házasság.

Az apa, ha fia számára egy leányt kiszemelt, elküldi valamelyik rokonát mint kérőt, hogy az illető leány apjával

[19] Csak a karakalpakoknál van e tekintetben kivétel, mert ezeknél a törvénytelen gyermekek nem ritkák s a karakalpak, a ki egy megesett leányt vesz nőül, azt mondja: «Inkább megveszem a tehenet borjastul együtt, mint magát a tehenet.»

értekezzék. A leánykérő — kirgiz neve *szaucsi* — a kiszemelt leány auljába lovagol s előadja, hogy mi járatban van. Ha kérelmét elfogadják, azonnal levágnak egy ürüt, megvendégelik a kérőt és megállapítják, hogy mely napon jelenjenek meg «a nagy kérők», még pedig rendesen szerdai vagy csütörtöki napot választanak, mert e napokat szerencséseknek tartják. A kitűzött napon a vőlegény apja bizonyos számú (körülbelől 15) rokonok kíséretében, ünnepiesen felöltözve, fölczifrázott lovakon, megjelenik a menyasszony auljában, hol szépen földiszített sátorban fogadják s a sátor főhelyére *(tör)* ültetik. Erre következik a szokásos megvendégelés, melyről nem szabad hiányozni egy férfi és nő dalnoknak. A jó és kedvelt dalnokokat igen nagyra becsülik s 100 versztnyi távolságról is elhozzák őket, hogy dalaikban dicsőítsék a kérőket. Különös énekek nincsenek, csak rögtönzéseket adnak elő. A tudósító[20] jelen volt néhányszor ilyen rögtönzéseknél s ezek némelyikét elég jónak, némelyikét nagyon nevetségesnek találta. A dalnok énekel, énekét a *dombra*-val kíséri s az ekstasis foka szerint változtatja a rhythmust. S mit énekelt egyszer egy ilyen rögtönző dalnok? «Te hegy vagy, te repülő poroszka-ló, te elefánt vagy, te gőzhajó vagy.» Úgy látszik, hogy a dalnok a gőzhajót a dicséret legmagasabb fokának tartotta. E dicsőítő énekekért aztán valami ajándékot kap a dalnok a kérőktől: egy hosszú felöltőt (khalat), vagy egy lovat, vagy másfélét.

Miután a nap így eltelt, lefeküsznek a vendégek. Másnap reggel, az ismételt üdvözlések után, az aulban körülvezetik s aztán ismét a jurtba (sátor) kísérik őket. A menyasszony ezalatt egy más jurtban tartózkodik; ha

[20] V. ö. «Globus» XXXIX. k. 91. l.

pedig fiatalsága miatt még bölcsőben fekszik, akkor ugyanezen sátorban marad, de a kérőknek nem mutatják meg. Miután most ismét ettek és ittak, — juhhúst és kimiszt — megkezdődik végre a tulajdonképen való üzlet: a kalimnak, vagyis azon árnak, értéknek megállapítása, melyen a leányt — szó szerint való értelemben — megveszik.

A jelentékeny mennyiségű kalim 100 *bajtal* (fiatal kancza) értéket képvisel. A kalimot mindig lábas jószágban fizetik és pedig a következő érték szerint: egy teve öt kancát, egy betanított kancza két tevét, egy jó *jorga* (poroszkaló) egy vagy két tevét, egy jó hátas ló egy vagy három tevét ér. Ezen felül szokás szerint adnak még aczél vért-inget, egy puskát, egy havasi sast. (Különösen kedves mulatsága a kirgizeknek a sasokkal való vadászat; rókákra ilyen módon vadásznak.) Ha ilyen tárgyakkal nem rendelkeznek, még 5—20 kancát adnak a kalimhoz. Kisebb mennyiségű kalim 77, 67, 47, 37 vagy 27 kancza értéket képvisel; ennél kevesebb értékű kalim nincsen; különben minden a kölcsönös megegyezéstől függ, néha egyik-másik szegény a kalimnak csak negyedrészét fizeti. A menyasszonyi hozomány mennyisége sem mindig ugyanaz, néha túlhaladja a kalim értékét, néha pedig sokkal csekélyebb. Ha a két fél barátságos lábon áll egymással, nem nagy súlyt fektetnek a különböző számításokra, de ellenkező esetben nem vonakodnak nyiltan kifejezni elégedetlenségüket és még mellékletet követelnek.

Ha végre a kalimon megegyeztek, a menyasszony apja ismét vendégséget ad este, mely alkalommal a kérők természetesen a fő helyet (tör) foglalják el. A minek ez étkezésnél nem szabad hiányozni, az a *tüsztük*, vagyis ürü-mell megsütve. A tüsztük-öt apró darabokra metélik, egy külön csészében adják fel s ebből minden jelenlevőnek ennie kell

a megegyezés biztosítékának és sérthetetlenségének jeléül. Ha a tüsztük evésének szertartása végbe ment, ismét húst hordoznak körül; de a kérőknek más külön ételt hoznak, mely nagyon apróra szétmorzsolt ürüzsírból és ürümájból áll, *katik* (oroszúl: varenecz, tejétel) vagy *kurt* (túróból — oroszúl: tvorog — csinált sajt) közékeverésével. A legidősebb kérő megízleli ezen ételt és tovább adja a tálat, míg a legfiatalabb kérőhez jut. Ez vesz belőle, hogy a vendégeknek adjon, mely szokás neve *aszamak*, enni, evés. Ha most egy vendég az átnyujtónak keze felé hajlik, hogy az evést megpróbálja, a kérő az illetőnek arczára dörzsöli az ételt; csak a nagyon ügyes ember tudja ideje korán megakadályozni e nem épen kellemes eljárást.

E tréfa és játék ideje alatt néhány vidám kedélyű ifjú és leány belopódzik észrevétlenül a sátorba és némely kérőknek hosszú felső ruháját hozzá varrják a vánkosokhoz, melyeken ülnek s e tréfától csak a legidősebb embereket kímélik meg. Mikor aztán az étkezés bevégezte után a kérők felállnak, magokkal húzzák a vánkosokat is, a mi az összes jelenlevőknek hangos kaczagásra ad alkalmat.

Végre ismét összegyülnek a vendégek a sátorban. Az egyik oldalon ülnek a leánykérők, a másikon, szemközt ezekkel, a leányok és fiatal nők. A fiatalabb kérők a leányokkal és fiatal nőkkel versenyezni kezdenek mindenféle dalok rögtönzésében. Ha valamely kérő nem tud, vagy nem akar énekelni, vízhez hurczolják és kiméletlenül leöntik. Az asszonyok húzzák és ránczigálják mindenfelé, barátai védelmezik, de mind hiába, mégis elhurczolják és leöntik. Mikor ez a fürösztés megtörtént, a sátorba visszavezetik és ismét kényszerítik az éneklésre. Ha most sem tud énekelni, asszony-ruhát adnak rá, egy *dsauluk*-ot (különös fejkötő) tesznek fejére, valamit kötnek a hasára, hogy terhes asz-

szonynak lássék, akkor aztán nevetik és gúnyolják e szavakkal: «A mi leánykérő asszonyunk más állapotban van!» Végre pedig az asszonyok után szaladva mekegnie kell, mint a kecskebaknak. Ilyen játékokkal és énekléssel töltik az egész estét.

Másnap reggel a menyasszony apja ismét a maga sátorába hívja a kérőket. E közben két asszony azon sátor ajtajához áll, melyben a kérők aludtak, kezökben lisztet és kormot tartanak s mihelyt valamelyik kérő kidugja fejét az ajtón, arczát bekenik korommal, vagy pedig lisztet hintenek reá. E kellemetlenségtől is csak a nagyon ügyes ember szabadulhat meg s általában ez a tréfa is nagy mulatságra, nevetésre ad alkalmat. Ezután a kérőket kimiszszal és teával megvendégelik, mely alkalommal a legfiatalabbnak egy csészét kell lopnia; végre a menyasszony apja minden egyes kérőnek ajándékot ad, az első ajándék tizenöt kanczából áll s ezt a vőlegény apja kapja, a többiek sokkal kevesebbet kapnak.

Most már elbúcsúznak a vendégek a házigazdától és meghívják őt egy más napra vendégül. A fiatal asszonyok és leányok elővezetik a lovakat, miután a tegnapi lakomáról maradt különféle csontokat a lovak sörényébe, farkába és a nyereg alá dugdosták, sőt még a balfelől levő kengyelt is a nyereg alá rejtették. Miután a nők azon szegény lovasok fölött, a kik nem bírnak lovukra kapni, jól mulattak, végre segítenek mindent rendbehozni s a kérők ezzel haza felé indulnak.

A kitűzött napon csakugyan megjelenik a menyasszony apja, hasonló kísérettel, a vőlegény apjánál; a fogadást, a lakomát, a játékokat, szóval mindent ismételnek. S a mint ott a menyasszony, úgy itt a vőlegény marad

távol a társaságtól. Ez alkalommal a kalim egy részét kifizeti a vőlegény apja.

A menyasszony apja ezután minden évben elmegy egyszer a vőlegény apjához és fölveszi a kalimnak egy-egy részét. Mihelyt a kalim nagyobb része ki van fizetve s a leendő házaspár már fölnevekedett, a vőlegény apja elküld néhány személyt (rendesen kilenczet) a menyasszonyért *(kalimdik ujnamak)*, kik az ajándékot is viszik. Az egyes ajándékoknak meghatározott nevük van: *iliu* (érinteni), *dsirtisz* (ránczigálni), *kiz-kucsakmak* (a leányt átölelni) stb. stb. A vőlegénynek első látogatása a menyasszonynál természetesen nagy jelentőségű.

Míg a menyasszony szülei az ajándékokat és a vendégeket fogadják, a menyasszony barátnői az aul előtt hátramaradt vőlegényhez mennek, a ki itt néha a magával hozott sátorban várakozik s azokat a szokás által meghatározott hajlásokkal üdvözli. T. i. testét annyira meghajlítja, hogy újjai a csizmája hegyét érintik, majd lassankint fölegyenesedik és kezeit térdéig viszi.

A fiatal leányok lakomáznak a vőlegénynyel együtt, a ki ajándékot osztogat nekik, a mit *csatisz-baj kazi*-nak (tábori játék) neveznek.

E közben a menyasszony apja sátorában ismét lakoma van. E lakoma végezte után valaki elvezeti és elrejti a menyasszonyt, mire újból lakoma következik, melyre vendégek hivatnak. Ezen étkezés után az asszonyok és leányok a sátorban maradnak, a fiatal emberek pedig kívül állanak és fölváltva énekelnek az egész éjen át.

Napkeltekor a vendégek két pártra szakadnak. Az egyik párt, a melynek auljához tartozik a menyasszony, követeli, hogy az elrejtett menyasszonyt adják elő, de a másik párt, a mely elrejtette, vonakodik kiadni. Erre aztán

harcz kezdődik s végre is a menyasszony pártja győz s ez diadallal hozza elő a menyasszonyt egy szőnyegen. Ha erővel nem tudják visszakapni a menyasszonyt, akkor kilencz tál és kilencz csésze valami ennivalóval, vagy ugyanolyan értékű portékával kell kiváltaniok. Ha végre a sátorba vitték és itt függöny mögé ágyra helyezték, elkezdenek sírni és panaszkodni, hogy a menyasszonynak meg kell válnia a családtól.

Az a szomszéd, a ki a leányt elrejtette és a lakomát adta, ajándékot kap a leány szülőitől. Most két fiatal asszony a vőlegényhez megy s kérik, hogy jöjjön a menyasszonyhoz. A vőlegény ajándékot ad a két asszonynak s útra kelnek egy társuk kíséretében, a ki ajándékokat hoz magával. A menyasszony sátora előtt találnak egy fekvő asszonyt arczczal fordulva a föld felé, a ki holtnak teszi magát, de mikor ajándékot kap, fölkél és elmegy. Egy másik szegény asszony ismét eléjök áll és ugat, mint a kutya; ez is kap egy kis ajándékot. Így a vőlegény csak mindig ajándékokat osztogat; mert az egyik asszony a sátor ajtaját nyitja ki, a másik pedig a függönyt emeli föl, hogy a vőlegény a menyasszonyhoz csúszhassék. A menyasszony mellett ül egy «leánykérő asszony», a ki szintén ajándékért mutatja meg a menyasszony arczát s aztán magára hagyja a fiatal párt, mely három vagy négy napig ott marad a függöny mögött. Ámbár a vőlegénynek már most megvan a férji joga, mégis szégyennek tartják, ha a menyasszony ennek következményeit érzi, ezért azonnal használja a már említett italt. A menyasszony csak akkor viselheti magát egészen asszony módon, ha már férje házánál van, s a házas élet következményei csak ekkor jöhetnek napfényre.

Három vagy négy nap eltelte után a vőlegény észrevétlenül kiszökik a sátorból, lovára ül és elvágtat. A menyasszony apja e közben küld neki bizonyos mennyiségű ajándékot, mely az apa nagylelkűsége vagy bőkezűsége szerint nagyon különböző. Haza érkezve úgy viseli magát, hogy senki észre ne vegye hol volt; a magával hozott ajándékokat pedig szétosztja társai között, a kik nem mulasztják el a kirándulás részleteit közölni a szülőkkel.

Néha azonban a vőlegény és menyasszony találkozásának eredménye csak annyi, hogy látták egymást.

A vőlegény szokás szerint csak apja engedelmével látogathatja meg menyasszonyát, míg végre saját sátorába vezeti; de ez csak akkor történhetik meg, ha már az egész kalim ki van fizetve. A menyasszony előbb mindenütt búcsú-látogatást tesz, mely alkalommal barátnői kísérik s ezek gyűjtik össze a menyasszonynak mindenfelől adott ajándékokat is.

Végre tehát, hogy menyasszonyát haza vigye, eljön a vőlegény, kisebb vagy nagyobb számú társai kíséretében s bizonyos mennyiségű jószágot hajtva magával. Itt ünnepiesen és ugyanolyan szertartással fogadják, mint előbb; sokat esznek és isznak s ajándékokat osztogatnak kölcsönösen.

Másnap az asszonyok és leányok új sátort rendeznek be a fiatal pár számára s ez új helyen újra kezdődik a vendégeskedés.

Evés közben egyik asszony átadja a vőlegénynek a juhnak már lerágott nyakcsigolyáját, melyre fehér rongy van kötve s melyet a vőlegénynek a füst kibocsátására szolgáló felső nyíláson ki kell dobnia annak jeléül, hogy a füst is olyan könnyűséggel mehessen ki. Ha a vőlegény e mester-dobást nem tudja megtenni, kine-

vetik. E közben a vőlegény által adott marhát is levágták és elkészítették. Ugyanekkor a jelenlevő asszonyok közül kettőt kiválasztanak, az egyik felöltözik a menyasszonynak lakodalmi ruháiba, melyek közt figyelemre méltó először egy magas, kúp alakú, gyöngyökkel, pénzdarabokkal, tollakkal és kövekkel díszített fej-ék vörös posztóból vagy prémből, mely *szaukele* nevű fej-éknek értéke néha 2000 rubelre rúg (a mi 3260 forint); másodszor a «*ton*» nevű ünnepi ruha, mely arany- és ezüst-szálakkal átszőtt khinai selyemből készült s hasonlóan drága prémmel van beszegve. A másik nő pedig elkészíti a menyasszony lovát, felzabolázza, megnyergeli és földiszíti s azután mind a két nő felül rá, keresztül lovagolnak az aulon, hogy annak lakóit a menyekzői ünnepélyre meghívják a menyasszony apja sátorába. Itt aztán ismét vendégeskednek. Ennek befejezése után az idősebb emberek haza mennek, a fiatalok pedig felülnek lovukra, mindnyájan nyargalóznak a menyasszony sátora körül s egy különös ajándékot követelnek, t. i. egy darab csontot a kos hátsó lábából. A menyasszony anyja átadja nekik a kívánt csontot — melyen még rajta van a hús — különféle kelme-darabokba göngyölve. Egyik fiatal ember elkapja a begöngyölt tárgyat és elvágtat vele, a többiek üldözőbe veszik, hogy elvegyék tőle, mire az üldözés és lovaglás élénk játéka fejlődik ki, míg végre valamelyik ügyes ifjú kereket old a hatalmába ejtett zsákmánynyal. Most a fiatalok a leánykérőket keresik fel s elviszik őket lóháton a menyasszony sátorához, hol a fiatal nők még együtt vannak. Az elül levő nemeztakaró egy részét elveszik a sátorról, úgy hogy itt nyílás támad. Most a kérőket egyenkint megragadják s e nyíláson keresztül a nők közé dobálják, a kik tűszúrásokkal fogadják őket, míg az ajtón keresztül szerencsésen ki nem menekülnek.

Az ügyes ember egyszerre beugrik a lóról a nyíláson s a nők közt gyorsan át fut az ajtó felé.

Azután az egész sereg mindkét nembeli fiatalsága azon nő jurtjához megy, a melynek családja a vőlegény első látogatása alkalmával ajándékot kapott a menyasszony elrejtéséért. Itt egy ideig tréfálóznak, játszanak és énekelnek, de a fiatal pár mindebben nem vesz részt.

A lakomázásról, játékokról és ünnepiességekről, melyek a menyegző alkalmával történnek, külön fejezet szól; itt csak azt említjük meg, hogy az az idő, mikor hetekig tartottak egy menyekzőt, mely több száz lóba, tevébe és juhba került, régen, nagyon régen elmúlt. Az új lakásba érkezve, a fiatal asszonynak kell földbe verni az első karót a sátor felütéséhez és csak ez után történik meg a fölépítés többi mozzanata, melyben a jelenlevő rokonok és barátok is osztoznak, a mi éneklés és játékok közt megy végbe. A fiatal nő kirakja a magával hozott kelengyét nyilvános közszemlére, mely alkalommal az egyes tárgyakat dícsérik vagy ócsárolják, a mit a nőnek megjegyzés nélkül kell végig hallgatnia, sőt azt is el kell tűrnie, hogy egyes tárgyakat legközelebbi rokonai kevesebb értékűekkel kicserélnek. De leginkább arra kell törekednie, hogy férje nővéreinek, különösen napának kegyét megnyerje, a mi csak úgy sikerül neki, ha szorgalma és tevékenysége által a többi asszonyok között kitűnik és minden megvetés, lenézés ellen türelmet tanúsít. A szegény nő sorsa általában nagyon szomorú. Már legfiatalabb korában a legnehezebb házi munkákat végezi s pihenésnek csak azt az időt tekintheti, a mikor menyasszonyi kelengyéjének, t. i. nemezdarabok (kigisz), zsákok (kap), sátorhoz való kötelek (oj-baj) és tömlők (turszuk) készítésével foglalkozik. Alig hogy 14 vagy 15 éves, férjhez adják, gyakran saját akarata ellenére, s még meny-

asszonyi idejét is — mely különben életének egyetlen öröm-korszaka volna — munkával és fáradsággal tölti; mert ezen idő alatt különösen ki kell magát tüntetnie szorgalma által. Fiatal asszony korában pedig tökéletesen tönkre teszi a sok és nehéz dolog, a mi a gazdagabb nomádoknál — kiknél az iszlám elterjedése óta a soknejűség divatos — nagyon érdekében áll a *bajbecsé*-nek, vagyis az első asszonynak; mert a fiatal nő a korai öregedés következtében csakhamar elveszti testi szépségét és így nem lesz amannak veszedelmes vetélytársa. Minthogy a kalim vételárnak, a nő pedig vásárolt tárgynak tekintetik, ezért az asszony, mint rabnő, alattvalói viszonyban áll férjéhez és csak az első asszonynyal tesznek kivételt, kinek a kor előjogot adott. A férjnek második, harmadik és negyedik neje sohasem jelenhetik meg ura sátorában felszólítás nélkül, mindig a sátor alsó részén (eden) kell maradnia, a tűzhely mellé nem ülhet, annál kevésbbé a közös asztalhoz, hanem csak az étel-maradékkal kell beérnie. A bevett szokás következtében az első asszony, ha eléggé erélyes, nem is engedi magát megzavartatni úrnői privilegiumában. Csellel vagy néha erőszakkal is megakadályozza, hogy férje egy második *(takal-kadin,* ágyas nő, vagy *kirnak,* fiatal leány) nőt vegyen s ha ez nem sikerül neki, akkor egy más helyiséget kell berendezni a hűtlen férjnek a fősátortól távol, de a bajbecse még e szerelmi rejtekben sem hagy békét a férjnek, hanem ostorral megy érte, hogy a saját sátorába kergesse s a férj — kinevettetve és kigúnyoltatva — kénytelen engedelmeskedni haragra lobbant házastársának.

Egyébiránt az ilyen bátor asszonyok és az ilyen engedékeny férjek a ritkaságok közé tartoznak. Általában véve a polygamia borzasztó szokása a legnagyobb mérvű kegyet-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

lenséggel uralkodik, melytől a bajbecse sincs megvédve; mert a zsarnok férj önkénye egyszer csak leszállítja eddigi tisztes helyéről — a mikor aztán a «jámbor matróna» czímmel kell megelégednie — és a fiatalabb nőket emeli föl. Ha mindezt jól meggondoljuk, be fogjuk látni, hogy a nomád nő sorsa semmi esetre sem irigylendő. Már kora fiatalságában megtörik a munka nehéz járma alatt, minden kigondolható megvetésnek ki van téve s így már huszonöt éves korában matrona, negyven éves korában pedig hatvan vagy hetven éves eunuchhoz hasonlít. E nyomasztó helyzetnek, az erős munkának és nélkülözésnek, a gyöngédség és gondosság hiányának tulajdonítható, hogy a női nem a nomádok közt általában aránylag kevesebb számú, úgy hogy tíz férfira legfölebb hét vagy nyolcz nő esik. Ezen aránytalanságnak oka itt nem a leánygyilkolás, mint Indiában, hanem a primitiv társadalom erkölcsi életének durvasága.

Különösebb érdekűnek tartjuk végre a fiatal asszony életét új rokonai körében. Megérkezése napján este ipa sátorába vezetik. Két nő karon fogja s így vezetik, több más asszonyok kiséretében, a nevezett sátorba, a hova midőn belép, háromszor meghajtja magát s a kezébe adott zsírral vagy kimiszszal telt tömlőből nehány cseppet önt a tűzre, miután a tűzhely előtt háromszor mélyen meghajtá magát. A tűz sistergésére felkiáltanak az idősebb asszonyok: «Ot-aulia! Maj-aulia!» (óh, tűz szentei! óh, zsír szentei!) A fiatal asszony leül a sátor ajtaja mellé balra s eléneklik előtte a következő verset:

Tiszteld ipadat, mert ő az apád,
Tiszteld napadat, mert ő az anyád,
Tiszteld férjedet, mert ő az urad,
Ne légy czivakodó! stb.

S miután ő is megtette a szokásos hajlongást, megajándékozva visszavezetik saját sátrába.

A kirgizeknél az az általános szokás van, hogy a fiatal asszonynak, a mennyekző után három évre, sem ipának, sem a család többi férfitagjának nem szabad mutatni magát, s ha az elsőnek sátorába lép is, ezt csak kifelé fordított arczczal teszi s nehány lépésnyi távolságban megáll, mely illedelmes magaviseletnek mindig örül az ipa s azt kiáltja neki: *Köp dsasza!* (sokáig élj). Azonkívül a család férfitagjait soha sem szabad saját nevükön szólítania. E szokásra vonatkozólag a következő adomát beszélik. Volt egyszer egy kirgiznek öt fia, névszerint: Köl (tó), Kamis (nád), Kaszkir (farkas), Koj (juh) és Picsak (kés). Egy nap a menye vizért ment s mikor a tó mellett a nád között egy farkast pillantott meg, mely egy juhot szaggatott szét, visszafutott ezt kiabálva: «Ott a *fénylő* mellett a *himbálódzó* közt egy *ragadozó* eszi a *bégetőt*», minthogy az ezen fogalmakat kifejező szókat — egyszersmind a család férfitagjainak nevei levén — nem volt szabad kiejtenie.[21]

12. Halálozás. Halotti tor.

A török nomád, a beduinhoz hasonlóan, a harcztéren való rögtön bekövetkező halált többre becsüli, mint a betegágyon való lassú kimúlást. S nem jogtalanúl, mert hosszas sinlődés alkalmával a vagyonosabbat mindenféle babona és kuruzslás fölhasználásával kínozzák, míg a szegény a sátorban nyomorog, vagy vándorlás közben valamely teve hátára kötve

[1] Az orenburgi geographiai társaság Zapiszkijából (116. l.).

adja ki lelkét minden kigondolható kínok között. Ha bekövetkezik a halál, a mohammedán culturában némileg előrehaladottaknál fülébe súgják a haldoklónak a kelime-i-sehadet-et (a vallás szava), míg máshol a samanismusból megmaradt kisértetet űzik, azaz mindent megpróbálnak, hogy a rossz szellemet elijeszszék, mert ez utóbbi gonosz akaratának tulajdonítják a halált s azt hiszik, hogy ez a holttest eltemetése után bizonyos ideig a sátorban marad. A holttestet megmossák, a legjobb ruhákba öltöztetik s legfölebb egy napig tartják a sátorban. A halálozási napon, ha férfi halt meg, fehér, ha pedig nő, akkor fekete zászlót tűznek ki a sátorra; míg valamely hős (batir) halála esetén valamennyi kedvelt lovának farkát levágják, a lovakat azonban teljes egy évig szabadon hagyják legelni a pusztán, ezen idő lefolyása után pedig egykori uroknak sírján feláldozzák őket. A sátorban a halott mellett egy magas, a sátoron kívül is látszó lándzsát állítanak föl, melyre az elhúnytnak ruháit, fegyvereit s lova szerszámát akasztják föl. A fiatal embert világosszínű, a felnőttet fekete, az öreget pedig fehér ruhával jelölik, mi által a sátor mellett elhaladó értesítve van az elköltözöttnek koráról.

A halott eltemetése sem a turkománoknál, sem a kirgizeknél nem történik különös szertartással, de annál inkább az erre következő gyászolás.

Mivel úgy a puszta gyermekének, mint a cultura legmagasabb fokán álló embernek az az eszme lebeg szeme előtt, hogy még halála után se legyen elfeledve, hanem egykori létezéséről a későbbi kor is tudomást szerezzen, ezért a régi, ősrégi szokás úgy kívánta, hogy valamely szembetűnő ponton temessék el a megholtat. De mivel a mindenütt egyforma pusztaság nem sok ilyen alkalmas

pontot tudott nyújtani, az ember kénytelen volt arra a gondolatra jönni, hogy a halott fölé mesterséges emlékjelet, t. i. sírhalmot emel, a mely az illetőnek vagyoni körülményei szerint az egyszerű sírhalom és a hegyhez hasonló tumulus között váltakozik. Az ilyennemű sírhalmot *joszka*-nak (magaslat, emelkedés) nevezik s mivel az ilyenek emelése, legalább a mi Ázsiát illeti, leginkább török nyelvű nomádoknál volt szokásban, ezért könnyen érthető, hogy e halmok neve nyugaton, sőt távol délen is török ruhában maradt fenn. Török eredetű ugyanis a hind *topee* (törökül töpe, domb) és az oroszok által Európába hozott *kurgan*, mely utóbbinak szószerint való jelentése erőd, erősség, vár, de «valami fölemelt» értelemben is vehető. Újabb időben — s ez már a mohammedán cultura hatásának tulajdonítandó — a hiresebb vagy vagyonosabb halottak fölé négyszögű kőépületet emelnek, még pedig leginkább valamely patak vagy folyó partján és valamely forrás szomszédságában; mert e helyek a pusztán utazót pihenésre hívják, a mi alatt van ideje a megholtnak lelkeért egy fatihát elmondani, vagy régi pogány szokás szerint a sírra ültetett fára rongyot akasztani. Így a férfi sírjára lándsáját, az asszonyéra sátor-oszlopot, a gyermekére pedig bölcsőjét állítják fel. Azt a sírhalmot, mely a megholtnak kitüntetésére, dicsőítésére akar szolgálni, tulajdonképen a temetés után csak egy évre, a halotti tor megűlése alkalmával emelik az összes vendégek közreműködésével, kicsinyje-nagyja, mind akar legalább egy lapát földet adni az emlékhez, mely a legközelebbi pusztavidék physiognomiáját megváltoztatja s a láthatár középpontját fogja képezni.

Ha télen következik be a halál, mikor a hó lábnyi magas és a föld kővé fagyott, a hullát régi nemezdarabokkal és náddal befödve a sátor közelében a hóba beássák,

hogy a közeledő tavaszszal eltemessek. De normális körülmények közt a hullának nem szabad egy napnál tovább maradni az e czélra készített sátorban s ez idő alatt a rokonok és a barátok a közeli vidékekről összejönnek, hogy gyászénekekkel, sírással és kiabálással búcsút vegyenek a megholttól. A család női tagjai egy külön sátorban gyülekeznek össze s zokogás és sirás közt szüntelenül gyászénekeket hangoztatnak. A megholtnak neje és leányai gyászruhát öltenek, fejöket egy specialis gyászoló fejkötővel födik, senkinek sem szabad őket üdvözölni vagy velök beszélni s még a legszükségesebb kérdéseket és feleleteket is siránkozó és üvöltő hangon kell váltaniok. Eközben megtörténik a temetés; míg a hullát a sírgödörbe teszik és földdel befödik, a megholtnak fia vagy testvére egy darab vásznat, posztót vagy selymet vesz elő, melyet sok kis darabra vagdalva és szaggatva a jelenlevők közt szétosztanak, valószínűleg azért, hogy mint kész rongyokat a sírhalomra állított rúdra fölaggassák, a mit azonban illedelemből senki sem tesz, hanem inkább a saját ruhájából vág le egy darabkát e czélra. A temetésnél a nőknek nem szabad jelen lenni, hanem a már említett sátorban, szüntelen siránkozás közt, arczukat körmeikkel kell hasogatni, vagyis szépségöket megsemmisíteni; gyakran lehet találni özvegyeket, a kik barázdaszerű sebhelyeket hordanak arczukon, mint azon súlyos veszteség maradandó gyászjeleit, mely férjük halálával érte őket.

A siránkozó nő magaviselete általában rendkívül fárasztó s az idegen szemlélőre különösen szomorító hatással van. Férje halála napjától kezdve egy egész éven át — az alvási és étkezési időt kivéve — mindig vagy sírnia kell vagy gyászdalokat énekelni, ezért az özvegyi sátor azonnal feltűnik az utazónak s az ilyen aulban való hosz-

szabb tartózkodása daczára csak nehezen szokik hozzá a messze elhallatszó s szívet rázó siralmas hangokhoz. Az első gyászév az, mely idő alatt a megholtnak valamennyi rokonai és barátai, kik a temetésnél nem vettek részt, az elhunytnak sátora előtt megjelennek s egy gyászének elmondásával vagy hangos sóhajtozások és zokogások kitörése által a gyászolásban való részvétüket megmutatják. Az idegen, a távolról érkező, a nélkül, hogy bárkit üdvözölne, leguggol a sátor elébe; hoznak ki belülről egy nemezdarabot vagy szőnyeget a térde alá, mire aztán ez torka szakadtából siralmas ordítozást visz véghez s csak ennek elvégzése után lép be a sátorba, üdvözli a családot, a mely vendégnek tekinti. A rokonoknak és barátoknak ilyen látogatás alkalmával valami ajándékot, leginkább barmot kell magokkal hozniok, a mit azután a halotti torra megtartanak; a ki e kötelességét nem teljesíti, vagyis a látogatást elmulasztja, azt a család ellenségének tekintik s vele többé nem érintkeznek. A gyászdalokat leginkább a halottnak utódai éneklik. A férjet elénekli felesége, az anyát leánya, a gyermekeket pedig az anyjuk. Csak fejedelmeket és hősöket ünnepelnek meghivott dalnokok. A gyászdalok a fájdalom tolmácsolásán kívül az elhúnytnak dicsőségét is zengik. Bopo szultán nővére következőleg siratja megholt vőlegényét:[22]

Miért is siratom én a halált,
Hiszen ez az isten rendelete.
Fekete hajamat föloldozom,
Föloldozom és széjjelbontom;

[22] V. ö. RADLOFF, Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Südsibiriens, II. k. 22—34. l.

Bűnös ujjamnak van egy réz körme,
Azt én naponkint vérrel fogom festeni.
Ragyogó fehér arczomat
A csontokig meghasogatom,
Csillogó fekete szemeimet
A könyezéssel kivájom.
Ó te fiatal szultán! a ki oly büszkén jártál!
Ki lesz most az enyim te helyetted?

Az elköltözött hősöket ilyenforma gyászdalban dicsőítik:

Ha távolban az ellenség lóra ült,
Ő dühöngött, mint eső- s hózivatar;
Ha közelben az ellenség lóra ült,
Haragos lett, mint a hím teve.
Ha ellovagolt, a szultánok megismerték,
Ha visszatért, összegyült a köznép.
A nemesek és a nép
Összegyülve az ő tanácsát kérték.

Míg az anya így siratja meghalt leányát:

Kedvesemet akarom dicsérni; mily szép volt ő!
Mint a vajban sütött kenyér, olyan volt;
Ha magamat dicsérem, magasztos leszek;
Az én gyermekem legjobb volt barátnői közt.

A halotti tort, melynek neve a kirgizeknél *asz*, a turkománoknál *as* (evés), szokás szerint a halálozás évfordulóján űlik meg; e szokás még a régi saman hit maradványa s alapjában véve az engesztelő-áldozat egy neme, melylyel a rossz szellemeket, a kik a halált előidézik, akarják kiengesztelni és az élők iránt kegyesebbekké tenni. A halotti tor mindenkor különös jelentőségű volt, min-

denki özönlött közelről-távolról s mivel a jelenlevők száma — ha valamely meghalt khán halála napját ünnepelték — ezerekre rúgott, könnyen érthető, ha a költség gyakran túlságos összeget képezett és tönkre tette azt, a ki a tort adta. Az ilyen ünnepiességet egész nemzedéken át éneklik dalokban, melyekkel az életben maradottak erényét dicsőítik, hogy ily gyöngédséget tanusítottak a halott irányában; míg az ünnepély elhanyagolását vagy nem elég nagy pompával való megtartását mint kötelesség-mulasztást és mint a kegyelet hiányát hibáztatják és ócsárolják. A turkománoknál és özbegeknél első napon az *ijisz*-t (zsírban sütött kenyér) készítik, a mit az ünnepen jelen nem levők közt is kiosztanak. Az *ijisz*-nek — melylyel azonos a csuvasok *jirich*-je — analogonja az altai *ijik*, s szószerint ajándékáldozat, a libatio egy neme, az *ij* (eldobni) igéből, mert az első *ijisz*-t — mint a turkománoknál láttam — tényleg a Görgen folyóba dobták. A halotti torhoz való előkészület tehát gyakran heteket, sőt hónapokat vesz igénybe; a vendégek számára sátrakat ütnek föl s borzasztó mennyiségű eleséget tartanak készletben, a mit a részvéttel levőktől az egész év folyamán önkénytesen adott ajándékokkal együtt a tor alkalmával megesznek. Minthogy az ünnep több napig tart, a tort rendezőnek vendégei mulattatásáról is kell gondoskodnia s ezért alkalmat ad versenyfutásokra, párviadalokra és mindenféle játékokra. Legnagyszerűbb azon halotti tor, mikor valamely elhúnyt törzsfőnök emlékét ünneplik meg, mely esetben — orosz tudósítónk tanusága szerint — a kirgizeknél e czélra külön helyet választanak, melynek egyik oldalán az előkelő vendégek, a másik oldalán a gyászoló özvegy és a nők számára, közepén pedig az ima elvégzésére való sátort állítják föl, míg a megvendégelésre százankint vágják le a lovakat, juhokat

és tevéket. Az egésznek sorrendje tehát — föltéve, hogy az ünnep hét napig tart — körülbelől a következő: *első nap:* a vendégek összegyülekezése és elszállásolása; *második nap:* czéllövés *jambu*-ra (khinai pénz alaktalan ezüstdarabokban), a melyet — több rőfnyi magasan levén fölakasztva vékony kötelekre — golyóval vagy nyíllal kell lelőni s akkor természetesen a lelövőnek jutalma lesz; *harmadik nap:* versenyfuttatás hároméves lovakon, melyeken tizenhárom éves fiúk ülnek s a pálya hossza 3—4 mérföld; az első díj egy teve, az utolsó pedig egy csikó; *negyedik nap:* párviadal *(szogus)*, a mint már föntebb leirtuk, több lóból és tevéből álló díjjal; *ötödik nap:* versenyfuttatás 4—5 éves lovakkal, a megholtnak barátai és rokonai által rendezve; *hatodik nap:* előkészület a következő, vagyis hetedik napon rendezendő nagy versenyfutáshoz és a díjak megállapítása, melyekben minden barom-nemből tizenöt darabnak kell lennie; este a húsadagok kiosztása a *hetedik napra*, mely legfőbb az egész ünnepben s melylyel a halotti tor végét éri.

Hogy az ilyennemű halotti torok költségéről fogalma lehessen az olvasónak, egy orosz utazó leirása után fölemlítjük a következő példákat. A Szari-Bagis törzsből (tehát kara-kirgiz) való Dsantaj-Batir halotti tora alkalmával a fő versenyfutás első díja ezer rubel értékű portékára, harmincz tevére, száz kanczára, harmincz tehénre és ötszáz bárányra rúgott. Keldi-Beg halotti tora alkalmával rendezett futtatáskor az első díj egy jurt (sátor) volt, drága szőnyegekkel és selyemkelmékkel födve, továbbá ötszáz nyestbőr és háromszáz ló. Végre a nagy hordából való Szubbotaj halotti toránál az első díj volt: száz teve, száz ló, száz tehén, száz bárány, száz rubel, száz khokandi (tallér), száz rőf posztó, száz rőf kanavász és száz darab kárton. Termé-

szetesen az ilyen díjak elnyerhetése végett a kirgizek legszorgalmasabban idomítják lovaikat, 3—4 hónapig próbálják erejöket és minden kigondolható fortélyt alkalmaznak.[23]

[23] A legrészletesebb és egyszersmind legérdekesebb tudósítást találjuk a halotti torokról az orenburgi geographiai társaság Zapiszkijának már említett kötetében (137—150. l.) PLOTNIKOV V.-tól.

II.

KARA-KIRGIZEK.

A KARA-KIRGIZEK ma nap azokon a hegyvidékeken tartózkodnak, a melyek éjszakra az Iszik-Köl-től kezdődnek, Khokand keleti határain végig az Alai-n át egész a Kuen-Lün hegység déli meredek lejtőjeig huzódnak; sűrűbb tömegekben a Narin forrásvidékén a pamiri fensíknak azon részén, mely Khokand déli részével határos, továbbá a keleti Turkesztánhoz tartozó sarik-köl-i kerületben találhatók. A kara-kirgizektől jelenleg elfoglalt terület nyugati határai a Csatkal és Talasz vízválasztói; csak szórványosan találhatók Khodsend körül. Keletre Akszu-n túl terjednek legelőik, déli határaik pedig egészen a Leh-től Jarkandba vezető úton levő Sahid-Ullah környékéig huzódnak. Ott nyári időben nyájaikkal a fűben gazdag fensíkokon élnek és télire a folyók partjain levő és mélyebben fekvő hegyszakadékokba vonulnak vissza. Khina és Oroszország főhatósága alá vannak vetve; egyes törzsek majd az egyik, majd a másik hatalomnak illető hegyvidékein kóborolnak, azonban e vándorlási területeknek mindig megvannak bizonyos határaik, mert a Csuj és Talasz vagy a Csatir-Köl mellett lakó nomádok ép oly kevéssé jutnak el kószálá-

sukban a Muk folyóig, mint testvéreik a Sarik-Köl kerületében valaha a Terek-Davan-ig.[1]

A hogy ilyen féktelen vándorlási kedvet érző népnél és a századok óta oly gyakran változó politikai viszonyok közt gondolhatjuk, a kirgizek e mai hazáját aránylag újnak kell mondanunk, mert a mennyire khinai történelmi művek halvány világánál meg lehet állapítani, az ókor legrégibb idejében a Szajan hegységben a Jeniszei partjain tartózkodtak. A khinaiaknál akkor Kian-Kuen volt a nevök, néha azonban Hakasznak is hívják őket, és állítólag az akkor keleten még hatalmas ujgur birodalomnak voltak alávetve.[2] Mint mindenütt, úgy itt is véres harczokat vívtak a hatalmas nomádok és letelepült művelődő törzsrokonaik, az ujgurok; e harczokban hol az egyik, hol a másik fél küzdötte ki magának az uralmat, míg végre a khinaiaktól támogatott ujgurok a kirgizek hatalmát megtörték és őket magokat a X. század közepe táján végkép visszavetették a Jeniszei partjaira, holott az előtt, tudniillik a VII. század közepe táján hatalmok körét Szibiria déli részétől kezdve állítólag egész Tibetig terjesztették ki. Igaz, hogy másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Zemarchos, a ki a VI. század vége felé mint Justinus követe az Altajnál

[1] Az időszaki vándorlásokról bővebben értekezik ZAGRJASSZKI G. az 1874. évi turkesztani újság 41—45. számában egy e népről közölt néprajzi jegyzetben, a melyet egyebekkel együtt e munkánkban értékes forrásként használtunk.

[2] V. ö. KLAPROTH, Mémoires relatifs à l'Asie. — ABEL RÉMUSAT, Recherche sur la ville de Karakouroum. — RITTER, Erdkunde, 2. rész. — RADLOFF, Observations sur les Khirgises (Paris, 1864.). — SCHOTT, Über die echten Kirgisen (Berlin, 1865.). — WELICHANOFF, The Russians in Central-Asia. Translated by J. and R. Mitchell (London, 1865.).

időzött, már említi a *Cherchis*[3] nevet. Schott[4] szerint a khinaiak a kara-kirgizek népét a XIII. század vége felé elvesztették megfigyelésök látó köréből és közelebbi tudósítást e népről csak a XVII. században kapunk az oroszok által, kik akkor a déli Altajban e néppel találkoztak és ott kemény tusákat voltak kénytelenek vele vívni. Onnan csak az újabb időben űzték el végkép a teleutok.[5] E történeti adatok alapján szokták a kara-kirgizeket egyenesen a szajani hegyek közől jövőknek tekinteni; azonban Radloff-nak körülbelül igaza van, hogy ha azt hiszi, hogy ezt alig állíthatni valamennyi jelenleg az előbb említett vidékeken kóborló kara-kirgizről. Valószínű, hogy kis részök a XVII. század felé a kazakokhoz verődött, azonban e nép nagy tömege a régi ujgur birodalomból, a kelet felé előre nyomuló mongoloktól szorongatva, az előbbi évszázadokban a Thien-San nyugati részére áttelepedett; mert hogy keleti Turkesztán éjszak-nyugati és nyugati vidékein már a XIV. és XV. században megfordultak, azt amaz idő történeti följegyzéseiből eléggé be lehet bizonyítani,[6] a melyekben őket mint az akkor ott viselt háborúkban való részt-

[3] Cherchis mint rabszolganő neve, vagyis helyesebben mint e nő nemzetiségének a neve fordúl elő. A kirgiz nők Közép-Ázsiában mindenkor hires szépségek voltak.

[4] Lásd az id. h. 431. l.

[5] Radloff 6. l.

[6] V. ö. erre nézve a *Tezkerei Bughra Khani*-t, a melyben már ama kor harczainak elbeszélése közben Keleti-Turkesztán éjszak-nyugati vidékein levő török nomád törzseket említenek; továbbá a *khinai szerzőket*, a kik szerint már a Juen-ek korában, 1259-ben, voltak a Thien-Sanban kirgizek (Ritter, 2. k. 1120); továbbá a *Tarikhi-Rasidi*-t, a mely e nomádokat mint már 1520-ban az Iszik-Köl mellett lakókat említi (v. ö. Velikhanov 92. lap).

vevőket gyakran emlegetik. Ezzel természetesen annak valószínűsége nem vitatható el, hogy a kara-kirgizek törzse, a mely a hajdankorban ott élt, a jelenleg az Altajban lakó teleutokkal legközelebbi rokonságban van, és hogy az ujgurokkal együtt a kiválóan keleti törökök azon láncát képezte, a mely a Jeniszeitől kezdve egész a Pamir-ig lehúzódott. Hogy a teleutok, ujgurok és kara-kirgizek (ismételjük, *ujgur* csakis politikai fogalomnak vehető) szorosabban fűződnek egymáshoz, azt minden felett a nyelv tanusága bizonyítja. A kara-kirgiz török nyelv a teleut török nyelvhez oly közel áll, hogy Radloff is, meg kazak kisérői is épen a teleut nyelv segítségével érttették meg magukat a kara-kirgizekkel.[7] Bizonyítékul továbbá még az is hozható fel, hogy Radloff a következő öt nemzetség nevét találta, a mely a teleutoknál és kara-kirgizeknél egyaránt megvan: Teleusz, Mundusz, Szaru, Toro és Kucsu.

Az után, a mit mondottunk, talán nem lesz nehéz a kölcsönös viszonyról, a mely a kara-kirgizek és kazakok, vagy mint hibásan nevezzük, kirgizek közt ethnologiai tekintetben fennáll, magunknak fogalmat alkotnunk. Az előbbiek minden időben a török népek területének keleti határát foglalták el, az utóbbiak pedig szintén éjszakon nyugati szomszédjaik voltak. Minthogy pedig az oroszok a XVII. század elején a Jeniszei bal partján, a Jüz és Abakan folyók között először a tulajdonképen való vagyis igazi kirgizekre akadtak, azért a később nyugati Szibiriától délre talált kazakoknak szintén a kirgiz nevet adták, és habár az oroszok azokat a kirgizeket, kiket újabban az Iszik-Köl körül találtak, *Diko-kameni-kirgiz*-nek, azaz vad sziklájú kirgiznek nevezik, azzal a néprajzi műszók közt levő zavar

[7] Radloff 10. l.

nincsen megszüntetve, és még sokáig fog értelemzavarólag hatni. Az ethnologia álláspontjából itélve a kirgizeket és kazakokat minden esetre édes testvéreknek kell tekintenünk; azonban az előbbiek nyelvi és természeti tekintetben sokkal tisztábban óvták meg mivoltjukat, mint az utóbbiak, és az Altajban lakó teleutok, sórok, kacsinczok után a törökség tősgyökeres képviselői.

Igaz, hogy ezzel a mi nézetünkkel régebbi irók feltevése e népről nagyban ellenkezik. Klaproth, Abel Rémusat és Ritter, mint ismeretes, a kirgizekben germán, Castrén eltörökösödött csúd és Schott szintén finnektől és törököktől származott keverék népet fedezett fel. A vélemények e különbségének indító okát első sorban a khinai kútfők szolgáltatták, a melyek közül a legrégibb, tudniillik a Thang-Su (a Thang-ház története, 618—907) a kirgizeket mint vöröses hajú, ragyogó fehér arczú és zöld (kék?) szemű népet írja le. Ma-Tuan-Lin szintén beszél kék szemű és vörös szakállú éjszaki barbarokról, és végre Castrén szerint állitólag a mai szibiriai tatároknál is fennmaradt fehér vagy világos szemű őslakosok hire.[8] Ámde, hogy ezek a néprajzi tekintetben nem egészen megbízható khinai kútfők és egyéb népmondára támaszkodó adatok a germán-góth vagy finn-ugor hypothesis felállitását megengedik, azon bizony nagyon kételkedünk. Ha meg is engedjük, hogy a Jeniszei forrásvidékén és derekán, mint az ugor és török elemek határpontján, időközönként elő is fordultak keveredések, mégis nehéz volna az ilyen összevegyülés tényét az egész kirgiz nép tömegére alkalmazni, minthogy e nép, a mennyire a történeti emlékezet tart, dél felé az Alai-n túl egész a Kuen-Lün-ig és kelet felé az Ili területén át, éjszakra

[8] Schott után a 445. l. idézve.

a Thien-San-tól terjeszkedett ki, és épen a khinai források szerint oly művelődési momentumokat tüntet fel, a melyek határozottan török eredete mellett bizonyítanak.[9] KLAPROTH, RÉMUSAT és RITTER tehát hiába fáradtak azon, hogy árja őseiket e tisztán ural-altaji területen keressék, minthogy csak merész képzelődés műve lehet ily messze távolba dobott árja eredetű erratikus testet keresni. Valamint én annak idején turkománok, özbégek és kara-kalpakok közt vöröshajú és kékszemű emberekre akadtam, így például a kelték (jomut-turkománok) nemzetségében igen gyakran találhatók ilyenek, és nekem eszem ágában sem volt, hogy ezeket az embereket árja vagy ugor ivadéknak tartsam: ép úgy fordulhattak elő ilyen szórványos esetek a kara-kirgizeknél és még most is akadhat példájok. A műveltség egyes momentumai, pl. a *manasz*, monda, elbeszélés, szó (v. ö. a cseremisz *man* dicere, a lapp *muone* nominare és a magyar *mond* szót),[10] a mely ma már csak a kirgizeknél fordul elő, bizonyára arra mutatnak, hogy e nép hajdanában ugor népségekkel bensően érintkezett; azonban ez az érintkezés csak a határvidékekre terjedt ki és semmi esetre sem volt oly beható természetű, hogy a fajok keresztezéséről vagy épenséggel teljes átalakulásról szólhatnánk. A nép önmagát egész egyszerűen *kirgiz*-nek nevezi, a minek szófejtéssel megmagyarázható jelentősége mezőn vándorló (e két szóból: kir, mező és giz, vándorolni); a *kara* vagyis fekete, nem nemes, rossz jelzőt csak a kazakok adják neki, valószínűleg a köztük régtől fogva meglevő ellenségeskedésre vonatkozólag. Úgy látszik, hogy a mongol *burut* (vagyis kara-kirgiz) névnek alapját ugyanaz az indító ok képezi;

[9] V. ö. SCHOTT, Über die echten Kirgizen, 447—455. l.
[10] Lásd BUDENZ Magyar-ugor összehasonlító szótárát.

én ugyanis ezt nem a *bur*, lép, szóból,[11] hanem a mongol *bor*, *bur* alakból származtatom (v. ö. *boro ghu* azaz rossz).

A mit a kara-kirgizek magok tudnak *eredetökről*, az nagyobbára mesékre és homályos legendákra szorítkozik, melyekkel azonban itt számot kell vetnünk. A mi az előbbieket illeti, azokról láthatjuk, hogy bennök a *negyven leányról*, kirgiz nyelven *kirk kiz*, szóló történet a fő szerepet játszsza; innen van a nép elnevezésének népies megfejtése. A kazakok gonosz elbeszélése szerint ez a negyven leány kutyával közösült és ez egyesülésből származtak a kirgizek. A kirgizek magok a saját eredetök és e negyven leány közt levő összefüggést egyáltalában nem tagadják, csak a kutyával való természetellenes érintkezés ellen tiltakoznak és az egész dolgot következőképen adják elő: «Egykor egy gazdag fejedelem meg akart nősülni és elküldte embereit dél felé, hogy ott számára feleséget keressenek. Emberei ekkor negyven leányt vásároltak meg, szebbnél szebbet. Hazatértében ez a karaván nagy folyó partjain telelt. A kiküldött emberek egyike hazatért urához, a többi hátramaradt, hogy a szép szüzek csapatját őrizze. Történetesen nagyon kemény tél volt és mivel az emberek kevés eleséget vittek magukkal, önmaguktól kellett a táplálékot megvonniok, csakhogy a szüzek piros orczája meg ne halványodjék és ragyogó szeme el ne bágyadjon. E nélkülözések következtében aztán a kisérők valamennyien meghaltak és e magányukban a leányok állítólag, mint a kazakok gonosz nyelve elbeszéli, egy ott maradt szürke kutyával érintkeztek. A kara-kirgizek állítása szerint a szüzek tavaszig várták az előreküldött ember visszatértét, s azalatt tavaszszal sokszor megfürödtek a folyóban és megmosdottak a víz habjával.

[11] Radloff 2. l.

Ily foglalkozás közepette találta őket a fejedelem visszatérő követe. A leányokat azután a fejedelem elé vitték, de mekkora volt a szultán bámulása, mikor azt találta, hogy a szűzeknek tartott leányok egytől-egyig terhesek. Haragosan űzte el valamennyit udvarából, hiába bizonyítgatták ártatlanságukat; visszatértek tehát az említett folyó partjára, a hol gyermekeket szültek, kiktől a kara-kirgizek mai népe származik».

Más, nem kevésbbé mondákkal és mesékkel kevert elbeszélések vonatkoznak az egyes nemzetségek elágazására. Nagy többségük azt állítja, hogy egyenes vonalban *Tagai*-tól (azaz unokatestvértől) származnak, így nevezetesen a *Szult*, *Szaribagis* és *Bugu* nemzetségek, holott másrészt a *szajakok*at mint kevésbbé nemes nemzetséget Tagainak rabszolgálóval való egyesüléséből származtatják. A mi a bugukat illeti, azt mondják, hogy ősük Szaribagis egykor vadászati kalandja alkalmával az éjszakon a Narinra dülő hegységnek egy sziklabarlangjában egy szarvas férfiút ejtett el, a kit a sötétben vadnak nézett, és hogy a férje halálát sirató feleségét aztán nőül vette; innen van, hogy ivadéka a *Bugu* azaz szarvas nevét kapta. Hasonló phantastikus történetekkel van más nemzetségek eredete is kiczifrázva, azonban e származási adatok nagyobbrészt a Narin és a Csuj mellett lakó kirgizekre vonatkoznak; éjszakról való vándorlásuknak vagy az altajiakhoz való rokonsági viszonyuknak legcsekélyebb nyomát sem lehet a legendában találni; ez oly körülmény, melynek tekintetében messze elmaradnak a kazakoktól, turkomanoktól és özbégektől. Clan-rendszerükbe, azaz *nemzetségekre* és *családokra való alsóbb feloszlásukba* bepillantanunk két különböző kútfő alapján lehet. Radloff,[12] a kinek nagyobb áttekintése és

[12] V. ö. az id. h. 10. l.

alapos szakismerete volt, a kara-kirgizek összes népét jobb, *ong* és bal, *szol* szárnyra meg a következő nemzetségekre és családokra osztja:

A) Bugu.

A Tekesz és az Iszik-Kölnek keleti partja közt lakik és következő családokból áll:

1. Czélek (nemes nemzetség).
2. Torgoi.
3. Bapa.
4. Jelden.
5. Takabai.
6. Bor.
7. Dölösz.
8. Kungrat.
9. Monguldur.
10. Szajak.
11. Sikmajat.
12. Kaba.
13. Aszszan-Tukum.
14. Arik-Tukum.
15. Kücsük.
16. Szériké.
17. Ondu.

B) Szari-Bagis.

Az Iszik-Költől éjszakkeletre lakik a következő családokkal:

1. Szaru.
2. Kaba.
3. Monguldur.
4. Sikmamat.
5. Szajak.
6. Aszszik.
7. Dölösz.
8. Kungrat.
9. Mundusz.
10. Kitai.
11. Jetigen.

C) Szultu.

A Csuj folyó vidékén kóborol a következő családokkal:

1. Jetigen.
2. Kucsu.
3. Szaru.
4. Monguldur.
5. Kitai.
6. Mundusz.
7. Aszik.

D) Edigéné.

Endisan folyója mellett lakik a következő családokkal:

1. Dölösz.
2. Szaru.
3. Kungrat.
4. Monguldur.
5. Mundusz.
6. Szajak.
7. Kaba.
8. Sikmamat.

E) Csong-Bagis.

Kasgar városától keletre tartózkodik és e családokból áll:

1. Akali.
2. Toro.
3. Macsak.
4. Ücs-Tamga.
5. Kandabasz.
6. Kocsa-Tamga.
7. Kuan-Duan.

F) Cserik.

Khokand területén tartózkodik az Ak-Csubak és Bai-Csubak nevű családokkal.

A bal szárny (szol), a mely a Talasz mentében kószál, a következő nemzetségekből áll:

1. Szaru.
2. Bes-Beren
3. Mundusz.
4. Töngtürüp.
5. Kucsu.
6. Kürkünen.
7. Jetigen.

A második erre vonatkozó forrás a fejezetünk elején említett orosz irónak, Zagrjasszki-nak, műve, a ki természetesen csak a Turkesztán határain lakó kara-kirgizekről szól, és egyrészt ugyan nagyobb számú nemzetségnevet közöl, másrészt azonban azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy e nemzetségi névsor tulajdonképen csak olyan fejedelmek nevétől van kölcsönözve, kik népük bizonyos töredékét magok köré gyüjteni és a vezérszerepet végig játszani birták, a mi a dolgok valóságával csakugyan meg is egyezik. Az említett kútfők szerint a turkesztáni területen lakó kara-kirgizek a *Szult, Szaribagis, Bugu, Kuscsi-Szari, Manguldzsar, Szajak, Csirik, Baszisz, Szumurun* és *Aszisz* nevű nemzetségekre oszolnak, a melyek közül állítólag az első kilencz egyenes, a két utóbbi pedig nem egyenes vonalban származik *Tagai*-tól. E nemzetségeknek több alosztályuk vagy családjuk van, a hogy mi nevezzük, melyeknek

neve a kazakoknál *Taipasz* vagyis csoportfejek;[13] a kara-kirgizeknél pedig *Kirk*, helyesebben *Kirik* vagyis töredék. Így például:

a *szultok* ezekre oszolnak . . .	Talkan, Bölük-Bai,
a *szaribagisok* ezekre	Tinai, Csirik, Iszangul, Burukcsi, Dseti-Kul, Kalmak,
a *szajakok* ezekre	Tupkatar, Bis Kempir, Kulcsugan, Kurman Khodsa, Töntei, Csura.

Az egyes nemzetségek és családok kölcsönös viszonyát illetőleg meg nem állhatjuk, hogy meg ne jegyezzük, hogy a kara-kirgizek egyes töredékei köré az egység köteléke sokkal szorosabban van fűzve, mint a kazakoknál és turkománoknál. Holott például az utóbbiaknál a szerdárok és bejek tekintélye csak nagyon kétséges természetű, és legfölebb csak veszedelem idején vagyis háború alkalmával van tiszteletben, a kara-kirgizek manapjai alattvalóik osztatlan tiszteletének örvendenek és ők is a hozzájuk tartozók ügyéről-bajáról annyira gondoskodnak, hogy patriarchalis kötelességök buzgalmában nem ritkán saját érdekökkel kezeskednek és azért a föltétlen engedelmességet is joggal követelhetik. Ha éhhalál vagy dögvész üt ki, vagy ha a

[13] Ebből: *tai*, csoport, rész és *pasz*, fej. Zagrjasszki szerint ez a név a kicsiny, nagy és középső csapathoz tartozó kazakoknál van használatban.

nemzetség egy részét ellenséges támadás tönkre tette, azoknak, kiket a szerencsétlenség megkimélt, a manap parancsa szerint adományaikkal kell segíteniök törzsrokonaikon és természetesen a veszedelem beálltával, például a betörő ellenség elhárítása alkalmával, saját életök veszélyeztetésével kell a harczban részt venniök. A manap vagy bej az illető nemzetségnek nem csak védő ura, hanem birája és mintegy családfeje is. Egyedül a manapnak van joga peres ügyekben itéletet mondani, valamint csak ő tartja fenn magának élete párja szabad választhatását, holott a népnek, a melyet ott Bu-Kara-nak vagy Bu-Khara-nak neveznek, sohasem szabad saját törzséből menyasszonyát választania, mivel ezt vérkeveredésnek tartják. A ragaszkodásnak, a melylyel a köznép a törzsek fejei iránt viseltetik, a török népek között nincs is párja; a nép valósággal ura rabszolgájának nevezi magát és rábizza, hogy minden vagyonával és becsületével szabadon rendelkezzék. A manapot illeti meg, hogy az alatta levő nemzetség ősz szakállú véneit tanácskozás végett összehívja; ha pedig az egész kirgiz népet illető kérdést kell tárgyalni, akkor az *aga-manap*, azaz legfőbb fejedelem, kinek méltósága körülbelül a kazakok szultánjának felel meg, valamennyi manapot szokta maga köré gyüjteni. Az aga-manap meg a többi manap méltósága örökölhető.

Mielőtt a kara-kirgizek szokásainak képét vázoljuk, *külsejökről* akarunk beszélni, de azzal a megjegyzéssel, hogy leirásunk alapját nem annyira az képezi, a mit saját szemünkkel láttunk, minthogy csak kevés kara-kirgizt pillanthattunk meg, hanem más szakemberek adatai.[14] Kül-

[14] V. ö. Charles Ujfalvy de Mezőkövesd, Expedition scientifique française en Russie, Sibérie et dans le Turkestan (Paris,

sejének általános képe után itélve a kara-kirgiz az altaji és a kazak között középhelyet foglal el, a mennyiben az a valóságos mongol typusnak kevesebb sajátságát mutatja fel, mint az előbbi, másrészt azonban többet mint az utóbbi. Ez a megjegyzés éppen nem vonatkozik e népnek Khokand közelében kószáló részeire, hanem nagy tömegére, és azért lényegesen tér el Ujfalvy [15] megjegyzésétől, a ki bennök iráni keveréket sejt. A tiszta mongol typustól eltérő jellemző vonások, úgy mint az erősebb hajnövés, a kevésbbé lapos orr, és a néha előforduló magasabb testalkat [16] inkább tulajdoníthatók e népnek az alpesi természet ölében megszokott életmódjának, mint valami iráni vérvegyülésnek, minthogy a kara-kirgiz sohasem volt abban a helyzetben, hogy iráni elemekkel egyesüljön. A mennyire történelmileg kimutatható, sohasem került iráni mint rabszolga az ő házába, és még a Pamir-on is, a hol jelenleg vakhanok, signániak és szarik-köl-iek az ő szomszédjai, hallatlan dolog, hogy a kara-kirgiz a nevezett népekkel összeházasodjék. A kara-kirgiz bőre színe sötét, szeme és haja túlnyomóan fekete; hajnövés dolgában általában inkább a mongolhoz (helyesebben a teleuthoz) közeledik, mint többi testvéreihez, mert 100 kara-kirgiz közt Ujfalvy számítása szerint:

54 ritka szakállú,
11 szakálltalan,
4 csekélyebb szakállú,
31 erősebb szakállú

van. Hasonlót mondhatunk a koponya és homlok alakulá-

1880) III. kötetét, különösen e szakaszt: Description des types anthropologiques de l'Asie centrale.

[15] Lásd az id. h. 41. l.

[16] Ujfalvy szerint a kara-kirgizek középmagassága 1705 mm., a kazakoké pedig 1669 mm.

sáról is, valamint az arcznak hossza és szélessége is általában hasonlóbb a kalmükok mongol typusához, mivel Ujfalvy [17] szerint:

	arcza hossza	arcza szélessége
	mm.	*mm.*
a kalmükok	198	140
a kara-kirgizek ...	189	135
a kazakok	188	127,

a mi egészben véve mégis a mi feltevésünk mellett bizonyít, tudniillik hogy a kara-kirgizek mongolok és kazakok közt foglalnak helyet.

Jellemének fővonásaiban a kara-kirgizt jóindulatúnak és engedékenynek, de egyúttal ingerlékenynek és kiváltképen boszúállónak is írják le. Ámbár darabos erkölcseiben és szokásaiban, mégis a becsületesség és jóravalóság iránt tanusított határozott hajlamával tünik ki; rabol, de nem lop, és általában kevésbbé alattomos mint szomszédja a kazak, a kire Közép-Ázsiának árja elemeivel való sűrűbb érintkezése már régen a hazugnak, nagyokat mondónak, szóval a ravasz ficzkónak bélyegét nyomta. Különösen dicsőítik a kara-kirgiz vendégszeretetét, a melynek szentségét semmi körülmény közt meg nem sértené; és mint egykori útitársam maga beszélte el nekem, voltak esetek, melyekben a Thien-San éjszaki vidékein kóborló kara-kirgizek egyes törzsei inkább háborúba keveredtek a khinai hatóságokkal, mint hogy a náluk menedéket kereső khinai szökevényt, még ha kalmük, tehát pogány is volt, kiszolgáltatták volna. Jellemző továbbá a gyermekeknek szüleik iránt való rendkívüli tisztelete és kegyelete, mert még a harmincz esztendős férfiu sem mulasztja el sohasem fölkelni, ha atyja a sátorba lép, és sohasem ül le előbb, mielőtt atyja erre többször fel nem szólította. Ugyane tisztelettel és szeretettel

[17] L. az id. h. 21. l.

adóznak anyjoknak is, a minthogy a nőnem náluk általában nagyobb tiszteletet élvez, mint a letelepedett törököknél; sőt épen nem tartozik a ritka esetek közé, hogy valamely manap halála után az ő neje veszi kezébe a nemzetség vezérletét és áll népe élén harczban úgy, mint tanácsban.

Ezt első sorban mindenesetre annak kell tulajdonítanunk, hogy a *vallás* még nem vert náluk gyökeret, mert habár az iszlám, még pedig a szunni felekezet követői, mégis csak kevéssé hatottak eddig az arab próféta tanításának tételei e nép tulajdonképen való erkölcsi életébe. A Bugu, Szari-Bagis és Csong-Bagis törzsénél még csak találhatni Khokandból való mollákat, a kik a manapok házában bizonyos tekintélynek örvendenek; azonban távolabb keleten és Jarkendtől délre a vallást csak kevés külső formaiságban tartják meg. Ott a vadászaton elejtett állatot megeszik, imádságokat csak kevesen ismernek és csak a *burut-keszimi*, vagyis a bajusz megnyirása szokását, a mely a serdült kor beálltával egyenlő és az iszlámból eredt, követik a legszigorúbban, e családi ünnepet rendesen lakomával *(keszim-toj)* kötve össze. Hogy mily kevéssé mélyre hatott egyébiránt eddig az iszlám a kara-kirgizek közt, azt leginkább az bizonyítja, hogy a férfivilág arab-moszlim tulajdonneveket ritkán használ, hanem a mint látjuk,[18] előszeretettel török nevekkel, például a következőkkel él: Tailak, Csalpang, Pokbaszar, Tileke, Töre stb. Lehetséges, hogy e tekintetben a Khokand szomszédságában tanyázók kivételt képeznek, azonban még olyan buzgó moszlimok sincsenek a kara-kirgizek, mint a kazakok és turkománok, mert holott ez utóbbiak nagyobb auljaikban (tanyáikon) külön sátrat vagy terrasse-szerű magaslatot (namaz-dsai-t)

[18] Lásd Report of a Mission to Yarkand (1873) 61. l.

használnak mecset gyanánt, addig ilyest az előbbieknél alig lehet találni.

Tekintettel arra, hogy a kara-kirgizek legközelebbi rokonaikkal, a kazakokkal, évszázadok, sőt talán évezredek óta mindig érintkeztek, néha pedig élénken közlekedtek egymással, továbbá arra, hogy még ma is érintkeznek: szokásaik képének egyes vonásait illetőleg arra a rajzra utalhatunk, a melyet a nomád életről más helyen vázoltunk. Külön kara-kirgiz vonásokról, mint a dolog természetéből önként következik, nehezen lehet szó. A *viseletben* alig találhatni valami különbséget, hacsak talán annak nem veszszük az Európában gyártott posztó- és gyapjufélének ritka előfordulását, továbbá azt a körülményt, hogy ott gazdag és szegény egyformán öltözködik, a minthogy a jómód általában nem a sátor fényűző felszerelésében, hanem a sátrak számában mutatkozik. *Ételök* és *italok* közt szintén kevés különbséget jegyezhetünk fel. Hús képezi főtáplálékukat és csak egy ételt, tudniillik a *kujruk-baur*-t, zsirban kirántott és sajttal behintett sültet találok Zagrjasszki művében feljegyezve, a melyet sem kazakoknál, sem turkománoknál nem láttam. Rizst ritkán lehet találni és a kenyér, mint szemtanúktól többször hallottam, épenséggel a nyalánkságok közé tartozik. Az italok közt, mint egyebütt is, a *kimisz* játszsza a főszerepet; azonban azt állítják, hogy a keleti turkesztáni kara-kirgizek maguk szűrnek italt, melynek neve *nese* és melynek erősen részegítő hatása van; azt mondják, hogy a Lob-Nor körül lakó kirgizek készítik a legkitünőbbet.[19] Mint a nomádoknál mindenütt, itt is a *baromtól* függenek az élet fő feltételei; ez a Thien-San, az Altaj és a Kuen-Lün fűben és vízben gaz-

[19] Lásd Report of a Mission to Yarkand (1873) 60. l.

dag völgyeiben jobban tenyészik, mint a kazakoknál. Egészen természetes tehát, hogy az állatok a kara-kirgiz egyedüli és főgondját képezik és hogyha valakivel találkozik, a kazak-kirgizek közt is divatos szólásmóddal: «Mal csan amanba?» (Jószágod életed hogy van?) vagy «At lau amanba?» (Paripád lovad hogy van?) először tudakozódik az állatok és csak azután a család hogyléte felől.

A *marhaállomány* a kara-kirgizeknél aránylag sokkal nagyobb is, mint a többi nomádoknál. Az említett orosz értekezésben azt találjuk, hogy középszámmal 2212 juh, 450 ló, 56 teve és 65 tehén esik egy sátorra, és hogy az olvasónak a kara-kirgizek marhában való bővelkedéséről fogalmat adhassunk, itt közöljük a Zagrjasszki által közzé tett táblázatot,[20] melyben a marha száma a különböző voloszt-ok szerint van adva:

A terület neve	Juh	Ló	Teve	Tehén	Sátor
Szult	35311	7111	1471	2347	2080
Bölük-Bai	35903	3363	631	745	1162
Talkan	29815	5809	1385	1654	1852
Bagis	27892	4733	839	902	1484
Tinai	16698	2482	642	1066	1199
Temir-Bulat	54273	8236	696	1106	1228
Iszangul	39506	5309	605	917	1406
Burukcsi	30212	5416	486	478	1051
Narin	23578	5424	470	298	1077
Szaribagis	24251	5402	542	677	1384
Ketmen-Töbe	29751	5889	641	487	1621
Kulcsugacs	30431	6219	732	502	1197
Kurma-Khoolsa	34839	7944	944	481	1004
Rgaiti (?)	44685	5301	954	539	871
Csui	32669	3243	967	351	1121
Szekim	20106	1579	510	218	828
Szajak	19320	4092	481	555	1077
Dulat	26632	1939	841	373	1341
Dsilankuzu	35712	7165	1052	655	1238
Összesen	**591584**	**96656**	**14889**	**14351**	**24221**

[20] Lásd a Turkesztanszkija Vjedomosztje (1873) 10. számát.

A kara-kirgizek marhaállományáról szóló adatokon kívül azt is látjuk e jegyzékből, hogy 1873-ban orosz főhatóság alatt e török népből több mint 24,000 sátor volt, a mi tehát 100,000 léleknél többet tett; hogy mily mértékben gyarapodott ez a *szám* a Khokandban és az Ili völgyében tett későbbi foglalások következtében, azt legjobban mutatják Rittich legújabb statistikai adatai,[21] a melyek szerint már 324,100 lélek van, úgy, hogy ha e számhoz még a khinai uralom alatt álló töredékeket is veszszük, igen könnyen kerül ki kerekszámban *400,000 kara-kirgiz.*

E kitérés után néprajzi vázlatunkra visszatérve, minden előtt megjegyezzük, hogy a szokások képe legfölebb csak néhány vonást mutat föl, a melyben a török nomádok e része azoktól a nyugatiaktól különbözik, kik vele egy törzsből valók és ugyanazzal foglalkoznak. A *házassággal* összekötött szertartásoknál megjegyezzük, hogy a vőlegény azonnal, miután a kalimot megfizette, titkon meglátogathatja menyasszonyát, a mely látogatásnak a neve *imgel-* vagy *imjel-körmet,* azaz kebel megnézése; ez alkalommal a menyasszony nőrokonai mindenfélekép boszantják és csak miután őket megajándékozta, engedik zavartalanul élveznie a szerelem boldog perczeit. Az ünnepiességek, lakomák, játékok és versenyfuttatások majdnem ugyanazok, mint a melyeket e szakasz elején leírtunk, csupán a dalolásban meg a dalok és kettősök rögtönzésében különböznek állítólag a kara-kirgizek kedvezően a többi nomádoktól. Az éneklő társaság nagyobbára két félkörből áll, tudniillik ifjakéból és leányokéból, és miután egy ifjú a leányok közül versenytársát kiválasztotta, egyszerű vagy kettős versben kezdi gyengédsége vagy csudálata érzelmeit zengelmes

[21] Geographische Mittheilungen, Ergänzungsheft Nr. 54. 43. l.

nyelven kifejezni, nem ritkán képekkel ékesítve, melyeket a körülötte levő természettől kölcsönöz. Erre a szűz hasonló értelemben felel, ámbár sokkal gyakrabban az fordul elő, hogy a váltakozó dalok csípős gúnynyal vannak fűszerezve és a kör mulattatására szolgálnak, a mely esetben a hölgyek majd mindig diadalmaskodnak a férfiak felett. Különben ismeretes, hogy a kara-kirgizek Közép-Ázsia minden nomádjánál jó énekesek és ügyes rögtönzők hirében állnak, és Radloff [22] elbeszéli, hogy ily zenész, a ki kéthúrú hangszeréből (koboz-ából) nagyon szép accordokat tudott kicsalni, ügyességével őt meglepte. Ezek az énekesek képesek bármely adott tételt tetszésök szerint való hosszúságban kiterjeszteni és fennakadás nélkül néha csinos versekbe és rímekbe foglalni, a költemény végén annak dicséretét zengve, a ki lakomájával a költői mutatványra alkalmat adott. Ez alkalmi költemények mellett különösen az előbb említett *manaszok*, azaz mondák és hősköltemények, tulajdonképen kiváló batirok (bátrak, hősök) tetteinek leirásai játszanak kiváló szerepet; e költeményeket is koboz kiséretével adják elő és ezek a baranták (rablókalandok) dicsőítésére szolgálnak, a melyekben a szultok vagy szaribagisok a nagy csapattal való közvetetlen szomszédságuk miatt mindenkor kitüntek. E *manaszok* Velikhanov állítása szerint a kara-kirgizek összes mythologiai mondáinak és hagyományának encyclopædicus gyüjteményét képezik és a pusztának bizonyos Ilias-féléi, a melyek e nép életét, szokásait, földrajzát, vallási és orvosi tudományát magokban foglalják. Minden valószinűség szerint egyes *dsumuk*okból (elbeszélésekből) alakult e gyüjtemény. Ezenkívül, mint mondják, van a manaszoknak még folytatása is, tudniillik

[22] Lásd az id. h. 17. l.

a *szamjatei* (?), a kara-kirgizek Odysseaja, melynek nevét különben egyáltalában nem tudom megfejteni.

Dr. Radloff V. tanár úr barátsága abba a helyzetbe juttatott, hogy itt e manaszok egy mutatványát közölhetem, a mely alkalommal azonban meg kell jegyeznem, hogy *Manasz* itt egyúttal hős tulajdonneveként is szerepel. A költeményen a moszlim szellemi iránynak erős nyomai vehetők észre és azért aránylag újabb keletűnek is kell tartanunk.

Manasz születése.

A Jeti-ter fején
Született Böjön Khan,
Böjön Khannak, a fejedelemnek fia,
Volt Kara Khan, a nemes,
És Kara Khan fia
Lett a nemes Jakip Khan.
A Csunkar Uja tetején,
Az Almati patak torkolatánál
Lakott ez a Jakip Khan.
Csiricsit. az Aidar leányát,
Nőül kérte egykor Jakip Khan.
«Ha Csiricsit nőül is vettem,
Még sem csókoltam soha gyermeket;
Csiricsi soha sem oldotta meg haját,
Istent segítségül híva soha sem tekintett rám,
Szorosan soha sem kötötte át csipőjét,
És nem szült nekem fiut.
Mióta Csiricsit nőül vettem,
Már tizennégy év múlt el;
Soha sem ment a szent helyre,
Nem hentergett az almafánál,[23]

[23] Szószerint: Nem hentergett országban, a melyben almafa állt, azaz magában álló almafánál, melyet valamely szent székhelyének tekintenek, a melynél épen a magtalan nők szoktak istenhez utódokért könyörögni.

Soha sem töltötte az éjszakát a gyógyító forrásnál.
Ó könyörülj rajtam, uram isten,
Engedd, hogy Csiricsi testében
Most fiú támadjon!
Bárcsak megköthetném csipőjét,
Megérhetném, hogy fiam szülessék,
A ki a kékcsizmásakat,
A noigutokat megsemmisíthetné,
A madárfejű nyereggel birókat és zöldhátúakat,
A kokanokat megsemmisíthetné,
A sebhedt szamárral és az orsóval birókat,
Ezeket a szartokat megsemmisíthetné,
A rothadt nyeregtakarójúakat és szürkelándsájuakat,
A kazakokat megsemmisíthetné,
A kik nem hagynak fel kapzsiságukkal,
Ételt keresve jól nem laknak,
A kirgizeket megsemmisíthetné.»
Magára köttette az ijjat,
Feleségétől Csiricsitől
Akkor fia született.
Mikor aztán a fiut meglátta,
Fehér húsa olyan lett, mint . . . . (?)
Csontjai olyanok, mint a réz.
Levágatott fehér kanczát;
Jakip az újszülöttnek
A négy próféta úrtól
Aztán a Manasz nevét adatta;
Négy próféta megjelent,
Vizsgálódva tekintett a gyermekre,
A jarkandi hét követ
Derekasan evett a lakománál,
«Dühös lesz Manasz,» így szólt.
Khinából is negyven követ
Derekasan evett az ételből.
«A khinaiakat megöli,» így szólt.
A nógaiak tíz követe
Ülve evett a húsból,
«Rettenetes lesz Manasz,» így szólt.

Ez az öreg asszony, Csiricsi,
Manaszt tarka bölcsőbe fektette;
Kidir támogatta Manaszt,
A parton rejtőzött Manasz,
Minden kafir és moszlim
Sokat hallott Manasz híréről.
Most fellobbant hős Manasz,
Aztán így szólt bölcsejében fekve:
«Fehérszakállú Jakip Khan,
A moszlimek útját meg akarom nyitni,
A kafirok marháját szét akarom szórni!
Arra iparkodom, hogy a kafirok elvonuljanak,
Hogy a moszlimek hatalmasabbakká legyenek.»
Mikor Jakip e szavakat hallotta,
Poroszka lovat, tarkát, fogott,
Oda vezette és megnyergelte;
Vértet, melynek gallérja arany, ujja réz,
Madárszemű vértjét,
Mely aranynyal gazdagon van diszítve,
Mely ezüsttel jól van ékesítve,
Ezt a vértet vette fel.
Erre így kiáltott Jakip Khan:
«Bakai Khan, Bai fia,
Jer most ide mellém!
Most tanácskozni akarok veled!
Ez az én csikóm, Manasz,
Azt mondja, hogy lóra akar szállni,
Messze útakon akar vonulni,
Medinán is át akar vonulni,
Átvonulni Bukharán, a hatalmason,
A kutyagázlón át akar menni,
Bes Tereken is át akar portyázni,
A Kongur Baihoz Pekingbe
Akarok vonulni, vele harczolni,
A fehér aranyat el akarom osztani,
A kalmakok marháit szét akarom szórni,
Az Uzun Bulakon átkelni,
A Kebesz Bulak felé fordulni,

Semeit és Kiziljart
És a gázlót e kettő közepén
(Sajkán) át akarom hajózni,
Aztán Bes Tereken át akarok vonulni,
Végig akarok menni Kumbulungon,
Átlépni Almatit;
Ha az ajtót előlem elzárják,
Meghajolva mégis át akarok jutni,
Kopolun át akarok lépni,
A Toraigiron átmenni,
Járni a Szari Kaikanon keresztül,
Át akarok vonulni Medina sivatagján,
A Temirdiken át akarok menni,
A széles Ilin átkelni,
A Csong Bura folyó partján
Hat napig akarok táborozni,
Hogy a lovak lehüljenek.
Aztán az Ilin átkelni,
Aztán Kuldsán is át akarok vonulni.
A kodjok városát meg akarom látogatni,
Aztán egyenesen Korgison átmenni!
Ennek az én Manasz fiamnak
Főzz az üstben, csiholj tüzet,
Légy társa, Bakai,
Mutasd meg neki a nem látottat, Bakai,
Kelj te vele útra, Bakai,
Tanítsd meg a nem ismertre, Bakai,
Kelj vele együtt útra, Bakai.
Adam apa, Obo anya,
Szülőföldjét ismerheted,
Jobb oldalt Oiszul csinált bikát,
Bal oldalt Kidir jól aludt,
Babedin legyen fejtül, Bakai,
Kidir legyen oldalán, Bakai;
Ha Manaszból, az én fiamból, Bakai,
Aztán férfi lett, Bakai,
Ha a sörénybe fogódzva lóra szállt
És férfiúvá lett, ó Bakai,

Ha állán szakáll nőtt, ó Bakai,
Akkor találj számára lovat, Bakai,
Találj ruhát, a melyet felvegyen, ó Bakai;
A korannal, mely olyan, mint a ló feje, Bakai,
A könyvvel, mely olyan, mint a juh feje, Bakai,
Tanítsd meg a túlvilágba vezető útra, Bakai,
Légy a fehér ló a ménesben, te Bakai,
Légy barátja a túlvilág számára, Bakai!»
Erre szól Bai fia, Bakai:
«Meg vagyok elégedve, beleegyezem, Jakip,
Hadd nyargaljunk tova, ó Jakip,
Nyissuk meg a moszlimek útját, ó Jakip,
Tegyük meg az útat Pekingbe, Jakip;
Ha van isten, akkor győzünk, Jakip!»
Szeme ragyogott, mint a csikóé,
Belseje forrongott, mint a salétrom;
Jakip fia, Manasz a fiatal,
Ő, a vitéz hős Manasz,
Ellőtte a nyilat, mikor tíz éves volt;
Mikor tizennégy éves lett,
Fejedelem volt, várakat romboló;
Hatvan mént, száz lovat
Kokanból elhajtott,
Nyolczvan kanczát, ezer kimkapot
Hozott Bukharaból,
A khinaiakat Kasgarban
Tovább űzte Turfanba,
A khinaiakat Turfanból
Akszuba leűzte. stb. stb.

A kara-kirgizek *nyelve* hangtani tekintetben gyakran az altaji török nyelvjárásokhoz, leginkább pedig a kazakhoz közeledik és a mit Velikhanov [24] Kelet-Turkesztán nyelvével való rokonságáról elmond, az legfölebb a szókincsnek oly részeire vonatkozhatik, a melyek mint a régi

[24] Az id. h. 101. l.

ujgur nyelv maradványai épen összekötő lánczot képeznek a Thien-San északi részén használt nyelvjárás és a Jeniszei-parti török nyelvek között.

Itt még csak azokra az átalakulásokra akarunk mutatni, a melyek a legújabb politikai fordulatok vagyis Oroszországnak Közép-Ázsia sorsába való bele markolása nyomán támadtak. Ezek, mint magától érthető, messzebb vágnak, mint az előbbi jelenségek és ennél fogva kell is, hogy mélyebbre ható következményeik legyenek, mint az ujgurok, Dsengisz Khan és a kalműkok felléptének a Dzungarságban, minthogy Oroszország mint a nyugati hatalom képviselője a török nomád világ e keleti részére ép oly bomlasztólag és átalakítólag fog hatni, a hogy altajiaknál és kazakoknál már eddig is tette. Tíz esztendővel ezelőtt és még ma is a következő földrajzi elosztásban voltak találhatók a kara-kirgizek. A *kuscsi-Szari* nemzetsége a Talasz felső vidékén lakik; a *szultok* északi irányban a Csuj meg a Sándor-hegység között egészen a Kegeti folyóig délen laknak; a *szaribagisok* ide s tova vándorolnak a Kegetitől nyugatra, északra egész az Ili és Csuj vízválasztójáig és keletre egész az Akszu folyóig, a mely északról az Iszik-Kölbe ömlik, déli határukat pedig az Ula-Kol (magas domb) folyó és a hasonló nevű hegy képezi; azonkívül még a Kacsgarkának és mellékfolyóinak, úgymint a Dsuvanariknak és Kara-kadsarnak völgyvidékén, valamint az Atpasz, a Narin egy mellékfolyója mellett is találhatók. A *buguszok* az Iszik-Köl medenczéjében tartózkodnak, a nélkül, hogy északon az Akszu partjait és délen az Ula-Kolt átlépnék. A *szajakok* a Narin völgyének közepén a Dsumgal és Szuszamir medenczéjében élnek, a hol a szultoktól a Sándor-hegy gerincze és a szaribagisoktól a Csuj, Dsumgal és Szuszamir vízválasztója különíti el. A *Man-*

guldsar nemzetség a Narin felső vidékén tartózkodik, a *Csirik* pedig az Atpasz mellett; nagyobbára Kelet-Turkesztán kormánya alatt áll, és az oroszoknak legfölebb ezer sátor jut mindkét nemzetségből.[25] Más orosz utazó,[26] a ki 1856-ban látogatta meg a kara-kirgizeket, a *buguszokat* az Iszik-Köl északi partján, a *szaribagisokat* a Csuj mellett, a *szultokat* a Talasz mellett, Pispek egykori khokandi várának közelében, a *szajakokat* a felső Narin és Dsumgal mellett, a *csirikeket* a Thien-San felvidékén és a *csongbagisokat* Kasgartól északnyugatra találta;[27] következőleg ugyanazokon a helyeken, a melyeket húsz évvel később is elfoglaltak és csekély kivétellel még mai napság is elfoglalnak.

Láthatni tehát, hogy az Oroszország beavatkozásából származott átalakulás épen nem volt oly beható természetű, hogy a Thien-San nyugati vidékén lakó népelemek közt rendkívüli eltolódást hozzon létre. Még a dzungar-kalmükok időnkint való hatalma is csak kevés hatással volt a kara-kirgizekre, mert már a XVI. század elején is az Iszik-Köl mellett voltak találhatók, és minthogy e nomádok a Khina és Oroszország közt levő határterületet elfoglalva minden az utóbb említett hatalomtól származó erőszakos letelepítést kikerülhetnek, ez okból a nyugati világ művelő törekvéseinek bizonyára tovább és erősebben fognak ellenállni, mint származásra és foglalkozásra nézve rokonaik, a nagy pusztán lakó kazakok.

Végül itt még egy hibát is akarok kiigazítani, melyet

[25] ZAGRJASSZKI a turkesztáni újságban (1874) 41—45. sz.

[26] VELIKHANOV kapitány, egy kirgiz szultán fia, kinek útleirása az előbb említett czím alatt (l. a 312. l.) angol fordításban jelent meg.

[27] VELIKHANOV, 103. l.

épen e nép egy töredékét illetőleg Közép-Ázsiáról szóló útleírásomban[28] elkövettem. A *kipcsakokat* ugyanis ott mint önálló török népet írtam le, pedig a dolog nincs úgy, mivel a kara-kirgizeknek csak egy nemzetségét képezik, és pedig oly nemzetségét, a melyből körülbelül az egykori khokandi khánság egész népességének tíz százaléka kerül ki,[29] és a mely Khokand keleti határainál tanyázva csak újabb időben lett félig nomáddá és az osi meg endidsani kerületek lakosságának többségét képezi. Némelyikök már végkép letelepedett, így például Karaman, Kökdsar, Bel stb. falvakban,[30] az Ücs-Kurgan és Naukat közt levő úton. E szerint tulajdonképen kirgiz-kipcsakoknak kellene őket nevezni; jóllehet már helylyel-közzel letelepedtek, még mindig megtartották egészen nomád testvéreik vad, harczias jellemét, de külső ismertető jeleit nem; ezeken ugyanis az özbégekkel való keveredés nyomai könnyen felismerhetők. A mai Khokandnak minden viszálkodásában, háborújában és véres forradalmában nekik jutott úgyszólván ez oroszlánrész, minek következtében aztán el is terjedt rendkívüli vitézségök híre egész Közép-Ázsiában.

[28] Reise in Mittel-Asien (Leipzig, 1865) 304. l.
[29] Kosztenko, Turkesztanszki Kraj, I, 328.
[30] Újfalvy, Le Kouhistan, le Ferghana et le Kouldja, 65. l.

III.

KAZAK-KIRGIZEK.

A török nép eredetére vonatkozó eddigi kutatásainkban már előbb rámutattunk arra, hogy az egyes törzsek hazája — a korlátlan vándorlási hajlam és a gyakori politikai forradalmak daczára — a történelmi korszak óta csak ritkán volt alávetve valami rendkívüli geographiai változásnak. Kisebb nemzetségek, vagy családok, a nagy események viharában elszakadtak ugyan a törökség zömétől s ettől aránylag nagy távolságra eltolattak, de maga a török nép zöme csak ritkán és kevés távolságra mozdult ki a történelmi korszak óta ismeretes ősi hazájából; mert még ott is csak nehezen lehet kimutatni az előbbi hazának végleges elhagyását, a hol valamely török nép neve és lényege elveszítette eredeti formáját. Elég okunk van föltenni, hogy a törökök a hajdankorban keletről nyugotra s északibb szélességi fok alól délre nyomultak, de hogy a népvándorlás elvégződése óta e nép fő osztályai lényegesen megváltoztatták volna hazájokat, azt nehéz volna positiv históriai adatokkal bebizonyítani. A kazáni tatárok előnyomultak ugyan keletről nyugat felé, a baskirok délről északra, az oszmánok és turkománok északról délnyugotra s az özbegek nyugatról délkelet felé, de ezen előnyomulás

részint csekély földrajzi távolságra terjed, részint csak kisebb töredékek vettek részt benne, kiket a kalandok és zsákmányok után való vágy kicsalt az ősi hazának határai közül; míg a pusztaság természetével szorosan összeforrott nomád népség nagy tömege történelmi emlékezés óta mindig ott volt, a hol ma lakik.

A kazak-kirgizek, vagy mint magokat nevezik, kazakok régi hazájára vonatkozólag szintén ilyen nézetben vagyunk s azt állítjuk, hogy ez a nép, történelmi emlékezet óta, Ázsiának ma is általa lakott részén, vagyis az Ural és Altai, másrészt déli Szibiria és az Oxus között barangolt, s e complex népterületnek csak határszélei szenvedhettek némi helyi változást. Csak ilyen értelemben lehet felfogni Levchine[1] megjegyzését, a ki a XVI. századbeli Bolsoj Csertoj (a nagy vázlat) adatai alapján fölteszi, hogy a kazakok az említett időben mai hazájoknak csak középső részét lakták, mert keleti része a dzungárokhoz, az északi a szibiriai tatárokhoz, a nyugoti pedig a nogaji tatárokhoz, vagy a baskirokhoz tartozott. Előbb említett nézetünkből kiindulva könnyen érthető, hogy a *kazak* név, mint geographiai, de inkább mint ethnikai fogalom, már nagyon korán előfordul.[2] Porphyrogenitus a X. században a pon-

[1] Description des Hordes et des Steppes Khirgiz-Kazaks, oroszból fordította Charrière (Párizs, 1840), 144. lap.

[2] Tehát Howorth azon nézetével (History of the Mongols, II. 5), hogy a *kazak* név nem ethnikai értékű, nem érthetünk egyet. E szó etymologiai jelentése ugyan «kóborló, barangoló» s az *kez*, *kiz*, vándorolni, igének régibb alhangú alakjából képezett nomen agentis: *kaz-ak*, de ez is épen úgy, mint a *türkmen*, törökség, ethnikai nevezet gyanánt szerepelt. Eredetileg ugyan nem szorosan vett ethnikai fogalmat fejezett ki, de idő folytával ilyennek kifejezőjévé vált. (Lásd alább az *Özbeg* név magyarázatát.)

tusi tartományok egy részét, t. i. a Don völgyeit *Kazakhia*-nak nevezi; Firduszi Rusztem hősi történetében egy *kazak népet* és egy *kazak khánt* említ s az előbbit lándsával fegyverkezett, rabló nomád népnek rajzolja; minélfogva nem nagy vakmerőség, ha azt gyanítjuk, hogy a mint az *ataman* és *kos*[3] török szók már nagyon korán bejutottak az orosz nyelvbe, úgy a *kozák* (olv. kazak) név is csak az oroszoknak egy ilyen nevű török néppel való közvetetlen szomszédsága útján került hozzájok már a XI. században, — a mint Szamcsevszki[4] is fölteszi. A mint a lengyelek lovasságukat *uhlan*-nak nevezik, mert e szóval segédcsapataikat, a krimitatár harczosokat hallották neveztetni — kiknél az *oglan, ughlan, uhlan*, a. m. legény, fiatal ember, katona, — úgy az oroszok is azért használták a *kozák*[5] nevet határvidéki katonaságuk jelölésére, mert ilyen nevű török nomádok voltak azok, a kikben a könnyű lovasság ezen német először ismerték. De a mi leginkább bizonyítja a mai hazájuknak régi birtoklását, az azon viszony, mely a kazak-kirgiz nyelv és a magyar nyelv török szókincse között van[6]

[3] Az *ataman*, hetman jelentése a törökben az *elüllevők*, az *atyák*, míg a *kos* szóé katona-csapat, hadtest.

[4] V. ö. Kunik oroszúl írott munkájával «A török besenyők és palóczokról magyar források alapján» stb. 723. l.

[5] Az orosz hangtan szabályai szerint az első szótagban levő *o a*-nak ejtendő.

[6] E kölcsönös viszony mindenelőtt bizonyos hangtani szabályokra terjed ki. Így például 1. a szó elején és a szótestben más török dialectusok *cs* hangja ellenében a kirgizben és magyarban *s*-t találunk, például magyarul *sátor*, kirg. *satir* (más tör. *csatir*), m. *saru*, kirg. *sarik* (tör. *csaruk*), m. *kékes*, kírg. *köksö* (tör. *kökcse*), m. *kis*, kirg. *kisi*, (tör. *kicsik*), m. *kisérni*, kirg. *küsirmek* (tör. *kicsirmek*), m. *menős*, kirg. *minüs; nyalós*, kirg. *dsalaus;* 2. a nomen agentis más tör. dialectus *ak-ek-ik-uk* kép-

s melynek alapján teljes bizonyossággal lehet állítani, hogy a magyarok, a távol keletről a Volga vidékére — legkésőbb a VIII. században történt — vándorlásuk alkalmával, a már akkor a törökök és ugorok határvonalán lakó kazak-kirgizekkel huzamosabb érintkezésben állottak.

Kétségtelen, hogy a kazak-kirgizek a kara-kirgizekkel, minden történelmi emlékezéstől távol eső korszakban, egy és ugyanazon törzshez tartoztak[7] s a Jeniszei, Ob és Irtis forrásvidékénél levő ősi hazában még együtt éltek s csak később váltak el egymástól. A baskirok a kazakokat még ma is csak kirgizeknek nevezik s úgy látszik, hogy az előbbi nevüket (t. i. kazak) épen a közös törzstől való elválás következtében kapták. Hasonló motivumok szolgálnak alapjául más népek ethnikai nomenclaturájának is, a milyen pl. az ujgurok (azaz: szövetséges) és kirgizek (azaz: barangoló, nomád) viszonya; de a kazak névtől — miután ezt a közös törzstől elszakadt töredék fölvette — az ethnikai értéket soha sem lehet elvitatni s nekünk a kazakokat, vagy kazak-kirgizeket a török népnek az idők folyamában külön ethnikai törzszsé vált részének kell tartanunk s mint ilyennel kell számolnunk. Azon időpontot, melyben a mai kara-kirgizektől való elválás megtörtént, csak gyaníthat-

zője ellenében a kirgizben *au-eü-ú-ű*, a magyarban *ó-ő*, például *dsajlau*, nyaraló, *aszú*, áthágó, dsajilü, nyúló, tarlau, tarló; 3. mig az accusativus ragja más törökben *ni*, addig a kirgizben *ti*, a magyarban *t*, például arszlan-*ti*, oroszlánt, arik-*ti*, árkot, esz-*ti*, észt, sarik-*ti*, sarut, bügölök-*tü*, bögölyt stb.

[7] Ezt leginkább a nyelv bizonyságával lehet igazolni, mert — nem tekintve nehány hangtani és grammatikai sajátságot — a kara-kirgizek és kazakok nyelve a legszorosabb rokonsági viszonyban áll s mind a kettő épen úgy eltér a szibiriai, mint a khánságokban lakó törökök tájbeszédétől.

juk, de úgy látszik, hogy a húnok fölkerekedése idejére, vagy ez után nem sokára esett; mert először ezen név alatt ismert ural-altaji néptömeg legalább is olyan ethnikai forradalmat idézett elő, mint a nyolcz századdal később megjelent mongolok; másodszor a két nyelv dialecticus eltérésének s a két nép physikai jellegei különbségének sokkal nagyobbnak kellene lenni, mint ma látjuk, mert a kazak-töröknek dialectussá alakulása — mint a magyarhoz való viszonyából látjuk — már a VIII. vagy IX. században megtörtént s a mai dialectus-sajátságok meglehetősen régi keletűek.

A mi már most a kazak-kirgizek életében történt második rendkívüli rázkódást, t. i. a mongolok megjelenését illeti, ennek semmi esetre sem lehet olyan mélyre ható befolyást tulajdonítani, mint eddig tették, a mennyiben több oldalról is föltették a kazakoknak mongolokkal való erős vegyülését, a mely vegyülést a mongol typusnak az elsőkben mutatkozó prægnans jeleiben akarják fölismerni. Megengedjük, hogy némely nemzetség, mely a mongol invasio előtt a kazakok hazájától részint keletre, részint nyugotra lakott, például a Kungratok, Karlukok és Kanglik, azon időnek tarka-barka néptolongásában, legalább részben, a kazakok közé keveredett s közöttük fölolvadt. De itt határozottan csak török, nem pedig mongol nomádokról lehet szó; mert először Dsingiz khán seregében a mongol elem távolról sem volt oly erős, hogy a kazak-kirgizeknek akkor már nagy számú népén a physikai hatás mély nyomait hagyhatta volna hátra s ezt igazolja az is, hogy e népnek leírása Plan Carpinnál (1246) betű szerint illik a mai kazakokra is, a mely pedig azon időből ered, melyben a mongol invasio következtében már létrejött fajkereszteződésről még alig lehet szó; másodszor a mon-

goloknak a velök egyesült törökökre való ilyen typicus hatása sehol sem mutatható ki, mert még ott is, a hol vegyülés történt, nyomtalanúl felolvadt a mongol elem a törökségben épen ennek túlnyomó száma miatt. A mi végre a kazakoknál és mongoloknál közösen előforduló nemzetségneveket illeti, minő pl. a Najman, Dürmen, Nöküz stb., ezekből már azért sem lehet nagyobb mérvű ethnikai amalgamisatiora következtetni, mert e nevek csak politikai jelentésűek s az özbegeknél, kara-kirgizeknél és kara-kalpakoknál egyformán előfordulnak. Mindezt számba véve tehát, a kazak-kirgizeket — kikről az oroszok az újkorban csak 1534-ben szereztek tudomást Danila Gubin, Rettenetes Iván követe útján[8] — a törökség önálló s történelmi emlékezés óta e név alatt szereplő törzsének kell tartanunk, azon törzsének, a mely tágas puszta-hazájának határai közt épen számbeli ereje következtében leghívebben és legtovább megőrizte a törökség physikai és moralis tulajdonságait. A saját körén belül részekre oszolva és olykor-olykor előforduló harczok által egymástól elválasztva az egyes részek néha messzire elhagyták lakhelyüket más hazát keresve, mint pl. a XV. században az Aral tó körül lakó kirgizek, a kik az arany horda felbomlása után kelet felé egészen a Balkhás tóig követték Giraj és Dsani Bek szultánjaikat, de a XVI. század vége felé ismét visszajöttek régi lakhelyökre, mert hogy már a történelmi korszak előtt itt laktak, talán valamely más név alatt, azt legjobban bizonyítja az itteni geographiai nomenclatura kazak nyelvi jelleme, mint pl. *Magudsar, Dsamanszu, Szor-köl*[9] stb.

[8] Lásd Levchine. 140. l.

[9] Magudsar szószerint magas partot jelent s a délibb dia-

A kazak-kirgizek által lakott területnek *határai* északon az Altai hegység nyugoti nyúlványai s az Irtis, Isim és Tobol középső folyása az Ural hegységig; kelet felé csak ritkán terjeszkednek Szemipalatinszk, Szemirjecsenszk területén és a Tarbagatajon túl; nyugoton egyrészt az Ural folyó a határ, míg másrészt a Bükej-horda e folyó jobb és a Volga bal partja között lakik, közel ez utóbbinak torkolatához; a mi végre a déli határt illeti, ezt azon pusztai halmok képezik, melyek az egykori khokandi és bokharai khánságok északi részén az alsó Oxus jobb partjáig húzódnak. Mindenesetre szinte lehetetlen, hogy egy par excellence nomád nép határainak megjelölésébe bocsátkozzunk, de minthogy a kazakok soha sem terjesztik ki legelőhelyeiket az Altain túl északra s az Alai hegységen délkeletre s a Kaspi tenger keleti partján sem ereszkednek le a Balkánon túl: ezért a föntebbi határjelölés nagyban és egészben véve érvényes.

A mi a kazakoknak három részre, t. i. a kis, közép és nagy hordára való eléggé ismert *felosztását* illeti, LEVCHINE (301. lap) azt állítja — s jogosan, — hogy a kazakok traditioi az egész népnek egykori egységéről beszélnek, a minek elég világosan szóló bizonysága a nyelvnek, erkölcsöknek és szokásoknak — tegyük hozzá: a physikai jellegeknek egységes volta. A három hordára oszlásnak aránylag újabb keletű eseménynek kell lenni s legfölebb a mongolok beütése idejében vagy kevéssel ez után kellett megtörténnie, — a mely nézetnek némi támaszpontjául szolgál a mongol uralkodónak, Aladsa-khánnak három fiáról szóló monda; de hogy e felosztás csak Tevekkül-khán idejében (1700) történt volna meg, előttünk nagyon valószínűtlennek látszik.

lectusokban *magu-jar*-nak hangzik; a Dsaman-szu (rossz víz), jaman-szu, míg a Szor-köl (sóstó) sor-köl.

Azt, a mit mi a *horda* fogalma alatt értünk, a kazakok *dsüz* szóval jelölik, melynek tulajdonképen való jelentése: száz, de a szó tágabb értelmében: tömeg s ezen használata épen olyan, mint a *tümen* (azaz: tízezer) szóé, mely a mongoloknál és törököknél valamely nagyobb osztály neve gyanánt szerepel. A nagy horda, vagyis *Ulu dsüz* a pusztaság délkeleti részén, a szibiriai és khinai határon, névszerint a Csuj, Talasz és Csircsik folyók mellékén tanyázik, az egykori Dzungaria határáig terjeszkedve s az *Ujzun* nemzetség-nevet viseli. A kis horda, *Kicsi dsüz*, az Aral tó és az alsó Volga közt barangol, nevezetesen a Jaxartes alsó folyásánál a Kara-Kum pusztaságon, az Emba torkolatánál a Magudsar hegység mellett és Mangislak körül s az *Alsin* és *Dsappasz* nemzetségekből áll; míg a középső horda, az *Orta dsüz*, a két előbbi horda között, vagyis a Tobol, Irtis, Isim és Turgaj folyók partjain lakik, déli irányban egészen a Jaxartesig terjeszkedve s túlnyomólag az *Argun* és *Najman* nemzetségekből áll.

A mi már most az al-osztályokat illeti, tekintve a folytonos változásokat, miknek az egyes törzsek, nemzetségek és családok ki vannak téve, nagyon nehéz, ha nem épen lehetetlen, eligazodni a származást jelelő elnevezések útvesztőjében. A zavart még növeli az, hogy néha egyes törzsek, nemzetségek és családok ugyanazon nevet használják, mint a következő lajstromból látható, s hogy végre csak az *Uruk* (nemzetség) kerete őrizte meg stereotyp formáját s csakis ez ellenőrizhető, míg az illető ágak és családok labyrinthusában még a genealogiában legjártasabb kazak-kirgiz is csak ritkán tud eligazodni. Ha őseit (*dseti ata*, azaz hét atya) kérdezzük, minden kazak fennakadás nélkül el tudja számlálni közvetlen hét elődét, sőt clanjának szorosabb összefüggését is ismeri, de ez utóbbinak az urukhoz,

ennek pedig az egyes hordákhoz való viszonyáról csak ritkán tud felvilágosítást adni, — a miről magam is több ízben meggyőződtem.

Mindennek daczára közölni fogjuk itt, LEVCHINE után, a három hordának főbb osztályait.

A) Kis horda.

Nemzetségek	Családok
Alim-ulu.	Karaszakal, Kara-Keszek, Kitie (?), Dört-Kara, Csömekej, Csikli.
Baj-ulu.	Adaj, Dsapasz, Alacsa, Bajmakti, Maszkar, Bercs, Tazlar, Iszentemir, Cserkesz, Tana, Kizil-Kurt, Siklar.
Dseti-uruk.	Tabin, Tama, Kerderi, Dsagal-baj-ulu, Kereit, Tilau, Ramadan.

B) Középső horda.

Nemzetségek	Családok
Argun.	Kara-keszek, Karavul, Keszek, Csar-dsitim, Dsendser, Csakcsak, Dört-aul, Atigaj, Altai, Tebics, Tabukli, Borcsi, Karpak, Barszan-tene, Agiskalkaman, Kandsigali, Kozigan, Köksal.
Najman.	Bulacsi, Ak-börü, Kara-Girej, Tersz-tamgali, Törtaul, Kök-dsarli, Irginekli, Szemisz, Baganali, Szadir.
Kipcsak.	Tori-Ajgir, Töjücske, Kitabak, Bultun, Kündeli-Ene, Tana-Buga, Uzun, Kök-Börü.
Uvak Girej.	Uvak, Girej, Tarakli.

C) Nagy horda.

Ezen eredetileg az *Ujzün*, *Tulataj* és *Szargan* nemzetségekből állott, de később hozzá csatlakozott a középső

hordától elszakadt *Kungrat* nemzetség, minek következtében a nemzetség neve Üjzün-Kungrat s következő alosztályokból áll:

Nemzetségek	Családok
Üjzün, Tulataj és Szargan.	Botboj, Csimir, Dsanisz, Szik-Am, Abdaj-Szuvan, Szari-Szulu, Csantis-Kili, Kankli, Dselair.
Kungrat.	Bajlar-Dsandsar, Uraz-geldi, Kuldsigacs, Bucsman, Tok-Bulat, Jaman-Baj, Kura-Kuzu, Etimli-Jer, Kujus-Kansziz.

E névlajstromban első pillanatra feltűnhetik, hogy a kazak-kirgizek legkitünőbb nemzetségeinek nevei mint ilyenek az özbegeknél is megvannak, mint pl. az Argun, Najman, Kungrat és Kipcsak; míg másrészt a Kungrat, Najman, Kipcsak, Kitaj, stb. nem csak a kara-kirgizeknél, kara-kalpakoknál és turkománoknál, hanem a mongoloknál és más keleti rokon népeknél is előfordulnak. A tudományos speculatio ebből a közös eredetre következtethetne s arra útalhatna, hogy e nevek már a török-tatár népek genealogiájában mint közös elnevezések szerepelnek. Lehet, hogy a legkitünőbb nevek némelyikénél csakugyan így áll a dolog, de általában merészség volna ezen gyakran esetleges azonosságnak kritikai értéket tulajdonítani; mert meggyőződésünk szerint csak az egyes nemzetségek (uruk) keretének van szilárdabb és biztosabb szerkezete, de a családok és ágak folytonos ingadozásnak vannak kitéve[10] s

[10] Levchine (304. l.) tehát helyesen mondja, hogy ezen alosztályok neveinek nagy része egy század lefolyása után elenyészik s csak az orosz archivumokban, vagy az akszakálok emlékezetében lelhető fel.

ezért neveik egyáltalában nem használhatók arra, hogy az egyes török népek különböző alosztályainak kölcsönös viszonyát tisztába hozhassuk.

E genealogiai viszonynyal összefüggésben nagy szerepet játszik úgy a kazak-kirgizeknél, mint keleti testvéreiknél a nemesekre és nem-nemesekre való felosztás, sőt ennek itt olyan fontossága van, a milyen a turkománoknál és kara-kalpakoknál már régóta nem található. A nemes, *ak-szöngek* (azaz: fehér csontú), a nép, *kara-szöngek* (fekete csontú) [11] zömétől az által különbözik, hogy valamely szultán vagy baj vagy híres batir (hős, bátor) családjából származott s a nem-nemessel szemben sokkal sértőbben lép föl aristocraticus igényeivel, mint bármelyik kékvérű itt Európában. E régi aristocratiához csatlakoztak újabb időben a *khodsák*, vagyis olyan irástudó emberek a khánságokból, a kik családfájukat a prófétától vezetik le, de a tiszteletben mögötte maradnak a régi nemeseknek (ak-szöngek) s genealogiájok hitelességén is jogosan lehet kételkedni, mint általában az állítólag Mohammed családjából származottak eredetében; mert a nép előtt bármely idegen kalandor szerepelhet *szejd*, vagy *khodsa* gyanánt, ha zöld turbánt tesz a fejére.

A mi a kazak-kirgizek vizsgálatánál legjobban feltűnhetik az ethnographusnak, az a *nép egész physicumának egyformasága*, melyen sem a pusztai hazának aránylag nagy kiterjedése, sem az éghajlat különfélesége, sem a tarka-barka politikai események nem tudtak legkisebb vál-

[11] LEVCHINE könyvének fran zia fordításában az a szarvashiba van, hogy e két elnevezés *Kost*-blanc és *Kost*-noir-ral van fordítva, a mely le nem fordított orosz szót *(koszt*, csont) sokan kirgiznek gondolhatják.

tozást sem előidézni. Daczára, hogy eszakon az ugor és baskír, keleten a mongol, délen az iráni vérrel való vegyüléstől aligha óvhatták meg magokat, mindamellett az arczuak s az egész testnek physikai jellegei egységes egészet képeznek és ez a legékesebben szóló tanúsága azon nézetnek, hogy a *kazak* név, olyan értelemben, a mint ma használjuk, határozottan egy ethnikai fogalom kifejezője, bármi legyen is eredeti jelentése s bármily úton jutott is az oroszokhoz és ezektől Európa többi részébe. A kazak-kirgiz közép-magasságú, zömök termetű, erősen kifejlődött csontszerkezettel; bőre sötétes s csaknem bronzszínű, de nem annyira sárgás, mint a mongolé. A szőrzet színe fekete és barna; a szakál és bajusz hiánya csaknem általános s e férfi-dísz csak abból áll, hogy nehány szál szőr van az állon és a felső ajkon, — erre czéloz ez a tadsik gúny is: «Hamar meg lehet olvasni, mint a kazak szőrét». A szemek — melyek tüzesek, mint minden nomádé — többnyire keskeny metszetűek és barna színűek, a homlok alacsony és széles, az orr rövid és széles, a száj nagy, az ajkak vastagok, az áll négyszögű és massiv; mindezek olyan physiognomiai vonások, melyek a mi fogalmaink szerint a kazaknak arczára határozottan az idomtalanság és rútság bélyegét ütik.[12] A női nemnél az ős török typus e jellegei kevésbbé prægnans módon jelentkeznek s minthogy a nők arczszíne sokkal fehérebb,[13] mint a férfiaké (értem a 15—20 éves nőket), ezért a kazak nők a középázsiaiak szemében mindenkor a szépség mintaképei voltak s kereskedésben

[12] V. ö. Ujfalvy, Expedition scientifique française, II. 26. — Verescsagin, a Tour du Monde-ban XXV. 219. — Levchine, 317. lap. — Narodi Roszij, II. 325.

[13] A fehér arczszín mindig jellemző volt a török nőknél, innen van véve az elnevezés is: *ak-baslik*, nő, szószerint fehér-

jelentékenyen magas áruk volt, — sőt e török szépségek Iránban is bizonyos hírnek örvendettek már régóta s Hafiz híres verse a Turki-sirázi-ról [14] (sirázi török, vagy török nő) Iránban már a XIV. század elején uralkodott ezen ízlést tolmácsolja. De magok a kazakok nem igen hódolnak ezen ízlésnek; mert — a mint általánosan ismeretes — nagy előszeretettel nősülnek a kalmük nők soraiból s minél szembetünőbbek a mongol typus jellegei a nő arczán, annál inkább megfelel a női szépségről alkotott æsthetikai fogalmaiknak. Ezen, a faj régi tulajdonságai irányában nyilvánuló hajlamot egyébiránt a turkománoknál is tapasztaltam, mert a ki az ada-kirgizekkel (a kis hordának legdélibb irányba nyomuló töredéke) folytatott harcz alkalmával egy kirgiz nőt hozott, az úgy szólván jó nyereséget csinált, mert háromszorta magasabb árt kapott érte, mint egy épen olyan szép iráni nőért, a *kinek tiszta árja arczvonásait a puszták fia soha sem tartotta szépnek.*

A mily egységes a kazak-kirgiz typus, épen oly egységes a *kazak-kirgiz nyelv* is, vagyis azon török dialectus, melyet ez a nép beszél, mert csak nagyon halvány árnyalatokat mutat fel, olyan árnyalatokat, melyek leginkább a kis horda nyelvjárásának a nagy és középső horda nyelvjárásához való viszonyában vehetők észre. Radloff, a dél-szibiriai török dialectusok legalaposabb ismerője, erre

fejű; továbbá a magyar «fehér személy, fehér cseléd, fehér nép; ezt jelenti az *asszony* is, mely régen *ahszin*, *ohszin*, *okszun* volt s mely ugyanaz, a mi török *ak-szin* (fehér szín) szó.

[14] T. i.

«Ger an turk-i-sirazi bedeszt ared dil-i-mara,
Be-khal-i-hindujes bakhsem Szamarkand u Bokharara».

(Ha ez a sirázi török elfogadja szívemet,
Fekete anyajegyéért odaadom Szamarkandot és Bokharát.)

vonatkozólag így nyilatkozik [15]: «Jelentékeny dialecticus különbséget sehol sem mutat fel a kirgiz nyelv, én legalább a pusztaságnak általam meglátogatott részein, t. i. a középső és nagy hordánál, Omszk, Szemipalatinszk, Bukhtarma, Ala-Tau környékén, a Csu mellett s Taskend körül, ilyen eltérést egyáltalában nem találtam, habár északon az orosz, délen a szárt szomszédok hatása következtében némileg gazdagodott is a nyelv lexicalis tekintetben». Tekintve a pusztaság nagy kiterjedését, a minek következtében ezen ethnikai állománynak szélső tagjai csak nagyon ritkán vagy soha sem érintkezhetnek egymással, a nyelvnek ezen egyformasága minden esetre nagyon feltünő s nem magyarázható másképen, mint úgy, hogy először a nomádokat — mint ezt már többször hangsúlyoztuk — kevésbbé éri idegen befolyás, mint a letelepülteket; másodszor, hogy az iszlám, a nemzetiségnek e megölő mérge, a kazak-kirgizeknél mindeddig csak a felszínen maradt s legfölebb a vallásos és didaktikai irodalomban hagyott hátra egyes szókat, melyeknek csak nagyon kis része vált az egész népnek közkincsévé s azonfelül még ezek is a kirgiz nyelv hangtanához idomítva terjedtek el. — A mi pedig a kirgiznek a többi török nyelvekhez való viszonyát illeti, kétségtelen, hogy e nyelvjárás a teleutnak legközelebbi rokona, s e kettő közötti átmenetnek — mint Radloff helyesen mondja — a Baraba-pusztaság tatárainak nyelve tekinthető. Tekintve ezen rokonságot és azon körülményt, hogy a teleut nagy régiségnek nyomait viseli, a kazak-kirgizek nyelve jogosan tekinthető olyan török dialectusnak, a mely legalább is ezer év óta csak nagyon

[15] Lásd: Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens, III. k. 18. l.

keveset változott hang- és alaktanában s a melynek — mint a magyar nyelvhez való viszonyából látható — egyes dialecticus sajátságai, valamint szókincsének bizonyos részei már a IX. században is jelenlegi formájukban voltak meg. Ezt ki lehet mutatni a magyar nyelvben levő török elemekhez való viszonyából, valamint a szókincs bizonyos részéből, a mely rész egyfelől csak a magyar nyelvnek, másfelől csak a kirgiznek és a hozzá legközelebb álló altainak tulajdona. Ilyen szók pl.:

magyar	*kirgiz-alt.*	*magyar*	*kirgiz*
hő,	kö (warm, Gluth).	szólani,	szaula (aussprechen).
fej,	paj (caput).		
csákány,	csakan (Axt).	özön,	özön.
borzad,	borszanda (sträuben).	bűn. bin,	min (Sünde, Verbrechen).[16]
az,	osz (Jener).		
szalag,	szalak (Band).	ködmen,	ketpen.
hurok,	kuruk (Schlinge).	kisér ni,	küsir.
ló,	lau (Lastpferd).	saru,	sarik.
kanyar-od,	kangara (sich drehen).	kódor-og	kidir[17] stb.

E szóknak mind a két nyelvben (t. i. kirgiz és magyar) egyenlő alakban való előfordulásukból teljes bizonyossággal lehet következtetni, hogy a *kirgizek nyelve azon időtől, mikor a magyarok e néppel érintkezésben állottak, vagyis körülbelől a VIII. századtól fogva, hangtanában csak*

[16] Lásd e szót Radloff kirgiz textusaiban a III. k. 85. és 334. lapjain, az első helyen «Sünde», a másodikon «Verbrechen» szóval fordítva. E szó egyébiránt megvan a kun-szentmiklósi kún miatyánkban is, t. i. a «bocsásd meg a mi vétkeinket» kifejezés így van fordítva: il bezen menemezne, a mi helyesen: il (?) bizim *min*-imiz-ni (bűnünket).

[17] E négy utóbbi szót lásd: ЛЮТШ, КИРГИЗСКАЯ ХРЕСТОМАТІЯ, Taskend, 1883. cz. műben.

nagyon keveset vagy semmit sem változott. A kirgiznek e nagyobb stabilitast mutató jelleméből a déli török nyelvekhez való viszonya is könnyen látható. Emezek az iráni és mohammedán cultura erős és sokáig tartó hatása következtében már régen elveszítették eredetiségöket s valamint a török nemzeti szellem, úgy a nyelv is lényeges változásokon ment át, — a mint ezt a maga helyén ki fogjuk mutatni.

Valamint nyelvében, úgy nemzeti jellemének és szellemi lényegének uralkodó vonásaiban is a tőrülmetszett török és par excellence nomád képét látjuk. Rittich nézetével[18] egyezőleg én is úgy találom, hogy a kirgizek — a természetnek még romlatlan gyermekei — a gyermek hibáiban és erényeiben osztoznak, de értelmi és moralis tekintetben a többi középázsiai törököket felülmúlják. Azon utazókra, a kik előbb özbegekkel és turkomanokkal érintkeztek, a mozgékony, élénk szellemű kirgiz egy ravasz, fortélyos kópé s önző és kapzsi ember benyomását tette, mint a ki a mesterkéletlen pusztai lakó egyszerűségének álarcza alatt a keletiek ravaszságát rejtegeti s ezzel az őt kevésre becsülő idegent rá akarja szedni. E jellemvonás a kazak-kirgizek azon részénél kifejlődött ugyan, a mely az uralkodó orosz elemmel vagy a khánságokban lakó fortélyos tadsikokkal és szártokkal való hosszabb érintkezés után azon meggyőződéshez jutott, hogy ezek őt ki akarják zsákmányolni, minél fogva védelmül cselt alkalmazott a csel ellen; de általában véve nem lehet arról szó, hogy a kazakok nemzeti jellemének alkotó része volna az alattomosság és ravaszság. Mint a pusztaság gyermekei, kiket idegen cultura csak a határszélen s csak aránylag

[18] Geographische Mittheilungen; 54. pótfüzet, 31. lap.

újabb időben érintett, a műveltség primitiv stadiumában levő embernek minden előnyeit és hátrányait, e társadalmi állapotnak minden erényeit és hibáit felmutatják, minél fogva az ethnographusra nézve rendkívül érdekesek. Minden előtt meglep bennünket a kara-kirgizek szellemi élénksége és emlékezőtehetsége. Ez a nomád, hogy valamiféle újságot tudhasson, egy, vagy néha két napig is barangol a pusztán, akár dermesztő hideg, akár perzselő meleg van s ha valami újat hallott, siet vissza sátorához, hogy az újságot közölje családjával és barátaival. Rendkívüli emlékezőtehetsége következtében az egyszer látott idegennek nemcsak arczvonásait, ruhája szabását, hanem lovának színét és más ismertető jeleit is éveken keresztül eszében tartja és semmi sem jellemzi memoriájának erejét jobban, mint a következő történetke, a melyet egykori utitársam, Hadsi Bilal, akszu-i molla beszélt:

«Az előbbi években Pulaton (Szemipalatinszk) keresztül Oroszországba szoktam utazni a szent helyek meglátogatására s ilyen alkalommal a Szargan nemzetségből való egyik kirgiznek voltam rendes vendége. Egy este, vacsora után, különböző történeteket beszéltem el s az egyik elbeszélésbe egy, körülbelül nyolcz sorból álló kalmük költeményt szőttem be. Midőn hat év mulva ismét Pulat vidékén jártam, nagy csodálkozásomra egy, előttem ismeretlen ifjútól ugyanazon történetet és költeményt hallottam elmondatni, még pedig szóról-szóra. Tudakozódásomra, hogy hol hallotta, felvilágosított, hogy ezt ő mint kilencz éves gyermek hallotta tőlem s a vers idegen nyelvű szövege daczára mindeddig megmaradt emlékezetében.»

A kazak memoria ilyenféle remekeit Khivában is dícsérik s nem csoda, ha a szellemnek ezen élénksége a phantasia productumaiban a legteljesebb kifejlődésre jutott

s a *népköltészet* terén olyan termékenységet mutat fel, a minőt Közép-Ázsia más nomádjainál, sőt egész Ázsia egy népénél sem találunk. De nemcsak quantitativ, hanem qualitativ tekintetben is egyedül áll a kazak népköltészet. Egy pillantás Radloff «Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Südsibiriens» című művének III. kötetébe világosan megmutatja e viszonyt s egyszersmind azon meggyőződésre juttat bennünket, hogy mily gazdag forrása van a hamisítatlan és őseredeti költészetnek e primitiv s az iráni és mohammedán cultura hatása által csak alig érintett török népnél! Magok a kazakok két részre osztják szellemi productumaikat, egyik a *nép szava, kara szöz*; másik a *könyvbeli énekek, kitap-ölöng*; az első osztály a népköltészet múzsájának terméke s nincs írásba foglalva, hanem szájról-szájra száll a nép között; míg a második osztály írástudó kirgizek műve s ámbár compositiojuk a népszellem bélyegét viseli, de tárgyuk leginkább az iszlám történetére és erkölcsi világára vonatkozik s Közép-Ázsiából vitetnek be a pusztaságra.[19]

A «nép szaván» azonnal észreveszi az olvasó, hogy a különböző műfajok, mint: régi mondások (ülgölü szöz), áldó mondások (bata szöz), a menyasszony haza vezetése alkalmával mondandó versek (uzatkan kizding ölöngü), gyászdalok (dsoktagan dsir) és versenydalok (kaim ölöng) elvitázhatatlan eredetiséget mutatnak fel s a déli és nyugoti megtelepült töröknél csak nagyon rövid alakban és nagyon halvány utánzatban találhatók fel. A képek elragadó egyszerűsége, a gyakran megható elegiai hangulat, a merész metaphorák s a meglepő gazdag és élénk phantasia a culturában már régen előrehaladott keletiek költészetére

[19] V. ö. Radloff textusainak III. k. 20. lap.

emlékeztetnek ugyan, de míg ez utóbbinak gyakran vakító fényű és túlságosan gazdag pompája, csillogása a mesterkélt s nem-természetes észjárás benyomását teszi reánk, addig a kirgiz népköltészet múzsájának remek productumai, minden bizarrságuk, naivságuk és szabálytalanságuk daczára, bámulatra ragadnak bennünket. E jelen munkában nincsen elég terünk, hogy az olvasót e szellemi termékekkel részletesen megismertessük, de a következő kivonatokból is szerezhet róluk magának általános fogalmat.

A) Közmondások.[20]

Altin baszti *katinnan* bakir baszti *ir* artik.
(Az aranyfejű asszonynál többet ér a rézfejű férfi.)

Ananing kűngli balada, balaning küngli dalada.
(Az anya öröme a gyermekben, a gyermek öröme a pusztaságban van.)

Anaszin kürip kizin al,
Kariszin kürip bözin al.
(Nézd meg az anyját, vedd el a lányát,
Nézd meg a rőfjét, úgy vedd meg a vásznát.)

Akilszizga töre dsoĸ.
(Bolondnak nincs törvény.)

Barimtadan korkkan mal dsijmasz.
(A ki fél a rablástól, nem gyűjt vagyont.)

Ber ittike eki ajak szijmasz.
(Egy csizmába két láb nem fér; vagyis:
Két dudás nem fér meg egy csárdában.)

[20] E közmondások (az utolsó kivételével) a már idézett Kirgizszkaja chrestomathiaból (Taskend, 1883) vannak véve, az utolsó pedig TERENTJEV chrestomathiájából (St.-Petersburg, 1876.).

Eki katinning baszi koszilsza bazar bular.
(Ha két asszony összedugja a fejét, vásár lesz; vagyis:
Két asszony meg egy lúd: egész vásár.)

Dsaszagan bilmesz, kidirgan biler.
(A ki sokat él, nem tud sokat, a ki sokat jár [kódorog], az tud sokat.)

Dseti ataszin bilmegen: mürted.
(A ki nem ismeri őseit [hét apját]: az hitehagyott.)

Kazak dsamani szart bular,
Szart dsamani kazak bular.
(A ki rossz kazak [nomád]: szárt [letelepült] lesz,
A ki rossz szárt: kazak lesz.)

Kiming dserin dserleszeng, szoning dsirin dsirlaszin.
(A kinek helyén űlsz, annak a dalát danold; vagyis
A kinek szekerén űlsz, annak nótáját fújjad.)

Köjsi köp bulsza, koj aram üler.
(Ha sok a juhász, a juhok titokban megdöglenek; vagyis:
Sok bába között elvész a gyermek.)

Ni ekszeng, szoni urarszin,
(A mit vetsz, azt aratsz; vagyis;
Ki mint vet, úgy arat.)

Szabir tübi szari altin.
(A türelem vége: sárga arany; azaz:
A türelem rózsát terem.)

Szart bajsza tam szalar.
Kazak bajsza katin alar.
(Ha a szárt meggazdagodik: házat épít,
Ha a kazak meggazdagodik: asszonyt vesz.)

Temirdi kizganda szok.
(A vasat akkor üsd, mikor meleg; vagyis:
Addig üsd a vasat, míg meleg.)

Töszeginge karap ajagindi uzat.
(Ágyad végeig nyújtsd ki lábadat; vagyis:
Addig nyújtózkodjál, a meddig takaród ér.)

Akildi oj ojlagansa, tentek eszin bitirer
(A míg az okos gondolkozik, a bolond elvégzi dolgát.)

Bajding khatun ülsze, tüszek dsangarar,
Dsarlining khatuni ülsze, bas kangarar.
(Ha a gazdagnak felesége meghal, az ágya megújul [más nőt vesz],
Ha a szegénynek felesége meghal, a feje forog.)

B) Versenydalok.

Ezeknek kirgiz neve *kaim ölöng,* azaz barátságdal (?), vagy *dsumbak ojuni,* azaz talány-játék, a mennyiben társas összejövetelek vagy ünnepek alkalmával leginkább a leányok és fiatal emberek dialogusszerű, négy strófás és rögtönzött versekben beszélnek, azaz énekelnek egymáshoz, mely énekekben a két dalnok gúnyos szókkal, talányok feladásával s néha sikamlós czélzásokkal le akarja győzni egymást. A ki valamely czélzást nem ért, vagy nem tud adni reá alkalmas feleletet, legyőzöttnek tekintetik s a társaság kaczaja közben győzőjének ajándékot tartozik adni. A jobb versenydalok a nép emlékezetében maradnak s szájról-szájra járnak a puszta egyik szélétől a másikig. Példaképen fölemlítjük a Radloff közölte (III. köt. 48.) egyik, «*Mönök és Opan-kiz*» cz. versenydal elejét, melyben egy lólopáson ért és bilincsbe vert ifjú (Mönök) meg egy leány (Opan-kiz) — a kinek apja sátorába hozták az ifjút — a következő dialogust énekelik:

A leány:

A sapkám tollának hegye ide-oda hajlong,
Fekete hajamnak gyökerei lágyak,
Az én békében élő népem egyszerre felzúdult,
Testvérek, én énekelni akarok! hol van, a ki gyalog jött?

Az ifjú:

Sapkád tollának hegye ide-oda mozog,
A keresőnek hasznos nyeresége lesz.
Messze földről én, keresgetve, gyalog jöttem,
Hol van Opan leány, én énekelni akarok.

A leány:

Ha az eget és földet átmérve befutod, ifjú!
Ha az eget és földet átmérve keresztül lovagolod, ifjú!
Most olyan bilincs van rajtad, mint a paraszt lován,
Nemzetségedet kérdezem, hova való vagy?

Az ifjú:

Nemzetségemet kérdezed? Baganali vagyok,
Gazdagságunk szürke-pettyes ménesből áll;
Ha összegyűlnek Aman-Dsoldung és Naur-Kul,
Nem doblak-e téged, gyermek, a ló hátára?

A leány:

Hogyan tudsz menni? hogyan tudsz a bazárra menni?
Hogyan tudod népem megtámadni s engem elvinni?
Te, a ki köztünk mezítláb és gyalog jársz,
Hogyan tudnád Opant a ló hátára dobni?

Az ifjú:

Énekedet elmondva, Opanom, meghalsz,
Ha jön az isten rendelete, te is meghalsz.
Aman Dsoldung-ot és Naur-Kul-t ha összegyűjtöm,
Te Najman, mint a tenyér, földbe sülyedsz.

És így tart hosszasan ez ingerkedés, tréfálás és gunyolás, míg végre az, a melyik nem olyan nagy mestere a szónak és kifejezésnek, legyőzöttnek tekintetik. S ilyen alkalommal a kazak nem ismer semmi udvariasságot a szép nem irányában, jóllehet a leányok — a mint én magam is hallottam — csak ritkán lesznek legyőzött felek, ha csak ellenfelük nem kosa, vagy baksza, vagyis hivatalos rimkovács és troubadour.

C) Alkalmi énekek.

Ilyenek először a menyekzői dalok, melyeket a menyekző kezdetekor *(Tojbasztar)*, a menyasszony haza vezetésekor *(Uzatkan kizding ölöngü)*[21] s a menyasszony lefátyolozásakor *(Bet asar)*[22] énekelnek. Továbbá a gyászdalok *(Dsoktagan dsir)*,[23] melyek tulajdonképen jajszók, síránkozások, összekapcsolva a megholtnak magasztalásával; ezek közül az illető helyen már nehány példát felmutattunk, itt még csak azt akarjuk említeni, hogy az ilyen nemű dalok csak ezen nomádoknál maradtak meg hamisítatlan eredetiségökben, míg Közép-Ázsia félig megtelepült török lakóinál lassankint kimentek a szokásból, vagy pedig az iszlám hatása következtében átalakultak, a nyugoti törököknél ellenben már teljesen ismeretlenek.

D) Mesék és elbeszélések.

Tulajdonképen ezek képezik a kazak-kirgiz népköltészetnek legnagyobb részét s vonatkoznak egyrészt régebbi hősök (batir) hadi tetteire, kik a háborúkban és barantákban kitűntek, másrészt a fölhevült phantasia olyan productumaira, melyekben a csodás a hősiessel párosul s melyek a hallgatók lelkesítésére és mulattatására vannak szánva. Úgy a mesék, mint az elbeszélések tisztán nemzeti forrásból erednek, de az özbegek, kara-kalpakok és turkománok

[21] Szószerint: az elmenő leány éneke.
[22] Szószerint: az arczot felnyitó.
[23] Szószerint: a megholtnak éneke.

között rendkívül ritkán fordulnak elő, sőt az elsők, mint a műveletlenség és nyerseség jelét, megvetik, a kirgizek ellenben a művelt és szép társalgás kellékének tartják a bármily hosszú *ertek* (mese) és *meszel* (elbeszélés) egy húzamban elmondását s természetesen a legnagyobb élvezet rájok nézve, ha egy hivatott dalnokot, vagyis *baksza*-t, vagy *kosa*-t hallgathatnak, a ki e költői termékeket kobiz (koboz) kíséretében bizonyos bravourral adja elő. A tárgy mindig ugyanaz, de vannak különböző, egymástól nagyon eltérő variansai, főleg a legjobban kedvelt daraboknak. Ha péld. összehasonlítjuk a *Kozi Körpösz*-ről szóló elbeszélést, a mint Radloffnál (III. k. 221.) és Berezin chrestomathiájában van, azt fogjuk találni, hogy a versmérték, compositio, epizódok stb. egészen különbözők a kettőben; a Berezin-nél levő varians mindvégig verses, míg a Radloff közölte változat prózával van vegyítve és rövidebb is. Ezen elbeszélések költői értékére vonatkozólag megjegyzem, hogy ezek a metaphorák pompájánál és a költői képek változatosságánál fogva az ægyptusi, arab és perzsa meddah-ok meszel-jeihez (elbeszélés) közel állanak ugyan, de annál természetesebben és megragadóbban vannak rajzolva a szenvedély kitörései. Olyan versek, mint a következők — melyekben Bajan nevű leány síránkozik kedvese, Kozi, vélt hullájánál — a mi az egyszerűséget illeti, ma már ritkán fordulnak elő a meddahok compositioiban.

Kozi-m, kelj föl, nevess és tréfálj!
Egyetlenem! te csillogva fekszel?
Ha rád nézek, úgy ég a belsőm, mint a tűz,
Boszúból én Kodart ide hoztam,
Kozim, kelj föl s csicseregj, mint a madár!
Egyetlenem! te a földön elterülve fekszel?
Leterítve a hollótollal ékesített nyíltól?

Ha benned van még légy-lelked, kelj föl!
Eljött hozzád Bajan, madár módjára csicseregve.
Fényem! világosságom! lelki társam!
Eljött hozzád Bajan, lelki barátod.
Te, a ki népedtől, országodtól élve váltál meg,
Szemem fénye! mivé lettél most érettem? [24]

A leírott, vagy könyvbeli énekekre *(kitab ölöng)* vonatkozólag helyesen jegyzi meg Radloff, hogy ezek czélja: az iszlám tanainak terjesztése és a népszellem lassankint való elnyomása, s valóban olyan hatásuk van, mint a lappangó, lassan emésztő méregnek s mindig nagyobb-nagyobb befolyást gyakorolnak. A népnek írástudó része, a mely még meglehetősen csekély, ezek hatása következtében már elidegenedett a népszellemtől, sőt igyekszik a még érintetlen elemeket is megismertetni az iszlám tanaival ezen irott énekek segélyével.[25] E compositiok legnagyobb része természetesen — a mi a nyelvet és észjárást illeti — meglehetősen össze van egyeztetve a kirgiz népszellemmel, a mi különösen feltűnt nekem, mikor a *Szejpül-Melik*-et (Radloff, III. 521) Mir Ali Sir Nevai «*Szejf-ül-Muluk*» czímű költeményével összehasonlítottam [26] s a kirgiz költőnek alkalmazási ügyességét nem győztem eléggé csodálni. De ezek még sokáig idegen szellemi productumok fognak maradni, melyeket a nagy tömeg soha sem szível, s a kir-

[24] Radloff, III. 250—251. (szöveg). Az utolsó sort így fordítja Radloff: «Mein Liebster, was du wegen meiner gekommen?» Azt tartom, megváltoztathattam az értelmét, mert azt, hogy *nege kelding*, szószerint: mi végett jöttél, képes beszédnek veszem e helyett: mivé lettél.

[25] Radloff, III. k. 20. lap.

[26] Ezen Szejf-ül-Muluk-ból közöltem rövid kivonatot «*Tschagataische Sprachstudien*»-emben (187. lapon).

gizek nyelvére és eszmevilágára csak hosszú idő mulva s csak a határszélen hagyhatnak hátra maradandó hatást.

A kazak-kirgizek népköltészeténél csak azért időztünk valamivel többet, hogy e nomádok szellemi képességét — a mit különben a letelepültek is elismernek — eléggé bebizonyíthassuk. Közép-Ázsia bazárjaiban az egyszerű kirgiz tevehajtsár gyakran czéltáblája ugyan a tadsikok és szártok gúnyjainak, de azon mollak, a kik hosszabb ideig éltek e nép között a pusztaságon, nem győznek elég dícsérni valót beszélni e nomádok szellemi fürgeségéről, elmésségéről és memoriájáról. A *vallás* iránt való buzgalmuknak természetesen nem jut ki ily mértékben a dícséret; mert az iszlám — bár a déli határszélen sporadice bizonyosan már ó korán elterjedt — a nép zöméhez tulajdonképen csak a XVII. században jutott el, a mikor Kücsüm khán, az Iszker melletti székhelyéről, hivatalos segítséget nyújtott a Bokharából kiinduló térítésnek, — a mint már ezt föntebb említettük. Bokharai mollák állítása szerint — s ez állítás megfelel a ténynek — a khánságoktól északra elterülő pusztaság régóta csoportosulási helyéül szolgált az olyan akhondoknak, a kik vagy nem tudtak felülemelkedni a középszerűség niveauján a Zerefsan melléki collegiumokban, vagy a kiknek, szabad hely hiányában, a collegiumi czellára (hudsre) való költséget a pusztaságon kellett összekuporgatni missionariusi útjokon. E térítők tehát, akár üzleti czélból, akár kalandvágyból keltek útra, a pusztaságon mindig csak saját zsebük megtöltését tartották szem előtt s térítési buzgóságuk csak odáig ment, hogy az iszlámnak formális fölvétetése által a kirgiz pusztákat állandó zsákmány-forrásnak megszerezzék. Sőt a Volga vidékéről és Krímből jött mollákban sem volt több lelkesedés a térítés munkája iránt, habár ezek kevésbbé ravaszok és forté-

lyosak voltak, mint a khánságokból került tadsik és szárt mollák. Ezeknek, mint oroszországi emigransoknak, tekintélyét emelte ugyan a martyrság dícsfénye, mert még a speculativ kazáni kereskedő is jó üzletet csinált a mohammedán térítők szenvedéseinek kontójára, — de az ő működésök is különösebb eredmény nélkül végződött, minél fogva a kazak-kirgizek muzulmán volta csak külsőségekre szorítkozik s a népbe még annyira sem tudott behatolni, mint a turkománoknál és kara-kalpakoknál. Minden nomád keveset törődik ugyan a vallással, — s e tekintetben még a Medina körül lakó beduinok sem tesznek kivételt — de sehol sem oly túlságosan felületes az iszlám követése, mint épen a kirgizeknél. Csak a szultánok és előkelő bajok udvarában vannak mollák, a kik a korán olvasásában némi oktatást adnak, előimádkozókúl szerepelnek s a seriat-ot (vallási törvény) olvassák ki a koránból. Egy ilyen molla rendesen 20 rubel fizetést kap havonkint a saját urától és 40 kopeket a más házakból való tanítványaitól. A közönséges ember megelégszik azzal, ha a biszmillah-t (Isten nevében) többször kiejti, ha bajuszát a ritus szerint idomítja, ha a barmot a törvény szabta módon vágja le (ámbár a vadászaton elejtett állatot is eszik) s ha a coitus után elvégzi felületesen a mosakodást. Ez utóbbit a kirgizek *tesbihtehret*-nek (utánzási mosakodás), a megtelepült törökök *tejemmün*-nek nevezik s abból áll, hogy egy zsák száraz homokkal leöntik magokat. A mosakodást és imádkozást napjában ötször csak az öregek végezik s ezek is csak ritkán; épen ilyen mellékes dolognak tartják a *pata* (fatiha, áldás) elmondását a születés, nősülés és temetés alkalmával. A mohammedán papságnak csak egy osztálya, nevezetesen a *koszá*-k, helyesebben khodsák (a mint Közép-Ázsiában Mohammed állítólagos utódait nevezik) örvendenek

nagyobb befolyásnak, de mivel ezek legnagyobb részben kétes jellemű egyének, a kik inkább a kirgizek ízlését és tetszését, mintsem az iszlám rendeleteit tartják szem előtt, csak a kuruzslásnak, jósolásnak és egyéb hókuszpókusznak köszönik tekintélyöket.

Iskolai oktatást akkor kap a kirgiz gyermek, mikor nyolcz éves lett. Az apa következő szókkal adja át fiát az aul mollájának: «Molla úr! Itt van a fiam, tanítsa. Ha lusta, rángassa meg fülét, ha pajkos, botozza meg. Csontjai az enyimek, húsát átadom önnek.» Hogy a molla ezen Pestalozzi-ellenes nevelési methodust gyakran alkalmazza, fölösleges említeni. A szabad élethez, korlátlan mozgáshoz szokott szegény nomád fiúnak most több órát szűk helyre csukva kell eltöltenie s az egész tudomány, a melyet elsajátít, olvasásból áll és csak ritkán írásból is s a ki oly nagyra vitte, hogy a *Heftjak*-ból (töredékek a koránból) nehány lapot el tud mondani könyv nélkül — természetesen a nélkül, hogy azt értené, — az már határozottan a jó tanulók közé számíttatik.[27]

Ha a sémi nemzeti szellemből eredő monotheismus mindeddig alig tudott meghonosodni a kirgizek között, a régi *saman vallás* reminiscentiái annál elevenebb formában maradtak meg s habár az illendőség megszegésének tekintik és némely helyen titokban űzik: a kirgiz még mindig hódol a régi szellemvilágnak. Az altaji egész szabadon megy a patakok, források, erdők és hegyek uraihoz (*tu êzi, jis êzi*, stb.), míg a kirgiz az ilyen helyeken eltemetett hősökhez zarándokol s a megholtak lelkeiben a régi hitnek egy-

[27] A kirgizek neveléséről érdekes adatokat közölt egy kirgiz tanuló (a taskendi seminariumban) a «Turkesztáni Hirlap» 1883. évf. 17. számában «A kirgizek physikai és szellemi nevelése» czím alatt.

egy szellemét látja. Továbbá számos babonának hódol bizonyos elrejtett tisztelet által, a mit a *baksza, palsi, rimsi* és *dsaurundsi* irányában tanúsít. A *baksza* — az altajiak *kám*-ja — az ősi saman hit maradványa s ugyanaz, a mi a mongolok *baksai*-ja, mely annyit jelent mint: írástudó, tudós stb., sőt ez a baksza, vagy *bakszu* és *baksai* a magyar nyelvben is megmaradt mint személynév. A kirgizek bakszá-ja körülbelől ugyanazt a szerepet játsza, a mit az altajiak kámja, csakhogy félénkebben lép föl, dob helyett kobizt (hegedű) használ, varázs-ruháját sem hozza egészen rendbe, sőt egy mohammedán jelvény fölvételéhez is folyamodik s ez az *asza* (bot), melynek gömbjére vasgyűrűk és bádogdarabok vannak akasztva. Általában a baksza inkább hasonlít mohammedán szerzeteshez, mint a saman vallás képviselőjéhez, mert mindig Mohammed és négy társának nevét hordja ajkain, s a régi hit szokásait és babonáit azon hókuszpókuszoknál alkalmazza, melyeket gyógyításkor, s főleg a gyógyuláshoz szükséges állat feláldozásakor visz végbe, mikor a csontokat is befesti és más, kovászból, vagy bőrből kialakított állatokkal együtt valamely magános helyen elrejti. Mikor beteghez hívják, legelőször bizonyos költemények recitalásával igyekszik elűzni a kínzó rossz szellemet, mely alkalommal a legnagyobb fokú ekstasisba esik, görcsös rángatózást kap és tajtékzani kezd. Ezen állapotban a testének érintése csoda hatású, épen mint a körben (khalka) űlő mohammedán szerzeteseknél, a mely állapot — ezen utóbbiaknál: *medszub* — épen az iszlámtól tulajdonképen eltiltott rendszervezetnek a régi pogánysághoz való közeledését képezi. A mi végre a baksza imádságait vagy énekeit illeti,[28] ezek mohammedán ima-

[28] Lásd Radloffnál (III. k. 46.) a baksza énekét *(Bakszaning szözü)*.

formulák, régi saman babonák és nomád heros-cultus tarka vegyülékei, tulajdonképen egészen értelmetlen fecsegések, teljesen különbözők az altaji kámok áldás-formuláitól, melyekben néha költői tartalom sem hiányzik.

A *palsi* — a khánságokban *faldsi* (a *fal*, prognosticon, előjel, főnévből) — jós, jövendőmondó, a ki a rejtett dolgok felől fölvilágosítást ad. A mint nyugoti Ázsiában a koránnak, vagy mesznevi-knek történetesen felnyitott lapjáról akarják megtudni valamely vállalatnak kimenetelét, úgy használ a közép-ázsiai e czélra bizonyos számú kis botokat, melyek, csukott kézzel elosztatva a jelenlevők közt s egyenkint átszolgáltatva, a megfelelő szám és hosszúság szerint képezik a jósolás alapját. Néha egy rakásra hányják a pálczikákat s ennek alakjából és fekvéséből mond jövendőt a szakértő. Ezt a szokást *csöb-fali*-nak nevezik s nevezetes, hogy — mint Ammianus Marcellinus beszéli — a húnoknál is megvolt, mert Attila a châlons-i ütközet előtt épen ilyen módon jövendöltette meg a csata kimenetelét jósai által. Fa hiányában kövecseket használnak e czélra, de mivel a pusztaság sem egyiket, sem másikat nem szolgáltat, a kirgizek juhganéjjal, t. i. ennek apró golyócskáival *(kumalak)* végzik e jósolást. A jósolás e nemét «*kumalak asadi*»-val (a golyócskát felnyitotta, kinyitotta) írják körül, minthogy az ismeretlen után való kutatást mindig a «kinyitni, fölnyitni» szóval fejezik ki.[29] E jósolás módja Radloff szerint[30] a következő. A jós — akár baksza, akár kosa — 41 darab kumalakot lerak egy fehér nemezdarabra és összekeveri, miközben valami áldás-

[29] V. ö. a magyar *tátos* (Zauberer) nevet a *tát*-ani igével.

[30] Lásd a kirgiz textusok fordítását, III. k. 132. lapon 1. jegyzet.

formulát mormog, egyes golyócskákat a homlokára tesz s miután az egészet három részre osztotta, minden csoportból annyit vesz el négyesével, hogy csak 1—4 golyócska marad. A megmaradt golyócskákat ismét elosztja három részre s ezt újból háromra, úgy hogy kilencz helyen van 1—4 golyócska; már most aztán az egyes csoportok constellatiojából jósol. A golyócskák fekvését a következő ábra mutatja:

a	b	c
d	e	f
g	h	i

A jobb oldalon levő három csoport, t. i. *c-f-i* neve *öz dsak*, a saját oldal, vagyis azon személyé, a kinek jósolnak, a baloldali három csoport *a-d-g* neve *duszpan dsak*, az ellenség oldala, végre a középső csoportok *b-e-h* neve *dsol*, út. A felső vízszintes sorban levő *a* és *c*: *dsasztik* (vánkos), még pedig *a* az ellenséges, *c* a saját oldalon. A második sorban *d* és *f*: *bür* (görbület, hát),[31] *d* az ellenséges, *f* a saját oldalon. A harmadik sorban *g* és *i*: *boszaga* (az ajtó szárnyai), vagy *böktönsög* (a nyereg mögé kötött). A középső függélyes vonalban *b* a homlok *(mangdaj)*, *e* a szív *(dsürök)* és *h* a farkszíj *(kujuszkan)*. — A magyarázat aztán határozatlan s ingadozó; a páros számok, 2 és 4, szerencsétlenséget, a páratlanok ellenben szerencsét jelentenek. Az egész oraculumszerű; azonban érdekes volna ismerni a jövendöléseket, melyeket Radloff gyűjtött s melyeket — reméljük — közzé fog tenni.

[31] Radloff e szót nem fordította le, de én azt hiszem, hogy nem egyéb ez, mint a török *bögür*, görbület.

A *rimsi* — a középázsiaiaknál irimcsi, az irim, előjel, jó jel, jövő, szóból, tehát jel-magyarázó — szintén egy osztálya a jósoknak, melynek tagjai nőkből állanak. A rimsi a juhok bégetéséből, a láng alakjából, a forró zsírba öntött vízcsöpp sistergéséből, a tündük-ön keresztül fölszálló füst keringéséből stb. jósolja meg a szerencsét vagy szerencsétlenséget, csakhogy az ilyen jövendöléseket a férfiak a khánságokban nem veszik komolyan, innét ered ez a kifejezés: *khatun irimi*, asszony jövendölése, vagyis bolondság, esztelenség. — Végre még a *dsaurundsi*-t említjük, a ki, mint neve mutatja (dsaurun, lapoczka), azon mesterséggel foglalkozik, hogy a lapoczkacsontból jósolja meg a jövőt, a mely módjáról a jósolásnak már föntebb szóltunk. Már Rubruquis is beszél e jósolási módnak a mongoloknál szokásos voltáról; de a kazak-kirgizeknél ma már nincs nagyon elterjedve s erre vonatkozó kérdéseimre szégyenkezve válaszoltak. Az ősi saman-cultus reminiscentiáinak általában már csak titokban hódolnak s még a bakszának is, mint láttuk, phantasticus öltözete, botja és kobiza daczára, már sok, a divane-vel vagy dervis-sel közös vonása van s csakis ez utóbbihoz való alkalmazkodással tarthatja fenn magát.

Az iszlam e nomádok társadalmi életében mind e mai napig általában kevés nyomot hagyott hátra, a mely nyomok, könnyen érthető okból, a khánságok mohammedán-iráni culturájának bélyegét hordják magukon. A mint a vallási dolgokban, úgy az erkölcsi életben is a legfelületesebb érintést tapasztalhatjuk; mert gyökeres átalakulásról csak az életmód megváltozása, t. i. a letelepülés után lehet szó. Bizonyos formaiságok átvétele daczára a kazak-kirgizek egész máig csak nagyon ritkán vesznek föl arab-perzsa neveket és sem életrendjükben, sem ruházatukban

— azon kivétellel, hogy disznóhúst nem esznek — nem nagy figyelemre méltatják az iszlámnak rituális törvényeit. A khánságok igazhivő lakója a kirgizt csak fél-muszulmánnak tekinti, a ki olyan állatok húsát is eszi, a melyeket a vallás megtilt, a ki széles karimájú kalapot hord, a ki sem nem imádkozik, sem nem bőjtöl, a ki a körülmetélkedési törvényt csak ritkán tartja meg s a ki a nőket fátyol nélkül engedi járni, stb. Az *igazságszolgáltatás* — a mit a szultánok gyakorolnak — mohammedán-iráni formájú s a mint a turkománoknál a *deb* (arab *edeb*, erkölcs), úgy itt az *adat* (arab *adat*, szokások), vagyis a megszokás törvénye az irányadó, melynek lényege azonban a nomád társadalom sajátságos felfogásában rejlik. Kétféle büntetési mód van, úgy mint *a) kun*, mely nem egyéb, mint a perzsa *khun*, vér; *b) ajb*, az arab *aib*, hiba, vétek, szóból kölcsönözve. A kun, vagyis az emberölés büntetése, férfiért száz, nőért ötven lóból áll,[32] a mihez még ajb fejében egy toguz (kilencz) járúl, t. i. kilencz ló vagy csikó, vagy tehén, vagy juh stb.; míg tíz éven alul levő gyermekekért a kunnak harmadrészét fizetik. Az ajb, a mit más vétségért, például valamely testrész megcsonkításaért vagy megsértéseért, házasságtörésért, lopásért és más kisebb tettekért fizetnek, egy, két, vagy három toguz-ból, azaz egyszer, kétszer vagy háromszor kilencz kisebb vagy nagyobb állatból áll, a megkárosítás nagyságához mérve. Hogy e törvényt az egész pusztaságon egyformán megtartanák, nagyon kétséges; mert egyrészt Oroszország több helyen a maga kezébe vette az igazságszolgáltatást, másrészt a mohammedán cultura hatása következtében itt-ott a Seriat a törvényke-

[32] Kosztenko szerint (Turkesztanszki Kraj, I. 346) e büntetés ezer lóra rúg fel, a mi azonban hihetetlennek látszik előttünk.

zés alapja. Levchine állítása szerint a kirgizeknek Tiavka khán uralkodása alatt — a kit Lycurgusuknak tekintettek — rendezett jogi viszonyaik voltak, nevezetesen a lex talionis teljes érvényben volt, de idővel elvesztette szigorúságát és az említett két büntetési mód lépett helyére, s minthogy a büntetésnek e szelídebb formája, az akszakal-ok nagy tisztelete daczára is, alig tudott érvényre jutni — mert a vétkesek legtöbbször ellene szegültek — ezért a személyes elégtétel kapott lábra, a mit a barantá-kkal hajtanak végre.

A *barantá*-k (helyesebben: *barumta*, a *barum*, barom szóból, jelentése tehát: barmot rabolni) e népnek mindenesetre ősi szokásaihoz tartoznak, mert pörösködés, becsületbeli dolog vagy vérboszú esetén az ököljog egy nemét képviselik, de lényegöknél fogva a kalandhajhászat kifolyásának tekinthetők. Olyan fiatal kirgizek, kik a barantákban nem vettek részt, nem tarthatnak igényt a tiszteletre és becsületre, mert nem tudták megszerezni a *batir* (hős, bátor) czímet. A baranta a legártalmasabb csapások közé tartozik, a melyek a kirgiz népet történetének folyamában meglátogatták, olyan csapás ez, mely nem csak élelmi szerétől foszt meg számos családot és nemzetséget, a mennyiben egy éjjel egész nyájokat elhajtják, hanem sok emberéletet is megsemmisít, mert a védők egy része elhull a rablók csapásai alatt, más része pedig fogságba jut s így a család elpusztúl és csak puszta égési helyek vagy gazdátlanúl kóborló kutyák mutatják azon helyet, a hol előbb emberben s állatban gazdag aulok voltak. Szokás szerint azt állítják, hogy kapzsiság, visszautasított szerelem, meg nem fizetett kun és más, gyakran kicsinyesnek látszó okok keltik föl e borzasztó szenvedélyt s indítják a kirgizeket testvér-gyilkolásra. A mi véleményünk szerint ezek csak

mellékes okok; mert e rabló hadjáratok motivuma a munkától irtózó, rajongó, kalandvágyó s az élet változatosságáért epedő nomádok természetében rejlik, a kik külső ellenség hiányában egymást támadják meg és mészárolják le, a nélkül, hogy erre — mint bizonyos állatfajokat — az éhségi ösztön kényszerítené őket. A pusztai életnek ugyanilyen jelensége a turkománoknál szokásos alaman, melyről alább a maga helyén lesz szó. E baranták és alamanok voltak azon gátló körülmények, melyek a déli és északi mívelt országok közlekedését megnehezítették vagy lehetetlenné tették, sőt e barantáknak lehet tulajdonítani azon körülményt is, hogy a pusztaságnak népességi viszonya mindenkor a legrosszabb volt, mert csak a legújabb időben vehetünk észre némi javulást e tekintetben azon helyen, hol az orosz hatóság erélyesen föllépett e veszélyes rablások ellen.

Hogy mily nagy volt a *kara-kirgizek száma* a mult évszázadokban, a legmerészebb combinatióval sem lehetne megállapítani. Ricskov[33] helyesen gyanítja, hogy Abulkhair-khán — az 1724. évre vonatkozó följegyzés szerint — aligha állíthatott ki 100,000 harczost a kis és középső hordából, mert e számnak legfölebb csak fele volt lehetséges; míg a nagy-horda számát ugyanő 20,000 családra, tehát mintegy 100,000 lélekre becsüli. Georgi (1783-ban) szerint a három horda egyenkint 30,000 sátorból áll, a mi összesen 90,000 sátor, vagyis mintegy 450,000 lélek. Valamivel concrétebb már Levchine következő számítása:

[33] Orenburgi topographia, vagy az orenburgi kormányzóság részletes leirása, Ricskov Pétertől, oroszból fordította Rodde J. (Riga, 1772), 125. l.

Nagy-horda	450,000 lélek
Középső-horda	1.000,000 «
Kis-horda	900,000 «
	2.350,000 lélek,

tehát körülbelül 2.400,000 lélek. E számítás, tekintve a pusztaságról fél század után várható pontosabb értesülést, hihetőbbnek látszik, más részről azon föltevést igazolja, hogy a mindinkább terjedő orosz uralom, jelesen pedig a rabló kalandokra való szigorú felügyelet, illetőleg ezek megakadályozása, megtermi gyümölcsét. Levchine számbeli adataival megegyezik egy még hitelesebb forrás is, t. i. Rittich,[34] a ki az orosz uralom alatt álló kazak-kirgizek számát, a területek szerint, következőleg állítja össze:

kormányzóság	lélekszám
Tomszk	41,500
Tobolszk	17,766
Akmolinszk	205,900
Szemipalatinszk	240,000
Turgai	266,000
Uralszk	415,000
Szemirjecsenszk	367,000
Kuldsa	23,400
Szir-Darja	494,800
Amu-Darja	65,000
Káspi-tengeren túl	136,000
Ferghana	25,000
	2.297,366.

Ehhez adja még Rittich azon kara-kirgizek számát, a kik a tulajdonképen való Közép-Ázsián kívül laknak s 61,266 lélekből állanak, mely szerint az összes kirgiz nép[35] száma

[34] Geogr. Mittheil., 54. pótfüzet, 43. lap.

[35] Nem tudjuk, hogy ezen összegbe bele van-e már foglalva a *Bükej*, vagyis a belső horda. Ennek lélekszáma Rittich sze-

2.358,632. A legújabb statistikai adatokat KOSZTENKOnál találjuk, a ki 1880-ban egyedül a Turkesztánhoz számított kazakok mennyiségét 1.462,693 lélekre becsüli és egyes pontokban lényegesen eltér RITTICH adataitól. Összehasonlítás kedveért nehány adatot szembeállítunk:

kormányzóság	RITTICHnél	KOSZTENKOnál
Szemirjecsenszk	367,000	595,237
Szir-Darja	494,800	709,370
Ferghana	25,000	126,006
Amu-Darja	65,000	31,385

S ha meg is említjük, hogy KOSZTENKO a kirgizek alatt a kara-kirgizeket is érti, mégis meggyőzhet bennünket az adatoknak ilyen eltérése arról, hogy e nép számának pontos megállapítása nagyon nehéz. A 2.500,000 szám tehát legközelebb áll a valósághoz, a melybe természetesen a khinai hatóság alatt álló jelentékeny töredék nincsen beszámítva.

Ez a lélekszám az, mely úgy physicai mint moralis tekintetben egész maig legkevésbbé változott elemét képviseli a törökségnek. Ez a harmadfél millió kazak-kirgiz, kikhez még a kara-kirgizek számíthatók, képezi egyrészt az ú. n. török-tatár *ethnos* legtisztább prototyponát — a bár jelentéktelen ugor és mongol vérrel vegyülés daczára —, másrészt leghívebben megőrizte a társadalmi élet és a török nemzeti szellem azon momentumait, melyekben a nemzeti egyéniség typusa legjobb kifejezésre jut s a melyek egyszersmind a török-tatárok és mongol-mandsuk összekötő

rint («Die Völker Russlands», PETERMANN földrajzi közleményeiben, 1877. évfolyam, 148. lap) 156,462, mely összeg a khánságok és Khina felsőbbségét elismerő kazakok számával megerősíti azon fölvételünket, hogy az összes kirgizek száma 2.500,000.

lánczának tekinthetők. E momentumokat, vagyis a nomád élet vonásait már lerajzoltuk általánosságban, e fejezet bevezető részében, ezért itt csak azon részletekre reflectálunk, melyek a kazak-kirgizeknél primitivebb formában és elevenebb színben maradtak fenn. A mi például a *ruházkodást* illeti, a nyers és kikészített állatbőrökből csinált ruhadarabok sokkal gyakoriabbak nálok, mint a turkománoknál, mert nemcsak a bőr-nadrágok *(csambar)*[36] vannak használatban, hanem a csikónak fényes bőre is szolgál felöltő gyanánt, melyen a farkat ékességül meghagyják. Ugyanezt mondhatjuk a nőknek czukorsüvegalakú fejékéről *(szeökele)* is, mely az özbeg nőknél már egészen kiment a divatból s a turkomán nőknél is csak ritkán vagy menyasszonyi ékesség gyanánt fordul elő. A ruhák anyaga és szabása tekintetében az uralkodó cultura befolyását követik, t. i. a keletieknek hosszú, ránczos és duzzadozó öltözete eleitől fogva legkedvesebb volt előttük. — *Táplálkozás* dolgában — azon kimélet daczára is, melylyel a nomádok viseltetnek az életök főfeltételéül szolgáló barmok iránt — a juh- és lóhús sokkal nagyobb szerepet játszik, mint Közép-Ázsia egyéb nomádjainál. A föntebb már említett ételek, mint a *kazan-dsappau, bisbarmak, kaurma, torama* stb. par excellence kazak-kirgiz ételnemek, s így például a *szibaga* (egy ünnepi étel, a melyet fejedelmek adnak) a déli pusztaságon ma egészen ismeretlen. Az italok közül a *kimisz* aránylag jobban el van terjedve a kazak-kirgizeknél, mint a turkománoknál; mert emezek csak nagyon ritkán készítenek ilyen italt s ezt soha sem kedvelték különösen; míg az eléggé ismeretes, hogy a kimisz — mint Priscus beszéli — Attila udvarában is nagyon kedvelt ital volt. —

[36] Nem más ez a szó, mint a perzsa-török *salvar*.

A mi az erkölcsi életnek egyéb vonásait illeti, a különböző szokások, szertartások, ünnepiességek, babonák, előítéletek és a nomád életből folyó világnézet sokkal primitivebb alakban találhatók fel a kazak-kirgizeknél, mint a pusztaság más lakóinál. E népnek számbeli nagysága és puszta hazájának nagy kiterjedése volt az oka annak, hogy a szomszéd művelt népek közül egy sem tudott reá mélyreható és maradandó culturalis befolyást gyakorolni. Khina, a mely miveltségi világának csak határszélén s itt sem közvetetlenül érintkezett a nomádokkal, soha sem gyakorolhatott a kirgizekre civilisáló befolyást s a khinai műveltségnek rendkívül kevés nyoma legfölebb az ókorban juthatott ide az ujgurok, majd később a mongolok közvetítésével. Az iráni-mohammedán culturának már több szerencséje volt e tekintetben. Hogy az iszlám csak a XVI. században terjedt el a kirgizek között, azt e nép zömére vonatkozólag lehetne állítani; mert egyes töredékek, például a Jaxartestől északra s ennek közvetetlen szomszédságában lakók, bizonyára már előbb áttértek forma szerint s az új világnézettel megismerkedtek. E vidékeknek geographiai nomenclaturája határozottan arra utal, hogy itt eleitől fogva kirgizek laktak s annak oka, hogy a térítési kisérletek e nép között nem vezettek a kívánt eredményre, a nomádoknak mindenütt egyforma jellemében rejlik. A mi az arab térítőknek — a törzsrokonság és közvetetlen szomszédság daczára — nem sikerült a beduinok között, az a tadsik eredetű molláknak annál kevésbbé sikerülhetett olyan népnél, mely száz meg száz mérföldre terjeszti ki vándorlását. Az iszlám, mint idegen szellemi termék, még napjainkban is erős harczban áll a saman hitnek e nép vérébe átment s az éghajlat és talaj természetétől elválaszthatatlan tanaival; s a sémi monotheismus csak akkor győze-

delmeskedhetik a samanismus babonái fölött, ha a nomád nyájaitól, a végtelen pusztaságtól és a vándorélet föltételeitől megválva, letelepült emberré lesz. Csupán a szilárd épület, a föld röge és az eke az eredménynyel működő missionarius s a kazak-kirgiz csak akkor lesz igazán jó muszulmán, ha megszűnik valódi kazak-kirgiz lenni.

Tekintve ezen elvitázhatatlan tényt, hamis okoskodásnak bizonyúl az oroszok azon állítása, hogy II. Katalin nagyot hibázott, a mennyiben a kirgizek letelepítése által ezeknek az iszlámra való térését elősegítette. Azon időtől kezdve, mikor Abulkhair khán, a kis és később a középső hordának is fejedelme, nem ugyan az északi állam iránt való szeretetből, hanem a kalmukoktól és a khánságoktól való félelmében, látszólag alávetette magát Oroszországnak, egészen a mai napig, nem mulasztott semmi alkalmat ez utóbbi állam, hogy a kereszténységet terjeszsze közöttük. Valóban az orthodox orosz papság semmit sem mulasztott el, de törekvése mindeddig eredménytelen maradt, minthogy az ilyen kisérletek épen olyan hiábavalóknak, sőt még reménytelenebbeknek mutatkoztak a kazak-kirgizek között, mint a kazáni tatárok-, baskirok- és krími-tatároknál; mert az orosz egyház csak ott tudott némi eredménynyel működni, hol az iszlám még nem érintette a földet, például a zürjének, votjákok, cseremiszek, osztjákok, vogulok és jakutok között. Ha tehát fölteszszük, hogy a samanismus helyettesítése valamely monotheisticus vallással elveszi a nomádoktól a vándorlási vágyat s mívelt emberekké tudja átalakítani őket, — a mit azonban az eddigi példákkal nem lehet bizonyítani — csakhamar azon meggyőződésre fogunk jutni, hogy e tekintetben az iszlámtól sokkal többet lehet várni, mint a kereszténységtől. Az előbbi vallás, mint ázsiái szellemi productum, a keleti társadalomhoz és

életnézethez sokkal jobban illik, mint a kereszténység, mely mai formájában, még az orosz orthodoxia ruhájában is már minden keleti jellegét elvesztette és tökéletesen nyugoti jelleművé változott. Oroszország tehát hiába fáradozik azon, hogy a kirgizeket keresztényekké tegye, mert az áttérítés még az iszlámnak sem sikerült egészen, a menynyiben az iszlám csak ott és csak akkor verhet erősebb gyökeret, a hol és a mikor a kirgiz fél-nomáddá lett, vagyis az állandó letelepülés következtében az idegen cultura hatása érheti.

A kirgizek és általában a közép-ázsiai nomádok letelepítése, véleményünk szerint, csak erőszakkal s még így is csak lassankint és fokozatosan vihető véghez. Ezt bizonyítják a kirgiz telepeknek nagyon ritka példái a Jaxartes jobb partján, a hol az illető megtelepült kirgizek részint mint *kuramá*-k (azaz keverék-nép), részint mint *csalakazak*-ok (fél-kirgizek) szerepelnek, a kik háború vagy más lázadás következtében elszakadtak a nomádok zömétől és pusztai hazájoktól megválva, úgyszólván erőszakkal beékeltettek a művelt lakosság közé. Saját jószántából még eddigelé egy nomád sem cserélte föl a szabad vándorélet nek hasonlíthatatlan gyönyöreit a szilárd épületek ridegségével. Daczára a zordon természettel való örökös harcznak, daczára a primitiv életmód minden nélkülözéseinek és veszélyeinek s daczára a letelepültek kényelmessége után való vágyakozásnak, a nomádot mindig nagyon nehezen lehet a föld rögéhez lebilincselni, mert a *dsatak* (letelepült) és *egindsi* (földmívelő) fogalmaktól lelke mélyéből irtózik. Letelepült életmód, nyugalom és halál a nomád szemében azonos fogalmak; s valamint a vadállatot csak befogás által lehet megszelidíteni és házi állattá tenni, úgy a kirgiz is csak erőszakos intézkedések alkalmazásával

válik lassankint békés földmivelővé. Ezen erőszakos intézkedéseknek pedig nem ukázok és kormány-rendeletek, hanem vas-sínek alakjában kell megjelenniök a pusztaságon, olyan sínekében, a melyek közlekedést, kereskedelmet és életet hoznak magukkal s a melyeken az idegen gyarmatosok ekével fegyverkezve vonulnak be. A mint Amerika vörösbőrű lakói részint erőszakosan kiszoríttattak, részint lassankint felolvadtak, épen úgy fog a közép-ázsiai nomád is — ott, a hol a pusztaság mívelhető lesz — a mivelt bevándorlók nagy többségének engedni és letelepült életmódot fölvenni. A megtestesült nomádok egyetlen menedékét akkor a pusztaság azon helyei szolgáltatják, a hol a feneketlen homok és a vízben szűkölködő sivatag meghiúsítja a mivelt emberek törekvéseit s ezen az isten átkával sujtott talajon fogja nyomorult életét az utolsó nomád befejezni, tétovázó szemmel keresve új hazát, mint a vadszamár és az antilope, a melyet ma ő szorongat és üldöz.

IV.

UJGUROK ÉS KELETI TURKESZTÁNIAK.

1.

Mielőtt arról beszélünk, hogy milyen ethnikus viszonyban vannak a keleti turkesztániak többi törzsrokonaikhoz, szükséges, hogy azzal a földrajzi fogalommal jussunk némileg tisztába, a mely ez elnevezés alapját képezi. Keleti-Turkesztán alatt ugyanis nem a khinai birodalomnak mai napság e néven ismert részét értjük, hanem a szó tágabb értelmében a török népek területének tulajdonképen való délkeleti határvidékét, vagyis azt a darab földet, a melyen mindenkor legközelebbi érintkezésben állt a török elem a mongollal, és a mely a szajani hegységtől kezdve délnyugati irányban az Altajon át a Jaxartes forrásvidékéig, délkeleti irányban pedig a Dzungarságon át Komul felé huzódik. Hogy ezen a vidéken sohasem lehetett valami nagy békesség, minthogy itt csapódtak össze a szomszédos folyton hullámzó néptengerek hullámai és igen gyakran változott az ethnikus csoportosulás, azt bizonyára alig kell mondanunk; ámbár meglehetős biztossággal föltehetjük, hogy a törökök Dsengisz-Khan felléptéig a mongolokkal e területért sikerrel harczoltak és hogy ősrégi időktől fogva ott az uralkodó elemet képezték, ámbár a khinaiak időnkint megtámadták őket. Erre vonatkozó nézeteinket ott, a

hol a törökség eredetéről szó van, már lehetőleg bőven kifejtettük; annál inkább szükséges, hogy részletekbe bocsátkozzunk és figyelmünket arra a török törzsre irányozzuk, a mely annak a történeti emlékektől legtávolabb álló, homályos korszaknak népcsoportosulásából legjelentősebben kiválik és a melyben úgy szólva a legelső és legrégibb töröket látjuk.

E törzs alatt, mint az olvasó bizonyára könnyen kitalálhatja, az *ujgurokat* értjük, ezt a népet, a melyről Klaproth, Abel Rémusat és Grigoriev annyi fontos fölvilágosítást adott, a nélkül azonban, hogy akár e tudósoknak, akár a későbbi kutatóknak sikerült volna e népnek amaz idő és ama vidék többi törökjéhez való viszonyát tisztán kifejteni, és még kevésbbé bennünket magoknak az ujguroknak politikai állása és ethnikus mivoltja felől fölvilágosítani. Kik voltak az ujgurok és mit jegyzett fel róluk a régi történelem? A mit a görög földrajz-írók erről közölnek, az mindent összevéve *Oikhardi*-nak Ptolemaeus-nál előforduló földrajzi elnevezésére vonatkozik, a ki e név alatt az Imaus-on túl levő hegyek közt eredő és észak felé hömpölygő nagy folyót, meg ennek forrásvidékén lakó népet ért. Minthogy pedig e folyó forrásvidékét Sericatól és Scythiatól északra a lóhúsevő ázsiaiak közelébe helyezik, igaz, hogy egy kicsit merész etymologiai ugrással, de mégis csak rájuthatnánk *Oikhardi*-ról *Uikharra* és *Uigkhurra*. De nem akarunk olyan saltomortalekat csinálni, a milyeneket Grigoriev és A. Rémusat csinált, és így legnagyobb sajnálatunkra ki kell jelentenünk, hogy sem Ptolemaeus *Oikhardi*-ja, sem a khinaiak *Ui* vagy *Ukhu* szava nem kölcsönöz ez azonosításnak igazolásához elégséges alapot, ép oly kevéssé, mint a hogy a khinaiak újabb *Khui-Khui* szava alatt nem érthetünk kizárólag ujgurokat, minthogy e szó-

val semmi különös török néptörzset nem jelelnek, hanem inkább a mohamedánokat általában. Földrajzi, politikai és kereskedelmi tekintetben minden esetre jelentékeny becsűek a khinai kútfőknek, meg az éjszaki khánok történetének, nevezetesen HIOUEN-THSZANG és FA-HIAN utazónak adatai, azonban a néprajzra csekély, vagy épen semmi fényt nem vetnek; és az elsők, a kik a Thien-San északi vidékén levő török elemről megbízható értesítést adnak, okvetetlenül a IX., X. és következő évszázadok arab földrajz-írói, a kik részint mint útazók az ujgurok közelében tartózkodtak, részint mások megbízható leírásaiból oly tapasztalatokat gyűjtöttek, a melyek, mint kiderül, igazságon alapulnak és azért teljes hitelt érdemelnek. Sajnos, hogy a török szók átírására szerfelett alkalmatlan írásuk még itt is ártott az illető adatoknak, a mennyiben az Ujgur nevet illetőleg föltevésre vagyunk utalva, azonban oly föltevésre, a mely mellett sok dolog bizonyít, mert GRIGORIEV nézete, hogy az arabok تغزغز *tagazgaz* szava a megkülönböztető pontok hibás alkalmazása által régebbi تغزغر *tagazgar*, helyesebben *toguzgur* vagyis *toguz-ujgur* (kilencz ujgur) szóból támadt és hogy ez RASID EDDIN és ABULGHAZI tokuz-ujgur szavával azonos, tökéletesen helyes, már csak azért sem vonható kétségbe, minthogy a تغزغر nevű törökök hazájának fekvése a földrajzi sorrendben a legtöbb esetben egészen helyesen van kijelölve. Már JAKUBI (891—892) Kitab-Ul-Buldan (a városok könyve) című művében a kirgizek szomszédjának mondja a تغزغر nevű népet,[1] és egészen helyesen említi meg azok mellett a kimakokat és a ghuzo-

[1] Ezt és a következő adatokat GRIGORIEV tudományos dolgozatából vettük, melyet RITTER Ost- oder Chinesisch-Turkestan című munkájának orosz fordításához csatolt.

kat (turkomanokat). Hasonló módon nyilatkozik Isztakhri is (915—921), a ki szerint a تغزغر nevű nép szintén keleten a kirgizek szomszédságában lakik; végre még Masz'udi adatairól akarunk megemlékezni, melyek szerint a تغزغر nevű nép Khoraszan, mely alatt akkor az egész északi Afghanisztant értették, és Khina közt laktak és a melyek már világosan szólnak e nép fő székhelyéről, Kusanról, a mely Barbier de Meynard szerint a mai Kusa. (V. ö. a 27. lapot.)

Ha már most az ujgurokról szóló történeti adataink sorrendjében tovább haladunk, azt találjuk, hogy a mongoloknak nyugati Ázsiában való megjelenésével az ujgurok népéről szóló hír ott is, valamint Európában is már határozottabb alakot ölt, a mennyiben attól kezdve concret alakban اويغوريستان Ujgurisztan országáról, a mely a Thien-Santól északra van, továbbá az ujgurok népéről is értesülünk és Rasid-Eddin meg Abulghazi adatai nyomán kimerítő tudomást szerezhetünk. Az ujgurok régi hazájára vonatkozólag Abulghazi azt mondja,[2] hogy a mongolok országában két nagy, keletről nyugat felé végtelen hosszuságban húzódó hegy van, melyek egyikének *Tokratu-Buzluk*, másikának *Uszkunluk-Tikrim* a neve.[3] E két hegy között, nyugatra a mongolok országától, van egy Kut-Dagh (szerencsehegy) nevű hegy és e hegyek közt egy oldalt *tíz* folyó, más oldalt pedig *kilencz* folyó folyik. Ott laktak aztán ősidők előtt az ujgurok, és azért el is nevezték a tíz folyó mellett lakókat *Onujgur*-nak (ebből, hogy *on*, tíz és

[2] Edition Desmaisons, 39. l.

[3] Mind a két hegy neve el van torzítva, azonban még e hibás alakjában is sejtet egyet-mást. Így *buzluk* a. m. a jeges és határozottan jégmezőre vall, *uszkun* pedig, a török *ucskun*, azaz hegyszakadék, mélység szó kirgiz alakját gyaníttatja.

ujgur) és a kilencz folyó mellett lakókat *Tokuzujgurnak* (ebből, hogy *tokuz*, kilencz). Állítólag sok város, falu és szántóföld volt birtokukban és kebelökben 120 nemzetség alakult. Egyet magok közül fejedelemmé választottak, azonban nem engedelmeskedtek neki, és azért romlásnak indultak és egykor tanácsot tartván, kétfelé szakadtak; mindegyik fél választott fejedelmet és fogadott neki engedelmességet. Az onujgurok egy Menkü-taj nevű férfiút emeltek a fejedelmi méltóságra és az Il-Ilter[4] czímét adták neki; a tokuzujgurok mást választottak e czím alatt Köl-Irkin.[5] E fejedelmek utódjai 100 évig uralkodtak. Ez a szokás még egy darab ideig tovább tartott, mikor aztán a fejedelmek az Idi-Kut czímét[6] felvették. Így éltek 3000 (300?) évig e hazájokban, aztán pusztulásnak indultak és részint abban az országban hátramaradtak, részint pedig az Irtis partjaira vonultak. Egészben véve három részre szakadtak, a melynek egyike Bisbalikban telepedett le és földmíveléssel foglalkozott, a másik pedig az előbbi nomád életet folytatva, ló- és juhtenyésztésre adta magát, holott a harmadik az

[4] *Il-Ilter* szó szerint annyi, mint *a nép vezére*, mint a fejedelemhez illő elnevezés; *Menkü-taj* annyi, mint *isteni nagybátya*.

[5] *Köl-Irkint* nem értem. Hogyan jutott eszébe Klaproth-nak itt e nevet olvasni: *Köklü* (v. ö. Sprache und Schrift der Uiguren), azt meg nem magyarázhatom magamnak.

[6] Abulghazi fejtegetését, mely szerint *Idi-Kut* annyit jelent mint lelket adó, ebből: *ij*, küldeni, és *kut*, lélek, mindenesetre inkább phantastikusnak mint észszerűnek mondhatni. Ép oly helytelen az, ha az idi-kut szót az őzbég ireklik-kisi (nem irlik-kisi, a hogy Desmaisons fordítása 41. l. írja) szóval azonosítják, mivel ez utóbbinak jelentése egész egyszerűen ez: *az erős férfi*. Idi-Kut tehát az arab صاحب دولت vagy a közép-ázsiai بدولت azaz boldogságos rossz fordítása; ez alakok szintén fejedelmek czímei (v. ö. Közép-ázsiai útleirásom 201. l.).

Irtis forrásvidékén[7] települt le és állattenyésztés nélkül csak vadászatból és halászatból élt, a mennyiben halat, hódot és czobolyt, nyestet és evetet fogdosott, a melynek húsával táplálkozott és bőrével ruházkodott. Török jószágnak (azaz nyájaknak), gyapot-[8] és selyemszövetekből készült ruháknak színét se látták soha életökben és ha az anya meg akarta leányát átkozni, azt szokta neki mondani, hogy: «Légy oly férfiú felesége, a kinek ménese és juhnyájai vannak; egyél húst és igyál kimiszt s így lássz rossz napokat!»

Abulghazi e helyét, bármily mesésnek és phantastikusnak tetszik is, minden tekintetben nagyérdekűnek tartjuk és ha a történelem és az összehasonlító nyelvtudomány világánál tekintjük, azt látjuk, hogy a valódi tényállással az oly sokszor fejtegetett ujgur nép eredetére vonatkozólag valóban meg is egyezik. A mi minden előtt megérdemli figyelmünket, az Abulghazi, Rasid-Eddin és Dsuveini azon helye, a melyen az Oghuz-Khánnal szövetkezett törökök felsorolása alkalmával *első* helyen van említve az Ujghur törzs és aztán a többi, úgymint Kipcsak, Karluk stb.; *másodszor* az, hogy épen az Ujghur nevet adták először az egyesült török hatalomnak, azaz a mesés Oghuz-Khán szövetséges hadának; és *harmadszor* az, hogy az ujgurok ősi hazáját Közép-Ázsiának épen azon részére helyezik, a melyen valóban laktak, tudniillik a mongolság nyugati vidékére, a hol minden időben és még mai nap is egymás szomszédja a két népelem. Továbbá az is figyelemre méltó,

[7] Abulghazi kifejezését, *Irtis-togani*-t mind Klaproth, a ki így fordította: *unten am Irtisch*, mind Desmaisons, a ki így fordította: *du haut Irtiche*, félreértette.

[8] A szövegben پاختە pakhta van, a mit Desmaisons tévesen ezzel fordít: *laine*.

hogy e népnek onujgurra és tokuzujgurra való oszlásakor épen ez utóbbiak kerültek nyugatra, a miből aztán meg lehet fejteni, hogy az arabok először ezekkel ismerkedtek meg és Tagazgar تغزغر azaz tokuz-ujgur alatt az egész népet értették. Folytatva már most Abulghazi szövegének magyarázását, nem szabad puszta véletlennek vagy egyszerűen mesének tartanunk, ha olvassuk, hogy az *onujgur* olyan nép, a mely az Irtis felső vidékén lakik, nyájakat nem ismer és csak halászatból, czoboly és nyest vadászásából él, tehát olyan sajátságokat tüntet fel, a melyek a mai nap már nem az Irtis mellett, hanem még föllebb lakó *ugorok*-ra illenek, és a mely vonatkozásokban az első, igaz, hogy homályos hírt halljuk arról, hogy az ural-altaji törzsnek illető töredékei igen régen az őskorban elváltak egymástól. Igaz, hogy ez a föltevés csak részben felel meg a dolgok valódi állásának, a mennyiben, mint a bevezetésben kiemeltük, a tulajdonképen való ugorok nem a törököktől, hanem az ural-altajiak közös törzsétől való elválás által támadtak; azonban Abulghazi, valamint az őt megelőző írók sem tesznek pontos különbséget az őstörténelemben mongolok, szamojedek és törökök közt, és ezenkívül ez az adat mutat először arra, hogy a délen és a távol éjszakon lakó ural-altajiak egymástól elváltak.

Bármily nehéz, sőt egyenesen lehetetlen, hogy ezen a törökség keleti történetíróinál csak némi változtatással előforduló adatok eredeti forrásáról alaposan értesüljünk, mégsem menekülhetünk attól a benyomástól, hogy a múlt idők törökségének hagyományképi ránk maradt egyetemes képében az ujguroknak kiváló szerep jut, hogy ennélfogva akár műveltség tekintetében, akár az ó-korban bírt politikai hatalmi állásuknál fogva már igen régóta legalább is a Krisztus után való első évszázadokban mint kiválóképen

való törökök voltak ismeretesek és hogy az ő nevök úgy szólva a törökséget jelentette. A nélkül, hogy hiú ábrándokat kergetnénk, az ó-kor ujgurjai alatt oly törököket képzelhetünk, a kik már régi időben vagy teljesen, vagy részben letelepült emberek módjára éltek, kiknek városi iparok, kereskedelmök és bizonyos műveltségi fokuk volt, vagyis oly népet, a melyre a khinaiak műveltségi világa délkeleten és a kharezmiaké délnyugaton semmi esetre sem maradhatott hatástalan. Ily föltevés alapja először is a dolgok természetes egymásutánjában van, minthogy kétfelől művelt népekkel érintkező törzs, a mely azonkívül még annyira termékeny földön lakik, a milyen a déli Altaj és az éjszaki Thien-San völgyvidéke, a nomád társadalom kezdetleges állapotában nem maradhatott sokáig és végre kénytelen volt művelődés tekintetében maga is átalakulni. Másodszor szolgálhatnak bizonyítékúl a Han uralkodó ház idejéből származó évkönyvek, a melyek a khinai birodalom e határvidékéről szólnak; valamint a buddha zarándokokként Indiába utazó khinaiak tudósításai, a melyek mind a mai Kucsa-t és Karasehr-et jelölik meg, mint az éjszaki barbarok, azaz a törökök főszékhelyeit, a kik Khinát már a VII. század közepén haddal megtámadták és a kik bizonyosan már sokkal előbb alkottak szilárd kormányú állandó társadalmat. Bármennyire kételkedik is valaki a khinai tulajdonneveknek a megfelelő török szókkal való azonosításán, a melyet a keleti Turkesztánról szóló és a források pontos tanulmányán alakuló történelmi értekezésben olvashatunk, a melyet Grigoriev V.[9] orosz tudós Ritter-nek keleti Turkesztánról írt műve orosz for-

[9] V. ö. Zemlevjedjenie K. Rittera Vosztocsni ili Kitaiszki Turkesztan, irta. V. V. Grigoriev, a 79—193. l.

dításához kiegészítésként csatolt; mégis eléggé kiderül e nagyon becses munkából, hogy a néprajzilag nem eléggé pontosan meghatározott népek, a melyek a mai keleti Turkesztán éjszaki részén és messze a Dzungárságon át laknak, török nemzetiségűek és az úgy nevezett ujgurokkal azonosak voltak.

Arra nézve is, a mi az ujgur föld műveltségi viszonyait a Krisztus után való II. századtól kezdve egész a VII. századig illeti, a khinai forrásokból meglehetősen megbízható híreket meríthetünk. Megtudjuk azt, hogy a buddhismus ott teljes virágjában állt és hogy már az V. században volt külön török írás, a melyet egyrészt ugyan Indiából a buddha vallással együtt átvitt írásnak, másrészt azonban a manapság előttünk ismeretes és nestorianus térítők által oda vitt ujgur írásjeleknek is lehet tartanunk, a hogy Grigoriev [10] joggal fölteszi. Mind a két említett vallás küzdött ugyanis ott már régen a területért. A buddha vallás ugyan mindjárt keletkezte után terjedt át a Pamiron és a Karakorum lánczon keleti Turkesztánba, a miért is azonnal az első századokban Krisztus után már az Araltóig terjeszkedett, azonban az első keresztény térítők is, mint Yule felteszi,[11] már korán nyomultak előre Perzsián és Közép-Ázsián keletfelé, és épen az a körülmény, hogy Krisztus tanítása akkora távolságban is hódított, lehetett annak a főoka, hogy az *Ujgur, Ugur* [12] és *Ogur* név az európai keresztények közt már a VI. és VII. században általánosan el volt terjedve, minthogy, mint már előbb megjegyeztük,

[10] Az id. h. 103. l.

[11] Cathay and the way thither I, XC.

[12] Menander következetesen így írja: Οὖγουρ, holott Theophylactus és Jordanis így: Ὄγορ.

a byzanczianknál előforduló *Ogur, Ugur* (MENANDER-nél) szót és az orosz évkönyvekben levő *Ugri* elnevezést épen ez alapon azonosnak tartottuk a későbbi moszlim történetírók Ujgur szavával. A régi törökök kitüntetésnek tartották, hogy az ujgurokkal akármilyen rokonsági viszonyban álltak; innen van az elsőség, a mely ezeknek a hagyományon alapuló leszármaztatásban jut; innen van, hogy József khazar király is Khaszdai Bin Sapruthoz 960-ban intézett levelében a törökök ősének, Thogármanak tíz fia közt első helyen *Ujurt*, helyesebben *Ugurt* említi, tehát ezzel a családfával büszkélkedik; és végre innen van, hogy még mai nap is sokkal több szellemi tehetséget tesznek föl az ujgurok felől, mint a többi törökök felől. Ezt az utóbbit bizonyítja e szólásmód: *ujgur akli*, azaz éles elme, vagy ujgur elme, a melyről az özbegek hasonló nevű nemzetsége nevezetes, melynek közelebbi rokonsága a régi ujgurokkal nagyon kérdéses.

Minden kétségen kívül van tehát, hogy az ujgurok már a Krisztus után való első évszázadokban elhíresedtek; annál nevezetesebb azonban, hogy mindamellett sem a régi ujgur ország földrajzi fekvéséről, sem az ujgurok hatalmának és nagyságának idejéről tőlök magoktól még csak a legcsekélyebb hírt sem halljuk, sőt hogy, bármily különös is ez a dolog, a legrégibb ujgur kézirat alapján épen az ujgur állam és nép létezéséről tudunk meg legkevesebbet. Ha ugyanis teljesen méltatva az előbb említett forrásokat, a melyekben az *ogur* vagy *ugur* szó először előfordul, valamint a mongolok betörése után keletkezett moszlim adatokat, ujgur írásban netalán fenmaradt közleményeket keresünk, ki fog derülni, hogy az egyetlen nagyobb ujgur kézirat, tudniillik az 1067. évből származó *Kudatku Bilik* (vagyis a szerencsés tudás könyve, a mely-

ről még bővebben lesz szó) az ujgur nevet sehol sem említi, különben tekintettel e szó hangjainak minőségére, nem is említhette, minthogy az ujgurnak ránk maradt legrégibb alakjában nem volt szóvégző *j*, hanem helyette mindig *t* használatos, pl.:

a török	*az uigur*-ban
tij	tit (megtiltani)
koj	kot (hagyni)
tej	tet (érinteni)
toj	tot (tölteni)
baj	bat (magas)
uj	ut (engedelmeskedni)

és hogy ennélfogva az *uigur*, helyesebben *ujgur* szó, a megelégedett, a szövetséges, az ujguroknak előttünk ismert nyelvében csak *utkur* vagy *utgur* lehetett volna, a mi valóban be is bizonyítható, minthogy a Kudatku Bilikben e szó *Utkurmis* egyúttal mint tulajdonnév a megelégedett jelentésében gyakran előfordul. A Kudatku Bilik szerzője az országot *Turkesztan*-nak (Törökországnak) [13] és a nyelvét *türk tili*-nek nevezi, és minthogy könyvét Haszan Boghra-Khan-nak, az 1038-ban meghalt Szatuk (صادق) Boghra-Khan egy fiának idejében írta,[14] tehát oly időben, mikor a törökség azon töredéke, melyet ujgurnak neveztünk, még politikai hatalom birtokában volt, azért egyáltalában meg nem fogható, hogy miért ne tudott volna ama két kasgari, kucsai és karasehri uralkodó e névről semmit,

[13] Ugyanígy van a dolog az ugyanazon időből való íróknál is, a kiknél mindenütt csak a *turk* név fordul elő, de soha sem *ujgur*.

[14] V. ö. a تذكره بوغراخانى Tezkerei Boghra-Khani XII. kivonatát Shaw könyvében: Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan (Lahore 1875.) a 14. l.

ha amaz időben és ama vidéken élő törökök még ujguroknak hívták volna magokat.

Mi azonban ezt határozottan tagadjuk, a mennyiben abból a nézetből indulunk ki, hogy igen régen a hajdankorban volt egy török néptörzs és bizonyos tekintetben még ma is van,[15] a melynek neve Ujgur, hogy azonban ennek politikai és műveltségi jelentősége csak a Krisztus után való első évszázadokban állt tulajdonképen virágjában és csak ama pontosabban meg nem határozható időszakban gyakorolhatott szellemileg és anyagilag nyomást a Thien-Santól éjszakra és a szomszédos Ili-vidéken egész a Csujig a körüllakó török elemekre, hogy azonban akkor, mikor az arabok Kelet-Turkesztánba beütöttek, ez az ujgur főhatalom, melyet minden valószínűség szerint már előbb megsemmisítettek a khinaiak, többé nem létezett, és végre, hogy csak könnyen fölfogható, de okokkal nem támogatható névcsere következtében nevezték el egész e század elejéig nálunk nyugaton Kelet-Turkesztán törökjeit ujguroknak.

Holott az Ujgur nevet, mint már említettük, a byzanczíak *Ugur*, *Ogur* és *Ugor*, a khazarok *Ujur*, *Ugur* és az oroszok *Ugr* alakjában ismerték, e nevet mint olyant sem a IX., X. és XI. század arab földrajzíróinak, sem a Szamanidák, Ghaznevidák és Szeldsukidák történetíróinak műveiben nem találjuk. Narsakhi csak törököket ismer Transoxania keleti részén; a Tarikhi Baihaki és a Tabakati Nasziri, a melyben a XI. század Kelet-Turkesztánjáról gyakran van szó, soha sem beszél ujgurokról, hanem mindig törökökről; szintúgy Ibn-al-Athir sem, és csak Dsuveini-nél, Rasid-Eddin-nél és Vaszszaf-nál, tehát mongol-

[15] V. ö. Ujgur-t mint az özbégek egy alosztályának nevét.

török hagyomány alapján, lép megint az Ujgur név, mint concret ethnikus elnevezés előtérbe, mint oly nép elnevezése, mely önmagát egész egyszerűen *Türk*-nek nevezte és a mely előtt az *Ujgur* név hang tekintetében idegen volt. Igaz ugyan, azt lehetne hinni, hogy az Ujgur név használatában való különbség abból támadt, hogy e nép keleti töredéke, tudniillik Komul és Turfan közt, tehát a régi középpontokban Kucsa és Karasehr körül, ezt a nevet tovább tartotta meg, holott a nyugati rész áttérvén az iszlámra, talán azért, hogy a keletitől különbözzék, a Türk nevet fogadta el: azonban a történelemben nem mutatható ki ily szakadás, minthogy a Boghra-Khanok birodalmának határa keletfelé mindig a mongol pusztaságra esik és mivel Kelet-Turkesztán moszlim uralkodóinak tekintve azt a politikai hatást, melyet Közép-Ázsia történetére a XI. században gyakoroltak, minden esetre kiterjedt hatalmi körrel kellett rendelkezniök. Tehát amaz állításunknál megmaradunk, hogy az Ujgur név csak a mongoloknak nyugaton való föllépte után ébredt új életre, minthogy Rubruquis és Plan Carpin adatai csak mongol-török kútfőkből erednek, a mennyiben mint eléggé ismeretes, az ujgurok mint Dsengisz-Khan szövetségesei az első mongol uralkodók alatt az Oxuson túl, Iránban és a Volga mellett mint kincstárnokok, adószedők, magasrangú hivatalokat viseltek, sőt úgyszólva az igazi írók voltak és ennek következtében igaz, hogy csak rövid időre, de mégis háttérbe szorították úgynevezett ujgur-török írásjeleikkel az arab betűket. Iránban, a hol a Helagidák jobban kifejlődött műveltséget találtak, az ujgurok szellemi uralmának bizonyára csakhamar vége szakadt, azonban Dsüdsi és Dsagataj utódai közt, azaz a Volga mentén és az Oxus vidékein megtartotta az ujgur írás uralmát egész a Timur halála

után való időig, sőt a legtöbb ma is meglevő ujgur kéziratot a XV. század első felében másolták le; de mikor a törökök hatalmát a keleti Khoraszanból a Szefidák fölléptekor kiszorították és mikor az Oxuson túl levő földön a vakbuzgóság minden nemzeti érzelmet csirájában elfojtott, akkor az arab írásjelek használata csakhamar ismét előbbi jogába lépett és ujgur-török kéziratok csak fölötte ritkán fordultak elő a XVII. és XVIII. században a Dzungárságban és Kelet-Turkesztán éjszaki részén.

Hogy ez az ujgur írás mint a keresztény térítő buzgalmoktól a messze keletre űzött nestorianusok nevezetes hagyatéka épen török néptörzsnél maradt fenn, azt már előbb mondottuk. És mégis nehéz, sőt majdnem lehetetlen magunknak arról, hogy Krisztus tanítása ama távol vidékeken mennyire terjedt el és mily mélyre hatott, helyes képet alkotnunk. Holott egyrészt tekintettel arra, hogy a buddha vallás már a Krisztus után való első századokban Közép-Ázsiában nagyon elterjedt, meglehetős biztossággal föltehető, hogy a keresztény törökök Buddha vallását követő testvéreikkel szemben kisebbségben voltak, másrészt mégis kell, hogy megfejthetetlen maradjon, hogyan eshetett meg mind a mellett, hogy például Kasgarban, Almalikban és Tangutban egész a XIII. század végeig állhattak fenn a nestorianus egyház püspökségei, mert nemcsak Rubruquis talált Karakorumba utaztában (1253—1254) a tatár (Ujgur?) nagyok közt sok kereszténytt, hanem Marco Polo és kortársa Hayton is hasonlót állítanak, sőt mint Yule alaposan felteszi,[16] a kereszténység nyomait Khina éjszaknyugati részén még a XVI. században is lehetett fölfedezni. Nehéz küzdelem lehetett az, a melyet Krisztus tanítása

[16] Yule, Cathay and the way thither C. 1.

török híveinek e vidéken vívniok kellett. Minden előtt, mint már említettük, a buddhismusszal kellett megküzdeniök, mert még 1420-ban is akadt Sahrukh Mirzanak Pekingbe küldött követsége Turfanban buzgó buddhistákra; ehhez járult az arabok megjelenése után az iszlám, a mely igaz, hogy csak Szatuk (صادق Szadik) Boghra-Khan (szül. 333-ban [944-ben], meghalt 430-ban [1038-ban]) alatt emelkedett hivatalos vallássá, azonban már sokkal azelőtt a Szamanidák szellemi befolyása következtében gyökeret vert Közép-Ázsiában, és nem túlságosan merész következtetés, ha fölteszszük, hogy a XI. századtól kezdve a kereszténység a mai Kelet-Turkesztánban Mohammed tanítása mellett csak igen szerény helyzetet foglalt el és tulajdonkép csak a Thien-San éjszaki részén mozoghatott némileg szabadabban, a hol Szatuk Boghra és utódjai vallási háborúi kevésbbé bántották. Ámbár az ujgurok már vallás dolgában is ketté váltak, mégis úgy látszik, hogy politikai szakadásuk csak akkor ment végbe, mikor az iszlám a Thien-Santól délre levő földön elterjedt, mert azokban a hosszadalmas harczokban, melyeket a török ujgur elemek az iszlám előtt való korszakban Khinával vívtak, ellenségöknek egyesülve álltak ellen. Abban a mértékben, a melyben a moszlim műveltség a Thien-San déli lejtőin gyökeret vert, tágult a szakadás a letelepült kelet-turkesztániak és éjszak-keleti nomád testvéreik közt, a mennyiben ez utóbbiak inkább Khinához csatlakoztak, és az előbbiek saját állam-ügyeiknek megszilárdítása után az iszlám nyugati országai felé hajoltak. Abban az időben, tudniillik a XII. században, még jelentékeny szerepet játszottak a nem moszlim ujgurok, mert Kur-Khannak Transoxania ellen indított híres hadjárata, a melyben Dsuveini és Ibn-al-Athir állítása szerint 300,000 khinai vagy pogány török

vett részt, az 1137. évre esik, és mint ismeretes, az volt a következménye, hogy egész Transoxania egy időre a Kurkhanidák hatalma alá került.

Nagyobb hatású volt azonban a moszlim kelet-turkesztaniak politikai hatalmának befolyása, minthogy, mint ismeretes, Kadi-Khan, Szatuk-Boghra fia, hadseregével az Oxuson átkelvén, előre nyomult. Dsengisz-Khan felléptével annyiban állott be változás, a mennyiben a Thien-Sannak mind éjszaki, mind déli részén lakó törökök azonnal a mongolokhoz csatlakoztak és vezérszerepöknél fogva, a mely az ujguroknak az egyszerű nomádok közt jutott, nemzeti érdeküket a mongol világhódító czéljainak tökéletesen alárendelték. Ama rendkívüli forradalmak alkalmával, a melyeket e világhódítónak megjelenése Közép-Ázsiának ethnikus viszonyai közt előidézett, az történt, hogy a mai Dzungárságban és a Thien-Santól éjszakra lakó törökök nagy része, úgymint keraiták, karlukok és naimanok, részint mint harczosok nyugat felé vonultak, részint mint mongol állami tisztviselők az óriási birodalom különböző részeiben elszéledtek, minek következtében aztán nem sokára el is vesztették a régi ujgur városok művelődési jelentőségöket, és mivel a tulajdonképen való ujgur földnek legnagyobb része a nagy khanoknak volt alávetve, a kik eleinte a mongolságban és később Khinában tartottak udvart, a régi ujgur műveltségnek, mint magától érthető, a khinaiban kellett elolvadnia. Az ujgur kereszténységet, a melyről a XIII. század európai utazói szóltak, legyőzte a buddhismus és attól fogva sem ujgur műveltség világáról, sem Ujgurországról általában nem lehetett többé szó.

A régi ujgur föld délnyugati részével, vagyis a mai Kelet-Turkesztánnal máskép állt a dolog. Ott, mint említettük, már a XI. század elején lett az iszlám uralkodó val-

lássá, a mi által az oda való törökök oly mértékben kerültek az egyetemes moszlim világ kötelékébe, a melyben a keresztény és buddhista ujgurok részben Khinába olvadtak bele, részben pedig turfani, akszui, kasgari és jarkendi testvéreikhez is csatlakoztak. Attól az időtől kezdve ugyanis, mikor Amalikban a moszlim befolyás a buddhista és keresztény elemen diadalmaskodott és mongol fejedelem lépett a trónra Mubarek-Sah neve alatt, mind a nyugati, mind a keleti Turkesztánban szabad tért nyert a moszlim vakbuzgóság; így például kivégeztették 1340-ben a keresztény térítőket és püspöküket Almalikban,[17] és már abban az időben, vagyis a Dsagatajidák uralma alatt honosult meg az a rajongó vallásos szellem, a melylyel Közép-Ázsia az iszlám világának egyéb országai fölött kitünt és a mely, mint magától érthető, a nemzeti élet utolsó csiráját is elfojtotta. Míg Timur utódjai uralkodtak az Oxus és Jaxartes mellett, addig «a hat város országa» (alti-sehr) fölött, vagy mint újabban nevezték, «a hét város országa» (jeti-sehr)[18] fölött nagyobbára benszülött fejedelmek uralkodtak, a kik részint mongol, részint khinai főhatóság alatt álltak; a XVII. század végétől kezdve pedig egész a XVIII. század közepéig a nyugati mongolok, kiket nálunk kalmükoknak hívnak és a kik a török elemet a Thien-San éjszak-nyugati vidékéről tökéletesen kiszorították, ragadták magukhoz a kormány gyeplőjét. Kelet-Turkesztánnak nehéz napjai voltak ez uralom alatt. A kalmükokat a múlt század közepe táján a khinaiak váltották fel és a népek viszonyai csak

[17] V. ö. Yule, Cathay and the way thither 186. l.

[18] A *hat város*-on ezeket értik: Kasgar, Jenghi-Hiszar, Jarkend, Khoten, Akszu és Kucsa. Újabb időben ez az elnevezés támadt: Jeti-Sehr azaz *hét város*, minthogy az előbbiekhez még Kara-Sehr-t tették.

annyiban változtak meg, hogy a török nomádok, nevezetesen a kara-kirgizek a nyugati Dzungárságban régi legelőiket többé el nem foglalták, és hogy azokat a török gyarmatokat erőszakkal letelepítették az Ili-n túl levő területen, a melyek jelenleg előttünk mint tarandsi-k (földmívesek) ismeretesek.

Ha már most ezen az ujgurok történelmi múltjáról futólag vázolt képet tekintjük, a mint a különböző adatokból összeállítható, akkor az olvasó bizonyára könnyen jut arra a meggyőződésre, hogy maguk a törökök sem említik már a történelmi korszak kezdetén valamely nagy ujgur népnek létezését, és hogy az élő szóval tovább adott hagyomány útján hozzánk jutott hírek, a melyek régibb múltra vonatkoznak, csak azt az ujgur államot és csak azt az ujgur népet illethetik, a mely a Krisztus után való első századokban, talán már előbb is, egész az iszlámnak a Thien-San éjszaki részén való föllépteig ott élt és a melynek valószínűleg csak politikai indító okokon alapuló «ujgur» neve, bármily nagy volt is azelőtt fénye, három évszázaddal azután, hogy Kuteibe az említett hegyláncz déli vidékén győzelmesen előre nyomult, már nem volt használatos és nem volt ismeretes. E mellett szól megczáfolhatatlanúl a Kudatku Bilik-nek már említett ujgur kézirata, a mely az ujgur nevet ugyan már nem ismeri és azért már nem is említi, mind a mellett azonban a török nyelvnek mintegy szánszkritja, és a törökség egy töredéke társadalmi viszonyainak legrégibb hiteles képét láttatja. E kifejezést «a török nyelv szánszkritja» azért használjuk, mert e fenmaradt 800 éves nyelvemlék valóban majd mind azt a sajátságot őrizte meg az alakok és szók kincsében, a mely ma az egész nyelvterületen a jakut nyelvtől kezdve egész az oszmánig előfordúl, és valóban csodálatra méltó,

hogyan lehetett Rubruquis-nek, a belga szerzetesnek, annyi philologiai belátása, hogy már a XIII. században nevezhette az ujgurt a török és kun nyelv forrásának és gyökerének. Hogy vajjon ezt saját ítélete alapján vagy csak hallomás után írta-e, az ugyan még nincsen kiderítve; azonban a tényállás, hogy akkor Ázsiában már ilyen philologiai ítéletet alkothatott valaki, minden esetre fölötte jellemző.

Valamint a Kudatku Bilik nyelvéből azt lehet következtetni, hogy az ugyanazon alakban legalább is 2—300 esztendeig változatlanul megmaradt, mert a török nyelv állandósága majdnem páratlan;[19] épen úgy lehet a Kudatku Bilikben vázolt erkölcsi képet bizonyára már évszázadokkal azelőtt fenn állott társadalmi élet tükre gyanánt tekinteni. Ez a tükör azt mutatja, hogy az ujgurok, a mennyiben e név alatt Kelet-Turkesztán törökjeit is délre a Thien-Santól értjük, a X. és a megelőző évszázadokban részint teljesen, részint félig letelepült társadalmat képeztek, a mely akkor Iránban és Transoxaniában szokásos kormányformát uralva, oly műveltségi foknak örvendett, a mely nem sokkal volt alább való, mint az iráni világé a Szamanidák és Szafaridák idejében, ámbár a régi buddhistikus és saman műveltség világának nem egy ismertető jele tapadt hozzá. Ez utóbbi alatt a Kudatku Bilik 52. szakaszában felsorolt tisztességi szabályokat értjük, a melyek a bűbájosokkal, álomfejtőkkel, ménesek felügyelőivel stb. való érintkezésre vonatkoznak; ez utóbbiak említése bizonyosan arra mutat, hogy

[19] Ez állandóság akkora, hogy jelenleg, ámbár a törökség egyes tagjai óriási távolságban élnek egymástól, nem beszélhetünk egy közös szülő nyelv gyermeknyelveiről, hanem csak nyelvjárásokról.

akkor még megvoltak a *kam*-ok vagy *saman*-ok, bűbájosok és állattenyésztők. Ez a fejezet egyúttal a fejedelem és a kereskedők érintkezése módjáról is szól; ezeknek akkora fontosságot tulajdonítottak az állam életében, a mekkorát a mi XIX. századunkban a nemzetgazdasági eszméknek. A Kudatku Bilik-ben,[20] ott, a hol a fejedelem figyelmébe ajánlják a kereskedő világ fontosságát, a következőt olvassuk:

A kereskedő sohasem pihen, mindig szerez,
Az életet keresve átkóborol a világon.
Ezzel közlekedjél jövet-menet,
Az adást-vevést úgy alakitsd, a hogy kivánja;
Ennél találhatók a világok kivánságai,
A legeslegszebb és legkiválóbb ruhák.
Kelettől nyugatig ide s tova vonulnak,
Vágyadat, melyre törekszel, meghozzák neked.
Ha nem volna kereskedő, a ki a világon átvonul,
Hogy ruházkodhatnál télen?
Mikor Khina karavánja megérkezik,
Ezerszeres áldást hoz magával stb.

E khinai karavánoknak különösen nagy jelentőségök volt; mindig tavaszszal érkeztek oda és a költő megérkeztöket a tavasz hónapjának szépségeivel köti össze. E karavánokat a khinaiak is olyanok gyanánt említik, a melyek már évszázadokkal azelőtt is az ujgur földön aztán Turgain, Khokandon, Sogdian, Bactrián, Parthián és a Seleucidák birodalmán keresztül Indiába és Rómába mentek és az akkori művelt világ két széle közt levő közlekedésnek hatalmas erét képezték.

Egészben véve sokkal inkább emlékeztet a XI. század — és ugyanez mondható valószínűleg a korábbi időkről is —

[20] V. ö. Uigurische Sprachmonumente 134. l.

ujgurjainak társadalmi viszonyairól a Kudatku Bilik-ben vázolt kép már régen letelepült és művelődésével elfoglalt népre, mint a félig nomád török államoknak, például a IX. és X. század bolgárjainak vagy khazarjainak állapotjaira; a szó igazi értelmében vett nomádokról semmi szín alatt sem lehet szó. A talajának gazdagsága következtében hírés Ili völgy meg sok más völgyvidék a Thien-San éjszaki részén mindig alkalmas volt arra, hogy az ott lakó embereknek művelődésre való törekvéseikben segítségökre legyen, és az egyetlen pont, melyre nézve még némi kétségünk lehet, csakis arra vonatkozik, hogy milyen forrásból eredt a régi ujgur műveltség, tudniillik, hogy vajjon a délnyugaton határos régi irániak, vagy a délkeleten lakó khinaiak műveltségi világa gyakorolt-e az ujgur államra és társadalomra éltető befolyást. Tekintettel a khinaiaknak minden időben tanusított elzárkozott jellemére hajlandók volnánk az előbbit feltenni, és pedig annál inkább, mivel már a legrégibb időben voltak a mi nézetünk szerint a Thien-San déli lejtőin iráni gyarmatok, a melyek Bokharának, Baikendnek és Kharezmnek régi középpontjaival élénk közlekedésben voltak. A khinai műveltség sem maradt ugyan, a mint látszik, egészen idegen; legalább azt bizonyítja az a körülmény, hogy akadtak a XI. században a khinai nyelvben jártas moszlim tudósok, a kik a khinai irodalom jobb termékeit török anyanyelvökbe átültették. Ilyennek kell ugyanis az 1068. évben Kasgarban szerzett, helyesebben törökre fordított és a török nép szelleméhez alkalmazott Kudatku Biliket tekinteni,[21] mert a következőt olvassuk

[21] GRIGORIEV tehát határozottan téved, midőn azt állítja, (Kelet-Turkesztánról szóló már említett művének 346. lapján), hogy nem tudjuk, vajjon fordítottak-e az ujgurok khinai műveket nyelvökre.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

előszavában: «E könyv neve a nagy csodadolog, Csin tudósainak fejtegetéseivel van diszítve, Mácsin [22] tudományos férfiainak példáival van ékesítve». Hasonló van a könyv más helyein is kifejezve, így például a 219. lapon, a 23. verspárban, a hol ezt olvassuk:

Ez a Bokra Khan a maga idejében
Ezt az egészet (könyvet) a maga nyelvében szerezte,

és sajnálnunk kell, hogy más az iszlám előtt való korszakból származó ujgur irodalmi termékek, a milyen valószinüleg sok volt — mert Dsuveini külön ujgur könyveket említ [23] — nem maradtak meg korunkig. A Kudatku Bilikben kifejezett müveltség világára visszatérve meg nem állhatjuk, hogy meg ne jegyezzük, hogy, jóllehet a Szamanidák korszakának moszlim müveltsége félreismerhetetlen hatással volt is az ujgurok müveltségére, mégis török jellemvonásuk volt a döntő az ő társadalmi viszonyaikban, kormányuk ügyeiben, valamint világnézetökben. Minden lépten-nyomon azokra a példázatokra, azokra az erkölcsi mondásokra és azokra az életelvekre akadunk, a melyek még ma is egyaránt jellemzik a török nomádot és a török kormányférfiút. A szerzőnek a mindennapi életre, nevezetesen a családi életre vonatkozó tanácsaiban természetesen az igazi török, talán khinai eszmemenet is uralkodik, holott a vallás és kormányzás ügyeiben magától érthetőleg az iráni moszlim szellem lép elénk. Szóval azt tudjuk meg a Kudatku Bilik-ből, hogy az a müveltségi világ, a mely által az ujgurok az iszlám előtt való korszakban híresekké

[22] Csin és Mácsin nevén a moszlim szerzők Khinát értik általában.

[23] D' Ohsson Histoire des Mongols, I. 430—435.

lettek, bár szórványosan, azonban a török nemzetiség öltönyében még a XI. században is megmaradt, hogy ez a műveltségi világ oly módon támadt, mint például a mai özbégeké, vagyis a határos Khina és Irán műveltségével való érintkezés útján, és hogy végre ezt a műveltségi világot, miután az iszlám heves támadásai nyugat felől már megingatták, a mongolok betörésével járó nagy népmozgalom végképen romba döntötte.

2.

Mint az ujgurokról szóló értekezésünk folyamán már érintettük, a Thien-Santól éjszakra levő ujgur birodalomnak mint államnak hanyatlása a mongolok megjelenésével kezdődik, mikor a török nomád elemek részint éjszak felé az Altaj-hegységbe, részint délnyugat felé nevezetesen az Iszik-Köl és az Alai felé szorultak, holott a népesség letelepült, művelődő része egyfelől a mongol hatalom körének legtávolabbi vidékeire széledt el, másfelől azonban a tulajdonképen való Kelet-Turkesztánnak a Thien-Santól délre levő helységeiben telepedett le. Az egész éjszaki vidéken, a Komultól elkezdve Urumczin, Manaszon és Kir-Kara-Uszun át egész az Ala-Tau hegyláncáig tehát már csak egyes nomád csapatok viselték a XIV. században a török népelem képét, és a XVI. században már nyoma sem maradt, mert a törökség abban az időben már a Thien-San déli tövében levő városok, úgymint Turfan, Karasehr, Kucsa, Szairam, Akszu, Usturfan és Kasgar népességében olvadt fel, és a nomádok a kirgizeknek, helyesebben kara-kirgizeknek gyűjtőneve alatt már a XVII. században részint a Pamir keleti részén, részint a Kün-Lün éjszaknyugati elágazásain azaz Szarik-Köl tartományában kóboroltak.

Ilyen áramlatoknak természetesen a XIII. század előtt, sőt már sokkal előbb az arabok fellépténél kellett oda irányulniok, mert hogy a mai Kelet-Turkesztán városainak lakósai iráni benszülöttek, az nincsen a legcsekélyebb kétség alá sem vetve, minthogy nemcsak a déli városok nevéből, mint Abel Rémusat Khoten nevénél kimutatta, hanem az éjszaki városok nevéből is, például Kucsa, Turfan, Usturfan nevéből és a régibb földrajzi névsor más momentumaiból kiviláglik. Az iráni elem ott csak szórványosan ugyan, de már a hajdankorban képezte a letelepült népesség magvát és habár felteszszük, hogy Khoten, Jarkend és Kasgar erősen vegyült kasmiri és kabuli elemekkel, mégis bizonyos, hogy az irániak, a kiknek ott már a XI. században *tadsik*[24] volt a nevök, részint Signanból es Vakhanból, részint a szomszédos Ferghanából vándoroltak oda.

Ezekhez a tadsikokhoz, mint már említettük, igen korán csatlakoztak éjszakról való ujgur törökök is, kevert faj, melynek ma Argun a neve és a melyet mi tévesen törzsosztálynak tartottunk, holott pedig ezt a szót, melyet Baber az ő emlékirataiban gyakran említ, csak a most mondott értelemben szabad vennünk. Később, bizonyára csak a XVI. század után, megkezdődött az özbégek bevándorlása a szomszédos khokandi khánságból, a kiknek a keleti turkesztániakkal való összekeveredéséből a csalgurt-ok keletkeztek. E két keverékfaj említésével sem az ethnikus alakulatok sorának végére nem értünk, sem az ország mai ethnikus alkotó részeinek tüzetes meghatározását ezzel meg nem kisérthetjük, mivel a fajok szaporo-

[24] A Kudatku Bilikben a *tadsik* vagyis perzsa vagy iráni mint nemzeti külön elem mindig ellenébe van téve a *türk*nek vagyis töröknek.

dása a történeti eseményekhez képest egész az újkorig szakadatlanul tovább tartott. Éjszakkelet felől a mongolok, kalmükok, mandsuk, khinaiak és dunganok, dél és délnyugat felől pedig tadsikok, a pamiri fensíkról való árják, afghanok és kasmiriek voltak azok a fajok, melyek a népeknek szakadatlan hullámzását okozták, és ha ezenfölül még meggondoljuk, hogy Közép-Ázsiában mindenütt szabály szerint szoktak a nomádok letelepültekké válni: akkor bizonyára csakhamar kiderül, hogy itt a lehető legtarkább népkeverékkel van dolgunk, a mely, mint dr. Bellew[25] helyesen megjegyzi, csak annyiban mutatja a népi összesség képét, a mennyiben az indiaitól vagy más nagyobb és egynemű népelemektől különbözik. Tehát nemcsak a *Khui-Sza* és *Khui-Khui* név közt levő különbségből, a melyet a khinaiak tarandsik és dunganok közt tesznek, lehet az előbbieknek és általában a keleti turkesztaniaknak ujgur eredetére következtetni, a hogy Radloff tesz,[26] hanem a dolgok egész természetes menetéből világlik ki ez az ethnikus leszármaztatás. A Thien-Santól éjszakra a török elem kénytelen volt a mongolnak engedni, keleten azonban egész az újkorig fenmaradt a régi határterületen, mert a Komulban és a körülötte levő falvakban lakó törökök, a kiket Potanin (II, 10) említ, joggal nevezik magokat *jerlik*-nek vagyis *földiek*-nek, jóllehet a mongolok *khoton*-nak és a kirgizek *szárt*-nak hívják. Ha mindamellett a *typikus sajátságok* részletes leírásába akarnánk bocsátkozni, min-

[25] Report of a Mission to Yarkund in 1873, under Command of Sir Douglas Forsyth, C. C. B. S. K. C. B. Bengal Civil Service. With historical and geographical information regarding the Possessions of the Emir of Yarkund (Calcutta 1875,) 80. l.

[26] Ethnographische Uebersicht der Türkenstämme Sibiriens und der Mongolei (Leipzig 1883.) 19. l.

den előtt meg kellene jegyeznünk, hogy az éjszaki népesség közt a mongol typus különösen az arczban és a testalkatban erősebben kifejezett módon lép előtérbe, mint nyugaton és délen, a hol az árjákkal való keveredés gyakrabban fordult elő és behatóbb volt. Akszu, Kucsa és Turfan lakósa épen úgy tűnik fel széles feje, széles orra és kis szeme, közepes, de erős testalkata és ritka szakálla által, mint a jarkendi, khoteni és részben a kasgari is az árja fajnak ugyanannyi jellemző nyoma által. Erről az olvasó legjobban úgy győződhetik meg, ha a Forsyth előbb említett könyvének 106—110. és 118. lapján levő kitünő photographiákat, melyek khoteni, jarkendi, kasgari és akszui emberek typusait ábrázolják, egymással összehasonlítja, miközben az uralkodó jellemvonás azonnal szembe szökik. Ezzel megegyeznek személyes tapasztalataim is, ha azokra a nagyobbrészt keleti turkesztáni zarándoktársaimra gondolok, a kikkel Közép-Ázsiába utaztam és a kik közt az Akszuba, Turfánba és Kucsába valók ép úgy tüntek ki a mongol typus jellemző nyomai által, a mint a kasgariak és jarkendiek arczok és hajok színével, arczok kifejezésével és alakjokkal viszont árja ismertető jeleket árultak el. A megelőző megjegyzésünkkel egyezőleg nyilatkozik Potanin[27] is a *Komul*-ban lakó szártok arcza kifejezésére nézve, a kiken az orosz utazó a tatár typusnak erős nyomait fedezte fel és a kiket a kasgariak mellett a kaukazi (iráni?) faj szép példáinak tartanak.

Ha az előbb odavetett vonásokat összefoglalva a *különös keleti turkesztáni typus* leírásához akarnánk fogni, ez alatt csak az *erősebb kifejezést nyert mongol typust* kellene kiemelnünk, *a mely által a hat város lakósai a többi*

[27] Potanin, II, 12.

közép-ázsiaiaktól különböznek. E népi sajátság oka az elmult évezred történeti eseményeiben rejlik, mert holott az Oxus országai és a Jaxartes völgyének közepe, a hol összefüggő iráni ősnépesség lakott, tulajdonkép csak a Szamanidák korszaka óta fogadtak magokba nagyobb számú török-tatár és nem tisztán mongol elemet, úgy látszik, hogy a hat város országában az iraniak sohasem laktak valami különösen nagy számban, és minthogy ezekhez a történeti események folyamában részint erősen kifejezett typusu törökök, részint telivér mongolok csatlakoztak: egészen természetes, hogy az így támadt keverék is magán viseli az erősebben kifejezett mongol faj bélyegét. A természeti ismertető jelek különbsége, mint önkényt érthető, a mai keleti turkesztániak nemzeti felosztására nincsen befolyással. Közös politikus országnév nincs köztök használatban, hacsak a határozatlan *kasgarlik* (kasgari) vagy *altisehrlik* (hat-városi) nevet nem veszszük ilyennek, mert a keleti turkesztani csak arról a kerületről nevezi el magát, a melyben lakik, habár az *özbég* név ellen sem tiltakozik, mint személyesen tapasztaltam, sőt abban megtisztelő címet lát. Csak az *endidsanlik* (khokandi) *tadsik* (bokharai) és *nogai* (orosz alattvaló) nevüeket tekinti idegen nemzeteknek.

A mi a keleti turkesztániak *erkölcsi sajátságait* illeti, ezeket, mint egyebütt is előfordul, csakis ama műveltségi és politikai mozgalmak eredményének kell tekinteni, a melyeknek az az ország az ókortól fogva egész az újkorig akkora mértékben ki volt téve. Egészben véve egyenesebb és egyszerűbb modorú embernek lehet a keleti turkesztánit tartani, mint nyugaton lakó törzsrokonát és hitsorsosát; valamint arcza vonásaiban, úgy jellemében is a hamisítatlan török nemzeti jellemnek észrevehető nyomait óvta meg.

A kasgarit, jarkendit és khotenit kivéve, a kinek erkölcsi életére a khokandi és kasmiri tadsik elemeknek évszázadokon keresztül való odaözönlése káros hatással volt, a keleti turkesztaniak közt kevesebb csalfaságot vettem észre, mint Közép-Ázsia egyéb lakósainál, ámbár a miatt, hogy az idegen dzungár és khinai uralom hosszú és kemény nyomása alatt nyögtek, a kényuralom természetes következményeinek inkább ki voltak téve. Ez azonban bennök csak a félelemnek és bátortalanságnak nagyobb fokát hagyta hátra, sőt a személyes bátorság minden vonását vette el tőlük, mert nincs közép-ázsiai, sőt még tadsik sem, a ki oly gyáva volna, mint a hat város lakósa. Ebben rejlik a győzelmek oka, a melyek a rongyos khinai hadseregeket és a maroknyi khokandi kalandorokat oly gyakran uralomra juttatták. Ez az uralom egészen alkalmas volt arra, hogy még a legféktelenebb pusztai lakósokat is néhány évtizedig tartó letelepültség után békés polgárokká változtassa. Egyébiránt még megőrizte a keleti turkesztáni különösen az ország éjszaki részében a török nemzeti jellemnek nem egy fényes oldalát. Becsületes és vendégszerető, szeretettel teljes családja iránt és odaadó elüljárói iránt, továbbá törzsének legbuzgóbb földművelője lett, a mit százados letelepültségének köszönhetni; mert itt különösen ki kell emelnünk, hogy a föld művelésében és a házi ipar több ágában nemcsak az özbégek, kazaniak, nogaiak és baskirok fölé, hanem az azerbaidsaniak és oszmánok fölé is emelkednek.

Igaz, hogy a keleti turkesztaniak erkölcseinek e vázoltuk képe az idegen uralkodók buddhistikus vallásának hatása következtében a moszlim erkölcsiségnek nem egy fényes oldalát vesztette el, a miről később lesz szó, azonban e kivételes esetek csak a városok lakósaira vonatkoznak és

nem a földművesekre, a kik akhunjaik (papjaik) vezetése alatt ugyanazoknak az erényeknek hódolnak, a melyek az Oxus partján lakó özbéget és a kis-ázsiai oszmánt a derék, becsületes, békés és jóindulatú ember mintaképévé tették.

Lakása a földműves házának kifejezett jellemvonásait hordja magán és mint olyan sokkal hasonlóbb az afghanok, perzsák és oszmánok lakásához, mint az özbégéhez, a ki, a hol csak szerét ejtheti, fallal körülvett tanyáján a maga számára nemez sátort üt és inkább abban lakik, mint holmi dohos kamarában. A házak nagyobbára egyemeletes, igen kezdetleges alaku kőépületek, melyeknek ablakai a belső udvarra nyílnak, külső oldalok pedig mint mindenütt a moszlim keleten szabálytalanul épített meszeletlen falból áll. Az ablakok üvegtábláinak helyén olajba mártott papir van, a tető pedig terrasse-szerűen vastag, gerendákra hányt földrétegből áll és a jobbmódúaknál szellőztető készülékkel van ellátva, a mely olyanforma, mint a Perzsiában *badgir* (szélfogó) neve alatt ismeretes készülék. A lakások külsejének és belsejének összes benyomása tehát sokkal rosszabb, mint a közép-ázsiaiaké, mert a szegénység minden zúgból látszik ki és nagyon is gyakran emlékezteti az utazót arra a féktelen kényuraságra, a mely ott évszázadok óta dühöng és a jólétnek meg a kényelemnek minden nyilvánulatát megakadályozza.[28]

A *viseletben* a keleti turkesztani csak a színek és szövetek dolgában különbözik nyugati hitsorsosaitól és kiváltképen a sötétkék vásznat szereti felsőruhája készítésére használni, a mit a khinai ízlés befolyásának kell tekinteni. A föveg kerek, karimás sapkából áll, a mely hasonló a

[28] V. ö. KUROPATKIN, Kasgarija 27. l. és FORSYTH, Report of a Mission to Yarkund, 94. l.

magyar kerek süveghez, és a melyet az évszakok szerint hol gyapjuszövetekből, hol bárányborból készítenek; csak az iparosok és kereskedők, nevezetesen a városiak viselnek tarkaszínű turbánt, a fehér mousselin turbán pedig a mollák és hadsik jelvénye. Kivételt képeznek e tekintetben Komulnak és általában Kelet-Turkesztán észak-keleti részének török lakosai, a kik a mitrahoz hasonló, vörös vagy zöld posztóból készült és hátul lecsüngő bojttal díszített süveget viselnek. Az alsó és felső ruhák, úgy mint: *csapan*, a mi hálóköntösünkhöz hasonló igen hosszúujju ruha, *dsübbe*, az ismeretes kaftán alakú felső kabát, és *ton*, köpönyegféle, csak annyiban különböznek a Közép-Ázsiában viseltektől, hogy ezeken nincs meg a tarkaszínű atlasz szegély és egyéb díszítés; ellenben a lábbeli, úgymint: *ötük* (csizma) és *kepis* (felső czipő) gyakran van aranyos és ezüstös hímzésekkel díszítve. A nők viselete majdnem ugyanaz, a mi a férfiaké, csakhogy a püspöksüveghez hasonló magas süveget viselnek, a melynek neve *orabuk*, meg aztán fátyolt, *csambul*-t és *lecsek*-et vagyis mousselinből vagy gazeféle szövetből készült kendőt, a melyet idősebb asszonyoknál a *peredse*, a stambuli török nők feredséje pótol. Hajadonok (ejgecse) és menyecskék (csukan) a házon kívül lecsek-et hordanak; ezeknek általában világosabb színeket szabad választaniok mint az idősebb asszonyoknak. Ékszerekként szerepelnek a következők: *üzük*, gyűrű, *bet-üzük*, arczgyűrű azaz orrbavaló és *zirga*, helyesebben *iszirga*, fülbevaló. A hajviseletet illetőleg ugyanaz a divat uralkodik ott is, a mely a többi törököknél, t. i. a leányok hosszú, szalagokkal átfont hajfonadékot viselnek, a mely le van eresztve hátukra, az asszonyok pedig több kisebb hajfonadékot.

A miben a keleti turkesztaniak nyugoti hitsorsosaiktól és törzsrokonaiktól bizonyos tekintetben különböznek, az az

étel és *ital*; ebben vehető leginkább észre a szomszéd khinaiak szokásainak hatása. Első sorban ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a hat város országába való törökök sokkal több húst esznek mint a közép-ázsiai törökök, mert nem csak a városok lakosa, hanem a falusi ember is elfogyaszt annyi húst és halat mint az európai, a hogy a «Report of a Mission to Yarkund» szerzője (a 92. l.) helyesen megjegyzi. Nem törődve az iszlám szabta életrenddel, ott a tiltott állatok húsát is élvezik, a mint hogy a konyhaművészet egészben véve inkább a khinaihoz mint a közép-ázsiaihoz közeledik. A *mantui* és *zenbuszi* nevű húsételek, gőzben főtt és vagdalt hússal töltött tésztafélék,[29] bizonyos ragoutk, levesek és édes tészták egészen azonosak azokkal az ételekkel, a melyek az európai utazóktól leírt khinai menukben találhatók. Ugyanezt mondhatni a főzelékek és a szeszes italok készítéséről, a mely utóbbiak azonban inkább a városokban terjedtek el, mint a vidéken, a miről később a vallásról szóló szakaszban szó lesz.

A szokások képének többi vonásaiban csak kevés nyoma maradt a buddha khinai műveltségnek, minthogy az iszlám, jóllehet a szomszédos Khokanddal való közlekedés meg-megszakadt, mint életelv mindig fenn tudta magát tartani. A *házasság*ban, a melyben a kalim nincs akkora fontosságú, mint a nomád törökönél, körülbelül ugyanazok a szokások uralkodnak, a melyek Khokandban, és szigorú moszlim szabásuk által válnak ki. A frigyet vagy a szülők kötik még a jegyesek gyermekkorában, vagy magok a fiatalok személyes hajlandóságból, minthogy a nők elzártságát ott nem tartják meg oly szigorúan mint egyebütt;

[29] V. ö. Reise in Mittel-Asien című munkámat, (Lipcse, 1865.) 148. l.

ez utóbbi esetben is az ifjú szüleinek kell a leány kezét megkérniök. A moring nagyobbára ruhából és ékszerből áll, azaz teljes öltözékből a hozzátartozó orrba- és fülbevaló gyűrűkkel, szalagokkal stb. együtt, a melyet a vőlegény szülei kiséretében a menyasszony házába visz, a hol három napon át megvendégelik. Negyed nap a menyasszony részéről megfelelő módon viszonozzák ezeket az ajándékokat, mire ez a *toj-ata*-t azaz a lakodalom atyját vagy vezetőjét a jelenlevő ősz szakálluak közül kiválasztja, a ki a házasságkötés üzleti részét rendezi és ennek befejeztével a szülőknek egy csésze sós vizet nyujt, hogy egy darabka kenyér bemártásával, melyet aztán a jegyeseknek adnak át, a szövetséget szentesítsék. E közben kis versengés is támad, mert ha a fiatal ember atyjának sikerül a kenyeret előbb bemártani a sósvízbe és a menyasszony szájába dugni, akkor ezt szerencsés jelnek tekintik.[30] Ha aztán a molla a szokásos áldóigéket elmondotta, akkor bevonulhat házába a vőlegény menyasszonyával, a mi természetesen ünnepi pompával megy végbe és a minél, a hogy egyebütt is szokásos, a víg fiatalság kötéllel vagy más akadályokkal igyekszik az útat elzárni, hogy aztán az átbocsátásért ajándékot kapjon. Mielőtt a fiatal nő férje házába lép, ennek nőrokonai nemezdarabra vagy szőnyegre ültetik és énekszóval a szabad ég alatt égő tűz körül viszik; ez ősrégi szokás, a mely kevés változattal az özbégeknél is előfordul. Csak aztán lép a házba, a melyben a vele együtt érkezett nőrokonok több napig mellette maradnak és gazdag lakomákban részesülnek. A menyecske a *kelin* (menyasszony) czímét három hónapon át tartja meg; a terhesség beállta előtt *csakan* a neve és azután *dsuvan*, a mikor aztán az asszo-

[30] V. ö. Report of a Mission to Yarkund 86. l.

nyok szokásos öltözetét veszi fel; a mell mindkét oldalán négy-négy sáv van. Ezek a sávok vörösök vagy zöldek, míg a nő férje él, és feketék, miután az meghalt.[31]

A gyermek köldökzsinórját *születésekor* homlokáig érő hosszúságban elvágják, aztán dereka körül csavarják és naponkint zsírral megkenik, míg heted vagy nyolczad napra elszárad és leesik. Alkalmilag juhot is vágnak le, a melynek bőrét azon mód, a mint lehúzták, az anya testére teszik, hogy a gyógyulást előmozdítsák; ezt a szert keleten külső sebeken is alkalmazzák. Azonnal születése után egy darab czukrot tesznek a gyermek szájába és csak a nyolczadik napon veszik el anyjától. A negyvenedik napon nevet adnak neki, miután a molla a kelimei sehadet (a hitvallás szavai) nevű igéket a fülébe kiáltotta; ezt a szertartást ünnepiesen ülik meg; gyermekeikhez való gyengédségök rendkívüli és jellemző a következő az angol utazóktól közölt altató dal:

Jating balam!	Aludjál gyermekem!
Jating balam!	Aludjál gyermekem!
Khan boling balam!	Fejdelem légy, gyermekem!
Bej boling balam!	Herczeg légy, gyermekem!
Jurt egeszi boling balam!	Földbirtokos légy, gyermekem!

Ezt éneklik fiúnak; leánynak pedig azt kivánják, hogy fejdelem neje legyen és holdként ragyogjon.

A mi a keleti turkesztániak családi életében leginkább meglephet, az *a nők társadalmi állása*, a mennyiben a női nem ott sokkal nagyobb szabadságot élvez, mint egyebütt moszlim törökök közt. Mindenelőtt meglepő a nők túlnyomó száma, minthogy a bennszülöttek állítása szerint egy férfi lakosra két nő jut; ez a körülmény csak ama kiméletes bánásmódnak tulajdonítható, a melynek a női

[31] V. ö. Report of a Mission to Yarkund, 86. l.

nem a moszlim török világ e végső pontján örvend. A nő, habár lánykorában szüleinek parancsára megy is férjhez, később elválván férjétől saját választása szerint szokott újabb frigyre lépni, és minthogy független helyzetét a társadalomban könnyebben megóvhatja, azért gyakran találhatni nőket társas vállalatok élén. A gyakran előfordult politikai zavarokban voltak állítólag nők, a kik még egyes hadosztályokat is vezettek, és semmi sem bizonyítja inkább jellemök önállóságát, mint az utolsó khoteni harczok egy episodusa, mikor a nők, kiket a győztesek erőszakkal hatalmokba ejtettek, egy éjszaka valamennyien meggyilkolták urokat és ez által szülővárosuk sorsának egészen más fordulatot adtak.

Ha már most a keleti turkesztániak szokásai képének más sajátságaira akarnánk térni, egyebek között még azt is ki kellene emelnünk, hogy náluk a gyászt a fehér színnel jelölik, a mi khinai eredetre mutat; hogy etiquette-jökben, játékaikban és az érintkezés szabályaiban még nem egy sajátságot kölcsönöztek kontyos szomszédjaiktól, azonban egészben véve mind ama szokásoknak és erkölcsöknek hódolnak, a melyek a moszlim műveltség teljes képét alkotják. A mi az iszlámot illeti, a mely az Oxus partján levő vidékekről jutott oda, és mind a mongolok beütése előtt mind azután folytonosan nyugot felől táplálkozott és erősbödött, nem igen tagadhatni, hogy a Zerefsán mellett levő kohókból kikerült izzó rajongás a Thien-San völgyvidékén mindig elvesztette eredeti hevét és hogy a moszlimek ott sohasem gyönyörködtek ama szigorú elkülönzöttségben, a mely tadsikokat, özbégeket és afghanokat jellemez. Ily elfajulás elterjedésének útjában először is a khanságoktól való nagy távolság és a velök való érintkezésben olykor-olykor támadt megszakadás állott; továbbá a khinaiak,

dzungarok és mandsuk idegen buddhistikus uralma már azáltal is lehűtötte a vallási buzgalmat, hogy a mollák szigorú uralkodását lehetetlenné tette és hogy a hívők ennélfogva a mindennapi életre vonatkozó vallási törvényeket nem tartották meg oly szigorúan. Újabb utazók Kelet-Turkesztán városaiban feltünően laza erkölcsöket találtak a két nem érintkezésében; hallunk a szeszes italok gyakori és nyilvános élvezetéről és nemcsak a khinaiaktól hivatalukba iktatott moszlim kormányzók, hanem a nép fiai is sok esetben elfogadták a khinai viseletet, és mint mondják, különösen a khinai közigazgatás középpontjain sem a mecseteket nem látogatják valami nagyon, sem a kevés kollegiumba nem jár elegendő számú tanítvány, a miért is mindenkor sok Khokandból bevándorolt akhond kapott alkalmazást. Akszu, Kucsa, Turfan és némi tekintetben Kasgar is ez alól dicséretreméltó kivételt képez; általában a falusiak vallásuk parancsaihoz sokkal hívebbek maradtak mint az iparos és kereskedő. Csakugyan a népesség ez előbb említett része az, a mely az évenkint Arabiába zarándokló hívek legnagyobb számát teszi; egyszerű, becsületes emberek ezek, a kik a nélkül, hogy az útat ismernék és az idegen nyelveket értenék, sőt gyakran még a szükséges útravaló nélkül is vakmerően rohannak e kalandba, és a kiknek természetesen alig fele tér vissza hazájába a «hadsi» (zarándok) czímével díszítve.

A mi Kelet-Turkesztán *nyelvét* és *szellemi életét* illeti, abban történeti multjának nyomait tisztán és világosan megláthatjuk. Az a török nyelvjárás, a melyen a hat város lakósai beszélnek, igaz hogy Közép-Ázsia török nyelve, vagyis az özbég mellé sorakozik legközelebbről, azonban mind a nyelvtan, mind a szókincs sok olyan nyelvjárási sajátságot mutat fel, mely külön eredetét és későbbi önálló

kifejlődését minden kétségen kívül bizonyítja. Az ujgur nyelvjárásból, a mint a Kudatku-Bilikben ránk maradt, a mai nyelvben csak kevés momentum maradt ugyan meg, azonban alakjában még mindig feltünteti az alaktan e régi nyelvemlék némely nyomát. Ily nyom például a keményebb torokhangok használata ott, a hol Közép-Ázsiában jelenleg már lágy torokhangok fordulnak elő; továbbá a *mis* végű participium perfectum használata, a melylyel ma már Közép-Ázsiában nem élnek; és végre a szókincs jelleme, a melyben akárhány szóra akadunk, a mely az özbégben ismeretlen és tulajdonkép csak ujgur eredetből származtatható. Az idő, a melyben a régi ujgur nyelvjárás átalakulása végbe ment, körülbelül a XIII. és XV. század közt levő korszakra tehető, minthogy ugyanakkor az iszlám erősebb gyökeret vert és minthogy az által, hogy e korban szűntek meg az ujgur irásjelekkel élni és kezdték ezek helyett az arab betűket használni, az ujgur nyelv dialecticus sajátságainak lassankint el kellett tűnniök. Sajnos, hogy oly irodalmi emlékek tökéletes híjával vagyunk, a melyekkel az átalakulás e folyamának egyes szakaszait kimutathatnók, mert először is a meglevő török kéziratok, mint például a Tezkerei Bukra Khani, a melyből Shaw az ő nyelvtanában mutatványokat közölt, a perzsa eredetinek csak újabb korban készült fordításai, és másodszor, mivel a török nyelv használata tiszta vallási szempontból el volt ítélve és az irástudók mindenkor a perzsa nyelvvel éltek. Mindenesetre érdekes volna különösen a Kelet-Turkesztán északi vidékén virágzó népköltészetből mutatványokat gyűjteni, minthogy ezek nem egy értékes momentumot szolgáltathatnának a turkologia tanulmányának; azonban a mennyire személyes tapasztalásból meggyőződtem, mondhatom, hogy a kelet-turkesztáni és a közép-ázsiai egymást könnyen megértheti

és hogy mind a két töredék irodalmi nyelve manapság majdnem azonosnak nevezhető.

Végül ide iktatjuk a FORSYTH-tól[32] közölt adatokat, a melyek a népesség megoszlására vonatkoznak és a melyek szerint az 1.015,000-re becsült népességből

Khoten-re	120,800
Jarkend-re	224,000
Jenghi-Hiszar-ra	56,000
Kasgar-ra	112,000
Usturfan-ra	14,000
Akszu-ra	84,000
Kucsa-ra	42,000
Kurli-ra	14,000
Karasehr-re	56,000
Turfan-ra	126,000
Lob-ra	70,000
Maralbasi-ra	35,000
Szarik-Köl-re	17,000
A kirgizekre	2,000
Pakpulik-ra	14,000

esik, a kik összevéve 145,000 házból vagy családból állanak. Ezzel szemben más új forrás, tudniillik KUROPATKIN az ő Kasgaria-jában, a lakósok összességét 1.200,000-re teszi. E tüzetesen meg nem határozható szám nagy többsége a török néptörzshöz tartozik, holott az idegen nemzetiségeket khinaiak és dunganok, helyesebben *döngen*ek azaz *megtértek* vagyis olyan khinaiak, a kik már a mult századokban tértek az iszlámra, továbbá hinduk, tadsikok és afghanok képviselik.

[32] Report of a Mission to Yarkund 62. l.

A tulajdonképen való kelet-turkesztaniakhoz végre még a *tarandsik* tartoznak, kik az Ili völgyében laknak és kiknek neve szó szerint *földművelőt* jelent, vagyis oly foglalkozást, a melyre ama vidék harczias hódítói őket használták, különösen a dzungarok a XVII. század folyamán; mikor aztán a mult század közepén a khinaiak a hat várossal együtt az Ili vidékének birtokába is jutottak, elődeiket utánozva e földművelők számát nagyobbították, sőt idő jártával úgynevezett elitéltek telepévé változtatták, a hova a Thien-San-Nan-Lu-ból (Kelet-Turkesztánból) való politikai bűnösöket szállították. Ezzel azonban nincs annak lehetősége, sőt valószínűsége kizárva, hogy a letelepült és földművelessel foglalkozó törökség magva az ujguroktól származik, és ennélfogva a vidék legrégibb lakosságának tekinthető. A tulajdonképen való mag itt is valamint a Thien-Santól délre ujgur eredetű, azonban a hat városból való friss elemek gyakori oda özönlése következtében a tarandsik és a hegylánez déli lejtőjén lakó kelet-turkesztániak közt nyelvi és természeti tekintetben alig van valami különbség, legalább nem fedezhettem fel, mikor egy tarandsit akszui és turfani törökökkel összehasonlítottam. Radloff közlése szerint [33] a khinaiak 6000 tatár családot telepítettek le az Ili mindkét partján; ezeknek sorsa 1826-ig egészen tűrhető volt, mert mindegyik családnak tizenkét deszjetina nagyságú földet jelöltek ki, a mely után 32 khi (khinai mázsa) adót kellett fizetniök és pedig nyolcz—nyolcz khi buzát, árpát, rozsot és kölest.

Politikai felosztásukat illetőleg a tarandsik nyolcz kerületre és ezek mindegyike ismét két járásra oszolt; ez utóbbiak feje egy-egy *ming-bek* (ezernek feje), száz család

[33] Radloff, Ethnographische Uebersicht, 18. l.

élén pedig egy-egy *jüz-besi* (száznak feje), ötven család élén egy-egy *ellig-besi* (ötvennek ura) és minden tíz család élén *on-besi* (tíznek ura) állott. 1826-ig e földművelők sorsa tűrhető volt, de alá volt vetve ez örökös háborúkkal sujtott vidékek változó szerencséjének, nevezetesen pedig a kelet-turkesztáni időszaki forradalmaknak, és így az utolsó időben nevezetes változások mentek végbe. Kivált amaz elkeseredett háborúktól kellett a tarandsiknak sokat szenvedniök, a melyeket a dunganok ellen viseltek. Mikor az oroszok Kulcsa-t elfoglalták, a tarandsik száma állítólag még 40,000 lélekre ment, de mikor ezt a várost és járást ismét a khinaiaknak engedték át, többségök inkább orosz alattvaló akart maradni és az Ili vidékének azon részén telepedett le, a mely Oroszországnak jutott.[34]

[34] N. N. Pantusov orosz utazó megigérte, hogy a tarandsikat kimerítően leírja; hogy e leirása megjelent-e már vagy nem, azt nem tudom.

V.

ÖZBEGEK.

Az özbeg név politikai, vagy — a mint veszszük — socialis, de semmiesetre sem ethnikai jelentésű. Közép-Ázsia, illetőleg a három khánság török eleme a XVI. század elején vette föl e nevet, mikor Sejbáni Mehemmed khán,[1] a híres Abulkhair khán egyik unokája, a Jaxartes alsó folyása mellől egy török sereggel fölkerekedett, hogy a Timuridák uralmának a bukáshoz már közel álló épületét halomra rontsa. Sejbáni hadseregének legnagyobb contingensét ugyanis olyan törökök szolgáltatták, a kik az Aral tó és Jajk között barangoltak és az arany horda kötelékéhez tartoztak, a kiknél tudva levőleg az «özbeg» név már nagyon régóta tiszteletben állott s az «iszlám szerint művelt» fogalom kifejezője volt; vagyis olyan törökök, a kik eredetök szerint részint kazak-kirgizek és kara-kalpakok

[1] Az Oxus melléki tartományok ezen utolsó hódítójára vonatkozólag l. az én «Bokhara története» című munkám II. kötetének 39—65. lapjait; továbbá: Howorth, History of the Mongols, II. 691—713. E hódító életére vonatkozó önálló keleti művek: *a) Sejbaniada*, kiadta Berezin (Kazan, 1843.), *b)* az általam épen most kiadott és németre fordított «*Sejbaniname*» című hősköltemény.

voltak, részint az arany horda tarka nomádelemeinek más töredékeihez tartoztak. Az özbeg név eredete azonnal világossá lesz előttünk, ha megemlítjük, hogy Özbeg khán — a ki az 1340. évig uralkodott az arany horda fölött — az iszlám iránt való különös buzgalma által tünt ki s hogy ő volt az, a ki — hogy ABULGHAZI kifejezésével éljek — «összes alattvalóit rávette az iszlám fölvételére s ennek következtében Dsüdsi népe, vagyis az arany horda törökjei, az Özbeg nevet vették föl».[2] ABULGHAZI-nak ezen szavaival más tudósítások is megegyeznek, így pl. SEREF-EDDIN JEZDI, Timur életírója, a kipcsak népet özbegnek[3] említi; de mi azt hiszszük, hogy a térítés eredménye nem volt nagyon általános, mert azon vidéken a XIV. században bizonyosan volt sok nomád törzs, mely Ghajasz-Eddin Özbeg (vagyis: Ö., a hit megmentője, a mint magát nevezte) térítési buzgalmának ellentállt és nem tért át az iszlámra. Azok tehát, a kik az Özbeg által terjesztett vallást fölvették, *özbegek*nek nevezték magokat, épen úgy, mint a muszulmánok *mohammedán*-oknak nevezik magokat s épen úgy, mint Csagataj, Nogaj, Szeldsuk és Oszmán követői fölvették a csagataj, nogaj, szeldsuk és oszmanli nevet. Egy szóval özbegek alatt a XIV. és XV. században a mohammedán vallású törököket értették, a régi saman hithez ragaszkodó törököktől való megkülönböztetés kedveért, vagyis az olyan embereket, a kik az új vallással egyszersmind a mohammedán erkölcsiséget is átvéve a türkliktől (törökség, erkölcsi durvaság) elfordultak és a mohammedán-ázsiai civilisa-

[2] V. ö. ABULGHAZI, edit. Desmaisons, 175. l.

[3] V. ö. Petit de la Croix fordítását, III. 34. HOWORTHnak (History of the Mongols, II. k.) tehát igaza van, ha visszautasítja GRIGORIEV azon föltevését, hogy az özbeg név legelőször a XV. század második felében fordul elő.

tionak Özbeg khán által egyengetett útjára léptek. Ilyen jelentése volt az Özbeg névnek az arany hordánál s mint ilyen eljutott Közép-Ázsiába is, a hol természetesen elvesztette ezen culturalis értékét és mint a Volga és Jajk mellett lakó törzs-testvérek és hitbeli társak gyűjtő neve használtatott, épen úgy, mint a nogaj név, a melylyel Közép-Ázsiában és Törökországban mindazon törököket jelölik, a kik Oroszország alattvalói. A mi végre az özbeg szót illeti, megjegyezzük, hogy az *öz*[4] (valódi, tiszta, kitünő) és *beg* (fejedelem, főnök) szókból van összetéve s így jelentése: egy valódi fejedelem. Továbbá ezen Özbeg, mint török szó, sokkal régibb keletű, mint eddigelé hitték; mert a magyarok közt, Európában való megjelenésök idejében, használatban volt s később még a XI. és XII. században is előfordul mint nemzetség- és személynév, a mint az illető okmányokból kitűnik.[5]

Miután már az özbeg névvel és jelentésével némileg tisztában vagyunk, először azt fogjuk kutatni, hogy mely török elemekből, vagy nemzetségekből állottak azon özbegek, a kik Sejbáni vezetése alatt, a XV. század vége felé, az Aral éjszaki részéről és a Jaxartes alsó folyása mellől fölkerekedtek és Transoxania meghódítására indultak. Erre vonatkozólag ugyan nincsenek teljesen positiv adataink, de mégis van bizonyos kiinduló pont úgy a Berezin által

[4] Az *öz* szószerint: veleje, belseje, legjava valaminek. Innen e török közmondás: «Az olszun, öz olszun», legyen kevés, de *jó* legyen. Épen ilyen összetétel az *Özkend* (a kitünő falu) helynév is.

[5] L. Jerney: Thesauri Linguae Hungaricae, 100. l., mely szerint László királynak egy, 1092. kelt decretumában előfordul az *Wzbeg*. II. Gézának 1150. kelt levelében egy *Izbeg* nevű nemesről s 1401-ben *Izbeg* helyről van említés. Még ma is van Nyitramegyében Üzbeg nevű helység.

kiadott és orosz fordítással ellátott «Sejbaniadá»-ban, mint a föntebb már említett eposban, a «Sejbani-name»-ban. Az előbbi munka LIX. lapján azon hősöket találjuk megemlítve, a kik az első harczban kitüntették magokat; ezek a következők: Sejkh Murid a *Madsar*[6] nemzetségből, Ali Merdan az *Ujsun* nemzetségből, Mamis a *Tatar* nemzetségből, Minkai az *Ujgur* nemzetségből, Miszri Ali a *Kungrat* nemzetségből, Bek-Ata a *Szalur-Kazak*[7] nemzetségből, stb.; míg más helyeken a *Dürmen, Jamalik, Otadsi, Kiat* és *Najman* nemzetségek mint olyanok vannak fölemlítve, a melyek Sejbani Mehemmed khánhoz csatlakoztak s a közös özbeg név alatt a khánságok meghódításában részt vettek. A mi pedig Sejbani segédcsapatainak geographiai elterjedését illeti, azt tapasztaljuk, hogy az egyik a pusztaság éjszaki részéről, másik Khataiból, vagyis khinai területről, másik ismét Csimbaj-ból, vagyis az Oxus-deltától (hol ma a kara-kalpakok laknak) jött s e szerint a törökség lakta terület legkülönbözőbb részeiből való emberek voltak vezérlete alatt. — A második forrást, nevezetesen a Sejbani-name-t véve szemügyre, az 54. énekben,[8] ott, a hol Sejbaninak, Ferghana éjszaki részén, a mongolok ellen viselt hadjáratáról van szó, a *Szihiut (?), Kijat, Kungrat, Borkut, Mankit, Najman, Dürmen, Usun, Kuscsu, Dselair, Karlik, Szolduz, Nöküz, Tatar* nemzetség-neveket találjuk, melyek ma kirgizek, kara-kalpakok, turkománok és özbegek közt fordulnak elő, tehát különböző eredetre utalnak; s minthogy ezek mellett még egy specialis *kazak-ili*-ről

[6] Nevezetes, hogy itt *Madsar*, a magyaroknak törökös neve, nemzetség-név gyanánt szerepel.

[7] Azon megjegyzéssel, hogy: a távoli Turkesztánból.

[8] A bécsi császári könyvtár kéziratáról vett másolatomnak 272. lapján.

(azaz: kirgiz nép) is van említés, ez alatt csak a szabad, semmi felsőbbségnek nem hódoló pusztai lakókat kell értenünk, olyan forma népet, a milyen a perzsák *szergerde*-je,[9] vagy az oszmánok *basi-bozuk*-ja.[10] Mindebből tehát azt látjuk, hogy azon török elemek, melyek Sejbánival a déli tartományok ellen nyomultak, Transoxania éjszaki és keleti részén elterülő nomádvilágnak legkülönbözőbb törzseiből voltak szedve s az *özbeg* gyűjtőnevet azért vették föl, mert a vezérlő elem a politikai és társadalmi özbeg nevet viselte.

Tehát ezen özbegek és összes párthíveik voltak azok, a kik a XVI. század elején az Oxus melléki tartományokban letelepedtek s ezeknek az ott már megtelepülve élő törökökkel való vegyüléséből állottak elő Közép-Ázsia mai özbegjei. Hogy a Közép-Ázsiában részint egészen részint félig megtelepült törökök a nagy török-tatár népnek mely töredékéhez tartoztak, nagyon nehéz volna meghatározni, annyi azonban kétségtelen, hogy ott emlékezetet meghaladó idők óta laktak. A közép-ázsiai városok őslakói mindenesetre iráni eredetűek, a mint ez a legrégibb városok nomenclaturájából látható; de épen olyan bizonyos az is, hogy jóval a történelmi korszak előtt egyes török törzsek felhagytak a vándorélettel s az iráni lakosság között letelepedtek, a mint ez szintén kitűnik egyes, már az ó-korban ismeretes helynek török hangzású és jelentésű nevéből, a milyen például *Bejkend* (a bej városa), *Talasz*[11] (rablás),

[9] *Szer-gerde* a szer-gerdide (felfordult fejű, azaz: fejetlen) alakból.

[10] Épen így jelent a tör. *basi-bozuk* olyan hadosztályt, melynek *feje puszta*, *üres*, azaz fej, vagy fő nélkül való.

[11] *Talasz* jelentése kara-kirgiz nyelven: rablás, a *tala*, rabolni, igéből.

Csacs[12] (haj) stb. Ez alatt természetesen csak gyér és kisebb mérvű letelepedéseket kell érteni; s mivel a költözködés éjszakkeletről délnyugoti irányban történt, minden valószínűség a mellett szól, hogy először a Jaxartes alsó és középső folyását s csak azután az Oxus jobb partját[13] keresték föl a török beköltözködők. Ezen fontos ethnologiai viszonynak legelső históriai tanúságát az araboknál találjuk, a kik harczaik alkalmával mindjárt az Oxus jobb partján törökökre bukkantak, a megtelepült lakosságnak tulajdonképen való nemzetiségéről azonban elfelejtettek értesíteni bennünket. Úgy látszik, hogy ez utóbbiaknak a Szamanidák alatt túlnyomólag iráni jellemük volt, a mit azonban Kur khán hódításainak erre következő korszakában s még inkább a Kharezmidák uralma idejében nem lehet állítani; mert úgy az előbbi, mint ez utóbbiak leginkább török seregeken építették föl hatalmukat, valószínű tehát, hogy ezeknek soraiból — az állandó életmód kényelmeitől csábíttatva — nagyon sokan letelepedtek. A török népelem első nagyobb és jelentékenyebb hatását mindamellett csak a mongolok betörése alatt és után érezte a középázsiai művelt világ. Azon időben, névszerint a Csagatajidák uralkodása alatt, úgy szólván a haláldöfést kapta a leginkább földmívelésből, iparból és kereskedésből élő iráni lakosság; a törökség mindenütt fölülkerekedett s mikor Timur, a XIV. század második felében, föllépett az utolsó Csagatajidák ellen, ez az akkor már Transoxaniában uralkodó törökségnek harcza volt a mongolok hatalma ellen s ez időben

[12] *Csacs* jelentése: haj. Sőt még Khokandban is vannak török nevű régi városok, pl. *Akhsi*, fehéres (ak, fehér).

[13] Úgy látszik, hogy a régi Kharezmnek volt legkésőbben török lakossága, mert a török nevű városok újabb keletűek.

már nemcsak a Jaxartes, Zerefsán és Oxus mellett, hanem a délen fekvő Kes vidékén is a török lakosság volt túlnyomó számú.

A mindenünnen összesereglett török elem a Csagataj nevet vette föl, mint politikai jelentőségű és tiszteleti czímet s még ma is van az özbegek közt egy nemzetség, mely Csagatajnak nevezi magát s melynek tekintélye még mindig olyan nagy, hogy új fejedelem trónra lépése alkalmával ezen törzsnek ak-szakal-jai emelik föl fehér nemezen az újonnan választott fejedelmet. A Csagataj, mint politikai név, a mongolok uralma alatt épen olyan jelentésű volt, mint az Özbeg a Sejbánidák korában, s *Csagataj* alatt azon időben már a törökséget és Közép-Ázsia kiművelt török nyelvét értették, mely utóbbi az Oxus bal partján is messze elterjedett s Timur egyik unokájának uralkodása idejében megtörtént, hogy Heratban, Khoraszan akkori fővárosában, egy szép szellemű török író, Mir Ali Sir Nevai,[14] szellemi harczot mert indítani az ott virágzó perzsa cultura ellen.

Nem lehet tehát üres speculatio eredményének tartani azon föltevésünket, hogy az özbegek, Közép-Ázsiában való megjelenésök idejében, már mindenütt erősen képviselt török lakosságot találtak, olyan törököket, a kik — mint magok az özbegek is — a legkülönbözőbb nemzetségekhez tartoz-

[14] Mir Ali Sir *Nevai*, Husszejn Mirza Bajkara szultán vezére, a közép-ázsiai törököknek nemcsak legtermékenyebb, hanem legnagyobb költője is. Az ő műveltsége mohammedán-iráni eredetű s költészetén sokszor észrevehető mesterének, Mevlana Abdurrahman Dsami-nak hatása. De nagyon ki volt benne fejlődve a török nemzeti érzés, minélfogva arra törekedett, hogy a török nyelv és szellem előnyeit a perzsával szemben érvényre emelje, a mit sem előtte, sem utána egy török költő sem próbált meg.

tak, mert, a mint tudjuk, a Köreken, Bajkara, Kipcsak, Dürmen, Najman stb. törzsektől származtak s a kik természetesen úgy az árja benszülöttekkel való vegyülés, mint az életmód megváltoztatása következtében jelentékeny ethnikai amalgamisationak voltak kitéve. Physikai jellegök tekintetében tehát különböztek a török és mongol népelemekből álló özbegektől s mivel ezen felül Khoraszan és Transoxania iráni műveltségének századokon át tartó hatása következtében az éjszakról betörő nyers és durva törzstestvéreiket szellemi tekintetben nagyon felülmúlták, egészen természetesnek látszik, hogy Sejbáni embereit meztelen barbaroknak híresztelték és az akkori cultura vad pusztítóinak tekintették.[15] De ez természetesen csak addig tartott, a míg Sejbáni, mint a Timuridák legyőzője, megalapította hatalmát Közép-Ázsiában; mert a mily mértékben kedvezett a szerencse fegyvereinek, olyan mértékben nőtt követőinek száma is a törökök közt; az a választó fal, a mit még Baber-nél is találunk, a három nemzetiség, t. i. *mogol* (mongol), *török* (a khánságokban lakó törökök) és *özbeg* (a Jaxartestől éjszakra tanyázó törökök) között, lassankint eltűnt s ez utóbbi nevet — mely eleinte egy politikai párt elnevezése vala — Sejbáninak mindinkább szaporodó hívei fölvették ethnikai nevök gyanánt. Így látjuk pl., hogy egy khivai töröknek, a költő Mehemmed Szalih herczegnek — a ki Sejbánihoz csatlakozott — szemére hányták, hogy özbeggé lett; és a mit Mehemmed Szalih tett, úgy látszik, hogy rajta kívül még sokan megtették.[16] E név elfogadása

[15] A török Baber és a perzsa Mirkhond egyformán rajzolják le azon barbarságot, melylyel az özbegek a szamarkandi művészet oly sok emlékeit elpusztították.

[16] Csak ilyen értelemben lehet felfogni Kharoskhin azon értesítését, hogy a kirgizek, kara-kirgizek és a szártok is özbe-

tehát Transoxania töröksége részéről csak lassankint történt meg s a XVI. századtól egész mai napig a három khánságnak csak azon törökjeinél volt ethnikai jelentőségű, a kik — tadsik, szárt és kirgiz vérrel kevésbbé vegyülve — tudatában voltak annak, hogy a többi elemek fölött uralkodói szerepet visznek. Legtisztább özbegek vannak tehát Khivában, Majmenében és Sehri-Szebz-ben, míg a bokharai s még inkább a khokandi özbegek távolról sem ilyen tiszta vérűek. Bokharában az özbeg népelem nem annyira a khánság éjszaki, mint inkább déli részén s általában inkább a falvakban, mintsem városokban van képviselve. Az Oxus bal partjára tulajdonképen az Astarkhánidák idejében kerültek az özbegek, de az afghánokkal folytatott örökös háborúskodás következtében nagyon leapadt a számok.

Azt hiszszük, hogy a most elmondottakban eléggé megvilágosítottuk az özbegek ethnologiai viszonyát s fölvételünk helyességének legelső bizonyítékául azon nagy eltérés szolgál, a melyet e nép *fő- és alosztályai*-nál tapasztalunk. Burnes [17] az özbegeknek 32 nemzetségét hallotta említtetni s nekem is ennyit mondottak a legkülönbözőbb vidékeken tett kérdezősködésemre.[18] Khanikoff egy keleti forrás alapján 9 fő- és temérdek sok alosztályt említ; [19] míg Kharoskhin [20] 92 törzset hoz föl, de tévesen, mert ő az

geknek nevezik magukat, a mennyiben itt az özbeg névnek nem ethnikai, hanem politikai, vagy socialis jelentés tulajdoníttatott.

[17] Lásd: Travels into Bokhara, II. k. 266. l.

[18] Lásd: «Közép-ázsiai Utazás»-om 314. lapját, hol a harminczkét törzs neve föl van sorolva.

[19] Opiszanie bukharszkago Khansztva, 58. l.

[20] Szbornik Sztatei Kazajuscsikhszja do turkesztanszkago kraja (St.-Petersburg, 1876), 510. l. Kharoskhin, a ki egyébiránt Közép-Ázsia ethnographiájában eléggé jártas író, még tovább is megy, mert az özbeg nevet az egész Közép-Ázsia lakóira kiterjeszti.

özbeg gyűjtönévvel jelöli a nogajiakat, kirgizeket, turkománokat is. Már egyedül az adatok különbözősége is elég arra, hogy meggyőzzön bennünket azon nehézségről, melylyel az özbegek clani viszonyának pontos meghatározása össze van kötve; *mert itt a törökségnek minden töredékénél előforduló törzs- és nemzetség-név képviselve van* s mert általában a genetikai viszony könnyen változó természeténél fogva reménytelen fáradság volna a törökség ethnologiájának e homályos pontját felderíteni igyekezni. Tehát e homályos pontot egészen mellőzve s a történelmi alapra támaszkodó tények után ítélve e népnek csak azon töredékét tekintjük valódi özbegeknek, a kik Sejbáni föllépése óta az utolsó három század alatt, mint özbegek a bokharai és khivai khánságban s Belkhben történeti szerepet játszottak s mint ilyenek ezen eredetileg politikai jelentőségű nevet még ma is viselik ethnikai név gyanánt. E szempontból tulajdonképen való özbegeknek tekinthetjük Khiva, Bokhara s az Oxus bal partjának részint egészen, részint félig megtelepült török lakosságát, a melynek geographiai elterjedéséről a következőket említhetjük. Khiva lakossága az Oxus bal partján — a turkománok és a városokban lakó szártok kivételével — általában özbeg. Bokharában a Zerefsán mindkét partján, valamint a déli és nyugoti kerületekben is, özbegekből áll a túlnyomólag földmíveléssel foglalkozó lakosság. Hasonlót mondhatunk a Bokharához tartozó Sehri-Szebz-ről, valamint az afghán felsőbbség alatt álló özbegekről is, a kik Kunduz, Khulm, Akcse, Siborgan, Andkhuj és Mejmene városokban laknak. Itt és ott egyes törzsek nagyobb, mások pedig kisebb számban vannak képviselve, pl. a *Kungrat, Ujgur, Kipcsak, Nöküz, Acsmajli* stb. törzsek legszámosabbak Khivában, a *Kenegöz* Sehri-Szebz-ben, a *Ming* Mejmenében, s a *Najman*

Karsiban; ez azonban nem zárja ki azon lehetőséget, hogy e törzsek egyes ágai vagy családjai a legkülönbözőbb helyeken is elő ne forduljanak. De ily esetben a közös törzs kötelékének távolról sincs az a jelentősége, a mi pl. a turkománoknál és kirgizeknél; mert azt tapasztaltam, hogy a khivai Kungrat-özbeg és a Jaxartes középső folyásánál lakó Kungrat-özbeg nagyon közönyös a közelebbi rokonság irányában.

Ezen egyébiránt nem kell csodálkoznunk. Az éghajlat, a talaj-viszonyok, a szokások különbsége és főleg az özbegekbe átment tadsik, szárt, perzsa és afghán vérnek menynyisége különböző typicus sajátságok bélyegét nyomta az özbegekre, minél fogva csaknem lehetetlen, hogy specialis *özbeg typus*-ról beszéljünk. Ha az özbegek leírását Khiván kezdjük, azonnal észre veszszük, hogy az Oxus alsó folyásánál lakó özbeg különbözik némileg a Zerefsán mellett és az Oxus bal oldalán élő törzstestvérétől. Közép termetű, de magasabb, mint a kirgiz s teltebb, zömökebb a turkománnál, csakhogy nem olyan magas és erős testalkatú, mint a karakalpak. A khivai özbeg feje ovalis alakú, szemei hosszúkás metszetűek, orra legtöbbször vastag, szája nagy, álla gömbölyű, pofacsontjai nem nagyon kiállók s bőre színe sokkal fehérebb, mint a tadsikoké; haja és szőre sűrűbb növésű, mint a turkománé s ebben a barna szín a túlnyomó. Ellenben a bokharai özbeg már prægnans nyomait viseli az árja benszülöttekkel történt gyakori és intensiv vérvegyülésnek, mert ennél a bőr és szőrzet színe sokkal gyakrabban fekete, mint a khivaiaknál; míg a khokandi özbegek már alig különböznek az ott lakó szártoktól. A legújabb ethnographiai kutatás szerint[21] az özbeg «közép

[21] Újfalvy, Le Kouhistan, le Ferghana et Kouldja, 62. lap.

termetű, sovány, vagy kivételesen nagyon kövér, bőre síma, melynek sárga alapszíne nagyon megbarnult, haja fekete, vörös és csak ritkán gesztenyeszínű,[22] szakálla gyér és fekete, néha szürke is, orra rövid és egyenes, ajkai vastagok és kifelé fordultak, fogai fehérek és hibátlanok, homloka egyenes és boltozott, az orr és az arcz közötti vágás nem nagyon mély, szemöldökei ívhajlásúak, de nem sűrűek, szája nagy, álla tömör, pofacsontjai kiállók, az egész arcz inkább szögletes, fülei nagyok és szétállók, kezei és lábai kicsinyek s testalkata általában inkább gyönge, mint erős». Ez az özbegek leírása a szaktudomány szempontjából, de hogy mennyire engedhető meg ennek általánosítása, az még nyilt kérdés, én legalább, a közép-ázsiai özbegek typusának különbségét tekintve, ilyen általánosítást nem fogadhatok el föltétlenül.[23]

Életmódjukat tekintve az özbegek részint letelepültek, részint félnomádok. Az előbbiek — a kik leginkább a khánságokban találhatók — csaknem kizárólag földmíveléssel foglalkoznak s csak rendkívül ritkán kereskedéssel vagy iparral. Ezen osztály különösen nagy számban a Zerefsán és Kaska folyó mentében s főleg az Oxus balpartján Khivában lakik, hol az özbeg a mezei munkásnak valódi mintaképe.

[22] Én magam Khivában és az Oxus balpartján az ellenkezőt tapasztaltam.

[23] Hogy az özbegek külső megjelenése mily különböző benyomást tesz az utazókra, legjobban kitűnik a következő leírásból (Hugo Stumm, Der Russische Feldzug nach Chiva [Berlin, 1875] 294. lap), a mely szerint az özbegek nagyobb testalkatúak, mint a kirgizek, és szőrzetük is nagyon sűrű növésű. Továbbá arczok színe inkább barna, mintsem sárga, szemeik hosszú metszetűek, testök izmos és szép növésű, sőt egészben véve a tadsikokhoz hasonlítanak.

A talaj öntözésének ügyes mesterségét alaposan eltanulta a már egészen kipusztult iráni benszülöttektől s e foglalkozást szeretettel és nagy buzgalommal űzi. Ámbár munkájában perzsa rabszolgák segítik, mégis legtöbb esetben saját maga míveli a földjét s a ki látja ezen egyszerű és becsületes mezei embert a primitiv szerkezetű eke után ballagni, csak nehezen tudja elhitetni magával, hogy ez tulajdonképen Közép-Ázsia meghódítója és uralkodója. Pedig csakugyan az egész a mai napig; mert ez az eke után ballagó özbeg szükség esetén a ló hátán terem s a harczmezőn is kitünteti magát. Az aristokratia — czíme szerint «hivatalnok-aristokratia», mely a *szpahi*[24] nevet viseli — a khán seregéhez csatolandó katonaságot *(nöker)* tulajdonképen ezen falusi özbegek soraiból állitja ki, kik a katonai szolgálatot a nekik mívelésre átadott földnek haszonbére fejében tartoznak teljesíteni s a kik a századok óta folytatott letelepült életmód daczára előbbi nomád életöknek oly sok fény- és árnyoldalait mindeddig meg tudták őrízni. Tehát az özbeg a tulajdonképen való *natio militans* Khivában, Bokharában s az Oxus bal partján, mely utóbbi helyen a sokkal harcziasabb afghánok nagyon meggyöngítették ugyan, de egészen megtörni nem voltak képesek.

A kereskedésre[25] alkalmatlan levén s az ipar iránt sem nagy hajlamot mutatván, még most is sokkal jobban szeret az özbeg a szabad természetben, külön szállásokon tanyázni, úgy hogy a magas fallal körülvett udvaron szellő-

[24] Szpahi szószerint: hadi ember, harczos, a *szipah* (sereg, hadsereg) szóból. Ebből szarmazik az angol seapoy.

[25] A kereskedő neve Közép-Ázsiában: *szaudakar*, melynek tulajdonképen való értelme: szenvedélytől, vagy melancholiától meglepett, s azt jelenti: a ki szüntelenül bolyong, a mely elnevezés az eredetileg házaló kereskedőnek vándoréletére vonatkozik.

járta nemez-sátort üt fel s ezt még télen is többre becsüli a szilárd épületnél *(tim)*. Természetesen legjobban ínyére lenne a nomád élet a maga korlátlan szabadságával, csakhogy hiányzik az ehhez szükséges nagy térség s azonkívül az ilyen élet folytatásában gátolja társadalmi állása is. Az egészen nomád özbegek száma tehát nagyon csekély. Nehány száz sátorra való ember barangol közülök Khodsend és Dsizzak között, más rész pedig Karsi és Kerki közt, de a nomád özbegek legnagyobb számban az Oxus bal partján, a mai afghán Turkesztán területén találhatók. A félnomádok száma már jelentékenyebb; mert az ilyen életmód folytatása minden özbegnél előfordul s minden özbeg kész arra, hogy nyáron át a szabadban lakjék nyájaival, ha elegendő legelőhely áll rendelkezésére s ha aratás vagy más mezei munka nem tartóztatja vissza; egy szóval azon mondás: hogy a khánságokban csak tanyáznak, sokkal jobban alkalmazható reájok, mint az európai törökökre. Mindenesetre kétségen kívül áll, hogy ez az állapot, a legújabb időben beállott politikai változásokat tekintve, nem tarthat sokáig, s hogy az özbegek, a kik az orosz hódítások következtében immár elveszítették hatalmi állásukat és társadalmi befolyásukat, békeszerető alattvalókká lesznek s végre, mint a kazáni és asztrakháni tatárok, földmívelésre vagy más békés foglalkozásra adják magokat.

E fölvétel mellett legékesebben szól az *özbegek jelleme*, melynek alapvonásai — a politikai események különbözősége és azon ethnikai alkatrészek daczára, melyekből alakultak az özbegek — mindenütt meglehetősen egyformák. E népnek erkölcsi fényoldalaihoz tartozik minden előtt az igazlelkűség, férfiasság és komolyság, a mely valódi török erények legjobban ott tűnnek szemünkbe, hol e nép

az árják közvetlen szomszédságában él s a hol mind a kettőnek sorsa legszorosabban össze van kötve a hasonló politikai és socialis föltételek következtében. A gyakran komorságig hallgatag és nehézkes özbeg úgy tűnik fel tadsik és szárt szomszédja mellett, mint a már előrehaladott korban levő férfi a könnyelmű s víg életű ifjú mellett. Az ő szemében épen oly lealázó és szégyenletes a gyors testmozgás, a futás és ugrálás, mint a hogy a tagoknak szerfölött nehézkes mozdulata, az örökké komoly arczvonás és a szoborához hasonló tekintet az ő felfogása szerint az illendőség és méltóság tulajdonságaihoz tartozik. A test nehézkességével tökéletes összhangban van a szellemi nehézkesség is; több percz múlik el, míg a lassan kigondolt szót kiereszti száján s míg az özbeg kimond egy szót, addig a szárt vagy tadsik több mondatot elhadar. Nagyon természetes tehát, ha az özbeget emezek mindig rászedik s ha ő az árja fajnak ezen képviselőit lenézi. A tadsik szavának és a kigyó bőrének simasága az özbegre nézve azonos fogalmak s ő mind a kettőtől egyformán fél. E földi életben való tökéletességnek ideálja ő előtte a rettenthetetlen harczos, a bátor és hű férfi, a ki őszintén beszél és őszintén cselekszik, de a tadsik és szárt — úgy véli, — akár *kaszib* (mesterember), akár *szaudakar* (kereskedő) legyen, természeténél fogva mélyen alatta áll ez idealis képnek. Sőt a papságot is csak az isten által ő neki rendelt szolgáknak és tanácsadóknak tekinti a különben jámbor özbeg; mert hogy mily kevésre becsüli a mollát, a következő közmondásból legjobban kitűnik:

Iki molla bir kisi,
Bir molla khatun kisi!

(*Két* molla tesz *egy* embert,
Egy molla csak annyi, mint *egy asszony.*)

E felfogással összhangzólag csakugyan azt találjuk, hogy az özbeg soha sem tűnt ki a szellemi munkásság terén. Közép-Ázsia költői, tudósai és művészei a multban leginkább árja eredetűek voltak s ha találkoztak olyan törökök, a kik az irodalom terén kitűntek, ezek kevés kivétellel olyan törökök voltak, a kik Khoraszanban, úgyszólván, perzsa tudósok társaságában éltek.[26] Sőt Khivában a magasabb hivatalokat is nagyon gyakran szártok vagy előbbi perzsa rabszolgák töltik be, míg a lassú gondolkozású özbeg legfölebb valamely lovas csapat élén szolgálja fejedelmét. Épen ilyen természetű tapasztalatokat szereztem annak idejében a khivai és bokharai collegiumok számos tanulóinak szellemi képességére vonatkozólag, a menynyiben az özbeg nemzetiségű talib-okat, vagy dajimollákat[27] (theologusok) a szárt eredetűek mindig fölülmúlják, míg ez utóbbiakat ismét csak a hindosztani mohammedán ifjak szárnyalják túl. Alig szükséges kiemelnünk, hogy e hátrány valódi oka nem annyira a physikai tulajdonságokban, mint inkább azon hivatásban és társadalmi szerepben rejlik, a mi az özbegeknek Közép-Ázsia történetében osztályrészül jutott. E nép ugyanis — mint ezt általában a törökségnél látjuk — a föld megvédelmezését vállalta magára — mely szerepre a benszülött árják soha sem mutattak sem

[26] Így pl. Zamakhsari, a híres grammaticus, a régi Kharezm őslakói közül való volt. Al-bokhari, a nagy jogtudós, tadsik születésű volt. Nevai, a legnagyobb közép-ázsiai költő, Heratban, a perzsa tudományosság akkori székhelyén, képezte ki magát; Abulghazi, a törökök historikusa, — mint maga beszéli — Iszfahanban való önkénytelen tartózkodása alatt lett íróvá. Csak a genialis Baber képez kivételt.

[27] *Talib* szószerint candidatus; *dajimolla* pedig: Molla bácsi, tehát inkább megtisztelő czím s csakis Khivában használatos.

kedvet, sem elegendő képességet — s így, mint a harczok embere, nem szentelhette életét a békés foglalkozásokra s a tudomány és művészetek ápolására.

E hiány pótlása fejében más oldalról az özbeg a patriarchalis életnek oly sok szép vonását megőrizte. Így az özbegek családi viszonyait valódi mintaképnek tarthatjuk. A többnejűség csak a magasabb körökben s itt is inkább Bokharában és Khokandban, mintsem Khivában fordul elő. Az özbeg sokkal jobban bánik nejével, mint a tádsik és szárt és semmi sem lehet meghatóbb, mint az a mély tisztelet és nagy figyelem, melylyel a gyermekek viselik magokat — még előrehaladott korukban is — szülőik iránt. Még a harmincz és negyven éves fiú is megijed atyjának egy tekintetétől és soha sem bátorkodik ennek jelenlétében pipázni, vagy leülni és előbb szólni, mint apja.[28] A mi a női nemmel való érintkezést illeti, az iszlám ugyan már itt is meghonosította a természetellenes törvények sok pontját, de a magánéletben, vagyis intra muros, még mindig a primitiv, nomád életmód szokásai és szabályai az irányadók, sőt a *bige* (a ház asszonya) sokkal szabadabban viseli magát és nincs annyira korlátozva semmi tekintetben, mint a matróna a pusztaságon, vagy a khanim Konstantinápolyban. Már századok multak el, mióta az özbeg letelepedett az iráni-mohammedán műveltség körén belül, s mindennek

[28] Az újabb európai utazók s nevezetesen az oroszok ennek épen ellenkezőjét állítják; de ezzel szemben világosan ki kell jelentenem, hogy ezen urak legnagyobb része nem ismeri a török nyelvet s a szokásokat és vallást, s azonfelül, mint idegen uralom képviselői, sohasem szemlélhették a dolgokat igazi világosságukban. De én előlem annak idejében nem volt elrejtve a családi életnek semmi csínja-bínja s nagyon természetes, hogy más eszközök más eredményekre vezettek.

daczára ez utóbbi kevés befolyást tudott gyakorolni társadalmi életének lényegére.

Az özbegek ethnologiai viszonyaira nézve nem kevesebb fontosságú momentum az általok beszélt török dialectus, melyet rendesen *csagataj*, vagy *özbeg* nyelvjárásnak nevezünk. A csagataj elnevezés onnan származik, hogy a mongolok uralma alatt egész Közép-Ázsiát, Bokharától fogva Almalikon túl, — a mely terület Dsingiz khán egyik fiának, *Csagataj* herczegnek jutott örökségül — csagatajbirodalomnak s az ebben beszélt török nyelvet csagatajnyelvnek nevezték.[29] A közép-ázsiai török nyelvjárásnak ez elnevezése fenmaradt a Timuridák alatt is, s minthogy akkor Perzsiában és egész nyugoti Ázsiában e nevet használták, eljutott hozzánk is Európába s így még ma is *csagataj*-nak nevezzük a khánságok török nyelvét, a mi tulajdonképen csak azon korszak nyelvemlékeire illik, mert Közép-Ázsia mai török nyelvét igazság szerint *özbeg*-nek kellene neveznünk. Nyelvészeti szempontból véve a dolgot, az özbeg nyelv először is bizonyos alaktani sajátságokban különbözik a csagatajtól: így pl. az előbbi az *up, üp* végű gerundialis formát használja amannak *mis* képzőjű részesülő multja helyett. A jelentő mód mult idejét az özbeg *gan—gen*, vagy *up—üp*-pel, a csagataj ellenben *mis*-sel képezi; amabban a *csak—csek* képzős futurum már ismeretlen; a számnevek képzésében az özbeg a hetes rendszert követi, a mennyiben a 8-t 10—2, a 9-t 10—1 kifejezéssel írja körül,[30] míg a csagataj e két számot épen úgy fejezi ki,

[29] Marco Polo *Ciagatai-*, más középkori írók *Cagatai-*, míg a perzsák részint *csagataj-*, részint *dsagataj*-nak írják. De helyesebb a csagataj írásmód.

[30] A *nyolcz* özbegül: *iki kem-on* (kettővel kevesebb tíznél) és *kilencz: bir kem-on* (egygyel kevesebb tíznél).

mint az ujgur, t. i. 8 a. m. *szekiz*, 9 a. m. *tokuz*; a sziszegő hangon végződő névszók accusativusa az özbegben *ti*, a csagatajban ellenben *ni*, stb. Végre a szókincsben is vehetünk észre jelentékeny különbséget, mert a mai özbegben sok olyan szó van, a mely a tulajdonkép való csagatajban, Nevai stb. munkáiban nem fordul elő, de a mely a kirgizek nyelvjárásában legtöbb esetben föltalálható. — Nem lehet észre nem venni, hogy a khánságok mai nyelve egyes árnyalatokat mutat föl, s hogy a khivai dialectus érdemli meg legjobban az özbeg nevet; de egészben véve az özbeg nem egyéb, mint a csagatajba beoltott nyelvjárás, a menynyiben az északról benyomult új elemek a már meglevő török dialectushoz új nyelvanyagot szolgáltattak. S ez a processus csak ismétlése az előbbi századokban végbement dialectus-vegyülésnek; mert a török nyelv — mint már föntebb említők — jóval előbb a történelmi korszaknál, ismeretes volt a középázsiai városokban, még pedig olyan török nyelv volt ez, melynek alapanyaga nem északról, hanem keletről való, vagyis az ó-kori ujgurral, nem pedig a kirgizzel áll legközelebbi rokonságban; minél fogva határozottan lehet állítani, hogy *Közép-Ázsiának legrégibb letelepült törökjei keletről jöttek s ezekhez később az északról és északkeletről érkező bevándorlók csatlakoztak, a kiknek nyelve és szokása az ott talált török testvérekéhez hasonulván, ezek együtt alkották meg lassankint a mai török ethnost.* E ténynek legjobb bizonyítéka Közép-Ázsia mai török nyelve s ezért emeltük ki különösen e momentumnak ethnologiai fontosságát.

A mi az özbegek *irodalmát* illeti, könnyen érthető, hogy ez a perzsa műveltség segélyével gazdagított csagataj irodalommal, egy Nevai, Baber és mások productumaival szemben alig érdemel említést. Minthogy e tárgyról már

egy korábbi munkámban[31] részletesen beszéltem, most csak röviden említem meg a nem szakszerűen nyelvész olvasónak, hogy Közép-Ázsiának özbeg, vagyis modern török irodalma alapjában véve népirodalom, a mely távolról sem versenyezhet Közép-Ázsiának sokkal magasabban álló perzsa irodalmával. Leggazdagabb a vallásos és lovagi elbeszélések műfaja, melyeknek tárgyai részint mohammedán legendákból, részint a nomádok, jelesen a kirgizek népköltészetéből vannak véve, mely utóbbiakat aztán a khánságok finomabb ízléséhez alkalmazzák. A históriai munkákat, kevés kivétellel, a khivai fejedelem rendeletéből írott annalisok, perzsából, vagy arabból eszközölt fordítások képezik s ezek is csak nagyon szűk körben, a műveltebb özbegeknél találhatók. Más közhasznú, vallásos és erkölcsi tartalmú munkákról szintígy nyilatkozhatunk s mivel itt is, mint mindenütt, csak az anyagi jóllét védelme alatt virágzik a szellemi élet, könnyen érthető, ha a jelen században gyorsan hanyatlik az irodalom s az özbeg múzsa ma már egészen meddővé lett. Általában főleg Khiva volt az, mely az özbeg irodalmi termékek által eleitől fogva kitünt, mert Bokharában — a mely mindig magasabb szellemi niveaun állott — a perzsa nyelv gyakorolt fölényt, a mit többékevésbbé Khokandról is lehet állítani, mert mind a két városnak mívelt özbegjei értik a perzsa nyelvet, a mit a khivaiakról egyáltalában nem lehet mondani.

Azon irodalmi termékek, melyek a három khánság összes özbeg lakosának közös szellemi vagyonát képezik, a verses legendákon kívül csak azon lyrai költeményekből állanak, melyek leginkább a két utolsó századból erednek[32] s

[31] Lásd: Tschagataische Sprachstudien, 29—40. lap.

[32] E költők neve legnagyobb részben ismeretlen előttünk, csak költői nevük (takhallusz) maradt az utókorra. Ilyenek:

mindezek úgy az egyszerű észjárás, mint a tiszta özbeg — s nem csagataj — nyelvanyag dolgában egészen a mai özbegek értelméhez és ízléséhez vannak szabva, a mit egy Nevai-nak remek compositióiról alig mondhatnánk. A lyrai termékék közül bemutatok nehány példát «Tschagataische Sprachstudien» című munkámból (136—143 l.):

1. Az élet mulandósága.

Hiába épitesz várat és palotát e földön, mert utoljára is romba dől s úgy is építeni nem érdemes.

Éjjel nappal gyötörni a szegény útast, folyvást munkálni és fáradni, bizony nem érdemes.

Barátim, múló javakért e silány földön egymást gyötreni és busítani, bizony nem érdemes.

A hiúságnak és szenvedélynek hódolni, a betegeket és gyöngéket bántani, bizony nem érdemes.

Az iszlám országait pusztítani s halálhozó kardot rántani, bizony nem érdemes.

Mollát, khodsát s a világot adózással, ezer búval bajjal kínozni, bizony nem érdemes.

Törököket, tadsikokat, özbegeket s nomádokat busítani, éjjel-nappal zajongásban ide-oda futkosni, bizony nem érdemes.

Te is, Allah Jar! miként szenvedhetsz még e világon? Gyötröd te is magadat csak azért, hogy végre elpusztulj s bizony ez nem érdemes.

2. A csók.

Kedvesemhez indultam egy este, szép csöndesen lépdeltem. Édes álomban találtam őt s megöleltem szép csendesen.

Egy csókot loptam ajkairól s megörvendeztettem azzal szivemet. Átöleltem karcsú derekát s újra megcsókoltam szép csendesen.

Szanuber (fenyő), *Allajar* (az isten barátja), *Revnak* (fény), *Sejdagi* (a megzavarodott), *Fuzuli* (enyelgő), *Neszimi* (zephíri) stb. Mindezen nevek Perzsiában is előfordulnak s nincs kizárva annak lehetősége, hogy ezek közül némelyik valóban az azerbajdsáni törököktől került az özbegekhez.

«Adj egy csókot» így szólék. «Nem szégyenled-e magad?» felelé ő «eredj vissza oda, a honnan jöttél, szép csendesen».

Makacskodni akartam én s nem mentem el. De ő karomon fogott s elküldött. Végre mit tehettem egyebet: tovább sompolyogtam szép csendesen.

Elmentem, de nem tartóztathattam vissza magamat s visszajövén így szóltam: «Óh kegyetlen! csak egy csókot adj, szép csendesen».

Vadul tört ragadott és engem megsebzett vele. Láttam, hogy igazságtalanul bánik velem s eltávozám szép csendesen.

Revnák így szól: «Bohósággal van a világ tele, ne gáncsoljon hát ezért engem senki, hanem olvassa el szép csendesen».

3. Szerelmi bú.

Lelkemet tűzláng emészti s mégsem jő az én barátném. Mit mondok: barátném? Szívem szerelme nem jő.

Bensőmet már hamuvá égette e cziprusalakúért lángoló szerelmem. De ő kegyetlen s rám soha nem gondol.

Az ő hajfürteiről álmodom én s mélyen elbúsulva ébredek föl s mégsem birom megmenteni szívemet e fürtök szálaitól.

Lejla és Medsnun is tőlem tanulnak szeretni, csak ő, a drága kedves, nem ügyel szerelmemre.

Ó, bolond Mesref! élted nemsokára véget ér, de ő, a gondatlanul csapongó, mégsem törődik veled.

4. Tavaszi ünnep.

Eljött a Noruz, rózsaágygyá változott ma az egész világ.
A rózsa nyílik s panaszos dalt énekel hozzá a fülemüle.
A kedvnek és gyönyörnek ideje van ma,
Mindenkinek öröme és elragadtatása van ma,
Különösen a szerelmesekre alkalmas idő van ma.
Díszben és pompában megjelennek a rózsaarczú kedvesek,
Tarka színekbe, fehér, vörös és aranyszínű ruhákba öltözve,
Úgy hogy szépségök fényétől tulipánágyhoz hasonlít az egész világ.
Végtelen nagy az én szerelmi fájdalmam, megrészegedtem és eszmélet nélkül vagyok,
Ó, ne itéljetek meg, hiszen a szerelmesek mind gyönyörittasok ma.

A Noruz bekövetkeztekor előjönnek a rózsaarczúak,
A rubinpiros ajkúak és a czukor édességű szavúak.
S ha e cziprustermetű karcsúak föllebbentik fátyolukat,
Ezereket ölnek meg a vért szomjazó szempillák,
Csoda-e tehát, ha a szerelmes föláldozza ma magát kedveseért?
Sétálni mennek a díszben ragyogók,
Szemöldökük be van festve, kezök és arczok rózsaillatba mártva,
Némelyik fátyolos, némelyiknek arcza egészen szabad;
Melyiket magasztaljam közülök, hiszen mind a ragyogó holdhoz hasonlók,
És Sejdai-t egészen elkábította szépségök és öltözetük pompája.

5. A hét napjai.

Az ünnep estéjén találkoztam a cziprushoz hasonló kedvessel. Megzavart ez engem s ámolygóvá lettem.

Vasárnap eszem megzavarodott s gondolat nélkül rogytam össze, mert az ő arczát láttam s azt hittem, hogy az a ragyogó hold.

Hétfőn végre elmondtam szívem titkát annak, kinek szemei nárcziszok, arczái rózsák s szemöldei hatalmas ivek.

Kedden vadászszá lettem s kimentem a mezőre. De zsákmánya lettem az örökké kegyetlennek.

Szerdán a mezőn járt kedvesem. A csalogány látta az ő arczát s panaszos dalt mondott.

Csütörtökön így szóltam kedvesemhez: «Ó hallgasd meg tanácsomat; rejtsd el titkodat a jó és rossz világ előtt».

Végre Pénteken meglátta Neszími az ő egész szépségét s megtelt az ő rózsaajkai serbetjéből.

A nyelv és irodalom tárgyalása után áttérhetünk immár az erkölcsi élet rajzolására, előbb azonban az özbegek számával jöjjünk tisztába s a statistikai adatok hiányában legalább megközelítő fogalmat szerezzünk erről is. Biztos adataink az özbegek által lakott közép-ázsiai területnek csak azon részéről vannak, a mely orosz uralom alatt áll s ez alatt az egykori Khokandot, a Szir-Darja-területet, a zerefsáni és amu-darjai kerületet értjük, hol Kosztenko legújabb

adatai szerint 201,972 lélek lakik.[33] Tekintve, hogy a statistikai adatok szerint magára a zerefsáni területre 140,154 özbeg jut, Bokharának több, mint 2.000,000-ra becsült lélekszámát nem tarthatjuk fölötte magasnak, s minthogy ezen számba a Karategin, Rosan, Vakhan és Signan perzsául beszélő, hegyi lakói is bele vannak foglalva, azt hiszem, hogy a bokharai fejedelemséghez tartozó özbegek számát legalább is *egy millióra* becsülhetjük. Ha ehhez még hozzá adjuk a 700,000 khivai özbeget és az afghán felsőség alatt álló özbegeknek bizonyosan több mint 200,000-re menő számát, bátran föltehetjük, hogy e népnek összes száma 2.000,000.

Az özbegek *erkölcsi életére* vonatkozólag minden előtt azt jegyezzük meg, hogy ebben, a három khánságra gyakorolt különböző mívelődési hatások következtében, egységes formáról alig lehet szó; mert a pusztaságról hozott eredeti szokások és erkölcsök, a letelepedés idejének hosszabb vagy rövidebb volta és a letelepülteknek kisebb vagy nagyobb száma szerint, lassankint átalakultak. Ebből kifolyólag az Oxus alsó folyásánál és bal partján, meg Sehri-Szebzben lakó özbegek sokkal több nyomát megőrizték a régi török erkölcsöknek, mint Bokharában, Khokandban és keleti Turkesztánban lakó törzstestvéreik. Ezt általában el lehet mondani, de másrészt azt sem lehet tagadni,

[33] KOSZTENKO-nak «Turkesztanszkij Kraj» című munkájában (326. lap) az özbegek ezen száma következőleg oszlik meg az orosz Turkesztánban:

kerület	lélekszám
Szir-Darja	25,771
Ferghana	19,852
Zerefsán	140,154
Amu-Darja	16,195

hogy ennek daczára az özbegek erkölcsi életén mindenütt nagyon észrevehető az idegen cultura hatása, s hogy még a khivai özbeg is — a ki pedig legeredetibb és legigazabb képviselője törzsének — sok olyan szokást vett föl, melyek a régi kharezmi parszi-culturának korából erednek. E tapasztalataink rendkívül fontosak az ethnographusra nézve s azt bizonyítják, hogy — mint már előbb is hangsúlyoztuk — pl. az Oxus alsó folyásánál már az iszlám fölvétele előtt is laktak törökök, mert különben érthetetlen volna, hogy az ősi árja culturának e tiszteletreméltó maradványait miért találjuk meg ma épen a törököknél.

Ezen, a régi parszi-culturára vonatkozó reminiscentiák alatt értem első sorban a *noruz*-nak, vagyis a tavaszi nap- és éj-egyenlőség szigorú megünneplését, melynek a khivai özbegek közt épen olyan szerepe van, mint a perzsáknál; de Bokharában és Khokandban — a vallási phanatismus következtében — már régen elvesztette fontosságát. A khivai özbeg épen úgy körültánczolja a rőzséből vagy szalmából rakott tüzet, mint a jezdi és kirmani gebr; ha a fiatal asszony először megy férje házába, ez utóbbi előtt tüzet raknak, hogy a gonosz szellemeket elijeszszék s e tűznek nem szabad hátat fordítania, hanem mellette tiszteletteljesen elhaladva, szabad csak férje házába lépnie. A tűzbe köpni, vagy szemetet dobni más nomádok is véteknek tartják, de a khivai özbeg még a napot, e világító tűzgolyót, is tiszteli, mert a nap lenyugvásakor még a legsúlyosabb beteget is fölemelik ágyáról, mivel az a hit van elterjedve, hogy a leáldozó nap sugarainak rendkívüli gyógyító ereje van. A tűznek is tulajdonítanak ilyen gyógyító erőt s gyakran lehet látni, hogy a nagy beteget a tűz körül meghordozzák. Egyébiránt nemcsak a régi tűztiszteletnek, hanem az ó-iráni mythusoknak is maradtak nyomai az Oxus alsó

vidékén lakó törököknél. A *Rude-paje*[34] nevű csodaszépségű hableány, vagyis az Oxus Lorelei-a, a kinek számtalan, a belekhez hasonlóan egymásba font lábai vannak, az Oxuson hajózó törökökre ugyanazon varázsló s ugyanazon borzasztó hatást gyakorolja, a melylyel ezer év előtt az iráni hajósokat kínozta. A *Gul*[35] (pusztai szellem) az Üszt-Jurt szélén mindazon garázdaságokat elköveti az özbegek közt, a mit az Iszfahán és Jezd közt elterülő Desti Kuvir-en tulajdonítanak neki s a perzsa *Div*-nek (a melyet az özbeg *deü* vagy *dao*-nak nevez)[36] gonoszsága épen oly veszélyesnek látszik az Oxus-mellék mai lakói előtt, mint látszott a régi kharezmiek előtt. Közép-Ázsia iszlámelőtti culturájának ezen és más momentumai természetesen nem a perzsáktól jutottak Sejbáni követőihez a XVI. század elején, hanem az Oxus alsó folyása mellett már régóta letelepülve élő törököktől vették, s ez a körülmény is igazolja azon állításunkat, hogy *Kharezmnek már a történelem előtti korban is voltak török lakosai.*

A mi már most a nemzeti szokásoknak a nomád életmódból megmaradt vonásait illeti, ezek sok tekintetben megváltoztak és a megtelepedett életmódhoz vannak alkalmazva. Az özbegek *ruházata* a kelmének durvább, erősebb voltában és abban különbözik a tadsikétól, hogy nem olyan bő, duzzadós szabású s míg ez utóbbi turbánt csinál fejére, addig az első jobban szereti a magas és idomtalan prémes sapkát, a mely nagyobb mint a turkománé, de felül mégsem olyan széles, mint a szártoké. Az özbeg nők csak-

[34] Tulajdonképen: *rude paj*, bél-láb.

[35] Helyesebben: *gul-i-bijaban* (puszta réme), a törökök *ajgir*- vagy *atkir*-ja (csődör), a mit az őskorban *luj*-nak neveztek.

[36] *Dau kara*, azaz ördögföld, ördögpuszta a neve az Aral tótól délkeletre terülő pusztaság egy részének.

nem úgy öltözködnek, mint a turkomán nők, csakhogy a fiatal nők *seökele*-je a városi lakóknál már egészen kiment a divatból. — Az *étkezés* dolgában csak keveset különbözik az özbeg nomád törzstársaitól, csakhogy ő, mint földmívelő, több kenyeret és tésztát fogyaszt el, e mellett azonban a pusztai lakóknak húsból és tejből készített összes ételei feltalálhatók asztalán, sőt épen oly mértékben hippophagus, mint a kirgiz. Szárt és tadsik ételeket csak nagyon ritkán, vagy általában nem eszik az özbeg. Az *italok* közül legnagyobb becsben állanak a tea, boza, kurtaba (vízben feloldott sajt) és az ajran; kumiszt ellenben rendkívül ritkán találhatunk. — A *családi élet* egyes phasisaiból is még sok vonást megtartottak előbbi nomád életmódjuk idejéből. A házasságot, az iszlámnak századok óta tartó hatása daczára, nem a szülők, hanem magok az ifjak kötik, a kik egymást meglátogathatják és viszonyba léphetnek. A szaucsikhatun (szerelem követe) csak tisztesség kedvéért szerepel; s miután a szülők megállapították a *kalim* mennyiségét (mely kilencz ló, tehén, juh vagy teve stb.) a menyasszony házában megtartják a szokásos eljegyzési fatihát, melyre azonnal következik a menyegző *(toj)*. Ennek első napját a vőlegény tíz barátja s a menyasszony tíz barátnője társaságában, hacsak lehet, a szabadban tölti s este aztán megtörténik a *nikjah* (esketés). Második napon a menyasszonyt haza viszik, mely alkalommal a férfiak lovon, a nők kocsikon kisérik a fiatal párt kurjongatás és éneklés közben. Alkalmilag van aztán birkózás *(körüs)*, lófuttatás *(at csaptirma)* és *kök-büri*,[37] de itt csak fiatal emberek versenyeznek s nem leányok is, mint a nomádoknál. — Születés alkalmával itt is karjainál fogják és rázzák a vajudó

[37] Lásd a 231. lapon.

nőt, hogy gyermeke könnyebben megszülessék. A gyermeket negyven nap mulva a pólyából *(kundak)* bölcsőbe *(besik)* teszik, melyből egyéves korában a kis tolókocsi *(adak-araba,* láb-kocsi) mellé kerül, melynek segélyével rövid idő alatt megtanul járni. A gyermek oktatására természetesen több gondot fordítanak, mint a nomádok, mert az özbeg nagyon vallásos, a nélkül azonban, hogy oly fanatikus lenne, mint árja eredetű hitbeli társai, s csak igen ritkán található nála képmutatás. A szentek tisztelete a khivai özbegek közt korán sincs oly nagy mértékben elterjedve, mint Bokharában és Khokandban, a Mekkába zarándoklók száma elenyészőleg csekély s az özbeg hadsi, a «qui multum peregrinatur, raro sanctificatur» elv szerint, nem is részesül olyan nagy tiszteletben, mint Közép-Ázsia más részeiről való zarándokok.[38] Egyszóval az özbeg jó mohammedán, de mint ilyen inkább hasonlít az anatoliai törökökhöz, mintsem a bokharaiakhoz.

A közép-ázsiai özbegek életében különös érdekességű még a *szártokhoz,* ezen törökül beszélő árja őslakósokhoz való viszonyuk, kiktől, a nyelvközösség daczára, szigorúan elkülönítik magokat s kiket magokkal szemben alacsonyabb eredetű embereknek tartanak. A mint az *özbeg-kisi* alatt tisztelt, becsült embert, úgy a *szárt-adam*[39] alatt ravaszt és megbizhatatlant értenek, kivel nem szívesen házasodnak össze s ha bekerül is egy szárt valamely özbeg családba, a legközelebbi generatio már özbeggé lesz. Az említett viszony

[38] Az idegen hadsikról nem lehet ezt állítani, mert annak idejében magam is igen jó fogadtatásban részesültem Khivában s társaimmal együtt elhalmoztak bennünket mindenféle adományokkal.

[39] Míg az özbegnek a *kisi,* férfi, czímet adják, addig a szártot és tadsikot csak *adam,* embernek nevezik.

legfeltünőbben mutatkozik Khivában, hol a szártok csak nagyon gyéren s legtömörebben Jengi-Ürgends és Khiva városokban laknak. E népnek compact és legnagyobb tömege a Jaxartes középső folyásánál otthonos, a mennyiben az oroszok a Szir-Darja területen 210,774, Ferghánában 344,023 és a zerefsáni kerületben 123,138 lelket számítanak[40] s épen ezen geographiai elterjedésök következtében gyaníthatjuk, hogy eredeti árja nyelvüknek a törökkel való fölcserélése már nagyon régen, a történelmi emlékezéstől távoleső korban megtörtént. A *szárt* név legelőször az 1069. évben kelt *Kudatku Bilik*-ben fordul elő, még pedig «kereskedő» jelentésben,[41] a tadsik vagyis iráni benszülött mellett a következő versben:

Negü der isit emdi *szartlar basi*,
Adsun teprenikli Kitaj arkisi.

(Halld most, hogyan szól a kereskedők főnöke,
A ki Khina karaván jával bejárja a világot).

Itt a szartlar basi megfelel a Perzsiában ma is használatos *melik-el-tudsar* (a kereskedők főnöke) kifejezésnek s mivel

[40] Kosztenko műve, I. k. 326. l. — Ezen író szerint az orosz Turkesztánban lakó összes szártok száma 690,305, melyhez hozzá véve a bokharai, khivai és máshol lakó szártok számát, körülbelől *egy millióra* becsülhetjük e népet.

[41] A «kereskedő» neve mongolúl is *szartavaka* (l. Kovalevszki, 1337.). Lerch (a «Russische Revue» 1872. évfolyamában «Das Russische Turkestan» című czikkében) a *szárt* szót azonosnak tartja az ó-iráni *khszatra* (város) szóval s azt hiszi, hogy e szerint tulajdonképen városi lakót jelent, mert nézete szerint a városokban lakó özbegeket és kirgizeket is szártnak nevezik. E föltevést mi először is etymologiai szempontból hibáztatjuk, másodszor pedig sohasem hallottam, hogy az olyan özbeget, vagy kirgizt, a ki városokban letelepedett, szártnak nevezték volna.

a *szárt* név már 800 évvel ezelőtt megvolt, sőt egy, a tadsikoktól különböző nemzetre vonatkozott, kétségtelen, hogy a szártok már a mult évezredben léteztek, mint egy török nyelvű és török elemekkel nagyon összevegyült nép. De az mindig nehéz és érdekes kérdés fog maradni: miként történhetett, hogy épen a szártok vegyültek össze török elemekkel és cserélték el nyelvöket a törökkel s nem egyszersmind más árja őslakók, névszerint a tadsikok is? A história erről nem világosít fel bennünket, de a szártok geographiai elterjedése, nevezetesen az a körülmény, hogy a régi Ferghanában és a Jaxartes középső folyásánál laknak legsűrűbben, azt gyaníttatja velünk, hogy már az őskorban az árja népek területének határszélén lakván, a törökök hatásának hosszú időn át és intensiv módon ki voltak téve, minélfogva előbbi nyelvöket elfeledték, de physikumokban megőrizték az árja eredet csalhatatlan nyomait. Ez mindenesetre ékesen szóló tanú az anthropologia fontossága mellett.

Végül Közép-Ázsia letelepült török lakói közül megemlítjük még a *kuramá*-kat,[42] a kik a Jaxartes két mellékfolyója, tudniillik a Csircsik és Angren mellett laknak s legnagyobb részben olyan elszegényedett kirgizektől erednek, a kik — a pusztaságról kiszoríttatván — itt kénytelenek voltak megtelepedni. Később más törökökkel és szártokkal összevegyültek s ma már 50,000 főből állanak. — Ilyen eredetűek és ilyen társadalmi állásúak a kevésbbé számos *csala-kazak*ok, vagyis fél-kazakok, a taskendi kerületben, de ezek száma ismeretlen előttem.

[42] *Kurama* jelentése: letelepedés, gyarmat, a *kur* (fölállítani, helyezni) igéből.

VI.

KARA-KALPAKOK.[1]

A TÖRÖK nép e töredékét, eredete és lényege szerint, némelyek[2] a kirgizekhez tartozónak állítják, de tévesen, mert e nép az ú. n. régi pontusi törökök egyik osztálya volt, melyet — mint a turkománokat — a história már a történelmi korszak elején megemlít s a mely az úzokkal, besenyőkkel és khazarokkal együtt a tulajdonképen való nyugoti törökökhöz csatlakozik eredeténél fogva. Az első megbízható tudósítást e népről, az orosz annalisokban, nevezetesen NESTOR negyedik folytatójánál találjuk, a ki a *czerni-klobuk*-okat (fekete sapka, azaz: kara-kalpak)[3] Oroszországnak olyan szövetségei gyanánt említi föl, a kik a Kievig

[1] Sajnálom, hogy BEREZIN-nek a kara-kalpakokra vonatkozó értekezését nem használhattam fel. Még a szerzőhöz intézett kérésem is eredménytelen maradt.

[2] Így pl. RITTICH is, Oroszország Ethnographiája című művében. — Továbbá SCHUYLER, Turkistan, I. k. 107. l.

[3] *Kara* jelentése törökül: fekete; *kalpak* pedig: kalap, kalpag. Más példák is vannak arra, hogy a föveg szolgált alapul az ethnikai elnevezésben, így pl. *kizilbas*, perzsa, siita, melynek szószerint való jelentése: vörös fej; továbbá *kara-papak* egy török törzs neve Transcaucasiában, szószerint: fekete prémes-sapka.

nyomult polovczokat (kúnokat) segítették megverni és kizsákmányolni. A következő századokban gyakran összeköttetésbe hozzák nevöket az alsó Volga-vidék historiai eseményeivel, különösen Dsingiz és Timur hódításainak történetirói; s minthogy mindenütt az oroszoknak olyan szomszédjaiúl említtetnek, a kik a régi baskírok, bulgárok és besenyők közvetetlen közelében laknak, a Volga alsó folyásának bal oldalán, ezért nem hibázunk, ha alább előadandó okokból a besenyők legközelebbi rokonainak tartjuk őket.[4] Hogy északkeletről, illetőleg a Volga mellől jöttek Közép-Ázsiába, azt a nemzeti traditio útján is tudják a kara-kalpakok; mert a mint énnekem dicsekedtek, hogy a nogaji tatárok szultánjai előbb kara-kalpakok voltak, úgy 1873-ban egy iridsab-i (Csimbaisz mellett, az Amu torkolatánál) kara-kalpak főnök is azt beszélte egy orosz utazónak, hogy Kazán alapitói tulajdonképen kara-kalpakok voltak.[5] Természetesen az egyik nyilatkozatot sem lehet betűszerint venni, de az kétségtelen, hogy a kara-kalpakoknak — mivel a Volga vidékén, a mongolok betörése után létre jött zavarok következtében, a régi bolgár birodalom déli határairól a mai Kazán felé szoríttattak — szintén részük volt e város megalapításában. A traditio továbbá arról is értesít bennünket, hogy a kara-kalpakokat nemsokára kiűzték Kazánból a nogaji tatárok s ekkor a pusztaságon barangoltak, végre százharmincz év mulva letelepedtek Hazreti-Turkesztán környékén. Itt ötven évi tartózkodásuk után hosszas háborúskodásba keveredtek a kazak-kirgizekkel s mintegy száz-

[4] Hasonló nézetben van HOWORTH is (The Geographical Magazine, 1877. 47. l.), csakhogy ő messze megy; mert a besenyők és kara-kalpakok teljes azonosságát akarja bebizonyítani.

[5] Lásd: Turkesztanszkija Vjedomoszti, 1873. 2. sz. 7. l.

hetven évvel ezelőtt három részre szakadtak s az egyik rész a Jaxartes alsó folyása és a Jeni-Darja, a másik a Zerefsán, a harmadik az Amu-delta mellett telepedett le. Hatvannégy évvel ezelőtt történt — jegyzé meg az iridsabi főnök — hogy a kara-kalpakok utolsó áramlata, a Jaxartes alsó folyása mellől, az Amudelta vidékére húzódott.

Ezen, még ma is létező nemzeti traditióval meglehetősen összehangzanak a historia hiányos adatai is. A kettő közt észrevehető különbség leginkább a helyi felosztásra vonatkozik; mert Ricskoff,[6] a ki *felső* és *alsó* kara-kalpakokra osztja őket s az elsőkön a dzungár védnökség alatt állókat érti, a Zerefsán mellékére vonult töredékről semmit sem tud, a miből azt lehet következtetni, hogy ezek csak újabb időben, vagyis e században költöztek ide. Az 1732. évben Mirza Tevkelev megigérte az orosz pártfogást a Jaxartes alsó folyásánál lakó kara-kalpakoknak, a mit Kirilov 1734-ben megerősített,[7] de mivel e pártolás nem sikerült neki, Dimitri Gladicsev-et 1741-ben Samarából a kazak-kirgiz hordába, Abulkhair-hoz küldötte, a ki ezen diplomatiai útjában a kara-kalpakokkal is értekezett, a kik — szorittatva a hatalmas Abulkhair által — forma szerint Oroszország védelme alá léptek. Kaib-khán, a kara-kalpakok akkori fejedelme, 1743-ban egy tisztelgő követséget is küldött Petrovna Erzsébet czárnőhöz,[8] a ki egy nyilvános kihallgatáson megigérte a kara-kalpakoknak a pártfogást és a foglyok visszaadását, egy szóval mindenre hajlandónak mutatkozott, mert akkoriban nagyon veszélyes volt rá nézve a

[6] Az orenburgi kormányzóság leirása (Riga, 1772), I. 21., 127.

[7] Mitchell, The Russians in Central Asia (London, 1865), 312. l.

[8] Ricskoff, 134. l.

kirgizek szomszédsága. Azonban — mint a nomádoknál általában — a kara-kalpakok alattvalói állapota csak a szónálmaradt. Minden előtt Oroszországnak még azon időben nem volt annyi ereje, hogy e népet a hatalmas kirgizektől megvédelmezhette volna, tehát ki kellett térniök az ellenfél elől s így történt, hogy egy részök a khivai, más részök pedig a bokharai khánságban keresett és talált menedéket. A kara-kalpakoknak Khivába való költözködése Mehemmed Rehim khán (1804—1826) alatt történt, a ki eleinte az Aral tónak az Oxus torkolatával szemközt levő szigeteire küldötte őket, valószínűleg azért, hogy ott elpusztuljanak; innen később az Amu-deltának mívelhető részein telepíttettek le azon czélból, hogy felhasználják segítségöket egyrészt a gyakran lázongó Kungrát, másrészt a Csaudor- és Jomut-turkománok ellen, a mi azonban nem sikerült, mert Ajdoszt vezérök alatt magok a kara-kalpakok is föllázadtak a khivai khán ellen.[9] A mi Bokharát illeti, annak idejében azt hallottam, hogy a kara-kalpakok a Zerefsan mellékére már a mult században költöztek.

A kara-kalpakoknak mai lakóhelyei tehát Közép-Ázsiának következő vidékei:

1. Az Amu deltája, még pedig az Oxus torkolatának azon része, a mely Jengi-Szu-tól kezdve egészen Taldikon túl az Aral tó mentében húzódik s befelé Kuvands-Jarmá-ig és egészen Kungrat határaig terjed. A kara-kalpakok itteni központja tehát *Csimbaj*, melynek előbbi neve Sah-Temir, a mely néven fordul elő Muravinnak 1743-ban készített térképén is. Sah-Temir ezen időben a kirgizeké volt, de az özbegek elpusztították s minthogy később egy Csim-baj nevű gazdag özbeg telepedett itt le, ezért e helyet ezentúl

[9] VÁMBÉRY, Közép-ázsiai utazás, (I. kiadás) 317. l.

erről nevezték el. Csimbaj eleinte a Kögeili bal partján volt, de lakói huszonöt évvel ezelőtt átköltözködtek a jobb oldalra. Egyébiránt ma ez a hely csak ideiglenes tartózkodásul szolgál a kara-kalpakoknak; mert az állandó lakosság — mintegy ötszáz család — leginkább kereskedőkből, iparosokból és papokból áll. A mi az Oxus alsó folyásának bal partján, vagyis a Kungrat fölött lakó kara-kalpakokat illeti, annak idejében azt hallottam, hogy körülbelül hatezer családból állnak és különböző csoportokban laknak, de jelentékeny várossal vagy vásárhelylyel nem dicsekedhetnek.

2. Az orosz Turkesztánnak zerefsáni kerülete, névszerint Saudar, Szöjüt, Csilek, Dörtköl és Siráz járásai, hol Ak-tepe és Bis-arik helységekben csaknem egészen megtelepült életmódot folytatnak. A sirázi járásban ma már a lakosságnak túlnyomó részét képezik [10] s leginkább Csemkendből és Csircsikből, vagyis a Jaxartes alsó folyása mellől származnak, mint már föntebb említettük.

3. A khokandi khánság, névszerint a Jaxartes bal partján Khokandból Tusz-ba vezető postaút, hol szintén az egészen letelepült lakók közé számíttatnak.

Valamint a többi törökök, úgy a kara-kalpakok is törzsekre és nemzetségekre, illetőleg ágakra és családokra oszlanak. Én magam következő törzseiket hallottam említtetni: Bajmakli, Khandekli, Tersztamgali, Acsmaili, Kajcsili, Irgakli, Kenegez, Tombojun, Szaku és Ontört-Uruk. Észrevehetjük, hogy e törzsnevek a kirgizek, özbegek és turkománok közt is előfordulnak, a mely körülmény — tekintve a kara-kalpakoknak Volga-melléki régi hazáját — új bizonyítéka a közép-ázsiai és a már régen nyugot felé vonult törökök közös eredetének.

[10] Turkesztanszkija Vjedomoszti, 1872. 170. l.

A mi a kara-kalpakok *számát* illeti, a két évtizeddel előbb gyűjtött saját adataim nem térnek el lényegesen az oroszok számításától, Kosztenko [11] statistikai kimutatása szerint: Khokandban 7060 s az Amu deltában 51,710, tehát összesen 58,770 kara-kalpak van. Rittich [12] szerint a zerefsáni kerületben 2000 s az Amu-deltában 100,000 a számuk. Végre saját följegyzésem szerint következő számarányban oszlanak föl:

Khokandban	7,060
A zerefsáni kerületben	2,000
Az Amu-delta jobb részén	50,000
« « bal részén	30,000
összesen	89,060

A legjobb esetben tehát 90,000-re becsülhetjük a kara-kalpakok számát.

Ha most a kara-kalpakok *physikumának* leirására térünk át, emlékeztetnünk kell az olvasót e népnek történelmi sorsára, hogy érthető legyen az a körülmény, hogy somaticus tulajdonságaik, a hosszú vándorlások alatt, a legkülönbözőbb hatásoknak voltak kitéve, hogy a szomszédos orosz elemek befolyásától sem tudták magokat megoltalmazni, s hogy ennek következtében — a mi külső megjelenésöket illeti — a körülöttük lakó török törzsektől jelentékenyen különböznek. A kara-kalpak magasabb termete, erősebb csontszerkezete s főleg gazdagabb szőrzete által nemcsak a kirgiztől és turkomántól üt el, hanem az árja vérrel meglehetősen vegyült özbegtől is. «Nagy fejök van, lapos, telt arczczal, nagy szemeik, pisze orruk, nem nagyon kiálló pofacsontjaik, lapos és nem igen hegyes álluk,

[11] Turkesztanszkija Kraj, I. 326.
[12] Idézett műve 33. l.

feltünő hosszú karjaik és széles kezeik vannak.» [13] Tehát egészben véve idomtalan testalkatuk van s ezért gúnyolják őket a szomszéd törökök a következő verssel:

Kara-kalpak
Jüzi jalpak,
Üzi jalpak.

(A kara-kalpaknak arcza is lapos, maga is lapos.) Arczvonásaik tekintetében legközelebb állnak ugyan az özbegekhez, de magasabb termetük, hosszabb szakáluk és gazdagabb növésű hajuk által nagyon elütnek tőlük; s minthogy ezen utóbbi sajátságot az arab geographusok a besenyőknek is tulajdonítják (a mit magyar historicusok a magyarországi besenyőkre nézve megerősítenek),[14] nem alaptalan az a nézet, hogy a kara-kalpakok a középkor ezen utóbb említett török népével a legközelebbi rokonságban állottak, sőt ezekkel azonosak.[15] Hogy e két nép honnan kapta e nemtörökös physikumát, mindenesetre nehéz megmondani, de az tény, hogy nemcsak a besenyőket és kara-kalpakokat, hanem más, a IX. és X. században a Pontus mellékén lakó törököket is magas termetűeknek és gazdag szőrzetűeknek rajzolnak. Ilyeneknek rajzolják a krónikások a régi magyarokat s ilyeneknek a Magyarországba jött kúnokat is. Ezen ethnographiai rejtélyt csak úgy magyarázhatjuk meg megközelítőleg, ha fölteszszük, hogy e törökök intensiv érintkezésben voltak a Kaukazus és Irán szomszédos árja lakóival, s valamint az újabbkori turkománok és özbegek, a perzsa rabszolgák és tádsikok útján, az iráni typus sok jellemvo-

[13] Vámbéry, Vázlatok Közép-Ázsiából, 248. l.

[14] Illis mos est demissas ferre barbas et labri vel maxillae superioris nutrire pilos. (Bonfinius, Dec. II, Lib. IV.).

[15] Howorth idézett műve (Geogr. Magazine).

nását vették át, épen úgy történt az iráni characteristicumok fölvétele az ó-korban a besenyők, kara-kalpakok, kúnok és magyarok közt.

E népnek physicumával és történeti viszontagságával összhangzásban áll *nemzeti jelleme* és *életmódja* is. A kara-kalpakot ugyanis — hazájának gyakori változtatása daczára — nem számítják a par excellence nomádok közé; mert vándoréletre mindig csak kényszerűségből adta magát s ott, a hol a viszonyok megengedték, kitünt a fölmívelés és más békés foglalkozás által. Fő foglalkozása régtől fogva a földmívelés volt, a mely hajlamot még a Volga vidékéről hozta magával s mely által ma is kitűnik a szomszédos nomádnépek közül. A mívelhető talaj el van osztva az egyes nemzetségek között, melyből az újonnan érkezett lakosok csak vétel útján szerezhetnek meg magoknak egy-egy részt s csak a hazátlanoknak (bivatan) van megengedve az ideiglenes mívelés. Specialis foglalkozásuk még a kara-kalpakoknak a baromtenyésztés, mely nem a talajnak localis minőségére, hanem e népnek régi szokásaira van alapítva; mert míg a kirgizek és turkománok, a kik előbb az Amudeltánál tanyáztak, főleg tevék és juhok tenyésztésével foglalkoznak, addig a kara-kalpakok a baromtenyésztés ezen ágait csaknem egészen elhanyagolják s fő figyelmüket nemcsak az Amu-deltánál, hanem a Jaxartes és Zerefsán mellékén is a szarvasmarhára fordítják, még pedig ennek azon fajára, mely — a mint hallottam — nem a középázsiai, hanem a dél-oroszországi fajjal áll legközelebbi rokonságban. A lótenyésztés leginkább a Kungrattól északra lakóknál van elterjedve, kiknél a lónak *bogdan*, vagy *bodan*[16] nevű faja

[16] E szó eredete ismeretlen előttem; de meglehet, hogy összefüggésben áll a *budaj* (búza, búzaszín) szóval. *Budan* az oszmán-törökben Moldvaország neve.

ismeretes. Ezen állatok nagyon erősek, magasabbak és szebb alkatúak, mint a kirgizek lovai, de távolról sem oly nemesek, mint a turkomán lovak. Az Oxus és ennek mellékfolyói mellett lakó kara-kalpakok fő foglalkozása a halászat. Száz vagy kétszáz mázsányi terhet bíró hajóikkal ritkán mennek az Aral tóra s a halakat besózott állapotban leginkább Oroszországba szállítják.

Foglalkozásaikkal teljes összhangban állnak *lakásuk, ruházatuk* és *élelmük* is. A kara-kalpakok sátora nagyobb, mint a kirgizeké és turkománoké, de nincs rajta semmi dísz és ékesség, sőt legtöbb esetben piszkos és szegényes. Más nomádoknak tarkára festett sátor-állványát és nemez-takaróját itt gyakran marha-bőrök helyettesítik. A szép szőnyegek s a néha művésziesen szövött zsákok, melyekre a turkomán nők jogosan büszkék, itt teljesen hiányzanak s a tisztaságot még a leggazdagabbak sátorában sem találhatjuk fel. — Ugyanezt mondhatjuk a kara-kalpakok ruházatáról is. A bokharai és khivai rikító és tarka színű, majd egész-, majd fél-selyem ruháknak itt semmi nyoma. A ruhák szabása ugyanaz, mint az özbegeknél, de mindenütt a sötétbarna szín az uralkodó, s a fejrevalónak még idomtalanabb formája van, mint az özbegeknél. Csak a nők fejdísze képez kivételt, mely magas és formátlan *tumak*-ból (sapka) áll s mely csak a kara-kalpakoknál található fel.

Jellemük fő vonása ma a békeszeretet. De hogy mindig ez volt-e, nagyon kétséges; mert a mint a többi nomádok, úgy a kara-kalpakok is foglalkoztak rabszolga-rablással a jobb időben, sőt még a mult század elején is; de úgy látszik, már nagyon régen volt az az idő, mikor a *baranták*-ban *alamánok*-ban ők is kitüntek, mert a sors változásai — melyeken a Volga vidékének elhagyása óta keresztül mentek —

az alázatosság és békés gondolkozásmód félreismerhetetlen bélyegét nyomták erkölcsi életökre. A Zerefsán és Jaxartes mellékén ugyan tűrhetően megy a dolguk, de az Amu-deltában szegénységgel és viszontagsággal kell küzdeniök. Ezen alattvalói állapot érzése legjobban észrevehető a *vallási dolgokban* s valóban az iszlámnak sokkal buzgóbb hívei vannak a kara-kalpakok, mintsem a többi szomszédos nomádok és félnomádok között. Találunk e népnél tekintélyes számú *khodsák*at, vagyis a prófétának állítólagos utódait, kiknek az arab vallásalapítóhoz való genealogiai viszonyuk nagyon kétséges ugyan, de mindamellett már régóta jelentékeny hatást gyakoroltak e népre; mert hogy ezen hatás nem a khánságok közvetetlen szomszédságának következménye, kiderül azon körülményből, hogy e khodsák már a mult században is, mikor a kara-kalpakok még a Jaxartes alsó folyásánál laktak, — mint Ricskoff állítja[17] — nagy tekintélynek örvendettek. A mint magam is tapasztaltam s a mint a Közép-Ázsiából velem jött kungrati születésű és a kara-kalpakokat jól ismerő Molla Izsák is állítja, az imádkozó helyek és mollák aránytalanul nagy számban találhatók fel e népnél s az iszlámnak ritualis törvényeit legalább is oly szigorúan megtartják, mint Khivában és a modern Kharezm más városaiban.

A mi a kara-kalpakok *nyelvét* illeti, hangtani tekintetben sok közös vonása van a kirgizzel, a mely körülmény a századokig tartó közvetetlen szomszédságból könnyen kimagyarázható. Így pl. a *cs* rendesen *s*-re, másrészt az *s* *sz*-re változik; ellenben a kirgizek és kazáni-tatárok nyelvében szokásos *j : ds* hangváltozás itt nem fordul elő; grammatikai tekintetben pedig e nyelvjárás közép helyet

[17] Idézett műve 140. lapján.

foglal el a kirgizek és özbegek nyelve között. Egyes momentumokban félreismerhetetlen nyomait viseli a Volga-melléki törökök nyelvével való rokonságnak; ilyen nyomok pl. bizonyos szók használata, a melyek mindenesetre azon időből erednek, mikor a kara-kalpakok még együtt laktak a Volga-vidéki törökséggel; de személyes tapasztalataim nem elegendők arra nézve, hogy e dologban végleges ítéletet mondjak, azonban a kutatásnak ma már hozzáférhetővé vált tér megkönnyíti e kérdés megoldását, vagyis felvilágosítást fog adni arról, hogy a kara-kalpakok, ethnologiai szempontból, a keleti törökökhez, vagy — a mint én hiszem — az ó-kornak Pontus-vidéki törökjeihez tartoznak-e. A *népirodalom* tekintetében inkább az özbegekhez, mintsem a kirgizekhez állnak közelebb a kara-kalpakok, mert a papság buzgalma következtében a tiszta mohammedán, vagy legalább mohammedán színezetű költemények régen elnyomták a nemzeti múzsa szavát.

VII.

TURKOMÁNOK.

1. Eredetök, felosztásuk és számuk.

A KIRGIZEK után a turkománokat kell a törökség azon törzsének tekintenünk, a mely a primitiv nomád életmódhoz, emlékezetet meghaladó idő óta, aránylag legtovább hű maradt s azon törzsének, melyet a politikai események viharai gyakrabban látogattak meg, mint a Jaxartestől északra lakó testvéreit, mely nyugoti Ázsia történetében fontosabb szerepet játszott, s mely «megfogyva bár, de törve nem», észrevehető gyorsasággal siet pusztulása felé. A turkománok genetikai szempontból tulajdonképen a Pontus-melléki törökökhöz tartozván, történelmi emlékezés óta mindig a Kaspi tenger északkeleti és keleti oldalán elterülő pusztaságon barangoltak, honnan egy részük az *úz* (a görögöknél: Οὔζοι, az araboknál: gúz), vagy kún (kumán) gyűjtőnév alatt nyugot felé vonúlt s a pontusi törököknek egy másik része, t. i. a besenyők ellen lépett föl, nagyobb részük azonban — úgy látszik — az előbb említett területen maradt s innen gyakran megpróbálta áttörni a szomszéd művelt tartományok határait. A turkománok és besenyők rokonságának mibenlétét épen oly nehéz meghatározni, mint amazoknak éjszaki határvonalát pontosan megjelölni, melyre vonatkozólag egyetlen

kiinduló pontunk a geographiai nomenclaturának nyelvi jellege. Az Ural folyónak török neve ugyanis *Jajik*, a mit a Volga-vidéki törökök és kirgizek *Dsaik*-nak ejtenek, de már az ó-korban is, péld. a bizanczinknál szintén *Jajik*[1] alakban fordul elő, minél fogva a szókezdő *j* e szónak turkomán jellegét bizonyítja. Hogy a turkománok az ó-korban mennyire terjeszkedtek kelet felé, azt nem lehet pontosan meghatározni, bár meglehetős bizonyossággal állíthatjuk, hogy az Aral tótól keletre, a régi Kharezm művelt országába nem hatoltak be; mert a mit Abulghazi[2] mond e népnek a kanglikkal való együtt lakására vonatkozólag, nem elegendő arra nézve, hogy biztos topographiai tájékozást szerezzünk. Déli határvonalukat már nagyobb bizonyossággal jelölhetjük meg; mert kétségtelen, hogy régóta azon pusztaságon és homoksivatagon barangolnak, a mely a Balkán-öböltől kezdve, a régi Perzsia és Merv határától éjszakra terül el egészen Belkhig és Kunduzig. Az újabbkori geographusok azon fölvételét, mely szerint az Oxus, Okhosz néven, az ó-korban a mai Csihardsujnál délre kanyarodva s az Akhal-tekkék földén keresztül folyva a Balkán-öbölbe, vagy ettől is délre szakadt a Káspi tengerbe, akár elfogadjuk, akár nem, annyi bizonyos, hogy a művelt Perzsiának határa az ó-korban sokkal messzebb terjedt éjszak felé, mint ma.

A Káspi tenger délkeleti partján terült el a régi Dahisztán, a daha név alatt ismert párthusok hazája,

[1] *Jajik* értelme szószerint: *széles*, *kiterjedt* (a *jaj*, kinyujtani, terjeszteni, teríteni, igéből képezett nom. verbale), a mely elnevezés okát megérthetjük azon körülményből, hogy ez volt az első legnagyobb folyó, melyre a törökség bukkant, keletről nyugot felé nyomulásában.

[2] Lásd Desmaisons kiadásában a szöveg 37. lapját.

melyről STRABO, 11. könyvében, részletesen beszél s a mai Gömüs-tepe helyén volt a középkorban is híres Abuszkun, melynek neve, mint RAWLINSON[3] hiszi, Abi-Uszkun-ból (az Uszkun vize, PTOLEMAEUS-nál: Sokana) származott. Messzebb nyugotra, az újabbkori Nisa környékén volt a parthusok híres fővárosa, kiknek országa mélyen benyúlt Perzsiába s kiknek török nemzetiségét alig lehet kétségbe vonni. A párthusoknak a mai turkománokkal való azonosításához ugyan nincsenek argumentumaink, de minden valószínűség a mellett szól, hogy ezen kitünő lovas és a nyíl és íjj kezelésében ügyes harczos nép a művelt Iránnal épen olyan viszonyban állott az ó-korban, a milyenben a turkománok állanak a mai Perzsiával. E mellett tanúskodik már maga a *Hyrcania* név is, melynek jelentése: «a farkasok országa» s a perzsa *Gurgan* (farkasok) szóból ered, a mely ismét a Vendidad «Vehrkan»-jával[4] (farkasok) azonos; mert a művelt letelepült nép a kietlen pusztaság lakóit farkasoknak, vagy rablóknak tekintette és tekinti még ma is. Ezen farkasok, az irániaknak rémei, a kiknek kegyetlenségét a nemzeti mythusok oly élénk színekkel festik, természetesen nemcsak a mai *Etek* és *Dameni-Kuh*[5] mentében elterülő pusztaságon kalandoztak, hanem az Oxus bal partján egészen Belkhig nyomultak; mert a Bokhara ellen vonuló arabok (666. évben) Merv körül a turkománok Szalor törzsére bukkantak s hogy ezen

[3] Proceedings of the Royal Geographical Society, I. k. 164.

[4] U. o. 168. lap.

[5] Az *Etek* jelentése törökül: szegély, margo; a Dameni-Kuh-é pedig perzsául: hegy-szegély, hegy széle, a mi alatt az északon húzódó hegységnek északi irányban való kiágazását kell érteni.

utóbb említett vidékeket később is turkománok lakták s a háborúskodásra elég alkalmat szolgáltattak, az eléggé kitűnik Mahmud Ghaznevinek a ghúzok ellen folytatott harczaiból és a Szeldsukida Szandsar küzdelmeiből.

Hogy mindezek daczára miként történhetett az, hogy a turkománok az ó-korban nem a mai nevükön voltak ismeretesek s főleg hogy a mohammedán íróknál csak a mongolok betörése után fordulnak elő *türkmen* név alatt: mindenesetre nagyon meglepő dolog, melynek abban találjuk némi magyarázatát, hogy kevés török nép s általában kevés nép van olyan, a mely saját nevét éveken keresztül sértetlenül megőrizhette volna. E körülmény még különösebbnek fog látszani, ha e névnek jelentését vizsgáljuk, mert kitűnik, hogy a *türkmen* — a hogyan a turkománok nevezik magokat — tulajdonképen azt jelenti: «*törökség*» és e szerint magokat κατ' ἐξοχὴν törököknek tartották. E szót eddigelé többféleképen magyarázták. Egyik föltevés szerint *turk-manend* (törökhöz hasonló), másik szerint *türk men* (én török vagyok) kifejezésből keletkezett volna. Azonban mind a két magyarázat helytelen; mert *turkmanend* csak a perzsáktól adott név lehetne, a mi sem türkmen-né nem olvadhatott össze, sem föl nem tehető, hogy e nomádok kívülről eredő ethnikai elnevezést vettek volna föl. A mi a második származtatást illeti, ennek ellent mond a török nyelvek szelleme; mert azt, hogy «én török vagyok», csak így lehet kifejezni *men türk em*, vagy *türk-üm*. Épen ilyen phantasticus a harmadik, t. i. J. V. Ariac, Saint-Jean d'Acre-i püspök magyarázata,[6] a ki e szót a *turk* és *kuman* összetételéből származtatja. Hogy a mi magyarázatunk legközelebb áll a valósághoz, azt épen e szónak nyelvi

[6] Gesta Dei per Francos, 1061. lap (Yule után idézve).

jelleme bizonyítja; mert a *men* a török nyelvben gyűjtőneveket képez, így pl. *köle* (rabszolga) szóból *kölemen* (rabszolgaság, rabszolgák) a «mameluk»-ok török neve (*mamluk* arabúl rabszolgát jelent). V. ö. továbbá: *kara* (nép) — *karaman* (népség), *köcse* (nomád) — *köcsemen* (nomádnépek), *kuda* (sógor) — *kudaman* (sógorság), *alak* (lovas) — *alakman* (lovasság) stb.

Épen ilyen nehéz az *oguz*[7] és *türkmen* nevek azonossága iránt tisztába jönnünk. Mindenelőtt figyelembe kell vennünk Rasid-ed-din Tabibi-nak, a törökség tulajdonképen való genealogusának, állítását, a ki mindjárt a törökök eredetének tárgyalása elején ezt mondja: *Azon időben Oghuznak összes népét türkmennek nevezték*,[8] a mely mondat e két névnek azonosságát bizonyítja. A ghúz (eredetibb oghuz-ból) és türkmen név fölváltva használtatott; mert míg a bizanciak és arabok előszeretettel a ghúz vagy úz nevet alkalmazzák munkáikban, addig Nestor már a XI. században turkománokról beszél, mint a czerni-klobukok, azaz kara-kalpakok szomszédjairól, sőt a keresztes háborúk historikusai előtt sem volt ismeretlen a türkmen, vagy turkoman név. Hogy a mohammedán írók a mongol invasio előtt miért használták inkább az *oghuz*, mint a *türkmen* nevet, annak oka első sorban azon kornak nem elegendő

[7] Az *oguz*-ból, a szóközépi gutturalis elveszésével, épen úgy lett *úz*, mint a *dogru*, *ogri* és *agiz* szókból a mai oszmán-törökök nyelvében *dóru*, *óri* és *áiz*.

[8] Lásd Rasid-ed-din «Dsami-et-tevarikh» című művének 13. l. (a Berezin által Kazánban 1881. kiadott török fordításban) hol e mondat következőleg hangzik: Oguzning barcsa kavmin ol vakitta *türkmen* tep ajtur irdiler. — E munkában leginkább e török fordítást használtam, mert a perzsa szöveget nem tudtam megkeríteni.

ethnographiai jártassága, másodszor azon körülmény, hogy e szót a bizanczíaktól tanulták; s valóban e helytelen elnevezés azonnal kiment a használatból, mihelyt a turkománok jobban előtérbe jutottak, vagyis mikor mint önálló nép megjelentek nyugoti Ázsiában. A «türkmen» eleitől fogva genericus fogalom volt, a szó legtágabb értelmében, ezért az orosz historikus és a keresztes háborúk krónikásai e nevet ismerték s magok a szeldsukidák is ezt vették föl gyűjtőnév gyanánt Kis-Ázsiában és Syriában. Ennél fogva helytelen tyrusi Wilhelm fölvétele,[9] mely szerint a türk ethnikai elnevezés e népnek tulajdonképen való államalkotó részét, a türkmen pedig a nomádokat jelenti; mert a *türk* név az egész török népre, a *türkmen* ellenben csak azon töredékre vonatkozik, a mely a történelem előtti korban nyugot felé vonúlt. E töredékből egyes részek — a melyek önállólag fölléptek a világtörténet színpadán — mint besenyők, kanglik, szeldsukok és oszmánok váltak előttünk ismeretesekké, de ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy ezek nem nevezték magukat egyszersmind türkmennek is. Így a Görgen, vagy Tedsend mellékén levő nomád ma is leginkább *jomut*-nak, vagy *tekké*-nek nevezi magát s csak másod sorban türkmennek, míg a *türk* epithetont, mint magától érthetőt, elhagyja. A mondottakat tekintve tehát jogosan nevezik magokat türkmennek, azaz par excellence töröknek. E szónak politikai jelentőségére és genealogiai értékére való tekintettel valóban a történelemben legkorábban föllépett törökökhöz tartoznak, mert lovas csapataik a római legiokkal mérkőztek meg s ezek előtt épen olyan tekintélyt tudtak magoknak szerezni, a milyenben a mai turkománok állanak a perzsák előtt, de ethnographiai

[9] L. Yule-nál Marco Polo kiadásának I. k. 44. l.

tekintetben épen az ellenkező eset áll, mert a török typusnak jellemző vonásait legkorábban elveszítették, a mint alább bővebben kimutatjuk.

De a historia tanúskodásánál is világosabb bizonyíték a turkománok nyelve azon szoros rokonsági viszony mellett, melyben ezek a nyugoti törökökkel állanak. Ha ugyanis a XIII. századbeli kún nyelvet, a mint a «Codex Cumanicus»-ban előttünk fekszik,[10] és a még régibb szeldsuk nyelvemléket [11] egyrészt a mai turkománnal,[12] másrészt az anatóliai oszmán-török nyelvvel összehasonlítjuk, azonnal észreveszszük, hogy olyan dialectusokkal van dolgunk, a melyek épen annyira összefüggenek egymással, a mennyire különböznek — mint organicus egész — a tulajdonképen való keleti és északi török nyelvjárásoktól. Különösen meglepők a turkomán és oszmán dialectusok rokonságának momentumai. Mind a kettőnek közös hangtani jellege az, hogy az eredetileg kemény consonansokat szeretik lágyan ejteni, pl. turkomán *deil*, oszm. *dejil*, csagataj *tögül* (nincs); turkom. *döje*, oszm. *deve*, csag. *töje*; turkom. *dad*, oszm. *dad*, csag. *tat* (íz, Geschmack). A mi az alaktant illeti, a határozatlan mult idő képzője mind a kettőben *mis*, a jövő időé pedig *dsak—dsek*, a mely alakokat a keleti és északi törökségben már nem találjuk meg. De még feltűnőbb rokonság mutatkozik a szókincsben, úgy, hogy a keleti török molláknak a turkománokra gyakorolt több évszázados culturalis hatása

[10] Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum. A magy. tud. akademia költségén kiadta gr. Kuun Géza, Budapest, 1880.

[11] Lásd a Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft XX. kötetében a Wickerhauser által kiadott szeldsuk verset.

[12] Lásd «A turkománok nyelvéről», VÁMBÉRY A. (Nyelvtudományi Közlemények XV. k.).

daczára ez utóbbiak valamennyi törökök közt még ma is az anatóliai oszmánokat és azerbajdsániakat értik meg legkönnyebben. S ha még hozzá adjuk, hogy az oszmánok, turkománok és azerbajdsániak szorosabb nyelvi rokonságának említett momentumai a kúnban is, azaz a X. századtól a XIII. századig a Fekete-tengertől éjszakra lakó törökök nyelvében is kimutathatók: senki sem ütközhetik meg azon, ha e nyelvbeli egyezésből a szorosabb ethnikai rokonságot következtetjük s a turkománokat genealogiai szempontból a pontusi törökökhöz sorozzuk, és csak mai geographiai helyzetük következtében illesztettük a közép-ázsiai törökség keretébe.

Miután a turkománok számos hatalmas csapatot bocsátottak részint nyugotra, részint délre s miután a mongol hadak megjelenésével úgy éjszakon, mint keleten olyan politikai constellatiok jöttek létre, a melyek, mint erős gátak, e nyugtalan nomád-néptengernek tovább özönlését feltartóztatták: e pusztai lakók a Káspi-tenger keleti oldalán mindinkább kisebbedő területre szorultak s csak a mongol hatalom hanyatlása után sikerült a turkománoknak a nyugot-ázsiai események színterére lépni. E kellemetlen korlátoztatásból természetesen többször megpróbálták a szabadulást a szomszédos művelt tartományokba intézett betörés által. De hiába; az Oxus felé a khivai és bokharai khánságok álltak útjokban, melyeknek jelentékeny károkat okoztak ugyan, de a melyeket soha sem tudtak legyőzni. Az Aral tón túl, a nagy-horda megtámadására már azért sem gondolhattak, mert a kazak-kirgizek e területet már régóta lakták; a mi pedig a déli irányban való nyomulást illeti, még a politikailag elgyöngült Perzsia is, de még inkább északi hegységének természetes gátja elég erős volt arra nézve, hogy útjokban álljon. Tehát aránylag szűk térre

szoríttatva s azonfelül a közép-ázsiai pusztaságnak épen legszegényebb helyére utalva (mert a Káspi-tenger keleti oldalán, a khivai oázison kívül, nincs mívelhető talaj), a turkománok már eleve meg voltak fosztva annak lehetőségétől, hogy azon defensiv életmód mellett maradjanak, a mely mellett más nagyobb nomád társaságok maradhatnak, ha elegendő legelőhely van s a kivülről jövő veszélyek kevésbbé fenyegetők. Timur idejében még a Mangislak félszigetet lakták a turkománok,[13] valamint a Timuridák bukása után és az özbegek föllépésekor is, mert Mehemmed Szalih herczeg «Sejbaniada»-jában[14] azt olvassuk, hogy azon háború alkalmával, melyet Sejbani Mehemmed khán folytatott Khiva ellen, az Ada-turkománok képezték a khivai sereg legnagyobb részét. Így álltak a dolgok a XVI. század elején. A következő században és nevezetesen 1723-ban, mikor a kalmükök Turkesztán egy részét meghódították s a kazak-kirgizek kis- és közép-hordája nyugot felé visszavonult, a baskirokat észak felé, a turkománokat pedig az Üszt-Jurt fensík déli részére szorították, minek következtében a turkománok lakóhelyének azon változtatása történt meg, a melyet mai elterjedésük és Abulghazi által megjelölt területük közt vehetünk észre. E fejedelmi történetíró[15] tudósítása szerint ugyanis Szofian khán korában az Erszari-turkománok a Balkán hegy mellett laktak,

[13] Abulghazi *mangislak türkmeni*-ről beszél (ed. Desmaisons, 201. l.) Haszán-Kuli khánnak e néppel folytatott harcza alkalmával.

[14] Mehemmed-Szalih herczeg egy hőskölteménynek irója, melyben részletesen elbeszéli Sejbaninak Közép-Ázsiában véghez vitt tetteit. L. erre vonatkozólag a most megjelent «Sejbaniname» czímű munkámat. (Budapest, 1885).

[15] Abulghazi (ed. Desmaisons) 209. l.

hol akkor a *Tekke-Szarikok* és *Jomutok* is tartózkodtak, a kik együtt véve a *Taski-Szalur*, (külső Szalur) nevet viselték, megkülönböztetésül az *Icski-Szalurok*-tól (belső Szalur), melyekhez a kharezmi területen lakó turkománokat, névszerint az Ikdir, Csaudur,[16] Haszan, Arabdsi, Adakli, Khizr, Ali és Tevedsi nemzetségeket számították. Azon időben, t. i. a XVI. század első évtizedében a Káspi-tenger keleti partjának territorialis viszonyai természetesen egészen különbözők voltak a maiaktól, mert, mint Abulghazi beszéli,[17] az Ürgendsből a Balkánhoz vezető út turkomán aulokkal volt elborítva, az Oxus akkor közvetetlenül Ürgends falai s a Balkán keleti kiágazása mellett folyván el a mazendráni (Káspi) tengerbe ömlött s e folyó mindkét partján szántóföldek, szőllők és gyümölcsös kertek díszlettek.

Nehéz volna bizonyosan megállapítani, hogy az Oxusnak az Aral-tó felé való hajlása,[18] vagy pedig politikai forradalom volt az a motivum, mely a turkománokat egymástól elszakította s ilyen rendkívüli beosztású lakóhelyekre, sőt egészen új genericus alakulásokra kényszerítette. Elég, ha látjuk, hogy a mult és jelen század folyama alatt jobbra és

[16] Abulghazi *csauldur*-t ír, mely alak, mint alább látni fogjuk, jobban megfelel e szó tulajdonképen való jelentésének.

[17] Idézett munka 207. l.

[18] Ugylátszik, hogy az Oxusnak északkeleti irányban való elhajlása nemcsak emberi kéz műve, hanem összefüggésben áll e folyónak lassú és nehézkes folyásával s a Káspi-tenger keleti partjának folytonos emelkedésével is. Ezen elhajlásnak idejét nem lehet pontosan meghatározni, mert Anthony Jenkinson, az angol utazó, a ki 1558-ban látogatta meg e vidéket, csak azt hallotta, hogy az Oxus a Káspi-tengerbe ömlik. Minden valószínűség szerint két ága lehetett e folyónak, a mint a geographusok is föltesszik.

balra tolatva, majd erőszakosan telepíttetve, majd a víz nélküli sivár vadonba vettetve s oroszok, kirgizek, khivaiak, bokharaiak, afghánok, dsemsidik és perzsák által vad állat módjára irgalmatlanúl üzetve, az Oxus bal partjának legkülönbözőbb pontjain, Kunduztól Asztrabadig s az Üszt-Jurttól a Paropamisusig szétszórattak. Itt laknak ma a turkománok, az említett területnek legmostohább részein, örökös harczban kietlen hazájuk természeti elemeivel, szüntelen tartó ellenségeskedésben a szomszéd letelepült népekkel és testvéreikkel való szellemi és politikai egység nélkül, sőt egymás közt is halálos ellenségeskedésben.

Ha most földrajzi helyzetük szerint közelebbről szemügyre veszszük őket, e területnek észak-nyugoti részén

1. a Csaudur[19] *és Imraili*[20]

törzszsel találkozunk, a kik minden valószínűség szerint a XVI. században még hatalmas Adali-, vagy Adakli-turkománok (szigeti turk.) maradványai, kik régebben a Káspi-tengernek egész keleti részét lakták a Kindirli öböltől fogva a Balkánig, ma azonban számban és tekintélyben nagyon megcsökkenve az Üszt-Jurt délnyugoti részén barangolnak a régi Ürgendsig és a Kara-bogazig. Úgy clan-viszonyaikról, mint számukról, 1864-ben közzétett adataim óta, kevés újabb és megbízható adat került nyilvánosságra, kivéve Petruszevics-nek bizonytalan tudósítását, mely szerint Csardsujtól 40 angol mérföldnyi távolságban északra 200 csau-

[19] E név régi alakja, mint Abulghazi-nál olvassuk, *csauldur* volt s töve *csaul-* vagy *csaula-* (kiáltani, nyeríteni) ige. V. ö. *csaudur*, csődör (t. i. nyerítő).

[20] *Imrajli* a régibb *imr-ili*, Imr népe, alakból származott, legalább Abulghazi csak az *Imr* nevet ismerte.

dur család lakik,[21] kik a *Szajat-* és *Eszki*-clanhoz tartoznak. Minthogy Khivához és a tőle függő területekhez még mindig csak részben férhet hozzá a kutatás s mivel a csaudur-turkománokat eddigelé még nem vették rendszeres vizsgálat alá, ezért a saját, csak hallomáson alapuló adatainkat kell fentartanunk s ezek szerint az *Abdal, Igdir, Eszszenli, Kara-Csaudur, Buzacsi, Burundsuk* és *Sejkh* alosztályokat összesen 12,000 sátorra, vagyis 60,000 lélekre becsülhetjük, a kik részint a Kizil-Takir pusztaságon, részint Buldumszaz, Porszu, Kökcse és Köhne-Ürgends körül barangolnak. — Az *Imrailik*-re vonatkozólag, húsz évvel ezelőtt közzétett jegyzeteinkhez még azt csatoljuk, hogy a XVII. század elején még Asztrabad közelében laktak[22] és az *Imr*[23] ethnikai nevet viselték. Abulghazi khán 1062. (1652) Tuds-ban, tehát nem messze Irán északi határától, hadat indított ellenük;[24] de hogyan történhetett, hogy oly messze éjszakra nyomattak és csaknem teljesen elpusztultak, arra vonatkozólag hiányoznak positiv adatok. A mi a Perzsia éjszaki határán, Mehne és Csecse környékén lakó Imrailiket illeti, törzsüknek csak jelentéktelen töredékét képezik s e század elején költöztek ide Khivából.

2. A Jomutok[25]

neve régi török szó, tehát valószínűleg régi ethnikai elnevezés is s valóban a történelem a jomutok lakóhelyét min-

[21] Lásd ezen a Káspi-tengeren túl levő kerület egykori orosz parancsnokának Tifliszben, 1880-ban megjelent értekezését, CH. MARVIN «Merv and the manstealing Turcomans» című művében (London, 1881) angol fordításban, 50. l.

[22] Lásd ABULGHAZI-nál, 226. l.

[23] U. o. 348. l.

[24] Az Imr, mint a Szalor, a legrégibb ethnikai nevek egyike.

[25] A *Jomut* név, úgylátszik nem egyéb mint a régi *jom*, új

dig a Káspi-tenger délkeleti partján említi, hol e turkomán törzsnek legnagyobb része ma is lakik. Egy töredékük ma, félig letelepülve, a khivai khánság délnyugoti részén lakik, a hova — ha jól vagyok értesülve — csak e század elején telepítették őket erőszakosan, azért, hogy az e vidéken már régóta tartózkodó, nyugtalan csaudurok hatalmát megtörjék. Azonkívül egy jelentékeny részük a Csereken (nem pedig Cseleken) szigeten tanyázik s baromtenyésztés helyett a szurok és naphtha-források kizsákmányolásával foglalkozik. — Feloszlanak Atabaj-, Dsafarbaj-, Serefdsuni- és Ogurdsali-turkománokra s ezek ismét a következő alosztályokra:

a) *Atabaj:*

Szehne, Döngircsi, Tana, Kiszarka, Kesze.

b) *Dsafarbaj:*

Jarali: Iri-Tokmacs, Kizil, Szakalli, Arigködseli, Csokkan-Borkan, Onuk, Tomacs.

Nurali: Kelte, Karindsik, Gazili-Kör, Haszan-Kukulu-Kör, Pankötek.

c) *Serefdsuni:*

Görgen: Kara Bölke, Tevedsi, Jilgaj-Dsafer.

Khiva: Öküz, Szalak, Usak, Kodsuk, Mesrik, Imreili.

d) *Ogurdsali:*

Szemedin, Giraj, Terekme, Nedim.

Megtartottam a «Közép-ázsiai Utazás»-omban közölt felosztást; mert az erre vonatkozó újabb adatok, például

török *jon*, nép és a mongolban és ujgurban használatos *ot* pluralis-képző összetétele.

Pertuszevics-éi, nagyon távol állanak a valószinűségtől; másrészt pedig ismételnem kell a kazak-kirgizek tárgyalásánál tett megjegyzésemet, hogy általában nagyon megbízhatatlanok és zavartak a nomádok osztályozásai. A legújabb időben annyiban történt változás a jomutok politikai életében, hogy a Görgen bal partján lakók forma szerint Perzsia felsőbbsége alatt állanak, míg a többiek, a Khivában lakók kivételével, tényleg Oroszország uralma alá kerültek, a mely körülmény e nomádok életére egészen átalakító hatást fog gyakorolni s ennek következményei sokkal előbb észrevehetők lesznek a jomutokon, mintsem a kirgizeken. A jomutok összes számát — bele értve a Khivában lakókat is — 40,000 sátorra becsültem, Petruszevics pedig — a khivaiak kivételével — 35,000-re s e szerint lélekszámuk 200,000, illetőleg 175,000.

3. A Göklenek[26]

a jomutoktól keletre, a Görgen és Etrek felső folyása között levő hegyeken laknak, tehát a perzsa sah területén, a kinek 6000 aranyból álló évi adót fizetnek.[27] A mennyire a történelmi emlékezés bizonyítja, mindig e vidéken tartózkodtak, csakhogy régebben — úgy látszik — sokkal nagyobb volt a számuk; mert Szofian khán idejében adó fejében 12,000 juhot adtak Khivának és 1200 juhot a khán háztartásához, a mi más törzsek adóihoz hasonlítva — a mennyiben a tekkék, szarikok és jomutok összesen csak 8000 juhot adtak — azt engedi következtetni, hogy lélekszámuk meglehetősen jelentékeny volt. A mi ethnikai osz-

[26] Másképen: *köklen* vagy *kökleng*, mely szónak tulajdonképen való jelentése «kövér, gazdag», esetleg «zöldes, kékes».

[27] L. Petruszevics-nél, Marvin «Merv and the manstealing Turcomans» című művében, 56. l.

tályozásukat illeti, húsz évvel ezelőtt gyűjtött adataim eltérnek PETRUSZEVICS-éitől; mert ő csak hat *taife*-t (horda) nevez meg, mint: *Kaji, Bajandir, Kirik, Aj-Dervis, Csakir-Bek Deli, Jangak-Szagri*, míg én ezeken kívül a *Begdili-Karabalkan* és *Gerkesz* hordákat is fölemlítettem. A *tire*-k (clan) fölszámlálásában is jelentékeny eltérés van adataink között s az előbb már említett bizonytalanság következtében lehetséges, hogy egyikünk tudósítása sem felel meg a valóságnak. Ugyanezt mondhatom számukról is. Annak idejében turkomán barátomnak, Khándsánnak állítása szerint, a göklenek számát 12,000-re becsültem, a mely számot PETRUSZEVICS, BAKULIN-nak, az asztrabadi orosz consulnak adatai után, 20,000-re, azaz 4000 családra emeli, sőt BODE, a ki 1837—40. e vidéket beutazta, 12,000 családról, vagyis 60,000 göklenről beszél. Tekintve azon körülményt, hogy a turkománoknak ezen törzse legjobban ki volt téve Khiva és Perzsia támadásainak s hogy ez utóbbi országnak határa a jelen század folyama alatt közvetetlen szomszédságukig terjedt, az utóbbi számokat nagyon túlzottaknak tartjuk, s azt hiszszük, hogy a 15,000 legközelebb áll a valósághoz. Minthogy a göklenek Irán éjszaki szélének legszebb és legelőkben leggazdagabb részét lakják, eleitől fogva ki voltak téve a perzsák üldözésének. A völgyekbe szoríttatva, legtöbbet kellett szenvedniök a budsnurdi kurdok támadásaitól s míg számuk jelentékenyen megcsökkent, másrészről gyakran kényszerítve voltak letelepült életmód fölvételére.

4. A Tekkék [28]

mint már említettük, mintegy háromszáz évvel ezelőtt még a Taski-Szalorok-hoz (külső Szalorok) számíttattak, tehát szo-

[28] *Tekke* jelentése: bak.

rosan véve nem tartoztak a régi khivai khánsághoz s a mennyire a történelmi emlékezés földerítheti, a Balkán hegytől keletre laktak. Ma Akhal-[29] és mervi tekkékre oszlanak. Az Akhal — geographiai neve a Kubbet-Dagh éjszaki ágai mentében, Kizil-Arvattól egészen a perzsa Deregöz kerületig, helyesebben Annauig terjedő vidéknek — magában foglalja az éjszaki Kubbet-Daghnak azon mívelésre alkalmas, vízben bővelkedő részét, a mely az ó- és közép-korban virágzása miatt híres volt és ma körülbelől huszonkét turkomán telepnek ad helyet.[30] E területen mintegy 30,000 család, vagyis 150,000 lélek lakik, mely szám — a talaj mívelhetőségét tekintve — könnyen lehetne kétszer, sőt négyszer ennyi is.[31] A mint a hiányos történelmi adatok bizonyítják, a tekkék ide csak lassankint terjeszkedtek ki s a Kubbet termékeny völgyei csak százhatvan évvel előbb, vagyis a Szefevidák bukása korában jutottak birtokukba. Legalább így beszélte Budsnurd és Kucsan perzsa kormányzója az oroszoknak, de ez adatok hitelességén jogosan kételkedhetünk; mert Abulghazi khánnak Bamiban, Beurmaban és a Tedsend mellett[32] már 1647-ben turkománokkal volt dolga és nem tévedünk, ha e turkománokat tekkéknek tartjuk, a kik a Küren-Daghtól és a Balkántól, a hol történelmi emlékezés óta laknak, idáig előnyomultak és lassankint az egész területet meghódították.

[29] Az *Akhal* aránylag újkori eredetű név, legalább Abulghazi nem ismeri.

[30] L. Petruszevics-nél, Marvin idézett műve 72. l.

[31] Alikhanov, legújabb tudósításában 194,000—200,000 lélekről beszél.

[32] Abulghazi így írja: *Burma* és *Tezsen*, egyszersmind ez utóbbit jir-nek, azaz: *hely*-nek s nem folyónak nevezi, a mint ma mi teszszük, (ed. Desmaisons, 321).

A tekke-turkománok második töredékével, tudniillik a *Merv-tekkeszi*-vel (mervi tekke) hasonlóan áll a dolog. O'Donovan,[33] a ki legújabban utazott e vidéken, azt beszéli, hogy a mai mervi tekkék előbb a Tedsend mocsár mellett laktak és csak a szárikok kiszorítása után foglalták el mai lakóhelyüket. Ezen állítás meglehetősen megegyezik a valósággal, mert Burnes,[34] a ki 1832-ben látogatta meg Mervet, itt a szárik-turkománokat, Tedsendnél pedig a tekkéket találta. Ugyanez az eset volt még tíz évvel később is, mikor Thomson Merven keresztül megtette veszedelmes utazását Khivába;[35] de tekintve a turkománok költözködéseinek nagyon változatos történetét, nehéz volna megállapítani, hogy a tekkék egy ízben már nem laktak-e Merv szomszédságában s hogy hányszor szorították ki onnan őket más törzsek. A mai mervi tekkék, a kik számban és erőben fölülmúlják előbbi versenytársaikat, a szalorokat és szárikokat, azon számos öntöző csatornák mellett és szomszédságában laknak, melyek a Murgab alsó folyásától kezdve éjszaki és éjszakkeleti irányban átszeldelik a mervi kerület mívelhető talaját s melyek az itteni nomádok életét fentartó forrásokúl szolgálnak. A Mervtől délre folyó Tedsend partjain csak egyes töredékek laknak; a mervi pusztaság legészakibb részén pedig, az Oxus bal partján, Csihardsutól délkeleti irányban a Szakar[36] és Szajat ágak tartózkodnak, a kik szintén a tekkékhez tartoznak, de

[33] Lásd The Merv Oasis, by Edmond O'Donovan (London, 1882) II. kötet 172—173. l.

[34] Travels into Bokhara, vol. II, 253. l.

[35] Lásd Sheil, Glimpses of Life and Manners in Persia (London, 1856), 358—361. l.

[36] A Szakarokat «Közép-ázsiai utazásom»-ban (279. l.) a tekkéknek Bakhsi nevű ágához soroztam.

önálló clant nem képeznek, mint Burnes és utána Petruszevics is állítja. A mervi tekkék összes számát Petruszevics 50,000 sátorra, vagyis 250,000 lélekre becsüli, a mi meglehetősen megfelelhet a valóságnak, ha ugyan a nomádok statistikai adatai általában hitelt érdemelnek.[37] A mi a tekkék alosztályait illeti, az akhal-tekkéknél, telepeik helyzete szerint, keletről nyugot felé haladó irányban, a következő alosztályokat találjuk: Kökcse, Szalik, Jaszman, Miris, Cseltek, Kongur, Karadas-Ajak, Kara-Kongur, Aman-Sah, Szicsmaz, Kaksal, Bükri, Kara-Jumai és Kedsük;[38] míg a mervi tekkék először *Tokhtamis*[39] és *Ötemis* ágakra oszlanak, s az elsőhöz tartoznak: Bek, Vekil, illetőleg Kökcse, Aman-sah, Kan, Kongur, Ak-Vekil és Kara-Vekil, az utóbbihoz pedig: Szicsmaz és Bakhsi. Ezen alosztályok különben az akhal és mervi tekkék mindkét főosztályánál egyformán feltalálhatók s meglehetősen egyeznek húsz évvel ezelőtt közzétett osztályozásommal.

5. *A Szárikok.*

A szárik-turkománok mindig a Paropamisus hegység északnyugoti kiágazásai mellett, a mai Pendsdeh közelében laktak, a Murgab középső folyásáig, vagyis Jolatanig terjeszkedve; mert e név alatt előfordulnak a «Sejbaniada»-ban, a XV. század végén, Mirza Huszejn Bajkarának Sej-

[37] A legújabb időben egy másik orosz utazó, névszerint Alikhanov Avarszki, a mervi tekkék számát 46,000 sátorra, vagyis 230,000 lélekre becsüli, mely összegből 36,000 sátort a tekkékre, 10,000 sátort pedig a Mervben lakó akhal-tekkékre, erszarikra, szalorokra, szárikokra stb. számít.

[38] L. Petruszevics-nél Marvin id. műve 70—72. l.

[39] A *Tokhtamis* jelentése: *megállott*, *Ötemis*-é pedig: *a tovább ment*, *az elhaladott*, a *tokhta-*, illetőleg *öt-* igéből.

bani ellen folytatott háborúi alkalmával s mint ilyeneket említi Abulghazi khán is,[40] míg Szofian khán uralkodása alatt a legszélső szalorokhoz tartoztak. Ők tehát e vidéknek régibb lakói, mint a tekkék, de úgy látszik, hogy a történelemben sohasem játszottak nagy szerepet, a mit azon körülménynek lehet tulajdonítani, hogy más turkomán törzsekkel szemben csekély számúak. Én magam annak idejében 10,000 sátorról hallottam, míg Petruszevics 13,000-ről beszél, úgy hogy legfölebb 60,000-re becsülhetjük lélekszámukat. Öt fő ágra oszlanak: Herzegi, Khoraszanli, Ali-sah, Szukhti és Bajracs s ezek ismét a következő alosztályokra:

Herzegi: Szogunali, Guldsa, Kodsali-Kizil, Beden és Kanli-bas.

Khoraszanli: Kazandsi, Mamataj.

Alisah: Usztalik, Enis.

Szukhti: Dagdi-Kuli, Erden.

Bajracs: Dsani-Beg, Erki-Guram és Szidlik (?).[41]

Azon hosszasan tartó és elkeseredett harczok következtében, melyeket részint testvéreikkel, a tekkékkel és szalurokkal, részint a perzsákkal folytattak e század folyama alatt, nagyon megcsökkent a számuk, különben a leggazdagabb turkománokhoz lehetne őket számítani. A culturának különböző korszakai, melyek Khoraszanban egymásután feltűntek, a természetnek ezen durva fiaira is gyakoroltak bizonyos fokú hatást; mert mint a göklenek, úgy a szárikok is egyet-mást eltanultak iráni szomszédjaiktól; de itt, Turkesztán, Afghanisztán és Perzsia katárán a különböző nomád és félnomád népelemek gyülekezési pontján, nem tudott mélyre ható és életerős gyökeret verni a műveltség.

[40] Lásd műve 209. l.

[41] Petruszevics után, a hibás elnevezések kiigazításával.

6. *A Szalor-*

vagy szalur-turkománok[42] méltán tekinthető törzsük legrégibb és legnemesebb tagjának, mert a mint *Imr*, úgy Szalor is állítólag a mythicus Oghuz-khán egyik unokájának neve volt.[43] Lehetséges, hogy a turkománok e töredékének ethnikai elnevezése az említett őstől származik, de az bizonyosabb, hogy az Oxus felé nyomuló arabok már időszámításunk VII. századában e vidéken találták a szalorokat, a kik a mongolok megjelenésekor is fontos szerepet játszottak, a mint az azon korból eredő történelmi forrásokból kitűnik. Fontosságukat bizonyítja az a körülmény is, hogy nevöket a régi Kharezmben valamennyi turkománnak gyűjtőnevéül használták s innen erednek az Icski-Szalur (belső sz.), Taski-Szalur (külső sz.) és Khoraszan-Szaluri (khoraszáni sz.) elnevezések. Egy szóval, itt a turkománok azon töredékével van dolgunk, a mely a világtörténelem színpadán legelőször lépett fel és ethnikai, helyesebben genericus nevét legtovább megtartotta. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ilyen, századokon keresztül rendkívül izgalmas élet mellett, számban nagyon megfogytak s ma már csaknem a teljes elpusztulás előtt állanak, valamint azon sem, hogy mindezen idő alatt nem hagyták el a Paropamisus nyugoti ágainak már nagyon régóta lakott zugait. Három fő osztályra: Jalavacs, Karaman és Anabölegi s ezek ismét kisebb ágakra oszolva, ma egymástól elszórva

[42] Ezenkívül még *Szalar* és *Szalir* alakban is előfordul. Leghelyesebb ezen utolsó kiejtés, t. i. tompa, illetőleg mélyhangú *i*-vel, (orosz Ы),

[43] Lásd Abulghazi, 27. l. és Dsami-et-Tevarikh (török kiadásban) 11. l.

találhatók fel Mervtől délre, keletre és éjszakra kisebb csoportokban;[44] 2000 család Mervben lakik tekkékkel vegyülve; másik 2000 a legújabb időben perzsa földön, Zorabadban települt le, a Heri-rud bal partján,[45] 1000 család ismét a Murgab mellett tanyázik, a szárikoktól délre, 400 Csihardsujban, 200 Majmeneben és 100 a Puli-Szalar mellett, Herat szomszédságában. Mindezek összevéve 5700 sátort, vagyis mintegy 28,500 lelket képeznek s ez meglehetősen összevág a saját statistikai adataikkal, melyek szerint 6000 sátorból állanak. Én magam annak idejében 8000 sátort hallottam említtetni. Úgy látszik, hogy a szalorok legjobban meggyöngíttettek ezen század folyama alatt, először a tekkék által, a kik Mervből kiűzték őket, később pedig Abbasz Mirza herczeg, Feth Ali sah derék fia által. Elcsüggedt helyzetükből ítélve, úgy látszik, örökre megtagadta tőlük a sors, hogy mint harczra képes önálló nomádok még valaha föllépjenek a történelem színpadán.

7. *Az Erszari-*

turkománok[46] a XVI. század közepén még a Balkán hegynél, az akkor még arra folyó Oxus partján laktak. Száz évvel később Mangislakban találjuk őket, honnan az özbegek Mangit törzse által kiszoríttatva, a pusztaságra, az Üszt-Jurt déli részén levő Kurdis és Orta-Kuduk állomásokra

[44] Lásd «Közép-ázsiai Utazás»-om 278. l. — PETRUSZEVICS (lásd Marvin id. műve 89. l.) a főosztályokat Kipcsak, Dezerdu (Ordu?) — Khodsa és Karamán nevek alatt említi föl, de nehéz volna meghatározni, hogy melyik a helyesebb adat.

[45] Proceedings of the Royal Geographical Society, vol. V, 1. sz., 11. l. Lessar's second journey in the Turkoman country.

[46] Lásd ABULGHAZI 206. l.

vonultak.[47] Úgy látszik, hogy innen részint az Oxushoz, részint Merv felé költözködtek, mert a XVIII. század első évtizedében a Tarikhi-Mekim-Kháni Lebáb-türkmen név alatt s mint Bokhara alattvalóit említi őket.[48] Bokharában hivatalos nyelven még maig is Lebab-türkmeni-nek, parti turkománoknak nevezik őket, mert az Oxus bal partjára telepíttettek — még pedig, a mint mondják, Abdullah khán által — a hol ma is laknak, az Oxus bal partján, Csihard-sujtól kezdve Khodsa-Szalik-ig s csak egy kis töredék lakik Burdalik-ban a jobb parton. Legsűrűbben laknak Kerki környékén, de telepeik száma és erőssége mindinkább fogy, minél fölebb megyünk az Oxuson, úgy hogy Petek-Kiszernél, a Belkhbe vezető út átjáratánál már csak kicsiny és szegényes csapatokban találhatók. Az erszari-turkománok genericus viszonyaira vonatkozólag, hosszabb ideig közöttük való tartózkodásom daczára, nagyon kevés tapasztalatot szerezhettem; mert ők mint félnomádok, nem fordítanak oly nagy gondot a clan-rendszerre, mint egészen nomád testvéreik. Petruszevics a következő négy nemzetséget említi föl: *Kara, Ulutepe, Künes* és *Bekaul*, de én ezen adatot, mivel csak hallomáson alapszik, nem tartom megbízhatónak. Az erszárik, kiknek száma mintegy 40,000 család, vagyis 200,000 lélek, ma a nomád és letelepült életmód között levő átmeneti stadiumban vannak s a nomádok erkölcsi életének sok vonását már elveszítették. Mint földmívelők, már a harczias szellemből is kivetkőztek s lovasságuk kivételével,

[47] U. o. 267. — Az Orta-Kuduk (középső kút) a mai turkománoknál *Orta-Kuju*. Kordis, Abulghazi szerint, vadászterület volt, ma a Khivába vezető úton, Igdir és Bala-Isem közötti állomás neve.

[48] Lásd Bokhara története, irta Vámbéry Ármin II. kötet 139. lap.

melyet a bokharai emírnek szolgáltatnak és azon kis töredékek kivételével, melyek *Kara*[49] név alatt az Andkhuj körül elterülő pusztaságon barangolnak, ritkán van alkalmuk arra, hogy a fegyverek kezelésében kitűntessék magokat. A rabló tekkék becsapásai ellen pedig legkevésbbé védekezhetnek. Egy szó nélkül megfizetik adójukat Bokharának, még pedig körülbelül huszonöt krajczárt egy tanap földért (7½ hold); foglalkoznak kereskedéssel és iparral is, — szóval egészen lealázott alattvalói Bokharának, a mely a megmérgezett culturájú társadalmi életnek minden álnokságával és gonoszságával lassankint egészen átalakítja őket. Az erszárik közt ma már igen sok feslett életű és szenteskedő ember van, a kik bátran megmérkőzhetnek e tekintetben a legelvetemültebb tadsikokkal. Valóban szomorú bizonysága ez annak, hogy mily könnyen válhatik a természet egyszerű emberéből a hamis cultura rémképe!

A turkománok e hét fő nemzetségén kívül még meg kell említenünk azon turkománokat is, a kik részint a Volga mellett, részint az orosz Turkesztánban laknak elszóródva és félnomád életet folytatva, s a kik az Amu-Darja kerületben a lakosság öt százalékát képezik, vagyis 5860 főre rúg a számuk.[50] Lakik továbbá a Zerefsán mellett 5000, Asztrakhánban 1781, a Szir-Darja területén 3500, tehát összesen 16,141 turkomán. A turkománokról való statistikai adataink tehát következőleg alakulnak:

[49] Ezen Karák nemzetségök szerint erszári-turkománok, tehát ez alkalommal kiigazítom azon korábbi nézetemet, mintha e nomádok önálló törzset képeznének.

[50] KOSZTENKO-nak a Turkesztanszki Kraj-ban (326. l.) megjelent adatai szerint. — RITTICH (54. pótfüzet, 34. l.) az Amu-Darja területre s azonkívül a zerefsani és Szir-Darja vidékre 7500 turkománt számít.

a) Csaudorok	60,000
b) Jomutok	200,000
c) Göklenek	15,000
d) Tekkék	400,000
e) Szárikok	60,000
f) Szalorok	28,500
g) Erszárik	200,000
h) Orosz turkománok	16,141
összesen	979,641

Kerek számban talán fölvehetnénk *egy milliót*, a mint előbb tettem, ámbár másrészt meg kell jegyeznünk, hogy tekintve a statistikai adatok megbízhatóságának absolut hiányát és a nomádok azon szokását, hogy szeretnek maguknak tekintélyt szerezni a valóságnak meg nem felelő számbeli nagyságukkal — a pontos kutatás mindenesetre jelentékenyen leolvasztja a számadatokat. Tehát akár egy millió, akár kevesebb a számuk — mert Petruszevics 845,000-re becsüli összes számukat —, annyi bizonyos, hogy régebben a turkománok száma sokkal nagyobb volt, sőt oly nagy, mint az éjszaki pusztaságon barangoló kazak-kirgizeké. Mert nem kell elfelednünk, — hogy azon török népelemek, melyek a Szeldsukidák fölkelése óta e század elejéig, Syriába, Kis-Ázsiába, Arméniába, a Kaukazusba és európai Törökországba vonultak, legnagyobb részben a Kaspi-tenger északkeleti oldalán tartózkodó turkománok rajainak tekintendők, — s hogy az efsár-ok (helyesebben: ausar, elkapók), kelati-nadiri-k és kadsarok (kadsar a. m. szökevény) Asztrabad körül, eredetökre nézve épen úgy turkománok, mint a sahszevend-ek, terekmé-k,[51] kara-papak-ok és más törzsek, a kik a hyr-

[51] *Sahszevend*, helyesen: sah-szeven, a kiket a (perzsa) sah szeret. Mint e név mutatja, ezek olyan turkománok voltak, a kik

kániai pusztaságról kiindulva, csak a mult században telepedtek le a Kur mellett és a Kaukázus völgyeiben. E fölvételt bizonyítja először a történelem, másodszor a nyelv tanúskodása, harmadszor a dolog természete, mert az éjszakkeletről délnyugot felé irányuló vándorlási áramlatban mindig a leginkább nyugot felé lakó törökök, vagyis a pontusi törökök voltak azok, a kik legelőször útnak eredtek. A tulajdonképen való keleti törökök közül nagyobb tömegek sohasem telepedtek le nyugoti Ázsiában.

2. Physikai és moralis tulajdonságaik.

Azok után, a miket a turkománok földrajzi elterjedéséről mondottunk, könnyen átláthatja az olvasó, hogy általában nagyon nehéz a physikai characteristicum egységes voltáról beszélni. Az olyan nomád nép, mely emberemlékezet óta rablással foglalkozott, a mely a legvakmerőbb kalandokban részt vett s a mely perzsákkal, afghánokkal, tadsikokkal, özbegekkel, kazakokkal, kara-kalpakokkal s a Kaukazus lakóival hosszú időn keresztül közvetlen érintkezésben volt; — az ilyen nép csak nagyon ritkán őrizhette meg változatlanul typicus tulajdonságait. Ha mindennek daczára specialis turkomán physikumról beszélünk, ez alatt a physikai jellegek azon összeségét értjük, a mely a régi török typusnak a szomszéd árja népelemekkel való vegyüléséből állott elő s a mely e szerint a törökség ezen ágán mindenütt fölismerhető. De természetesen többféle fokozatot vehetünk észre, melyek az iráni területtől való földrajzi

a perzsa zászló alá csatlakoztak. *Terekme* a türkmen név hamis arab pluralisának, terakeme-nek elferdítése,

távolság- s a megtörtént vegyülés kisebb vagy nagyobb volta és időtartama szerint különböznek egymástól. Az eredeti typus legtisztább alakját a csaudor-turkománoknál találjuk fel, mely a kirgizekénél nyulánkabb testalkatban és kisebb fejben, továbbá az inkább kúpalakú mintsem gömbölyű koponyában s öt és hat lábnyi magasság közt váltakozó termetben nyilvánul. Innen aztán minél inkább közeledünk a hyrkániai sivatag déli részéhez, annál inkább szembetünők az iráni vérrel való vegyülésnek nyomai; a szakál mindig sűrűbb és sűrűbb növésű, a pofacsontok kevésbbé kiállók s csak a kicsiny és ferdén álló szemek mutatnak török eredetre. A jomutok és tekkék közt a gyakori fajkereszteződés már csaknem egészen európaias typust hozott létre, a mely körülmény már Frazer-nek is feltünt s a mely O' Donovant[52] azon nyilatkozatra indította, hogy az európai ruhákba öltözött jomutot alig lehetne megkülönböztetni a nyugotiaktól s épen ilyen tapasztalatot szereztek az európai utazók az oszmánokra, a turkománok legközelebbi rokonaikra vonatkozólag. Ugyanezt lehet mondani az Iran éjszaki határán lakó összes turkománokról is; s ha mindennek daczára az 1860—61-ben a tekkéknél fogságban tartott Blocqueville[53] az ó-török typusnak nagyon szembetünő jellegeiről, keskeny vágású szemekről, kiálló pofacsontokról és kicsiny lapos orról beszél: ez csak a turkomán physikumnak nagy mérvben vegyült jellemét bizonyítja. A turkománokról vett anthropologiai mérések mind e mai napig nem állnak rendelkezésünkre, de a ki hosszabb

[52] Lásd The Merv Oasis, I. k. 231. l.

[53] A *Tour du Monde*, 1-re année, 28. szám, 225—272. lapjain, Quatorze mois de captivité chez les Turcomans par Henri de Gouliboeuf de Blocqueville, 246.

ideig tartózkodott a perzsák között és csak ezután megy e pusztai nomádok közé, az e két faj összehasonlítása alkalmával azonnal észre fogja venni, hogy pl. a turkománok sokkal fehérebbek,[54] mint a perzsák. Gyakran találunk köztük sűrű, fekete vagy barna szakállú férfiakat, de a ritkább szakállúak, vagy egész szakáll nélküliek sem ritkák s összehasonlítva a szikár nyulánk termetű iránival, a turkomán teste határozottan húsosabb és jobban gömbölyded alakú. Azonkívül sokkal szabadabban és mozgékonyabban viseli magát, szemei tüzesebbek, de gesticulatiója nem olyan élénk és gyors, mint a perzsáé.

A mi a nők physikumát illeti, az — mint a pusztaságon mindenütt — közelebb áll a valódi török typushoz, daczára, hogy a hozzájuk fogságba került perzsa nők nagyobb része nálok marad és csak kisebb részüket adják el a khánságokban. Szemeik kisebbek, pofacsontjaik kiállóbbak és hajok is ritkább növésű, mint a férfiaké, ezért kontyuk közé kecskeszőrt fonnak be. A mi európai fogalmunk szerint vett szép nők egyébiránt gyakran találkoznak közöttük s ilyen esetben hasonlítanak Törökország szépeihez. O' Donovan látott egy ilyen turkomán Venust a Görgen partján,[55] én magam annak idejében többet is láttam, a mint e folyónak szőke hullámaiban minden szégyenkezés nélkül fürödtek s valóban van elég turkomán szűz, a ki az európai festőknek vagy szobrászoknak mintául szolgálhatna. De az ilyenek csak kivételek, mert a női szépség épen oly gyorsan elhervad a munka terhe alatt, mint a puszta füve a nap perzselő melegségétől.

[54] Ez kevésbé vonatkozik az arcz színére, mert a folytonosan szabad ég alatt való tartózkodás arczbőrét egészen megbarnította.

[55] The Merv Oasis, I. 232.

A turkománok *ruházata* közép helyen áll a középázsiaiak és perzsák öltözködése közt, de mégis az előbbiek divata a túlnyomó. A vagyonosabbaknak az ing és nadrág fölé húzott felöltője *(csapan)* félselyem, félgyapjú és csíkos, khívai vagy bokharai kelméből készül s csak rabló kirándulás alkalmával öltenek fel rövidebb térdig érő kabátot. Télen pedig két vagy három ilyen felöltőt viselnek. E ruhadarab férfiaknál és nőknél egészen egyforma, de nyáron ez utóbbiak csak ingben és bokáig érő, alul összeszoruló nadrágban járnak. A gazdag nők inge félselyem, térdig ér s a nadrágnak alul kilátszó része kártonból vagy selyemből készül. A férfiak fövege az ismeretes *telpek* (prémes sapka), mely körül a mollák és hadsik turbánt csavarnak, a nőké pedig kerek sapka, melyről hátul fátyol csüng le.[56] Specialis fejdíszül szolgál a már előbb leírt *seökele*;[57] míg a többi ékszerek, mint karperecz, nyakék, pénzdarabok, korallok stb. s főleg a *tumar* (a talizmán őrzésére való ezüst tok) gyakrabban feltalálhatók nálok, mint a kirgiz nőknél. Sőt még éjjel sem teszi le a nő magáról ékszereit és így minden mozdulata csörrenést okoz; ha pedig nincs módja a turkománnak az ékszerek hangját hallgatni, rabszolgája bilincsének csörömpölésében gyönyörködik.

Ha a ruházkodás és ékszerek dolgában szó lehet a szomszédos keleti cultura befolyásáról, ez természetesen alig vonatkozhatik az erkölcsi élet azon vonásaira, melyek a

[56] Ezt a fátyolt, előre húzva, az áll és nyak eltakarására használják.

[57] A turkomán nők seökeléje bőrből készül s vörös vagy sárga kendővel van beborítva, felül lapos és körülbelül fél méter magas. Felső része csipkékkel és kerek ezüstdarabokkal van díszítve, míg két oldaláról a fátyol csüng le. A turkomán nők seökeléje köröskörül díszített.

nomád életmóddal szoros összefüggésben vannak. A turkomán, mint nomád, általában szegény és nyomorult embernek tűnik fel. Vagyoni állása rendkívül szegényes és távolról sem hasonlítható össze a kirgizével, sőt e kettő körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint egy az ötvenhez, vagy néha egy a százhoz. E nép közt való hosszas tartózkodásom alatt csak egy nomád főnököt találtam, a Kören-Dag mellett, a kinek 150 tevéje és 4000 juha volt s már Croesusnak tartották. Itt semmi nyomai nincsenek azon gazdag nyájaknak, csordáknak és méneseknek, melyek a jobb módú kirgizek vagyonát képezik s a kik közt gyakran egy embernek több jószága van, mint egy egész turkomán nemzetségnek. A jomutok Ata-baj ágának és az akhál-tekkéknek nehány nemzetsége kivételével a turkománok nem tudnák fenntartani életöket egyedül a baromtenyésztésből s ennél fogva nagyon sokan földmíveléssel is foglalkoznak s nemcsak nem irtóznak a *csarva* (baromtenyésztő) és *csomru* (letelepült) osztályozástól,[58] mint a kirgizek, kiknek fülébe az *egindsi* (földmívelő) és *dsatak* (letelepült) szók nagyon kellemetlenül hangzanak, hanem a csomru-k száma szemmel láthatólag növekedik és Irán éjszaki határán lakó összes turkománoknál a csatornázás életfentartási jelentőségre emelkedett, a mit a kirgizekről távolról sem lehetne állítani.

Tekintve e lényeges különbséget nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a turkomán, mint szegény nomád, sátora földíszítésében messze mögötte marad a kirgiznek s hogy mindennapi életéből a primitiv nomád állapotnak a Jaxar-

[58] Ez osztályozás neve a turkománoknál *csomucs*, letelepült és *gezek*, vándorló, nomád. Ez utóbbi nem egyéb, mint a *kazak* szó magashangú alakja.

testől éjszakra még divatozó sok vonása már hiányzik. Élelmi szereiket illetőleg rizst és kenyeret már gyakran találunk náluk s általában egyes ételek jobban hasonlítanak a khánságokban és Perzsiában szokásos eledelekhez, mintsem a kirgizekéihez. A *kimisz* (kumisz) és *kazi* (lóhúsból és lózsírból csinált hurka) csak nagyon ritkán fordulnak elő, de annál inkább szeretik a Perzsiában készített czukros süteményeket. A régi nomád világnézetük hasonlóképen lényegesen megváltozott. Az év felosztása s a hónapok és napok elnevezése már egészen mohammedán náluk, nem pedig a baromtenyészés különböző stadiumaiból kiinduló; valamint általában az erkölcsi életnek is csak azon vonásait őrizték meg, melyek a khánságok mohammedán culturájának vasigája alatt az ott lakó törököknél is feltalálhatók. Azokból, a miket már előbb a nomádok születési, lakodalmi és temetkezési szokásairól és szertartásairól mondottunk, a turkománoknál már csak kevés nyom maradt meg és ezeket sem tartják meg olyan szigorúan, mint a kirgizek, s a ki e két nomád nép erkölcsi életének összehasonlításába bocsátkozik, azonnal észreveszi, hogy a turkománok sok sok évszázaddal előbb elváltak a törökség zömétől, mint a kirgizek, s hogy törzstestvéreikkel már nagyon régóta nem állanak érintkezésben. A földi javakban való hiánynak lehet tulajdonítani, hogy a turkomán mindig készebb és alkalmasabb volt a rablásra, mint a kirgiz; mert míg ez utóbbinak a baranták iránt való hajlama inkább a kalandhajhászatban és a *batir* (hős, bátor) tiszteleti czím elnyerhetésében gyökeredzik, addig az első inkább élelemszerző módnak, életforrásnak tekinti az *alamano*kat[59] s valóban ezek és a csatornák nélkül a turkomán nem tudná fentartani

[59] *Alaman* az alakman, (lovasság) szóból ered.

életét. A következő szólásmód: «Hitet és barátságot a pusztán találsz, de kincseket Perzsiából hozz,» már közmondássá vált s még az előkelők gyermekei is erre vannak utalva.

Az eltérésnek már említett momentumai legszembetünőbbek a *nyelv*ben és *népköltészet*ben. A turkománok nyelve, mint már említettük, az anatoliai nyelvjáráshoz áll legközelebb s első sorban a vocalisok nyujtása és a consonansok lágyítása által tűnik ki, ott, a hol pl. az azerbajdsáni dialectusban rövid, illetőleg kemény hangok fordulnak elő. Valamint az oszmán-törökben és magyarban, úgy a turkománban az első szótagon van a hangsúly, de azon különbséggel, hogy a szó utolsó tagját gyorsan ejtik ki, sőt csaknem egészen elnyelik. Összehasonlítás czéljából Makhdumkuli-nak egy versét közöljük, lefordítva az oszmán és csagataj nyelvjárásra.[60]

Turkomán:

Jomut Gökleng ajdib özündin
Csikdi kosun öngi ardi bilinmez
Szaflamaj csikdi desti-dehan dourindin
Jüren joli konan jurdi bilinmez.

Oszmán:

Jomut Göklen ajdib kendinden
Csikti aszker öni ardi bilinmez
Szaplamaj csikti desti-dehan devrinden
Jüren joli konan jurtu bilinmez.

Csagataj:

Jomut Kökleng ajtib özündin
Csikti cserig öngi ardi bilingmej dur
Szaplamaj csikti desti-dehan tikrüszindin
Jürgen joli kongan jurti bilingmej dur.

[60] Lásd Nyelvtudományi Közlemények, XV. k. 19. lap.

Az oszmán és turkomán dialektusok alaktani egyezésének momentumait «A turkománok nyelvéről» című értekezésemben [61] találhatja fel az olvasó; a mi pedig a szókincset illeti, az összehasonlítás e tekintetben is jelentékeny egyezést mutat fel, csakhogy természetesen nem a sztambuli efendik nyelvét, hanem a régibb oszmán nyelvemlékeket, vagy az anatóliai törökök beszédét kell a hasonlítás alapjául venni. — Még szembetünőbb lesz a különbözés Közép-Ázsiai egyéb nomádjaitól, ha a turkománok szellemi productumait közelebbről szemügyre veszszük. A népköltészet azon különböző műfajai közül, melyeket a kirgizeknél említettünk, a századokig tartó szomszédság daczára egy sem, vagy legalább nagyon kevés honosodott meg közöttük. A közmondások inkább az azerbajdsáni és anatoliai törökök közmondásaihoz hasonlítanak; az éjszaki nomádok balladái, hős mondái, lakodalmi és gyász-dalai közül itt csak nagyon kevés ismeretes, de a Köroglu-románczok s Fuzuli, Bidil és Mesreb költeményei, melyeknek eredeti szövege azerbajdsáni, a turkomán dialectushoz alkalmazva, általános kedveltségnek örvendenek. Az első helyet természetesen Makhdumkuli-nak, a nemzeti dalnoknak költeményei foglalják el, a kit — mint «Középázsiai Utazás»-omban (első kiadás 291. lapján) említém — félig-meddig szentnek tartanak.

A mi a turkománok *vallásosságát* illeti, ez leginkább csak külsőségre terjed ki s még a köteles szertartási törvényeket is inkább csak az idősebbek tartják meg, a mely körülmény annál csodálatra méltóbb, mert az irás és olvasás oktatása főleg a tekkék közt nagyon el van terjedve, úgy hogy a turkomán, szemben a kirgizzel, e tekintetben a

[61] Lásd Nyelvtudományi Közlemények, XV. k. 19. lap.

műveltségnek sokkal magasabb fokán áll. Tizenkét éves koráig a legjobb úton halad a nomád gyermek, de mihelyt suhanczczá lett, minden gondját a fegyverekre, lovakra és rabló kirándulásokra fordítja, s a molla szavaira nem hallgat annyira, mint a bűnökben megőszült szerdar (vezető, vezér) babonáira és előítéleteire. Csak mikor már testi ereje lankadni kezd, mikor érzi, hogy a földi törekvésekről le kell mondania, csak akkor közeledik lehajtott fővel az akhond (tanító) sátorához, csak akkor kezd hallgatni a vallás intéseire, akkor végezi rendesen imádkozásait, speculativ és ábrándozó lesz, gúnyolja a földi élet mulandóságát s azon fáradozik, hogy minden cselekedetét a *kuda-joli*[62] (isten útja, az arabos *fi szebil-ullah* törökre való fordítása) színében tűntesse föl, szóval akkor lesz igazán vallásos emberré. Ekkor aztán a vallási kérdés a szunniták és siiták felekezetének vitája körül forog, mintha a siita perzsák rablásában és gyilkolásában eltöltött multját akarná igazolni. Ámde ez alapjában véve hibás föltevés, mert a turkomán még a legvalódibb szunniták közvetlen szomszédságában is egész életében csak rabló lett volna s mert a felekezeti gyűlölség csak hitvány ürügy. A herati mollák fetvája, melynek értelmében a turkománoknak meg van engedve, hogy a siitákat hitetleneknek tekinthetik s a perzsákat rabszolgákul eladhatják, csak szemtelen képmutatáson alapszik, mert hiszen jól tudjuk, hogy a turkománt akkor sem furdalja lelkiismerete, mikor szunnita afghánokat, herátiakat és hindosztániakat ad el, ha ilyenekre szert tehet; sőt e vallási privilegiumot maga a turkomán találta ki. Bár-

[62] *Kuda joli*-val fejezik ki az istennek tetsző cselekedeteket, mint pl. a szegényeknek alamizsnát adni, az özvegyeket és mollákat védelmezni, valamely imádkozó helyet építeni stb.

mennyire különös is, de tény, hogy az iszlám a turkománok között, a khánságok közvetlen szomszédsága s a khivai és bokharai mollák ernyedetlen törekvése daczára, nem igen tudott mélyebben gyökeret verni, mint a kirgizeknél. Ez utóbbiak közt legalább vannak a szultánoknak és baj-oknak házi molláik, van náluk — legalább tisztesség kedvéért — bizonyos vallásos műveltség, míg a turkomán a saját törzséből való mollára is épen olyan ellenséges szemmel tekint, mint Teheránra és Meshedre. Csak egy tekintetben, t. i. *hads* (az Arábiában levő szent sírokhoz való zarándoklás) dolgában múlja felül a turkomán a kirgizt; mert a hyrkániai sivatagon több nomáddal találkoztam, a kik megtették a Mekkába és Medinába vezető hosszú utat és hadsi czímökre nagyon büszkék voltak, mely esetet a kirgizeknél nagyon ritkán találjuk fel.

A mondottak után jellemük rajzolására térve át, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a turkomán az egész törökség legelvetemültebb tagja s a turkomán társadalom nem egyéb, mint rabló társaság, melyet a létért folytatott harczban s a szenvedély vad kitöréseiben a társadalmi életnek, vallásnak és humanitásnak semmi, bármennyire elfajult törvénye sem korlátoz s melyre a vallás, a kor tisztelete és a *deb* (szokás) csak kivételesen tud enyhítő hatást gyakorolni. Az engedelem, függőség és rabszolga fogalmakat ugyanazon szótővel fejezi ki;[63] nehezebbnek tartja nyakát meghajtani, mint elveszíteni s a fa árnyéka épen oly átkozott előtte, mint a felsőbbség védelme. A társadalmi állapotok e borzalmas voltának oka nem annyira az embernek specialis elvetemültségében, mint inkább a politikai viszonyokban és a hazai földnek sivár

[63] V. ö. *kul-luk*, engedelmesség, *kul ak*, fül és *kul*, rabszolga.

természetében rejlik. A hol ez utóbbi tényező kedvezőbb, ott a turkomán levetkőzte jellemének vadságát és békeszerető, jószívű emberré vált. Példákul szolgálnak erre az Oxus bal partján félig letelepült erszárik s főleg Khíva délnyugoti részén lakó jomutok, a kik közt annak idejében a legszelídebb embereket találtam. Az ogurdsali clan sem érdemli meg a szemrehányást, sőt a Görgen mellett lakó jomutok között is vannak békés kereskedők, a kik elutaznak Bakuba és Asztrakhánba kereskedelmi czélból és testvéreik rabló voltáról rosszalólag nyilatkoznak. — A turkománok jellemének fényoldala a határtalan vendégszeretet és az adott szó megtartása, melyhez szorosabban ragaszkodik az idegenek és más vallásúak, mint saját törzstestvérei irányában. Vannak rá számos példák, hogy a turkomán az előtte különben gyűlöletes perzsáért, ha ez védelmeért folyamodott, életével állott jót s hogy határtalan kapzsisága daczára megtartotta a pénzügyekben kötött szerződést. Továbbá a turkomán sok tekintetben a természetnek egyszerű gyermeke s a mi őt rablóvá tette, az minden előtt azon századokig tartó üldöztetés, melynek minden oldalról ki volt téve, a mennyiben, a kara-kalpakok kivételével, egy nomád társaságot sem ismerünk, a mely oly gyakran változtatta volna hazáját és a melynek olyan ingadozó lett volna száma, mint épen a turkománé. E kivülről eredő nyomáshoz még a legtöbbször önfentartási ösztönből származó testvérharcz is csatlakozott, a mely harczot leginkább a fűben gazdag legelők és az évnek csak bizonyos szakában bő víztartalmú folyókból levezetett csatornák birtokáért vívták. A fű és víz itt az életfentartás fő eszköze s ezért nem lehet csodálni, hogy azt az elkeseredést, melylyel pl. a jomutok és tekkék, vagy a szárikok és szalorok viseltettek egymás irányában századokon keresztül, s azt a kérelhetet-

len dühöt, melylyel egymást irtották és pusztították, a nomádok lakta pusztaság más részén nem lehet feltalálni. Ilyen hibákat ugyan részben a kirgizeknek is szemükre lehet hányni, de ezek az egyes hordákat és nemzetségeket testvéreiknek tekintik és már többször egyesültek valamely közös érdekben, a mire azonban a jomutok és tekkék történetében nem találunk példát.

Mint annak idejében a turkománoktól hallottam, e testvéri villongás fölött való bánat következtében halt meg Makhdumkuli, a nemzeti költő, a mult században s ugyanez a testvéri villongás az, mely az oroszok növekedő hatalmát elősegíti, és a századokon keresztül ritka szenvedélyességgel védelmezett turkomán szabadság elvesztésének fő oka. E nép történetének ezen újabb fordulata miatt egyébiránt sem a turkománok, sem a többi népek nem panaszkodhatnak. A turkománok azért nem, mert a közöttük lassankint elterjedő társadalmi rend védelme alatt természetesen akaratuk ellenére megtelepíttetve, Perzsiának az ó-korban félelmessége miatt híres éjszaki részén ezentúl csendben és békében élhetnek. A mi a szomszéd tartományok előnyét illeti, alig szükséges fölemlítenünk, hogy azon hatalmas gát, melyet e fejetlen és független nomádok emeltek a kereskedés és közlekedés ellen, most a rend és nyugalom beálltával lassankint leomlik s Ázsia déli és éjszaki része között a szabad közlekedés helyre áll. Nem a természet, hanem a puszták korlátlan fia volt az, a ki a míveltség elterjedését megakadályozta. Hazájában egyformán hajótörést szenvedett úgy a görög és római, mint a régi perzsa cultura törekvése s hogy mily eredménytelen volt a mohammedán műveltség terjesztése is, bizonyítják azon véres harczok, melyeket a Szamanidák, Ghaznevidák, Timuridák és újabban az irániak folytattak Ázsia e vidékén. A mi európai cultu-

ránkat szemelte ki a sors arra, hogy a mint e régi világrészben mindenütt, úgy itt is terjeszsze a világosságot s habár jobban szeretnők is, hogy a világosság egy más, dúsabb és alkalmasabb fényforrásból sugározzék ki, mindamellett örömmel kell üdvözölnünk *ezen* fényforrás világosságát is. Még csak két évtized mult el azóta, hogy e sorok irója szüntelenül életveszélylyel küzdve, mezítláb és rongyokba burkolva járt a turkománok közt, hol nyomtalan útakon, a homokba térdig sülyedő teve hátán csak csigalépésekkel haladhatott — s ott ma már szilárd síneken villámgyorsasággal repül a gőzkocsi s a nyugoti kereskedő és kutató tudós szinte otthonosan érzi magát. Igen, a turkománok ereje immár megtörött és gyorsabban törött meg, mint a kirgizeké, s nemsokára megérjük az időt, mikor a míveltségnek az ó-világ két ellenkező pontjából kiinduló fénysugarai e ponton — hihetőleg békésen — összetalálkoznak.

Makhdumkuli divánjából.

Záradékul nehány költeményt közlünk Makhdumkulinak, az ünnepelt nemzeti költőnek divánjából. E költeményekben visszatükröződik e nép életének sok vonása, de még inkább a mohammedán cultura törekvésének szelleme.[64]

Alaman (rabló kirándulás).

A jomutok s göklenek csapata magától fölkerekedett
És senki sem ismeri sem elő-, sem hátvédüket.
Távol vidékekről, messze pusztákról jöttek ide,
Senki sem ismeri útjokat, melyet választanak, táborukat, melybe vonulnak.

[64] Lásd Nyelvtud. Közl. XV. köt. I. füzet.

A holló kiköt a sólyommal
S a zajtól remeg szikla és hegy.
Mintha gyökeret vertek volna a földbe, szilárdul megállnak,
Senki sem tudja, ki oroszlán, róka és farkas közülök.
Háromezeren vannak a dárdavető hősök,
Négyezernek fényes ércz puskája van;
S ha a tekkék rohanva alázúdulnak,
Nem tudja senki, melyik közülök nomád vagy letelepült.
Jőnek, hogy a szunnitáknak tiszteletet szerezzenek,
Szétdúlnak várakat s kerteket pusztítnak el.
Rohammal veszik be Iszfahan városát
S falvakat, melyek számát (hármat vagy négyet) senki sem tudja.
Makhdumkuli! a harcztéren van Ali,
Nézd, mit művel Omár és Oszmán!
Visszhangzik a világ lovak nyerítésétől,
Senki sem ismeri a khoraszáni talaj minőségét (föld-e avagy por).

A hős.

Ha egy moszlim szökik két nem-hívő elől,
Nagy követ érdemel fejére!
Csak az a hős, kinek szíve kemény,
Kinek a keble tág, elméje élesült.
Nagy térben mint a holló, óvatos legyen,
Mert sokat ér az okosság a maga helyén.
Tigrisként jelenjen meg a küzdőtéren
S mint róka, ravaszsággal éljen mindenütt.
Ha áll, helyt álljon, mint a kőszirt,
De egy tért áthasító paripa is kell.
Az agyrém, melyet a hős fejében táplál,
Bizton kitör s hasában el nem rothad!
Maga helyén bátorság lesz a ravaszság,
Ámde használatára férfi kell.
A ló kell, hogy fusson s a futót elérje,
Hogy jó nagy félelmet gerjeszszen s frissen neki vágtasson.
A mindent fölülmuló képzelethez
Húsz-harmincz éves ifju tartozik.
Ki mint a sas szárnyával hangosan csapkod körül,

Ki saját életéről és családjáról szivesen lemond,
Ki mint a farkas szétűzi a birkanyájat:
Az ilyen férfi kell a hősnek társul.
Makhdumkuli lelkesíté a hős ifjakat,
A kék pánczélról most hát piros vér csepeg.
Vadkanként kell a rohamnál neki futni
És átkarolni, mint a medve,

A dohányozás ellen.

Isten akarattal fölruházva küldött a világba,
Tégy, a mit akarsz, ó te dohányos!
De az itélőszék előtt majd az itélet napján
Ugyan mi lesz mentséged, ó te dohányos?
A tested fogy, erőd kevesbedik,
Sokat beszélsz, eszed csekélyebb lesz.
Ingerli valami ideged, csiklándja húsodat,
Ezek ismertető jeleid, ó te dohányos!
Hagyd abba ezt a hasztalan kínzást,
Ágyékod kialszik, lelked ég ilyen tettől,
Tűzzel telik meg hasad csakhamar,
Belsődben maradnak a sebek, ó te dohányos!
Mindkét világban árt ilyen görbe út;
Ha férfi vagy, válaszd inkább az egyenes útat.
A nem imádkozó, hazug és tolvaj mellé
A félelmes napon a dohányos is sorakozik.
Makhdumkuli! istenem közelebb van hozzám, mint életem.
A pipa keserűség, a test csak föld,
A vétek róka . . . . . .
Semmit se végez ott a róka (a föltámadás napján), ó te dohányos!

A kedveshez.

Ó kedvesem, még nem is láttalak,
Gerle vagy-e vagy csalogány, mi vagy?
Bánatos szívemet meg akarom menteni képedtől,
Kerti rózsa vagy-e, mi vagy?
Koránolvasó, szejd vagy khodsa,
Pohárnok vagy-e vagy bor, mi vagy?

Szél, nap vagy éj,
Hold vagy-e vagy nap, mi vagy?
Pézsma vagy illatos ámbra vagy-e,
Nem mondhatom meg. Polus vagy zodiakus vagy-e?
Tenger vagy hullám . . . .
Örvény vagy-e vagy vihar, mi vagy?
Arany, ezüst vagy gyöngy,
Legmagasabb ég vagy-e . . . . . mi vagy?
Rubin, korál vagy drága gyöngy,
Szövétnek vagy-e vagy fény, mi vagy?
Makhdumkuli! mondj le a tiszteletről s méltóságról,
Vagy hagyj föl e hasztalan igyekezettel;
Drága barátodat elfeledted,
Részeg vagy őrült vagy-e, mi vagy?

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

III.

VOLGA-TÖRÖKÖK.

I.

KAZÁNI TATÁROK.

Semmi sem győzhet meg jobban bennünket az iszlámnak szívósságáról és követőire gyakorolt erős befolyásáról, mint az, ha a *kazáni tatár* név alatt ismeretes törökök történetét tárgyilagos vizsgálat alá veszszük. Még nem állapította meg teljes bizonyossággal a történelem, hogy ezen 482,809 lélekből álló [1] nép mikor és hogyan foglalta el a kazáni kormányzóságot, melyben — három kerület kivételével — ma lakik. Míg némelyek azt vélik, hogy e törökök a kipcsaki horda azon töredékének utódai, mely a XIII. században délről éjszaknyugotra nyomult és a Káma vidékét meghódította, tehát keletről jutott mai hazájába; addig mások azon népelemeket akarják fölismerni elődeikben, melyek a régi bulgár birodalom felbomlása után, a mongol seregek pusztító árja elől menekülve Bulár és később Kazán [2] városát alapították, melyből az 1445. évben, Mahmutek alatt, a kazáni khánság nőtte ki magát. Úgy látszik, hogy e két föltevés kiegészíti egymást; mert ha a mai kazáni tatárok túlnyomó számában az egykori Bolgárország

[1] Rittich, Materiali stb. 19. l.

[2] *Kazan* jelentése: üst, kazán; mert e város valóban kazánhoz hasonló völgyfenékben fekszik.

török népét gyanítjuk — a bulgár inkább politikai, mint nemzeti név, — másrészt épen oly valószínű az is, hogy más, az arany hordával összeköttetésben levő törökök is vándoroltak délkeletről Kazánba és itt letelepedtek. A túlnyomólag nomád kharakter daczára soha sem zárkózhattak el a törökök az olyan cultura befolyása elől, mely társadalmuk partriarchalis szelleméhez alkalmazkodott és azonfelül még nemzeti szenvedélyeikre is tekintettel volt. A mi ma Bokhara a kirgizekre, turkománokra és özbegekre nézve, ugyanaz volt a régi Bolgár, miután 923-ban az iszlámot fölvette, azon kor és azon vidék török népeire nézve s mikor az észak-ázsiai mohammedán világnak e hatalmas központja elenyészett, Kazán annál könnyebben átvehette a régi Bolgár vezérszerepét, mert Szaraj, a kipcsaki khánok ideiglenes székhelye, egyes épületei daczára, tulajdonképen csak sátrakból álló szállás volt s sohasem vált igazán állandó teleppé, tehát nem is lehetett a politikai erővel egyesített mohammedán cultura tulajdonképen való központja.

Tehát akár keletről, akár délről jöttek s akár bulgároktól, akár kipcsakoktól származtak a kazáni tatárok, túlnyomólag török eredetüket egyáltalában nem lehet kétségbe vonni. De másrészt épen oly bizonyos az is, hogy e népnek ethnikai alakulásában jelentékeny részük volt a Volga középső folyásánál emlékezetet meghaladó idő óta lakó ugoroknak, névszerint a votjákoknak, mordvinoknak és cseremiszeknek, mert itt az iszlámnak a XIII. századtól a XVI-ikig korlátlan uralma volt s hogy mily szívóssága van e vallásnak, legjobban bizonyítja a csuvasok példája. Nagyon természetes tehát, hogy a mai kazáni tatárok physikuma egyrészt a török-tatár és ugor faj jellegeinek tarka vegyületét képviseli, másrészt pedig — s ez áll a többség-

ről — azon specialis török typust tünteti föl, a mely nyugoti Szibiriától, névszerint a Toboltól fogva egészen a Volgáig volt feltalálható már az ó-korban is, vagyis egy olyan nép typusát, a mely sokszor változtatta politikai nevét és sok rokon elemet fölvett magába, de egészben véve mégis hű maradt magához. Minthogy tehát *ez* az én nézetem, akarom mondani: tökéletes meggyőződésem, nem érthetek egyet azon ethnographusokkal, a kik a mongol physiognomiának itt-ott észrevehető nyomait azon mongolok hatásából magyarázzák, a kik a XIII. században a Volga vidékére betörtek és a kipcsaki birodalmat alapították. Figyelmeztetvén az olvasót a specialis török typus minőségére (lásd a 76. lapon), szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy a mongol fajnak a kazáni tatárokon szórványosan észrevehető jellegei nem annyira Dsingiz khán seregének tiszta mongol elemeitől, mint inkább azon, az eredeti physikumukat jobban megőrzött törököktől erednek, a kik a mongolok seregében szolgáltak, mert — mint már említettük — a Volga vidékén valódi mongolok csak igen csekély számban jelentek meg.

A mondottak szerint tehát a kazáni tatárok *külső megjelenésében* nem fogunk egyformaságot találni. Testük magassága többnyire középszerű, jól megtermettek, magas mellűek és széles vállúak. Bőrük színe sárgás, arczuk hoszszúkás és szabályos, pofacsontjaik nem nagyon kiállók, nyakuk rövid, szakálluk ritka és alig födi el az arcz alsó részét. A nők jobban megőrizték a török őstypus prægnans nyomait, a mit különösen a jobban kiálló pofacsontok és a ferdén s keskenyen metszett szemek árulnak el. A himbálódzó járás, melyet Rittich [3] különös ismertető jelnek tart,

[3] Materiali, 22. l.

nem más, mint az általános keleti divat, a *reftari khiraman*, a mit a keleti költők a szellőtől megmozgatott cziprus hajlongásához hasonlítanak és a női szépség egyik kellékének tartanak. Annak oka, hogy a nők typusa miért maradt meg itt tisztábban, mint máshol, azon körülményben rejlik, hogy iráni és cserkesz rabnők bevitele nem oly gyakori eset, mint pl. Közép-Ázsiában és Törökországban. A nőket általában szépeknek lehetne nevezni, ha nem rútítanák el magukat szépítő szerekkel; ugyanis az arczcnak és szemöldököknek bemázolása és a fogaknak feketére festése a mi æsthetikai érzékünkre nagyon kellemetlenül hat.

E leírással ellenkezőleg Erdmann[4] így rajzolja a kazáni tatárokat: hosszúkás arcz, szürke vagy fekete nagy szemek, hosszú és keleties hajlású orr, kicsiny állkapocs, vastag ajkak és széles vállak. A nőket is szépeknek írja le szemlátomása után, de pofacsontjukat ő is kiállóbbnak találja, mint a férfiakét. A szépítő szereknek gyakori és nagyon elterjedt használatára vonatkozólag egyet ért Erdmann Rittich-hel és más újabb ethnographusokkal.

A mi a kazáni tatárok *öltözetét* illeti, az középhelyet foglal el a középázsiaiak túlságos hosszú és bő ruhái, meg a nyugoti törökök rövidebb, de szintén bő ruhái között. Természetesen itt is, mint a mohammedán országokban mindenütt, a vallási szabályok az irányadók a ruha alakjára és szabására nézve, de mind ennek daczára észrevehetjük, hogy az arany horda udvarában uralkodó divat itt intensivebb befolyást hagyott maga után, mint közép és nyugoti Ázsiában. A ki a XVI. századból eredő Sejbaniname

[4] Erdmann, «Ueber die Tataren Kazans», Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, XIII. kötet, IV. füzet, 659—690. lapokon.

gazdagon színezett képeit pontos figyelemre méltatja, mindenesetre észre fogja venni, hogy a mongoloknak a Timuridák korabeli viselete, a mint e műből látjuk, és a mai kazáni tatárok viselete között csak egyes hasonló vonások vannak; mert míg az első szembetünőleg szűk volt, a mint lovas néphez illik, addig ez utóbbi észrevehetőleg széles és bő, a mint az iszlámnak szigorú rendelete kívánja, melynek értelmében a test körvonalainak nem szabad láthatóknak lenniök. De a *zilan* nevű, újjatlan alsó ruha és a boglárokkal, csatokkal s gombokkal való fényűzés határozottan a régi Szaraj divatvilágának maradványa, valamint a szerény felöltő középázsiai eredetű. A nők öltözete sokkal díszesebb, mint a perzsa és középázsiai nőké. Az ing fölé két, nagyon testhez álló mellényt öltenek föl, melyek közül az egyik újjas, a másik újjatlan; míg a mellet különféle ékességekkel, pl. arany és ezüst pénzekkel, selyem kendőkkel s a vállakra vetett *tumar*-ral (a korán vagy amuletek tartására szolgáló táska) aggatják tele. Fejüket csínos sapkával, lábaikat pedig néha tarka hímzésű szattyánbőr czipőkkel fedik. Legújabban a tatár nők az újjas mellény helyett selyemből vagy brocatból készült egyszerű felöltőt viselnek, melylyel a fejet is be lehet takarni s így a *csadir* (fátyol) helyét pótolja.

Egészben véve tehát a kazáni tatárok öltözete — mint Erdmann leírja — a következő darabokból áll:

1. Külmek, ing,
2. Istan, alsó nadrág,
3. Ojuk, harisnya,
4. Itük, csizma,
5. Keüs, felső csizma,
6. Besmet, kaftán, felöltő,
7. Kazaki, atilla-szabású kabát,
8. Csekmen, kaftán,

9. Bilbao, öv,
10. Dsauluk, zsebkendő,
11. Takkie, hegyes sapka,
12. Börk, kalap, sapka.

A nők ruhái — Erdmann szerint — csak a gazdagabb diszítésben és a következő darabokban különböznek a férfiakéitól:

1. Töslük, mellrevaló,
2. Dsilan vagy zilan, hosszú ujjú mellény, mely gyakran 600 rubel értékű,
3. Bükendsik, fátyol,
4. Puta, öv,
5. Palasz, csuklyás köpönyeg.

Az *ételek* és *italok* tekintetében, úgy hazájuk éghajlati viszonyai, mint a specialis tatár életmód következtében, szintén meglehetősen eltérnek a kazáni tatárok a többi, délen és nyugoton lakó törzs- és hittársaiktól. Élelmi szereik legnagyobb részét nem annyira a húsból, mint inkább a lisztből készített ételek szolgáltatják s ez utóbbiak közt is az első helyet a *talkan*, a lisztleves egy neme, foglalja el, mely különböző alakban, a baskiroknál, kirgizeknél, özbegeknél, karakalpakoknál és turkománoknál is nagyon kedvelt étel. A talkanon kívül még a *szalmu* is specialis nemzeti eledel, mely nem egyéb, mint hússal és zsírral töltött és vízben főzött gombócz; továbbá a *kajmak*, főtt tejfölnem, melyet télen kocsonyának készítenek. Lóhúst a városokban, mint a mohammedán cultura székhelyein nem esznek, csak a falusi parasztoknál áll még kedvességben e régi török eledel. Különben húsételek ritkán fordulnak elő s bármely állatot csak úgy szabad megenni, ha azt a vallás rendelete szerint mohammedán ember vágta le a biszmillah (isten nevében!) kiséretében. Az italok közt leginkább

kedvelik a *teát*, de újabb időben — a korán tilalma daczára — sokan hódolnak a szeszes italok élvezetének is, a mennyiben a bort, pálinkát és sört enyhítő szerek vagy orvosságok ürügye alatt iszszák.

De a tatárok nemcsak physikum, ruházkodás és táplálkozás dolgában, hanem *házaik* építése és berendezése tekintetében is különböznek az oroszoktól, a kiknek immár háromszáz év óta szomszédságában laknak. A minden terv és rend nélkül épült falvak egyes házait többnyire eltakarja az istállókból, kamrákból stb. álló udvar s ha homlokzatukkal az utczára néznek is, ablakaik mindig az udvar felé eső oldalon vannak, mint a mohammedán országokban mindenütt, mely építkezési mód a nőknek a külvilágtól való elzárására czéloz. Csak a vagyonosabb tatárok tesznek ez alól kivételt, a mennyiben házaikat orosz építőmesterekkel európai módon építtetik és diszíttetik föl. A keskeny, girbe-görbe utczák, a mindenütt található piszok és a számtalan kutyák nagyon szomorú látványt nyújtanak; s csak itt-ott tűnik szemünkbe valamely fa vagy másféle növény — de ez is legtöbbször valamely megholt mohammedánnak nyughelyén van, a ki még halála után is övéi közt marad, a mely szokás különben csak szenteknél és előkelőknél szokott előfordulni. — Ha a ház belsejébe lépünk, a mely itt is, mint minden mohammedánnál, hárem-re és szelamlik-ra oszlik, sokkal nagyobb tisztaságot tapasztalunk, mint az orosz parasztok házaiban. A szoba fala mellett széles pad fut köröskörül, vánkosokkal és különféle ágyneműkkel beterítve, a padlózatot pedig szőnyeg vagy gyékény takarja. Az évenkint csak egyszer meszelt kályhán állnak a *teharet* vagy *guszl* (vallásos mosakodás) alkalmával használt különféle kannák és medenczék, a teához való edények, továbbá némely házban a

világos színű porczellán edények, melyek a tatár szemében a háznak kedvelt dísztárgyai; ez utóbbi szokás egyrészt Közép-Ázsiáig, másrészt egész Magyarországig el van terjedve, hol a paraszt ember szintén rikító színű tányérokkal, csészékkel, korsókkal stb. aggatja tele szobája és konyhája falát. Ez természetesen leginkább csak a falusi lakók háztartására vonatkozik; mert a városi már kezd művelődni s szerez tükröt, asztalt, széket és az európai kényelem más tárgyait, épen úgy, mint Törökországban, hol az efendi, pasa stb. már salonokban gyönyörködik, míg az anatóliai hű marad a régi szokáshoz. A mi a tatár házaknak reánk gyakorolt hatását egészben véve illeti, nem érthetünk egyet az orosz ethnographusok azon állításával, hogy a tatárok nem olyan tiszták, mint az oroszok. Ezen állítást megczáfolja minden előtt Erdmann, a ki ellenkezőleg nem győzi eléggé dícsérni a tatár házak csínos berendezését és tisztaságát, de másrészt az iszlám törvényei is lehetetlenné teszik az ellenkező esetet, mert a mohammedán keleti parasztok ruházkodásának és háztartásának külsőleg látható szegényessége daczára, a belső tisztaság tekintetében nemcsak az oroszokat, hanem sok európai paraszt házát is fölülmulják. A törvényszabta ötször ismétlődő mosakodás, a hetenkint legalább kétszer való fürdés és a háznak nagyon tágas volta könnyen érthetővé teszik a tisztaságot s azonfelül a korán azon mondatának is megvan a maga hatása, hogy: En-nezafet min el iman, vagyis: A tisztaság a hitből származik.

A kazáni tatárok *foglalkozása* leginkább a kereskedés, még pedig kiskereskedés, melyből fáradhatatlan tevékenységgel és takarékossággal néha tekintélyes gazdagságra tesznek szert. Már többen voltak azon nézetben, hogy e tulajdonságot őseiktől, az ó-kori bolgároktól, örökölték s ez

a nézet nem alaptalan; mert a mint a bolgárok, a mongol invasio előtt, a mohammedán országokban széltében hosszában, sőt egészen Magyarországig űzték kereskedésüket, épen úgy elhat a mai kazáni tatár — mint Mercur eleven gyermeke — délre az Oxusig s keletre a törökség legszélsőbb határáig, mely útjában egyszersmind az iszlám terjesztőjéül s néha martyrjául is szerepel és mindenünnen jó üzeletet csinálva tér vissza. Az ő térítési buzgalmuknak tulajdonítható, hogy az iszlámnak félve elhintett magva a kirgizek, baskirok és szibiriai törökök közt kicsirázhatott s ma már, az oroszok irtó törekvései daczára, szerényen fejlődő növénynyé lett. A tatárnak a kereskedés iránt való hajlama egészen ösztönszerű s azonnal erre szánja magát, mihelyt földje terményeiből egy kis tőkét szerzett. Földjét csak kelletlenül és rosszúl míveli. Inkább haszonbérbe adja földjét oroszoknak, csuvasoknak és votjákoknak, mintsem maga mívelje, s ha mégis maga kénytelen az eke szarvát fogni, a haszon, melyet földjéből húz, rendkívül csekély. Az iparágak közül leginkább szappanfőzéssel, szövéssel és fonással, néha aranyművességgel is foglalkozik, de különösen mint csizmadia és kocsis tűnik ki. Ez utóbbi minőségben ők képezik az izvoscsik-ok legnagyobb contingensét a nagyobb orosz városokban és szolgai minőségben is hűséget és ügyességet tanúsítanak. Mint Iszmael Mirza almanachjában olvashatjuk, Oroszországban 14 posztógyár, 2 papirgyár, 1 illatszer-gyár és 23 szappangyár áll kazáni tatárok vezetése alatt; a mi pedig Oroszországnak tőkepénzeseit illeti, azt látjuk az imént említett forrásban, hogy tizenegy mohammedán milliomos és sok, szintén igen gazdag van közöttük, — sőt Szibiriában és Orenburgban hat mohammedán milliomos van, a kik a leggazdagabb bányák tulajdonosai. Ha már egyszer elérte a tatár a jólét-

nek szemei előtt lebegő ideálját, akkor aztán életének hátra levő része a keletiekkel közös édes semmit-tevés, vallási elmélkedés, vagy pedig elzarándokol Mohammed sírjához, hogy mint hadsi polgártársai tiszteletét megszerezze és a dsennet (paradicsom) örök zöld virányain helyet biztosítson magának.

Főleg a *vallás* a leghatalmasabb rúgó a kazáni tatárok élet- és gondolkozásmódjában. Mint legtisztább szunniták a hanefiták felekezetéhez tartoznak s vallásos buzgalom tekintetében inkább Közép-Ázsia igazhivőihez, mintsem Törökország vagy Arábia mohammedánjaihoz hasonlítanak. E jelenségnek oka minden előtt e népnek nemzeti jellemében keresendő, mert a megtelepült török általában — mint vakbuzgóbb hivő — nem bocsátkozik speculatiokba és a szabad gondolkozásnak legcsöndesebb röptét sem kísérti meg. Másodszor a siismus megszilárdulása következtében a tulajdonképen való mohammedán világ két részre szakadt, melyek közül a nyugoti — akár a sok keresztény elem következtében, melyeket fölvett magába, akár az arabok szellemi élénksége következtében — gyakran olyan szőrszálhasogatásokba és hamis magyarázatokba bocsátkozott, melyek bizonyos vallási parancsok megtartását már eleve lehetetlenné tették; míg a keleti rész, a követőknek műveletlensége és durvasága következtében, századokon keresztül megmaradt az iszlám legelső korszakának stadiumában és még ma is ebben van. A Volga középső folyásának vidékén pedig az iszlám inkább keleti, mintsem nyugoti formájában áll fönn. Már a Bagdadból küldött legelső missionariusok is nem Derbenden, hanem a régi Ürgendsen és a mai kirgiz pusztaságon keresztül jutottak a régi Bolgárba, s a későbbi útazók is ugyanezen úton mentek, valamint általában csak a délkeleti és keleti

közlekedési vonalon fejlett ki a kereskedés is a Volga középső vidéke és Ázsia között. Így történt, hogy már a régi Bolgár csak Kharezmen és Bokharán keresztül tudta fentartani összeköttetését az iszlámmal s ezért a XI. és XII. században a Kharezmidák és Szamanidák befolyását érezte. E dologban természetesen az Oxus és Zerefsán melléki művelt országok bukása után sem állott be semmi változás; mert a mongolok, a kik eleinte az iszlámnak elkeseredett ellenségei voltak, a pápa és a franczia király térítési kisérlete daczára végre fölvették az előbb gyűlölt hitet és tisztelték azon hivők emlékét, kiket ők magok öltek meg. A khalifák uralma megszűnt a Tigris partján, hogy a Nilus mellett ébredjen föl s a Volga mellett, a regi Bolgár romjaiból emelkedett új városok, rövid félbeszakítás után, ismét a középázsiai vallásos műveltség újra meggyújtott fáklyájától nyerték a világosságot. Timur hadjárata, ámbár végzetes volt a kipcsaki khánságra nézve, tulajdonképen még inkább megszilárdította az összeköttetést a Volga vidéki mohammedánok és turkesztániak közt; s mikor Rettenetes Iván 1556-ban elfoglalta Kazán városát és az iszlám hívei ellen hallatlan kegyetlenséget tanúsított, akkor már a legkegyetlenebb rendszabályok sem tudták nem hogy ledönteni, de csak meg sem ingatni a mohammedanismusnak mély és hatalmas gyökeret vert fáját. Igaz, hogy Iván kegyetlenkedése által kényszeríttetve sok mohammedán áttért az orthodox egyházba s ezek az ú. n. *keresen*-ek, vagyis keresztény tatárok, kikről alább még bővebben lesz szó; ezen kitérteknek aztán minden lehetséges szabadalmat megadtak, sőt annyira mentek, hogy Kazán város határában egy mecsetet sem tűrtek s csakugyan egészen a XVI. század végeig Kazánban nem volt mecset,[5]

[5] Rittich, Materiali, 6. l.

a mohammedánoknak pedig külön városrészben kellett lakniok.

De a XVII. század közepe felé már érezhető volt a mohammedánoknak a máshitűek fölött való szellemi túlsúlya, mert ezen idő körül már 250 mecset[6] volt a kazáni kormányzóságban s habár az oroszok minden lehetséges rendszabályt fölhasználtak a mohammedán propaganda ellen, péld. megtiltották, hogy mecsetet építsenek olyan helyen, a hol a letelepült mohammedánoknak bizonyos számát nem lehet kimutatni, mindez semmit sem használt, mert azon erőszak következtében, melylyel a pislogó tüzet akarták eloltani, annál magasabbra csapkodott a láng s az iszlámnak nemcsak a baskirok, csuvasok és kirgizek, hanem még a sokféle privilegiummal felruházott keresenek közt is sikerült híveket szerezni, a kiknek jobban tetszett a keresztény fejedelem igája, mintsem a szabadalom, csakhogy atyáik hitéhez visszatérhessenek. Nagyon világos tehát, hogy a vallási türelemre vonatkozó, 1773. évben kiadott ukázzal nagy szolgálatot tettek az oroszok az iszlám ügyének. A mecsetek és mollák száma a baskirok és kirgizek közt szemmelláthatólag szaporodott s habár mindjárt 1788-ban összeült Ufában egy mohammedán zsinat és azt tervezte, hogy az iszlámnak ezennel orosz-hivatalos színezetet adjanak: nemsokára kitűnt, hogy a mohammedánok — akár tatárok, vagy baskírok, akár kirgizek legyenek — tendentiájukkal egészen másfelé gravitálnak. II. Katalin — az ukáz kiadója és a zsinat engedményezője — mindenesetre eleget tett azzal, hogy az iszlám terjesztése által a nomádok nyerseségét némileg enyhítse és — bár csak szórványosan — a letelepült életmódra

[6] Rittich, Materiali, 6. l.

kényszerítse őket; de az orosz színezetű mohammedanismus eszméje egészen hibás, még pedig a következő okok miatt:

1. az iszlámnak tulajdonképen csak a törvényes khalifák uralma tetszhetik s habár kényszerűségből a világi dolgokban engedelmeskedik is másvallású uralkodóknak, a vallási dolgokban ezt soha sem fogja tenni;

2. a Volga-melléki mohammedánság — mint már föntebb láttuk — ezer kötelékkel Közép-Ázsiához, a belső-ázsiai iszlámnak gyújtópontjához vala csatolva. Minden előtt az Oroszország és Turkesztán között levő kereskedelem eleitől fogva a kazáni tatárok kezében volt, a kik vagy mint orosz házak agensei, vagy pedig saját üzleti czéljok végett, hónapokig tartózkodtak Bokharában s itt, a fanatismus székhelyén, megteltek a vallásos buzgóság szellemével, mely a másvallású uralkodók minden behizelgéseivel szemben ellenszegülésre készteti őket. E kereskedőkkel együtt évről-évre tudományszomjas ifjak jöttek a Zerefsán-melléki híres collegiumokba, mely ifjak később, mint kész mollák, a Volga mellé visszatérve, épen olyan vallási intézményeket hoztak létre, a milyenek Közép-Ázsiában voltak és vannak;

3. ehhez csatlakozott még a XVIII. és XIX. században létre jött élénk érintkezés Orosz- és Törökország között, minek következtében a mekkai zarándokok száma jelentékenyen szaporodott s az orosz hadseregbe sorozott tatárok eléggé meggyőződtek egy mohammedán hatalom létezéséről. S hogy e hatalom egyik vereséget a másik után szenvedte az orosz fegyverektől, az a körülmény inkább a hittársak iránt való rokonszenv érzetét, mintsem a keresztény győzők iránt való bámulatot keltette föl Oroszország mohammedánjaiban.

A világ az igazhivők tömlöcze és a hitetlenek paradicsoma; ez vallásuknak egyik alaptétele s minél inkább lealacsonyította Oroszország az ottomán császárságot, annál jobban növekedett a kazáni tatárok rokonszenve elnyomott törzstestvéreik és hittársaik irányában.

Így történt, hogy a Volga-vidéki mohammedánok, a kiket a vallási türelem kiadása megnyert Oroszország politikai érdekeinek, újabban még szorosabb kötelékekkel vannak csatolva a mohammedán világ többi részeihez. Ma már nemcsak Bokharában képezik ki a kazáni mollákat, hanem Konstantinápolyban, Kairoban és Medinában is és ezen új irány eredményei legjobban észrevehetők a kazáni kormányzóság mecseteinek rohamos szaporodásában és a mohammedán iskolák virágzó állapotában. Míg a *mecsetek* száma a kazáni kormányzóság területén 1833-ban csak 688 volt, az 1868. évben már 729-re rúgott, úgy hogy 1781 óta, tehát 87 év alatt, 479-czel szaporodott a mecsetek száma, olyan formán, hogy minden évre esett körülbelül 5 új mecset építése. Ha a kazáni mohammedánok lélekszámát veszszük szemügyre, azt fogjuk látni, hogy minden 619 lélekre, helyesebben: minden *310 férfira* (mert a nők nem járnak nyilvános imahelyre) esik *egy mecset*, a mely körülményen — ha tekintetbe veszszük az ottani keresztények megfelelő viszonyát, kiknél minden *1420 lélekre* jut *egy templom* — valóban nem lehet eléggé csodálkoznunk.[7] Hasonlóan áll a dolog az iskolákkal is, minthogy ezek minden mecset mellett elkerülhetetlen járulékok s azonkívül önálló tanintézetek is vannak, úgy hogy — nem számítva a magán oktatást, melyben a leányok részesülnek — minden 119 fiúgyermekre egy iskola

[7] Rittich, Materiali, 14—15. l.

jut. Nagyon természetes dolog, hogy ezen iskolák szigorúan mohammedán jellegűek és az orosz közoktatásügy befolyásának legkisebb rést sem engednek. Ezen iskolákban legnagyobb gondot fordítanak a korán olvasására, írásra és számolásra, minélfogva — mint a mekteb-ek általában — csak vallásos tanintézetek és csak kivételesen használják a Mohammed efendi által írott «Bevezetés a kereskede - lembe» című könyvet. A mi a nyelvtanítást illeti, az arabra és perzsára fordítják a főfigyelmet, míg az anyanyelvet, mint az özbegeknél és oszmánoknál is, egészen elhanyagolják, de az iskolában oroszul tanulni: valóságos véteknek tartanák, ámbár később gyakorlatból sokan megtanulják az orosz nyelvet és idegen hangsúlyozással ugyan, de folyékonyan beszélik. Az írni és olvasni nem-tudók száma tehát a kazáni tatárok között olyan kevés, a mily csekély százalékot még Franczia- és Angolországban sem lehet kimutatni és semmi sem bizonyítja jobban azt, hogy a műveltségnek e követelményére mily nagy súlyt fektetnek, mint az a lenézés és megvetés, melyben az írni és olvasni nem-tudókat részesítik polgártársaik. E viszonynak illustrálásául szolgál még az a körülmény is, hogy az 1802-ben Kazánban a keleti nyelvek számára fölállított nyomdából eddigelé már egy millió példány került ki leginkább vallásos tartalmú iratokból és könyvekből, s hogy 1869-ben csupán a «Heftjak» című, elemi iskolák számára készült könyvből 40,000 példányt nyomtak. Ezen intézet, melyben különösen a tatár betűszedők tűnnek ki, nemcsak az oroszországi mohammedánokat látja el nyomtatványokkal, hanem a belőle kikerült munkák egész Közép-Ázsiáig és Indiáig elterjednek. Az orosz kormánynak valószínűleg az volt a szándéka, hogy e könyvnyomda útján közhasznú tudományos műveket terjeszszen, de e

törekvése eredmény nélkül maradt; mert a míg péld. a sztambuli nyomdákból, az utolsó évtized alatt, jelentékeny számú európai, tudományos és szépirodalmi munkának török fordítása került ki, addig Kazánban kizárólag theologiával, a korán magyarázatával, stb. foglalkoznak [8] és orosz könyveket is csak nagyon ritkán fordítanak tatárra.

Ezen, a kazáni tatárok iskoláira, mecseteire és vallási irányára vonatkozó észrevételekből eléggé meggyőződhetik az olvasó, hogy Oroszország mohammedánjai — daczára, hogy több, mint 300 év óta együtt laknak a keresztény műveltség északkeleti képviselőivel — sem az ázsiaiak szigorú conservativismusától, sem a mohammedán fanatismusból folyó gondolkodásmódtól egy hajszálnyira sem tértek el és nem közeledtek egy lépéssel sem uralkodóik culturalis világa felé. Egyes könnyelmű tatárok, a vallás törvényei daczára, kedvüket találják ugyan az orosz újításokban s egyes tatár nők színházba és bálokba is eljárnak, sőt fátyolt sem viselnek,[9] de mindezt még korántsem lehet az európaiasodás ösvényére való térésnek tekinteni; mert a sztambuli efendik és hanumok (hölgyek) már 30 év óta elkövetnek ilyennemű és még nagyobb kihágásokat a vallás törvényei ellen, a nélkül azonban, hogy még ezzel a tulajdonképen való reformoknak útat nyitnának. A kazáni tatárok azon része, mely önkényt közeledett az oroszokhoz s később azokba felolvadt, leginkább Kazán egykori uralkodó családjainak egyes tagjaiból áll, valamint még

[8] Kivételt képez az 1872. évben Kazánban kiadott «*Bilik balalar ukur öcsön csikarilgan kitab*» (tudomány, gyermekek számára való tankönyv) című könyv, melyben a természetrajz, földrajz és orosz történelem könnyen érthetően van előadva, de hogy elterjed-e és mennyire terjed el e könyv, az mindig kérdéses.

[9] Rittich, Materiali, 17. l.

ma is csak a khánok és bégek fiai azok, a kik Szt.-Péterváron nevekedve fölveszik a kereszténységet és Emin, Veli-khán, Iszmail stb. neveik helyett Eminoff, Velikanoff, Iszmailoff stb. nevekkel térnek haza. A nép zöménél az orthodox egyházra való áttérés hallatlan; valamint az indiai mohammedán sem lesz soha protestanssá, daczára, hogy úgy az egyik, mint a másik részről már sok milliót elnyelt a térítési törekvés. Különben az orosz politikusok nem táplálhatnak vérmes reményeket a tatárok európaiasítása iránt; mert nem hogy az eloroszosodás lenne az eredmény, hanem ellenkezőleg minden reform a nemzeti öntudatot fogja felébreszteni, a mint ezt az örményeknél és georgiaiaknál látjuk s a mint a hindosztani mohammedánok is csak az Anglia által sürgetett művelődés következtében jutottak a nemzeti önállóság eszméjéhez. Csak egészen műveletlen népek engedik magokat felolvasztatni, de a cultura, főleg a mohammedán cultura, mindig akadályozója a keresztény hatalmak ilyennemű törekvéseinek.

Visszatérve most a kazáni tatárok erkölcsi életének rajzolására, könnyen érthető lesz előttünk, hogy ebben főleg azon vonások találhatók fel, melyek többé-kevésbbé az összes mohammedán népek erkölcsi életében uralkodnak, de azon különbséggel, hogy itt — a már századok óta folytatott letelepült életmód és a mély gyökeret vert mohammedán szellem daczára — a nemzeti sajátságoknak sokkal több momentuma maradt fönn, mint pl. az oszmánoknál és azerbajdsániaknál. A két nem szigorú elkülönzésének megfelelőleg, itt is megvan az a szokás, hogy a *házasság* csak mások közvetítésével történik s valamint az oszmán ifjú az ú. n. *szaudsi-khatun* (szerelmi követ), úgy a házasulandó kazáni tatár is csak valamely megbízott nő közbenjárásával választja ki jövendőbelijét. Miután az

egyezkedés megtörtént a szülők között, vagyis mikor már a *kalim*-nak, azaz a menyasszonyért adandó díjnak mennyiségét megállapították, — a mely itt épen olyan nagy fontosságú, mint a nomádoknál, — a menyasszony házában végbe megy az eljegyzés, olyanformán, hogy ennek, a szokásos ima után — átnyújtják az áldomás poharát — mely ismét régi török szokás — s ha az ezt elfogadja, ezzel nyilvánosan kijelentette a házasságba való beleegyezését. Erről először a leányt kérdezik meg s csak azután kéri a molla a fiatal ember beleegyezését. Gazdag tatároknál a kalim gyakran ezer rubelre rúg, de a menyasszony szülői ezen összegnek csak felét veszik igénybe, míg másik felét leányuk kelengyéjére fordítják. — Az eljegyzés és menyekző között gyakran több nap, sőt hetek is elmúlnak, de ez utóbbi előtt már nyolcz nappal megkezdődnek az ünnepiességek, melyek evésből-ivásból állanak s melyeket a vendégek férfi tagjai részére a vőlegény, női tagjai részére pedig a menyasszony rendez. A legelőször feladott étel mindig méz és vaj, a melyet fehér kenyérre kenve esznek; mert ez a legkedvesebbnek tartott nyalánkság. Ezt követi a gyakran húsz tálból álló, különféle ételek hosszú sora, melyek mindegyikéhez derekasan hozzálátnak s az étkezés végeztével, a jóllakás bizonyságaképen szereplő hangos böfögéseknek nem szabad hiányozni. — A tulajdonképen való menyekző napján a vőlegény egy csöbör mézet és vajat küld menyasszonyának. Az esketés, melynél csak a férfiak lehetnek jelen, a molla megérkezésével kezdődik. Minden előtt bőven lakmároznak, mely alkalommal a jelen levő vendégek a szokásos pénz-adományt az asztalterítőre rakják, mit összeszedvén, a vőlegény apja a menyasszonynak ad át. Ezen adományokat tulajdonképen azon pohár fenekére kellene rakni, melyből a menyasszony az áldo-

mást megitta, de e szokástól újabb időben eltérnek. A tulajdonképen való esketésen sem a vőlegény, sem a menyasszony nincs jelen, de miután ezek beleegyezésüket elküldötték a megbízott személyek által, a molla felolvassa az esketési imát, azután a vendégek jelenlétében megkérdezi a szülőket s mikor a leány apja az «adom», a vőlegényé pedig a «veszem» szót kimondotta, a házasság törvényesen megkötöttnek tekintetik. Miután az összes vendégek eltávoztak, a vőlegényt a menyasszony szobájába vezetik, s az új párnak itt kell maradnia teljes négy napig, a nélkül, hogy innen csak egy perczig is eltávozhatnának. E négy nap eltelte után a fiatal férj visszatér szülői házához, de a menyasszony otthon marad nem csak hetekig, hónapokig, hanem néha egy évig is; mert a tulajdonképen való együttélés csak akkor kezdődik, mikor a fiatal férj jövendőbeli otthonát megalapította. E szokást a turkománoknál is feltaláljuk, de ennek itt más jelentősége van. Mielőtt a fiatal nő végképen elhagyná az apai házat, barátnői és rokonai még egyszer meglátogatják, kelengyéjét újra megszemlélik és kis ezüst pénzeket tesznek a ládákra. Mialatt a rokonaival és barátaival időközben megérkezett vőlegényt ipa és napa megvendégeli, addig a menyasszony fölkészülődik, ünnepiesen felöltözik s miután az elviendő ingóságokat kocsira rakták s a ló hámjára fehér inget kötöttek, a menyasszony a kocsira, a vőlegény pedig a bakra ül s a szokásos áldáskivánatok közt megindul a menet az új otthon felé.[10]

A *születési és halálozási szokások* csaknem egészen azonosak a többi megtelepült mohammedán e nemű szoká-

[10] ERDMANN, föntebb említett munkájában részletesen leírja a házasságot, de adatai kevés specialis török sajátságot tartalmaznak, hanem inkább általában a mohammedán szokásokra vonatkoznak.

saival, valamint a Kurban és Bajram ünnepet is olyan módon ülik meg, mint Bokharában és Sztambulban; — a mi a nemzeti ünnep nevét némileg megérdemli, az csak a Szapan és Dsüjün, de még ezeknek is csak a neve új, lényegük szerint azonban azonosak a többi törökök ünnepeivel.

A *Szapan* — melynek jelentése tulajdonképen: eke — nem egyéb, mint mezőgazdasági ünnep, melyet a tavasz kezdetekor ülnek meg, s minden valószínűség szerint az ó-iráni *Noruz* reminiscentiája, melyet tudvalevőleg az összes törökök megtartanak. Ez tulajdonképen csak a férfiak ünnepe, a kik valamely zöld mezőre összegyűlnek, míg a nők bizonyos távolságban felütött sátorokból szemlélik az ünnepélyt. A mulatság különféle társasjátékokkal kezdődik, melyek közül, eredetisége miatt, különösen a következő érdemel említést. Ugyanis a játszók közül nehányan hasra feküsznek, akkor betakarják őket bőrrel és egy kötelet adnak kezeikbe, melyhez az ataman (hetman) keze van kötve. Ez utóbbinak az a kötelessége, hogy a fekvőket védelmezze az ellenfél ütéseitől, mely alkalommal megtörténik, hogy a játék hevében saját emberein átugrál vagy rájok lép. Hosszas küzdés után végre kimerül, pártja leveretik; ekkor a fekvők fölkelnek s amazok feküsznek le és azt választják meg atamannak, a kinek ütései az ellenpártot legyőzték. — Ezt követik más játékok és mulatságok, melyek a törökség egyéb tagjainál ismeretlenek s valószínűleg szláv vagy ugor eredetűek; ezek után következik a tulajdonképen való dőzsölés, éneklés és táncz.

Az említett játékot így írja le Erdmann részletesebben:

«A változatosság kedveért néha, bár ritkán, a következő játékot rendezik. Négy, vagy több tatár szorosan egy-

más mellé hasra fekszik és betakarják őket széles és vastag bőrdarabbal, vagy szarvasmarha bőrével. Egy másik tatárnak — a ki a játékban a *rablófőnök* (ataman) nevet viseli s kit a fekvők a bal kezére erősített kötélnél fogva tartanak — ez utóbbiakat kell védelmeznie a többiek támadásaitól, a kik minden oldalon azon igyekeznek, hogy a saját öveikből fonott kötéllel erejüktől kitelhető ütéseket mérjenek a fekvőkre. Az ataman minden módon törekszik, hogy a támadók ütéseit viszonozza, de ez nem könnyen sikerül neki, mert a támadók, mihelyt csapásaikat kiosztották, azonnal elfutnak, de ő csak annyira követheti őket, a menynyire a kötél hosszúsága engedi. Gyakran átugorja a fekvőket, vagy rájok lép és ha meg fogja valamelyiket, akkor a többiek ütik a fekvőket és ezek fölkelnek. Ekkor a támadók feküsznek az előbbiek helyére.

«Vagy pedig tizenkét, tizenöt vagy húsz ember körben leül, egymástól két lépésnyi távolságban. Egy pedig a körön kívül áll s különböző tatár ruhadarabokból összekötött, meglehetősen nagy és gömb alakú csomagot ad át az egyik körben ülőnek s ő maga három lépéssel hátrább lép. Az illető e csomagot egy harmadiknak, ez a negyediknek dobja és így tovább, úgy hogy a csomag körül jár, a körön kívül levő pedig fut körül, hogy a csomagot elkapja. Ha ez sikerül neki, akkor annak a helyére ül, a kinek kezéből elkapta, ez pedig az ő szerepét viszi. Azonban vannak bizonyos föltételek. A körben ülők egyikének sem szabad a csomagot messzebb dobni, mint a hozzá legközelebb ülőnek, s a futó is csak az illető egyén mellett kaphatja meg a csomagot és nem szabad futás közben felfognia, vagy a földről felkapnia, ha véletlenül leesik. De a megállapodás szerint ebben is vannak kivételek, különösen ha a futó nagyon ügyes vagy ellenkezőleg ügyetlen. E játék csak akkor érdekes, ha

a résztvevők mind jól értik és minden kivételt szabálynak tartanak.»

Az ú. n. *Dsüjün*-t — mely szónak jelentése általában ünnep (v. ö. oszm. *düjün*) — nem annyira Kazán városában, mint inkább falun ünneplik meg, még pedig július hóban. Ezen ünnep — melynek neve ezenkívül még: tenber, kacsaldsar, biktan stb. — természeténél fogva ellentmondásban áll az iszlám szellemével, mert tulajdonképen nem egyéb, mint egy tatár *Gretna-green*, olyan ünnep, melyen mindkét nemű fiatalság szabadon érintkezik egymással s mely gyakran ad alkalmat több házasságkötésre. A dsüjün sokkal élénkebb és népesebb, mint a szapan, mert ezrekre menő falusi vesz részt benne. Lombos fákból rögtönzött sátorok alatt mindenféle nyalánkságot árulnak a hölgyvilág számára, folytonosan szól a zene s a kurajdse (fuvola) monoton hangja mellett énekel, táncol és ujjong az ifjúság szűntelenül, természetesen egymástól külön, mert ezen ünnep nagy szálka a mollák szemében s úgy látszik, hogy vagy csuvas, vagy orosz eredetű. A mennyire mi tudjuk, ezen ünnep nem fordul elő a többi mohammedán törököknél.

A kazáni tatárok *irodalmi viszonyai* csak keveset különböznek a többi törökökéitől, a hol a vallási míveltség az irányadó. Ugyanis leginkább a theologiát mívelik; az arab és perzsa nyelvek tanulmányozásával foglalkoznak, míg az anyanyelvet és a hazai történetet elhanyagolják, ámbár nincs hiány a multra vonatkozó, nemzeti érdekű értekezésekben. Az irodalmi tevékenység azon ága, melyben a nemzeti szellem nyilatkozik, leginkább csak a *népköltészet*ből, a népköltészet múzsájának egyszerű, mesterkéletlen productumaiból áll, melyek a perzsa és oszmán-török hasonnemű irodalmi termékektől abban is különböznek, hogy

kevésbbé látszik meg rajtok az idegen szellem hatása. Hogy az olvasó legalább némi halvány képet szerezhessen a kazáni tatárok népköltészetéről, fölemlítünk nehány, négysoros strophákból álló verset, melyeket egy, az 1852. évben Kazánban megjelent elemi olvasókönyvből vettünk.[11] E versek több pontban hasonlítanak a baskírok költeményeihez (lásd: Nyelvtud. Közl. XVII. k. 3. füzet.), mely körülmény az itt-ott mutatkozó közös eredetre is utal.

Ha azt mondod: énekelj! — énekelni fogok,
Ha azt mondod: turbékolj! — turbékolni fogok;
Te éretted, lelkecském,
Csalogánynyá válván, bús dalt zengenék.

A nap fölkel ragyogva,
Mikor a leányok hajukat fonják;
Lelkem, testem megörül,
Midőn holdhoz hasonló arczodat látom.

Fehér az én kezem,
Szappanozva megmosám tegnap;
A tegnap láttam legényért,
— Bár kezemben lenne — ég a szivem.

Midőn ezt mondják: legény, legény,
Megzavarodik az én szivem,
Mikor a leányok karja engem érint,
Viaszszá válik a csontom.

A levegőn át röpül a sas,
Szárnyai végeit kiterjesztve;
Ne menj el, lelkem! miért mennél el?
Engemet itt egyedül hagyván.

A ragyogva fölkelt napra
Ne állj ki, mert megsülsz;
Szeretett kedvesedet ha mások elveszik,
Tüstént a tűzbe fogsz ugorni.

[11] Lásd Nyelvtudományi Közlemények, II. k. 117—130. l.

A napocska felhő alatt rejlik,
Ellenségek leskelődnek utánunk;
Ha a felséges úristen nekünk kegyelmét küldi,
Az ellenség láb alatt marad.

Szemöldöködet és szemedet,
Sőt téged egészben szeretlek;
Hogy szeretlek, abból tudjad:
Nem vehetem le rólad szememet.

Énekelj, énekelj! azt mondjátok,
Én énekes ember nem vagyok;
De éneklésemmel megmutatom,
Hogy sok énekesnél rosszabb nem vagyok.

Magas hegynek tetején
Az ölyv lehányta tollát;
Ha csuklás fog el, eszedbe vegyed:
Én vagyok, a ki reád gondolt.

Lelkem, a te hajad igen fekete,
Talán szegfűkenőcsöt kentél rá?
Lelkem, a te termeted igen szép,
Talán kerti almát éve nőttél fel?

Az éjjel látott álmomban
Mellettem volt az én szépem;
Mikor fölébredtem, nem volt ott szépem,
Összetörve oda lett a lelkem.

A fülemile énekel trónusán
Éj közepe idejében:
«Ne légy vagyon nélkül, ne járj kedves nélkül,
Mikor már legénynyé növekedtél».

A földi eper érik,
Midőn forrón kel föl a nap;
A legényt a leányok nagyon szeretik,
Midőn már bajusza kezd nőni.

A fa levelei hullnak a földre
Az őszi heves szelek idején;
Ő róla gondolkozom és elsárgulok,
Elsorvadok idegen földön.

Ha derült az ég, hideg van,
Ha pedig felhős, meleg van;
Azon földet, hol az ember született és fölnevekedett,
Csak az ostoba ember felejti el.

E világnak paradicsoma,
A medreszék szöglete,
A másik paradicsom nem más,
Mint a kedvesek ölelése.

Selyem öv a derék szépsége,
Csínos legény a falu szépsége;
Mihelyt a lány tizenötödik évébe lépett,
Miért ne legyen saját akarata!

A mit eddigelé a kazáni tatárokról mondottunk, az kizárólag e népnek mohammedán részére vonatkozik. De ezenkívül vannak *keresztény* tatárok is, a kik magokat *keresen*-nek, az oroszok pedig *krescsen*-nek nevezik s ezeknek túlnyomó részét kevéssel Kazán meghódítása után erőszakosan térítették az orthodox egyházra. Ezekhez csatlakozik azon kevesek száma, a kik újabb időben tértek át, de a kikben édes kevés kereszténvi buzgalom lakik; mert — a mint Rittich állítja — ezek csaknem egytől-egyig valójában mohammedánok és mihelyt szerét tehetik, azonnal visszatérnek az iszlám keblébe. A keresenek a kazáni kormányzóság következő kerületeiben laknak: [12]

[12] Így Rittich, Malovnak a keresztény tatárokra vonatkozó adatai után.

Mamadis	13,942
Laisev	8,150
Csisztopol	3,292
Kazan	1,601
Czivil	916
összesen	27,901

A keresztény tatárok — a mi külső megjelenésüket illeti — csak keveset különböznek mohammedán testvéreiktől, a kikhez, a vallásbeli nagy különbség daczára, sokkal közelebb állanak, mint az oroszokhoz, s oroszok és keresztény tatárok összeházasodása ép oly ritkán fordul elő, a mily gyakori eset ez egyrészt az utóbbiak, másrészt a keresztény csuvasok, cseremiszek, votjákok és mordvinok között. Sokkal inkább azt lehet állítani, hogy a keresenek, a helyett, hogy az orosz kereszténység fölvétele által az oroszokhoz közeledtek volna, ellenkezőleg sokkal tatárosabbak maradtak, mint mohammedán testvéreik, a mit főleg bizonyos szokásokra és különösen a nyelvre vonatkozólag lehet állítani, a mely — mivel a mohammedán cultura hatásának nem volt annyira kitéve — nem vett föl oly sok arab és perzsa elemet és így eredeti tisztaságát jobban megőrizte. Újabb időben azon törekszik az orosz kormány, hogy e keresztény tatárokat a Kazánban fölállított s Ilminszki és Radloff vezetése alatt álló hitterjesztő iskola segélyével a míveltség magasabb fokára emelje, még pedig valószínűleg azon reményben, hogy az ebben kiképezett ifjakból a mohammedán tatárok megtérítésére alkalmas missionariusokat csináljon. E czélból zsoltárokat, hymnusokat stb. fordítanak tatár nyelvre, szóval az orosz-orthodox vallást tatár nemzeti formában igyekeznek rájuk tukmálni. De mi azt hiszszük, hogy — mind ezen törekvés és az említett vezetők kitünő volta daczára — az eredmény nagyon

problematicus; mert először a keresztény térítési törekvések a mohammedánoknál eddigelé semmi különös eredményt nem tudnak felmutatni; másodszor mert a kazáni tatár annyira meg van győződve a saját szellemi és moralis felsőbbségéről az orosz paraszttal és iparossal szemben, hogy az áttérés az ő szemében egyértelmű a bukással és önlealacsonyítással. A mi nem sikerülhetett Indiában a sokkal magasabban álló anglikán és Algirban a franczia missionariusoknak, az még kevésbbé sikerülhet a tatár vagy orosz térítőknek! Különben az ethnographusra és a művelődés történetének irójára nézve nagyon érdekes az, hogy másrészt az újonan áttért mohammedánok, a kik nemzeti nyelvöket szintén megtartották, mily erélyes ellenállást tanúsítanak a politikai önállóságra jutott testvéreik által kezdett keresztény térítési igyekezettel szemben. A Balkánon lakó pomákot és a Drina-melléki bosnyákot ma saját testvéreik saját anyanyelvükön édesgetik a kereszténységre, de — a bolgár és bosnyák nyelv közös köteléke, a physicumnak és sok szokásnak azonossága daczára — a pomák és bosnyák már régóta nem tekinti testvérének a kereszténynyt. Épen így a mohammedán kazáni tatár szemében a keresen egészen idegen s nehezen tudja rávenni az áttérésre. Sokkal könnyebben megtörténhetik az ellenkező eset; mert az orosz tudósítások után itélve, a mollák sokkal több eredményt tudnak felmutatni a keresenek közt, mintsem az orthodox térítők a mohammedánok közt.

A mit e fejezetben a kazáni tatárokról mondottunk, tágabb értelemben a Volga mentén lakó, tehát *Volga-melléki tatároknak* nevezett többi törökökre is alkalmazható. A «kazáni tatár» elnevezést csak azért használtuk, mert Kazán — mint a műveltség középpontja — az orosz hódítás

előtt és után, sőt még ma is irányadó tényező a nemzeti és vallási dolgokban s mert a Volga mentén ennek torkolatáig lakó tatárok valamint ezeknek Kazánon fölül és lefelé Orenburgig tanyázó törzstestvérei a saját érdekeiket mindig azonosították Kazánéival. Ezt azonban a Volga-melléki tatároknak csak szellemi, de nem ethnikai életéről lehet mondani; mert ezen utóbbi tekintetben olyan vegyülék néppel van dolgunk, melyre részint a szomszédos ugorok és oroszok, részint a nogajiak, baskírok és kirgizek stb. jelentékeny physikai hatást gyakoroltak. Merész vállalkozás volna qualitative és quantitative kimutatni igyekezni azt, hogy az eredeti ethnikai állományhoz milyen idegen elemek csatlakozása hozta létre ezen részben már évszázadok óta letelepült tatárokat; mert már a mag is — mely körül a később hozzájárult elemek krystallizálódtak — bulgároknak ugorokkal és oroszokkal történt vegyületéből állott. A physikai jellegek egységes voltára tehát egyáltalában nem lehet gondolnunk. A mit Pauli (37. l.) a négy, t. i. tiszta tatár, tatár-mongol, tatár-európai és tatár-finn (ugor?) csoportról mond, semmiesetre sem alkalmas az ethnologiai rejtély megoldására; mert az említett négy kategoria gyakran egy ugyanazon töredéknél, egy ugyanazon helyen, sőt egy ugyanazon családban is előfordul.

A kazáni vagy Volga-melléki tatárok, számuk szerint, a következő kerületekben laknak:

		Radloff adatai szerint az «Ethnographische Uebersicht der Türkenstämme» című művében:
Kazán	482,809	482,709
Orenburg	250,000	—
Szamara	105,000	86,223
Szimbirszk	85,000	93,607
Vjatka	80,000	89,397
Szaratov	50,000	35,000

		Radloff adatai szerint az »Ethnographische Uebersicht der Türkenstämme« című művében:
Penza	45,000	53,725
Nisni-Novgorod	37,000	32,492
Perm	35,000	23,226
Tambov	13,000	
Rjazan	5,500	
Szent-Pétervár	3,500	
A doni kozákok területén	600	
Kosztroma	300	
Moszkva	300	
	1.193,009	

Ha még hozzá számítjuk a szintén nagyon vegyült asztrakháni tatárokat, kiket Pauli *tatár-jurtoo* és *jemesni* név alatt 10,000 lélekre becsül, továbbá a nogaji-tatárok törzséhez tartozó 11,000 *kundur*-t, akkor a kazáni vagy Volga-melléki tatár gyüjtőnév alá foglalt összes törökök száma 1.214,009 lesz.

II.

A CSUVASOK.

1.

A TÖRÖKSÉGNEK ezen legrejtélyesebb eredetű töredéke, sűrű csoportozatokban, déli Oroszország négy különböző kormányzóságában, u. m. a kazáni, szimbirszki, orenburgi és szaratovi guberniumokban lakik.[1] Legszámosabban élnek a Volga jobb partján, a Czivilszk, Jadrin, Csebokszari, Buinszk és Kozmodemjanszk kerületekben; míg a Volga bal partján, ámbár jókora, de kevésbbé sűrű csoportokban terülnek el, délkeleti irányban, egészen Orenburgig. SZBOJEV-nek, az épen oly szellemes irónak, mint e nép alapos ismerőjének, véleménye szerint, már a mongolok első fellépésekor, 1236 körül, történtek volna települések, a mikor ugyanis ez utóbbiak a bulgár uralmat megdöntötték s a csuvasok, a bulgár törökökkel együtt, új haza szerzése végett részint északnyugot, részint északkelet felé vándorlásnak indultak. E fölvételnek magában véve bizonyára kevés valószínűsége van, és mindenesetre feltünő, hogy a csuvasok neve az orosz évkönyvekben csak 1524-ben[2] fordul elő legelőbb, Vaszilszurszk város építésével kapcsolatban.

[1] SZBOJEV V., Izsljedovanija ob inorodzakh kazanszkoi gubernij. (Kazan 1856.) 186. l.

[2] RITTICH, Materiali, II, 40. l.

Részletesebb tudósítások maradtak rólok Szviasszk alapítása alkalmából, 1551-ből, vagyis olyan időből, mikor még tatár uralom járma alatt nyögtek, melyet egészen a kereszténység fölvételeig, az 1743. évig kellett hordaniok. Egy traditio szerint a csuvasok már IV. Ivántól kezdve orosz alattvalók voltak s ugyanezen korból való egy helynek építése, melynél *jaszak*-jokat (adó) akarták megfizetni és e czélból keletkezett a Szjürbi-jal[3] telep, mely szónak rövidítése, t. i. Szjürbi, szolgál ma is a csuvasoknál Czivilszk város nevéül; s ez a Szjürbi, vagy Szjür-bu jelent földsánczot, mert szjür, szjir, föld és bü (püve), sáncz, gát.[4] A mai nap csuvasok lakta területen más helyeknek, ú. m. Buinszk, Szundir, Karamis, Tarkhan és Togai keletkezése a XVI. és következő századokból datálódik; ámbár általában bizonyos, hogy a csuvasok már sokkal előbb, mint orosz uralom alá kerültek, a szó szoros értelmében letelepedettek voltak és már korán azon kitünő földmívelő néppé nőtték ki magokat, a milyenekül ma ismertetnek. A régi őskorban, a multból eredő, bizonyára homályos traditiók állítása szerint, hozzáférhetetlen erdőzugokban tartózkodtak s leginkább vadászat és méhtenyésztés volt foglalkozásuk. Ha valaki a történetesen vadászaton levő szomszédját meglátogatá, a tulajdonos távolléte daczára is derekasan jól kellett laknia mézzel, de háladatossága jeléül tartozott egy nyilat szúrni a mézes edénybe. Akkor még csak kevéssé foglalkoztak földmíveléssel, mert a jobb életmódhoz szükséges legprimitivebb tár-

[3] Rittich (41. l.) szjür-bujal, száz szobá-t ír, de igaza van Zolotniczki-nak, ha a csuv. *bu* vagy *bü*-nek a *pürt*, szoba, szóból való származtatását kétségesnek tartja.

[4] Ezt a helyes etymologiai magyarázatot adja Zolotniczki (csuvas-orosz gyökszótára 266. l.) és a csuv. *püve* valóban a csag. böget, alt. puuk, gát, szóval egyeztethető.

gyak is ismeretlenek valának előttök. *Ők magok azt állítják, hogy a Fekete-tenger mellől jöttek a hegyekre, és hogy ősük Csuvas nevű volt.* Rittich szerint[5] a történeti események közül egyebek közt fönnmaradt nálok a kemény mongol igára, első megtérítésök idejére, Pugacsev lázadására stb. való emlékezet.

Hogy most már a Fekete-tenger-melléki ősi hazáról és a hegyek közé való költözésről szóló monda mennyire egyeztethető a tulajdonkép való ténylegességgel: azt nehéz meghatározni, de tény az, hogy a csuvasokat szomszédjaik még mindig hegyi lakóknak tartják, így a cseremiszek *kuruk-mari*, azaz hegyi embereknek, Orenburgban pedig *hegyi tatároknak* (oroszúl: gorni-tatar) nevezik őket. S hogy ők valóban török-tatár eredetűek, ez kétségtelenné lesz épen úgy a nyelvi bizonyságokból, melyekről még alább majd bővebben lesz szó, mint a physicumokból.[6] Arczuk szine legtöbb esetben sötét-barna, testök középtermetű, szemeik barnák vagy feketék, járomcsontjok kiálló, homlokuk keskeny, hajok és szakállok fekete, járásuk nehézkes, a mi általában a török ismertető jele. A nők physiognomiájában még sokkal feltünőbb a szemek keskeny metszése és a kiálló járomcsontok; s ezen kívül járásuk még döczögősebb, mint a férfiaké. A mi a bőr szinét illeti, az sokkal fehérebb, mint a tatároké, sőt néha fakó, mely körülményt egykori erdei tartózkodásukra lehet visszavinni.

A *ruházatra* vonatkozólag a Rittich művéhez mellékelt illustratiók a legjobb felvilágosítást szolgáltatják. A férfiak

[5] Rittich, 47. l.

[6] Itt alkalomszerűleg kijavítom egy tévedésemet, melyet a «Magyarok eredete» czímű művemben (65. l.) követtem el, a mennyiben, akkori elégtelen tárgyismeretem következtében, a csuvasoknak régi physikai jellegök megváltozását tulajdonítottam.

viselete csak keveset vagy épen semmit sem különbözik az ottani orosz népségétől, csak a nők — a kik az ázsiai népeknél mindenütt a szokások iránt való szigorú conservativismus által tűnnek ki — őrizték meg még némely ruhának szabásában és diszítésében a régi divat nehány sajátságait; különösen a Volga balpartján lakó, még pogány csuvasoknál fordul elő ez az eset s főleg Szpaszk kerületében, a hol többek közt a fejrevaló, melyet ők *khaspa*-nak, vagy *khospa*-nak neveznek, míg elnevezésénél fogva a kirgiz csacsba, tör. szacsbag, hajkötő, vagy a tör. kasbag, szemöldök kötője szóra, addig alakjánál fogva a közép-ázsiai nomádok seökelejére emlékeztet. Ugyanez áll a Szbojev-nél[7] leírt *tokhja*-ról, a leányok fejrevalójáról, melyben mi a Közép-Ázsiában mindkét nemnél használt *takiját* تقيه ismerjük fel. Ez utóbbi kerek, szorosan a fejtetőn fekvő sapka, mely körül a közép-ázsiaiak a turbánt csavarják; míg az első szalagokkal, pénzzel és gyöngyökkel díszített, hengeralakú, sisakszerű föveg, mely a törököknél ősrégi használatú s mindig az ünnepiesség jelvényének tekintetett. — A széles, tarka színű sujtásokkal díszített felső ruhák és a térden felül érő kötények a khivai özbég nők hasonló viseletére emlékeztetnek; valamint általában a női ruhák szabása és alakja azon divat egyes momentumait jelenítik, mely nehány évszázaddal előbb uralkodó volt s bizonyos mértékben még ma is uralkodó a török-tatár népelemek életében, az Oxus és Jaxartes északi részétől a közép Volgáig. Annak tehát, a mit Rittich kiemel, hogy a csuvas nők erkölcstelennek tartják mezitelen lábokat mutatni s hogy még ágyba is begöngyölt lábbal mennek, annak párjául fölemlíthetjük, hogy Közép-Ázsia török női hasonlóan cselekszenek s a turkomán nőknek rossz nevét

[7] Szbojev, 35. l.

költik, mert ezek idegenek jelenlétében is mezitláb jelennek meg. — Ezenkívül a csuvasok némely ruháinak nevei a többi törököknél használatban levő öltönyökével egészen egyezők, a mely ténynek bizonyságaul itt nehány ilyen analogiát fölemlítünk. Így pl.

Csuv. *szukhman*, tobolszki tatár szükmen, kaz. csekmen; magy. szokmány, kaftán. SZUMÁNY | BIHAR |

Csuv. *tɔmdir*, csag. tonlar, kirg. tonnar, felső ruha, ruha általában.

Csuv. *kholdirmacs*, diszítés a ruha ujjának felső részén; csag. koldurmacs, a ruha ujjának a könyökig érő felső része.

Csuv. *kibe*, ing; tobolszki t. kebi, ruha; kirg. köppö, felső ruha; csag. kipeng, köpönyeg.

Csuv. *szilek*, föveg, fejtakaró, szó szerint: boriték; oszm. jelek, mellény; az. jilek, zeke, felső szoknya.

Csuv. *csalma*, a lányok fejdísze; oszm. csalma, turbán.

Csuv. *khospa* és *khospu*; bask. kasman, csag. kasbag, diadem, tulajdonképen: homlok-, vagy inkább szemöldökszalag, a *kas*, szemöldök, és *bag*, kötelék, szalag szavakból.

Csuv. *maszmak*, női kalap; csag. basbag, fejkötő, a *bas*, fej és *bag*, kötelék, szalag szókból. Ez hasonló jelentésű egy másik, a csuvasoknál használt fejtakaróval, t. i. a *szarpan*-nal, melyből lett az orosz szarafan s mely előbbi, mint perzsa eredetű, a *szer*, fej és *ban*, védelem, szavakból származott.[8]

Az *ékszerek* között a fülbevalók és a mellenfüggők játszszák a főszerepet. Az előbbiek csuvasul *khulgaszajak*nak neveztetnek, — a mi a törökben kulgaaszak, a mi a fülbe akasztott, kifejezéssel fordítható — és egy szíjra fűzött

[8] Tehát nem a سرپای szerpaj, teljes öltözet, azaz: tetőtől talpig (fejtől lábig) való, szóból, mint ZOLOTNICZKI (239. l.) fölveszi.

pénz-, korall- vagy gyöngy-koszorúból állanak, még pedig olyan formán, hogy a nagyobb pénzek alul, a kisebbek felül esnek, míg az alsó részen még három sor pénz függ le bokoralakban; tehát a régi fülbevalók viseletmódjára készítvék, a mint ezek a Schliemann leletein is láthatók. A nyak-ékeknél szintén a pénzfüzérek ugyanezen formáját lehet észrevennünk; míg a mellen függők és a *szülgeme*-k, parallelogramm alakjában, bőrből készítvék s alsó és felső részből állanak, melyeket több pénz-sor díszít.

A csuvasok *telepeinek* és *lakásainak* leirásánál, azt hiszszük, hogy nem tévedünk, ha azt a megjegyzést teszszük, hogy ez a nép, a khazarok és bulgárok után, a ma ismert törökök közt legkorábban felhagyott a nomád élettel és letelepült életmódot folytatott. Hogy milyen ethnikai és politikai viszonyban állottak a hajdankornak e most említett törökjeivel, azt nehezen lehetne megmondani; de úgy látszik, hogy már a mongolok betörésekor csak félnomádok voltak s nemcsak baromtenyésztéssel, hanem földmíveléssel is foglalkoztak; ebből magyarázható a csak a háborúskodás után járó testvéreiktől való félelmök, ebből a fegyverrel erőszakosan fellépő hódítók ellen tanúsított irtózásuk. Telepedéseiknél mindig az elrejtőzhetés alapgondolata vezérelte őket; falvaik végtelen hosszúságban nyúlnak el; házaik a legnagyobb rendetlenségben vannak elszórva erre is arra is; úgy, hogy az oroszok eme szabálytalan építkezési módot a «csuvasos» epithetonnal jelölik meg.[9] Ez a zsarnoki önkénytől való félelem következménye, mely máshol is hasonló viszonyokat teremtett; mert Perzsiában is a falvak gyakran az országúttól félre eső zugokban vannak elrejtve; s úgy látszik, hogy valamint az

[9] Szbojev, 18. l.

iráni, úgy a csuvas is, török eredete daczára, a röghöz van kötve.

A mi a *lakóházakat* illeti, ezek minden tekintetben a primitiv építkezési módot mutatják fel; és mint RITTICH elbeszéli,[10] a szobáknak fehérre meszelése csak újabb korú haladás; mert régebben a lakóhelyiségek, a korom miatt, mintegy feketére mázoltaknak tűntek föl, és csak a mindinkább terjedő szembetegségek vették elejét e hiányosságnak. A padlózat helyét a sima agyagföld foglalja el; s egy széles nyugvó-padon kívül — mely alatt ládák állanak a költséges házi eszközökkel — szinte semmi bútor sem található. A bemenettől jobbra van az éléskamra és balra a falba vágott fülke egy fazávárral, mely előtt régente, a halotti tor alkalmával, a gyertyákat szokták felállítani. A lakóház közelében van a gyakran két emeletnyi magas gabona-tár (hambár). A csuvasnak házától elválaszthatatlan a serfőzőház, a mely még a szegényeknél sem hiányzik s a mely mellett csaknem mindenütt pincze áll. A sör egyébiránt a legtisztább ital a csuvas házában, a mit a vízről nem lehet mondani, mert a vizes edényből nemcsak a gyermekek és idegenek, hanem a kedvelt állatok is enyhítik szomjokat. Különben a szilárd épület csak téli tartózkodásra szolgál, mert nyáron a mezőn felállított könnyű sátornak adnak előnyt, melynek közepét a tűzhely foglalja el a mindig fölötte függő üsttel, míg körül padok, ládák, asztalok s a székeket helyettesítő fatuskók vannak felállítva.

Az *ételekre és italokra* vonatkozólag semmi feltünőt sem találhatunk abban, hogy — mint RITTICH[11] BEREZIN

[10] RITTICH, 64. l.
[11] RITTICH, 61. l.

után megjegyzi — a csuvasok főbb ételei a Trans-Kaukazia török lakóiéval megegyeznek; mert, a mint már fönnebb említettük, az összes törökségnek szokásai, életmódja a közösségnek sok vonása által tünnek ki; és mivel, alapjában véve, ezen ételek még az oszmánoknál is előfordulnak. Így a csuvasok *jaska*-ja, darából és marhahúsból készült leves-nem, egészen megfelel az azerbajdsaniak *jakhni*-jának, ez pedig az oszmánok *jaghna*-jának, mely a Magyarországon is kedvelt gulyáshúshoz hasonló étel. A *pilav*, vagy *plau*, Ázsia több részében ismeretes rizs-étel a csuvas *khoplu*-ra emlékeztet, a mely húshoz mellékelt tészta-étel; a daghesztániak *kuki*-ja (pástétom) a csuvas *kókkil*-nak, a perzsák *nimru*-ja (tojásétel) a csuvas *nimir*-nak felel meg, a mely, Rittich szerint, tojáslepény formájára, üstben készített sauce; és végre a *khijmallu* — fánkféle sütemény a csuvasoknál — a tatárok és közép-ázsiaiak *kujman*-jával egészen azonos. A többi, úgynevezett nemzeti eledelek közül, még a következőket emeljük ki. A *szjumakh* kicsiny, árpadarából készült lepényke, melyet a levesbe aprítanak; az *irgecs* bizonyos neme a sajtnak; a *szjavranpol* gardahal (Maifisch); a *sirtan* kövér juhhússal töltött kolbász, stb. Míg az italok között az *ojran* (tör. ajran, magy. író) és a *jerek* (tör. arak), pálinka a legkedvesebbek, minek következtében az ivásra való vétkes hajlam mindinkább elterjed, a mint ez, fájdalom, minden természetes népnél előfordul, mikor a kereszténység útján új művelődési stádiumába lép.

Ezektől eltekintve, általában jól esik az embernek, ha a különböző s néha részletes leirásokban, a csuvasok *jellemére* vonatkozólag, mindig csak jót olvashat. A csuvas minden előtt szorgalmas és kitünő földmívelő, sőt a kazáni kormányzóságban a legjobbak közé tartozik. Rit-

TICH [12] e körülményt egyebek közt a csuvassal a földmívelés iránt vele született hajlamnak, szántóföldjei közel fekvésének, azon jelentékeny segítségnek, melyet a család női tagjaitól kap, s főleg azon tapasztaltságának tulajdonítja, a melylyel e vidék agronomiai és klimatologiai viszonyai irányában dicsekedhetik. Az éberséggel párosult szorgalom jóléthez juttatja, mert szegénységet és nyomort csak ritkán talál az ember a csuvas telepeken. Minden az egyszerűség színét viseli magán, és a gazdag csak az udvar nagyobb terjedelme, a különböző éléskamrák és épületek száma által tűnik ki. Az említett tulajdonsággal párosul a csuvasnak szeretete családja irányában.

Az orosznál és tatárnál jobban tiszteli és becsüli nejét, a ki ezért jutalmul szorgalommal és feláldozással munkál a ház és család érdekében, és nincs oly drága ékszer, vagy czifraság, melyet a csuvas meg nem szerezne nejének. S úgy látszik, hogy e szép szokás e népnél már igen régóta uralkodó; mert míg a többi törökök theogoniájában és mythologiájában csak férfi isteneket találunk, addig a csuvasok pogányvoltuk idejében női isteneket is tiszteltek; valamint a nők minden játékukban, szokásaikban kitünő állást foglalnak el.

A csuvasok természettől jószívűek, becsületesek, a legnagyobb mértékben takarékosak és a mellett mégis adakozók s vendégszeretők; a kit a csuvas barátjává (*dosz*, a perzsa دوست szóból), azaz társává tesz — a mi a barátságivás átnyújtása által történik, az angol loving-cuphoz hasonlóan — az az ember sziklaszilárdságú hűségre tarthat számot. A kazáni kormányzóság fenyítő törvényszékének statistikájában az öt népelem közt a csuvas foglalja

[12] 76. lap.

el az utolsó helyet; így a csuvas bűntettesek százaléka úgy aránylott 1867-ben, mint 1 : 608 és 1868-ban, mint 1 : 342; a mi mellett megjegyzendő, hogy az illető esetek leginkább ivási hajlamból és lólopásból állottak, a mi egyébiránt olyan vétek, melyre épen úgy ráadja magát az uralmelléki baskir, mint a magyar az alföldön.

Századokig tartó szolgaság természetes következménye az, hogy a csuvas a nélkül, hogy különösen boszúvágyó lenne, észrevehető zárkozottság által tűnik ki; és mivel a még annyira gazdag is szegénynek mutatkozik, ezért tulajdonították nekik az oroszok tévesen a fösvénységet és zsugoriságot. A bulgárok, mongolok és tatárok által leigázva e népecske, magától érthetőleg, legnagyobb mértékben meg van törve, és ma az orosz birodalom legengedelmesebb alattvalói közé tartozik, innét az a közmondás: «Ha a tatár gazdaggá lesz, asszonyt vesz magának, — ha az orosz gazdaggá lesz, lovat vesz magának, — ha a csuvas gazdaggá lesz, adóját fizeti meg!» A védelem daczára, melyet az orosz törvények nyújtanak a csuvasnak, ez mégis sokszor kénytelen az uralkodó fajnak megvetését, sőt néha sértéseit is tűrni; és, mint Rittich [13] beszéli, ma sem tartozik a ritkaságok közé, hogy a hosszúkás csuvas szekér mellett elhajtó orosz kocsis, ostorával pattogatva, a csuvasra vág, miközben a szokásos gúnyszót kiáltja neki: «Derzsi szobaka csuvaska lopatka», Tartsd a kutyát, te csuvas pimasz!

Hasonlóról értesít bennünket Szbojev,[14] a ki élénk előadásával azt írja, hogy a csuvas az oroszok szemfülessége elől való kitérés czéljából leginkább az utaktól és hajózható folyóktól távol eső, holmi rejtett és piszkos zugokban

[13] 62. lap.
[14] 14. lap.

telepszik le, úgy, hogy az ember a csuvas falut csak akkor veszi észre, miután már — hogy úgy mondjuk — orrával beléütközött. Ha történetesen az orosz utazó, ki a vidéket nem ismeri, megkérdi a jó Vaszilij Ivanicsot:[15] «Acsam! (öcsém!) melyik út vezet N. N. faluba?» -- mindig azt a feleletet kapja: Tjurakh kaj! (menj egyenesen), ámbár ezen *egyenes úton* valami malomhoz, valami mocsárhoz vagy erdőbe fog jutni. Ha az orosz utazó sok kellemetlenség után végre a faluba érkezett, a fiatalság megrémülve «Virasz! virasz!» (Orosz! orosz!) kiáltással fut a házakba. Egy pillanat alatt minden kaput becsuknak, minden ajtót bezárnak és csak miután meggyőződtek, hogy az orossznak nincs semmi rossz szándéka, hogy nem lovakat kér, és hogy a lovainak való takarmányt készpénzzel fizeti: csak akkor bánnak vele barátságosan. Azon félelem bizonyságául, melylyel a békés csuvas az orosz felsőbbség iránt viseltetik, még fölemlítjük, hogy előtte a törvénytétel és nyomorúság egészen analog fogalmak, és, hogy az egyszerű hivatalnoktól vagy tiszti irnoktól néha jobban fél, mint az úristentől. Midőn egyszer egy orosz egy csuvastól garda-halat akart venni, a követelt magas ár miatt felkiáltott: «Nem félsz az istentől, te pimasz csuvas!?» — ez utóbbi azt felelte: «Mit? az isten csak isten, de még nem piszar (irnok)!»

Magától érthetőleg ezen, az uralkodók és alattvalók között való viszonynak olyan mértékben kell csökkennie, a milyenben a keresztény vallásra tért csuvasok részint az iskolák útján, részint a gyakrabbi közlekedés által, lassan-

[15] Vaszilij Ivanics a csuvasok gúnyneve, melyet, a monda szerint, onnét kaptak, hogy az első orosz hittérítők, kiknek világi neve Vaszilij és Iván volt, az általok megtérítetteknek leginkább e neveket adták.

kint közelebb jutnak az orosz míveltséghez és a tulajdonkép való tényállapottal jobban megbarátkoznak. Mivel a csuvasok között szemmel láthatólag mind többen látogatják az iskolákat s mivel közülök már tekintélyes számú pap és tanító, sőt egy csuvas iró is vált,[16] a kik az orosz nyelvet tökéletesen értik; és mivel — mint Szbojev már huszonhat évvel ezelőtt közölte, — sok helyen kevés olyan csuvas volt, a ki az oroszt nem értette, míg ma már az orosz nyelv tudásával büszkélkednek: ennélfogva semmi különös sanguinismus nem kell ahhoz, hogy e körülményben a csuvasok lassan haladó oroszosodásának biztos előjelét lássuk. E nép az előbbi századokban, a tatárok közvetlen szomszédsága következtében, részint pedig az iszlámnak szórványosan történt fölvétele által az uralkodó tatár elembe való beolvadásnak erősen ki volt téve; legalább ezt bizonyítja nehány, arab betűkkel irott ó-csuvas nyelvemlékeket tartalmazó sírfelirat a Baiterjakov és Baiglicsev egyházmegyékben, vagyis olyan vidéken, a hol ma egészen tatárok laknak; sőt a tatárosodás, Rittich[17] szerint, ma is halad az orosz hatóság szeme láttára. De véleményünk szerint az oroszok azon törekvésének, hogy a csuvasokat magokba olvaszszák, csak kevéssé lesz kárára. Ha az iszlám a mult századokban a csuvasok közt gyökeret verhetett volna, akkor a tátongó ürt — mint ezt a tatároknál látjuk — semmi, bármily természetű előny át nem hidalná; de ott, a hol az orthodox-orosz egyház a talajt már eléggé előkészíté, a nemzeti separatismus nemsokára eltűnik, és a

[16] Ez egy bizonyos Mikhailov nevű, az orosz földrajzi társaság tagja, a ki a kazáni kormányzóság értesítőjében érdekes adatokat közölt törzsrokonainak életéről.

[17] 43. lap.

csuvas nép keresztény része, bár nem a legközelebbi jövőben, de minden bizonynyal az oroszságba fog beolvadni.

És mivel ez a mi meggyőződésünk, azt hiszszük, kötelessége az ethnographusnak, hogy a nemzeti sajátságaik, erkölcseik, szokásaik, babonáik, előítéleteik még meglevő vonásait és régi pogány vallásuk momentumait teljes figyelmére méltassa. Ezek egy mind inkább és inkább elhalványodó képnek vonásai, mely képben a törökség világszemléletének és szellemi irányának ősi momentumai őrizvék meg, és ez okból a turkologusnak osztatlan érdeklődésére méltó.

A *társas élet*, főbb vonásaiban, a többi már régi idők óta letelepült népekéhez hasonló, vagyis egymással folytonos közlekedésben állva, a csuvasok leginkább szoktak gazdálkodásukról, marháikról beszélni és a házban és udvaron nyilvánuló jóléttel büszkélkedni. A szokásos ünnepeken kívül kölcsönösen látogatást tesznek egymásnál, és míg a fiatalság az intra muros gyakorolt mulatságnak adja magát, addig az öregebbek késő éjjelig pipázgatva beszélgetnek. Jellemző az, hogy a nők a társas életben kitünő szerepet játszanak, és a szépnem társasága nélkül a csuvasoknál alig gondolható valamely mulatság. Télen a szabadban mulatnak szánkázással, vagy a jéghegyen, mint Oroszország más részeiben is, míg a hosszú téli estéket fonóházakban töltik, a legvidámabb játék közben. Míg a leányok rokkánál ülnek és tréfálóznak, a férfiak időtöltésből kéregczipők fonásával foglalkoznak. Néha vannak társasjátékok is, mint pl. a szembekötősdi, vagy egy specialis játék hárskéreggel, olyan formán, hogy egy kötegnek fele legények és leányok közt elosztatik, azután azok, a kik egy és ugyanazon hárskéreg két végét kapják, megcsókolják egymást. Nagyon érdekes az ú. n. *leány-ünnep*,

csuvasúl khir-sziri (azaz: leánysör), a mely karácsonyig és a bőjtig tartatik meg, és különös mulatságokra ad alkalmat. E czélból a falu leányai egy bizonyos helyiséget választanak ki, a mely eléggé terjedelmes, és a melyen semmi háborgatásnak nincsenek kitéve. Miután a sörhöz szükséges alkatrészeket, t. i. a lisztet, malátát és komlót összegyűjtötték, megfőzik a sört és meghívják reá vendégül a szomszéd falubeli leányokat. Az ünnep napján a mulatságot rendező leányok legszebb ruháikba öltözve fogadják vendégeiket; természetesen nem szabad hiányozni a dudásnak, a kinek hangszere mellett tánczolnak, miközben ezt danolják:

csuvasul:	*tatárul:*
Khir sziri tuszibir	قيز سيرأسى ايتار بيز
Khirle aldan puzibir	قيزيل قوچات سيور بيز
Pirzsizane puverzene	ايچاكلارين باورلارين
Vijisz-omne khoribir	اوينچى الدينه قويارىبيز

magyarul:

A lány-ünnepet ünnepeljük,
A vörös kakast szeretjük.
A beleit meg a máját
A muzsikásoknak adjuk.

Miután egy napig eleget daloltak, tánczoltak és ittak, most a meghivás sora valamely másik falu leányaira következik, és így a dőzsölés újra kezdődik s valóban nem kevésbbé meglepő, hogy a csuvas szépségek milyen derekasan értenek a sörös poharak hajtogatásához.[18]

[18] Ezen ünnep részletes leirása Zolotniczki-nál, 227—235. l.

A csuvasok kedvelt *hangszerei* közé tartozik első sorban a duda (szibir), azután a hegedű, fuvola, dob és újabb időben a harmonium. A dudás, a mely nevezet alatt par excellence zenészt értenek, a csuvasoknál a legnagyobb tiszteletben részesül, és az ügyesség nem annyira a játszó tüdejének erejétől függ, mint inkább azon könnyűségtől, melylyel a különböző, néha nyolcz hangnemet kezeli. A zene különbözik ugyan a cseremiszek- és oroszokétól, de a nélkül, hogy különösebb motivuma lenne, mint Rittich közli.[19]

Ezt azonban a *nemzeti tánczról* már nem lehet állítani, mert ez, a Rittich és Zolotniczki leirásai szerint, szembetünő hasonlóságot mutat a csárdáshoz, a magyarok nemzeti tánczához. Valamint ez utóbbiaknál, úgy a csuvasoknál is, a tánczolók először külön válva teszik a terpsichorei mozdulatokat; a nő, a nélkül, hogy lábai mozgása észrevehető volna, lassan tipeg köröskörül, és különböző hajlások és fordulatok által igyekszik az őt megfogni iparkodó férfi elől kitérni; kezeit majd a csípőjére teszi, majd ismét feje hátsó részéhez emeli, egy szóval egészen olyan tagjártatást hajt végre, mint valamely csárdás-tánczoló magyar nő.

A mi a *dalokat* illeti, ezek leginkább az egyszerű természetes költészet ömledezései, a nélkül, hogy nyilvánítanák azt a költői kellemet, azt a czélzást a környező természetre, a melylyel a kirgizek és altajiak költészete kitűnik.

Fölemlítünk itt nehány szerelmi dalt, még pedig az összehasonlítás kedveért a csuvas szöveget török fordítással kisérve.

[19] 103. lap.

1. Csuvas.	*Török:*
Khora khirzene	قرا قیزلارنی
Khora tora szjoratni,	قرا تنکری یاراتتی
Khirle khirzene	قیزیل قیزلارنی
Khirle tora szjoratni.	قیزیل تنکری یاراتتی
Khirzem khizir bolaszran	قیزلار قیصیر بولمازسونلار
Pire tora szjoratni.	بیزنی تنکری یاراتتی
Khora khirzene	قرا قیزلارغه
Khora korgaba szira barasz	قرا قومغاندا سرا بیرینک
Khirle khirzene	قیزیل قیزلارغه
Khirle korgaba szira barasz.	قیزیل قومغاندا سرا بیرینك

magyarul:

A fekete leányokat
Fekete isten teremtette,
A piros leányokat
Piros isten teremtette.
S hogy a leányok terméketlenek ne legyenek,
Azért teremtett bennünket isten.
A fekete leányoknak
Fekete csöbörben adjatok sört,
A piros leányoknak
Piros csöbörben adjatok bort.

2. Csuvas.	*Török.*
Ajda inge vurmana	هایده ینکه اورمانه
Khura szirla pusztarma	قورو چیلک پوزتورمق
Khura szirla tatlamar	قورو چیلک تاتلی ایماس
Mana inge toda bor	منکه ینکه توتاق بیر

magyarul:

Menjünk, kedvesem, (ángyom) az erdőbe,
Száraz földi-epret szedegetni;
De ha a száraz eper nem édes,
Adj egy csókot, kedvesem, ajkaimra.

3. Csuvas.	*Török.*
Inge arun khir bolmi	ینکی یاریم قیز بولماس
Külni torikh szjüt bolmi	نتکم تورق سوت بولماس
Inge djarim ni djarin	ینکی دیرم ینکی دیرم
Pra kumul kor djarin.	بیر کونکول کور دیرم

magyarul:

A menyecskéből már nem lesz lány,
Valamint a turóból már nem lesz tej.
Oh kedvesem, oh kedvesem mondom,
Már egyszer csak szerelmemet keresd!

A csuvasok erkölcsi életére vonatkozólag most a *házasságról* s az ezzel összekötött szokásokról fogunk megemlékezni. A jövendőbelinek megszeretéséről és választásáról itt nem a szülők vagy a legközelebbi rokonok gondoskodnak, hanem maga a csuvas ifjú. Minthogy a leányok már tizenkét vagy tizenhárom éves korukban bevezettetnek a társaságba, vagyis korán megtanulják és értik a háztartást: ezért a házasulandónak jókor alkalma nyílik a falunak, vagy a szomszédságnak szépei között körülnézni. A többi törökök nél gyakorolt kalim, vagyis a menyasszonyi díj lefizetése, még itt is egészen használatban van, — a mely a menyasszony szülőinek vagyoni állása szerint emelkedik kétszáz rubelig; s e szokást csak olyan esetben kerülik ki, ha a vőlegény anyagi viszonyai teszik szükségessé, mely esetben aztán a leányrablás szokása helyettesíti, a mi úgy megy végbe, hogy az ifjú szülőinek és barátainak helybenhagyásával és menyasszonyának titkos beleegyezésével ezt valamely magános erdei ösvényen vagy a mezőn meglepi s egy készen tartott kocsira ültetve, haza viszi magához. De e romantikus elintézés daczára is végre meg kell fizetni a kalim-ot, azon különbséggel, hogy most a vőlegény anyagi viszonyainak megfelelő árt fizet. Ha pedig a leánykérés

szabályszerű módon történik, akkor az ifjú elküldi szülőit, kikkel már előbb közölte házasulási szándékát, választottjának házához, hogy ennek szülőivel határozzák meg a kalim mennyiségét; és mikor ez megtörtént, kalács tétetik az asztalra, melyre az ifjúnak atyja a kalimmal megtöltött zacskót helyezi. A leány atyja most e zacskót kezébe veszi és kelet felé fordulva a következő kérést mondja: «Ó istenem! oltalmazd meg leányomat és vőmet az emberek rágalmától. Uram, ne engedd meg azt! Tartsd meg őket áldásban és békességben és engedd, hogy állandó egyességben éljenek!» Miután a zacskót kiürítette, rézpénzzel együtt adja vissza a vőlegény atyjának, hogy ez a pénzből ki ne fogyjon, és megkezdődik az eljegyzési vendégeskedés.

Az eljegyzés és menyegző között leginkább két vagy három hét telik el; mert ez utóbbit csak a gabona-virágzás idejében, vagyis junius és julius között, a khir-ojik (leány-hó) nevű hónapban ülik meg; mely időköz alatt a vőlegény gyakori látogatást tesz menyasszonyánál, a ki a nagy ünnepiesség előkészítésével van elfoglalva. A menyekzői napra a következő hivatalos személyiségek választatnak: 1. a násznagy, 2. az atya helyettesítője, helyesebben: a rendező, 3. a vőfél, 4. a nyoszolyóleány, 5. a vőlegény társa, a ki nyillal és íjjal van fölfegyverkezve, 6. a lovak felügyelésére alkalmazott gyerkőcz, 7. a trombitás, vagy dobos. A menyekzői ünnepiesség fénypontját képezik az ú. n. díszmenetek: először a vőlegény menete a menyasszony falujába vagy házába, másodszor a menyasszony menete a vőlegény házába, a mely meneteknél úgy a résztvevőknek, de különösen a vőlegénynek öltözete, mint a sorrend és a megérkezésnél s eljövetnél, valamint a menyasszony fogadásánál végzendő szertartás a régi szokásnak szőrszálhasogató pontosságával meg van határozva.

Mint Rittich-nél olvassuk — a ki e szokást legrészletesebben leírta — a vőlegény selyem övvel veszi körül sötétkék kaftánját; hátára egy, szíjjakkal és szalagokkal díszített hátravetőt kötnek, elül pedig egy pompásan kivarrott és hímezett kötényt. Nyakán ezüstpénzekből álló nyakéket visel, fején pedig prémmel szegélyzett sapkát, a mely még selyem-, vagy gyapjú-kelmével van körülkötve. Kezeire keztyűt húz és jobbjában ostort fog. A menyasszony öltözetére, magától érthetőleg, még sokkal nagyobb gond fordíttatik. A legszebb és csak ezen ünnepiességre készített ruháit veszi föl magára. Minden ragyog rajta s hogy haja fénylőbb legyen, ajran-nal (író), mossa meg. A toilette elvégzésével s miután a vőfély az atyát megkérdezte, hogy micsoda nászajándékot szándékozik adni fiának, ez utóbbi a zene hangja és az őt követő barátainak éneklése és ujjongása között megjelenik szülőinek szobájában, a hol egy nemezzel bevont széken foglal helyet, előbb azonban a székre háromszor ráüt ostorával, hogy a gonosz szellemeket elrémítse, és az atya által a szegénység ellen való jó előjelül letett pénzt fölveszi. A menet lassankint mozgásba jő. A vőlegény, ennek vezetője és pajtásai valamint a zenészek is lovakra, a többiek pedig szekerekre és egyéb járművekre ülnek. És így haladnak a menyasszony falujához a trombiták, dobok, sípok, kiáltozások, tapsolások és éneklések legvadabb zaja között, mi közben a férfiak szüntelenül kiáltoznak: «Uram! légy kegyelmes! Uram, ne hagyj el bennünket! segíts, ó Isten és ne juttass minket szégyenbe, gyalázatba!» Hasonló tartalmúak a nők énekei is, melyekre a férfiak: Jej—re—re—rjai, re—re—rjai, roj—oj—roj, roj, roj, roj, oj, ra, ra! Jech, ojoch, ojoch, oj, joj, joj, joj, ojoch, ojoch! kurjongatással felelnek.

Minél inkább közelednek a menyasszony falujához,

annál nagyobb lesz a lárma, annál hevesebbek lesznek az öröm kitörései. A szobába érkezve a vőlegény a készen tartott széken a már előbb leírt módon helyet foglal; míg egy másik asztal körül, melyen a szokásos, kendőkkel és szalagokkal díszített nyírfa (oroszúl berezka) van felállítva, a mindkét részről való hivatalos személyek gyűlnek össze, hogy hűsítőt vegyenek magokhoz.

Azonközben a teljesen feldíszített menyasszony elhagyja öltözőszobáját, először bemutattatik szülőinek a szokásos ceremoniák között, azután — miközben az ifjúság a ház előtt tánczolással vagy dalolással tölti kedvét — a lefátyolozott menyasszony elbúcsúzik szülőitől és rokonaitól, a kik e jelenet alatt mindnyájan zokognak, könyeznek, csakhogy e szívreható jelenet nyilvánulásait az ujjongó tömegnek és a versenyező hangszereknek lármás zaja elnyomja. E közben a vőlegény lóra ül kiséretével. Az egyik vőlegény-vezető nyilat lő keleti irányban, melyet a gyermekek verekedve felvesznek, s minél távolabb esett le a nyíl, és minél enyhébb volt a verekedés: annál nagyobb szerencse vár a fiatal párra. A haza induló menetet a násznagy nyitja meg. A vőlegény a ház kapujánál átveszi elfátyolozott menyasszonyát és háromszor gyöngéden ráüt ostorával, hogy a multat elfeledje és szorgalmas, serény nő legyen; ekkor azután megindul a menet a vőlegény falujába, a kinek házába miután bevezettetett a menyasszony, a jomza (pogány pap) az új házasoknak italt nyújt és szerencsét kiván nekik. Csak másnap reggel megy végbe az ünnepies esketés a templomban, ha t. i. az illetők keresztények, és csak ez után történik meg a lefátyolozás szertartása, még pedig a következő módon. A jelenlevő rokonok egyike egy bütykös faágat vesz kezébe, és miután ezzel a szobában körülvagdalódzott, kétszer megérinti vele a fátyolt, harmad-

szor pedig már beléakad s így lehull a fátyol a menyasszony arcáról. Most az ifjú házasok elé khospu-t (l. az 535. lapot) tesznek; az után mindketten az udvarra vezettetnek nemezzel letakarva, és a násznagy által tojássárgájával megdobálva, annak jeléül, hogy ők olyan tiszták maradjanak, mint a tojás fehére. Ismét következik egymás után dal, táncz, megvendégelés és pénz-ajándékozás. A fiatal nő pedig visszavonul a szobába, hol férje vár reá, a ki lábára lép, hogy lássa, vajjon jaj nélkül viseli-e a fájdalmat; itt e szobában egy, két hüvelyknyi széles vászondarabon kell átlépniök, melyet a vőfély és egy leány tart s a mely szokás egy csuvas istenség, Birikh, tiszteletére történik; és miután valamelyik fiatal ember a következő dalt énekelte:

«Récze, récze, récze,
Hova mégysz, te récze?
Megyek répát vágni.
Kinek adod majd a répát?
A szép menyasszonynak adom.»

(a récze alatt t. i. a fiatal férj értetik) — az ifjú párt két óra hosszáig magára hagyják, a mely idő után a signum innocentiæ-t mutogatják. — Most következik a menyekzői ünnep utolsó actusa, t. i. az ifjú nőt a kúthoz kisérik és miután ez az abból merített vízzel házában az első jaska-t elkészítette, és azzal a jelenlevőket megvendégelte, bevégződik az ünnepiesség.

A menyekzői ünnep után — melynek részleteit Szbojev és Fuchs írták le, bár nem oly tüzetesen, mint Rittich, de közbe-közbe eltérőleg — a mindennapi élet egy másik szokásának tárgyalására térünk át. Egy gyermek *születésekor* a még pogány csuvas azonnal jomzja-ért küld, a ki az újszülöttet megfüröszti és a feje fölött két tojást feltör; azután egy kakas fejét levágják és az ajtó elé kidob-

ják, hogy ezáltal a rossz szellemeket elűzzék; a víz fölött varázsolnak, hogy ebből az újszülött sorsát megtudják; arra a jomzja valami nevet ad neki, mely a kereszténynyeknél orosz-orthodox, a pogányoknál pedig részint csuvas, részint perzsa eredetű, mint a Fuchs-nál előforduló névlajstromban látható. Így v. ö. pl. a következő

férfi		és	*női neveket:*	
Okhtijar,	Bakhtjar,		Szarpa,	Szerpaj,
Jarukha,	Jaruk,		Gulleika,	Zuleikha,
Urasz,	Uraz és		Sekherka,	Sekerkha és
Ortamszu,	Ortandsi.		Kulbika,	Gülbike.

A gyermeket leginkább anyja szoptatja s már négy-öt hónapos korában kiveszi a pólyából. A csuvasoknak már említett tevékenysége mellett nem lehet csodálnunk, ha a gyermek már tíz éves korában résztvesz a dologban, tizenöt éves korában már az eke szarvát fogja s tizennyolczadik évében érettnek nyilváníttatik. Épen így a leányok is már tizenkét éves korukban varrással foglalkoznak, tizenötödik évükben a szövőszéknél és a konyhában találjuk őket, ámbár csak későn, körülbelül harmincz éves korukban adják férjhez, azért, hogy — mint mondják — a csak húsz éves férfinak egészséges, erős nőt adjanak.

A *halálozáskor*, épen úgy, mint a születésnél, a csuvas feje fölött két tojást törnek fel, egy kakas fejét levágva az ajtó elé dobják, hogy a rossz szellemeket eltávolítsák. Miután a holttestet megmosták és legjobb ruhájába felöltöztették, bedugják orrát, száját és füleit selyemmel azért, hogy ha a másvilágon kérdeztetik, felelhesse, hogy semmit sem látott és hallott; s mivel hisznek az élet tovább folytatásában, ezért a holt mellé olyan tárgyakat tesznek, milyenekkel életében foglalkozott. A férfi hulla mellé dohányt, bort, sört vagy azon mesterség szerint, melyet életé-

ben folytatott, fejszét, zeneszert stb. tesznek; ellenben a női holttestnek tűt, czérnát, lent, vásznat stb. adnak. Ha az elhalt nagyon gyűlöletes volt, akkor vassal sírjához erősítik, hogy föl ne keljen s az embereket ne félemlítse meg. Midőn a holtat a szobából kihozzák, meggyujtott rongyot dobnak utána, vagy pedig forró követ öntenek le vízzel, a mi által azon kivánság fejeztetik ki, hogy a holt olyan gyorsan költözzék a túlvilágra, mint e füst elillan. Akár nyár, akár tél van, a holtat szánon viszik a temetőbe, hol a keletnyugoti irányban ásott sír körül négy oszlopot állítanak fel, gyertyákkal ellátva. Ha a holttól már mindenki elbúcsúzott, a sírt betemetik; a jelenlevők esznek és sört isznak, miközben valami ételt és italt a sírra is tesznek. A temetési szertartás véget ér, de most kezdődik a tulajdonkép való halotti tor, a mely legtöbbször vadul folyik, és a melyet az évforduló alkalmával ismét megülve a titulus bibendi et comedendi alatt annál tartósabbá tesznek.

2.

Miután az előbbi lapokon a csuvasokat és mindennapi életöket a Rittich és Szbojev festette kép után lerajzoltuk, most áttérünk az ethnikai és társadalmi élet azon vonásaira, melyek által e nép a többi törököktől ma láthatólag különbözik; t. i. azon momentumokat akarjuk kidomborítani, melyekben mi egy ó-török mívelődés maradványait látjuk, hogy ezeket végre azon ethnologiai kétség eloszlatására értékesíthessük, melybe e nép eredete mindeddig burkolva van. Minden előtt megemlítjük a specialis csuvas *időfelosztást* és csak ezután térünk át a nyelvre és vallásra.

Az idő felosztása.

A mint a kirgizeknél a baromtenyésztés szolgál az év felosztásának irányadójául, a mennyiben az egyes hónapokat a juhok életében előforduló jelenségek szerint nevezik el;[20] épen úgy a csuvasok a földmívelő foglalkozás phasisai után osztják fel az évet, a mely tulajdonkép azon időben kezdődik, mikor a mezőről mindent betakarítottak, vagyis november második felében, a mikor a *kür-sziri* (őszi sör) ünnepet ülik, melyre a hála- vagy áldozat-hónap, *csuk-ojikh* (deczember) következik, melyben az isteneknek a kapott áldásért hála-áldozatot adnak. Rittich szerint tizenhárom, Szbojev szerint pedig tizenkét hónapot számlálnak, melyeknek nevei következők:

Január: *mun-kirlacs*, azaz a fő megdermesztő, a mun, nagy és a tatár kirilak, mindent megsemmisíteni.[21] E hónap első napja kizs-arnikon-nak (téli vasárnap) neveztetik.

Február: *kizin-kirlacs*, azaz: a kisebbik megdermesztő.

Márczius: *noruz-ojikh*, azaz: noruz-, vagy újév-hó, tulajdonképen a perzsa نوروز újév után, mely a tavaszi napéjegyenkor veszi kezdetét.

Április: *pozsa-ojikh*, vagyis a szabad, üres hónap, mert e hóban semmi mezei munka nem fordul elő. E fölvétellel ellenkezőleg megjegyzi Zolotniczki, s nem épen alaptalanul, hogy a pozsa talán a tör. بوز buz — puz (jég) szóval függ össze s így e hónap a fölengedés, vagy a jég eltünése után neveztetett el.

[20] V. ö. «Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes» czímű művem 161. l.

[21] Zolotniczki, 198. l. Másrészről e szó összefügghet a tör. kir, dér, fagy szóval.

Május: *agga-ojikh*, azaz: vető-hónap, az aggasz, vetni vagy Zolotniczki szerint ak, szántani, szótól.

Junius: *szju-ojikh*, azaz: nyár-hó, mivel szju (török: یاز یای jaj, jaz), nyár.

Julius: *khir-ojikh*, azaz leány-hó, a khir, leány, hajadon, szótól; mert — mint már említettük — e hónapban tartják a menyekzőket.[22]

Augusztus: *szjorla-ojikh*, azaz: sarló-hó, a szjorlu, magy. sarló, szóból; vagyis arató-hónap.

Szeptember: *jidin-ojikh*, azaz: len-hónap; a jidin, len, szótól (török keten), minthogy e hónapban gyüjtik a lent.

Október: *avin-ojikh*, azaz: aszaló-hónap, az avin (orosz oven), gabona-szárító.

November: *joba-ojikh*, azaz: halotti ünnep-hó, a joba, oszlop, szótól, mely oszlopra a halott tiszteletére gyújtott gyertyák tétetnek.

Deczember: *csuk-ojikh*, azaz: áldozati hónap.[23]

Itt fölemlítettük a csuvas hónapokat az európai hónapokkal összehasonlítva, meg kell azonban jegyeznünk hozzáadólag, hogy az ő idő-felosztásuk, alapjában véve, egészen más, a mennyiben ojikh alatt sem a mohammedánoknál használt ای aj (hold), sem a mi «hónap»-unk alatt

[22] Zolotniczki e hónapot, vagy inkább a junius végétől julius közepéig terjedő időt három részre osztja: *a)* szjürtme-ojikh, azaz trágyahónap; *b)* khir-ojikh (mint fönnebb) és *c)* ud-ojikh, széna-hónap, az ud (török ot), széna szótól. Ez utóbbi hónapot Rittich is felhozza, tehát ő tizenkét hónap helyett tizenhármat számlál.

[23] Zolotniczki szerint az áldozati ételekkel egy egylábú asztal állíttatik fel, melynek neve: *vilne-szjin kiberi*, a holtak átmenésére való hid, helyesebben: azon út, melyen a halottal közlekednek. Így a szivárvány neve is szalavat kiberi, a tör. mohammedán szalavat küpriszi (imádság-hid) után.

ismeretes fogalmat nem lehet érteni. A csuvasok hónapjainak kezdete és vége a mieinkétől teljesen eltér; épen így a hónapok száma is, mert míg SZBOJEV tizenkét hónapot említ, RITTICH-nél tizenhárom, sőt ZOLOTNICZKI-nél már tizenöt hónapot találunk, a mint e szám tényleg a csuvasok különböző vidékei szerint különbözik. — A mi pedig a hét napjainak elnevezését illeti, ezek részint pogány, részint moszlim, részint pedig orosz jelleget árulnak el, mint a következőkből látható.

Így a

péntek: *arna-gon* (v. ö. csag. ادینه کونی adina küni, azaz péntek);

szombat: *sumat-gon*, a sumat-, vagy sabbat-nap;

vasárnap: *virzarni-gon*, ettől: virasz-arni-gon, azaz: orosz péntek;

hétfő: *tundi-gon*, azaz elsőszülött nap, első nap (v. ö. magy. hét-fő, vagyis a hét kezdete);

kedd: *illari-gon*, azaz felső nap;

szerda: *jon-gon*, azaz vérnap (?);

csütörtök: *kisznerni-gon*, azaz a kis ünnep, mely a tör. kicsi atina (kis ünnep) után van képezve.

A csuvasok nyelve,

vagyis azon török tájnyelv, melyet ma e nép használ — mert régi nyelvemlékekről itt semmi körülmények között nem lehet szó — úgy a grammatikai, mint a hangtani viszonyokban annyira különbözik a török nyelvek egységes egészétől, hogy ezt tulajdonképen már nem egyik török dialectusnak, hanem egy testvérnyelvnek kell tartanunk; mert habár RITTICH tudósítása[24] szerint a kazáni tatár,

[24] 42. lap.

bár nehezen, a csuvas beszéd gondolatmenetét felfogja, még sem tartjuk jogosultnak a többi török nyelvekkel való kölcsönös viszonyára vonatkozó ilyen fölvételt; a mennyiben még a legtapasztaltabb turkologus is csak a csuvas alaktan beható ismerete és a hangváltozási szabályokkal való megbarátkozás után érthet meg valamely csuvas textust. Mivel pedig e nehézséget a török nyelvterület még annyira távol eső részeire vonatkozólag sem lehet kimutatni, a mennyiben az anatóliai, némi figyelemmel, magát a keleti turkesztánit is — a turkománokról és özbégekről nem is szólva — megérti; és mivel a csuvasnak e különbözési pontja jelentékeny ethnologiai érdekességű momentumnak mutatkozik: ezért nem mellőzhetjük el, hogy e szorosan ethnographiai munka keretén belül kitérést ne tegyünk az összehasonlító nyelvészet terére, és a csuvasok nyelvét, nem mint eddig a kazánival, hanem a szó legtágabb értelmében vett törökkel össze ne hasonlítsuk.

A hangváltozásra vonatkozólag megjegyezzük, hogy a *vocalisok* közül a csuvas

a nagyon gyakran a többi törökségben levő *e, o, ö* és *i, î* hangoknak felel meg, v. ö. csuv. ala — tör. elek, ilek (szita); csuv. ala — tör. el, elik (kéz); csuv. amak — tör. emek (fáradozás); csuv. ada — tör. öt, öd (énekelni); csuv. ar — tör. ir, er (férfi); csuv. ojir — tör. ajir (elválasztani).

e helyett van je, ja, a, i. V. ö. csuvas edem — tör.-arab adam (ember); csuv. erek, jerek — tör.-arab arak (pálinka); csuv. en — tör. jan (oldal); csuv. er — tör. ir (lenni).

i, î helyett van a, e, u. V. ö. csuv. ijt — tör. ajt, ejt (mondani); csuv. ijikh — tör. ujuku (álom); csuv. il — tör. al (venni); csuv. jivas — tör. javas, jobos, juvasz (lassú).

o helyett van a és ö, ü. V. ö. csuv. joza — tör. jaza, jasza

csinálni); csuv. jora — tör, jara (illeni); csuv. kosz — tör. köz (szem); csuv. kot — tör. küt, köt (hátulsó rész).

u helyett van a, i, o. V. ö. csuv. ut — tör. at (ló); csuv. ut — tör. at (dobni, lőni); csuv. uzsu — tör. iszi (izzó).

ü helyett van ï, o, e. V. ö. csuv. ük — tör. jik (esni, omlani); csuv. ün — tör. ong, ongla (helyes, igazítani); csuv. üt — tör. et (hús).

A *consonansokra* vonatkozólag a leggyakrabban előforduló változások a következők. A lágy labialis *b* helyett a csuvas csaknem mindig *p*-t használ; v. ö. csuv. poldir — tör. baldiz (sógornő); csuv. pilder — tör. bildir (mult év, tavaly); néha meg *k*-val cseréli föl a labialist, mely hangváltozás a többi törökségben szokatlan; v. ö. csuv. ku — tör. bu (ez), csuv. kirelle — tör. (jakut) barillakh (bálvány). — A gutturalisok közül a tör. *k* elváltozik a csuvasban vagy *j*-vé, pl. tör. kan — csuv. jon (vér), tör. kal — csuv. jol (maradni), vagy *kh*-vá, pl. tör. kara — csuv. khora (fekete), néha pedig *szj*-vé, pl. tör. kanat — csuv. szjonat (szárny). A török *j* a csuvasban lesz *szj*, pl. tör. jük — csuv. szjük (teher), tör. jaz — csuv. szjor (nyár); néha pedig *cs*, pl. tör. jumur — csuv. csumur (kerek, gömbölyű). A török *s* a csuvasban néha *l*, pl. tör. tüs — csuv. tülük (gyász), tör. kömüs — csuv. kümül (ezüst), altmis — csuv. otmil. A dentalisok közül a török *t* néha *cs*-re változik, pl. tör. tiri — csuv. csiri (eleven), néha meg *s*-re, pl. tör. tisük — csuv. sidik, (lyuk).[25] A török *sz* a csuvasban *s*-sé lesz, pl. tör. szinek — csuv. sina (légy), tör. szing — csuv. sinisz (elrejtőzni). Míg a végső *z* a csuvasban legtöbb esetben *r*-ré változik; így: tör. kiz — csuv. khir (leány), tör. sziz —

[25] Zolotniczki téved abban, hogy a csuv. sidik szót az arab tikkatól származtatja (109. l.).

csuv. szir (ti). — A csuvasnak különösebb hangtani sajátságai közül megemlítendők még:

1. A *v* hang előtétele, olyan szavakban, melyek a többi törökségben önhangzóval kezdődnek; pl.

csuvas	*török*
vilim	ölüm (halál)
voda	odun (tűzifa)
vurz	vurus (verekedés, harcz)
vuru	uri (tolvaj)
vot	ot (tűz).

2. A szóközépi *o*-nak, *ö*-nek *v*-re való változása ott, a hol arra kemény consonans következik; v. ö. csuvas kvak — tör. kök (zöld), csuv. tvatta — tör. tört (négy), csuv. khvar — tör. koj (hagyni).

3. A török *ou, uu* és *au* diphthongusok összevonása *iv*-re; pl. tör. oul — csuv. ivil (gyermek), tör. aus — csuv. ivisz (marok), stb. Végre megjegyezzük, hogy e hangváltozásokat semmi esetre nem lehet általános szabálynak tartani, mert van sok csuvas szó, melyeknek hangviszonya a többi török dialektusokéval teljesen megegyezik.[26]

A csuvasnak az *alaktanban* mutatkozó eltérése a többi török dialectusoktól nem olyan feltünő, mint a hangtani részben, és a mi a nem specialis turkologust meglepi, az olyan particulák használata, melyek részint a hangváltozás következtében, részint egy és ugyanazon forma különböző árnyalata miatt látszanak idegeneknek. Ha pl. a csuvasban az infinitivus *asz*-ra végződik, míg a törökben a *mak, mek* particula használtatik, mint:

[26] A csuvasnak hangtani sajátságairól és a magyarhoz való viszonyáról részletesebben szól «A magyarok eredete» czímű művem 257—261. l.

csuvas	*török*
avlan-asz	evlenmek (házasodni)
bir-asz	birmek (adni)
bol-asz	bolmak (lenni)
makhtan-asz	maktanmak (magasztalni),

az eltérés azonnal érthető lesz, ha megjegyezzük, hogy a *mak, mek* alapjában véve csak a cselekvést fejezi ki főnévi formában és a *ku, kü* particulával azonos, s így birmek, birkü jelentése tulajdonképen *adás*, a bolmak, bolku jelentése *levés;* — és hogy az infinitivus gyanánt szereplő *-asz* szótag, mely a török *ïs, us, üs*, magy. *ás, és* analogonja, szintén csak az ige főnévi formáját jelöli. A törökben oly mintaszerűen kifejtett módok képzésében, valamint az igeidők meghatározásában is, nincs meg a csuvasnak az a hajlékonysága és szabatossága; és míg pl. az altajiban és a magyarban az indicativi præsens egyenesen az igegyökből képeztetik, addig úgy a csuvasban, mint a többi török dialectusokban csak az igetőhöz járulnak a személyragok. Így:

altai	*magyar*	*csuvas*	*török*
jad-im	ad-ok	kala-t-ib	szöjle-r-im
fekszem (jat-tól),	(ad-tól),	szólok (kala-ból),	beszélek (szöjle-ből).

A *conjugatio* következő:

Praesens.

Singularis.		*Pluralis.*	
abe kaladip	szólok,	aber kalatpir	szólunk
are kaladin	szólasz,	arer kaladir	szólotok
vul kalat	szól,	vulszam kalassze	szólnak.

Perfectum.

kalarim	kalarimir
kalarin	kalarir
kalare	kalaresz.

Conjunctivus.

kalip	kalibir
kalin	kalir
kale	kalesz.

Partic. praes.

kalaggan.

Gerundium.

kalasza.

A *declinatio* csaknem ugyanaz, mint a többi török dialectusokban. V. ö.

	csuvas	*török*
nom.	khalig (nép)	khalk
gen.	khalig-an	khalk-ning
dat.	khalig-ga	khalk-ka
acc.	khalig-ne [27]	khalk-ni.

Csak a többes szám ragja, a *szam, zam* mutat teljes eltérést a csuvasban, de a melyet mi a török *csom*, gyűlni, halmozódni, analogonjának tartunk annyival inkább, mert a tör. *lar, ler* is, úgy látszik, szintén egy régibb *alar*-ból származott (növekedik, sokasodik) úgy, hogy a kezdő vocalis elesett.

A mellékneveknél a *comparatio rakh* (tör. rak) segélyével, vagy körülírással fejeztetik ki. Pl. csuv. *ozal — ozal-rakh* (rosszabb), tör. اوسالراق uszalrak; vagy: *vul ondan ozal*, ő rosszabb annál.

A *számneveket* a következő összehasonlító táblázat tünteti föl:

[27] Rittich szerint (58. l.) van még egy határozatlan accusativus, de a melyre ő nem hoz fel példát; ez emlékeztet bennünket a tör. határozatlan acc.-ra: چوجوق كوردوم csodsuk gördüm, gyermeket láttam, e helyett: چوجوغى csodsugu gördüm, a gyermeket láttam.

	csuvas	*török*
1	per	bir
2	ikke	iki
3	visze	ücs
4	tvatt	tört
5	pilik	bis
6	oltta	alt
7	szjicscse	jeti
8	szakkir	szekiz
9	tukhkhir	tokuz
10	vonna	on
20	szjirim	jigirmi
30	vuttur	otuz
40	khirikh	kirk
50	alla	ellik
60	otmil	altmis
70	szjitmil	jetmis
80	szagir-vonna	szekszen
90	tugir-vonna	tokszan
100	szjür	jüz
1000	pin	ming.

E futólagos megjegyzések után a *szókincsre* térünk át. Fuchs asszonyság fölvétele szerint a csuvasok nyelve mintegy 1646 szót számlál, melyből csak 1000 a tulajdonképen való csuvas, a többi pedig idegen, vagyis kölcsönzött szó. E fölvétellel épen nem egyezik meg a csuvas dolgokban jártas Szbojev állítása, mely szerint a csuvas nyelv a finnből 4, cseremiszből 4, mongolból 12, perzsából 18, arabból 25, oroszból 28 szót kölcsönzött, és így nyelvsajátságának tisztaságát jobban megőrizte. Mi ezen, különben nagyon érdemes iró nézetét egyáltalában nem fogadhatjuk el, mert *először* az ő származtatásai, milyeneket a 169. lapon jegyzetben közöl, nem mindig helyesek,[28] minthogy a csuvas-

[28] Így péld. abaj (anyácska), ama (nőstény), inju (tehén),

ban található sok idegen szót arab, perzsa vagy mongol eredetűnek magyaráz, nem gondolva meg, hogy e szavak, bárha arab, perzsa vagy mongol eredetűek is, nem közvetetlenül e nyelvekből, hanem — a mi legvalóbbszinű — tatár közvetítés útján jutottak bele, és így semmi bizonyságot nem szolgáltathatnak a csuvasoknak a mondott népekkel való történelmi érintkezésére. *Másodszor*, csak egy pillantást kell vetnünk Zolotniczki csuvas-orosz gyökszótárába és azonnal meggyőződünk a felől, hogy a cseremiszből és mordvinből kölcsönzött szavak száma jóval nagyobb, mint a fönn említett 8; a mely körülmény, a csuvasoknak szomszéd ugor népekkel való hosszas és intensiv érintkezését tekintve, épen nem lehet meglepő, sőt igen könnyen megérthető, ha a cseremiszre utalunk, melyben a szókincsnek több mint fele török.

Nagyon messze s azon felül még sikamlós talajra vezetne bennünket, ha itt a csuvas szókincsnek qualitativ és quantitativ milyensége fölött való combinatiókba bocsátkoznánk. Reánk nézve a nyelvben levő különbségnek azon mozzanatai a különösebb érdekűek, a melyek az ethnologiai rejtély előttünk levő esetében némi felvilágosítást adhatnak, a mennyiben a csuvasoknak a többi török népekhez való kölcsönös viszonyát és így eredetök kérdését is megvilágítják. Ha tehát mi e szempontból kiindulva a csuvas nyelvet megvizsgáljuk, ki fog tűnni, hogy első sorban az a szellem, melyet a specialis csuvas hangváltakozás elárul, a többi törökségétől sok pontban lényegesen különbözik, és azon fölvételre jogosít, hogy e nyelv létrejövetelét olyan ethnikai elemek segítették elő, melyek a török népekkel rokonok,

obut (úr, hős), tar (lőpor), tondu (tábor), jingi (sor, rend) nem mongol, mint Szbojev hiszi, hanem tiszta török eredetűek.

azaz ugorok, de *nem* törökök voltak. A vocalisokra vonatkozólag, melyeknek a török nyelvben oly széles hatáskörük van, nem egy könnyen lehetne ezt bebizonyítani; de a consonansokat illetőleg, az ugor hangjellem csalhatatlan jeleit nehezen lehetne félreismerni. Ide tartozik:

a) bizonyos consonans előtétele a csuvasban és finn-ugor nyelvekben, olyan szavakban, melyek a törökben vocalissal kezdődnek, pl.

csuvas	*finn-ugor*	*török*
vil	vel (osztj.)	öl (meghalni)
viren	vüren (cser.)	ejren (kötél)
virin	ver (cser.)	urum (hely)
villik	volik (cser.)	ulak (barom)
vur	virlik	urluk (ivadék);

b) kezdő *szj* előfordulása a csuvasban és a cseremiszben, olyan szókban, hol a törökben egyszerű *j* van;[29] pl.

csuvas	*finn-ugor*	*török*
szjorda (világosság)	szorta (cser.)	jarit (fényleni)
szjomil	szomul	jumusz (szükségesség)
szjorasz	szjoraszem	jaras (megbékélni)
szjut	szota	jakti (világosság);

c) kezdő *cs* gyakori előfordulása olyan esetben, midőn a törökben *t* van, pl.

csuvas	*finn-ugor*	*török*
csik	csikem	tik (dugni)
csik	csibe	tauk (tyúk).

Vannak ezen kívül még más bizonyítékok is a csuvas hangtannak a szomszéd cseremiszhez való közeledésére; és ha kiemeljük e két népnek már említett viszonyát, melyek a

[29] E hangváltozás megvan a jakutban is, de nem ennyire következetesen keresztülvíve.

Volga balpartján Kozlovka-tól Csebokszari-n és Kozmodemjanszk-on át egészen a nisnegorodi kormányzóságig egymással határosak, és történelmi emlékezet óta mindig együtt laktak — akkor nem fogunk hibázni, ha fölveszszük, hogy a *csuvasok tiszta török nyelve csak ezen oldalról, azaz csak az oly sokféleképen magyarázott idegenszerű jellegekben gazdag cseremiszekkel való érintkezés által, és ennek következtében tért el oly lényegesen a többi török dialectusoktól.* Ha e gyanítás ellen azt a kifogást tennék, hogy a kazáni tatárok szintén érintkeztek az ugorokkal, a nélkül, hogy nyelvök annyira elváltozott volna, azt felelnők, hogy 1. a kazáni tatárok mai hazájokat aránylag újabb időben, azaz a XIII. században foglalták el, midőn kénytelenek voltak a mongolok elől délnyugatra vándorolni. 2. Csak a XIV. és XV. században vettek föl állandóan megtelepedett életmódot, és mint a dolog természetéből következik, mint nomád nép, az idegen hatásnak kevésbbé voltak kitéve, míg a csuvasoknál épen az ellenkező eset áll. 3. Ők az idegen elemekkel, névszerint az ugorokkal való első érintkezésök idejében már mohammedánok voltak, a kik tudvalevőleg sohasem engednek az idegen, nem-moszlim elemek befolyásának; s ellenkezőleg az ő míveltségök volt az, mely a pogány törzsrokonokra a legnagyobb befolyást gyakorolta. Csak e tények méltatása által lesz világossá, hogy a csuvasok, a kik már ősidőktől fogva letelepült, földmívelő emberek és csak 150 évvel ezelőtt vették föl a kereszténységet, sem az új korban, azaz a mongoloknak a Volgánál való megjelenése óta, nem tudták magokat megvédeni a cseremiszek, tatárok és oroszok nyelvének befolyása ellen, sem az ó-korban, elzárkózottságuk következtében, nem őrizhették meg nyelvökben az egységnek azon vonásait, melyek többékevésbbé a török népek összes nyelvjárásainak sajátjai.

Egyedül csak ebben rejlik azon elkülönített állásnak fő oka, melyet a csuvas a többi dialectusokkal szemben elfoglal.

Ezzel összefüggésben a csuvasok újabb történetére vonatkozó nyelvi bizonyítékokat akarjuk megvizsgálni, hogy vajjon a meglevő nyelvanyagban, azaz a szókincsben találunk-e némi, habár halvány fényt azon homály eloszlatására, melybe e nép régibb genetikai története van burkolva. Ilyen törekvés annyival inkább jogosult, mert oly gyakran hangoztatott nézetünk ellenére, hogy a nyelvet az ethnologiában nem lehet egyedüli osztályozó eszköznek tartani, mégis az objectiv kutatás e téren oly sok ethnologiai rejtély megoldására alkalmazta. Az erős vegyülést szenvedett nyelveknél, milyen pl. a cseremisz és a magyar, az ilyen eljárás bizonyára némileg kétséges; de a csuvasnak kiválólag török jelleménél az eredmény annyival meggyőzőbb, és ha e szempontból kiindulva a Zolotniczki közölte szógyüjteményt pontosan megvizsgáljuk, az fog kitűnni, hogy az ebben található tőszavak túlnyomó száma inkább a csatagaj- és altajihoz, tehát a keleti törökhöz tartozik, mintsem a kúnok és más törökök nyelvéhez, kik az ó-korban az alsó Volgánál s az Emba és Káspitó között laktak, és a mai nyugoti törökök magvát képezték. A menynyiben e tényt kiemeljük, némileg igazoljuk bizonyos kutatók, így pl. Rittich [30] fölvételét, hogy a csuvasok, vagy az ó-kor burtaszai az Oxus partjairól költöztek a Volgához. De ez még sem így van! A csuvasnak általunk hangoztatott közelebbi rokonságából a keleti törökkel még nem lehet következtetni egy Közép-Ázsiából induló költözködési irányt; mivel a török népek elterjedéséről felállított theoriánk egyik részét képezi az, hogy a keleti és nyugoti

[30] 45. lap.

törökre való feloszlás csak a húnok bukása után történt meg, és hogy a ma csuvasnak nevezett török, mint eredetileg ez utóbb említett néptenger kiegészítő része, a pontusi tartományokban már azon időben letelepült, midőn a törökség zöme még nem volt elválasztva azon nyelvhatárok által, melyeket ma ismerünk, és a melyek már a XII. században léteztek. Voltak ugyanis nagy historiai mozgalmak, mint az iszlám felvirágzása és a szlávság megerősödése, melyek a törökségnek különben is hosszan elterjedt testébe mintegy éket ütöttek, és mivel a csuvasok már ez események bekövetkezte előtt felhagytak a nomád élettel s a Volga jobb oldalának erdővédelmezte vidékeire visszahuzódva békés földmívelőkké váltak, ezért nyelvök eredeti anyagában is a régi typikus jellemet meg tudták őrizni, és csak hang- és alaktanuknak kellett átmenni az említett okok miatt elkerülhetetlen változáson. A csuvasnak török szókincse tehát, a magyarban levő s az alapot tevő török szókincshez hasonlóan, egy régi őskor nyomait viseli magán s a turkologusra nézve rendkívüli érdekességű. Ez a tőszókra nézve minden kétségen kívüli, a mi azonban az említett hang- és alaktani változásokat illeti, ezek aránylag újabb keltűek, a mennyiben a régi bolgár területen talált sirfőliratokból kitűnik, hogy a csuvas nyelv ötszáz évvel ezelőtt még mindig, vagy tán még csak átalakulási korszakát élte, azaz még akkor nem öltötte volt magára azt az alakot, a melyben ma ismeretes. Így például a *j—szj*, *s—l* közt levő és más egyéb hangtani viszony akkor még nem létezett, és minthogy a *csuvas* ethnikai elnevezés maga is csak aránylag újabb időben lett ismeretessé, azért nem lehet és nem szabad ezen népről és annak nyelvéről mint olyanról beszélni, mely az ó-korban, vagy a IX. században akár a *khazár*, akár a *kabar* név alatt szerepelt volna.

A vallás.

A nyelven kívül a csuvasok régi vallása, azaz mythologiája az, mely eddigelé a kutatók érdeklődését felköltötte, és különféle magyarázatokra adott alkalmat. Ma a csuvasok nagy többségben a keresztény, vagyis az orthodox-görög egyház, részint az iszlám hívei, részint pedig még sokan közülök a régi pogány vallásban maradtak meg. Mivel e különböző vallásoknak helyi és számbeli elterjedéséről pontos adataink nincsenek, csak azt jegyezzük meg általánosságban, hogy a kereszténységre tért túlnyomó szám a kazáni kormányzóságban, a Volga jobb partján lakik; míg a bal parton, nevezetesen Sztavropol, Szamara, Szpasszk, Csisztopolszk, Menzelinszk, Bugulminszk, Buguruszlanszk, Bejelebeevszk, Szterlitaman, Ufa és Orenburg kerületekben lakók erősen vannak vegyülve mohammedánokkal; ellenben Szizran, Kuznecz és Petrovszk kerületek népessége túlnyomólag a régi vallás híve. A mi a csuvasok kereszténységét illeti, ez a régi pogány és keresztény vallási tantételek legkülönösebb vegyületét képviseli, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint ezt a szibiriai keresztény tatároknál és a jakutoknál látjuk; és ez a vallási egyveleg egyrészről az átmeneti korszak elkerülhetetlen következményének látszik, de másrészről azon fogalomzavarból is származik, melybe a csuvasok a keresztény tanok orosz fordítása által jutnak. A csuvas ugyanis könnyen azonosítja a keresztény szenteket az ő pogány isteneivel, és ha a jomzja-nak (pogány pap) nem sikerül a gonoszt elhárítani, a csuvas azonnal kész az «orosz isten»-nek gyertyát felállítani, vagyis az *ikon*-tól (szent kép) kérni segélyt. Hogy ez a visszásság még ma is, midőn már megtérésök óta százötven évnél több telt el, még mindig fönnáll, annak oka bizonyára az orosz egyház

az ő nagyszámú szentjeivel, babonáival és túlságos képtiszteletével; a mely fölvételnek legerősebb bizonyítékát találjuk az iszlámra tért csuvasoknál, a kiknél a régi hitre való reminiscentia már csaknem egészen eltűnt; mert Mohammednek szigorúan monotheisticus tana az olyan túlcsapongásokat nem tűri. Könnyen átlátható továbbá, hogy a csuvasok régi vallása e földmívelő nép társadalmi föltételeivel és mindennapi életével legszorosabban összenőtt, sőt sok esetben idevágó világnézetéből indult ki; mert ha hozzáadjuk, hogy e vallás lényege az altajiak és az ó-kor törökjeinek samanismusával rokon, akkor nem lehet a csuvas theogonia mai igen részletes kifejtésében olyan újítást nem látnunk, a mely csak e népnek törzsrokonaitól való elszakadása után történt meg, vagyis midőn nomádból megtestesült földmívelővé lett.

Mielőtt azonban a csuvasok theogoniája felett részletesebb magyarázatba bocsátkoznánk, a fő- és al-isteneket ismertetjük meg az olvasóval, a mint Szbojev[31] előadja. A csuvas Olympus égi és földi istenek birodalmára oszlik.

A) *Égi istenek.*

1. *Szjüldi-tora*, a legfőbb isten, kinek neje Szjüldi-toramizs, és gyermekei: Szjüldi-tor-ivil-zjem. Szjüldi-tora-ban van megszemélyesítve a legfőbb istenség, az égi sphærák rendezője, a ki a földi világgal csak más istenségek közvetítésével van összeköttetésben. Szbojev azonosítja a Szjüldi-tora-t a héber Jehova Tzeboat-tal, a mennyiben a *szjüldi* szót a csuv. szjüldir (csillag) szóval egyezteti s következőleg csillag-istennek fogja fel. Ezzel ellenkezőleg Zolotniczki e szót,

[31] Szbojev, a kit Rittich is másolt, főforrásul egy az északi okmánytár XXVII. k. (1827) névtelenül megjelent művet használt.

több joggal, a csuv. szjül, fenn, magas, szóból származtatja (v. ö. tör. jola s esetleg jüle, magas) és *szjüldit* «legmagasabb»-nak fordítja.

2. *Szjud-tunzi-tora*[32] a fény és melegség teremtője.

3. *Dson-szjoradan-tora*, a lélek teremtője (v. ö. török جان یارانقان تنکری dsan jaratkan tanri). A csuvasok hittek ez utóbbinak eleve létezésében és abban, hogy az emberi lelkeket Szjüldi-tora parancsára épen e Dsonszjoradan-tora teremtette, és ezek a testtel való egyesülés előtt egy elragadó szép, gazdag és termékeny vidéken, a csuvasföld délkeleti részén tartózkodtak.

4. *Aszla-addij-tora*, vagy Zolotniczki szerint *Aszl'adi*, a mennydörgés és villámlás istene; szószerint tulajdonképen a legfelső atya (aszla, nagy, és adij, atya) és valóban *a mennydörgés* fogalma a csuvasban így fejeztetik ki: *aszl'adi avdat*, a nagy atya zeng, hasonlóan a magy. «zeng az ég» kifejezéshez.

5. *Kebe*, végzet, sors; helyesebben: az ember fölött lebegő végzet istene. Szbojev e szót az arab *kadha* قضا, sors, szóval egyezteti, de tévesen, mert ez tiszta török eredetű és a tör. *kebe, käb, kem*, mérték, azaz: a mi valakinek osztályrészül adatik, szóval azonos. A Kebe-nek két más istenség van alárendelve, nevezetesen Pülükhszi és Pigambar.

6. *Pülükhszi*, a ki az embereknek, Kebe parancsa szerint, gazdagságot vagy szegénységet, szerencsét vagy szerencsétlenséget osztogat. Ez is, mint a legfőbb istenek, szintén családatya, mert van neje és gyermeke. Pülükhszi a *pül-* (tör. بولمک bölmek), osztani, elosztani, részeltetni, igéből származik, tehát azt jelenti, hogy: elosztó.[33]

[32] *Szjut*, úgy látszik, az orosz *szvjet*, fény, szóból származik.

[33] V. ö. az arab قاسم kaszim szót, egyikét az isten kilenczvenkilencz epithetonjának.

7. *Pigambar*, a ki Kebe rendeletére az embereknek a szellemi tulajdonságokat, és a papoknak (jomzja) a látnoki tehetséget adja. Régebben ez a tűz istene is volt, de lassankint a pásztorok istenévé vált s ma már a barmok védszellemévé alacsonyult. Innét van az, hogy a farkas a csuvasoknál pigambar-jitti, Pigambar kutyájá-nak neveztetik. Ez istennek vékony, vérrel elegyített tojáslepényt (joszman) és serbetet áldoznak, miközben így imádkoznak: «Légy irgalmas, ó Pigambar! joszmant és serbetet nyujtottam neked, ne tégy rosszat, tartóztasd vissza kutyádat és ne adj neki hatalmat!» Hogy e szó, mely a perzsa پیغامبر pejgamber, próféta, valamely követség vivője, szóval azonos, hogyan jutott a csuvasokhoz, még mindig magyarázatra szorul, de a mythologiai személyiség semmiesetre sem lehet régi, mert e szó csak az iszlámnak Perzsiába való bevitele után vált szokásossá, és a Volga mellé bizonyára csak később juthatott.

8. *Ira-tora* a családi élet istene, védője.

9. *Pereget-tora*, szintén család-atya, a termékenység és gazdagság istene. Mindenesetre újabb eredetű, mert e név az arab برکت *bereket*, áldás, gazdagság, szóval azonos, és csak a kazáni tatár nyelv közvetítésével juthatott a csuvasba.

10. *Khvel-tora*, a nap istene, kinek neje és gyermekei vannak. A *khvel* a k—kh, v—uj, üj, l—s hangok változása következtében azonos a csag. küjes, kujas (nap) szóval.

11. *Ojikh-tora*, a hold istene, szintén nős és gyermekes.

12. *Perterli*, mely név a *per*, egy és *taur*, *teür*, forma, alak, szókból ered, tehát az egyformaság istene volna, azonban ez isten mivolta nem egészen világos előttünk.

13. *Szjülen* (nem Szjulan, mint Szbojev írja) a kigyók és sárkányok istene, egyszersmind a nők termékenyítője is, a mi talán a bibliai mondával függ össze. (Szjülen-re nézve v. ö. tör. يىلان jilan).

14. *Szir-aszsi*, a föld istene, teremtője, neve származik a *szir* (tör. ير jir), föld és aszsi (tör. ياساچى jaszacsi), csináló, teremtő, szavakból.

15. *Szil tora*, a szél istene (szil, tör. jil, szél).

16. *Szjüren-tora*, a vándorló isten, a ki a levegőben lakik, és leginkább azokat oltalmazza, a kiket vizi vagy szárazföldi utazáson szerencsétlenség fenyeget.

17. *Khirle-szir-tora* a vörös, azaz a termő föld istene.

18. *Khurban-tora*, az áldozatok istene, a ki az áldozatoknál (arab قربان kurban) közvetítő szerepet játszik az áldozatot nyujtó és a felsőbb istenek között.

19. *Alik-ozjan-tora* (tör. اشيك اچقن تنكرى) az ajtót nyitó isten, vagyis a csuvas Olympus ajtónállója.

B) *Földi istenek.*

1. *Szirdi-padsa*, a föld fejedelme, kinek neje s gyermekei vannak s a kinek neve az áldozati ünnepeken közvetetlenül a legmagasabb égi isten neve után szólíttatik meg, mert mint ez utóbbinak képviselője nagy tiszteletben részesül. A Szirdi padsa név a csuv. hangtan szerint megfelel a tör. jirli-padsah kifejezésnek.

2. *Szjol-tora*, az utak istene, azaz az utazók védő szelleme (tör. يول تانكريسى jol tanriszi).

3. *Kilran-tora*, házi isten (kil, ház).

4. *Kardran-tora*, a házi állatok istene, tulajdonképen a baromudvar védőszelleme, a csuv. karda szótól (v. ö. tat. kirta, kirte, magy. kert).

5. *Vurman-tora*, az erdők istene (vurman, tör. urman erdő).

6. *Khirran-tora*, a mezők és legelők istene (khir, tör. kir, mező).

C) *A rossz szellemek.*

A dualismusnak a csuvas mythologiában uralkodó rendszere mellett — a mennyiben az egész theogonia jó és rossz istenségek létezésén alapúl — nem lehet meglepő, hogy ez utóbbiak a régi hitben nagyobb szerepet játszottak és a dæmonologiának tág tért nyitottak. A rossz szellemek eredetéről a következő hit van elterjedve. A Szjüldi-tora fia egykor szürke lovaktól vont kocsin körüljárta a földet, hogy mindenütt áldást és gazdagságot terjeszszen. A Saitan (sátán) rossz befolyása által félrevezetett emberek őt ezen útja alkalmával agyonütötték, és, hogy gonosz tettöket annál jobban eltitkolják, testét megégették és hamvait a levegőbe szórták. A hova e por visszahullott, azon a helyen rögtön fák nőttek, és ezek által az isten fia ismét életre ébredett, de többé nem úgy, mint a jónak megszemélyesítője, hanem az ember irányában ellenséges indulatú számtalan szellemek alakjában, melyek aztán a földhöz bilincselve mindig arra törekesznek, hogy a jó istenekkel való közlekedést akadályozzák. E rossz szellemeket a csuvasok *keremet*-nek nevezik, a mely szót Szbojev a moszlim hitű töröknél használt keramet (mindenféle csodálatos, természetfölötti) szóval akarja összefüggésbe hozni, de a melyet én a *Körmüsz*, vagy *Körümesz*-szel, vagyis az altajiak rossz istenével azonosnak tartok. Minden csuvas falunak van saját *keremet*-je, és ha valamely falu kiköltözött, rögtön éjnek idején a keremetnek is el kell jönnie szekéren megjelenve, annyira elválaszthatatlanoknak hiszik őket az

emberektől. A legismeretesebb ilyen rossz szellemek, Szbojev szerint, a következők:

1. *Aszla-keremet*,[34] azaz a legfőbb keremet. Ennek akkor áldoznak, ha valamely falut vagy egész községet elemi csapások látogattak meg, mint: szárazság, járvány, jégeső, tűz stb.; ekkor a jomzják hívására mindnyájan összegyűlnek és a rossz szellemnek nehány, csupán fehér lovat, tehenet, vagy juhot áldoznak.

2. *Kümül-keremet*, vagyis az ezüst keremet, a kümül (tör. كومش kümüs), ezüst szóból; ennek leginkább valamely nyereséget igérő üzlet felvállalásakor ezüst pénzt, vagy ólom gyűrűt nyújtanak áldozatúl, természetesen azért, hogy a vállalat kedvező kimenetelét biztosítsák.

3. *Pilik-tjübe-keremet*, vagyis az öthalom-keremet; t. i. az *ötös* szám a csuvasoknál szent,[35] és e dæmon öt halmon lakónak képzeltetik. Leginkább fehér bárányt áldoznak neki.

4. *Csirislavar-keremet*, vagyis a fenyő-keremet, a kinek állítólagos lakása a fenyő-erdőkben van s a kinek fehér bárányt vagy ludat szoktak áldozni.

5. *Khirle-szir-keremet*, a vörös (termő) föld keremetje, a ki a Khirle-szir-tora-val ellentétben, a talajtól a termékenységet igyekszik megvonni.

6. *Jivas-keremet*, a gyöngéd keremet, mert ezt leg-

[34] Szbojev ezt az arab aszl اصل (eredet) szóból származtatja, de ez nekünk merésznek látszik, mert az اصل és اصيل szók csak az oszmánoknál honosultak meg s mert ez utóbbinak és a csuv. aszla-nak összevonását nehezen lehet fölvenni.

[35] Az *öt* más török népeknél is kedvelt szám. V. ö. Bisdag, öt hegy, egy hegy neve a Kaukasus északi részében; Bisova, öt síkság, egy mező neve, közel Erzerumhoz; Besbulak, öt forrás, gyakran előforduló helynév Kis-Ázsiában.

könnyebben lehet a nyújtott áldozati ajándékokkal megengesztelni.

7. *Khajar-keremet*, a haragos keremet, a legfélelmesebb és mindig dühöngő isten, a kinek bikát, lovat, vagy juhot, de mindig fekete színűt szoktak áldozni. Ha a csuvas ellenségének rosszat kíván, vagy azt elátkozni akarja, Khajar-keremet ördögi hatalmát hívja föl ellene, és nincs borzasztóbb félelem, mint az, a mely a csuvast, vak babonájában, eltölti a gonosznak e megszemélyesítője miatt. Azon jelenetnek rajzolása, melynél Szbojev egy erdőben éjnek idején jelen volt s itt egy a Khajar-keremet által magát meglepettnek hitt csuvast valamely ördöngöshöz hasonlóan gyötörtetve látott, valóban borzalomgerjesztő.

A rossz szellemekhez számíttatnak továbbá:

8. *Ezrel*, a moszlimok عزرئيل Ezrailja, a ki az embereket kínzással rögtön megöli. A neki nyújtott áldozatot, leginkább fekete bárányt, nem eszik meg, hanem eldarabolják és eldobják.

9. *Ar-szjüri*, az erdei ördög, melynek neve az *ar* (ember) és *szjüri* (járni) szókból van összetéve. Ez az erdőkben barangol és az embert nem azonnal, mint Ezrel, hanem lassankint semmisíti meg. A falvakhoz nem merészel közel jönni, mert fél a kutyáktól. Fánkot, gabonát, sört és más élelmi szereket áldoznak neki.

10. *Jirikh*, az a rossz szellem, a ki az emberekre a különböző betegségeket küldi s a kinek borsókását és bárányt áldoznak. A bárány fejét szokás szerint levágják, és egy nyirfa-kéregből csinált kosárba teszik, mely szalagokkal, ágakkal stb. feldiszítve a kamara valamelyik szögletében felfüggesztetik. E talizmán most Jirikh nevet kap és a betegségek ellen való óvószerül tekintetik. Ezen Jirikh, vagy Irikh mindenesetre azonosnak tekintendő az altaji

Ijik- és a jakut Irik-kel, de a melynek főleg a turkománoknál, hol Ijisz [36] a neve, már más szerep tulajdoníttatott, mert ezek a halál angyalának tartják, és a megholtnak üdvére évenkint tartani szokott tort is *ijisz*-nek nevezik.

11. *Ije*, házi isten (v. ö. ije, házi), tulajdonképen nem gonosz szellem, hanem inkább egy neme a Satyrnak, a ki a kemencze mögött, vagy a fürdőben tartózkodik, és az emberekkel mindenféle tréfát űz, a mennyiben majd a kemencze padkájáról taszítja le őket, majd kezöket ficzamítja ki, majd kápráztatja szemöket stb. Néha azonban jót is tesz velök, t. i. barmaikat szaporítja, s a házat a tűztől védelmezi. A neki adott áldozat kenyérdarabokból áll, melyeket a kemencze mögé dobálnak.

E különböző istenségek felsorolása után most a csuvasok régi hitével összefüggő némely szertartások és szokások leírására térünk át.

A Csukleme, [37]

vagyis az áldozat szokása ma már inkább csak köszönet az istentől kapott áldásért, de régebben áldozat volt a szó teljes értelmében, melyet egy erre készített helyiségben mutattak be a Keremet-nek, a jomzja vezetése alatt, és az illető társaság jelenlétében. Ezen *áldozó helyiségek* leginkább fából valának építve parallelogramm alakjában és három ajtóval voltak ellátva; az egyik a keleti oldalon,

[36] A csuvas hangtan következtében, melyben a *k* *sz*-szé és az *r* *j*-vé változik, e két szó azonossága fölött alig lehet kételkedni.

[37] Szbojev a csuklesz, áldozni igealakot használja. A *csuk* igető pedig nem egyéb, mint az ujgur *jok*, *juk*, áldozni. Lásd az «Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik» czímű munkám szótárában.

melyen az áldozati barmokat vitték be; a második éjszakról, melyen a vizet vitték be, és a harmadik délről, mely az emberek számára vala föntartva. A kelet felé eső fal hosszában függöny volt leeresztve, mely mögött az áldozatra szánt állatokat darabolták el, míg az épület közepén oly nagy asztal állott, hogy rajta a legnagyobb állatot is, t. i. a tevét, kényelmesen leválghatták. Ezen áldozati helyiséget nem vették javítás alá, hanem mindig újat építettek, miután a régit előbb elégették. Az áldozatnak úgy a keresztény, mint a pogány csuvasoknál ma használt szokása leginkább *az új kenyér megáldására* terjed ki, mely ünnepet a csuk-ojikh-ban (áldozó hónap, november második és deczember első fele) tartanak meg. Ez ünnepet minden családban megűlik, és valamennyi családtag és barát osztozik ebben. Az asztalt megrakják bőségesen tálakkal, melyekben a föld új terményei vannak felhordva. A család legidősebb tagja jobb kezében egy darab kenyeret tart, bal hóna alatt pedig sapkáját fogja és kelet felé fordulva kinyitott ajtók és ablakok mellett hálaimát mond istennek a kapott jókért s egyszersmind esőt, világosságot, békét és jólétet kér. Miután a jelenlevőknek áldást osztott, közöttük a kenyeret szétosztja, valamint a tálakban levő kalácsot és a többi élelmi szereket is, mire aztán sör- és pálinka-italáldozat következik s az egész ünnepet tánczczal zárják be. — Hasonló szertartással jár *az új sör megáldása* is. Ezen alkalomra egy e szokásban tapasztalt férfi választatik ki, a ki a «*picske boszlagan*», a hordó kikezdője, czímét viseli, és az asztal felső végén foglal helyet, melyre sörrel telt kupát, egész kenyeret, új gabonából, sót és kilencz poharat tesznek sőrrel megtöltve. A «megkezdő» fölemelkedik helyéről, és a telt poharat jobbjában, sapkáját bal hónalja alatt tartva, a következő imát mondja: «*Tor' szir-*

lakh, an-brakh! szana azinza picske poszlasz tetper!» azaz: «Isten, légy kegyelmes és ne hagyj el bennünket! A te tiszteletedre akarom e hordót megkezdeni.» [38] Ezután következnek sorban más imádságok, mindenkinek egy poharat nyújtanak át, melyet ki kell innia. Ezen hosszú imádkozások bevégzése után a «megkezdő» ismét fölteszi sapkáját, kölcsönösen szerencsét kívánnak egymásnak, és csak most kezdődik a tulajdonkép való tivornyázás. Hajdanában, t. i. a kereszténység fölvétele előtt, ezen ünnepnél a jomzják játszották a fő szerepet. Ezeknek tiszte volt a szokásos imádságok elmondása, mely imákban minden főbb és alsóbb rendű istenhez könyörögtek s mindegyik isten nevének hallásakor meghajolt az egész társaság «Szirlakh! anbrakh!» (könyörülj rajtunk! ne hagyj el bennünket!) kiáltás közben és «szmelle» [39] felkiáltással mindegyik kiürítette a maga poharát.

A mi a tulajdonképen való áldozatokat illeti, vagyis midőn állatokat öltek le, akkor a jomzja először az ú. n. tisztítási imádságot végezte el, azután az áldozatra szánt állatot addig öntözték vízzel, a míg reszketés fogta el; ha pedig ez mindamellett nem történt meg, az állatot az áldozatra alkalmatlannak tartva, félrevezették és külön ölték le. Az áldozatra méltónak talált állatot azonnal leölték, darabokra vagdalták és zsírral és darával üstben megfőzték. Azt hiszi a csuvas, hogy a felszálló gőzben fogadják el áldozatát a kiengesztelődő szellemek, és utána mondja azon imádságokat, melyeket a jomzja a jó és rossz szellemekhez intéz. Ha a hús megfőtt, a jelenlevők között elosztják, az állat fejét,

[38] Zolotniczki, 219. l.

[39] Szmelle a biszmillah-ból (isten nevében) származik; e szóval költik el a közép-ázsiai jámbor moszlimek is ételöket és italukat.

lábait és bőrét fára akasztják, mint az altajiak is, csontjait és beleit pedig elégetik. Most minkenki valamely fa odújába némi pénzadományt tesz, míg a nők — a kik jelen lehetnek ugyan, de nem imádkozhatnak, a menyasszony kivételével — az ágakra némi kézimunkákat akasztanak. Legnagyobb fontosságúak ezen áldozatok a *halotti torok* (joba) alkalmával, melyek a joba-ojikh-ban (november) tartatnak meg, s természetöknél fogva időnkint való, alkalmi és közös torokra oszlanak,[40] együtt véve pedig lakomából, zajos tivornyából, zenéből, tánczból stb. állanak. Ha a kedvelt állatot valami baj érte, vagy a csuvast a temetőben félelem szállotta meg, ezt az elholtak befolyásának tulajdonítják, kik áldozatot követelnek, a mit természetesen meg kell nekik adni. A legünnepiesebb színezetűek azon halotti torok, melyek valamely családtag meghalása után való negyvenedik napon tartatnak meg, mivel e negyven nap alatt a rokonoknak minden mulatságtól tartózkodniok kell. A nőknek nem szabad férjökkel társalkodni, nem szabad fonni, mosni, kemenczét tapasztani, új ruhát fölvenni stb., egy szóval: teljesen a *joramaszt* (azaz: nem örülni) elvéhez kell alkalmazkodniok. A negyvenedik napon aztán egy jomzja-t hívnak; leölik azon állatot, melyet a megholt még életében kijelölt; a megfőzött húsnak felét egyéb ételekkel együtt sírjára teszik, és miután a rokonok mindegyike a sírt pálinkával, sörrel stb. meglocsolta, leírhatatlan jajveszékelés, ordítás, nyögés kezdődik, mi közben a kutyák a sírhalomra tett ételekből derekasan lakomáznak; mert a csuvasok hite szerint a halottak lelkei a kutyákba költöznek, és ez utóbbiak vonításában a megholtak hangjait vélik hallani. Csak most kezdődik a tulajdonképen való halotti tor, vagyis a vendégek

[40] Rittich 96. és Szbojev 135. l.

jóltartása, a mely mindaddig tart, míg az enni- és innivalóból ki nem fogynak. A halottas házban az evés, ivás, táncz, dal újra megkezdődik, nehány más szertartás kiséretében, a minőket Szbojev lerajzol; valamint egészben véve a halotti torok a csuvasoknál a saját specialis formájokban vannak meg; mert a turkománok halotti ünnepei, melyeken magam is jelen voltam, még a leggazdagabbaknál is egyszerű étkezésből állanak és sokkal komolyabb színezetűek.

Mint könnyen érthető, régebben, sőt bizonyos tekintetben még ma is, a jomzjáké az oroszlánrész ezen ünnepiességgel összekötött áldozatoknál. A *jomzja* szó a *jom*, tör. *kam* (varázsló, saman)[41] szótól *zja*, *zje*, cse, dsi képzővel származik, és így egy olyan valakit jelent, a ki samánsággal foglalkozik; mely név úgy férfi, mint női jomzjákra alkalmaztatik. Régebben mint jósok, varázslók, orvosok, előimádkozók és a nép tanácsadói szerepeltek, sőt egyedül ők voltak a szószólók Szjüldi-toranál és a többi isteneknél. Ma mindamellett régi fényöket és tekintélyöket elvesztették, sőt maga *Pigambar* isten is, a kitől állítólag ihlettségöket kapták, nem tekintetik többnek, mint a barmok védőjének és a szél ellen oltalmazónak.[42] Minden megkülönböztető öltözet nélkül elvegyülnek a nép közé, és leginkább mindennemű varázsolással és csodák mívelésével foglalkoznak; ők szerzik a szeretetet és gyűlöletet támasztó mende-mondákat (ustagan szivedegen szumakhszam); ők hívják meg az embereket a menyekzői, temetési és keresztelési ünnepekre, és így az élet három legfontosabb mozzanatában

[41] A saman szónak is hasonló eredete van; t. i. a *sam* szótag a *kam* és *jom* változata.

[42] Zolotniczki 165. l.

még mindig szerepet játszanak. Említésre méltó, hogy a csuvas jomzják, a körülményeknek megfelelőleg, néha a keresztény vallás követőinek is tanácsokat adnak, hogy pl. mennyi és milyen gyertyát kell fölállítani ezen vagy azon szentnek, hogy a beteget meggyógyítsa, vagy valamely rosszat eltávolítson. Hasonlítanak e tekintetben a pusztán élő kartársaikhoz, nevezetesen a kirgizek baksi-jaihoz, a kik varázsigéikben néha moszlim vallásos szokásokat ajánlanak, természetesen az isanok és mollák nagy boszankodására. Egyébiránt szükség esetén magok szoktak a csuvasok egy vagy más módon magokon segíteni, és a szokásos talizmanhoz fordúlni.

Végre még szólunk röviden a csuvasoknak az égi testekre és égi tüneményekre vonatkozó felfogásáról, a mint ezt Zolotniczki előadja, a kinek magyarázatával, a lényegesben, egyet értünk. A mint az égnek kétféle elnevezését a magyaroknál kimutattuk,[43] úgy a csuvasoknál is ismeretes volt egy szellemi és materialis ég között levő különbség; az előbbit *tora*-val (a törökök تنكرى tanri-ja, a jakutok *tangara*-ja), vagyis a legfőbb istenséggel azonosíták; az utóbbit pedig *kvak*-nak (v. ö. tör. كوك kök, magy. kék) vagyis kék-nek nevezték. A *tora*-ban, mint a szellemi égnek, par excellence istennek elnevezésében, a tör. tangri, tengri, a világosság, fény és ragyogó fogalma ismerhető fel, és így, mint már máshol bebizonyítottuk,[44] a finn-skandináv *tor*-ral nincs semmi köze, még pedig annál inkább nincs, mert a csuvas nyelv a tör. *a* hangot előszeretettel *o*-ra változtatja, és így a *tanri*-ból *tari*-t és *tora*-t csinált. — A nap, *khvel*, a csuvas hangtörvények szerint a török *kojas*-sal

[43] «A magyarok eredete» 344. lapján.

[44] V. ö. Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, 153. l.

azonos; élő lénynek tartják, kinek neje, gyermekei, fülei, szárnyai és lábai vannak s egy tulajdonképen való isten neve alatt (Khvel-tora) szerepel.

A világ fogalmára két kifejezést használnak: 1. *szjandalik*, szószerint: időjárás és szjut-szandalik, világ; 2. *tüncse*, vagy *tünzi*, mely az arab دنيا dünja-ból származik; s míg amaz az égi, földöntúl levő világnak, addig emez a földi világnak vétetik. — A holdnak (csuvasúl *ojik*) távolról sem tulajdonítanak olyan éltető erőt, mint a napnak; és minthogy a nép hite ezt égi tehénnek és kerek sajtnak képzeli, melyet a varázslók időközönkint elfogyasztanak, ezért a holdfogyatkozás az *ojga vubur szjet*, azaz: a holdat megette a varázsló, körülírással fejeztetik ki. — A csillagok, csuv. szjuldir, nem tekintetnek külön istenségek gyanánt, mivel ezek a legfőbb isten vezetése alatt állanak. A halvány fényű csillag egy szerencsétlen ember, a nagyon ragyogó csillag pedig egy fejedelem születését jelenti. — A különböző csillag-képeket illetőleg mindenesetre feltűnő, hogy mindekkoráig az éjszaki vagy sark-csillag megnevezetlen maradt. A *nagy medve*, mint a tatároknál is, *szjicscse-szjuldir*, azaz: hét csillagzat-nak neveztetik. A *tejút* neve *kajik-khor-szjole*, vagyis a vadludak útja, tatárban: *kijik-kaz-joli*, mert e madarak, költözésök idején, éjszakkeletről délnyugati irányban szoktak repülni. — A *fiastyúk* (plejádok) *ülgar* nevet visel, a tör. *ülker*-hez hasonlóan; a *hajnali csillag: sorimbosz-szjuldiri*, vagyis a hajnalpír csillaga; az *esthajnali csillag: khvel-anisz-szincsi-szjuldir*, tudniillik a naplemente után feltünő csillag. Végre még egy csillagot ismer a csuvas nyelv, névszerint *kvende-szjuldir*, azaz váll-lapoczka-csillag, melyben a mi forrásaink az Oriont akarják felismerni.

Immár előadtuk röviden a csuvasok régi vagyis pogány hitét, a mennyire jelen munkánk keretébe illett; most már

azt fogjuk megvizsgálni, hogy ez a hit valóban valamely régi cultur-nép vallása után alakíttatott-e, vagy pedig idegen elemek hozzájárulása nélkül az összes törökséggel közös samanismusból sarjadzott-e. Van ugyanis nehány kutató, mint pl. Rittich, a ki a csuvasok vallását Zoroaster tanából származtatja, és lényege szerint dualismusnak fogva fel Szjüldi-tora-t Ormuzd-dal, Ahrimant pedig Keremet-tel egyezteti. A csuvasok vallásában Szbojev is dualismust akar fölismerni, a mely az ő nézete szerint később polytheismussá változott, a mennyiben a mindenség egyes részei különböző istenek birtokába jutottak. Úgy az egyik, mint a másik részen e vélt vallási systemát illustrálhatónak tartják az előttünk levő mythologiából vett példákkal; ámbár minket e szerzők azon körülményre tettek figyelmessé, hogy először az előbb már említett istenek a csuvasoknál a különböző vidékek szerint különböznek, és ezeknek létrejövetelénél, minden valószinűség szerint, a jomzják időnkint való phantasiája közreműködött. Másodszor, e nép alapos ismerője kiemeli, hogy a csuvasok régi hitéből semminemű ó-kori emlék nem létezik, és hogy a kereszténység fölvétele óta az ő mythologiai adataikra vonatkozólag sok zavar történt, a mennyiben sokat elfeledtek, sokat pedig más új formába öntöttek. Pülükhsi arkangyallá, Pigambar szent Györgygyé és a Szjüldi-tora neje szűz Máriává módosíttatott. Mindez mi előttünk nagyon természetesnek látszik s mert így áll a dolog, ezért a legnagyobb merészségnek tartjuk az összehasonlító vallástudományba való bocsátkozást, s még merészebb dolognak azt, hogy ilyennemű eredményekből e nép eredetére következtessünk. Nézetünk szerint semmi sem volna hibásabb, mint a csuvas mythologia megítélésénél a culturában előhaladott árja népek istentudományának mértékét alkalmazni, a mely évszázadok

alatt kialakult stereotyp formájában jutott ránk, és a hol ezenfelől a számos irodalmi bizonyítékokból, kőszobrokból stb. még arról is meggyőződhetünk, hogy ez az illető népek vérébe átment, sőt a társadalmi és szellemi élet lelkévé vált. A csuvasok istentudományáról ezt nem lehet olyan könnyen állítani. Ama közeledési pont, melyet Rittich[45] föl akar fedezni a csuvasok kosmogoniája és a Zoroaster tana között, ép úgy föltalálható a héberek és altajiak kosmogoniájában is; mert valamint a Jehova, Ormuzd, Kuda vagy Szjüldi-tora, úgy a legfőbb istenség mindenütt tisztának, ártatlannak teremté az embert, és csak később jöttek létre a megrontók az Ahrimánok, Sátánok, Erlikek és Keremetek alakjában; s valamint a csuvasoknál a részegítő komlóital, úgy lett a biblia szerint az alma, az altaji monda szerint Erlik tiltott étele a veszély okozójává. Ha tovább folytatjuk ezen összehasonlítást, azt fogjuk találni, hogy a mint Szjüldi-tora Szjirdi-padsa-t (föld fejedelme) maga és az ember közt közvetítőül, úgy választotta az altajiak Kuda-ja is Maitere-t ugyan e szerepre, és e szerint a csuvas kosmogonia alapja épen olyan könnyen feltalálható az altajiak kosmogoniájának származási történetében, melynek buddhistikus eredetét Schiefner már bebizonyította.

A ki tehát a nélkül, hogy a csuvasok specialis származási theoriája elfogulttá tenné, és a nélkül, hogy különös theogoniai speculatiókba bocsátkoznék, e nép hitét objective vizsgálja, az nem térhet ki azon észrevétel elől, hogy itt szorosan véve a török samanismusra épített vallás-rendszerrel van dolgunk, a mely — azon elvonultság következtében, mely követőit a többi török törzsrokonaitól elválasztja — lényegesen bővült, elváltozott és átalakult, a

[45] Rittich 83. l.

nélkül azonban, hogy reá egyéb befolyás történt volna, mint némely idegen szó fölvétele és bizonyos formák utánzása. Arra nézve, hogy e módosulás mikép ment végbe, a legjobb felvilágosításúl szolgál azon körülmény, hogy a csuvasok mythologiáját csak a legújabb időben ismertük meg s már ezen idő alatt is jelentékeny változást szenvedett. Azt látjuk továbbá, hogy a Pigambar (پیغمبر), Pereget (برکت), Khurban (قربان) és Ezrel (عزرائیل) istenségeket nem közvetetlen perzsa vagy kazáni befolyás, hanem a moszlim tatárokkal való szoros érintkezés és a csuvasok bizonyos részének az iszlámra való térése teremtette. Ezt bizonyítja egyebek közt az is, hogy a csuvasok a pénteket, vagy a pihenő napot, valamint a többi középázsiai moszlimek is, *arna*-gon névvel jelölik, mely szóban a tadsikok, szártok és özbégek ادینه *adina*-ja vagy *azna*-ja ismerhető fel,[46] a mely a kúnoknál is használatban volt, mint a Petrarca-Codexből kitűnik. A mint a kúnok, a részben való moszlimekké levés következtében, ezen nap nevét elfogadták, ugyanez történt a csuvasoknál is, épen úgy, mint ma a szombatot *sumat*-nak nevezik, mely nem a héberek, vagy a zsidó khazárok *sabat*-jából, hanem az orosz szubbota-ból származott.[47] Nem állja ki a tűzpróbát az a fölvétel sem, hogy azon csuvas szokás, mely szerint az idősebb fivér özvegyen maradt nejét a fiatalabb fivérnek kell elvennie, a zsidó törvény

[46] Szbojev e szót tévesen a csuv. *arzajasz* (magát a munkától kipihenni) szótól származtatja, mert *adina* vagy *azna* ó-iráni eredetű. Épen így téved Rittich is, a mennyiben *arna-gon*-t szombatnak, nyugvó napnak fordítja, mert ez utóbbi nap a csuvasban sumat.

[47] E származás az első szótagban megmaradt *u*-ból és azon hangtörvényből látható, a mely szerint a csuvas az *sz*-t előszeretettel *s*-re változtatja. V. ö. tör. szagisz — csuv. sogis (gondolat), tör. szu — csuv. su (víz), stb.

חליצה khalicza-jával azonos; mert egyéb töröknél is létezik hasonló szokás, nevezetesen a karakalpakok- és turkománoknál, kiknél az elhalt bátyának nemcsak neje, hanem összes rabnője átszáll az öcscsére. E szokás *dsiszir* (?) nevén ismeretes és a török nomádoknál mindenütt el van terjedve, a nélkül, hogy a vallás parancsolná vagy helyeselné. A mily kevéssé engedhetjük meg a khazár-zsidó cultur-befolyás némi maradványainak lehetőségét, épen oly alaptalannak kell tartanunk az ó-perzsa és mongol reminiscentiákra vonatkozó fölvételt. A perzsából kölcsönzött szók a csuvasba a tatár nyelv közvetítésével jutottak; hiszen a kúnban is nem kevésbbé számos perzsa szó fordúl elő; a mi pedig a noruz-ünnepet, vagyis az új-év kezdetének megünnepelését a tavaszi nap-éjegyenkor illeti, e szokás a többi töröknél is, névszerint az özbégek, kirgizek és oszmanok közt hasonlóan el van terjedve. Természetesen még kevésbbé lehet szó a mongol nyelv vagy cultura befolyásáról, mert ama 4000 mongol, a ki Dsüdsi birodalmát megalapította, nemsokára beleolvadt a meghódított törökök nagyobb számába; s az arany hordában hasonlóan az első évtized után a török elem lőn a hangadó.

Így tehát a csuvasok régi hitére vonatkozólag csak azon felvétel látszik jogosúltnak, a mely szerint ebben az eredeti török samanismusnak megjavított, szélesbített, és a mohammedán-keresztény befolyás által megváltoztatott alakját fedezzük fel. Szjüldi-tora-ban a Tanri, a Keremetekben Körmüsz (az altajiaké), Jirikh-ben az Ijik és a Csuklemeben az (ujgur) juklama [48] van kifejezve szószerint és képes értelemben; épen így az ünnepies ivással egybekötött

[48] Az ujgurban rendesen *juk-et* (áldozni) használtatik, mely mellett van *jukla* igeképzés is.

ó-török eskü[49] is egész a mai napig változatlanúl fenmaradt; és valamint a régi töröknél a folyóknak, a hegyeknek, erdőknek, tűznek stb. megvoltak a maguk specialis istenei vagy védőszellemei,[50] úgy a csuvasok jomzjai is gondoskodtak arról, hogy az összes elemeknek és a természet minden országának legyen saját Tora-ja, vagy Keremet-je, a melyeknek rangfokozatánál és meghatározásánál, a mint látszik, nem jártak el különös lelkiismeretességgel.

Miután az előző lapokon előadtuk a csuvasok nyelvében és vallásában nyilvánuló azon mozzanatokat, melyekben ők a többi törökségtől különböznek, most már annál biztosabban áttérhetünk e nép eredetének kérdésére. Mielőtt azonban e bizonyára nehéz problema megoldásához fognánk, szükségesnek látjuk az illető tekintélyeknek ide vonatkozó véleményeit fölemlíteni. — Fuchs A. A. asszonyság[51] helyes megjegyzése szerint feltünő az, hogy Nestor, a ki pedig korának minden népéről beszél, a csuvasokról épen nem emlékezik meg; ebből aztán ő azt a hypothesist állítja fel, hogy a csuvasok azonosak voltak a khazárokkal; mi azonban e következtetés helyes voltát nem látjuk be, mert azzal, hogy Nestor e népet nem ismerte, ennek khazár eredetét még korántsem lehet bebizonyítani. — Szavelev P. S. a csuvasokban a volga-bulgárok utódait akarja felismerni, a nélkül azonban, hogy állításait kellőleg tudná igazolni. Last not least említjük Szbojev véleményét, a ki a csuvasokat az arab geographusok burtasz-aival azonosítja, a mennyiben ezen nézetét topogra-

[49] Rittich, 70. l. E szokásra vonatkozólag v. ö. a magyarok «*áldomás*»-át «A magyarok eredete» című művem 383. lapján.

[50] V. ö. erre vonatkozólag «A magyarok eredete» 375. l.

[51] Zapiszki o csuvasakh, 32. l. (Szbojev után idézve).

phiai, ethnikai és nyelvészeti bizonyítékokra alapítva tizenegy pontban védelmezi. Tekintve azon körülményt, hogy Masz'udi, Idriszi, Ibn Khaldun és mások a burtaszok hazáját a Volga jobb oldalára, még pedig e folyó alsó folyása mellé helyezik, továbbá, hogy Jakut geographiai tudósításai a még ma is csuvasok lakta szaratovi és szimbirszki kormányzóság fekvésével meglehetősen megegyeznek: — bizonyára alig lehetne Szbojev nézetének ellene mondani. Épen ilyen elfogadhatónak látszik e két nép életmódjáról való tudósítások egyezése; mert az arabok állítása szerint a burtaszok kitünő földmivelő nép valának, és a csuvasokról be van bizonyítva, hogy már régi idők óta e foglalkozást gyakorolják. A tények ezen egyezését nem lehet megtámadni s mindenesetre sok csábító van benne. — De már az orosz tudósnak nyelvészeti, vagy helyesebben mondva etymologiai bizonyításáról nem mondhatunk hasonlót. 1. Az arab írók *burtasz* برطاس nevezetének azonossága a csuvas *burnasz* (élni, megtelepült lenni) igével már azért is kétséges, mert ezen utóbbi helyesebben *virinasz*-nak (elhelyezni magát, tör. urunlas) hangzik s mert az *n*—*t* hangváltozás ismeretlen. 2. A burtasz helynév *Szivir* még nem mutat csuvas eredetre, mert e szó, csekély variatióval, már a hunok- és avaroknál is ismeretes volt, Rasid-ed-din-nél és Abulghazinál a törökök genealogiájában gyakran előfordul s így a csuvas *virasz*, helyesebben *virtasz* (meghálni, éjet tölteni) szóval nem lehet azonos. 3. A *csuvas* névnek egyezése a török *dsuvas*, békés, csöndes és csuv. *jivas* (csendes) szókkal már azért sem lehetséges, mert még eddig nincs arra példánk, hogy valamely török nép «csendes»-nek, «lassú»-nak nevezné magát, mert ez nem olyan epitheton, a mely az ó-kor bármely népének kedvére lett volna, minthogy a *juvas*-nak (t. i. csendes, békés) *gyenge* és *gyáva* mellékjelentése is van

s ez az erény török fogalmának soha sem felelhet meg. 4. A Constantinus Porphyrogenitusnál előforduló, ἄσπρον ὁσπιτίον-nal fordított *Szarkel* szó korántsem bizonyítja e szó csuvas eredetét, a mint ezt máshol kimutattuk.[52] 5. A mongoloknak már előbb is vitatott nyelvi befolyása a csuvasokra egyáltalában meg nem engedhető, mivel a mongolok Khokand éjszakkeleti részében és keleti Turkesztanban, a hol befolyásuk intensivebb vala, uralmuknak semminemű nyomát nem hagyták hátra az ott lakó törökök nyelvében és szokásaiban; és a mi ezen említett mongol elemektől mintegy környezett vidéken lehetetlen volt, azt az ő birodalmok távoli nyugoti részén annál kevésbbé lehet fölvennünk. 6. A csuvasok azonossága a burtaszokkal az arab geographusok azon állítása következtében engedhető meg legkevésbbé, a mely szerint a burtaszok nyelvét a töröktől egészen különbözőnek mondják. Jakut azt irja: و لاهل برطاس لسان مفرد ليس بتركى a burtaszoknak külön nyelvök van, *az nem török;* Kazvini pedig: لهم لغات مغاير لجميع لغات az ő nyelvök olyan, *mely minden többitől különbözik;* s végre El Belkhi szerint: و لسان البلغار مثل لسان الخزر و لبرطاس لسان اخر a bulgárok nyelve hasonló a khazarokéhoz, *de a burtaszok nyelve egészen más.* Azt kérdem én most: vajjon a véletlenség dolga-e az, hogy ennyi tekintély egymással egyezően a burtaszok nyelvét nem-töröknek állítja s vajjon lehet-e így *a nem-török burtaszokat a határozottan török csuvasokkal* azonosítani?

Ha tehát mi a csuvasokban nem az arabok burtaszait ismerjük fel s még kevésbbé vagyunk hajlandók az ő régi hazájokat az Oxus közelébe helyezni, mint Rittich

[52] Lásd «A magyarok eredete» 94. l.

teszi;[53] — akkor nem marad egyéb hátra, mint olyan török néptörzsnek tartani őket, a mely nem a mongol betörés idején, mint Szbojev fölveszi, hanem már régen az iszlám föllépte előtt, délre fekvő hazájából — melyre a Fekete-tenger partjairól való vonulásuknak traditiója vonatkozik — a Volga jobb oldalának éjszaki erdős vidékeire szoríttatott. Hogy vajjon ők ezen önkénytelen vándorlásra egy, előttünk ismeretlen, de a törökök történetében oly gyakori politikai forradalom következtében indultak-e, vagy pedig a VII. század közepén a khazarok nagyobb ereje által szoríttattak fölfelé: erre vonatkozólag a már meglevő hypothesisek számát nem akarjuk szaporítani. A mennyiben a csuvasok hozzáférhetetlen, sűrű erdőkfedte vidékre vonultak, egyrészről biztosítva voltak a körülöttök dúló háborúskodások veszélyei ellen, de másrészről ezen félrevonultság és törzsrokonaiktól való elzárkózás nem történhetett meg a nélkül, hogy erkölcsi életökön, nyelvökön és vallásukon mély nyomokat ne hagyjon. Ebben keresendő az ő török nyelvök és régi vallásuk idegenszerűségének oka; ebben találjuk magyarázatát annak, hogy miért tűntek ki a csuvasok már régtől fogva letelepült, békés életmódjok által, míg a többi törökség, mint megjavíthatatlan nomád, három világrészben ide s tova kóborolt, és csak az újabb korban engedett a külső kényszernek, mely úgyszólván erőszakkal bilincselte a föld rögéhez.

[53] Rittich, 38. l.

III

BASKIROK.

Miután az előbbi fejezetben a csuvasokról, mint rejtélyes eredetű török néptörzsről, már beszéltünk, most áttérünk a baskirokra, kiknek eredetéről szintén nagyon sokat vitatkoztak. — Minden előtt meg kell jegyeznünk, hogy, míg az előbbi ethnologiai rejtélynek alapját nyelvészeti, mythologiai és ethnico-sociologiai momentumok képezték és így méltán lehetett helye oly sokféle felfogásnak : addig a jelen esetben a kérdésnek vita tárgyává való tételét csak bizonyos tudósok hibás felfogásának és elfogúltságának köszönhetjük, a kik — nem levén elegendő tárgy- és szakismeretük s nem vevén figyelembe a törökség ethnologiájában követendő vezérelvet — mintegy erőnek-erejével rejtélyest akarnak csinálni olyan dologból, melyben tulajdonképen semmi rejtélyes nincsen s melyben a tényállás a napnál is világosabb. Hogy ezt bebizonyíthassuk, főfigyelmünket a baskirok ethnologiájára fordítjuk, a nélkül azonban, hogy az ethnographiai részt — a mint ezt Herberstein-tól fogva Sommier-ig ismerjük, — figyelmen kívül hagynók.

A baskir nép emlékezetet meghaladó idő óta az európai Oroszország délnyugati részén, nevezetesen az Ural hegység

két lejtőjén lakik, Jekaterinburgtól fogva egészen Omszkig s az orenburgi, ufai, vjatkai, permi és szamarai kormányzóságokba van beosztva. Azt mondjuk, hogy emlékezetet meghaladó idő óta, de ez csak a szélesebb értelemben vett geographiai területre vonatkozik; mert nincs kizárva annak lehetősége, sőt nagyon is valószínű, hogy a természetöknél fogva nomád baskirok régebben, vagyis az ethnikai viszonyoknak csak a XV. században kezdődő szilárdulásáig, csak az Urallal határos pusztaságot, nem pedig e hegységnek völgyeit lakták s csak külső körülmények által reájok kényszerített stabilis életmód következtében vonúltak lassankint ez utóbbi völgyekbe. E mellett szól *minden előtt* az első arab útazók tudósítása, a kik — Ürgends és Bolgar között megtett utjokon — a baskirokat az Ural alsó folyásánál, tehát a pusztaságon találták. *Másodszor* Rubruquis és Plan Carpin állítása, mennyiben az előbbi azt beszéli, hogy az Ettilia (Etil, Volga) folyótól 12 napi útazás után a Jajik mellé ért a baskirokhoz, a kik kivétel nélkül pásztorok, nincsenek sem városaik, sem váraik, vagyis nomádok, akik nem a hegyes vidéket, hanem a pusztaságot választják magoknak tanyául. *Harmadszor* azon körülményből is kiderül a baskiroknak előbbi nomád volta, hogy a mongolok megjelenésekor azonnal csatlakoztak Dsingiz khánnak zsákmányvadászó seregeihez, melyeknek jelentékeny szolgálatokat tettek, nem úgy, mint a bolgárok, a kik — minthogy földmívelő és kereskedő nép valának — teljes erejökkel ellenszegültek a távoli keletről betörő csapatoknak, a miért aztán állami és nemzeti létüket elveszitették; míg a baskirokat Batu khán kitüntette, a szokásos *tamgá*-t (pecsét) és *tug*-ot (zászló), vagyis a nemzeti önállóság jelvényeit adván nekik. *Negyedszer* még a múlt századból is találunk olyan utalásokat, melyek szerint a baskirok hazája régebben sokkal messzebb terjedt ki dél-

felé; így pl. KLAPROTH [1] arról értesít bennünket, hogy a múlt század elején a Jajik alsó folyásánál laktak és legelőhelyeiket egészen az Uralig kiterjesztették; GMELIN is azt mondja, hogy egy kerületet, melyet ma kirgizek laknak, régebben baskirok hagytak el; s végre LEVSIN (145. l.) azt állítja, hogy a XVII. század végén és a XVIII. elején, mint nomádok, még az Emba és Ural folyók közt elterülő fensíkon barangoltak.

E kétségbe vonhatatlan tényeket tekintve, nagyon természetesnek tarthatjuk, ha a baskirok — több, mint három századig tartó orosz alattvalóság és legyőzőiknek civilizátori törekvései ellen csaknem kétszáz évig folytatott harcz után — végre egészen megtörtek s ősi életmódjukról egészen lemondottak és a szilárd épületekhez hozzászoktak. Ez természetesen csak lassan és fokozatosan történhetett meg. Miután az orosz hatalom Rettenetes Iván alatt megszilárdult a baskirok lakta föld középpontján, t. i. Ufában, a baskirok korlátok közé szorúltak, az észak felé való terjeszkedésben akadályozva voltak s a délre és délkeletre való nyomulásra már azért sem gondolhattak, mert erre a kirgizek compact tömege elzárta előlük az utat. Ez utóbbiakkal egyesülve ugyan többször próbát tettek az orosz uralom megtörésére, de mivel ez nem sikerült, nem maradt nekik más hátra, mint föltétlenül meghódolni a győzőnek s már 1773., mikor Pugacsev föllázadt II. Katalin ellen, elárulták az orosz uralkodó házhoz való ragaszkodásukat, sőt egy külön hadtestté szervezve az orosz zászlók alatt részt vettek a svédek, lengyelek és Törökország ellen folytatott háborúkban.[2] Ha letelepült életmódra van is kényszerítve a baskir, még ma

[1] Asia Polyglotta (Paris, 1823), 220. lap.
[2] YOUFEROW, 42. l.

is csak «félnomád»-nak nevezhető, ámbár költözködési hajlama alig áll egyébből, mint az összes letelepült törökök-nél szokásos lakás-változtatásból nyáron, a mikor ugyanis a szilárd téli lakást *(kislak)* elhagyja és — hogy közvetetlenül nyájai mellett legyen — ez utóbbiaknak legelőjén üti fel ideiglenes sátorát *(kos)*.[3] Az oroszok, kisoroszok, mescserjékek, tepterek, csuvasok, mordvinok, tatárok, kalmükök és kirgizek képezte tarka népvegyűlék közé ékelt baskir telep a tengerből kiemelkedő szigethez hasonlít s csakis a szomszéd népek életmódjának hatása tette a baskirok egy részét letelepültté. Egyébiránt semmi sem mutatja oly világosan a vérükbe átment hajlamot a nomád élet iránt, mint az a körülmény, hogy — mivel a puszták buja legelőiről erőszakosan hajtattak a földmívelésre — még maig sem tudták beletalálni magukat új helyzetökbe s a legügyetlenebb földmívelőknek nevezhetők. Míg favágással, teherszállítással, méhtenyésztéssel, vadászattal s főleg sólymok betanításával és halászattal különös kedvvel foglalkoznak s azonkívül a bányákban és aranymosásnál is alkalmazhatók: addig a földmívelésben annyira sem haladtak, mint a középázsiai özbegek, annál inkább hátra maradtak e tekintetben szomszédjaiktól és törzsrokonaiktól, a csuvasoktól. Mint az «Oroszország népeiről» szóló munkának névtelen szerzője[4] helyesen mondja, ennek oka első sorban az előbbi nomád életmódnak tunyasága és könnyelműsége, melytől a baskirok mind e mai napig nem tudtak elszokni. Habár gyakran 15 djeszatin[5] mívelhető talajnak birtokában van is a baskir,

[3] *Kos*, vagy *kous* szószerint való jelentése: gyülekezet, lakás, mely utóbbi értelemmel az oszmanliban is előfordul.

[4] Narodi Roszij, 306. lap.

[5] Egy djeszatin 2400 négyszög szazsen.

a mennyi talaj bármely földmívelőnek a jóllét forrása lehetne, végre e mellett is legtöbbször szegénységbe és nyomorba sülyed. A baromtenyésztés ugyan jobban kedvére való foglalkozás, de az ehez szükséges legelő hiányzik s minthogy így a megélhetésnek mindkét módjáról lassankint le kell mondaniok, az elszegényedés rohamos léptekkel terjed közöttük. Az utóbbi években — beszéli az említett névtelen szerző — az oroszok tömegesen kezdték vásárolni a baskirok szántóföldeit s egész djeszatin jó talajú földet egy, vagy néha fél rúbelért szereztek meg. Az így minden vagyonáról lemondott baskir aztán napszámos munkával kénytelen tengetni életét, s nem egyszer láthatunk olyan hajléktalant, a ki ing nélkül, mezitláb és hajadonfővel, testét rongyokba burkolva törődik a létért való küzdelemben, míg éhező és rongyos gyermekei félmeztelenül és meggörnyedve követik. És mégis rendkívül ritkán találhatunk köztük professionalis koldusokat!

Az orosz kormány a múlt század vége felé a baskiroknak a földmívelés iránt mutatott ellenszenvét hasznára fordítván, e népnek akkor még erősen nyilvánuló katonai charakterét értékesítette, a mennyiben az 1786. évben határőrző hadtestet alakított belőlük a kirgizek ellen. 1812-ben a 30. kozák ezredben szintén részt vettek a baskirok a Napoleon ellen viselt háborúban s ezen időből ered a francziák által rájok ruházott «északi Amorok» elnevezés (czélzás a fegyverökül használt nyílra és íjjra); az 1863. évben május 26. kiadott rendelet következtében pedig a polgári törvényhatóság alá soroztattak. S ezzel régi nagyságuk utolsó vonása is elenyészett, melynek emlékei ma már legfölebb azon érmek, melyek a régibb időknek bajnokainál maradtak fönn.

Nem lehet tehát csodálnunk, ha ezen, ily zilált gazdasági viszonyok közt élő embereknek *háztartása* a szegény-

ség és elhagyatottság képét tárja elénk. A megtelepült baskirok falvai és egyes házai leginkább abban különböznek a szomszédos tatárokéitól, hogy többnyire félig vannak elkészítve és szinte romokhoz hasonlítanak. Itt egy házról a tető hiányzik, amott kapu nincs, a harmadik pedig félig ledőlve áll, szóval mindenből kiri a hanyagság, lomhaság és a háztartás iránt való érzék hiánya. Az egészen letelepült baskirok házának belső berendezése körülbelül olyan, mint a kazáni tatároké, a túlnyomó szám azonban inkább hasonlítható a kirgízek sátoraihoz. A szoba közepén áll az ügyetlenül épített *csuval* (kemencze), melyet főzésre, melegítésre, mosásra stb. használnak. A falról köröskörül lószerszámok, fegyverek és ruhák csüngnek le; itt-ott találkozik láda, ágynemű és más házi szer is. A szobának mindig csak egy oldalán vágott ablak ritkán üveges, de annál gyakrabban alkalmaznak rá bival-hólyagot. Az egész ház leírhatatlan szenynyel és tisztátalansággal van tele s e piszokfészeknek lakója csak akkor lélekzik szabadabban, ha a tavasz beköszöntével nyomorúságos butorait összeszedve a szabad természetbe megy, hogy ott nyári lakást *(kos)* üssön fel, melynek szerkezete és alkotó részei csak keveset különböznek a nomádok sátoraitól.[6] Ujabb utazók, de a kik, fájdalom, nem elegendő előkészülettel látogatták meg a baskirokat s nem is tartózkodtak közöttük huzamosabb ideig, gyakran eltérnek tudósításaikban a mi, orosz forrásokon alapuló leírásunktól; de nehéz volna a szomorú valóságot szépítgetni, mert a sötét árnyoldalak csak természetes következményei az ethnikai és politikai constellatióknak.

A mi a baskirok *külső megjelenését* illeti, egészen he-

[6] Narodi Roszij, 308. lap.

lyesnek tarthatjuk Baudouin de Courtenay és Dr. Maliev nézetét, mely szerint az Ural völgyeiben lakó baskirok határozottan különböznek a pusztaságon tanyázó testvéreiktől; mert a physikai jellegeknek a talajtól, éghajlattól és életmódtól függő változásai következtében, egyrészt a hegyeken és erdőkben, másrészt a pusztán lakó emberek között idő folytával mindenesetre létre jön bizonyos, habár csak egyes momentumokból álló különbség. E szempontból kiindulva egészen természetesnek találjuk azt, hogy a pusztaságon lakó baskirnak sokkal praegnansabb töröktatár habitusa, nagy és lapos arcza, tompa orra, előre kinyúló álla, nagy feje és közép magasságú termete van, míg az erdős vidéken lakó testvérének jellemző tulajdonságai: a hosszú arcz, tojásdad, vagy inkább domború arczél, magasan álló orr, magas termet, szóval olyan physikai jellegek, melyek inkább a Kaukázus lakóira emlékeztetnek[7]. Úgy látszik, hogy épen ez a két ágra való szakadás adott alkalmat az ethnologiai vitatkozásra; mert míg e nép finn-ugor eredetének védői az utóbb említett töredékben akarják felismerni a valódi baskirokat, addig a töröktatár eredetnek képviselői a pusztán lakókban keresik a meghamisítatlan ősi typust. E kérdésre — a mely, mellesleg mondva, épen nem kedvező világosságot vet az anthropologia principiumaira — később még visszatérünk; itt csak azt említjük meg, hogy mily kevéssé megbízhatók a baskirok általános physikumára vonatkozó adatok. — Mindamellett erre vonatkozólag három különböző forrást említünk fel.

A »Narodi Roszij« névtelen szerzője szerint (304. l.) a baskirok physiognomiája az általában vett tatárokétól

[7] Youferow, 54. lap.

semmi különös eltérést nem mutat föl. Ugyanaz a gömbölyű nagy fej, kerek lapos arczczal, ugyanazok a szürke, vagy sötétbarna, legtöbbször egyenes és keskeny metszésű szemek, továbbá kicsiny, lapos homlok, szétálló nagy fülek, ritka növésü, rövid és sötétbarna szakáll s az egész arcz nem gyakorol ránk valami kellemetlen benyomást, sőt néha szépnek találjuk és így e népnek a mongol typushoz, vagy az állatiashoz hasonló physiognomiájáról elterjedt hit nem egyéb mesénél. — Youferow (43. l.) szintén körülbelül így nyilatkozik s a többi tatárokhoz való hasonlóságáról azt mondja, hogy a baskirt a kazáni, asztrakháni és krimi tatártól egyáltalában nem lehet megkülönböztetni. — Sommier (17. l.) hasonlóan kevesebb nyomát fedezi föl a mongol typusnak a baskirokon, mintsem a kirgizeken, ellenben a kazáni tatárokhoz való hasonlóságukat ő is kiemeli. Ezen olasz utazó fekete, vagy sötét hajú, gyér szakállú, fekete szemű embereknek festi őket, erősen kifejlődött állal, nem nagyon kiálló pofacsontokkal és széles, lapos homlokkal. A mi végre a test magasságát illeti, a közép szám Sommier szerint, a ki 74 baskiron tett mérséket: 1.66; Ujfalvy szerint, a ki 12 baskirt mért meg: 1.70; míg Youferow szerint — Baudouin de Courtenay után — szintén: 1.66. Egyéb testi túlajdonságokra vonatkozólag a különböző források összhangzóan kiemelik, hogy a baskir, habár túlságos erőfeszítést kivánó munkára nem alkalmas is, de eléggé erős és ép s az elhízás is nagyon ritkán fordúl elő közöttük; bár ez utóbbira vonatkozólag Pallas (I. k. 496.) azt állítja, hogy a baskirok gyakran olyan kövérek, hogy mozogni sem tudnak. Erre azt jegyezzük meg, hogy Pallas valószínűleg a nomád baskirokról beszél, a kiknek — a kirgizekhez hasonlóan — az akkoriban szokásos gyakori lovaglás következtében hajlamuk volt az elhízásra. Egy szóval

ha az eddigi koponyamérési adatokat tekintetbe veszszük, melyek szerint a túlnyomó szám brachykephal — a baskirok physicumából kiderül, hogy a fajvegyülésnek félreismerhetetlen nyomait viselik magukon, mint ezt a törökség nagy részénél is tapasztalhatjuk; de olyan fajvegyülését, melyben az alapelemet mégis határozottan föl lehet ismerni, a mint ezt alább tüzetesen megbeszéljük.

Áttérve most e nép *társadalmi életének* leírására, jó előre ki kell mondanunk, hogy teljesen helytelen az az eljárás, a mely szerint az eddigi kutatók e társadalmi életnek egyes vonásait theoriájuk felállításában fölhasználták, a mennyiben egyik a ruházkodásban, másik a háztartásban, harmadik ismét az étkezésben akarta fölfedezni a szomszédos népelemekkel való eredeti rokonságnak bizonyos momentumait. A hiba leginkább a társadalmi élet *összeségében vett képének* nem elegendő méltatásában rejlik, a mely egyetemes kép — mohammedán világnézetre és mohammedán műveltségre levén építve — nemcsak a baskiroknál, hanem a kazániaknál, tobolszkiaknál, nogaji tatároknál, kirgizeknél és közép-ázsiaiaknál is egyformán megvan és megvolt s a melynek esetleges árnyalatai csak a modern politikai viszonyok és e műveltség középpontjától való kisebb vagy nagyobb távolság következményeinek tekinthetők. Hogy e társadalom életképe milyen volt a történelmi kor elején, azt legfölebb csak általánosságban gyaníthatjuk; azt azonban már aligha lehetne kétségbe vonni, hogy a X. század óta, vagyis mióta a bolgár birodalom a 922. évben hivatalosan fölvette az iszlámot és a Volga melletti Bolgar a mohammedán műveltség középpontjává lett, ezen új műveltség világossága — mely egészen a Tobol folyó partjáig ellátszott — a baskirok földére is derített fényt. És ezen annál kevésbbé lehet kételkedni, mert Bolgar — nem tekintve

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

világhírű bőriparát — még a keresztény Európának is tanítója volt a művelődés más ágában is, a mennyiben a XII. és XIII. században Magyarországon a kereskedés és pénzverés csaknem kizárólag a mohammedán bolgárok, vagy (mint nálunk nevezték) izmáeliták kezében volt. A bulgár uralomnak és bulgár műveltségnek az 1236. évben történt elenyésztével e vidék műveltségében annyiban történt változás, hogy a hatalom és cultura középpontja Szeraj, az aranyhorda főfészke, lett s hogy időközben a törökségnek Közép-Ázsiában történt erősbödése következtében már most Bokharából és Khivából is jutottak ide egyes műveltségi fogalmak. Azon időtől fogva, helyesebben a mióta Timur Ázsiának iszlám-világát török hegemonia alatt egyesíteni akarta, egy, a Jaxartestől a Volga középső folyásáig s az Iszkertől Krimig terjedő, közös és homogén műveltség kezdett mindinkább praegnansabb formában nyilatkozni. E műveltséget mohammedán-tatárnak, vagy közép-ázsiainak nevezhetnők. S annál is inkább, mert úgy a déli, vagyis az indo-iráni, mint a nyugoti, t. i. az arab-oszmán műveltségtől jelentékenyen különbözött, sőt mind e mai napig megőrizte azt a specialis tatár jelleget magán viselő formát, ámbár a politikai viszonyok megváltozása után lényege már némi csorbát szenvedett.

E megjegyzések előrebocsátása után immár világos lehet az olvasó előtt, hogy a baskirok társadalmi életük egyes vonásaiban csakugyan keveset különbőznek a velök szomszédos tatároktól és kirgizektől. A mi a *ruházkodást* illeti, a baskir ugyanazt a hosszú inget, felálló gallér nélkül, ugyanazt a csekmen-t (felső kabát), kaftánt és bő bugyogót viseli, mint az orenburgi és kazáni tatár és a jobb módú kirgiz. Fejüket kerek nemez-sapka, vagy kalap födi, mely utóbbinak karimája mindkét oldalon fölfelé hajlik, a mint ezt nagyobb

formában a kirgizeknél is föltaláljuk; míg lábbelijök, az iszlám törvényeihez alkalmazkodva, vékony bőrből készített csizmából *(icsik)* és az erre felhúzott felső csizmából *(ötük)* áll; de a szegények fahéncsből csinált czipőt (*csarik*, magyarúl: saru) viselnek. A nők öltözete is nagyon kevéssé tér el a tatárokétól. A hosszú, ujjain és gallérján vörössel hímzett ing fölé térdig érő felöltőt vesznek, télen ujjakkal, nyáron pedig a nélkül, melynek gallérjáról és előrészéről ezüst pénzek csüngenek le. A leányok — mint a kirgiz és turkomán leányok is — fedetlen fővel járnak, nem úgy, mint a mohammedán divatnak jobban hódoló kazáni tatárok leányai. Csak az asszonyok tesznek fejökre *kasbav*-ot (v. ö. csuvas khospu), melynek tulajdonképen való jelentése: homlokkötő, valójában pedig nem egyéb, mint főkötő, vagy női süveg. A *kalabas* (mely a perzsa kele-pus, fejtakaró, szóból ered) ma már a ritka és költséges toilette-darabokhoz tartozik, melynek értéke, a róla lecsüngő ékességek szerint, néha 1000 rubelre rúg. Ha nem csalódom, ez a kalabas már a régi bolgároknál is divatban volt; mert azt hiszem, hogy az Ibn-Fozlannál előfordúló قلنس a tulajdonképen való قلبش, kalabas szónak elrontása.

Az *ételek* is, úgy anyagukra, mint alakjokra és elnevezésükre nézve, feltünő módon hasonlítanak a kirgizeknél és középázsiaiaknál még ma is feltalálható ételekhez. A *csurpara*, vízben főzött, vagy zsírban sütött és vagdalt hússal megtöltött tészta, Közép-Ázsiában is kedvelt eledel s az oszmanok tatar böregi (tatár rétes) nevű tésztájával azonos. A *balamik* — mely Közép-Ázsiában a tésztának egy neme — a baskiroknál zsírral, vagy sajtdarabokkal vegyített húsleves. A *bisbarmak* ugyanaz, a mi a kirgizek és özbegek hasonló nevű étele; ugyanezt mondhatjuk a *kajmak* (tejföl), *katik* (aludt tej) és *kurut* (szárított sajt) nevű éte-

lekről is. Az *italok* közül az *ajran* (író) es *buza* után legkedveltebb a *kimisz*, a mely körülmény szintén erős bizonysága annak, hogy a baskirok még nem régen szigorúan nomád életmódot folytattak; mert a kimisz-ivás már az özbegeknél, kazániaknál, krimi tatároknál és az anatóliai jürüköknél is régóta kiment a szokásból.

A *családi életben* — melyben az iszlám követőinek mindig a vallás rendeleteihez kell magokat alkalmazni — csak kevés olyan sajátság van, melyek a kazáni tatároknak — kik a baskiroknak példányképei voltak a művelődésben — e nemű szokásaitól eltérnek. A *házasságot* a kalim mennyiségének megállapítása után megkötöttnek tekintik. A kalim értéke a gazdagoknál gyakran 3000 rubelre rúg,[8] míg a legszegényebbek egy kocsi fával vagy szénával is megvásárolhatják jövendőbeli élettársukat. Ámbár az eljegyzés gyakran már nagyon kicsiny gyermekkorban megtörténik, de az összekelés ritkán megy végbe előbb, mint a férfinak 18., a leánynak 16. életévében. A menyekző csak a leány kezének szüleitől való megkérése után következik és olyanforma szertartással meg végbe, mint a tatároknál, de azon különbséggel, hogy az ünnep inkább hasonlít a nomádokéhoz, a mennyiben nyáron a párviadalok és versenyfutások sohasem maradnak el. Különös szerep jut ezeknek a *Szaban* (az eke ünnepe) és *Dsijin*[9] nevű nemzeti ünnepekben, melyek közül az elsőt tavaszszal, a másodikat nyáron tartják meg. A közönség élénk részt vesz a versenyfutásokban s a győztest torkuk szakadtából «Merdasz! merdasz!» kiáltásokkal üdvözlik.[10] A menyekzői ünnep után

[8] Narodi Roszij, 310. lap.

[9] Itt az orosz forrást követjük, ámbár mi a *Dsijin* alatt a kazáni *dsüjün*, oszmánli *düjün* (általában ünnep) szót értjük.

[10] A perzsa merdbas, bravo! szóból.

a fiatalság körüljár a faluban, mindenkinek bő aratást kívánva, melyért aztán kimiszszal, bozával és más frissitő szerekkel gazdagon megjutalmaztatnak. A baskirok mulatságainál nagy szerepet játszik a zene, dal és táncz. A tulajdonképen való nemzeti hangszer a *kuraj* (a törökség egyéb részénél szipozga), a fuvolának egy neme, melyen elül négy, hátul pedig egy lyuk van s melyből a rajta játszó a nemzeti zenének melancholicus, szomorú hangjait csalja ki. A dalokról alább, a nyelv tárgyalásánál lesz szó; itt a tánczra vonatkozólag azt akarjuk megemlíteni, hogy sok tekintetben hasonlít a csuvas és magyar tánczhoz. A tánczos lassú, kimért mozdulatokkal kezdi lépéseit; majd a szenvedély növekedtével mind gyorsabbá lesz, s míg egyik kezét magasra tartva és mozgatva ujjaival csetteget, addig a másikat csipőjére teszi. Különben az iszlám és a törökség a tánczot kárhoztatja s a műveletlenség nyilatkozásának tekinti.

Mint már említettük, úgy látszik, hogy a baskirok nagyon régen elfogadták a mohammedán *vallást*, s ha ennek daczára a korán rendeleteihez nem ragaszkodnak olyan szigoruan, mint a kazáni tatárok és közép-ázsiaiak, ennek oka egyrészt a mohammedán műveltség középpontjától való, aránylag nagyobb, távolság, másrészt az a körülmény, hogy csak ujabb időben váltak letelepült néppé és így sem különös fanatismus által nem tünnek ki, sem azon természetellenes korlátozásokba nem estek, melyek ellen a nomádok mindenütt erélyes ellenállást tanúsítottak. Ezek közé tartozik a két nemnek szigorú elkülönzése, a mennyiben a baskir nők épen oly kevéssé tartják meg a fátyolviselés szokását, mint a turkomán és kirgiz nők. A baskirok nem tartják meg szigorúan a mosakodásra és étkezésre vonatkozó vallási rendeleteket sem; már a vodki is inyökre

való s általában a szomszéd kereszténnyekkel való intensivebb érintkezés következtében meglehetősen laza követői az iszlámnak. Csak egy tekintetben tudnak a mollák jótékony hatást gyakorolni rájuk és ez az *iskolák látogatása*, melynek következtében az irni és olvasni tudók száma közöttük szokatlanúl nagy, mely körülmény a különben anyagilag tönkre ment baskirt a tudatlan muzsik (orosz paraszt) mellett — a kinek tulajdonképen a civilisatort kellene képviselni — nagyon kedvező világításban tünteti fel.[11] Minthogy a hivatalos statistikai adatok szerint minden 633 mohammedánra egy mecset jut, melyhez egy iskola is van csatolva s minthogy ezen kívül még külön elemi iskolák is vannak, ennélfogva, a statistikai kimutatás szerint, minden 15 lélekre esik egy tanuló s ez olyan viszony, melylyel talán még a mívelt Európa sem dicsekedhetik mindenütt s a mely a középázsiai városokban még sokkal kedvezőbb. Tehát a baskirok és tatárok földén az iskolákat jobban látogatják, mint a Nyugot sok helyén? — kiáltanak fel többen csodálkozva. Igen, a dolog ugy áll, csakhogy az iskolai oktatás itt kizárólag a korán olvasására szorítkozik, míg a világi tudományok valamennyien száműzve vannak, elannyira hogy eddigelé kárba veszett minden kisérlet, melyekkel ezen intézeteket európai módon a műveltség és civilisatio niveaujára akarták emelni.

A mondottak után mindenki meggyőződhetik arról, hogy a baskirok irodalmi viszonyai még sok idő múlva jutnak a kazáni tatárokéhoz hasonló álláspontra. A baskir irodalom — nehány iskolai könyv kivételével, melyeknek nyelve előbb a kazáni dialectus volt — tulajdonképen csak a *népköltészetből*, t. i. négy soros dalokból áll, melyek-

[11] Youferow, 53. l.

ben leginkább a szerelmi bú, lovagiasság, a tűzhelyhez való ragaszkodás jutnak kifejezésre, s melyekben nem annyira az arab-perzsa költészet formája, mint inkább egy specialis baskir költészet szelleme és nemzeti idoma az uralkodó. E tekintetben tehát lényegesen különbözik a baskir úgy a kirgizektől, mint a turkománoktól, valamint egyéb távolabbi rokonaitól is. A népköltészet e productumainak képeit, hasonlatait leginkább a pusztaság, hegyek, folyók, a ló, a vadászat iránt érzett szenvedély szolgáltatja. Hogy az olvasó legalább általános fogalmat szerezhessen a baskir népköltészetről, fölemlítünk itt nehány költeményt is.[12]

Ó lelkecském! a te szemöldökeid
A keskeny újholdhoz hasonlók,
Ó lelkecském, a te emlőid
A még friss vajhoz hasonlók.

A magas hegy tetején tüzet gyújtottam,
És égett a tűz, a hegy egész hosszában;
Arczodra jobb felől csókot nyomtam
S ettől a bal fele is megrezzent.

Felültem serény lovam hátára
S aztán a nádasnál megkötöttem;
Ha álomban vagy is, bizonyosan fölébredsz
Az én dalhoz hasonló hangomra.

A kertbe melegen besüt a nap
És a gyümölcs tarka színeken megérik;
S mikor az a gyümölcs egészen megérik,
Eszébe jutnak az embernek a kedves leányok.

[12] Lásd az orosz császári földrajzi társaság orenburgi osztályának «Zapiszki»-ját (Szbornik baskirszkikh i tatarszkikh pjeszen, Eminov-tól), 1870. évfolyam, 151—229. lapokon. E költemények közül sokat kiadtam a Nyelvt. Közl. 1883. évfolyamában jegyzetekkel és glossariummal együtt.

A magas hegyek tetejére
S a kősziklákra fölmenni igen nehéz;
Ó kedves leányok! a ti látástok nélkül
Három órát eltölteni is igen nehéz!

Ha volna itten almafa,
Nem támaszkodnám cserjéhez;
Ha kedvesem mellettem volna,
Nem fordulnék én más leányhoz.

A Kalmas mentében járkál valaki,
Fehér kalpagját tarka szalag díszíti;
Ha csatlakozni akarsz hozzá, csatlakozzál,
Ha pedig nem akarsz, akkor ne hitegesd.

Ó szőke, szőke, te legkedvesebb szőke!
Az éjjel láttalak álmomban!
Álmomban szerelmes lettem beléd
És halálomig nem hagylak el téged.

E világnak paradicsoma
A kollegiumok szöglete;
A másik paradicsom pedig
A te öled, kedvesem.

Ha fecskét fog valaki és szabadon ereszti,
Ez a tett jutalomra méltó;
Ha te engem megfogsz és egyszer megcsókolsz,
Hidd el, nálam készen az engedelem.

A mi e népnek általános *jellemét* illeti, megtaláljuk nála mindazon jó és rossz tulajdonságokat, a melyek által a primitiv életmódról az egészen, vagy félig megtelepült életmódra csak nem régiben átment valamennyi török nép kitűnik. A vendégszeretet még a régi jó időkből fönmaradt nemzeti jellemvonás. Ezzel kapcsolatban áll a kényelemszeretet, az édes semmittevés, elannyira, hogy még a leg-

nyomasztóbb szükség által sem engedi magát megzavartatni. De e mellett egyáltalában nem hiányzik ezen emberekből a szellemi képesség s ugor szomszédjaik mellett főleg élénkségökkel és óvatosságukkal tünnek ki. Azonkívül, hogy a baskirnak látási és hallási érzéke erősen ki van fejlődve — a mi szintén jelentékeny argumentuma előbbi, pusztai nomád életének — a törzsére nehezedő minden viszontagság daczára is, jellemző vonása a vídámság, vagy talán helyesebben a könnyelműség, mely tekintetben határozottan a kirgizhez hasonlít, csakhogy nincs meg benne ez utóbbinak ravaszsága. A bűnügyi statistikának reájok vonatkozó bűnlajstroma szerint legnagyobb szerepet játszik a lólopás. Nincs bennök sem különös bosszúvágy, sem fondorkodás s curiosumképen említik, hogy két pörös fél a legnagyobb útat a kerületi törvényszékhez, pörük elintézése végett, egy és ugyanazon kocsin, vagy szánon tette meg. Egy szóval békés természetűek, alázatos és csöndes alattvalói a czárnak; de ha az orosz írók [13] — e fölött csodálkozásukat kifejezve — ugy nyilatkoznak, hogy a mai baskirokban aligha lehet fölismerni az egykor vad harczias néptörzsnek utódait, nem kellene elfeledniök, hogy a pusztai hazától történt elválás és az orosz uralomnak kemény igája már szilárdabb és tömörebb népelemeket is megtört, s hogy az embernek, akár ural-altaji, akár árja, vagy sémi eredetű legyen, ugy egész physicuma, mint szellemi és erkölcsi tulajdonságai megváltoznak az éghajlati, politikai és társadalmi viszonyok változtával. Az ellenállás lehet bizonyos ideig, de nem örökké tartó!

És mert igy áll a dolog, egyáltalában nem lehetünk közönyösek az oroszok azon reménye iránt, hogy a baskirok

[13] Narodi Roszij, 304. lap és Youferow.

nem sokára el fognak oroszosodni. Ma ugyan még merészség volna a baskirokról azt állítani, hogy immár kihaló félben vannak, de — a rohamosan haladó anyagi sűlyedést tekintve — semmi körűlmények közt sem lehet számítani nem hogy fejlődésükre, hanem nemzeti fennmaradásukra sem. Ha az iszlám itt is, mint a kazáni tatároknál, erősebb gyökeret verhetett volna s ha a nomád életmódról a megtelepűlt életmódra való átmenetet kedvezőbb eredmények követték volna, akkor e népek jövőjéhez csatolt reményeink is biztatóbbak volnának; de a pauperismus az erkölcsi sűlyedést vonja maga után s mivel ez utóbbi ismét kedvező körülmény az orosz térítgetéseknek s az orosz-orthodox egyháztól már csak néhány lépésnyire áll az eloroszosodás, azért valóban nem lehet tudni, hogy a ma minden oldalról oroszoktól körűlvett baskirok mennyi ideig lesznek képesek megvédelmezni magokat az uralkodó fajba való beolvadás ellen. A mescserjákok és tepterek mai állapota épen nem szolgálhat vígasztaló példájául a baskírok fennállásának.

Miután e népnek tulajdonképen való ethnographiai leírását befejeztük, most már áttérhetünk feladatunknak mindenesetre érdekesebb részére, t. i. az *ethnologiai kérdés* fejtegetésére, vagyis — részint az eddigi adatokra való tekintettel, részint az illető szaktudósok nyilatkozataira reflectálva — annak kutatására, hogy vajjon a baskirok finn-ugor, vagy török-tatár eredetűek-e, vagy pedig az eme vidéken számos példában feltalálható vegyűlék-fajhoz tartoznak-e? Hogy e feladatnak megfelelhessünk, azaz, hogy a meglevő forrásokat a tulajdonképen igaz tényállás kiderítésére felhasználhassuk, meghallgatjuk először a történelemnek, másodszor e nép physikai sajátságainak, s harmadszor nyelvének tanúskodá-

sát, azon reményben, hogy e három forrásnak eredményei közelebb visznek bennünket az ethnologiai rejtély megoldásához.

Történelmi szempontból a baskirok eredetének, más ilyennemű problemák fölött, az a jelentékeny előnye van, hogy történetüknek meglehetősen régi időszakába mehetünk vissza, a mennyiben a Muktedir Billah khalifa által a Volga mellett levő Bolgárba küldött Ahmed ben Fozlan-nak (röviden Ibn Fozlan) 309. (Kr. u. 925) évből eredő tudósítása áll rendelkezésünkre, a ki útközben a baskirok lakta pusztaságon ment keresztül s e népről a következőket irja: «Elérkeztünk egy *baskird* nevü török nép országába, melytől különösen kellett óvakodnunk, mert ez a leggonoszabb minden törökök közt s a harczban is a leghevesebbnek és legvakmerőbbnek mondatik.» . . Miután Ibn Fozlan megemlíti a baskiroknak azon utálatos szokását, hogy a férgeket is megeszik — a mi egyébiránt csak mese, mert baromtenyésztő s a juhok és tevék ezreivel rendelkező nép nincs arra utalva, hogy férgeket egyék — áttér vallásuk leírására, melyben azt mondja, hogy fából csinált bálványaik vannak, melyekhez szükségükben imádkoznak; még pedig állítása szerint, tizenkét ilyen istenség van, ú. m. a tél, nyár, eső, fák, szél, emberek, bőség, víz, éjszaka, nappal, halál, élet és föld specialis istenei. Ezen adatban az altajiak és csuvasok védő szellemeit ismerhetjük fel, ámbár a számbeli adatot nem kell betűszerint vennünk. Továbbá vannak még olyan baskirok, a kik kigyókat, halakat és különösen darut imádnak, mely utóbbi állatot a puszta nomád fiai ma is sokféle babonasággal hozzák összeköttetésbe.

Ámbár e tudósításból nagyon keveset tudunk meg a baskirokról, de az a körülmény, hogy az Ürgends és a bolgár főváros között levő területen, tehát a Volgától keletre, volt egy

török nép, mely magát baskird-, baskurt-, vagy baskirnak [14] nevezte, nagy fontosságú a kérdés alatt levő ethnologiai problemára nézve; mert annak bizonyságaúl szolgál, hogy a baskirok nagyon régóta mai hazájuk közvetetlen közelében laknak, hogy ethnikai egyediségöket valamennyi törzstestvéreik között legtovább megtartották, s hogy minden politikai forradalom daczára, melyeken keresztülmentek, mindig baskirok maradtak, nem úgy, mint — hasonló körülmények közt — a bolgárok, khazarok, besenyők, úzok és kúnok.

Csak a régi időben velök szomszédos török nép, a *magyar*, dicsekedhetik ehhez hasonló előnynyel, mert a

[14] Nem lesz érdektelen fölemlítenünk, hogy mily különbözőleg magyarázták eddigelé e szót. Míg a középázsiaiak e nép nevéhez vallásos mesét csatolnak, olyanformán, hogy három mohammedán hittérítő eltévedett a pusztaságon és egy farkas vezette őket (*bas*, főnök, vezér; *kurt*, farkas) az Ural vidékén lakó pogány török néphez (a miért ennek neve *baskurt* lett), addig Klaproth, Castrén és mások e névben a *bas*, főnök és *kurt*, méh, szókat vélik fölismerhetni, mely elnevezés czélzás volna e népnek a méhtenyésztés iránt való előszeretetére. Sommier a helyszínén ezen etymologiai megfejtését hallotta: *bas*, fej és *ir*, férfi (t. i. ő olasz orthographia szerint: *basc*-t írt), de véleménye szerint a *bas-kir*, vörös fejű, magyarázat valóbbszínű. Erman a *bas kirg-a-men*, borotválom a fejemet, kifejezésből magyarázza, minthogy a baskirok borotválni szokták fejöket. Youferow szerint e név a *bas*, fej és *kurt*, féreg, tetű szókból van összetéve, mivel a baskirok tisztátlanságuk által tűnnek ki. Mint láthatjuk, az etymologizáló hajlam egyáltalában nem volt meddő. S ha mi mindezen magyarázatokkal szemben e szóban a baskirok hazájára vonatkozó geographiai elnevezést ismerünk fel, a mennyiben e *baskir* szót — az *orta-kir*, középső puszta példájára — «felső puszta»-val fordítjuk, ezt azon egyszerű okból teszszük, mert a kirgizek még ma is *isztjak* (üszt, felső, *jak*, vidék), azaz «felföldi» névvel jelölik a baskirokat.

történelmi emlékezés óta ez is mindig ugyanezen név alatt volt ismeretes, de a mely körülményből még koránsem lehet e két nép azonosságát következtetni, a mint eddig tették sokan, olyanformán, hogy hamis etymologizálás, vagy helyesebben egy orthographiai hiba alapján a *basgird* és *madsgar* neveket azonosították. E helytelen eljárásról már egyik előbbi munkánkban megemlékeztünk,[15] így itt még csak az van hátra, hogy azon okokra rámutassunk, melyek a későbbi zavarokat előidézték, a mennyiben tudvalevőleg az Ibn Fozlan után élt arab geographusok és az első keresztény utazók, mint Plan Carpin és Rubruquis, részint a baskirok és magyarok nyelvét cserélték föl egymással, részint az utóbbi népet egyenesen amazoktól származtatták. — A mi az arab írókat, Masz'udit, Al-Bekrit és Kazvinit illeti, a kik egy, nyugaton lakó, hatalmas *baskir* népről beszélnek, pedig itt csak magyarokról lehetne szó, ezeknek tévedése a baskirok és magyarok közvetetlen szomszédságán alapszik, a kik a Volga és Ural folyók között levő területen sokáig egymás mellett laktak s kiket a közeli ethnikai rokonság következtében egymással gyakran összetévesztettek. Ezen összetévesztésben a vallási egoismusnak is jelentékeny része volt, a mennyiben a frengik (európai, nem-mohammedán) földén oly diadalmasan föllépett ázsiaiakban szívesen fedeztek föl hittársakat, mert baskirok alatt — kiket Bolgar városa már nagyon korán megnyert az iszlámnak — keleten és délen általában mohammedánokat értettek, sőt még néhány századdal később is összezavarták e két fogalmat. Csak így érthető, hogy Jakut 1220-ban Aleppoban egy nagy csapat baskirral találkozott, a kik a magyar király alattvalóinak mondották magukat, tulajdonképen pedig nem egyebek voltak, mint moham-

[15] A magyarok eredete, 130. lap.

medánok az egykori Bolgárországból, vagyis izmaeliták, mint HUNFALVY P. helyesen hiszi,[16] a kik tudvalevőleg a középkori kereskedést űzték azon vidékeken és Magyarországba is korán kezdettek bevándorolni.

Az akkoriban Európa és Ázsia között fennállott szellemi érintkezésre nézve nagyon jellemző az a körülmény, hogy a baskirok és magyarok azonosságának téves hite az ázsiai mohammedánoktól a kereszténységhez is átjött s hogy PLAN CARPIN és RUBRUQUIS — mivel a középkori Magna Hungariaba Bascardia is bele volt foglalva — e két nemzetet azonosnak tartották, sőt egy közös nyelv használatát is tulajdonították nekik; mindez azonban csak puszta állítás maradt; mert a jó szerzetesek sem az egyik, sem a másik nyelvet nem értették s ezért állításaikat nem is tudták bebizonyítani.[17]

A baskirok és magyarok szorosabb rokonsági viszonyát mellőzve, a történelmi szempont tanúsága után kimondhatjuk, hogy a legelső történelmi emlékezés a *baskirokat törököknek* ismeri, s hogy a későbbi mohammedán íróknál is mint ilyenek fordúlnak elő. — De complicáltabbá lesz a problema, ha a mai baskirok physikai jellegeit veszszük szemügyre, melyekből — mint már említettük — e népnek erősen vegyűlt volta tűnik ki; mert az ÚJFALVY, MALIEV, BAUDOUIN de COURTENAY és SOMMIER által hozott anthropologiai adatokból azt láthatjuk, hogy e népre, históriai fejlődésében, a szomszéd népelemek erős hatást gyakoroltak. Jól fontolóra vevén az anthropologusok adataiban levő eltéréseket, melyek szerint pl. ÚJFALVY 12 orenburgi baskiron a szélességi indexet 84-nek találta, tehát a baskirt

[16] Magyarország ethnographiája„ 335. lap.
[17] A magyarok eredete, 134. lap.

brachykephalnak tartja; Maliev pedig a 79½ középszám alapján majd mesotikephalról, majd ismét fél-brachykephalról beszél; míg Sommier — a ki 74 baskiron tett koponyamérést — ezek közül szerinte 61 brachykephal, 9 mesotikephal és 4 sotto-dolichokephal; mondom, ezeket jól fontolóra véve, arra az eredményre jutunk, hogy itt physicumánál fogva török eredetű néppel van dolgunk, annál is inkább, mert más ide tartozó bizonyítékok szintén a fölvételt támogatják. Így pl. 74 baskir közül hajuk színe szerint: [18]

45 fekete, vagy feketés,
13 sötétbarna,
8 barna,
2 világosbarna,
3 szőke,

tehát 74 ember közül 71-nek a haja sötét színű. A szem színe tekintetében hasonló viszonyt találunk s ugyanezt lehet állítani a test magasságáról is, mely Sommier szerint 1.66, Újfalvy szerint pedig 1.70, (de ez utóbbi csak 12, az orenburgi ezredből való baskirt mért meg), minélfogva körülbelül igaza van Yonferow-nak, a ki azt állítja, hogy a mi a physikai jellegeket illeti, a baskirt a kazáni, asztrakháni és krimi tatártól alig lehet megkülönböztetni. Ilyen hasonlóságot — a közeli rokonság daczára — a baskirok és kirgizek között ma már nem lehet kimutatni, de ennek oka a két nép különböző életmódjában keresendő, mert az utóbbiak tősgyökeres nomádok, az előbbiek pedig már egészen, vagy félig régen letelepedtek, a mely körölmény, — mint már máshol megbeszéltük — a népeknek nem csak morális, hanem

[18] Fra i Basckiri, 36. lap.

physikai sajátságaira is jelentékeny hatással van. A mit tehát Klio csak sejtet velünk, t. i. a baskiroknak vegyüléki jellemét, azt az anthropologia tanúskodása teljes bizonyosságra emeli, s minthogy ez a tanúskodás e vegyülék-népnek egyszersmind túlnyomólag török typusát bizonyítja be, a baskiroknak török eredetét már azért sem lehet elvitatni, mert a bizonyításnak harmadik momentuma, t. i. a nyelv is határozottan e mellett nyilatkozik.

Ámbár Europaeus, a finn tudós, helyesen utalt a baskir föld régóta ismeretes földrajzi nomenclaturájának török nyelvű jellegére, mi azt hiszszük, hogy magában a baskirok mai nyelvében is fedezhetünk föl olyan nyomokat, melyek egyrészt az Irtis felső folyásától a Volga középső folyásáig huzódó török nyelvlánczolat egyes szemeinek alakjában mutatkoznak, másrészt pedig egy speciális baskir tájbeszédnek már régóta való létezése mellett szólanak. Míg pl. az optativusnak *csi*-vel való képzése (mint bolszam-csi, ha lennék), határozottan a tobolszki dialectusra emlékeztet, addig a kirgizhez való közeledésre is találunk bizonyítékot, így pl. a pluralis képzésében: *dsürekter* (szívek, dsürekler htt.) és a genitivusban, pl. *sehirding* (városé, sehirning htt.); egy szóval a hangtani és alaktani sajátságok bizonyítják, hogy a baskir már régóta önálló dialectust képez, olyan dialectust, melyre fejlődésében a Kazánból eredő szellemi hatás erős befolyást gyakorolt ugyan, de mindamellett specialis baskir jellemét nem vesztette el. Csak egyetlen pont az, melyben e dialectus különbözik némileg a többiektől és ez az ugor nyelvek hatásának rajta észrevehető, bár nagyon kevés nyoma, a melyet hangtanában találunk, milyen a szókezdő *sz*-nek *h*-ra való változása, pl. *szöz*—bask. *höz* (szó), *szezmek* —bask. *hezmek* (sejteni), *szöndürmek*—bask. *höndürmek* (eloltani). Ezen kevés nyom egyáltalában nem elegendő

ahhoz, hogy messzeható combinátiókba bocsátkozzunk, a baskirokat vogul vagy osztják eredetűeknek tartva, a mint Újfalvy teszi, s a mint kétes historiai adatok és a physikai jellegek félreértése alapján Fraehn, Klaproth és Humboldt tették; mert ámbár a baskir még ma sem ismeretes előttünk minden részében, az idegen nem tatár elemeknek föltevése — pl. Georginál 1783-ban megjelent Oroszország Ethnographiájában (169. l.) és ujabban Ignatiev-nél, az ufai hirlap 1877. évfolyamában közölt czikkében — egyáltalában nem lehet jogos. Ezen nyelvi bizonyítékoknak sokkal praegnansabbaknak és számosabbaknak kellene lenniök, hogy valamely idegen ethnikai elemnek intensiv hatásáról meggyőzhetnének bennünket.

Mindaz után, a mit a baskirok eredetére vonatkozólag elmondottunk, teljes bizonyossággal kimondhatjuk, hogy a törökségnek e töredéke, melynek a X. század elején már mai hazájában laktát a história bizonyítja, ethnikai tekintetben mindig a török-tatárokhoz tartozott, hogy mint a török népterületen legvégső előörs a szomszéd ugor elemekkel már korán érintkezésbe lépett, s hogy ennek következtében, hazájuk hegyes vidékein, olyan mértékben történt az ugorokkal való vegyülés, a mily mértékben a déli szomszédokkal, vagyis a kirgizekkel való vegyülést is föl lehet tenni. Itt is, amott is csak kicsiny töredékek voltak azok, melyeknek vegyülését nem lehet tagadni, a nélkül azonban, hogy e szórványos vegyülésből egy előbbi ugor néptörzsnek eltörökösödését lehetne következtetni. Ennél fogva a baskirok eredetének tárgyalását az autopsia alapján beszélő Ahlquist-nak szavaival fejezhetjük be: «Hogy még kevés évszázaddal ezelőtt állítólag valami finn- vagy magyarfélék voltak és hogy magányos nomádéletök folyamában eltatárosodtak, azt csak az hiheti, a kinek

nincs arról fogalma, hogy mily nehezére esik valamely nemzetnek vagy csak nagyobb csoport embernek is nyelvét és nemzetiségét megváltoztatnia.[19]

[19] Unter Wogulen und Ostjaken. Reisebriefe und ethnographische Mittheilungen von AUGUST AHLQUIST (Helsingfors, 1883.), 69. lap.

IV.

MESCSEREK ÉS TEPTEREK.

Ha van nyilt kérdés déli Oroszország népeinek ethnographiájában, úgy ez nem más, mint a *mescser* (vagy mescserják) és *tepter* néven ismeretes két kis népnek eredete, melyek ma a kazáni, ufai, permi, penzai és szaratovi kormányzóságokban laknak s melyek közül az elsők száma 140,000-re,[1] az utóbbiaké pedig 130,000-re rúg. Itt határozottan vegyülék népekkel van dolgunk, melyek az ugor fajnak félreismerhetetlen nyomait viselik magukon, s munkánk keretébe csak azért vettük fel őket, mert túlnyomó számuk a török nyelvet beszéli s török szokásokat vett föl, ámbár valójában nem törökök, épen úgy nem, mint a törökül beszélő, közép-ázsiai *szártok*, a kiknek árja eredete kétségtelen.

Régebbi időben a *mescsereknek* külön területök (mescserszkaja oblaszt) volt, mely magában foglalta a mai rjazani kormányzóság egy részét, az Oka folyótól északra, továbbá

[1] Georgi a mescserek számát, 1783. megjelent ethnographiájában, 2000 családra, tehát mintegy 10,000 lélekre becsüli, a mely mindenesetre feltünőleg kicsi szám, mert száz év alatt ilyen gyarapodást alig lehet föltenni. A teptereket is csak 35,000 lélekre becsüli Georgi.

Tambov északi kerületeit és Penza nyugoti kerületeit. Ezenkívül régebben még a kazáni fejedelemség határán, a mai penzai és szimbirszki kormányzóságokban is laktak mescserek, honnan, e fejedelemség bukása után, a baskirok földére menekültek. Így történt, hogy egy részük a tatárok felsőbbsége és szellemi hatása alá került és eltatárosodott, míg másik részük, — mely orosz uralom alatt maradt, — nemcsak az oroszok vallását, hanem nyelvét is fölvette. Orosz forrásunk[2] szerint a penzai mescserek, — több, mint 30,000 lélek, — ma már egészen eloroszosodtak; anyanyelvüket teljesen elfeledték, csak oroszúl beszélnek s az orosz parasztoktól legfölebb az erkölcsi élet egyes árnyalataiban s az orosz nyelv kiejtésében különböznek, a menynyiben *cs* helyett mindig *cz*-t ejtenek. Ők már az eloroszosodás legvégső fokán állanak s nem sokára teljesen feloldvadnak az oroszság zömében, mint az egykori mescser területnek oly sok más törzsei, a melyek már szintén fele útján vannak az oroszszá válásnak. Így még mescsereknek nevezik magokat a szpaszki kerület északi részének lakói, a Pri folyó partján, ámbár sem szokásban, sem nyelvben, sem vallásban nem különböznek már az oroszoktól. Épen így áll a dolog a kazáni kormányzóságban, hat faluban lakó és Rittich szerint 2684 lelket számláló mescserekkel is, a kiknek eredetéről ma már semmit sem tudunk. Egy, a csuvas és tatár között középhelyet elfoglaló nyelvet beszélnek, ámbár nem akarják elismerni, hogy e két nemzetiség valamelyikéhez tartoznak.[3]

Egyébiránt könnyen érthető, hogy mint a Volga jobb oldalán lakó csuvasok, a Kazánban központosított orosz

[2] Narodi Roszij, 311. lap.

[3] Materiali dlja Ethnografij Roszij, 39. l.

uralom intensiv nyomása következtében, a hódítók szellemi hatásának nem tudtak ellentállani s részben az oroszok vallására tértek, az e vidéken lakó és számra nézve sokkal kevesebb mescserek még kevésbbé tudták magukat megvédelmezni s uraiknak nemcsak hitét, hanem nyelvét is átvették. A mit tehát a mescserek erkölcsi életéről az orosz forrásokban találunk, az főleg e népnek már eloroszosodott részére vonatkozik, de török ethnographiai szempontból már azért is hibás, mert az egyes szokásoknak szláv eredete nagyon kiviláglik belőle, míg nemzeti mescser vonásokban igen szegény. Foglalkozásuk szerint nagyobbára földmívelők, csak a penzai kormányzóságban lakó mescserek foglalkoznak egy specialis iparággal, nevezetesen olajat ütnek kendermagból. A mi a mescsereknek mohammedán vallású, nagyobb töredékét illeti, ezek ma a baskirok között laknak, Youferow-nak ethnographiai térképe szerint Menzelinszk, Birszk, Bjelebei, Szterlitamak és Verkhne-Uralszk közelében s szokásaikban és életmódjukban tatár szomszédjaiktól még kevesebbet különböznek, mint a keresztény mescserek az oroszoktól. A baskiroktól, — a kik «megtűrtek»-nek nevezik őket, — nagyobb tisztaság és jóllét által különböznek, mert, mint a tatárok, szorgalmas és hozzáértő mívelői a földnek. A mi legjobban bizonyítja nem-török eredetüket, az külső megjelenésük. Nagyobb részt hosszúkás arczúak, szőke hajúak és világos kék szeműek s ezen physikai jellegeket, — a tatárokkal való sokszori vegyülés daczára, — tisztán megőrizték.[4]

[4] Veliaminov-Zernov szerint (A Kaszimidák története, I. 31.) e nép régi neve *macsarin*-nak hangzott, mely a középkori orosz annalisokban a *madsar*, modsar mellett előfordul. Ezen utóbb említett néptől — melynek finn eredetet tulajdonít — származott volna a miser, meser nép, vagyis az újabb idő mescserei. Ezt

A *tepterek*, vagy teptjärek (mint az oroszok írják, mely név jelentése barangoló, kóborló, a *tepte*, körüljárni, kóborolni, igéből) soha sem léptek föl egy specialis typussal, s valószínűleg tatároknak mordvinokkal, csuvasokkal, votjákokkal és cseremiszekkel való összevegyüléséből alakultak, kik a XVI. század közepén, Kazán elpusztítása után, az Uralban telepedtek le, helyesebben mondva, oda menekültek és idő folytával olyan népkeverék alakúlt belőlük, melynek eredeti ethnikai állományát ma már nagyon nehéz meghatározni. Ma, körülbelől 130,000 lélekszámban,[5] az orenburgi, ufai, vjatkai és permi kormányzóságokban szétszórva laknak, leginkább olyan helyeken, hol előbb baskirok laktak s vallásukra nézve mohammedánok és pogányok, ámbár legújabb idő óta nehány keresztény is van közöttük. Nagyon természetes, hogy e két töredék a vallási különbség következtében az erkölcsökben, szokásokban, sőt a physikai jellegekben is meglehetősen eltér egymástól, a mennyiben a vallás nemcsak fő tényezője a társadalmi életnek, hanem pl. az iszlám a fajvegyülést is elősegíti, mert leront mindenféle nemzetiségi korlátot. — A mohammedán tepterek physicuma tehát a török-tatár és finn-ugor fajnak legtarkább vegyületét tünteti fel, s nehány specialis nemzeti vonást csak moralis tulajdonságaikban fedezhetünk föl. Jóllehet már régóta megtelepedtek, mégis a legrestebb, leghanyagabb és legrosszabb földmívelők közé tartoznak. Falvaik nagyon rendetlenül vannak építve és piszkosak, házaik rom-

azonban mi, a már többször említett okok miatt, nem hihetjük. Ép ilyen merésznek tartjuk a *miser*, *meser* és *madsar*, (magyar) nevek azonosítása alapján e két népnek rokonítását.

[5] Rittich, «Die Völker Russlands» cz. czikkében (Geogr. Mittheil. 1877., 147.) a teptereket és bobilokat összefoglalja s számukat 126,023 lélekre becsüli.

hoz hasonlítanak s csak a különösen jómódúak dicsekedhetnek féligmeddig lakható hajlékkal. Az örökségképen rájuk maradt nyomasztó szegénység közepette is inkább nyomorúlt kunyhóik kapuja előtt ácsorognak, mintsem a különben termékeny földjükön munkával keresnének táplálékot maguknak és családjaiknak. S ennek daczára különösen pompaszeretők, s ha valamely vendégségre vagy látogatásra akarnak menni, mire nagyon hamar készek, akkor, — hogy a szükséges ruhákat és ékszereket kölcsön vegyék, — nemcsak saját falujokban, hanem még a szomszéd faluban is házról-házra járnak, s a kölcsönadásért a legnagyobb áldozatot sem kímélik. A mohammedán tepter csak a kereskedésben tudja magát némileg feltalálni, bár e helyzetében is nagyon tolakodó, és szereti kielégíttetni magát a mások vendégszeretetével s a gazdag lakomáért nehány fillért érő ajándékot hagy megvendégelőjénél.

A nem-mohammedán tepter, jellemét illetőleg, messze felülmúlja mohammedán törzstestvérét, a mennyiben, — a nélkül, hogy határozott character-typust képviselne, — megőrízte azon népelemek moralis sajátságait, melyekből alakúlt és így sok közös vonása van a cseremiszekkel, csuvasokkal, votjákokkal és mordvinokkal. Ha csakugyan így áll a dolog, — mert mi orosz forrásunk[6] adatait követjük, — ez a körülmény újra megerősíti az iszlámnak mindent nivelláló hatását, melynek társadalmi szabályai a teptereknél és baskiroknál hasonló eredményeket szültek, vagyis, mivel az iszlám nem tudott elég mélyen behatni e népek életébe, követőinek életére épen olyan hátrányos, a mint ezt Ázsia egyéb népeinél is észre vehetjük, a melyek e vallást csak külső formájában vették át, a nélkül, hogy a régi

[6] Narodi Roszij, 316. lap.

hitet és régi világnézetet egészen elfeledték volna. A pogány tepterek aránylag jó és szorgalmas földmívelők. Szegénység épen oly ritkán fordul elő nálok, mint a gazdagság mohammedán testvéreiknél. Falvaik tiszták, házaik nagyok és kényelmesek, ámbár tisztaság dolgában, — épen mivel az iszlámnak erre vonatkozó törvényei hiányzanak nálok, — sok kívánnivalót hagynak. Külső megjelenésük épen nem gyakorol ránk valami kellemes benyomást; középtermetűek, gyönge testalkatúak és szögletes alakúak. Arczuk tojásdad, szemeik kicsinyek és mindig vörhenyesek, hajuk nagyon vörös színű, szakálluk ékalakra nyírott, hangjuk gyönge s tekintetök ravasz és bizalmatlan. Ezen adatokat a Narodi Roszij névtelen szerzőjénél találjuk, míg Újfalvy, munkájának 3. kötetében, ellenkezőleg magas termetűeknek s erős szerkezetűeknek mondja a teptereket, egyszersmind szorgalmas, tevékeny embereknek rajzolván őket. A pogány tepterek vallása is a régi csuvas cultus nyomait viseli magán, mert hisznek egy, az égben lakó legfőbb lényben, a kinek hatalma alatt állnak az emberek és a *keremet*-ek, vagyis a gonosz szellemek, mely utóbbiaknak tulajdonítanak mindenféle betegséget, a mi az embert éri. A másvilágról nagyon zavaros fogalmaik vannak. Hiszik, hogy az ember még a sírban is tovább él, ezért a megholtnak egy vesszőt adnak, hogy azzal a kutyák ellen, — melyek őt a túlvilágon szét akarják tépni, — védelmezhesse magát. Vallási szertartásuk a keremetek tiszteletére évenkint egyszer tartott áldozatból áll. Erkölcsi életükre vonatkozólag még megemlítjük, hogy a házasságkötésnél leányrablás van szokásban, de nem azért, mintha erre külső körülmények, pl. az, hogy a kalimot nem tudnák megfizetni, kényszerítené őket.

Nem egészen világos előttem, hogy mily viszonyban

vannak e vegyülék-népekhez a *bobilok*, vagy *babilok*, kiket Pauli a tepterek mellett említ munkájában. Találkozunk e névvel az orosz ethnographiai munkákban is, de mindeddig nem sikerült felvilágosító részleteket szereznem. Köppen[7] szerint a bobil név alatt nem valamely nemzet, hanem rang, vagy állás értendő, mely középhelyet foglal el a császári parasztok és a baskir-mescser katonaság között; így bobilok alatt az orenburgi kormányzóságban finn szökevényeket, a permi kormányzóságban pedig tatárokat értenek. Épen így áll a dolog a Rittich szerint 1443 lelket számláló *beszermen* néppel, mely a votjákok közt lakik s ezektől csak mohammedán vallása által különbözik. Ez egyébiránt nevükben is ki van fejezve; mert a *beszermen* a török *buszurman* szónak elferdítése, mely utóbbi a muszurman, muszulmán, (mohammedán) alakból származott. E beszermen, vagy baszarman név *baszarban*-ná is átalakúlt, melylyel a mi középkori iróink a Pontusnak mohammedánok által lakott vidékeit jelölték, s minthogy a XI. és XII. században a mai Moldvaországban mohammedán hitű törökök (kúnok) laktak, ezért ez a terület *Baszarbania*, vagy *Baszarabia* és *Beszarabia* nevet nyert. A magyarok is *böszörmény*-nek nevezték a középkorban Bolgarból bevándorolt mohammedán törököket, mely szó, — a kirgiz buszurman-nal levén azonos, — a baszarban, vagy baszarman analogonja.[8] A beszermenek nevével tehát már tisztában vagyunk, de nem eredetükkel. Georgi a biarmi és beszarmi nevek hasonlósága által félrevezettetve, a permiek-

[7] Köppen Péter, «Ob ethnograficseszkoj kartje jevropeiszkoj Roszij (St. Petersburg, 1853), 21. lap.

[8] Réthy L. Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarabia, (Arad 1880).

hez és zürjénekhez számítja őket. SJÖGREN olyan mohammedánoknak nevezi őket, a kik votjákúl beszélnek. Ilyenformán nyilatkozik KORILOV TH. is, Szlobodszko kerület leirásában, a ki azt beszéli róluk, hogy a tatárok kevésre becsülik őket, s hogy különösen a votjákot használják társalgási nyelvnek. Ez állításokra támaszkodva KÖPPEN, — kitől a föntebbi adatokat vettük, — szintén a votjákokhoz számítja őket, a miben azonban nem járt el következetesen, mert jobban megközelítik az igazságot IGNATIEV-nek ugyancsak KÖPPEN által idézett adatai, melyek szerint a beszermenek, — egy tatár eredű nép, — Rettenetes Iván alatt erőszakkal hajtattak a kereszténységre s azért neveztettek beszermeneknek, vagyis muszulmánoknak, mert régi tatár szokásaikat sokáig, még a kereszténység fölvétele után is megtartották. A mi nyelvöket illeti, IGNATIEV szerint, a votjákok közelében élők votjákúl, a tatárok szomszédságában lakók pedig tatárúl beszélnek. Hasonló vegyületet képez erkölcsi életük és öltözködésük is.[9] KÖPPEN összes számukat, Vjaczkoe kormányzóságban, 4545 lélekre becsüli.[10]

[9] KÖPPEN id. m. 22. lap.
[10] U. o. 30. lap.

IV.

PONTUS-VIDÉKI TÖRÖKÖK.

I.

KRÍMI TATÁROK.

Azon nagy és gyakori forradalmak s változatos történeti események daczára, melyeknek a krími félsziget, történelmi emlékezés óta, színhelye volt, a mai nap itt élő tatárokat mindennek daczára régi lakosoknak, habár autochthonoknak tekinthetjük. Bármily hiányosak a Pontus mellékének ethnikai viszonyaira vonatkozó ismereteink az ó-kórban, mivel a görög geographusok csak a földrajzra vonatkozó felvilágosításokat adnak, mégis alig lehet kétségbe vonni, hogy az Azovi tengertől és a Dontól keletre elterülő pusztaságról, mint a török-tatár népek régi fészkéből, egyes törzsek már korán kiterjeszkedtek a Dnjeper bal oldalára, honnan aztán mindenesetre levonultak dél felé Krímnek legelőkben bővelkedő völgyeire és lapályaira. E föltevés annál inkább helyes, mert — a mint már máshol említettük [1] — alig lehet kétségbe vonni, hogy a hunnoknak föllépése óta a Pontusnak északi vidéke egészen Bessarabiáig a különböző, hunnugur, kuturgur, bulgár, khazar, besenyő, magyar és kún nevek alatt szereplő török-tatár népeknek mintegy történeti színterül szolgált s a déli félszigetnek

[1] A magyarok eredete, 107. és 195—196. l.

megrohanása is elég jókor megtörtént. Nem tekintve a pontusi tartományok helyneveinek — melyeket a görög íróknál találunk — török nyelvű jellegét (pl. *Burat*, Pruth, *Szarat*, Szereth, *Burlik* stb.), már magának, Kercsnek régi török neve is, t. i. *Tamatarkha*, határozottan török eredetre utal.[2] Mivel a geographiai nomenclaturát Porphyrogenitusnál találjuk — a ki tudvalevőleg a X. században élt — s mivel továbbá ismeretes, hogy e vidéken már a IX. században magyarok és besenyők háborúskodtak egymással, kik közül az elsők, Ibn-Daszta állítása szerint, közlekedésben álltak a krími görög gyarmatokkal: nem látom át, hogy a Pontus északi vidékén az ó-korban miért kellene más uralkodó elemet, mint törököt, gyanítanunk.

Annyival bizonyosabban lehet ezt Krímről állítani, mely mint a khazar birodalomnak kiegészítő része még a középkorban is *Ghazaria* néven szerepelt s a hol a khazarok uralma idejében, t. i. a VII. és VIII. században, már bizonyosan laktak törökök. A törökség aztán itt, kivált letelepült része, már nagyon korán összevegyült az itt talált heterogen elemekkel, mint görögökkel, góthokkal, örményekkel és zsidókkal, a mely keveredéshez később még czigányok, oroszok, lengyelek, rumunok és bulgárok csatlakoztak s ha mindennek daczára a krími tatárok még ma is félreismerhetetlen nyomait viselik nemzeti typusuknak, ez csak azon körülménynek tulajdonítható, hogy a tarka népvegyülék fölött csekély félbeszakítással egészen a mult század közepéig ők gyakorolták a politikai felsőbbséget, s hogy a Volga alsó folyásának és a nogaji pusztaságnak török lakosaival való folytonos összeköttetés, érintkezés kö-

[2] Lásd a besenyő név-lajstromot, a Magyarok Eredete 125. lapján.

vetkeztében a nemzeti vért mindig fölfrissíthették. Minthogy ez a közlekedés csak észak felől történhetett, könnyen érthető, hogy a félsziget északi síkságának török lakossága az eredeti typust hívebben megőrizte, míg a hegyi tatárok, vagyis a krími hegység északi lejtőjének lakosai, valamint a tengerpartiak is, részint az éghajlat és talajviszony hatása, részint az idegen, nevezetesen árja vérrel való vegyülés következtében a typicus tulajdonságoknak csodálatos vegyületét mutatják fel.[3]

A mai krími tatárok vegyüléki jellemére vonatkozó nézetünkkel egyetértőleg Köppen[4] egészen helyesen azt mondja a bin-bas-koba-i (ezer-fej-barlang) koponya-leletekről, hogy egyáltalában nem következtethetjük, hogy e koponyacsontok a tatár (mongol?) vándorlás után való korból valók, mert Krím régi lakosai tauriaiak, skythák, góthok és görögök ivadékának a közel levő pusztákon nomadizáló törökökkel való összevegyüléséből származtak.

A mi a krími tatár elnevezést illeti, ez inkább politikai, mintsem ethnikai fogalmat kifejező név, melyet az európaiak a törökség e töredékének akkor adtak, mikor Krím, Hadsi Giraj khán alatt, mint önálló állam a szomszédos keresztény hatalmakkal érintkezésbe lépett s mikor Mengli Giraj 1478-ban a portától investiturát kapott. Ez tehát csak hivatalos elnevezés volt s most is az, mert az ázsiai törökök egyszerűen tatároknak nevezik őket.

Hogy a krími tatárok *physicumát* leírhassuk, három különböző osztályt kell fölvennünk:

[3] Lásd a kirgiz tatárokról szóló czikket Radde-től az «Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland,» XVII. k. 48—103. l.

[4] «Russische Revue» XI. évf., 4. füzet, 371. lap: Anthropologisches aus der Krim, Dr. Köppen-től.

a) A tulajdonképen való pusztai lakók, — kiket helytelenül nogajiaknak neveznek — középtermetűek és erős testalkatúak, arczuk színe sötét-sárga, sötét szemeik keskeny és ferde metszetűek, pofacsontjaik kiállók, orrczimpáik szélesek, füleik nagyok és lecsüngők, hajuk színe fekete s szakálluk nagyon ritka növésű.

b) A hegyi tatárok és a völgyekben lakó testvéreik lényegesen különböznek az először említettektől. Mint a legtöbb hegyi lakók, ezek is magas növésűek, erősebb, könnyebb és csinosabb termetűek; arczuk színe a kaukázusiakéhoz közeledik; szemeik nagyok és sötétszínűek, hajuk és szakálluk sürű, fekete s általában külső megjelenésök szépnek mondható.

c) A tengerparti tatárok — minden valószínűség szerint az ide már korán behatott törököknek a régóta itt lakó görögökkel, rómaiakkal és a később, rabszolga-kereskedés következtében, ide hozott cserkeszekkel, lengyelekkel, ruménekkel, németekkel és magyarokkal történt összevegyüléséből származott keverék nép — a physikai jellegeknek lehető legtarkább képét képviselik és ezen «orosz Italiá»-nak déli éghajlata alatt a nemzeti ős typust csaknem egészen elveszítették. Jellemzik őket a magas és erős testalkat, a naptól barnított tojásdad arcz szép, ragyogó szemekkel, a fényes fekete haj s a hosszúkás és néha finom római vagy görög szabású orr. — A mi a nőket illeti, gyakran találkozhatunk közöttük, főleg a krími tatárok két utóbbi töredékénél, a női szépség tökéletes ideáljaival, mint az európai Törökországban is, csakhogy ezek úgy ott, mint emitt a korai férjhez menés és a rájuk nehezedő munka miatt nagyon korán megöregszenek és elhervadt matronákhoz hasonlítanak. Ha részletekbe akarnánk bocsátkozni, ki kellene emelnünk, hogy a sík földön lakó tatárok alacsony

termetűek, fekete szeműek, bőrük sötétsárga színű, orruk kicsiny és lapos, hajuk pedig sötét. Lényegesen különböznek ezektől a hegyi, pusztasági és völgyben lakó tatárok, mert ezek mindnyájan magasabb növésűek, nagy, fekete szeműek, arczuk színe világos, hajuk és szakálluk sűrű növésű. Nagyban hasonlítanak a cserkeszekhez s valóban megérdemlik, hogy szépeknek mondjuk őket. — Végre a délen lakó tatárokról kell megemlékeznünk, a kiknek barna színökről, hosszú orrukról s nagy szemeikről könnyen föl lehet ismerni a görög és római vérrel való vegyülését.

A krími tatárok *lakásai* — a különböző vidékek éghajlati viszonyai szerint — a síkságon téglából, a hegyeken kőből vannak építve s építési módra nézve inkább az anatóliai házakhoz, mint a kaukázusi szakli-khoz (ház) hasonlítanak. Vörös cserépzsindelylyel födött házaik csak a gazdagoknak vannak, a legtöbb ház tetején azonban terrasse van, mely — mint az ázsiai országokban is — részint bizonyos házi szerek őrzésére, részint pihenő helyűl szolgál, a menynyiben némelyek fűvel vannak benőve, vagy virágokkal díszítve. A ház terrasse-szerű tetején gyümölcsöt, fehérneműt stb. szárítanak, majd összegyűlnek mulatozni s vendégeket is itt fogadnak, mely helyen a rikító színű ruhákba öltözött tatárok és tatárnők, messziről nézve, néha valóban festői látványt nyújtanak. A ház belseje három részből áll: konyha, fogadó-terem és hárem. A szobában azonnal szembe ötlik a hat-, vagy nyolczszögű pyramis alakú és búbbal koronázott kemencze, melynek felső része arabeszkekkel és virágokkal van díszítve, míg párkányán kávés edények és egyéb kisebb házi eszközök vannak felállítva, épen úgy, mint a magyar parasztoknál, kik a lakás ékességének tartott kemencze-párkányra sok korsót és egyéb tarka agyag-edényeket raknak. A falak rendesen oszlopszerű

diszítésekkel és primitiv festményekkel vannak ellátva, melyek valami fát ábrázolnak, úgy hogy ágaik virágokban, madarakban és egyéb állatfejekben végződnek. Tulajdonképen való mennyezet nincs, hanem a gerendákról ruhák, zsákok, gyapjúval s fonállal megrakott kosarak, továbbá kötelek, ostorok stb. csüngenek le. A padlózatot szegények nemezzel, gazdagok szőnyeggel terítik le, míg a falak körül diván alakjában vánkosok láthatók, melyeket a gazdagok virággal hímzett, világos színü kártonnal vagy selyemmel húznak be. A nők lakosztálya a férfiakétól annyiban különbözik, hogy itt még rikítóbb színü butorokat találunk s mindjárt szemünkbe tünik a dúsan kiczifrázott, néha művészileg készített bölcső, továbbá a tarka színü láda, mely nagyon élénken emlékeztet a magyarok «tulipántos ládá«-jára, melyet a Volgától fogva egészen Anatóliáig feltalálunk, főleg a letelepült törököknél s melynek szokását a törökök valószínüleg az ugoroktól vették. A krimi tatárok lakása általában rendessége és tisztasága által tünik ki.

Ugyanily kellemes hatást gyakorol ránk az egész *udvar* is, melyet kőfal, vagy kívülről sárral tapasztott sövény vesz körül s melyben a házi állatok egy elkülönített helyen töltik az éjszakát, hogy így a tüzelő szerül használt ganaj (tizek, magy. tőzeg) annál könnyebben összegyüjthető legyen. Istállókat csak kevés helyen találunk, mert sokan még télen is szabad ég alatt hagyják marháikat.

A mint a krimi tatárok lakása a fény és pompa iránt való hajlamot mutatja, — mit a Volga-melléki testvéreikről nem lehet mondani, — annál észrevehetőbben nyilatkozik e hajlam a *ruházatban*, mely csak egyes részletekben különbözik az anatóliaiak és ruméliaiak öltözködésétől. A férfiak az ing fölött térdig érő, rövid újju kabátot viselnek, mely körülbelől a törökök vagy arabok entari-jához hason-

lít s melyet elülről apró gombok tartanak össze, míg derékon sállal van megerősítve. A salvar (bugyogó) bő ugyan, de nem oly rövid, mint az oszmánoké s a kabát alatt viselik, nem fölötte, mint az oszmánok. Fejüket bárányborból készített, egy, vagy fél lábnyi magas sapka födi; a fesz, úgy a mint azt II. Mohammed szultán idejében viselték Törökországban, nagyon ritkán fordul elő. A lábbeli ugyanaz, mint Törökországban: szattyánbőr csizma görbe orral, melyre kimenéskor nagyobb felső czipőt húznak. A felső ruhát csekmen, télen pedig bárányból bunda helyettesíti. A szegények e csekment durva, nemezszerű posztóból készítik, mely hasonló a magyar *szűr*hez; s a mint a magyar paraszt a szűr újját alulról beköti,[5] úgy tesz a tatár az egész kabáttal, a mennyiben megtölti gabonával és mint tele zsákot viszi vállán. — A nők öltözete csak keveset különbözik a férfiakétól. Nadrágjuk alsó része, a térdtől a bokáig, egy különös, világosszínű kelméből készül, mint Közép-Ázsiában, s kabátjuk a török nők entarijához hasonló. A kabát fölött viselik a *besmet*et, egy rövid újjú s szegélyén zsinórozott öltönyt, melyet ezüst övvel szorítanak derekuk körül. A szegényeknek ezen öve selyemből, vagy kenderből való, a gazdagoké pedig azonkívül drágakövekkel ékesített. Kimenés alkalmával az asszonyok — mint Törökországban is — a bő *feredsét* öltik fel, a leányok pedig a *mehremet*, vagyis egy hosszú, a fejre vetett fátyolt, mely azonban legkevésbbé sem akadályozza a kokett szemjátékot. Tulajdonképen a fejék az, mely külsőleg megkülönbözteti az asszonyokat a leányoktól; úgyanis míg az előbbiek hajukat csak

[5] Hogy mi czélból gyakorolja a magyar paraszt e jellemző szokást, legjobban kifejezi ő maga egy dalában: «Be van az én szűröm ujja kötve .... Az egyikben *aczél*, *kova*, *taplό* ....

két oldalt eresztik le fürtökben s fejükre jókora turbánt *(csalma)* tesznek, melynek egyik vége hátukon csüng le, olyanformán, mint a jámbor középázsiaiaknál imádkozáskor, vagy az afghánoknál; addig a leányok haja több fonatban csüng le hátukon és vállaikon; fejükön pedig pénzdarabokkal és más ékességekkel díszített feszt hordanak, melyről sokféle czifraság lógg le homlokukra, halántékaikra és hátukra. — A mi a többi toilette-szereket illeti, a *henna* (Lawsonia inermis) itt még nagyobb szerepet játszik, mint Törökországban, mert a nők — mint Perzsiában és a Kaukázusban szintén — ezen, európai szaglóérzékünket sértő festőanyaggal nemcsak szemöldökeiket, kezeiket, nyakukat és körmeiket, hanem néha még fekete csillogó hajukat is vörösre festik; s ez a szokás a mohammedán keleten régóta kedvelt, sőt már Herodotus is említi, hogy a skytha nők szétdörzsölt czédrusfából és tömjénből bizonyos festéket készítenek.

A krími tatárok *ételei* és *italai* természetesen jobban megegyeznek az oszmanokéival, mintsem északi rokonaikéival. Itt már közkedveltségű a *pilav* s a különböző édes tészták (tatlik), mely utóbbiak közül különösen kedvelt a *csircsir-börek*, melyet metélt hússal töltve juhzsírban sütnek, s a mely innen az oszmánokhoz is eljutott tatar böregi néven. De legnagyobb és legáltalánosabb szeretetben részesülnek a *szarma* különböző nemei, vagyis szőlőlevélbe, káposztába vagy más zöldségbe burkolt és rizszsel kevert hús,[6] melyet zsírban vagy olajban sütnek, vagy főznek, egészen úgy, mint a dolmá-t Törökországban. Általában, főleg nyáron, nagyon kevés húst fogyasztanak el, de annál több

[6] A magyarok is a törököktől vették ez étel szokását a *szárma* névvel együtt.

kerti veteményt, különösen ugorkát és hagymát. Télre különesen kétféle húskészületük van, t. i. *kak-as*, vagyis száraz hús és a *pasztirma*, azaz préselt hús, mely utóbbi Anatolia törökjeinél is kedvelt eledel. A delicatessek közé tartozik, mint keleten mindenütt, a *pekmez*, szilvából, szőlőből vagy kajszi-baraczkból csinált nyalánkság; továbbá a *helva*, *rahatlokum* (helyesebben *rahat-holkum*, a torok kelleme), *leblebi* (pörkölt borsó), *kismis* (szárított szőlő) stb. Mint specialis tatár italt fölemlitjük a *csardeng*-et (eredetileg csihardeng; savanyús gyümölcsöknek vízben feloldott leve) és *jazma*-t (vízzel vegyített juhtej), mely leghathatósabb csillapító szere a szomjúságnak. A kávé — mely a Volga-melléki tatároknál, Közép-Ázsiában és Perzsiában ismeretlen — itt a Törökországgal való huzamos összeköttetés következtében már régen elterjedt. A szeszes italokat csak kevesen ismerik, sőt a pusztai lakó még a szőlőskert tartását is bűnnek tekinti.

Míg a kazáni tatárok különösen kereskedéssel foglalkoznak, addig a krími tatárok *főfoglalkozása* a földmívelés. De természetesen e tekintetben a legalsó fokon állanak, mert az éghajlat viszontagságai, a gyakori szárazság, tavaszi fagy, sáskák stb. még a legszorgalmasabb földmívelő munkájának eredményét is problematicussá tennék, már pedig a tatárok nem dicsekedhetnek szorgalommal s megfeszített tevékenységgel. Minden előnyei mellett a talajnak, melyen a déli éghajlat legkülönbözőbb gyümölcsei megteremnek, mégis legfőbb föltétel a mesterséges öntözés, de mivel az orosz kormány nem törődik oly nagyon a csatornákkal, mint egykor a krími fejedelmek, a kik — mint minden ázsiai — ezekre különös gondot fordítottak, ezért a krími tatárok szegényedése, mióta orosz uralom alá kerültek, rendkívül rohamosan halad. Idegen keresztény uraik

által kevésbbé nyomatva, mint a Volga mellett lakó testvérek az orosz occupatio után, a minden déli lakóval közös restség útjában állott az erőteljes fölkelésnek. Ehhez járult még az a körülmény, hogy Törökország szomszédsága következtében a század folyamán tömegesen vándoroltak ki és nem voltak képesek olyan ellentállásra, a milyen a kazániaknak, az orosz elem minden akadályozó törekvése daczára, sikerült; mert míg a Volga mellett élénken emlékeztek a letűnt nemzeti uralomra, sőt annak visszaállításáról is álmodoztak, addig Bagcse-szeraj romjai nem keltettek föl hazafias érzelmeket a krími tatárokban, a kik már elfeledték Girajaikat és azon időket, mikor Orosz-, Lengyel-, Magyar- és Erdélyország történetébe ők is beleszólottak.

Ezen egykor vad, harczias népnek mai utódai, bámulatos kevéssel megelégedve, inkább henyélnek és éheznek édes semmit-tevésben, mintsem valami kevés munkával javítanának életmódjukon. Még a kertek mívelése is majdnem egészen el van hanyagolva, pedig ezeknek jövedelmező voltáról mesés adatokat szoktunk olvasni, mert volt már olyan bő termés a dióban, hogy a tatár egész éven át ezzel táplálhatta magát. — Ugyanily szomorú látványt nyújt a baromtenyésztés is, daczára, hogy egykori nomád néppel van dolgunk, s hogy terjedelmes, buja legelőkben nincs hiány. Forrásunk szerint[7] a tatárok legnagyobb részénél egy-egy embernek legfölebb 2—3 szarvasmarhája vagy lova s ugyanannyi juha van s csak a leggazdagabbaknak, de leginkább orosz baromtenyésztőknek vannak nagyobb gulyáik vagy nyájaik. Mint Európa hegyi vidékein, úgy Krímban is a júhnyájakat, tavasz kezdetével, a hegyeknek, különösen a Csatir-dagnak (sátorhegy) legelő-

[7] Narodi Roszij, 287. lap.

ben gazdag lejtőire hajtják, hol a juhászok *(csoban)* felügyelete alatt állanak, kik a krími lakosságnak egy specialis osztályát képezik. Összes ruházatok, t. i. kabát, nadrág, sapka, juhbőrből készül s csak lábaikon viselnek bivalybőrből csinált sarut. Mintegy 2000 juh képez egy nyájat *(otar)*, melynek élén az *ataman*, t. i. az öreg, áll s ez után következik a *kasibar*, amannak segéde.[8] A pásztorélet e berendezésének a magyar alföldön találkozik analogonja, hol a juhnyájak élén álló *juhász* mellett *bojtár*[9] is szerepel. Úgy ott, mint itt a pásztorok fizetése nem annyira készpenzből áll, mint inkább terményekből s azon jogból, hogy tarthatnak maguk számára bizonyos mennyiségű juhot, vagy pedig gazdáik juhait meghatározott ideig maguk hasznára fejhetik. Nevezetes továbbá, hogy Krímben és Magyarországon egy s ugyanazon fajból való juhászkutyákat találunk, melyek úgy ott, mint emitt igen nagy szolgálatokat tesznek a juhászoknak, a mennyiben a legelőn elszéledett juhokat összeterelik, majd farkasok és tolvajok ellen védelmezik s a juhász szavainak leghívebben engedelmeskednek. S ez utóbbi valóban nagy gondot fordít a reá bízott juhokra, minden darabot egyenkint ismer, s ha az esti szürkület beálltakor a kasibar fuvoláján (kuraj) valami melancholicus dalt játszik: melléje fekszik a hű eb s nem sokára köréje gyülekeznek az elszéledett juhok is, mintha — az egyszerű nemzeti nótát hallgatva — vezetőjükkel együtt ők is mindannyian örülnének az esti pihenésnek. Igen, a krími és magyarországi pásztorélet oly sok feltünő vonásban hason-

[8] E szó eredete: *kas*, mellett, nál-nél és *bar*, van; jelentése tehát tulajdonképen: mellette levő, segítő.

[9] A magyar *bojtár* szó a perzsa *pajdar* (valamiben részes, társ, segéd) átvétele.

lít egymáshoz s az idylli életnek e képe kétségtelenül egy közös forrásra vezethető vissza, azon időbe, mikor még a besenyők és magyarok, mint békés szomszédok, egymás mellett laktak.

A társadalmi élet közös vonásainak leírását még tovább is folytathatjuk, megemlítvén, hogy a krími tatároknál csak úgy, mint a magyaroknál a czigány játszsza a *zenész* szerepét, a ki nélkül mulatság nem is gondolható. Legkedveltebb hangszer a hegedű, fuvola és dob; az ének körülbelül ugyanaz, mint Törökországban, t. i. az elnyújtott, melancholikus szomorú dallam s a mint «sírva vígad a magyar», mert csak a hegedű száraz fájának síró hangja, vagy dalának panaszosan szomorú nótája fejezi ki igazán érzelmeit: úgy a krími tatár is valódi elragadtatással a dalnoknak monoton, panaszos, elegiai hangulatú énekét hallgatja. Csak a zene és ének húzamosabb hallgatása után buzdul fel a tatár vére, hogy Terpsichorenek hódoljon s *nemzeti táncza*, melyet a *varilacs* nevű nemzeti dal kíséretében lejt, a mi a fordulatok kellemességét s a mozdulatok kifejező erejét illeti, egészen páratlan a maga nemében. Ha más helyen a magyar «csárdás»-t a csuvasok nemzeti tánczával hasonlítottuk össze, annál több joggal tehetjük ezt a krími tatárok tánczára vonatkozólag. A tánczos, mint nálunk is, leereszteti fővel, de rendkívül gyönyörűen kezdi mozgatni tagjait, heve fokozatosan emelkedik, kezeit mindig fölebb és fölebb emeli, fejét fölegyenesíti, szemei a lelkesedés tüzétől fénylő szikrákat szórnak s lábainak gyorsasága is megfelelő arányban növekszik, míg végre, a lelkesedés hevétől egészen áthatva, forgószél módjára kering s a nézőknek tetszést nyilvánító tapsa között elfáradva ül le helyére. E kép hatását természetesn jelentékenyen csökkenti az a körülmény, hogy tánczosnő nincsen, mert az iszlám nem engedi meg;

de úgy látszik, ez a táncz az, mely a Káspi tenger északi partjától a Dunáig húzódó geographiai területen régtől fogva a török-tatár népek nemzeti táncza volt s melyet egész maig a magyarok őriztek meg legtisztábban. Végre nem hagyhatjuk említés nélkül azt a közös vonást sem, hogy valamint a magyar csikós a pusztán czigánynyal muzsikáltatja magát s az az igazi mulatása, ha az ő melancholicus, kesergő nótáját czigánynyal húzatja, úgy a krími tatár pásztor is csak akkor ereszti meg jókedvének kantárát, ha Indiának e napsütött fia kobozán egy kedvelt, de nekünk monotonnak tetsző nemzeti dalt játszik előtte.

A mi a krími tatárok *vallását* illeti, bátran fölvehetjük, hogy az iszlám itt már keletkezésének első századaiban elterjedt, mert egyes missionariusok — mint Al-Bekri és más középkori arab utazók állítják — a besenyőknél és kúnoknál már IX. században szíves fogadtatásban részesültek és terjesztették Mohammed tanítását. Nem szabad figyelmen kívül hagyni továbbá, hogy az iszlámnak a khazarok között is számos híve volt, s hogy a khazaroknak e félszigetre is kiterjedő uralma, meg a Volgavidék és Transcaucasia között fennállott élénk kereskedelmi összeköttetés következtében úgy az iszlám, mint a kereszténység, habár szórványosan is, de már korán útat talált Krímbe. Mindennek daczára a mohammadán tanok fiatal csemetéje nem tudott mélyebb és erősebb gyökeret verni, még pedig a hívők kevés száma és közönyössége, és talán azon cultur-elemek különböző volta miatt, melyek itt az uralomért versenyeztek; mert a partokon uralkodó görög kereszténység, a khazarok mosaismusa — melynek maradványai a karaiták, — továbbá az olasz gyarmatok uralma idejében virágzó katholicismus, a mongolok föllépéseig nem engedték át a győzelmi pálmát az iszlámnak. Mikor a genuaiak és velenczeiek

befolyásának végleges megtörése után a krími khánok, az aranyhorda csírába indult hatalmának árnyékában, megvetették az alapját egy mohammedán állam megalkotásának, akkor legkedvezőbb alkalom nyílott arra, hogy az iszlám épen olyan talajt találjon, mint a Volga, Oxus és Bosporus mellett talált, de ez a következő okok miatt lehetetlen volt:

a) A krími tatárok — kikben a Pontus-melléki törökök egyes törzsei felolvadtak — eleitől fogva rendkívül vad, harczias szelleműek voltak s az oroszokkal, lengyelekkel, ruménekkel és magyarokkal szakadatlanúl folytatott háborúik közben inkább zsákmányra és rabszolgákra, mintsem az iszlám megszilárdítására és terjesztésére fordították gondjukat.

b) A középkori mohammedán világ tulajdonképen való középpontjaitól való nagy távolság miatt nem érte őket az a vallási buzgóság, mely Ázsia belsejében akkor uralkodó volt. Az az élénk vallásos szellem, mely Bagdadból, később Bokharából, vagy Ürgendsből áradt Bolgarra és később Kazánra, Krímben mindig kiányzott. Északról, nyugotról és keletről keresztény elemektől körülvéve, valamely mohammedán társadalommal való folytonos és közvetetlen érintkezésre csak Konstantinápoly elfoglalása (1453) után gondolhattak, ámde az oszmán szultánok keveset aggódtak krími rokonaiknak lanyha mohammedán voltuk miatt, hanem megelégedtek a krími khánok vazallusi helyzetével s azzal, ha ezeknek alattvalói mint *ilgar*-ok (előörs) minél nagyobb csapatokban vettek részt Magyar- és Lengyelország ellen folytatott háborúikban és mohammedán voltukat nem a vallási tudomány ápolásában, hanem a *ghaza*-ban (vallási harcz) mutatták meg.

Így történt, hogy a krími tatárok az iszlám ismeretében

ben és gyakorlásában eleitől fogva messze elmaradtak a Volga-melléki testvéreiktől, s hogy Kazán, az idegen keresztény uralom daczára, ma már Bokhara mellé sorakozik, míg Bagcse-szeraj — a szellemi bukásnak már régóta kitéve — csak a multnak fényét őrizte meg mecseteinek és nyilvános épületeinek romjaiban. A krími tatár alkalmazza ugyan magát az iszlám formáihoz, de vallási buzgalma nem sokból áll. Néhol 3—4 falura jut egy mecset; s míg a kazániak közt az írni és olvasni nem tudó a ritkaságok közé tartozik s övéi ezt is megvetik és gúnyolják, addig Krímben falvak vannak, melyekben a mollán kívül senki sem tudja olvasni a koránt, nem hogy írni tudna valaki. Az iskolák ilyen elhanyagolásával aztán arányban áll a mollák tekintélyének hiánya is, a kiknek jövedelme nagyon csekély, mert az egész vakuf-vagyon — melyből fedezik a khatibok (pap), mollák (tanító) és műezzinek (imára hívó) jövedelmét — csak 30,000 djeszatin földből áll, tehát a mecsetek előbbi vagyonának mintegy tized részéből, mert ebből az orosz kormány elszakított magának kilencz tized részt. A papok egyéb, szokásos jövedelmeikhez is nagy nehezen jutnak hozzá, mert e félsziget mohammedán lakóinak nagy része a legsanyarúbb szegénységben sínlődik, minthogy a földmíveléshez sem képesség, sem szorgalom nincs bennök s kereskedéssel, a kazáni tatárok ezen életfentartójával, épen oly kevéssé foglalkoznak, mint az ottomán birodalom török lakói. Ha valakinek nincs kertje, vagy fentartására elegedő földje, az elszegődik kocsisnak, pásztornak, vagy házi szolgának, de a nélkül, hogy valami erőfeszítő munkának alávetné magát; mert a minden szellemi tehetsége mellett is rest és bámulatosan kevéssel megelégedő tatár csak ritkán tudja valamire vinni, anyagilag is a bukás felé közeledik s osztozik mindazon törökök sorsában, a kik

régebben kiválólag harczias szellemükkel tűntek ki, de politikai önállóságuk elvesztése után, az ekétől elszokva, az ipart nem értve, lassú sínlődésre vannak kárhoztatva.

Csak a legújabb időben vehető észre némi nemzeti, helyesebben vallásos mozgalom; a mennyiben egy vagyonos krími tatár, névszerint *Iszmail Mirza*, Bagcseszerájban egy könyvnyomdát állított fel, melynek czélja közhasznú művek kiadása s a mely főleg egy *szalname* (évkönyv) kiadása által jelentékeny szolgálatot tett. E vállalat egy magán ember részéről mindenesetre dícséretre méltó, de a krími mohammedán közoktatás szomorú állapotát tekintve — mivel egész Krímben csak 11 nyomorúságosan dotált medresze van — nem várhatunk valami jelentékeny eredményt. Többet igér e tekintetben a nemzeti-vallásos irányú «*Terdsüman*» (tolmács) cz. tatár lap kiadása, a mely Bagcseszerajból mindig jobban és jobban terjed a tatárok között.

A mi e pusztulásnak indult nép egyéb szokásait illeti, első helyen érdemli meg figyelmünket a *házasság*. A férfinak, a ki itt 30. életévének betöltése előtt ritkán határozza el magát a nősülésre, itt is, mint belső Ázsia törökjeinél mindenütt, a szokásos kalimért kell megvásárolni jövendőbelijét s mivel a leánynak választása, vagy beleegyezése alig jön számba, a házasulandó csak ennek apjához fordúl, a ki leánya férjhez adását űzleti dolognak tekinti s ez alkalmat lehetőleg kizsákmányolni igyekszik a maga hasznára. Az alkudozás néha egész évig elhúzódik s csak túlságos követelés, vagy a kérőnek anyagi tehetetlensége esetén folyamodik ez utóbbi a leányrabláshoz, a mikor aztán az apának engedékenyebbnek kell lennie s az üzleti dolgot többnyire a fiatal ember kívánsága szerint intézik el. Az eljegyzés és esküvés között levő időtartam a körülmények szerint változik. A menyekzői ünnepiességek a vőlegény házá-

ban néhány napig tartanak. A vőlegény kötelessége, hogy a menyekzői ajándékokat összeszedje a vendégektől, mert hallatlan dolog, hogy valaki 3—50 rubel értékű ajándék nélkül menjen lakodalomba. A vendégek tehát korán reggel összegyülekeznek s három csapatra oszlanak: öregek, fiatalok és nők. Azonnal kávét kapnak mindnyájan; a férfiak pipára gyújtanak s a füstfellegek között az egész napot beszélgetésben töltik el. Csak este felé hordanak fel nekik ételeket, melyek után a különböző italok következnek. A második nap ismét így telik el; míg végre megérkezik az a hír, hogy a kocsi *(madsar)*, melyen a menyasszonyt hozzák, indulóban van. A fiatal emberek most felülnek szalagokkal és tarka kendőkkel feldíszített lovaikra és — lovagló ügyességeiket mutogatva — a menyasszony elébe sietnek. Elül lovagol két ifjú, két hosszú rúdra kötött kendőt lobogtatva s ezek mögött a többi lovasok, kik a kocsik sora mellett merészen tomboltatják lovaikat s lovaglási ügyességükért a nőktől szalagokat és kendőket kapnak, melyeket győzelmi jelül lovaik szerszámjára kötnek. Csak ezek után következnek a kevésbbé szerencsések, kik erővel el akarják venni amazoktól a győzelmi jeleket, a mi aztán heves küzdésre ad alkalmat, mely csak a lakodalmas háznál éri végét. Ha a kocsi-sor a faluba érkezik, már a legelső háznál korlát állítja meg s csak az ajándék megadása után haladhat tovább. Végre megállapodik a menyasszony kocsija leendő férje háza előtt. A menyasszonyt a férfiak fogadják, de háttal közeledve feléje, hogy ne lássák; míg vele jött női kisérői heves czivakodással azért küzdenek, hogy a két ifjú által rúdon hozott kendőt elkaphassák. A menyasszonyt gyaloghintón, vagy Szent Mihály lovához hasonló faalkotványon viszik a szobába, mire aztán újból megkezdődik az evés-ivás zeneszó mellett és tart késő éj-

jelig. A tulajdonképen való esketés és az ifjú házaspár első találkozása csaknem olyan, mint a kazáni tatároknál. Végre még azt jegyezzük meg, hogy a magyar lakodalmi szokások — mint láttuk — több vonásban megegyeznek a krími tatárokéival. Nálunk is kocsin hozzák haza a menyasszonyt és ágyát; az asszonyok és leányok szalagokat és kendőket adnak az ügyesen lovagló legényeknek s e szalagokat és kendőket lovaik füléhez kötve vonulnak végig a falun.

Mint egyenesen a krími tatároktól származottakat, megemlítjük még, Pauli után,[10] az ú. n. *litvániai tatárokat*, a kik mintegy 8000 lélekből állva, Minszk, Vilna, Grodno, Kovno kerületekben és Lengyelország déli részén laknak. Eredetileg részint hadifoglyok voltak, kiket Vitold az 1395. évben ide telepített, részint pedig a lengyel fejedelmek önkénytes zsoldosai. A nemesség alsóbb osztályából való lengyel nőkkel összeházasodva, e tatárok még nagyon régen elfelejtették anyanyelvöket, de ennek daczára egész máig mohammedánok maradtak, csakhogy a koránt orosz, vagy lengyel fordításban olvassák s úgy az orosz, mint a lengyel nyelvet tatár, illetőleg arab betűkkel írják. A míg e tatárok elődeiktől örökölt katonai jellemöket meg tudták őrizni — s ez a legújabb időig tartott — addig bizonyos jóllétnek és tekintélynek örvendettek; de mióta felállíttatott az ú. n. konnotatarszki polk (tatár lovas ezred), lassankint szegénységbe sülyedtek s ma már csak nyomorúságosan tengődnek. Főfoglalkozásuk a timárság, a régi nemzeti ipar maradványa, mely tudvalevőleg a régi Bolgárban virágzott. Különben becsületes, csöndes és derék embereknek mondják öket.

[10] Peuples ouralo-altaïques, 35. lap.

II.

NOGAJI TATÁROK. KUNDUROK. KUMÖKÖK. KARACSAJOK.

Amit a krími tatárok eredetére, s ezeknek a Pontus és Káspi-tenger északi részén lakó törökökhez való ethnikai viszonyára vonatkozólag mondottunk, az egészben és általában véve a nogaji tatárokról is elmondható. Úgy ezeknek, mint amazoknak neve tisztán politikai elnevezés, egyike azon törzsneveknek, melyeket a török népek mint politikai forradalmak természetes következményeit oly gyakran fölvettek s mindaddig megtartottak, míg újabb nagyobb forradalmak a meglevő politikai keretet el nem rombolták s az ethnikai testületnek újabb formát nem adtak. Ha a török népelemeknek mindig könnyen mozgásba hozható tengere, a mohammedán és keresztény míveltség megszilárdulása óta, nem törekedett volna erőszakosan az állandósulásra, az ethnikai nomenclatura változása még sokkal tarkább színű lett volna, de a khalifatus megalapítása, különösen pedig nyugot hatalmának megszilárdulása után ez nem volt többé lehetséges; a politikai nevek stereotyp jelleműekké váltak, a külvilág egészen megszokta őket, s ilyen név a «Nogaj» is, eredetileg Dsingiz khán egyik unokájának neve, a kire az arany-horda ezen részének birtoka jutott. A név, birtokosáról, átszállott az alatta álló

népre, épen úgy, mint a szeldsukok Szeldsuk, az oszmánok Oszmán, az özbegek Özbeg khán után nevezték magokat.

Csak ezen, először 1259-ben föllépett mongol herczeg hadi szerencséjének tulajdonítható, hogy az Irtistől fogva Krímig oly sok török törzs, részint önkényesen meghódolva, részint erőszakosan meghódíttatva, fölvette a nogaji nevet. Így történt, hogy a Pontus, Káspi-tenger és Volga mellett lakó összes törököket még a törökség legdélibb részén is «nogaji» gyűjtőnévvel nevezték, — Sztambulban és Bokharában a kazániakat és ufaiakat ma is így hívják, — s hogy a historia, az említett időponttól kezdve a legújabb időig, azon tarka politikai események alkalmából, melyeknek azon vidék színtere volt, mindig nogajiakról beszélt, a kik majd oroszokkal és byzanczíakkal egyesülve, majd egymás között, majd ismét a legkülönbözőbb szomszédokkal, mint: cserkeszekkel, kirgizekkel, baskirokkal, kalmükökkel stb. harczban állva, mindenütt jelenlevőknek és sehol otthon nem levőknek látszottak. A legkevésbbé sem túlozunk tehát, ha azt állítjuk, hogy a föld összes török népei között épen a nogajiak voltak azok, kiket a harczias nomádokat eleitől fogva üldöző sorscsapások legsúlyosabban látogattak meg. Howorth angol tudósnak erre vonatkozó, nagy szorgalommal írott munkája [1] legjobban megtanít erre bennünket s azon meggyőződésre juttat, hogy a nogaji tatárokban tulajdonképen azon török nomádok egy részét kell sejtenünk, a kik a történelmi korszak óta a mongolok föllépéseig a kanglik, úzok és besenyők ethnikai keretében voltak, de a nélkül, hogy régi genericus viszonyaikat közelebbről ismernők. Mai alosztályaiknak nevei, mint: *Tokhtamis, Manszur, Kipcsak, Kara-murza, Nouruz* stb. aránylag újabb

[1] History of the Mongols, II. k. 1011—1056. l.

keletűek, vagyis a mongol beütés előtt levő időből erednek, valamint a *Murza* szó, (perzsa mirza) használata a törzsfőnök megnevezéseül a különben szokásos baj, bi vagy bej helyett, úgy látszik, hogy csak Timur hadjárata után vált szokássá. Csak annyi bizonyos, hogy, — szórványosan való lakásuk daczára a Jaik, Emba és Irtis mellett, mert Fischer szerint még a szibiriai khánok is egy nogaji főnöktől származnak,[2] — a török nomádok e név alatt ismeretes részének nagy száma előszeretettel a Káspi-tenger északi és észak-keleti részén egész Krímig terjedő pusztaságon barangolt, s hogy épen ezen geographiai helyzet következtében a szomszéd nomádok kegyetlen zaklatásainak, de leginkább a dél felé nyomuló oroszok nyomásának kitéve, megtörettek, szétszórattak, mai tehetetlen helyzetükbe jutottak, sőt a pusztulás szélén állanak.

Ennélfogva könnyen érthető, hogy nagyon nehéz, sőt csaknem lehetetlen a nogaji tatárok által a múlt századokban lakott területeket pontosan meghatározni. Míg a XVII. század elején e népnek egyik töredéke a Semba középső vidékén tartózkodott, honnan a kalmük Ajuka khán nyugot felé szorította, Nagy Péter pedig testvéreik mellé, a Kumához és Kubánhoz telepítette őket,[3] addig az Azovi-

[2] Fischer, Geschichte Sibiriens, 148. l.

[3] Georgi, 119. l. E nogaji tatároknak egy töredéke akkor kivándorolt Törökországba, de a honnan 1770-ben ismét visszatértek és a Kuban bal partján Sztanicza Batalpasától fogva a Laba torkolatáig és a Kuban jobb oldalán, Tokhtamis faluban, a Bistau mentében, egészen Pjätigorszk szomszédságaig, letelepedtek. A hatvanas években egy jelentékeny részük ismét kivándorolt Törökországba. Ma tehát legszámosabban Sztavropol kormányzóságban, a Kumától délre a Terek-melléki kozákok területéig, találhatók. (Lásd az orientalisták Szt-Péterváron tartott harmadik nemzetközi congressusának orosz értesítését, 1883, 296. lap.)

tenger nyugoti és Krím északi részén való lakásuk már a XV. század elején történelmileg be van bizonyítva; sőt szerepelnek ők a legkülönbözőbb időkben s e földrajzi terület legkülönbözőbb pontjain, minél fogva, — mint mondottuk, — a nogaji tatárokat olyan törököknek kell tartanunk, a kik, az özbegekhez hasonlóan, különböző családokból és ágakból álló ethnikai testületet képviselnek, a mely a maga hazáját és életmódját népességi viszonyai szerint változtatta s az összetartozóságnak nyelvében és szokásaiban nyilatkozó kötelékét csak azért tudta némileg megőrizni, mert a többi törököknél merevebb és durvább volta miatt a szomszédos cultura hatása kevésbbé érhette. Egy századdal előbb még Georgi sok, kisebb és nagyobb hordáról beszélhetett, a milyenek a következők:

a) Azovi tengermellékiek, a Don és Kuban között, a kiknek számát 70,000-re becsüli;

b) a krími horda;

c) az asztrakháni horda, mely 1715-ben még 12,000, de 1772-ben már csak 2000 családból állott; mert részint a Kaukázusba és Krímbe, részint a baskirok közé vándoroltak;

d) a Kassai- és Noruz-törzs, a Kuban és főleg a Laba mellett; végre

e) a Kundurok az Aktöbe (Akhtuba) folyó, — a Volga egyik ága, — mellett, mintegy 1000 sátorral.

Klaproth a Kaz-bulat, Kipcsak, Mangit, Irdisan, Dsanbulat, Jediskul és Nouruz nevű és 5849 sátort számláló nogaji családokat említi meg, a melyekkel az 1807. és 1808. évben tett utazása alkalmával a Kuban és felső Kuma mellett találkozott[4] s a melyeket, állítása szerint, a krími khánok a

[4] Reise in den Kaukasus, I. k. 282. l.

Dnjeper és Dnjeszter között levő pusztára telepítettek, de 1788-ban ismét visszatértek a Kuban mellé. Ma a nogaji tatárok felosztása jelentékenyen különböző. Az «Oroszország ethnographiája» névtelen szerzője így osztja fel őket: *a)* Sztavropol kormányzósági, *b)* Laba és Kuban között lakó, *c)* kumük pusztasági nogaji tatárok s számok összesen 80,000 lélek, a mi a valóságnak semmi esetre sem felel meg, mert Rittich-nek [5] statistikai adatait mégis leghitelesebbeknek kell tartanunk, ő szerinte pedig a nogaji tatárok osztályozása és lélekszáma következő:

Sztavropol kormányzóságban	84,622
Terek vidékén	8,428
Daghesztanban	1,991
összesen	95,041

Ez a számadat jelentékenyen különbözik Pauli-étól, a kinél csak 50,000-et találunk, pedig a föntebbi összegbe még nincsenek belefoglalva a kumükök, kiknek száma Rittich szerint 71,968. Ha tehát a Rittich említette összeghez még hozzá adjuk a Tauriában tartózkodó nogaji tatárok számát is, összes létszámukúl bátran vehetünk fel 100,000-et.

Tekintve azon különféle és számos sorscsapásokat, melyek a nogaji tatárokat meglátogatták s főleg azon sok rokon és idegen elemeket, melyek a baskirokkal, kalmükökkel, kaukázusiakkal, oroszokkal, lengyelekkel, ruménekkel és magyarokkal való érintkezés következtében járultak hozzájok: valóban feltünőnek kell tartanunk, hogy e nép, *physicuma* tekintetében, aránylag tisztább tudott maradni, mint oly sok törzstestvére, melyek vele egy sorsban osztoztak. Itt természetesen nem a kaukázusi vérrel már erősen

[5] Geographische Mittheilungen, pótfüzet, 54. sz. 11. lap.

vegyült, félig vagy egészen megtelepült lakosságot értjük, hanem inkább a nomád élethez hű maradt ú. n. karanogajiakat, a kiknek alacsony, széles testalkatuk, nagy fejük, kicsiny szemeik és gyér szakálluk még élénken emlékeztetnek az ősi török typusra, míg az előbbiek a kaukázusiakkal való vegyülés következtében már sok vonásban hasonlítanak ezekhez. S a törökösség e prægnans jeleire nem kevésbbé büszke a nogaji tatár; a kazánival és krími tatárral szemben büszkén dicsekszik faji tisztaságával s azon történelmi szerepet, melyet a múltban játszott, dalai és mondái még egész frisseségében hirdetik. A mit Pauli (32. lap) a német mennonitáknak e népre gyakorolt civilisáló hatásáról mond, mindenesetre csak azon nogaji tatárokra vonatkozik, a kik mint az egykori kis horda töredékei ma már csekély számmal Tauriában laknak, nem pedig testvéreikre, a kik Sztavropol vidékén, a Kuma jobb partján tanyáznak, hol a talaj minősége a nomád életmód iránt való hajlamnak kedvez s hol a kalmükökkel való gyakori érintkezés még útjában áll a végleges letelepülésnek. Ámbár az itt lakó nogaji tatároknál sem szemlélhetjük már azon tősgyökeres nomád élet képét, melyet a kirgizeknél és turkománoknál találunk, de még mindig különös előszeretettel foglalkoznak a baromtenyésztéssel s lakásaik vagy nyomorúságos agyagkunyhókból vagy nemezsátrakból állanak, valamint étkezés dolgában is a húsételeknek adnak előnyt. Az *ajran*, *katik*, *kumisz* és a *sajt*-nak különféle nemei épen oly kedveltek nálok, mint a Káspi-tenger keleti részén lakó nomádoknál. Az italok közt legjelentékenyebb szerepet játszik nálok a téglatea. A mint az európai ember kenyér nélkül, a karanogaji épen úgy nem élhet téglatea nélkül, melynek szokását bizonyára a kalmüköktől vették, mert különben nem érthető, hogy miért épen e teanemnek élvezete terjedt el

a nogaji tatárok között, a mely tudvalevőleg csak a mongoloknál, kalmüköknél és kirgizeknél áll közkedvességben, míg a turkománok és a többi nyugoti törökök nem ismerik.

Ruházatuk már számos nyomát viseli a szomszéd Kaukázus hatásának; csak a nők viselete hasonlít jobban a kazáni és Volga-melléki tatárnők divatához, a mennyiben pl. roppant magas fejkötőt, orrkarikát, pénzdarabokból álló füzéreket viselnek, s hajukat hosszan szalagokba fonják; míg a férfiak hívek maradtak a báránybőrből készített duzzadó sapkához *(kalpak)*.

A mi a *lakást* illeti, az egészen, vagy félig megtelepültek háza szegényes, piszkos és szűk; ugyanezt mondhatjuk a nomád nogaji tatárok sátoráról is, a mennyiben ez, a zordon téli évszak idején, távolról sem nyújtja lakójának azt a védelmet, melyet a kirgiz és turkomán talál szilárdan épített, takaros nemez-sátora alatt.

Vallás dolgában a nogaji tatárok inkább a nomádokhoz, mint a félig, vagy egészen letelepült törökökhöz csatlakoznak. Sem a szellemi középpont a krími khánok korában, sem Kazán nem tudott rájok különös hatást gyakorolni, mert a nevezett vidékeken lakó rokonaikra mindig megvetéssel tekintettek s nevezetes, hogy, — mint annak idejében volt alkalmam tapasztalni, — a turkomán pusztákról, de különösen Khivából és Bokharából való mollák sokkal nagyobb tekintélyben állanak nálok, sőt, — jól emlékszem rá, — magam is hallottam, hogy közép-ázsiai fiatal theologusok nagyon háládatos fáradságnak tartották a Temirkhan-Surába, vagy Kizlarba való kirándulást. Nem tekintve ezen lanyhaságot a vallási dolgokban, a nogaji tatárokban csak kevés vétket találunk, de annál több moralis előnynyel dicsekedhetnek. Ámbár lopás, főleg marhalopás gyakran fordul elő nálok, de rablás, vagy gyilkosság hallatlan s a

fegyvereket csak nyájaik védelmezésére használják a ragadozó állatok és ellenségek ellen. Határtalan tisztelettel viseltetnek elüljáróik irányában és példái a vak engedelmességnek, a milyenről Tott báró beszél emlékirataiban «Szigorú büntetés» czímen;[6] hasonló, hogy a khán parancsára maga az illető tatár készítette el magának a kínzó halál eszközeit, még ma sem tartozik a ritkaságok közé. Az élvezetben mértékletesek, a pálinkaivásnak kevésbbé hódolnak, mint rokonaik, csak a polygamia van jobban elterjedve nálok, a mit Pauli a szolgák hiányának tulajdonít, de a mely szokás valójában a korábbi, szakadatlan hadviselés idejéből ered, mely rabnők szerzésére elég alkalmat adott. A házasságot ők is, mint a többi törökök, korán kötik, de a menyekzői szokásokban kevés jellemző vonást találunk. A menyasszonyt, mint a krími tatároknál, kocsin viszik haza, melyre hozománya is fel van rakva; csak gazdag leány férjhezmenetelekor ütnek fel a kocsira menyasszonyi sátort, a ki aztán vidám lovas csapat és zenészek által kísértetve tartja bevonulását jövendőbeli férjének házához. Ma a nogaji tatárok leginkább a krími letelepült tatárok közül házasodnak; a kalim mennyisége 30 tehén, vagyis mintegy 170 rubel, vagy néha kevesebb is, mert a házastárssal, mint megvásárolt tárgygyal, rabnő módjára bánnak s ezeknek nincs semmi olyan előjoguk, a milyennel a turkomán és kirgiz nők dicsekedhetnek. A nogaji tatár csak ritkán méltatja nejét barátságos megszólításra, valamint egészben véve feltünően csöndes és hallgatag természetű, az ó-török erény prototypja, a ki csak a mély komolyságot szereti s minden könnyelmüt és vígat kárhoztat.

[6] Baron von Tott tudósításai a törökökről és tatárokról (Bécs, 1788), II. k. 279. l.

Figyelmet érdemlő az a rövid életidő, melyet a nogaji tatárok érnek; igen sokat a férfi-korba lépés után ragad el a halál, mely körülmény ellentmondásban van TAVERNIER állításával,[7] a ki azt mondja: «Les tartares vivent longtemps». E rövidéletűség okának első sorban a szegénységet s az ezzel járó tisztátlanságot, valamint az egészséges élelmi szerekben való hiányt kell tartanunk. KLAPROTH is[8] írja, hogy feltalálhatjuk nálok ugyanazt a betegséget, melyet HERODOTUS már a skythéknál ismert, t. i. az *enareismus*-t, vagyis a férfierő hianyát. REINEGG volt az első európai, a ki e betegséget fölismerte a nogaji tatároknál, csak azon különbséggel, hogy ő ezt nem velök született, hanem elgyengülés által keletkezett betegségnek tartja. POTOCKY, a ki 1797—98. utazta be a Kuma vidékét, e betegségnek egy esetét találta náluk, s mivel ezen elgyengültek a *khossz*, helyesebben *khassz* nevet viselték, hajlandó volnék e névben az arab-török *khasz* (magánszolga, eunuch) szót fölismerni és ezen asszonyokhoz hasonló nogaji tatárokat herélteknek tartani. Különben, mivel épen KLAPROTH-ról van szó, megemlítjük, hogy ezen utazó a nogaji tatárokat physiognomiájok és testalkatuk tekintetében a mongolokhoz legjobban hasonló törököknek tartja; de állítása szerint e népnél már nincsen meg az a szokás, hogy sátorukat kocsira ütik fel, a mint GEORGI említi. Hogy ez a szokás, melyet TAVERNIER látott és részletesen leírt,[9] még a múlt század második felében is megvolt a nogaji tatároknál, nagyon jellemző és megegyezik HERODOTUS azon adatával,

[7] Les six voyages de Jean Baptiste *Tavernier*. Première partie. 387. l. (Paris 1692.)

[8] KLAPROTH, «Reise in den Kaukasus,» II. k.

[9] Idézett műve, 386. l.

hogy az e vidéken lakó skythák szintén kocsin vitték sátorukat. Ezen két adat egybehangzása megerősíti azon gyanítást, hogy a nogaji tatárok, bármi volt előbbi nevük, ősi idők óta laknak e vidéken. Egyébiránt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy e szokás, — ha nem tévedünk, — csak a pontus-melléki törököknél volt meg; mert a keleti és déli törököknél semmi nyomát nem találjuk, a mit különben az ezen fogalmat kifejező arab kölcsön szó, t. i. *araba*[10] is bizonyít.

Úgy látszik egyébiránt, hogy a nogaji tatárok kocsisátora a *kedseve*, vagy *paleki* (ülőkosár a teve vagy öszvér hátán) helyét pótolta s mindenesetre csak útközben volt használatban. A mongolok is használták ezt Dsingiz és utódai alatt, de csak a Volga vidékén s nem hazájukban. A nők kocsisátora virágokkal volt diszítve s ezt a leánynak nem volt szabad elhagynia férjhezmenetele előtt. Ez tehát a harem egy neme volt, melyből a nők annál gyakrabban kiszöktek szerelmi kalandok után. E kocsisátort legtöbbször egy teve húzta; s a ma Orenburg és Taskend között használatos, egyfogatú telega élénken emlékeztet a nogaji tatárok kocsisátorára.

A *születés* és *halálozás* alkalmával előforduló szokásoknak egyáltalában nincsenek specialis vonásaik; valamint

[10] A krími és nogaji tatároknál a kocsi neve *madsar*, vagyis magyar, mely szóról Besze János magyar utazó azt mondja, hogy ez emlékezés volna a IX. században e vidéken lakott régi magyarokra. De e nézet annál kevésbbé valószinű, mert — mint Herodotusnál olvassuk — e vidék más nomádjainak is volt kocsijok, melyet tehát nem lehet magyar specialitásnak tartani. Sokkal valóbbszinű az, hogy a krími és nogaji tatárok a XVI. és XVII. században, rabló hadjárataik alkalmával ismerkedtek meg Magyarországon e járóművel s ezért azt a nevet ruházták rá.

mai társadalmi életük is általában azon ősi nomád életmód képét tükrözi vissza, melyről TAVERNIER emlékirataiban, tehát a XVII. század végén, olvashatunk s melyet nagy vonásokban PLAN CARPIN-nál és RUBRUQUIS-nél déli Oroszország kumán gyűjtőnév alatt szereplő nomádjainak életéről találunk. A nogaji tatároknak lótenyésztéséről, mindennapi foglalkozásáról, élelméről, ruházatáról TAVERNIER által festett kép feltünően egyezik a kirgiz és turkomán nomád életnek hamisítatlan képével. Különösen physicumuk rajza mutatja az ősi typust s aligha tévedünk, ha fölteszszük, hogy a nogaji tatárok a XVII. században hívebben képviselték a török nomád életet, mint ma a kazak- és kara-kirgizek vagy a turkománok.

Ez után áttérünk most azon török néptöredékekre, melyek részint a nogaji tatárok közvetetlen szomszédságában laknak, részint egyenesen ezektől származtak, nem akarván a «nogaji» név alá foglalni a Kaukázus összes török lakóit, mint ezt egyebek közt a «Narodi Roszij» névtelen szerzője is teszi.

Mint a nogaji tatárokkal közeli rokonokat, első sorban a *kundurok*-at, vagy, — mint az oroszok írják, — kundrovokat említjük meg,[11] a kik magokat *kara-agacs*-nak, (fekete fa) nevezik s a kik a nagy horda nogaji tatáraitól azon nomád mozgalom alkalmával szakadtak el, mely 1740-ben a kalmüköknek Dzungaria felé való vonulása után

[11] Mi *kundur*-t írunk azon egyszerű okból, mert a szó ezen török alakjából lett az orosz *kundrovszki*, s mert ezen alak jelentése e nép tulajdonképen való eredetét legjobban megfejti. *Kundur* ugyanis török nyelven a. m. «letelepíteni» s így a *kundrovszki tatar*, letelepített tatár, vagy nogaji, vagyis a nogaji tatárok azon töredéke, melynek a Kuma és Terek mellé való költözhetését az ott lakó törökök megengedték.

jött létre. Mikor a kalmükök harmincz évvel később, vagyis 1770-ben az alsó Volga vidékét egészen elhagyták, a kundurok hátra maradtak az asztrakháni kormányzóság Krasznojarszk kerületében, s letelepedtek a Volga deltájában, az Ak-többe és Bereket folyók partjain, Szeid (oroszúl Szeitovka) és Khodsa-taj (oroszúl Kodsatajevka) környékén, hol a kirgiz Bükej-horda és kalmükök szomszédságában félnomád életmódot folytatnak, a mennyiben télen a nevezett helyen maradnak, tavaszszal, nyáron és őszszel pedig az Ak-többe bal partján barangolnak. A mi *számukat* illeti, e tekintetben a különböző adatok meglehetősen eltérnek egymástól. Georgi 1000 jurt-ra, vagyis 5000 lélekre becsüli őket, míg Pauli és utána Wahl 11,000 lélekről (7000 férfi és 4000 nő) beszél. Nagyon természetes, hogy a már egy század óta tartó szomszédság és gyakori érintkezés a kalmükökkel a nogaji tatárok e töredékére jelentékeny hatással volt, melynek prægnans nyomai maradtak fönn. Ez utóbbiakhoz tartozik első sorban a kundurok arczvonásain észrevehető kalmük *typus*, daczára, hogy physikai jellegek tekintetében régebben inkább a kabardinokhoz hasonlítottak; másodszor sátoraik építési módja, melyek, a többi törököknél szokásos kerek forma helyett, hosszúkásak és szűkebbek. A mi továbbá a piszkosságot és feltünő lomhaságot illeti, e tekintetben is inkább a kalmükökhöz hasonlítanak; csak nyelvükben és némely szokásaikban őrizték meg a törökséget, mert az első, — a mennyire a Klaproth-nál levő összehasonlító táblázatból [12] ítélhetünk, — határozottan a nogaji tatárhoz csatlakozik és nem azon török nyelvhez, melyet a Kaukázusban és Perzsiában beszélnek, ámbár ez utóbbi ország szellemi hatását nem lehet elvitatni,

[12] Reise in den Kaukasus, II. k. 273—282. l.

mert, — mint Pauli írja, — a kundurok még ma is a siíta felekezet hívei. Említést érdemel azon szokatlan, 50—100 rubelnyi összeg, a mennyibe kerül a kundurnak egy asszony; mely körülményt Pauli azon nagy nehézségnek tulajdonítja, melylyel egy család megalapítása és fentartása jár, mert egy öt személyből álló családnak évenkint legalább 100 rubelt kell kiadni a legszükségesebbek fedezésére, a 15, vagy 20 rubelnyi évi adón kívül.

Még részletesebben értesít bennünket a kundurokról vagy kundrovi-tatárokról Nebolszin [13] orosz ethnographus, a szent-pétervári földrajzi társaság közlönyének 1851. évfolyamában megjelent czikkében. Ő szerinte a *Karagas*, vagyis szilfa, név onnan származott, hogy a nogaji tatárok egy töredéke a Kaszai törzsben kiütött czivakodás miatt a Kuban partjai mellől és Bistau (Pjatogor) vidékéről elvonulva, az orosz erdőség közelében telepedett meg, hol az említett fanem gazdagon tenyészett. E magyarázat annál valóbbszínű, mert még az ő korában is (t. i. 1851.) Bistau mellett Bajmirza aulban nogaji tatárok laktak, a kik rokonok a kundurokkal. Nehány akszakal állítása szerint e kivándorlás 110 évvel azelőtt, vagyis 1740-ben történt. Az asztrakháni területnek a Káspi-tengeren innen eső partján a kundurok a kalmükökhöz csatlakoztak s két évig Dunduk-Ambo felsőbbsége alatt állottak. Ennek utóda, Dunduk-Dasi khán 17 évig s ez után Ubus khán 11 évig uralkodott fölöttük. Így 30 évig együtt éltek a kalmükökkel, s mikor ezek az orosz birodalomból megszöktek, 1771-ben az orosz uralom alá jutottak. A következő 15 év alatt a postai szolgálatot végezték Asztrakhán és Kizlar között; 1785. Krasz-

[13] Vjesztnik imperatorszkago ruszkago geograficseszkago obscsesztva. II. rész, V. fejezet, 1—30. l

nojar városának hatósága alá rendeltettek, ekkor azután megkapták a Volga mellett levő nyári és téli szállásaikat.

A kundurok, vagy karagacsok — mint magokat nevezik — két fő osztályra oszlanak, ezek: a *Kaszai* és *Kaszpulat* nemzetségei, a melyek mindketten mint Eddigej fiai és Iszmail nogaji vezér unokái előbb az egész nogaji nép fölött uralkodtak. A Kaszpulat nemzetség ismét következő ágakra oszlik:

1. *Asz*, Khodsa-taj környékén, a *Satuk* és *Kultasz* alosztályokkal;

2. *Töbetpesz*, vagy *Dsangi-Najman* (új N.); az előbbiekkel együtt élnek s az által tűnnek ki, hogy nemesi származásúak és fejedelmi bélyegük van;

3. *Najman*, Szeitovka környékén, *Dsagajbajli*, *Baganali* és *Sobalacsi* alosztályokkal.

A Kaszai nemzetség ágai a következők:

1. Mangit,
2. Kügüsz,
3. Ergenekli,
4. Alti-ajak,
5. Bajgundi,
6. Temir-khodsa.

Forrásunk ezen ágak némelyikének alosztályait is fölemlíti. — A két nevezett nemzetség keretén kívül állanak — pontosabb beosztás nélkül — a *Szaldsigit* és *Tok* nevű töredékek, melyek részint Khodsa-tajhoz, részint Szejdhez (Szeitovka) tartoznak s számuk, az asztrakháni hatóság hivatalos adatai szerint, az előbbi helyen: 2803 férfi és 3478 nő (6281), az utóbbi helyen: 2124 férfi és 2752 nő (4876), összesen tehát 11,157 lélek.

Nebolszin-nak a kundurok *physicumára* vonatkozó adatai megegyeznek föntebbi leirásunkkal, mert ő is megjegyzi a kalmük typusnak erős hatását, míg másrészről a nem ritkán látható kabardin, vagyis tiszta cserkesz typust

is kiemeli. E népnek részint a Bistau mellett lakó kaukazusiakkal, részint a kalmükökkel s újabb időben a kirgizekkel való együttélését tekintve, nagyon természetesnek találjuk az összevegyülést; de annál különösebbnek tartjuk azt, hogy ez a még száz évvel előbb tőrülmetszett nomád nép, a kirgizekkel és kalmükökkel folytatott szüntelen érintkezés daczára, aránylag oly rövid idő alatt fél-nomáddá változott s csak nyáron át hódol vándorló kedvének az Aktöbe bal partján. Ezen, a tavasz lehellete után azonnal megkezdődő kivonulás alkalmával, a menetet a legkedvesebb állat, a ló nyitja meg, ezt követi a szarvasmarha, ezt a juh, vagy kecske; az állatok sora után vonulnak a háziszerekkel, nőkkel, öregekkel és gyermekekkel megrakott kocsik, míg az egész nomád tábor hátvédét lovas férfiak képezik. — A sátor, mely kalmük alakú és berendezésű, csak kevés nyomát mutatja fel a középázsiai sátorok primitiv fényének, mert az ősi eredetű tűzhely kivételével, a téli lakásról hozott bútorokkal van tele rakva s csak a gazdagoknál találhatók fel Perzsia és Bokhara iparczikkei. Ugyanez a szegényesség jellemzi téli szállásukat is, mely nádsövénynyel kerített, legtöbbször négyszögű udvarból áll (melyek száma összesen 800) s ennek egyik szögletében van az istállóhoz hasonló lakó ház, mely több részből áll; a piszkos szobákban az ügyetlenül csinált, nagy kemencze foglalja el a főhelyet; a kopasz falakról ruhák, házieszközök csüngenek le s az ablakok kisebb-nagyobb üvegcserepekkel vannak ellátva.

A kundurok *ruházata* következő. Térdig érő ing, mely fölött a *besmet* és *arkaluk*, két kaftánhoz hasonló ruha, van. Felöltőül szolgál a *csapan*, mely mind szabására, mind egész alakjára nézve az azonos nevű khivai ruhához hasonló, honnan nagyobbára importáltatik is. A fejrevaló

a kaukázusi hegylakókéhoz hasonló, t. i. prémes posztó sapka, míg a téli sapka a kirgiz divat után készült. A nők öltözete csak keveset különbözik a férfiakétól, csakhogy a nők nem hordanak mellrevalót *(kökrek)* s az öreg asszonyok pénzdarabokkal és más ékességekkel tele aggatott magas kalapot, a leányok pedig selyem sapkát viselnek, melyről a pénzdarabokkal, vagy üvegklárisokkal diszített hajfonatok omlanak a besmetre.

Étkezés tekintetében a kundurok inkább a nomádokhoz, mintsem a letelepültekhez hasonlítanak, mert élelmiszereik kiválólag húsból és tejből állanak. Csakhogy ő nálok a tehéntej és tehénhús, valamint a kenyér is, szokásosabb eledel, mint a kirgizeknél. A gazdagabbak a pilavot is szeretik. Az italok közt a téglatea jelentékeny szerepet játszik, melylyel valószinűleg a kalmükökkel való együttélés idejében ismerkedtek meg, mely mellett a kumisz élvezését sem vetik meg. Arról azonban nincs tudomásom, hogy az orosz pálinka mennyire terjedett el köztük.

A mit még ír Nebolszin a kundurok társadalmi életéről, nem nagy fontosságú, mert nem találunk benne semmi specialis vonást. A házasságkötés alapja itt is a kalim, melynek minimuma ötven, maximuma pedig ezer rubel, de a melyet nem szükséges egyszerre lefizetni. A kalim pótlása fejében a menyasszony bizonyos bútorokat, egy sátort, egy pár ökröt és más értékes tárgyakat visz leendő férje házához. A menyasszony hazavitele ugyanazon szertartásokkal jár, mint a krími és nogaji tatároknál.

Mulatságaik tekintetében is az utóbbiakhoz hasonlítanak s különösen a táncz érdemli meg figyelmünket, mely a szomszéd törököknél, t. i. a kirgizeknél már nem található fel. A kundurok táncza a krimi tatárokéhoz és a magyar csárdáshoz hasonlít. A tánczosnő egy helyen maradva

csöndesen mozog, míg tánczosa, karjainak heves mozgatása mellett, körültánczolja, e mellett énekel és közbe-közbe kurjongat. Különben ezen emberek élete az asztrakháni pusztaságon a létért való erős küzdelemből áll; mert forrásunk szerint egy, bár csak két személyből álló családnak is évi kiadása legalább 135 rubel s hogy ezt győzhesse a kundur, legalább egy tevét, két lovat, egy bikát, két tehenet, öt kecskét és öt juhot el kell adnia, mely alkalommal természetesen az Asztrakhán vidékén 30 évvel ezelőtt uralkodott árfolyam az irányadó.

A mi végre a törökség e kis töredékénél érdekes reánk nézve, az *siita vallása*, melynek eredete épen oly rejtélyesnek látszik, a mily különös az a körülmény, hogy tisztán szunnita lakosság közepette fenmaradhatott ez a felekezet. Föltéve, hogy a kundurok egy része a Kuban mellől származik, hol a többi szunnita nogaji tatárokkal együtt éltek, a siita felekezethez való áttérés csak később, t. i. a Kuma és Terek mellett való tartózkodásuk idejében, történhetett meg, még pedig a Kaukazusban lakó iráni törökség hatása következtében, a mely, nagy részben, szintén a siita felekezethez tartozik. Ha tehát ily módon érthető a siismus elterjedése, akkor fenmaradása, a kirgizek és fanatikus Volga-melléki tatárok szomszédságában, csak azon körülménynek tulajdonítható, hogy a kundurok nagyon is lanyha követői az iszlámnak s hogy — a hat molla mellett, a kik egész vallási életüket vezetik — nagyon keveset aggódnak a miatt, hogy Ali, vagy Abubekr volt-e törvényes utóda Mohammednek. Nomádok és félnomádok soha és sehol nem tüntek ki vallásos buzgóságuk által.

A mi a kundurok *nyelvét* illeti, ez némi tekintetben szembetünőbben hasonlít a kirgizhez, mint a nogaji tatárhoz. Ezt állíthatjuk nevezetesen a hangtan némely pontjára

vonatkozólag, a milyen az *s*, illetőleg *sz* használata *cs*, illetőleg *s* helyett; míg más, névszerint grammatikai tekintetben, kétségen kívül áll a rokonság. E nyelvi viszonynak pontosabb meghatározásához hiányzik az elegendő nyelvanyag; de az ethnikai viszonyra vonatkozólag a nemzetségek és ágak nomenclaturája biztos alapot szolgáltat arra, hogy a kundurok, valamint a nogaji tatárok a kirgiz néptest egy részét képezték. Így egyéb nevek között a Najman, Mangit, Asz, valamint a Dsalbajli, Baganali, Ergenekli, Kireit stb. alosztályok a kazak-kirgizeknél is előfordulnak, a mint ez kitűnik a Nebolszin-nél található neveknek Radloff [14] és Levsin erre vonatkozó adataival való összehasonlításából.

A kundurok után a *kumük*-öket is, legalább részben, a nogaji tatárok rokonainak mondhatjuk. Azt mondottuk, hogy részben, mert, úgy látszik, e népnek egy töredéke már a khazarok korában mai hazáját lakta s ezért ethnologiai viszonyukat eddigelé sokféleképen magyarázták. A kumükök a Kaukázus északkeleti részén, Daghesztan kormányzóságban, még pedig a Káspi-tenger nyugoti partján Samkhal-Jengijurt-tól fogva Dsenikentig s befelé az Ak-szaj partjaitól az avarok és lezghik területéig laknak s úgy látszik, hogy ők is, mint a karacsajok, már nagyon régen a Kaukázusba szoríttattak. Egy részök a hegyek völgyeiben lakik, míg más részök az alsó Szunsa és Terek mellett elterülő homokpusztán tartózkodik.[15] Habár nem egyenes utódai is a khazaroknak, mint Klaproth [16] gyanítja, de

[14] Ethnographische Übersicht der Türkstämme Sibiriens und der Mongolei. Von Dr. W. Radloff. (Leipzig. 1883.), 26. l.

[15] Georgi, 134. l.

[16] Reise in den Kaukasus, 272. l.

már azon nép virágzása idejében, t. i. a VIII. században jöhettek e vidékre; mert Derbend már ez időben határvonal volt az árják és kaukázusi törökök közt, s a törökségnek ennyire délfelé nyomult előpostája azon nomád elemek egyik töredéke lehetett, melyek a Volga jobb partján elterülő pusztaságon barangoltak Itiltől, a khazarok fővárosától, fogva a Donig és Dnjeperig. Ez természetesen csak hypothesis; mert a Terek vidékére és Daghesztanra eső 71,968 kumük, külső megjelenésében, csak kevés nyomát őrízte meg török eredetének. A kumükök [17] — kik már régóta a Kaukazusnak «kultur-nép»-eihez számíttatnak — régebben jelentékeny hatást gyakoroltak a szomszéd hegyi lakókra, kik közül többen nyelvüket és szokásaikat átvették, mely esetet a délről éjszak felé nyomult azerbajdsániaknál is tapasztalhatjuk, kik megjelenésök után az iráni benszülött lakosságot az iszlámra terítették s lassankint a török nyelvet is rájok erőszakolták.

A mai kumükök egy részének eredetére vonatkozó ezen hypothesis mellett a nogaji kumükök traditioját már azért sem lehet figyelmen kívül hagynunk, mert az a beköltözés hasonló irányáról szól s a kumükök azon töredékére vonatkozik, mely egyenesen a nogaji tatároktól ered, tehát csak a mongol betörés után vonult a Káspi-tenger

[17] A *kumük* alak ellenkezik a török nyelv hangtanával, helyesebben *kimik*-nek kellene hangzania, melynek töve a *kim*, mozogni, ige. E kimik, melynek jelentése tehát «mozgékony, gyors», szemmel láthatólag összefüggésben van a törökség mythicus őstörténetében előforduló *Kimak* névvel. A kumük ethnikai név egyébiránt a *Kumukh*, *Gumukh* helynévtől ered, mely nevet a magukat *lak*-nak nevező kaukazusi hegylakók *gazi* epithetonnal, (*Kazikumük*) kapták. Lásd: Baron P. von Uslar's «Kazikumükische Studien» (St-Petersburg, 1866), 1. lap.

nyugoti partjához. E tradítio [18] szerint a nogaji kumükök egyenesen Mamai-khán hordájától származtatják magukat. Mamainak több fivére volt, kik közül kettő nagy hírre jutott; egyik *Alcsagir*, Deli Urak apja, a ki Mamai vezérlete alatt elpusztította Krímet; másik *Iszmail-Khiledsi*, a ki a gyermek nélkül elhalt Mamai után hordájának ura lett. Karaszaj és Kazi, e Deli Urak fiai, Iszmailtől és a krímiektől való félelemből, népeikkel a Volga mellől a Káspi-tenger felé terjeszkedtek s Adil szultánnal, Krim khánjával, kibékültek, sőt *Rabber (?)* perzsa király ellen folytatott háborújában is segítették. Karaszajtól és Kazitól származnak a Terek-melléki nogajiak murzái; s mikor Devlet Giraj khán idejében Asztrakhán elesett és az oroszok Terki várát építették, az ott lakó nogajiak alávetették magokat az orosz uralomnak. A mint az oroszok hatalmukat mindinkább kiterjesztették, a nogaji tatárok egy része átköltözött a kumükök területére, egy másik Samkhal vidékére, míg a harmadik rész a pusztaságra vándorolt. Ezen nogaji kumükök utolsó murzája (fejedelem) *Bazik-baz-Kanpulat*, Sah-Murza fia, volt, kinek halála után mindinkább gyengültek s a Terek bal partjára költöztek, hol ma *Kara-nogaj* név alatt ismeretesek.

Az eddigiekből tehát eléggé látható, hogy a kumükök, a mi a nép magvát illeti, hazájuknak olyan őslakóiúl tekintendők, a kik a khazarok korában, vagy esetleg már előbb jutottak ide az északi pusztákról, de idő folytával új népelemeket vettek föl s úgyszólván azon törökség magvát képezik, mely körül az egyes töredékek gyülekeztek, s a kik a keleti Transcaucasia eltörökösödéseig ethnikai

[18] Szbornik Szvjedjenij o terszkoi oblasztij, Vipuszk I (Vladikavkaz, 1878), 314. lap.

választó falat képeztek irániak és törökök közt. Később, a mongol invasio után, mikor a törökség délről özönlött, a Kaukázus északi és déli részén lakó törökök közt helyreállt ugyan némileg az összeköttetés, de az egység köteléke sohasem tudta összefűzni az azerbajdsániakat és kumükököt, mert a vallásukban, erkölcseikben és szokásaikban levő különbség mindig választófal gyanánt állt köztük. Az azerbajdsániak, mint aránylag újabb jövevények, az iráni cultura következtében mindig Iranhoz tartoztak, míg a kumükök, mint a kaukázusi hegylakók: avarok, kazi-kumükök, csecsenczek és darginok közvetlen szomszédjai, életmódjukra nézve régóta a kaukázusiak közé tartoznak.

Ily körülmények közt tehát a kumükök *külső megjelenésében* és *erkölcsi életében* hiába keresnők a valódi törökség vonásait. Physicumuk tekintetében különböznek ugyan a daghesztániaktól, főleg nagyobb fejök és köpczösebb termetök által, de távolról sem mutatják fel a török typusnak annyi nyomát, mint a Kuma és Terek mellett lakó rokonaik. Szokásaik és erkölcseik természetesen még kevésbbé törökösek.

Századok óta letelepedve, földmíveléssel, méhtenyésztéssel és bizonyos iparágakkal foglalkozva, ruházatuk és eledeleik tekintetében csak keveset különböznek a szomszéd daghesztániaktól. Általában szorgalmas, békeszerető emberek s még renegát sem nagy számmal volt közöttük sejkh Samil korában. A szunnita hegyi lakókkal való szomszédság következtében leginkább olyan vonásokat találunk erkölcsi életükben, melyeket ez utóbbiaktól vettek át. Ide tartoznak a játékok, mulatságok és énekek, melyekről Golovinszki I. P. orosz ethnographus följegyzései után van tudomásunk.[19] Nemzeti tánczaik a *vararis*, mely a

[19] U. o., I., 290—297. l.

lezginkahoz hasonló, és a *bulka* (összejövetel), melyet szegény kumük férfiak és nők tánczolnak, adományokat gyűjtve érte. A játékok közé tartozik egyebek közt a *szüjdüm-tajak*, azaz: szerelmi pálcza, melyet leginkább menyekző alkalmával játszanak legények és leányok, olyanformán, hogy a szerelmesek gyöngéden kölcsönösen egymás vállára ütnek egy pálczával s azután részint sarcasticus, részint szerelmes tartalmú dialogust folytatnak egymás közt. Állítólag legmulatságosabb a *szarin* (enyelgés) nevű játék, mely ingerkedő tartalmú dialogusból áll, mely dialogus néha valóban költői értékű, a milyen például a következő:

Legény:

A szürke szarvasok félénken futnak a mezőn,
S az ingerlően szép leányok enyelegnek velök.
Ó, mondd, mit tennél, ha egy csókot adnék neked?

Leány:

Ha elhatároztad, hogy megcsókolsz engem,
Én fehér galambbá fogok változni
És az ég felé repülök. — Mit csinálsz te akkor?

Legény:

Ha te galambbá válva az ég felé repülsz,
Én szürke ölyvvé változva üldözlek
És megfoglak téged. — Mit csinálsz te akkor?

Leány:

Ha az ég alatt meg akarsz engem fogni,
Hallá válok és kisikamlom kezeid közül
A tenger mélyére. — Mit csinálsz te akkor?

Legény:

Ha el tudsz szökni a tenger fenekére,
Én vas horoggá leszek, a tengerbe lemerülök
És ott megcsókollak. — Mit csinálsz te akkor?

Leány:

Ha a tenger fenekén akarsz megfogni,
Kölessé válva szétszóródom a fűvön;
Mondd csak, mit csinálsz te akkor?

Legény:

Ha kölessé válva szétszórod magad a fűvön,
Én kakas leszek és fölszedem a szemeket,
Mondd csak, mit csinálsz te akkor?

Leány:

Ha te engem az ég alatt, tengerben s fűvön
Mindig üldözesz, csak egy marad még számomra:
Meghalok, elrejtem magamat a nyirkos sírba,
Hol rokonok és barátok nem látnak többé engem.

Legény:

Ha te már meghaltál s barátaid és társaid
Többé nem látnak, én is meghalok és melléd fekszem
A nyirkos sírba, hogy ott, jutalom fejében,
Örökké veled maradjak.

A mi a kumükök culturalis viszonyait illeti, már megjegyeztük, hogy több kaukázusi nép elsajátította a kumük nyelvet s vallási dolgokban is sokat tanultak a kumüköktől. Értik és részben beszélik a kumük nyelvet a Balkar, Bezengij, Csehem, Khulam és Uruzbi helységekben lakó kabardinok.[20] A csecsenczek és lezghiek egy része is érti e nyelvet; s ha az oroszok csodálkoznak azon, hogy e török dialectusnak még mindig ily nagy tekintélye és hatása van, valószinűleg elfelejtik, hogy ők csak új jövevények e vidéken, míg a kumükök, a mennyiben az iszlámra áttértek,

[20] Lásd a «Gorszkija Narecsja» (hegyi nyelvek) cz. czikket (Szbornik szvjedjenij o terszkoi oblaszti, 315. l.)

már a középkorban civilisáló szerepet játszottak a pogány hegyi lakók között. Hogy ez a műveltség, a siismus megszilárdulása után, csak a középázsiai centrumokból táplálkozhatott,[21] nagyon valószinű; de hogy a kumükök itt már az ó-korban bizonyos fokú culturának örvendettek s a törökségnek legjobban délre nyomult előőrsei voltak az iráni határon, Derbendnél, az kétségen kívül áll.

Ámbár megengedjük, hogy a föntebb tárgyalt kundurok vagy *karagacs*-ok a kumüköknek és kara-kirgizeknek [22] az igazi nogaji tatárokkal való összevegyüléséből állottak elő, de e karagacsokat nem zavarjuk össze a *karacsaj-törökök*-kel, mint Howorth [23] teszi, valószinűleg félrevezettetve a karagacs és karacsaj nevek első részének azonosságától, pedig az alattok értendő két török törzsnek semmi köze nincs egymáshoz; mert míg a karagacsok, vagy kundurok eredetük szerint nogaji tatárok, addig a Kuban folyó forrásvidékén lakó karacsajok — a cserkeszektől *tatárkus-ha*, hegyi tatároknak neveztetve — határozottan az egykori úzok-, vagy kúnokhoz tartoznak és — mint Klaproth részletesen elbeszéli — a Kuma-melléki pusztaságról, még pedig a régi Madsar közvetetlen szomszédságából szoríttattak a Kaukázusba. Ámbár mindenfelől cserkeszektől vannak körülvéve, mind e mai napig megtar-

[21] Saját személyes tapasztalatom szerint még a legújabb időben is szakadatlan szellemi összeköttetés volt Temir-khán-Sura és Khiva között, melyet az orosz hatóságok sem tudtak megakadályozni.

[22] Georgi említi (121. l.), hogy a kundurok közt a burutok, vagy kara-kirgizek egy része lakik, mely Dzungariából 1758-ban ide a kalmükökhöz menekült és itt meg is maradt.

[23] History of the Mongols, II. k. 1054. l.

tották török nyelvüket, a mely feltünő módon hasonlít az 1303-ból eredő, ú. n. kún Codex nyelvéhez, mit a nogaji tatárok nyelvéről — melyen belső Ázsia nyelvének erős hatása vehető észre — már nem lehet állítani. Klaproth szerint, a ki «Reise im Kaukasus» czímű művében tüzetesen beszél e népről, az Elbruz hegy lábánál — melyet ők Mingi-tau-nak neveznek (ming, meng, ég, és tau, hegy) — s a Kurszuk, Kuban és Teberde folyók mellékén laknak. Klaproth idejében, vagyis hetven évvel ezelőtt, két legnagyobb helységük volt: *Karacsaj*, mintegy 250 házzal, a Kurszuk folyónak a Kubanba való szakadásánál és *Teberde*, mintegy 50 házzal. Physicumuknál fogva nem annyira a tatárokhoz, mint a georgiaiakhoz tartoznak, mert jól megtermett, nagy fekete szemű és fehér bőrű emberek, kiket a Kaukázus legszebb lakóihoz számíthatunk; tehát épen oly kevéssé igazi törökök, mint az oszmánok és azerbajdsániak. Hazájuk hegyi természetének megfelelőleg, társadalmi életük egészen különbözik a délen és északon lakó rokonaikétól; mert nagyobbára földmívelésből élnek, jelentékeny háziiparuk van, s már régen kiholt belőlük testvéreiknek harczias szelleme. Törökös jellemvonásaik a lóhús szeretetében, a sörivás szenvedélyében (mert a sört, mint ma is a csuvasok, az összes Pontus-vidéki törökök szerették) és némely specialis török babonákban, de legfőképen nyelvüknek dialecticus jellegében maradtak meg, melyből azt következtethetjük, hogy a karacsajok nem délről, sem keletről, hanem északnyugotról származnak.

Besze János,[24] a ki az 1829. évben beutazta a Kauká-

[24] «Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Asie-Mineure et à Constantinople», az 1829—30 években (Paris 1838), 66—73. l.

zust a magyarok ősi hazájának felkutatása végett, a karacsajokban a magyarok legközelebbi rokonait gyanítja, és pedig e török hegyi lakók állítása alapján, a kik azt állítják, hogy a régi magyarok fajához tartoznak s eredetökre vonatkozólag a következőt beszélték el a nevezett magyar utazónak. Őseik — így szól a közöttük máig fenmaradt traditio — azon a pusztaságon laktak, melyen ma a kozákok tanyáznak; s hogy kitérjenek egy hatalmas szomszéd népnek szorongatása elől — melynek ők minden ház után egy fekete, vagy fehér tehenet, vagy ilyennek hiányában három bármilyent fizettek adó fejében — a Kuban bal partjára vonultak át, hozzáférhetetlen hegyek közé. E vándorlást egy *Karacsaj* (fekete patak) nevű főnök vezetése alatt tették meg, a miért az egész nép ennek nevét vette föl. Ezen kívül van még öt nép az Oruspié, Bizingi, Chuliam, Balkar és Dugur nevű falvakban, melyek hasonlóan magyar eredetűek s a szomszéd kaukázusi nyelvektől egészen különböző nyelven beszélnek. A mit Besze a régi magyaroknak ezen kaukázusi utódairól, különösen a dugurokról[25] mond, természetesen édes-keveset ér gyanított fölfedezésének megalapítása érdekében; mert a dugurok nyelve ép oly határozottan iráni, mint a mily kétségtelenül török a karacsajok nyelve. Nagyon érdekes a magyar herczegről szóló hagyomány, melyet Mirza Kul, a karacsaj főnök beszélt el a magyar utazónak s melyet Thierry (Attila-mondák) a régi magyar krónikások Csaba-mondájával hasonlított össze s a mely a kazak-kirgizek eredetéről szóló hagyománynyal[26] sok vonásban megegyezik. A nél-

[25] Id. műve 160—167. l.

[26] Radloff, Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Südsibiriens, III. k.

kül, hogy e három, ma egymástól oly távol élő nép mondájában található egyezésnek különös ethnologiai fontosságot tulajdonítanánk, a karacsajokat a régi magyarok rokonainak tartjuk, annál is inkább, mert:

1. a *Madsar* név, az azonos nevű romokkal összeköttetésben, a Kaukázus északi részén lakó népeknél nagy hírnek örvendett s mondáikban nagyon gyakran áll összefüggésben hősi személyek tetteivel;

2. a karacsajok tényleg a Kuma-melléki pusztaságról, még pedig a régi Madsar romjainak közvetetlen szomszédságáról szoríttattak mai hegyi hazájukba;

3. Constantinus Porphyrogenitus azt írja, hogy a régi magyaroknak egy része, a besenyőkkel Lebédiában vívott szerencsétlen csata után, nem követte törzsének zömét Atelkuzuba, illetőleg Pannóniába, hanem Perzsia felé visszafordult, mi alatt a IX. században a Kaukázust értették, hol Derbend az iráni elem északi határát képezte. E hypothesisnek annál inkább helyt adunk, mert nézetünk szerint a régi magyarok magva és uralkodó eleme török nemzetiségű volt, a mint ezt a magyarok eredetéről írt tanulmányunkban bebizonyítottuk; s a mi végre a mai karacsaj nyelvnek dialecticus jellegét illeti, ezen átalakulás a többi Pontus-vidéki törökökkel való együttlakás idejéből ered. Ők történetesen, habár megváltozott formában, megtartották anyanyelvöket, míg más, a Kuma-melléki pusztáról a Kaukázusba szorított néptöredékek az ottani nyelvbábelben nyomtalanúl eltűntek.

A karacsaj-törökökön kívül — kiknek száma[27] a legújabb statistikai adatok szorint 19,800 — Besze János

[27] «Die Völker des Kaukasus nach ihrer Sprache und topographischen Verbreitung.» Russische Revue, X. évfolyam, 8. füzet.

még öt, szintén a régi magyaroktól eredő török törzset említ, melyek közül azonban SEIDLITZ csak hármat ismer, mint: *csehem, balar* és *uruszbi*, melyeket 13,600 lélekre becsül és így a kabardin törökök összes száma 33,400-ra rúg.

Hogy a Kaukázus éjszaki részén lakó törököknek — kiknek főtömegét a nogaji tatárok képezik — leirását lehetőleg teljessé tegyük, még meg kell említenünk a *trukhmen*-eket, kik a Kalausz és Kuma alsó folyásánál [28] barangolnak s a legújabb számlálás szerint 6550 főből állanak. A trukhmen név a *türkmen*, azaz turkomán elferdítése, a mely nemzetiséghez tartoznak tényleg e nomádok, mint nyelvük dialecticus jelleméből látható. Nem tudjuk, hogy mikor váltak el a Káspi-tenger keleti partján lakó testvéreiktől, de ez nem régen történhetett, mert különben aligha tudták volna megőrizni mindeddig ethnikai sajátságaikat.

[28] SEIDLITZ, Russische Revue, X. évf., 8. f., 128. l.

V.

NYUGOTI TÖRÖKÖK.

I.

IRÁNI TÖRÖKÖK VAGY AZERBAJDSÁNIAK.

Iráni törökök alatt, a szó tágasabb értelmében, a törökség azon töredékeit értjük, melyek a régi Irán területén, — melybe Transcaucasia is beleértendő egész Derbendig, — szétszórva laknak. Nagyon nehéz, ha nem épen lehetetlen azon időpontot meghatározni, melyben ez idegen elemnek az iráni talajra való özönlése megkezdődött. Mint e könyv bevezetésében már kimutattam, Irán északi határa, t. i. Khoraszán, a Kaspi-tenger déli partja és Transcaucasia már emlékezetet meghaladó idők óta ki volt téve egyes, harczra és zsákmányra szomjazó nomád török törzsek és seregek megrohanásainak, a melyeket a csupasz, sivár pusztaságról szinte csábított a szomszéd tartományok mívelt állapota s a melyek nyomorúlt létükön a szomszéd iráni nép szorgalmának gyümölcseivel akartak enyhíteni. A nélkül, hogy a párthusoknak még ki nem derített ethnikai viszonyából következtetést akarnánk vonni, bátrak vagyunk föltenni, hogy a szomszéd török népnek egyes töredékei, főleg a hyrkániai sivatagról és az alsó Volga mellékéről, már nagyon régi időben fölkeresték Iránt s ennek határain ideiglenesen megmaradtak. E mellett szólanak minden előtt az északról betörő barbarokról festett borzasztó képek az

ó-iráni mondákban, sőt az iráni hőskornak egész mythusköre, melyben az iráni a maga hősiességét, szellemi és testi erejét halálos ellenségén, a turánin próbálta és a halhatatlanság babérjával koszorúzta meg. Ezt bizonyítja, mint már említettük, a török nyelvnek a perzsára gyakorolt hatása s végre vannak históriai fényszikrák is, melyek a homály eloszlatásában némi segítségünkre vannak. Nem akarjuk azt kutatni, hogy Kaganкatvadzi örmény történetiró adatai a khazaroknak Kr. e. 450-ben Agvaniaba (a rómaiak Albaniája a Kaukázus keleti részén) való beütésére vonatkozólag valóban megérdemlik-e az újabb historicusok által nekik tulajdonított hitelességet, sem azt, hogy Khorenei Mózes khozir-jai, a kik Kr. u. 193—213. Derbendet rabolva és pusztítva megrohanták, azonosíthatók-e a volga-vidéki khazarokkal. De az elvitázhatatlan tény s az ethnikai és geographiai viszonyok következményeül tekinthető, hogy a Kaukázustól északra barangoló, skytha gyüjtőnév alatt ismeretes nomádok már Kr. e. becsaptak a Kaukázusba és Iránba. Így tudjuk Priscus-tól, hogy már Attila tervezett egy hadjáratot Perzsia ellen, miből biztosan következtethetjük, hogy a törökök régóta ismerték a Kaukázust és Irán északnyugoti részét. Még határozottabban és részletesebben tudósít bennünket a história a török elemeknek az iszlám megjelenése után Transcaucasiára és a mai Azerbajdsánra gyakorolt hatásáról. Mint a Derbendnameból tudjuk, a török nemzetiségű khazarok az egész VIII. században csaknem szakadatlan harczban álltak a khalifák különböző seregeivel s a Kr. u. 717. évben mintegy 20,000 khazar messze Azerbajdsánba akart behatni.[1] Ez Hisam-ben-Abdul-

[1] Dorn, «Nachrichten über die Khazaren», Seidlitz után idézve, Russische Revue XV., 224. l.

melik khalifa idejében történt; míg Harun-al-Rasid khalifa uralkodása korából ismeretes, hogy a khazarok ismét Sirvanba ütöttek és 10,000 foglyot hurczoltak magokkal. Tekintve e gyakori és élénk közlekedést az iráni lakosság előörsei és a Kaukázus északi részén lakó ural-altajiak között, helyes az a föltevés, hogy egyes török törzsek már nagyon korán barangoltak a sirváni, mugáni és karabagi pusztákon, szóval a Kura és Araxes mentében elterülő síkságon, s hogy e szerint a Kaukázus keleti részén már időszámításunk első századában voltak részint tiszta török népelemek, részint olyanok, melyek az ottani árjákkal való összevegyülésből állván elő, jelentékeny befolyással voltak azon ethnikai zűrzavar keletkezésére, mely a mai Kaukázust jellemzi. Azon török elemektől erednek esetleg a kumükök; mások, mint pl. a régi sirváni khánság török lakói, valószínűleg az irániakkal, vagy a szomszéd kaukázusi népekkel való vegyülés eredményei,[2] — de a mai Transcaucasiában lakó törökség zöme kétségtelenül délről került ide, vagyis *ezek azon török harczosok töredékeit képviselik, a kik a szeldsukok föllépésétől fogva egészen a múlt század végéig, a politikai események által Azerbajdsánból és a Káspi-tenger keleti partjáról odavettetve, először nomád életet folytattak s azután lassankint letelepedtek.*

Ennek bizonyítékául, egyebek közt, a transcaucasiai török nyelvnek dialecticus minőségét hozhatjuk fel, a mely nyelv, legtöbb sajátságára nézve, szorosan az azerbajdsáni dialectushoz sorakozik, míg a kumüktől, — a mennyire Klaproth szógyűjteményéből ítélhetünk, — sok grammati-

[2] Seidlitz nagyon messze megy, ha már említett kitünő értekezésében (Russische Revue XV., 499) a mai tatárok nagyobb részét e vidék eltatárosodott őslakóinak tartja.

calis és lexicalis tulajdonságában elüt, mely körülményből azt következtethetjük, hogy e két nyelv közössége nem annyira az iráni-mohammedán hatásból, mint inkább a közös származásból ered; mert ha nem így volna, akkor e culturalis hatás nyomait a kumük nyelven is észrevehetnők,[3] ezt azonban nem állíthatjuk, mert ez utóbbi nyelv több sajátságára nézve a nogaji tatárhoz hajlik. A második bizonyíték azon egyes törzsek és nemzetségek neveinek közös volta, melyek egyrészt orosz uralom alatt, másrészt iráni területen, a perzsa sah felsőbbsége alatt élnek. Így pl. vannak *Sahszeven*-ek Baku környékén, valamint Teherán, Farsz és Khamszeh provinciákban; *Kadsar*-ok Kadsar faluban, a semakhai kerületben, valamint Mazendranban, hol tulajdonképen fészkük van; a *Lek* törzset feltaláljuk a kura-melléki síkságon, Gökcsaj kerületben[4] épen úgy, mint Perzsia több helyein; végre a *Kengerlu*[5] törzset Gökcsaj és Kuba kerületekben, nemkülönben Teherán provinciában stb. Harmadik bizonyíték a transcaucasiai törökök physicuma, kiknek physiognomiája és egyéb testi tulajdonságai az iráni vérrel való vegyülésnek prægnansabb nyomait viselik, mint a kumükök és más, a kaukázusi hegylánczolat északi lejtőjén lakó törökök, kiknél a tulajdonképen való uralaltaji typusnak bizonyos vonásai gyakrabban fordúlnak elő.

[3] Seidlitz az azerbajdsániak nyelvében a nogaji, kumük, sőt a csagataj nyelvvel való rokonság momentumait akarja fölismerni, e nézetben azonban nyelvészeti okok miatt nem osztozhatunk.

[4] Seidlitz id. m. 496. lap.

[5] Seidlitz e *Kenger*ekben Porphyrogenitus Kangarjait (Κάγκαρ) akarja fölismerni, de e merész hypothesist már azért sem fogadhatjuk el, mert a besenyők e része a IX. században a Pruth mellett lakott, később Pannóniába költözött és felolvadt a magyarok közt.

Mint már említettük, mi Transcaucasia mai török lakóit, SEIDLITZ-czal egyetértve, olyanoknak tekintjük, a kik délről a szeldsukok, mongolok, az Akkojunlu és Karakojunlu (fehér és fekete juhos) törökök, szefidák és kadsarok beütései alkalmával a Kura és Araxes völgyeibe behatottak s túlnyomó részben turkomán eredetűek, vagyis nem kizárólag olyan turkománok, a milyeneket ma ismerünk a Káspi-tenger keleti részén, hanem e néptörzsnek olyan töredékei, a melyek a Szeldsukidák, Dsingizidák és Szefidák alatt Azerbajdsánból jutottak oda s ott megmaradtak. Hogy az ó-iráni elem a mai Azerbajdsánból, vagyis az ó-kori Atropatenéből mikor és hogyan szoríttatott ki, nehéz volna megállapítani. SPIEGEL[6] azt hiszi, hogy e bevándorlás csak újabb időre esik, mert még a középkorban, — a mint JAKUT-ból lehet érteni, — Azerbajdsánban iráni, azeri nevű dialectust beszéltek. Az kétségtelen, hogy a bagdadi khalifák testőrségével, melyből később a török sereg nőtt ki, már a IX. században megjelent egy török nomád csapat nyugoti Ázsiában. De a törökök tömeges bevándorlása csak a szeldsukok fölléptével kezdődhetett, még pedig e bevándorlók azon törzsből valók voltak, a mely, Kök-Alp-khántól eredve s barmokban és más vagyonban gazdag, még azon időben, mikor Mahmud Szebüktekin a szeldsuk házat 100,000 törökkel Khoraszánba hozta, Armeniában, Akhlat környékén lakott. E törökök egy része 616-ban, (1219), tehát 170 évvel bevándorlása után, a mongolok által szoríttatva, nyugot felé vonúlt, mint NESRI[7] értesít bennünket, de a másik rész megmaradt Armenia határán, vagyis a mai Azerbajd-

[6] SPIEGEL, Erânische Alterthumskunde, (Lipcse, 1871) I, 352. l.

[7] NÖLDEKE, «Auszüge aus Neschri's Geschichte», Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XIII. 188. lap.

sánban, melyhez később a mongolokkal törökök csatlakoztak és így azon török népelemnek tulajdonképen való magvát képezték, mely körül egyes, a megtelepült életmódra jobban hajlandó nomádok csoportosúltak és a mongolok által nagyon kipusztított iráni elemet pótolták. Irán északnyugoti részének törökösödését természetesen még jobban elősegítette az a körülmény, hogy a mongolok Tebrizbe tették udvarukat; mert a mint HAMMER-nek «Geschichte der Ilchane in Persien» című művéből látható, az udvari nyelv Ghazan uralkodása előtt *török* volt s ezen nyelven jutottak ránk a méltóságnevek, valamint az azon korszakból eredő földrajzi nevek is.[8] Úgy látszik, hogy a XIII. század vége felé Irán északnyugoti részén már a török elem volt az uralkodó, s ha Timur hadjáratai nem voltak is okai az újabb szaporodásnak, de az *Akkojunlu* és *Karakojunlu* turkomán törzsek között folyt harczok nagyon előmozdították azt, hogy a turkománok utolsó, legnagyobb contingense Irán északi határán elterülő pusztaságról Azerbajdsánba és Transcaucasiába származzék át. Egyes, kisebbszerű szaporodások ugyan még a múlt században is történtek, de semmi esetre sem hibázunk, ha fölteszszük, hogy már Uzun Haszan korában, vagyis a XV. század közepén, úgy volt eloszolva Iránban a török elem, a mint ma látjuk.

Ezen eloszlásra áttérve, először a Transcaucasiában s azután Iránban lakó törökökkel foglalkozunk. A nagy kaukázusi hegyláncz déli lejtőjétől az Araxesig, vagyis Irán tulajdonképen való határaig, a törökök legszámosabban Baku

[8] Fölemlítem példaképen a Khalisze nevű vadászó helyet a mai Sirvánban, melyet Ghazan *Kus-Kojun*-nak nevezett el, minthogy itt hattyúkra (törökül *kus-kojun*) vadászott. HAMMER, Geschichte der Ilchane in Persien, II. 113.

orosz kormányzóságban találhatók (melyhez a régi sirváni khánság tartozik), hol SEIDLITZ szerint[9] 304,049 főre rúg számuk, vagyis az összes lakosságnak 57.45 százalékát teszik. Itt kiterjed a török elem a Kura és Araxes folyók völgyeire Vilas-csajig, a lenkoráni kerületben. Laknak továbbá a kubai kerületben a Szamur és Ata-csaj folyók között levő síkságon; Eriván kormányzóságban Szürmeli-ig, az Araxes felső folyásánál. De legsűrűbben találhatók a Samakha, Nukha és Susa közt elterülő lapályon, a mely körülmény abban leli magyarázatát, hogy már a mongolok, de még inkább a Karakojunlu és Akkojunlu törzsek között támadt harczok idejében, itt, a régi sirváni khánságban volt a transcaucasiai török élet központja, és így e vidékre legjobban tódúltak új jövevények a pusztaságról. S itt Transcaucasia török lakossága legkorábban meg is telepedett, a mit történelmileg is be lehet bizonyítani, ha ugyanis KHANIKOFF-nak[10] a Kaukázusra vonatkozó kutatásait tekintetbe veszszük, melyek szerint a mohammedán culturának sokkal több emléke fordul elő Sirván körül, mint pl. Eriván környékén, a miből a mohammedán törököknek is elég korai megjelenését lehet következtetni.

A mi most már a tulajdonképen való Iránt illeti, itt a török elem a következő vidékeken van eloszolva:

1. *Azerbajdsánban*, még pedig az Araxestől fogva déli irányban, Kurdisztán határa mentében Urumián túl Kermansah-ig. Itt van legsűrűbben képviselve a törökség, a mennyiben megszakítás nélkül érintkezik transcaucasiai törzsrokonával, melytől ma csak politikailag van elszakítva.

[9] Id. műve 494. l.

[10] KHANIKOFF, «Mémoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase,» Journal Asiatique, 5. Série, XX. köt.

2. *Khamszeh-ben*, vagyis Azerbajdsán és Teherán közt fekvő kerületben, főleg Zendsán környékén.

3. A *teheráni kerületben*, még pedig a Demavend völgyeiben és a főváros közvetetlen szomszédságában.

4. *Kermannak* Farszszal határos részében.

5. *Irakban*, még pedig Hamadánban és Hamadán körül.

6. *Farszban*, hol a nyári és téli évad szerint majd Iszfahán határaig, majd ismét a tenger partjáig húzódnak.

7. *Khoraszánban*, hol legszámosabban Nisapur, Kucsan, Dsuvejn és Kelati Nadiri körül laknak.

A mi az iráni törökök clan-viszonyait, helyesebben törzsbeli felosztásukat illeti, melyből a közép-ázsiai törökökhöz való viszonyukra lehetne következtetni, a meglevő adatok csak gyenge támaszpontot nyújtanak e viszony földerítéséhez. Ha ugyanis az iráni török törzsek nomenclaturáját szemügyre veszszük és legközelebbi testvéreik, vagyis a turkománok neveivel összehasonlítjuk, az tűnik ki, hogy e nevek némelyikének határozott históriai értéke van, a mennyiben azok már a mongolok idejében előfordúlnak, mint pl. a *Kaskaj*-ok neve Farszban, a kikről tudjuk, hogy az Ilkhánok uralma alatt jöttek Perzsia déli részébe. Mások ismét világosan mutatják, hogy azon törzsnevek, melyekből eredtek, még ma is megvannak a turkománoknál, így pl.

iráni törökök:		*turkománok:*	
Khodsa-ali,	Karabagban,	*Khodsa-ali*,	a szárikoknál,
Begdilli,	Karabagban,	*Begdili*,	a tekkéknél,
Kenger,	Transcaucasiában,	*Köngör*,	a tekkéknél,
Kara,	Kermanban,	*Kara*,	Andkhuj környékén,
Bajat,	Nisapur környékén,	*Bajat*,	a szaloroknál, stb.

Ez egyezés határozottan azt bizonyítja, hogy az iráni törökök ezen törzsei az azonos nevű turkomán törzsekkel

rokonok, sőt egyenesen ezektől származnak. Ezen kívül van a törzs- és nemzetségneveknek egy harmadik osztálya, a mely, ámbár turkomán eredetű, ma már nem található fel a pusztaságon; ilyen pl. az *ausar*-oké [11] (helytelenül *afsar*) Urumiánál és Kelati Nadiri környékén, a kik egészen siitákká lettek, vagy a *kadsar*-oké, a kik régebben az Asztrabaddal határos pusztaságon tanyáztak, ma azonban Iránban szétszóródva laknak. A negyedik osztályt képezik végre azon nevek, melyeket a pusztaságról Perzsiába átköltözött és a perzsa királyok szolgálatába lépett törökökre átlépésök idejében ruháztak, minélfogva ezek újabb keletűek; ilyen pl. a *Sahszeven*, melynek jelentése: a ki a saht szereti, a mely törzs tehát a perzsa királyok párthíve.

Részint személyes tapasztalatom, részint Sir Justin Sheil [12] adatai nyomán, közlöm itt az iráni törökség névsorát: Kadsar, Afsar, Sahszevend, Begdilli, Kara-Papak, Kaskaj, Allahverdi, Dsanbeglu, Uszanlu, Abulhaszanlu, Kengerlu, Dserruz, Kellekuh, Sekaki, Kurtbeglu, Beharlu, Inanlu, Kilids és Dselair. A mult századokban s név szerint a Szefidák föllépése korában még nem vesztették el jelentőségüket a clan-viszonyok, s a történeti események folyásából az látszik ki, hogy az egyes nemzetségek compact tömegekben együtt laktak és bizonyos helyeken egymással összeköttetésben is állottak. Ma sem az egyiket, sem a másikat nem állíthatjuk. Csak a jelentékenyebb és hatalmasabb törzsek fektetnek súlyt eredetükre, míg a kisebb töredé-

[11] Az *Afsar* افشار épen oly rosszúl van átírva arab betűkkel, mint az *Afghan* افغان, a mely tulajdonképen *Augan*. Az *Ausar* török szó jelentése: «gyüjtő» az *ausa* (gyüjteni) igéből.

[12] Glimpses of life and manners in Persia, by Lady Sheil. Sir Justin Sheil érdekes jegyzeteivel (London 1856), 396—401. l.

kek, — mint magam is tapasztaltam, — eredetüket illetőleg sűrű homályban élnek. Ez az eredménye az egykor erős törzsek háború, pártviszály és kalandvágy miatt bekövetkezett szétszóródásának és elterjedésének a Paropamisustól Kurdisztán hegyeiig s a Kaukázustól a perzsa öbölig vonuló nagy területen, úgy hogy, — mint már említettük, — egy s ugyanazon törzsnek töredékeit a Kaukázusban, Hamadánban, Kermánban és Khoraszánban is feltaláljuk. Ez elszóródás alól csak a következő nagyobb törzsek tesznek kivételt, a melyek kevésbbé levén elszórva, itt-ott régi hazájokat megtartották:

1. A *Kadsarok*, Perzsiának mai uralkodó családja, eredetüket Szertak Nojantól vezetik le, a ki, mint atabeg, nagy tekintélyre jutott Perzsiában, s az ő fia, *Kadsar*, adta a nevet az egész törzsnek.[13] Abu-Szaid korában e kadsarok, más törökökkel egyesűlve, Syria határán laktak; de mikor Timur a 803. (1400.) évben Damaskus ellen vonúlt, arra kényszeríté őket, hogy régi hazájukba, vagyis Turkesztánba menjenek vissza. Fölkerekedtek tehát, de útközben Azerbajdsánban, Gendseben és Irakban letelepedtek s mikor a Timuridák uralma megbukott, a kadsarokkal rokonságban levő Haszan beg, az Akkojunlu törzs főnöke, jutott hatalomra a 871., (1466.) évben s vele együtt a Kadsar törzs is.[14] A nagy Abbasz sah uralkodásaig meg is maradtak Transcaucasiában, de minthogy e fejedelem egyrészt félni kezdett Transcaucasiában gyakorolt rendkívüli befolyásuk miatt, másrészt védőfalúl akarta őket használni a rabló turkománok ellen, e két ok miatt Asztrabadtól északra, a Görgen part-

[13] A *kadsar*, helyesebben *kacsar*, jelentése törökül: szökevény.

[14] Lásd: *Tarikh-i-Kadsarije*, kőnyomatú kiadás (Teherán), 6. lap.

jaira és Kucsan környékére telepítette őket, és így biztosította magát hatalmuk veszélye ellen, s egyszersmind erős gátat emelt a turkománok és özbegek elé. Perzsia mai dynastiája az Asztrabadtól északra lakó kadsaroktól származik.

2. A *Sahszeven* név, (a ki a saht szereti, vagyis a sah párthíve) még az első Szefida, Iszmail sah korából ered és azon szétforgácsolásra vonatkozik, mely akkor e vidék törökjei közt volt, a mennyiben a siíta felekezet és az Akkojunlu törzs ügyét szolgáló törökök e *Sahszeven* epithetont vették föl. Tehát egészen helyes Khanikoff-nak azon állítása,[15] hogy e törzs nem képez valami specialis ethnikai töredéket; mert a Sahszevenek Azerbajdsán és a Kaukázus törökjeinek legkülönbözőbb törzseiből alakúltak és a törzs kerete aránylag csak újabb eredetű. A Sahszevenek nagyobb része nyáron a Szavallan hegy lejtőjén, Erdebil mellett, télen pedig, — 3490 sátorral, vagyis 17,450 lélekkel, — a Mugan pusztaságon lakik.[16] Ezen kívül lakik még egy jelentékeny töredék Iránban, még pedig Kum, Teheran, Kazvin és Zendsán között, melynek száma Sheil szerint[17] 9000 sátor. Úgy látszik, hogy Iránnak általában ők a legnyugtalanabb török lakosai, s nagyobb részben fél, vagy egész nomád életmódot folytatnak.

3. A *Kaskaj* és *Allahverdi* törzsek déli Perzsiában, még pedig Farsz tartományban, kevés kivétellel nomádok. E nép magvát képező törzs Atabeg idejében vándorolt ide

[15] Memoire sur l'ethnographie de la Perse, par N. Khanikoff (Paris 1866), 10. lap.

[16] Seidlitz, id. m. 497. Az a megjegyzés, hogy a sahszevenek nyáron a *Murgan* mellett levő pusztaságon tartózkodnak, sajtóhibának látszik.

[17] Sheil, 397. lap.

s a *Kaskaj* név, — melyet Polak[18] az eredeti *kasgari* elrontásának tart, de hibásan, — régi török szó és jelent olyan lovat, melynek homlokán fehér jegy vagy csillag van (hóka ló), s mint egy clan neve a turkománoknál is előfordul. E Kaskaj törzset legújabban meglátogatta Oliver St. John angol utazó téli szállásukon, 3000 lábnyi magas fensíkon, Farasbend falu közelében; csak azt sajnálom, hogy ez utazónak ethnographiai jegyzeteit nem tudtam megszerezni.[19]

4. A *Karakojunluk*, Khoj környékén, valószínűleg azon, a történelemben híres turkomán törzsnek utódai, mely ellen a hatalmas Timur egész életében irtó háborút folytatott s mely törzsből még ma is van egy jelentékeny töredék. E törzs még legjobban megőrizte turkomán eredetének nyomait, nem ugyan physicumában és nyelvében, hanem erkölcsi életének vonásaiban.

Könnyen érthető, hogy az után, a mit az iráni törökök eredetéről s politikai és társadalmi múltjáról mondottunk, ezeknek kiválólag *török typicus sajátságairól* alig lehet szó. Tekintve a női és férfi rabszolgák bevitele következtében a szomszéd árja elemekkel, mint kaukázusiakkal, kurdokkal, örményekkel és irániakkal már évszázadok óta tartó vegyülésnek processusát, ez nem is gondolható másképen. Ha ehhez még hozzágondoljuk az intensiv éghajlati, vallási és társadalmi befolyásnak jelentékeny tényezőjét, azon meggyőződésre jutunk, hogy a legjobb esetben csak typus-vegyülettel van dolgunk, a melynek substratuma még prægnans nyomait viseli a valódi török testi tulajdonságok-

[18] Specialkatalog der Ausstellung des persischen Reiches (Wien 1873) 106. lap.

[19] Lásd: Report of the 52th Meeting of the British Association for the Advancement of Science (London 1883), 628. l.

nak. Csak ilyen körülmények között lehet szó egy specialis iráni-török physicumról, olyan physicumról, a mely azonnal magára vonja a kutató figyelmét, ha a relative valódi iráni typus között lakó azerbajdsániakat veszi szemügyre. Ez esetben az iráni-török typicus sajátságok azonnal feltűnnek, melyeket dr. Polak, Perzsia földjének és lakóinak legalaposabb ismerője, így fest le: «Az iráni török-tatárnak koponyája az irániéval összehasonlítva kevésbbé tojásdad, arcza szélesebb és kevésbbé kifejező, szemöldöke kevésbbé ívalakú és orra fölött nincs összenőve, szeme nem oly finom metszetű, szeme héja vastagabb, szeme szivárványhártyája barna, orra rövid és vastag, mind tövében, mind czimpáinál, pofacsontja és álla szélesebb, izomzata ugyanott fejlettebb, ajka húsosabb, végtagjai kevésbbé előkelő alakúak, csontváza erősebb. Termete rendesen magasabb mint a perzsáé, csontjai és izmai alkata erősebb».[20] Ilyenformán írja le Seidlitz is a transcaucasiai törököket, a kiknek külső megjelenésében semmi közöset, typicusat nem talál. Ezek természetesen a valódi török és tiszta árja physiognomia legtarkább vegyülékét képviselik, még pedig úgy, hogy az elsőt nagyon ritkán találjuk fel.[21] Megegyeznek ezzel saját személyes tapasztalataim is; csak azt csatolom még hozzá, hogy az Irán egész északi határa mentében, Azerbajdsánban és Khoraszánban lakó törökök sokkal több nyomát őrizték meg a nemzeti typusnak, mint pl. a Kaskajok déli Perzsiában, kiknek soványabb testalkata, hosszúkás orra, tüzes szemei és kivétel nélkül szurok-fekete haja nagyon emlé-

[20] Polak, Persien. Das Land und seine Bewohner. (Leipzig 1865), I. 16.

[21] Seidlitz id. m. 498. lap.

keztet a napbarnította déli lakókra. A mi az anthropologiai méréseket illeti, DUHOUSSET adatai, — «Études sur les populations de la Perse» czímmel, a «Revue Orientale et Américaine» folyóiratban, — inkább a kraniologiára, mintsem egyéb testi tulajdonságokra vonatkoznak.

Életmódjuk tekintetében az iráni törökök részint megtelepültek, részint nomádok, vagy félnomádok. Az előbbi osztályba tartoznak Azerbajdsán, Khamsze, Teherán, Irák és részben Khoraszán azon lakosai, a kik a szeldsukok beütése, vagy talán még régebbi idő óta az iráni lakosság életmódját vették föl, városokban és falvakban letelepedtek s kereskedésre, iparra és földmívelésre adták magokat. Különösen ezen utóbbi keresetmód az, melylyel azon vidékeken foglalkoznak, minthogy ehhez a baromtenyésztés természetes fokán jutottak, míg a kereskedés és ipar terén fölülmúlják és háttérbe szorítják őket a szomszédságukban lakó perzsák. Iránnak egész éjszaknyugati részén a falusi lakosság kizárólag török, sőt Azerbajdsánban és Khamszeben a városi is az; míg más helyeken a városi lakosságot vegyesen törökök és perzsák képezik. De — úgy látszik — e viszony csak a Szefidák föllépése, még inkább a Kadsarok uralkodása óta áll fönn, a mennyiben a törökökből álló katonai és hivatalnoki osztály, a kényelmes életmód által csábíttatva, mindinkább és inkább hozzászokott a szilárd lakáshoz s békés időben a kardot ekével cserélte föl. Ámde ez átalakulás nem könnyen történt meg, mert az azerbajdsáni és khamszei török, ha teheti, még ma is hódol a *jajlak* szokásának, vagyis a nyarat kertjeiben és mezei jószágán tölti; s a városok fele is nyáron mily elhagyott és kiholt! A mi a nomádokat és fél-nomádokat illeti, ezeket semmiesetre sem tarthatjuk olyanoknak, a kik talán csak nem régiben jutottak iráni talajra a pusztaságról és mível-

hető föld hiányában folytatnak vándor életet. Nem, nomád életmódjuk még az ősidőkből ered s részint a történelmi eseményeknek, részint a náluk erősen nyilatkozó nemzeti-török jellemvonásnak, t. i. a letelepült életmód gyűlöletének tulajdonítandó, a mennyiben — mint a történelemből tudjuk — bizonyos török törzseket tulajdonkép soha sem lehet nyugalomra bírni. Irán e török nomádjainak, vagy — a mint röviden neveztetnek — *ilat*-oknak [22] vándorlási területét meghatározni tehát csak főbb vonásaiban lehetséges. Így pl. a Sahszevenek legtömegesebben Transcaucasiában, a már említett helyen, de másrészt Khamszeben és a teheráni kerületben is; a Khodsa Ali, Begdilli és Sejkhlu törzsek Karabagban; a Mahmudlu-k Maraghaban; a Dsanbeglu, Imamlu, Ausar, Uszanlu és Kadsar törzsek Mazendranban s végre a Kaskaj-ok és Allahverdi-k Perzsia déli részén tanyáznak. Ezekhez számítja még egy perzsa író [23] a Kara-Gözlü, Baharlu és Inanlu törzseket, a mennyiben ő a nomádokat következőleg részletezi. A Kaskajokat felosztja Kaskajokra és Khaladsokra s számukat 60,000 főre becsüli. Az Inanluknak két osztálya van: Inanlu és Csihardeh-Cserig s számuk 12,000 lélek; végre a Baharlukat 12,500 főre becsüli. Ámbár mindezek ilatoknak, vagyis nomádoknak neveztetnek, én úgy találtam, hogy életmódjuk tekintetében egymástól meglehetősen különböznek. A «nomád» czím, e szónak középázsiai értelmében, az iráni vándornépeknek tulajdonképen egyik töredékére sem

[22] Az *ilat* szó nem egyéb, mint a tör. *il* (nép, emberek), melyhez Perzsiában az arab pluralis *at* ragját tették.

[23] Ez a Sirázból való Mehemmed Dsaafar Khormudsi, a ki 1274-ben (1857) egy könyomatú munkát adott ki Teheránban Farsz geographiájáról. E munka déli Perzsiát illetőleg nagyon érdekes és méltó tudósaink figyelmére.

illik, mert először hiányzanak a terjedelmes legelők s azután a nyájak és gulyák mennyisége is elenyészőleg kicsiny, a kirgiz és turkomán nyájakhoz hasonlítva. Leginkább juhot tenyésztenek, tevét már kisebb s lovat még kisebb mennyiségben. Juhaik közvetítő fokozatot képeznek a középázsiai kövér-farkú és az anatoliai juh között; míg lovaik — az eredeti pusztai lónak és az arabnak keresztezései — gyorsaság és kitartás tekintetében mögötte maradnak ama kettőnek. Legjobb lovaik vannak a sahszeveneknek, a kadsaroknak és ausaroknak.

Egészben véve az iráni török nomádok képe szomorú hatást gyakorol a szemlélőre. A lószőrből csinált, hosszúkás, alacsony sátorban, melyet a keletiek Ábrahám sátorának hívnak, mi pedig «czigánysátor»-nak nevezünk, csak a szegénység és nyomorúság képe tárul elénk. Sem csinos nemez-szőnyeg, sem művészileg földiszített sátor-rácsozat, sem valami symbolum az oszlop mellett, semmi, egyáltalában semmi nem gyönyörködteti itt szemünket s ha lehajolva belépünk a sátornak füsttől feketített belsejébe, hol hiába keresünk tarka zsákokat, gazdag ruhákat és csínosan faragott házi eszközöket, azonnal világos lesz előttünk, hogy olyan török nomádokkal van dolgunk, a kiknek vándorlási területe már századok óta szűkké vált s a kik tehát a letelepült lakosság közepette a primitiv életmód tulajdonképen való szellemét már régen elvesztették, de a nélkül, hogy egyúttal barangoló kedvök is elveszett volna. Nyáron át ide-oda futkosnak a legelőkön, a hegyek zugaiban és a sziklákon; a baromtenyésztés jövedelme csekély, és semmi nyomát nem találjuk nálok más nomádok vidám nyári életének. Csak a clani viszony és az élükön álló *Il-kháni*-nak (törzsfőnök) való vak engedelmeskedés maradt még meg náluk s minthogy ez utóbbinak parancsára

az összes fegyverfogható férfiak fegyvert ragadnak, ezért a kaskajok Il-khánija egészen a legújabb időkig félelmessé tudta tenni magát a perzsa kormány előtt. Így áll a dolog Irán északi határán is. Az itt lakó törökök khánjai még mindig nagyobb tekintélyben állanak törzsrokonaiknál, mint a perzsa sahok, a kik ovakodnak attól, hogy az egyes törzsek belső ügyeibe avatkozzanak s valóban patriarchalis alkotmányukon eddigelé úgy Iránban, mint orosz területen csak nagyon keveset tudtak változtatni.

Nagyon természetesnek tartjuk, hogy olyan népnek, a mely törzsrokonától több, mint nyolcz század óta különválva ó-iráni szellemű társadalomban élt s a melynek művelődésére ezenfölül a siita felekezet is erős hatást gyakorolt, mondom: ilyen népnek specialis török *társadalmi élete* jelentékeny változáson ment át. A mint különbözik a török physikai jellegei tekintetében az iránitól szélesebb és ügyetlenebb formája s nehézkessége által, úgy e különbözést szellemi tulajdonságaiban is észre lehet venni. A századokig tartó csiszolás és finomítás eltörülte nemzeti jellemének sok durva vonását s az iráni török, éjszakkeleti és nyugoti testvéreihez hasonlítva, valóban a művelt és finom modorú embert képviseli. Az udvariasság sok formáját átvette s társalgásában csakugyan észre lehet venni bizonyos finomodást, de mindez csak külsőségekre szorítkozik s ha a fátyolt kissé föllebbentjük, azonnal a valódi török áll előttünk. A társalgási nyelvben használt dagályossága és udvariassága, a viseletben, gesticulatioban és szokásokban erőszakolt elegantiaja daczára, első pillanatra meg lehet különböztetni a törököt a déli iránitól, s minden törekvése, hogy simulékonynak és szellemesnek mutassa magát, kárba megy a vele született ügyetlenség és nyiltszívűség miatt. Ugyanezt mondhatjuk a tebrizi, teheráni és

hamadáni városi lakókról is, az iráni műveltség középpontjainak közvetetlen befolyása daczára; míg a falusi lakók a török nemzeti jellemnek még sokkal prægnansabb nyomait őrizték meg, sőt erkölcsi életük egyenesen a pusztai turkománokra emlékeztet bennünket.

E hasonlóság feltalálható először a *családi élet* némely szokásaiban; ilyenek péld. bizonyos áldó-formulák, melyek csaknem egészen azonosak a turkománokéival; ilyenek a születéskor, a menyasszony hazavitelekor szokásos szertartások s főleg a vendégszeretet törvényei, melyeket az iráni török sokkal lelkiismeretesebben megtart, mint a perzsa. Így a töröknek adott szava is sokkal megbízhatóbb, s még hazugsága is — esetlensége és ügyetlensége következtében — kevésbbé veszélyes, mint a túlságosan finom és ravasz perzsáé. A hiú külsőségek és furfangos luxus hajhászása következtében tudott ugyan a perzsa itt-ott némi tekintélyt szerezni, de a valódi férfias méltóság és imponálni tudás csak a töröknek tulajdona. E tulajdonságoknak köszönheti az Iránban már századok óta gyakorolt hatalmat, mivel a tulajdonképen való katonai elemet képviseli s a sahok hadserege túlnyomó számban törökökből áll.

Még jobban illik ez az iráni töröknek nomád töredékére. Már az a körülmény, hogy egyes törzsek — a helyi nehézségeket és a hatalmas socialis hatást nem tekintve — idegenkednek a letelepült életmódtól, elég erős bizonyság ezeknek ősi töröksége mellett; ez emberek közül csak a legmagasabban állók ízlelték meg a perzsa culturát, míg a nagy tömeg csak habitusára, nem pedig gondolkodásmódjára és erkölcsi életére nézve különbözik a pusztaságon lakó testvéreitől. Kalandokra való hajlama korlátlan, háború és rabló portyázás képezik ideálját, s a napokig, sőt hónapokig tartó henyélés egyhangúságában csak a lovak és

fegyverek gondozása ad neki némi szórakozást. Ámbár Szádi, Háfiz és más perzsa költők mondásait száján hordozza, de lelkébe mégis az ó-török velős mondatok, az «atyák szavai» vannak bevésve és ezeket tekinti minden cselekedete és egész életmódja szabályainak. A törököknek e merev ragaszkodása ősrégi erkölcseikhez és szokásaikhoz nagyon figyelemre méltó jelenség a népismeret terén, legalább kevés példa van arra, hogy két heterogén népelemnek 600 évig tartó intensiv és szakadatlan érintkezése a kisebb tömegre oly kevés hatással volt, mint ezt az iráni törököknél tapasztalhatjuk. A török még több évtized mulva is idegen hangsúlyozással és gyakran hibásan is beszéli a perzsa nyelvet, s e szabály alól a most uralkodó sah sem tesz kivételt és ámbár a közös hit és közös politikai érdek köteléke fűzi őket egymáshoz, mindamellett kölcsönösen gyűlölik egymást. A perzsa még mindig a régi barbart és útálatos szörnyet látja a törökökben, a mint a Sahname rajzolja; míg a török a perzsát, mint gyávát, lenézi; s az azerbajdsáni közmondás egész találóan mondja: «Összevagdalhatod a perzsát és törököt apró darabokra, üstbe dobva hónapokig, évekig főzheted, de még sem lesznek egygyé és mindig meg tudod különböztetni egyiket a másiktól».

A mi az iráni törökök *nyelvet* és *irodalmát* illeti, ez utóbbin legjobban észre lehet venni az újperzsa hatást, mely itt jobban uralkodik, mint a turkománban és oszmánban. De az azerbajdsáni nyelv az oszmánnal áll legközelebbi rokonságban, főleg ennek anatóliai dialectusával; s ez a rokonság a mult századokban még feltünőbb volt, mint ma, s bátran föltehetjük, hogy a XII. és XIII. században e két, ma egymástól különálló nyelvjárás között semmi különbség sem volt, a mennyiben akkor még az iráni törö-

kök és oszmánok valóban egy ugyanazon törzsnek tagjai és a mai turkománoknak legközelebbi rokonai voltak. E fölvétel helyességét egyébiránt a nyelvemlékek legjobban bizonyíthatják. Ha ugyanis a XIII. századból eredő s a «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» XX. kötetében WICKERHAUSER által átírva kiadott szeldsuk költeményt a XV. század második felében élt NESRI historikusnak nyelvével összehasonlítjuk és mind a két nyelvemléket a mai azerbajdsánival szembe állítjuk: a török nyelvet csak felületesen ismerő is azonnal észreveszi, hogy az említett két régi török textus úgy grammatikai, mint szótári tekintetben feltűnően közel áll az iráni törökök mai tájbeszédéhez. Időfolytával az oszmanli mindinkább távolodott a közös dialectusból, a specialis idegen hatás és külön fejlődés következtében, míg az azerbajdsáni megmaradt eredetibb formájában; vagyis az oszmanli a maga hangrendszerét bizonyos mértékben finomította és egyes, ma már csak az ujgurban található formákat őrzött meg, míg a soha különösen nem művelt azerbajdsáni részint durvább torok- és sziszegőhangokat, részint pedig olyan formákat tartott fenn, melyek ezt a keleti és nyugoti török nyelv összekötő lánczszemévé teszik és specialis dialecticus jellemet adnak neki. Így pl. az oszmanli *k* az azerbajdsániban *kh*-nak hangzik, mert ezt mondják: *bakh* (lásd!), *csokh* (sok) a *bak* és *csok* helyett; az oszmanli *gelmis* (jött), *görmüs* (látott) alak helyett az azerbajdsáni a *gelib-men*, *görüb-men* formát használja; nemkülönben a *gelmem*, *görmem* tagadó alak helyett ennek eredeti formáját ejti: *gelmerem*, *görmerem* stb. szóval a meglevő eltérések szerint e két nyelvjárásnak viszonya olyan, mint egy egységes nyelvnek két árnyalata, s valóban az oszmán-törökök és azerbajdsániak sokkal könnyebben megértik egymást, mint ez

utóbbiak és a turkománok. — Nem szükséges mondanunk, hogy — a perzsa irodalomnak erős hatását tekintve — az iráni törököknél alig lehet szó török nemzeti productumokról. Először is Irán török tudósai és szép szellemeinek száma elenyészőleg kevés, másodszor ezek is a perzsa nyelvet használják az uralkodó irány szerint. Kivételt képez nehány költő, mint Fuzuli, Bidil, Mesreb, nehány elégia- és passiojáték-iró s nehány dalnok, kiknek költeményeit Bergé Adolf összegyűjtötte és kiadta.[24] Természetesen e véletlenül ismeretesekké lett dalnokok a XVIII. és XIX. századból valók,[25] de hogy ilyenek régebben is voltak, azon körülményből látható, hogy egyes törzseknek írni tudó khánjai költői ömlengéseiket csaknem kizárólag anyanyelvükön teszik közzé, mert csak kevesen érzik magokat otthonosaknak a perzsa nyelvben és verselésben. E költemények némelyike a középázsiai műveltség bélyegét viseli, mint pl. Fuzuli és Allah-Jar versei, minélfogva ezeket a turkománok is olvassák, természetesen az ő nyelvjárásukhoz idomított alakban; mások ellenben az anatóliai török népköltészettel mutatnak feltünő egyezést. Egészen másképen áll a dolog a *Köroglu* neve alatt ismeretes hősmondákkal, a melyek — mint több száz éves compositiok — a valódi

[24] Dichtungen transkaukasischer Sänger des 18. und 19. Jahrhunderts in azerbaidschanischer Mundart, gesammelt von Adolf Bergé. Leipzig 1868.

[25] Bergé a következő transcaucasiai költőket említi: 1. Akhond Mollah Penah Vakif, meghalt 1747-ben; 2. Kaszim Bek Sakir, született 1789.; 3. Meszszíha, a Vakif kortársa; 4. Kamber (nem Kenber), e század huszas éveiben; 5. Kerbelai Abdullah Dsani, megh. a harminczas évek elején; 6. Baba Bek, a Kaszim Bek kortársa; 7. Mehdi Bek; 8. Mirza Feth Ali Akhundov, szül. 1812-ben; 9. Asik Peri, rendkívüli tehetségű költőnő, megh. 1833-ban.

turkomán népszellem bélyegét viselik, csakhogy részint nyelvüket alakították át, részint tárgyukat toldották meg új epizódokkal. E költemények közül tehát bemutatunk néhány példát; az elsőket egy eredeti kéziratú könyvből veszem, melyet Perzsián keresztül tett utazásom alkalmával Khoj bazárjában vettem.

1. Varszaki.

Ej erenler, bugün bir dsemal gördüm
Tedselli imlaszi ol zata benzer,
Szünbül meszaninin luhin okhudum,
Deszti kudret jazmis ajete benzer.

azaz:

Ó férfiak, ma egy szépet láttam,
Az isteni kinyilatkoztatáshoz hasonlít személye,
Láttam jácinthoz hasonló arczának fényét,
Az isten keze által irott jelhez hasonlít.

2. Ghazel-i-kaljan.

Kaljan almis eline, ej gözüm, ol jari gör!
Hemnesin olmus oturmus jar ilen agjari gör.
Od ve szu, toprak ve jel dir csunki iszbati munun,
Özine niszbet kajirmis adami husijari gör.

azaz:

Ó szemem! nézd azt a kedvest, a ki pipát vett kezébe,
Nézd csak a mellette ülő barátját és a versenytársat!
Tűz és víz, föld és szél bizonyságai ennek,
Ó nézd e józanságot, melyet az ember példányképül vett.

3. Varszaki.

Dsanimde bugün dsanile dsanan birikib-dir,
Hemdem oluban derdile derman birikib-dir,
Ben rütbei fanusz oluban vadi askde
Jandirdi beni nale ve figan birikib-dir.

azaz:

Bennem ma a lélek és szerelem egyesült,
Egyszersmind a bánat és gyógyszer egyesült,
Én fáklya voltam a szerelem völgyében,
Megégetett engem, siralom és sóhaj egyesült.

Mint látható, ezen, Azerbajdsánban nagyon elterjedt versek nyelve alig különbözik az oszmán-töröktől, nehány hangtani eltérést és a *varszaki* (költemény, gázel) szó kivételével, mely csak a keleti törökben fordul elő.[26]

A mi az említett hősmondákat, vagyis Körogluról, a nemzeti hősről s egyszersmind nemzeti dalnokról szóló epikai gyűjteményt illeti, ezt én a turkomán pusztaságtól fogva a Földközi-tengerig a legkülönbözőbb formákban, változatokban hallottam énekelni, a mennyiben Köroglut majd mint siitát, majd mint szunnitát ünneplik s egyszer úgy jelenik meg, mint a puszták fia, máskor mint a konstantinápolyi szultánok bajnoka, máskor a sahok szolgálatában áll, de mindig a valódi törökség mintaképe és a turáni hősiség igazi képviselője marad. Kétségtelen, hogy e hősmondák magvát — melyeket Chodzko[27] elterjedésük tekintetében a Sahnamehoz hasonlít — a nyugot felé nyomult törökök a pusztai hazából hozták magukkal. De e

[26] Budagov e szót — melyet az én Tschagataische Sprachstudien cz. művemből ismer — a perzsa وزن *ver* és سنگ *szeng* (egyensúly) szókból magyarázza. Én azonban e magyarázattal nem érthetek egyet, bár e szót én is kölcsönvettnek tartom. E *varszaki* egyébiránt már Nevai-nál is előfordul.

[27] Specimens of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroglu, the bandit-minstrel of Northern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea, by Alexander Chodzko (London 1842), 4. lap.

nemzeti epos semmiesetre sem a XVII. század második feléből ered, mert el van terjedve az özbegeknél és turkománoknál Khivában, a kazakoknál az Aral-tó mellett és a Kaspi-tenger éjszakkeleti részén is, sőt úgy látszik, hogy az újabb keletű «Ahmed Juszuf» is — melyből egy részt közöltem a «Tschagataische Sprachstudien»-ben — Köroglu után van megalkotva. Az Oxustól egész Syriáig minden török törzsnél feltalálható hősmonda nyelve tekintetében kevésbbé jelentékeny, de annál fontosabb és értékesebb a nemzeti szellem és jellemzetesség szempontjából s a Chodzko gyűjtötte textusnak eredeti nyelven való kiadása már azért is jutalmazó munka lenne egy alapos turkologusra nézve, mert a különben érdemes orientalista e költeményeket nagyon szabadon és nem mindig helyesen fordította. Kitűnik ez az 521. lapon levő eredeti szövegből, melyet a mi fordításunkkal együtt közölni fogunk s mely a hősnek szürke lovára *(Kirat)* vonatkozik:

1.

Kiratsziz dünjalar szana haram dir,
Inan Köroglu!
Kirat ki elinden gitti
Vur basini Köroglu!
Kirati Allahdan iszte
Kiratim kujrugi gül-deszte.

azaz:

Kirat nélkül semmit sem ér neked a világ,
Hidd el, Köroglu!
Ha Kiratot elszalasztottad kezedből,
Zúzd szét a fejedet, Köroglu.
Kérd vissza Allahtól Kiratot,
Melynek farka rózsa-bokréta.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

2.

Turkisztan ilinde eli szaldigim,
Ümrümnen beszledigim Kirat gel!
Szen düsmenin, bir tekkenin elinde,
Ümrümnen beszledigim Kirat gel!
Bir batman demirden csektim demini
Adsuklan ücs gün jemez jemini,
Kirk agacsdan bilindirmez nemini
Ümrümnen beszledigim Kirat gel!

azaz:

Ó te, a ki Turkesztánban jutottál kezembe,
Életemmel táplált Kirat jöjj!
Te, a ki egy ellenséges tekkének kezébe kerültél,
Életemmel táplált Kirat jöjj!
Ó te, a kinek zabolája nehezebb egy mázsánál,
A ki három napig éhezve nem eszel,
A ki nem fáradsz el negyven mérföldnyi uton,
Életemmel táplált Kirat jöjj!

Köroglunak e dalain kívül élnek még az iráni törökök ajkán lakodalmi és verseny-dalok, továbbá példabeszédek és velős mondások, melyek mind turkomán, illetőleg középázsiai eredetűek, mert a mint az irániaknak a physicumra gyakorolt befolyása csak külső hatás volt, úgy a perzsák szellemi hatása is csak felületesen érinté a törökök társadalmi életét és gondolkozásmódját. A siita és szunnita töröknek keserű ellenségeskedése és azon határtalan fanatismus daczára, mely e két felekezetet már 400 év óta elkülöníti, az iráni török mégis sokkal közelebb áll középázsiai testvéreihez, mint az oszmán-török. Ez utóbbi tehát gúnyolja őt a nyelvében és erkölcsében nyilvánuló nyerseség miatt, ámbár nincs mit szégyenelnie, mert eredetéhez, ethnikai sajátságaihoz hű maradt, a mit azonban az oszmánról nem lehet mondani. Az iráni cultura mindenesetre finomító hatással volt az iráni törökség erkölcsére és gon-

dolkodásmódjára, s ezt a népköltészet sok termékén észre lehet venni, a mennyiben a török népköltészet primitiv, egyszerű természetével az iráni művészet párosulva, valóban gyönyörű költeményeket teremtett, milyen például a következő: [28]

1. Aj dolanir batmaka,
Jukhum gelir jatmaka.
Ellerimi ögrenib-dir
Memelerni ojnatmaka.

2. Aj dögülüm, ildiz im,
Gelin dögülüm, kiz im.
Kapuda duran oglan,
Gel icseri, jalkiz im.

3. Arakcsini jan kojar,
Götörüb o jan kojar,
Bir öpüsdün ötürü
Üregime kan kojar.

4. Bu dagun o jüzünde
Dsiran otar düzünde
Men jarimi tanirem
Kosa hal var üzünde.

azaz:

A hold mozog körben, le akar menni,
Álmos vagyok, szeretnék lefeküdni.
Kezeimet te tanítottad
Emlőiddel játszani.

Nem vagyok hold, csillag vagyok,
Nem vagyok menyasszony, lány vagyok,
Te ifjú, a ki a kapuban állsz,
Jöjj be hozzám, magam vagyok.

[28] E költeményt, sok más értékes jegyzetekkel együtt az azerbajdsániakról, kitünő barátomnak, a tebrizi franczia konzulnak, Bernay Emil-nek köszönhetem, a ki Perzsia földéről és népeiről annyi ismeretet szerzett, mint talán egy európai sem.

A sapkáját félre vágta,
Majd csintalanul másfelé csapja,
Ó, egyetlen egy csókért
Szivemet vérben fürészti.

Arczodon az anyajegy
Olyan, mint a mezőn legelő gazella.
Én ismerem a kedvesemet:
Két anyajegy van az arczán.

A mi az iráni törökök *számát* illeti, meg kell jegyeznünk, hogy itt tulajdonképen csak az orosz uralom alatt élő transcaucasiai törökökről lehet szó, mert a tulajdonképen való Iránra vonatkozólag nincsenek statistikai adatok, mivel itt eddigelé a népszámlálást meg sem próbálták, nem hogy keresztül vitték volna. SEIDLITZ [29] legújabb adatai szerint az iráni törökök száma:

Daghesztánban	19,700
Baku kormányzóságban	304,800
Jeliszavetopol «	357,900
Erivan «	213,900
Tiflisz «	63,700
Szokatal kerületben	15,700
összesen	975,700

tehát körülbelül *egy millió* lélek, mely számba természetesen bele vannak értve az azerbajdsániakkal vallási és nemzetiségi tekintetben közel rokon *Karapapak*-ok (fekete sapkások), egy félnomád törzs, mintegy 6500 lélekkel, Alexandropol és Karsz között, valamint a *Terekme*-k is, kiket SEIDLITZ hibásan Tarakama-nak nevez. E terekmék, kiknek száma van legalább is annyi, mint a karapapakoké, Akhalzikh és Alexandropol környékén barangolnak, de gyakran a török területen lakó kurdokig portyáznak s

[29] Russische Revue, X. évfolyam, 8. füzet.

régebben e vidék legfélelmesebb rablói közé tartoztak. Mint nevükből látható (a *terekme*, vagy helyesebben terakeme a *turkman*-nak arab pluralisa), turkomán eredetűek s nem régen, talán a mult században űzettek a Kaukázus délnyugoti részébe és a körülmények szerint majd az orosz, majd a perzsa felsőbbséget ismerték el. Turkomán eredetük mellett szól először nyelvük, mely erősen emlékeztet a jomut tájbeszédre; másodszor vallásuk, minthogy még mai nap is legnagyobb részt a szunni felekezethez tartoznak, jóllehet mindenünnen siitáktól vannak körülvéve. Testalkatukat tekintve a Diarbekr körül lakó turkománokhoz hasonlítanak a terekmék.

A mi az iráni területen élő törökök számviszonyát illeti, igaz, hogy csak nagyon megbízhatatlan hozzávetések állanak rendelkezésünkre, de mindamellett oly hozzávetések, melyeket a történelem és a népek alakulásában uralkodó elvek igazolnak. Minden kétségen kívül való ugyanis, hogy Irán éjszaki felében a mongolok beütésétől egész a jelenkorig a török elem az uralkodó volt, jóllehet Khoraszan fővárosai, úgymint Meshed, Nisabur, Szebzevar stb. iráni jellemöket képesek voltak megóvni. Ezt az észrevételt már CHARDIN tette a XVII. században, sőt már a XV. és XVI. század olasz utazóinak jelentéseiben is vehetni észre olyasfélét[30] s minthogy ez a dolog így maradt egész mostanig, azt hiszszük, hogy egyáltalán nem tévedünk, ha az iráni törökök összes számát, a melyhez a király és családja is tartozik, két millió, illetőleg a kaukázusi azerbajdsániakat is hozzászámítva három millió lélekre teszszük.

[30] V. ö. Hakluyt Society következő becses kiadványait: *a)* Narrative of Italian travels in Persia in the 15th and 16th century; *b)* Travels to Tana and Persia by J. BARBARO and A. CONTARINI (London 1873).

II.

OSZMÁNOK.

1.

A TÖRÖKSÉGNEK e leginkább nyugatra nyomult töredéke, a melyben a nyugati népek először ismerkedtek meg a törökkel, az ural-altaji néptörzshöz tulajdonképen csak névszerint, de nem valósággal tartozik, mert az ethnographus szemében a mai oszmán oly ember képét viseli, a kinek ereiben elenyésző csekély rész török vér folydogál, a kinek physicuma a typikus töröknek legcsekélyebb nyomát sem mutatja és a kinek török nemzetiségét e szerint voltaképen a szónak csak politikai értelmében lehet venni. Ott, a hol politikus és nem ethnikus nemzet van szemünk előtt, az ethnologiai kutatás csak a politikai történelem területén mozoghat, a mennyiben minden előtt azokat a történelmi eseményeket kell ismernünk, a melyek által a kérdéses társadalom egységes politikai testté vált és politikai nemzetté alakult. Az oszmánoknál erre vonatkozó kutatásaink kiinduló pontjául azt az időpontot kellene választanunk, a melyben Ertograul, helyesebben fia Oszmán, a későbbi oszmán állam alapját megvetette. Ez esetben az ottomán állam eredetének történetét a kellő időpontban kezdenők meg; de mivel ethnologiai feladatunkat tekintve nem oszmánokkal, hanem törökökkel foglalkozunk, azaz

nem az oszmán állam kezdetét, hanem a törököknek Kis-Ázsiában való első felléptét tekintjük, azért a történetben mintegy 200 évvel hátrább kell mennünk és a szeldsukidák megjelenését azon időpontnak tekintenünk, a melyben a török népelem először vonult nagyobb tömegekben Arménia, Anatolia és éjszaki Syria földjére. Ekközben természetesen egészen figyelmünkön kívül hagyjuk azokat a hiábavaló combinatiokon alapuló hypothesiseket, melyek szerint már a mult évezredben is voltak törökök Kis-Ázsiában.

A mit a keleti történelmi kútfők a Szeldsuk vezérlete alatt az események színpadjára Nyugat-Ázsiába érkezett törökök törzseinek viszonyairól és előbbi hazájáról feljegyeztek, az sokkal határozatlanabb s részben nagyon is töredékes, hogysem a homályban világítóul szolgálhatna. Mirkhond szerint, a ki a *Melik-Name* (királyok könyve) tekintélyére támaszkodik, a Dest-i Khazar (khazar puszta) vagyis a Káspi-tenger északkeleti vidéke az a föld, a honnan a törökök jöttek és tüzetesebben véve Dsend környéke éjszaki Bokharában az a hely, a honnan Szeldsuk Szamarkand ellen indult.[1] E helyi adatokon kívül még azt találjuk, hogy a legtöbb keleti író a szeldsuki törököket az *oguzokhoz* tartozóknak mondja, a mely török néptörzsről már előbb volt szó és melynek azonosságát a történelem előtt való korszakban először nyugatra vonult törökökkel kétségen kívül bebizonyítottuk.[2] Ezek a történelmi tekintetben még bizonytalan adatok a szeldsuki nyelvjárás nyilvánvaló tüneményeivel együtt mégis arra a feltevésre jogositanak fel, hogy a törökök nagy tömege, mely Szeldsuk és

[1] V. ö. Mirchondi historia Seldschukidarum, Persice edidit Dr. J. A. Vullers (Gissae 1837) 4. l.

[2] V. ö. a 464. lapot.

utódjai alatt éjszaki Perzsián át Kis-Ázsiába özönlött, a mai turkománok legközelebbi rokona, sőt édes testvére volt, a turkománoké, kik, mint egyebütt már bebizonyítottuk, a XI. században és már előbb is a Káspitenger északkeleti részén levő pusztaságot egész a Volgáig tartották megszállva, és kiknek főtömege a Szeldsuk generikus neve alatt egy kitéréssel a Szamanidák birodalmán át az Oxus mellett az iráni műveltség körébe jutott és onnan tovább a bagdadi khalifák ösztönzésére a byzanczi birodalomba beütött. Nevezetesen *Kutulmus* volt ez, Szeldsuk egy unokája, Nesri állítása szerint az előbb említett *Kök Alp Khan* (vagyis zöld vitéz fejedelem), a ki 170 évvel Dsengiz Khan föllépte előtt Örményországba vonult. Mikor aztán Szintai Bahadur Perzsián rajtütött, Szulejman, Kök Alp fia, Rumba menekült és 50,000 vándor családdal az Erzerum és Erzingian közt levő hegyek vidékén nomád módjára élt, míg végre legelő hiányában jobb hazát keresve kénytelen volt kelet felé fordulni. Ez úton aztán Szulejman hirtelen halállal kimult Dsaabarnál, Syria határánál, az Euphrates partján, és az a hely, a hol eltemették, még Nesri idejében is a *Mezar-i Türk* (török sír) nevét viselte. Szulejmannak négy fia maradt: *Szonkar-tigin, Gün-togdu, Er-tograul* és *Dundar*,[3] a kik közül a két utóbbi 400 családdal Szürmeli vidékére a felső Euphrates mellé vonult, holott a másik kettő a többi néppel együtt részint a syriai sivatagba vonult vissza, a hol utódjaik még ma is mint turkománok tartózkodnak, részint kelet felé fordult. Er-tograulról különösen feljegyezték,

[3] E neveket nagyobbára hibásan írják. سنقور helyesen *Sonkar* azaz sólyom, ار طغرول *Er-tograul* azaz férfiak összeaprítója. *Gün-togdu* a. m. napkelte és mint a Kudatku Bilikben látható, tudvalevőleg egy ujgur fejedelem neve is.

hogy azon szolgálatok fejében, melyeket a mongoloktól nagyon szorongatott Ala-eddin szultánnak tett, ettől mint hűbérese *Karadsa-Dag* (őzhegy)[4] kerületét kapta; ő volt az, a ki az oszmán uralom alapját megvetette, ámbár az uralkodó ház és az állam épülete az ő fiától *Oszmantól* kapta nevét.

Ha tehát a tulajdonképen való oszmán törökök első felléptét Szulejman Sah alatt 611-re (1214), vagy 616-ra (1219) teszszük, mégsem szabad figyelmünkön kívül hagynunk, hogy más vagyis szeldsuk törökök már Tograul Beg, Szeldsuk unokája vezérlete alatt a XI. század második felében Kis-Ázsiába beütöttek és Alp Arszlan uralkodása alatt Romanus Diogenes felett kivívott fényes győzelem után ott lábokat megvetették. Ezek azonban csak nomád seregek voltak, helyesebben katonai gyarmatok, a melyek az akkor óriási szeldsuk birodalomnak távol levő nyugati részén lakó kafirok ellen harczvágyra lobbanva, kapzsiságtól és prédálásra való kedvtől vezetve Konia (Iconium), Kaiszarije (Cæsarea) és Isznik (Nicæa) mezőin megjelentek; kalandorok, kik majd a nyugati keresztes lovagokkal, majd a byzanczíakkal megmérkőztek, majd meg igazi turkomán szokás szerint egymás közt, testvérek harczában próbálták meg kardjok élét, és a kik a pusztai élet kedves szokásait jó ideig Anatolia classikus földjén is folytatták, épen úgy, mint századokkal később vérrokonaik, az özbegek, az oxusi tartományokban cselekedtek. A Perzsiában lakott szeldsukidáknak joggal dicsőített fénykora sem az iráni törökök,

[4] Karadsát Zinkeisen (Geschichte des osmanischen Reiches, I, 61.) tévesen Schwarzenbergnek fordítja; ugyanezt a hibát Nöldeke is elkövette Nesrit fordítva, midőn (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, XIII, 193.) a قراجه szót Schwarzburgennek írja. Pedig *karadsa* törökül a. m. őz.

sem nyugati testvéreik közt nyomot egyáltalán nem hagyott; legjobban kedvelték a háború durva mesterségét, és másutt előforduló példák után ítélve bátran kimondhatni azt a véleményt, hogy az alatt az egész időszak alatt, míg a szeldsuk törökök Kis-Ázsiában uralkodtak, az igazi török elem mindig fegyverben állt és sátrakban lakott, csakis baromtenyésztéssel foglalkozott és a földmívelést részint a háborúkban ejtett rabszolgákra, részint az ország görög és örmény lakosaira bízta. A mi Anatolia török elemét ez életmódjában megszilárdította, az egyrészt az a tátongó mélység volt, mely vallásukat a letelepült őslakosokétól elválasztotta, a miért is ezektől műveltség és világnézet dolgában nem egy könnyen tanultak valamit, másrészt pedig keleti nomád törzstestvéreik folytonos odaözönlése, a kik közt a Szulejman Sahval jött és később oszmánoknak nevezett törökök semmiesetre sem voltak az egyedüliek és utolsók. Ha a görög városneveknek az oszmán történelem legkorábbi szakában már megvolt törökösítése után ítélünk, úgy látszik, hogy a török nyelv hatása Anatoliában már elég korán elterjedt; az igazi törökösítés azonban csak akkor kezdődött, mikor a szeldsukidák pusztulása után a XIV. század kezdetén uralkodott tíz török oligarchára [5] az Oszmanidák egyedül való uralma következett és mikor a görög császároknak a törökség ellen majdnem 200 évig vívott harcza után a görög egyház és nemzetiség alapja erősen megrendült és a remény utolsó sugára is eltűnt, hogy a durva keleti jövevényektől megmenekülhetnek.

Sajnos, hogy sem ama kornak moszlim, sem byzanczi történetírói a legcsekélyeb alapot sem nyújtják, a melyre állva Anatolia törökösítésének módjára vagy időtartamára

[5] V. ö. Zinkeisen, I, 56.

nézve csak némileg is tájékozódhatnánk. Minden erre vonatkozó feltevés csak más, előttünk jobban ismeretes átalakulási folyamokból elvont következtetésen alapszik. Általában véve az örmények és görögök voltak a törökösítésnek leginkább kitéve; a sémi elemet délen, a kurdokat keleten és a kaukázusiakat éjszakon csak csekélyebb és később érkezett alkatrészeknek kell tekinteni. Sőt az először említett két keresztény népséget illetőleg is meg kell jegyeznünk, hogy Nagy- és Kis-Örményország részint talajának inkább hegyes-völgyes természeténél fogva, részint a miatt is, mivel éjszakon egész a Kuráig nyelvre és vallásra nézve rokon erős népelemre támaszkodhatott, ámbár nagy török csapatok gyakran ütöttek oda be, az erőszakos átalakításra nézve kevésbbé megközelíthető volt, mint a régi Mysia, Bithynia, Lydia, Caria, Phrygia, Pamphylia és Cilicia görög lakossága, a mely alig száz év lefolyása alatt az eltörökösödés felé óriási léptekkel haladt, úgy hogy Sanudo már 1334-ben azt állíthatta, hogy egész nyugati Kis-Ázsiában egyedül Philadelphia maradt meg görögnek.[6] E rendkívüli jelenség okai közt első helyen azt a szomorú politikai és vallási elhanyagoltságot akarjuk említeni, a melyben Kis-Ázsia Byzancznak tönkre menő uralma alatt a szeldsuk törökök első megjelenése idején sínlődött. A császári seregek gyakori és rút vereségei, az oszmán hadak rettenetes pusztításai, a melyek elől a szegény görög földmíves részint a megerősített városokba, részint a tenger felé menekült, szükségképen ugyanoly mértékben hatottak csüggesztőleg a görög népességre, a mily mértékben az első keresztes hadjáratok után nagyon lelohadt keresztény vallásos buzgalom a keleti szellemvilág eszméinek útját a meghódítottak keb-

[6] V. ö. Dr. W. Heyd, Geschichte des Levantehandels, I, 587.

lébe mind jobban és jobban egyengette. Ugyan mi volt Anatolia keresztény műveltsége összehasonlítva a perzsa műveltségnek a Szeldsukidák alatt újra felvirágzó szakaszával, a kiknek ægise alatt az ó-perzsa műveltség a gyűlölt arab szellemvilág bilincseit széttépni kezdte és irodalomban és művészetben új életre ébredt? Hiszen e műveltség világa káprázta tta a jámbor európai keresztesek szemét! Nem csoda tehát, ha az anatoliai görög, minthogy a byzanczíak sem erkölcsileg nem erősítették meg, sem anyagilag nem támogatták, e világ felé annál könnyebben fordult és ha idő multával a Szeldsukidáknak és az első Oszmanidáknak Anatoliában való uralmára nem azzal az ijedelemmel és borzalommal tekintett, a melylyel a későbbi évszázadokban és Európában rápillantott. A régi Byzanczban, a keletrómai műveltség világának középpontjában a törököt barbár pogánynak és az utált és rettegett ázsiaiasság képviselőjének tekintették; Kis-Ázsia távoleső tartományaiban ellenben az ázsiai államtudomány és hadi mesterség hatalmas fegyvereivel az ázsiaiasság lehetől inkább érintett keresztény anatoliaiak tiszteletét könnyebben vívhatta ki, ha szeretetöket nem is szerezhette meg.

Az ily előnyökkel megjelent törökök közül eleinte természetesen csak a társadalom élén állók telepedtek le a megerősített városokban és velök együtt a kézmívesek és tisztviselők serege; az egyes előkelők közt hűbér fejében elosztogatott földeken a mezei munkát kizárólag oda vitt idegen rabszolgák és legyőzött keresztények végezték. A törökség közvetetlenül hatott a sokaságra, a mely nemsokára elcsábítva ama kiváltságoktól, melyekkel az iszlám elfogadása kínálkozott, urainak vallására tért; mert, hogy mily gyenge lábon állt ez emberek keresztény vallásos buzgalma, azt leginkább abból láthatni, hogy még magasabb

rangú görög tisztek is, például Khirmenkia helytartója, névszerint Mikhail Kősze,[7] egykori elkeseredett ellenségekből az oszmánok hitsorsosaivá és ügyök buzgó harczosaivá lettek. Az iszlámra áttért görögök ugyan egy ideig megőrizték nyelvöket és szokásaikat, sőt még ma is találunk moszlim görögöket, a kik az arab prófétát Homer nyelven dicsőítik;[8] a hol azonban a török elem inkább volt képviselve, ott annál kevésbbé lehetett hosszabb és szívósabb ellenállásra gondolni, minthogy tulajdonképen csak az oszmánok fellépése után öltött az erőszakos térítés nagyobb mérvet, a mennyiben ez uralkodó család diadalával az egyes török pártvezérektől azelőtt engedett vallási türelem lassankint megszűnt. Nem tekintve tehát a jancsárok csapatjának szervezését, a mely tudvalevőleg ifjú keresztényekből állt, nem annyira a szeldsuk, mint inkább az oszmán uralkodók vették kezökbe erélylyel és sikerrel a törökösítés művét, mert nálok az a gondolat, hogy Ázsia nyugati részén államot alkotnak, határozottabb alakot öltött, mint Szeldsuk utódjainál, a kik műveltség és politika tekintetében mindig a keleten csüngtek. Az által, hogy a görög népesség egy része még Oszman idejében a törökök pusztító beütései elől először a tenger partjára és onnan az európai szárazföldre menekült, Anatolia belseje nagyon néptelenné vált[9] és mikor e hézagokat később Európából és az oszmánok más újabban meg-

[7] *Kösze* törökül annyit tesz, mint gyérszakállú; ezt a melléknevet a törökök adták e görögnek. Mikhail Köszétől származott egy később nagytekintélyű oszmán család, melynek neve Mihaloglu (Mihályfi) volt.

[8] Ilyen hely például *Iszparta* Adalia kerületében, melynek görög lakosai nemcsak mohammedánok, hanem e vallásnak fanatikus hívei.

[9] V. ö. Zinkeisen, I, 80.

hódított tartományaiból való erőszakos odatelepítés által betöltötték, az újonnan odaérkezett népelemek közt csak a török nemzetiség lehetett irányadó, a törökség, a mely egyet jelentett az iszlámmal és szigorúan katonai és hierarchikus alkotmányának segítségével feltünően rövid idő alatt mindent szükségképen egyenlővé tett.

Ha Kis-Ázsia görög elemét nyugati hitsorsosaitól és törzsrokonaitól nem választotta volna el a tenger és ha ugyanazon hitű elemek szakadatlan sorára támaszkodhatott volna, a mint Görögországban tehette, akkor az oszmánok a törökösítés művét bizonyára nem végezhették volna el olyan könnyen. Ezt bizonyítja továbbá az európai szlávok sorsa, a kik ugyan csapatostul özönlöttek az iszlám felé, sőt Magyarországban legbuzgóbb terjesztői voltak, és mégis képesek voltak népi egyéniségöket és nyelvöket érintetlenül megóvni, mert a török befolyás az óriási birodalom éjszaknyugati határain nem volt oly beható és mert a jancsárok rohama, kik magok is csak áltörökök voltak, a bolgárok és bosnyákok sűrű tömegeire, melyek azonfelül még folytonos érintkezésben is voltak horvát-szlovén és szerb testvéreikkel, nemzetietlenítő hatást nem gyakorolhatott. Anatoliában egészen másképen állt a dolog. Ott a népi átalakítás művét már eléggé előkészítették a Szeldsukidák és mikor az oszmánság nemzetteste az árja és sémi faj legtarkább vegyülékét, a melyet csak képzelhetni, úgy mint kurdokat, perzsákat, arabokat, abessyniaiakat, szudániakat, cserkeszeket, örményeket, lázokat, georgiaiakat stb. magába felvette, a görögségnek ez egymással összedobált népségek vad zűrzavarában nemsokára el kellett merülnie, és nem túlságosan merész feltevés, ha azt mondjuk, hogy Anatolia már a XIV. század végén volt annyira törökös, a milyen mai napság. Azonban Európában is csakhamar befejezését érte

el az oszmánoktól okozott népi átalakulás. Ha ugyanis az utolsó orosz-török háború kiütésekor az európai Törökországban élő igazi törökök számát 700,000-re becsülték, egész nyugodtan lehet azt az állítást is koczkáztatni, hogy számuk a multban sem volt soha nagyobb, mivel Drinápolyon és Philippopolison túl csak az iszlám bírt gyökeret verni, de a törökség nem, minthogy a törökség Európában soha sem érezte magát itthonosnak és azért legszívesebben ázsiai földön is maradt.

2.

A törökségnek Kis-Ázsiában való első felléptéről és elterjedéséről szóló és előrebocsátott megjegyzések után bizonyára fölösleges dolog volna azt hangsúlyozni, hogy az oszmánban, a nagy török népcsalád lánczának e legnyugatibb szemében, a törökségnek sajátságos *természeti jellemző tulajdonságaiból* bizony csak keveset találhatunk, sőt hogy az oszmánt oly keverékfajnak kell tartanunk, melynek uralaltaji ősi typusa, melybe az idegen népelemek oltattak, már annyira elmosódott, hogy e néptörzs egyes képviselői *vagy telivér árjáknak és sémieknek, vagy oly keverék typusoknak látszanak, a melyekben csak nagyon ritkán akadunk az eredeti ural-altaji faj egyik-másik nyomára.* Nem tekintve tehát az egységes typus tökéletes hiányát, legfölebb csak a különbség észrevehetőbb nyomait lehetett összefoglalni, és pedig azon különbségéit, a mely tekintettel az ókor ethnikus területére a törökök és az illető árják és sémiek közt végbe ment összekeveredésben mutatkozik. Ha ugyanis a kisázsiai törökök természeti jelenségét behatóbban vizsgáljuk, arra a meggyőződésre fogunk jutni, hogy azon oszmá-

nok physicuma, a kik a régi Arménia területén, nevezetesen Karsztól elkezdve egész Malatijáig és a Karadsa hegységig laknak, az árja, illetőleg a kurd typus uralkodó nyomait viseli magán. Arczuk színe nagyobbára sötét, és ámbár inkább zömök alakúak és arczuk kevésbbé hosszukás vonású, azaz húsosabb orczájú, szélesebb homlokcsontú és állú, mint a kurdoké, mégis alig lehet félreismerni, hogy ez utóbbiak szolgáltak ott a népi átalakulás alapjául. Hasonló természetűek lesznek észrevételeink, ha a Syria éjszaki határának hosszában lakó oszmánt az arabbal hasonlítjuk össze; mert ámbár a beduin és az arab városlakó közt különbség van, ez utóbbinak természeti ismertető jelei az éjszaki syriai oszmánéitól lényegesen eltérnek. Csak a tulajdonképen való Anatoliában, azaz Aidin, Engürü, Konia, Kasztamuni és Szivasz tartományaiban mutatkozik az oszmán népesség többségénél bizonyos tekintetben egységes typus, melyben a görög alap nyomai félreismerhetetlenek, minthogy ott a csekélyszámú bevándorolt török az eredeti görög lakosság túlnyomó számában oly módon oszlott fel, hogy a mai összesség, jóllehet utóbb más idegen elemek is járultak hozzá, a természeti ismertető jelek egyes részeiben különös görög-török keverék typust tüntet fel, a melyben a görögség jellemző vonásai abban a mértékben szaporodnak, a melyben a tenger partja felé közeledünk. A mi végre az európai Törökországot illeti, arra azt mondhatjuk, hogy Sztambulban magában az előázsiai, kaukázusi és görög-szláv typusoknak lehető legtarkább keverékét lehet látni, oly keveréket, a melynek csak a viselet, a föveg, a borotvált fej és a szakáll sajátságos volta adhat különös oszmán, helyesebben moszlim jellemző vonást. Tulajdonképen csak a képzelet állíthat ott fel néprajzi választó-falat, mert hiszen a boszporusparti oszmánt azonnal lehet göröggé vagy közön-

séges déleurópaivá átváltoztatni, csak európai szabású öltözetbe kell bujtatni és keleti fövegét európaival felcserélni; ez az észrevételünk egyébiránt az európai Törökország többi oszmánjára is illik, csakhogy azoknál a délszláv és albán typus az uralkodó.

Hasonlóképen nyilatkozik e tekintetben Dr. Riegler,[10] midőn azt állítja, hogy «az eredeti oszmanli a századok folyamában sokszoros keresztezéseknek volt alávetve, melyek legtöbbjében a typust annyira eltörölték, hogy természeti alkatának régi jellemző vonásait nehezen vagy épen nem lehet már kimutatni . . . . , ezért találkozunk a mai törökök közt rút majomszerű arczszabású emberekkel és onnantól fogva fokozatos emelkedésben és nemesedésben olyanokkal, kiknek arcza gyengéd, finom vonású, koponyaalkata sphærikus, feje finom alkatú, homloka emelkedett, arczszöge nagy, orra szépen képződött, szeme héja egyenes metszésű, sűrű pillájú, duzzadt, szeme kisebb és élénk, álla felfelé hajló, csont- és izomalkata gyengéd, haja fekete és kevéssé göndör; különben van szőke és vöröshajú török is.»

Kivételt, azonban aránylag csekély kivételt képeznek ez alól Kis-Ázsiának egészen vagy félig nomád törökjei, kik a *jürük, türkmen* vagy *göcsebe* és *göcsemen* neve alatt ismeretesek és főleg Aidin, Maras és Diarbekr kerületeiben kóborolnak, ámbár másrészt Kis-Ázsiának egész délnyugati részét, sőt néha egész Amasziáig és Engürüig rablókalandjaik által rettegésbe ejtik.[11] Az elnevezés e különféle volta

[10] Die Türkei und deren Bewohner, in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologischen Verhältnissen von Dr. Lorenz Riegler (Wien 1852), I, 149—150.

[11] V. ö. Rev. Henry J. van Lennep, Travels in Asia Minor (London 1870), II, 294.

néha tévedésbe ejtette az európai földrajzírókat, a mennyiben e nevek alatt két vagy három különböző néptöredéket gyanítottak és a jürüköket nomádoknak, a turkománokat pedig csak félnomádoknak tartották; a dolog azonban nincs úgy, mert *jürük* és *göcsebe* csak a vándor, nomád fogalmának két rokonértelmű szava,[12] melylyel magától érthetőleg letelepült testvéreik nevezték el e javíthatatlan kóborló törököket, holott ők önmagokat mindig *türknek* vagy *türkmennek* [13] nevezték. A XIII. században és némileg még előbb is Kis-Ázsiának egész töröklakta részét hítták *Turkmeniának*; Marco Polo legalább (a II. fej.) Konia, Kaiszarija és Szivasz területéről mint Turkmeniáról beszél. Hasonlóképen ír Hayton is és más középkori utazó, midőn a türkmen szót helyesen fogva fel jelentését gyűjtőnévnek tekintik, a nemzetet, nem annyira az országot, türkmennek nevezik, az egyes embert pedig türknek hívják.[14] E régi és egészen helyes nyelvszokás meg is maradt egész addig, míg a nyugati törökségnek egy töredéke letelepedett és idegen elemekkel való összekeveredés által eredeti török voltát elvesztette, mint ez az oszmánok, azerbajdsániak és pusztalakó turkománok kölcsönös viszonyából még ma is kiviláglik.

Azonban sokkal érdekesebbnek tetszik az a kérdés, hogyan lehet az, hogy egyes török törzsek egész a legújabb korig a nomádélet hívei maradhattak, holott testvéreik lassankint elragadva a műveltségi mozgalmaktól már korán kénytelenültek a letelepültek életmódját elfogadni. A történelem nem ad erre vonatkozó positiv feleletet. Láttuk,

[12] V. ö. ezeket: *jürü* a. m. kóborolni, menni; *göcs* a. m. útra kelni, kóborolni.

[13] Lásd e szó eredetét a 463. lapon.

[14] V. ö. Yule-nak Marco-Polo-kiadását, I, 44.

hogyan fejti meg Nesri azt, hogy Syria éjszaki szélén turkománok vannak; ugyanolyan tágértelmüek Seref-eddin-nek, Timur életrajzírójának szavai, melyekkel a világhódító által erőszakosan áttelepített diarbekr-vidéki tatárokról tesz említést, és a melyekből tulajdonképen csak annyit lehet megérteni, hogy az oszmánok közt a XIV. században ép úgy, mint mai nap is vándor törzsek voltak, a miben puszta véletlent látunk, minthogy a szeldsuk és oszmán hadseregek egyes töredékei lassankint letelepedtek és törzsrokonaiktól elválva s az említett békés népességet magokba felvéve magok is ott maradtak állandó lakosokul, holott az úgynevezett *jürükök, turkománok* és *göcsebék* ismeretlen okokból a letelepültek életmódjának ellenálltak és valószinűleg később Anatoliába érkezett törökök csapatjaival szaporodva egészen a legújabb korig javíthatatlan vándorlók és kóborlók maradtak. Hogy aztán ezeken a jürükökön természeti tekintetben a törökségnek több nyoma látszik meg, mint letelepült testvéreiken, az oszmánokon, azt alig kell mondanunk. A magam, igaz, hogy csupán csekély tapasztalatai után itélve — mert csak kevés jürüköt láttam — első tekintetre elvadult és az oszmánnal összehasonlítva inkább ázsiainak látszó ember képét mutatják fel. Homlokuk szélesebb, állok is szélesebb, fejök nagyobb, szemök metszése kissé hosszúkás, de ritkán ferde, szakállok és hajok tulnyomóan barna és fekete és testök egész alkata sokkal zömökebb mint az oszmáné. Szóval sokkal hasonlóbbak az azerbajdsániakhoz, nevezetesen az úgynevezett terekmékhez és karapapakokhoz a Kaukázuson túl; [15] nyelvök is feltünően közel áll dialektikus tekintetben az azerbajdsánihoz, például a *kh* és *k* kemény torokhangok hasz-

[15] V. ö. a 703. lapot.

nálatában ott, a hol az oszmán csak *k* vagy *g* hangot ejt, továbbá ó-török szók jelentékeny számában, melyeket az oszmánban újabb alakúakká változtattak, vagy arab-perzsa kölcsönzött szókkal pótoltak.

Hogy mekkora Kis-Ázsia e nomádjainak *száma*, azt a török statistika siralmas állapota miatt, sajnos, alig lehet megállapítani. Scherzer [16] az aidini kerület jürükjeinek számát 200,000 lélekre teszi, holott Ubicini, Baker és mások a turkománok összes számát, belefoglalva a Smyrna körül élő jürükökét is, 300,000-re becsülik. Ép úgy, mint a többi nomádok, nagy fontosságot tulajdonítanak törzsekre, ágakra és családokra való felosztásuknak; a rendelkezésemre levő adatok szerint [17] Aidin vidékén a következő törzsek tartózkodnak: Szelge-Kadsar, Kelesz-Kadsar, Kara-Tekkeli, Szari-Tekkeli, Szacsi-Karali, Eszki-Jürük, Farszakh, Kizil-Kecseli, Kara-Kecseli, Khorgun, Burkhan, Jel-Aldi, Karin-Karali, Kara-Agacsli, Kirtis, Ak-Daghli, Narindsali, Dsabar, Das-Evli, Csepni stb. E család- vagy clanneveknél érdekes észrevennünk azt, hogy néhánya, úgymint Burkhan, Narindsali és Kirtis [18] még ma is előfordul a turkománoknál, Kadsar pedig, mint ismeretes, a Perzsia trónját bíró török család neve; ez a körülmény kétségen kívül bizonyítja be azt a bensőbb összeköttetést, a mely e nomádok és a Perzsia éjszaki részén levő pusztalakók közt van. Különben e vándorlás magoknak a turko-

[16] V. ö. a Geographische Mittheilungen (1874) 312. l.

[17] Ezekért az adatokért hazánkfiának, Stab Simon úrnak tartozom köszönettel, a ki több évtized óta Smyrnában élő földbirtokos és Törökország nyelveit ép oly alaposan ismeri, mint népi, gazdasági és társadalmi viszonyait.

[18] Borkhan és Narindsali a jomutok clanjainak a neve, Kirtis pedig, ha nem csalódom, a szaloroknál fordul elő.

mánoknak hagyományában is él még; magam hallottam annak idejében a Görgen partján elbeszélni, hogy testvéreik egy része hajdan Rum (nyugat) felé ment és a szultánnál még ma is nagy tiszteletben van. Igaz, hogy nehéz, sőt talán épenséggel lehetetlen e vándorlás idejét megállapítani; azonban feltevésünk, hogy a jürükök és göcsebék turkomán eredetűek, már azért is nyugszik biztos alapon, mert Szulejmán és Ertogrul valamennyi embere mind turkomán volt, mint már gyakran említettük; az oszmánok és jürükök közt levő lényeges különbség csakis abban áll, hogy az előbbiek letelepülésök és idegen elemekkel való összekeveredésök által természeti tekintetben nemzeti typusuk minden nyomát elvesztették és a moszlim műveltség hatásának inkább ki voltak téve, mint nyájaikkal bolyongó törzsrokonaik. A jürükökhöz azonkívül a XV. századig és talán a Transcaucasiába indított török hadjáratok alkalmával is új meg új nomád csapatok csatlakoztak; ezért aztán typus és nyelv dolgában tisztábban is maradhattak meg. Erkölcseiket és szokásaikat minden apróságukban nem ismerem; lakodalmi szokásaik azonban az azerbajdsániakéival tökéletesen megegyeznek. Az is nevezetes, hogy sátraik nem olyanok, mint az iráni nomádokéi, hanem hogy megtartották a kerek középázsiai alakot,[19] és hogy népköltésök hasonlóbb a keleti törökök szellemi termékeihez, mint a nyugatiakéihoz.

Egészen másképen van a dolog az úgynevezett *kizilbas*-törökökkel, a kiket némelyek tévesen a jürükökhöz vagy türkmenekhez számítanak, pedig nagyobbára oly Azerbajdsánba és a Kaukázuson túl levő vidékekre való iráni törökök maradékai, a kik a portának a Szefidákkal viselt hábo-

[19] V. ö. a VAN LENNEP id. művében, II, 216. közölt rajzot.

rúi alatt részint erőszakkal szállíttattak át, részint önkényt adták magokat török védelem alá. Mind e mai nap megmaradtak siita vallásuk hívei és csak félig nomád életet élnek, minthogy télen át szegényes kunyhókban laknak és imitt-amott földműveléssel is foglalkoznak. A jürükök inkább nomád jelleműek, mert főfoglalkozásuk a baromtenyésztés, és csak az Aidin tartományában lakók foglalkoznak erdőirtással és favágással, a mitől a *takhtadsi*, azaz deszkás melléknevét kapták, a melynek nincs semmi generikus jelentése, a mint némelyek gondolják.

A félig vagy egészen nomád törökök más kisebb töredéke az *afsar* törzs az Anti-Taurusban, a kik saját hagyományuk szerint Khoraszanból származnak és valószinűleg az ott még ma is lakó afsaroknak rokonai, kik közül Nadir Sah származott. Bátor útonállók hírében voltak és még ma is egészen vad ficzkók.[20] Továbbá a *nogajiak* Adana környékén, a kik azelőtt körülbelül 20,000 családból állottak és az utolsó krími háború után Oroszországból telepedtek oda, jelenleg azonban már csak 2000 családra mennek.

Anatoliának legújabb néprajzi képe szerint, melyet Wilson ezredes vázolt, a nomádokat kivéve tulajdonképen már nincs is egyáltalában török eredetű ember Kis-Ázsiában. Ez az állítás azonban nem egészen igazolt, mert ha meg is engedjük, hogy a letelepültek népi alapanyaga görög vagy örmény volt, mégis csak annyit szabad és lehet mondanunk, hogy keverék fajjal van dolgunk, azaz oly

[20] L. Sir Charles Wilson ezredes művét, Notes on the geography of Asia Minor made during journeys in 1879—82, a Proceedings of the Royal Geographical Society 1884. juniusi füzetében.

emberekkel, a kik a törököknek az ott talált őslakosokkal való keresztezéséből származtak; e keverékhez azonban az idők folyamában igen jelentékeny számú tősgyökeres török is járult, úgy hogy oly mértékben illeti meg a «török» ethnikus meghatározása, a milyenben például a francziáknak, angoloknak, oroszoknak, magyaroknak, sőt majdnem minden európai népnek megfelelő ethnikus nevét megadjuk. Anatolia népi állapotának hullámzása ugyan szakadatlanúl megvan és kivált a legutóbbi időben kaukázusi, láz, ruméli és bosnyák elemek odaözönlése által öregbedett is, azonban mégis megvan tömörsége által kitünő képe, melynek egyes vonásai már sok száz évesek és melyeket sem eltörölni, sem figyelmen kívül hagyni nem lehet. Megvan ugyanis a helyi minőségnek félreismerhetetlen typusa, mely szerint, mint Wilson helyesen megjegyzi,[21] a kék- vagy szürke-szemű világosbarna galatiait a fekete hajú, keskeny arczú és sajátságos orrú kappadociaitól azonnal meg lehet különböztetni. A fiatal embereknek régtől fogva egész máig meglevő vándorlási kedve miatt, melynél fogva gyakran mindenféle vidékekre való nőkkel tértek haza, a fajok keresztezésének folyama még folyton halad, és annál inkább csodálatra méltó, hogy az előbb említett stereotyp kép mégis itt-ott bele enged pillantanunk e népi zagyvalék eredetének történetébe. Mint rendesen, úgy itt is a nyelvi, helyesebben nyelvjárási viszonyok terjesztenek világosságot, és a mennyire ezeket mostanig közzétették és átkutatták, Kis-Ázsiának meglevő letelepült törökségét *kasztambolira* (éjszakon), *khudavendkiarira* (nyugaton) és *karamanira* (délen) oszthatjuk. Ha e három kerület nyelvjárását egymással összehasonlítjuk, kiderül, hogy például az elsőnek

[21] Id. műve 311. lapján.

és másodiknak ethnikus magva túlnyomóan, sőt talán kizárólag görög volt, holott az utolsónál az elemi alkotórészek többsége határozottan török volt. Valamint a törökországi görög még ma sem bírja a török *ö* és *ü* hangot kimondani és kemény mássalhangzókat lágyakkal felcserél, épen úgy tapasztaljuk, hogy a kasztamunii nyelvjárást beszélő tősgyökeres török még ma is *bojuk*-ot, *okuz*-t stb. ejt *böjük*, *öküz* stb. helyett;[22] e körülmény a kérdéses törökök görög eredetű voltát legjobban bizonyítja. Más ethnologiai jelentőségű momentum továbbá az, hogy a nevezett nyelvjárásokban, különösen a karamaniban, jelentékeny számú olyan szó van, a mely erősen emlékeztet Közép-Ázsia török nyelvére, vagyis olyan szókincs, a mely az arab és perzsa irodalom elnemzetietlenítő műveltségi befolyásának kevésbbé volt kitéve, mint az oszmán irodalom és efendik nyelvének szókincse, és a mely ennélfogva a régi hazából hozott emlékeket tovább őrizhette meg. Mind e mai napig még nem méltatták eléggé Kis-Ázsia török nyelvjárásainak tanulmányát, azonban a mint ez meglesz, azaz a mint az egyes nyelvjárásokat tüzetesen átkutatták, a Kis-Ázsia őslakosságába olvadt török elemek viszonyát minőség és mennyiség tekintetében könnyen lehet majd megérteni.

3.

Ha azonban az oszmán törökök physicumának egységes jellemét az előbb említett okoknál fogva tökéletesen tagadjuk is, ugyanazt semmi esetre sem tehetjük *erkölcsi életökre*, azaz társadalmi és szellemi tulajdonságaikra való

[22] Lásd Thúry József-nek «A kasztamuni-i török nyelvjárás» című dolgozatát (Budapest, 1885).

tekintettel. Az évszázadokig szakadatlanúl működő moszlim műveltség abban mindjárt kezdettől fogva oly műveltségi világot teremtett, a mely a szeldsukitól és még inkább a keleti töröktől különbözött és oly mértékben vette fel különös nyugati török, vagyis *oszmán műveltség* alakját, a milyenben egyrészt a nép új hazájának égövi viszonyai, másrészt a nemzet testébe felvett számos görög elemek a szellemi életnek okvetetlenül új irányt adtak. Jóllehet mély örvény választotta el a moszlimeket a kereszténységtől, amazok mégis hiába törekedtek a byzanciak műveltségének hatása elől megmenekülni. Míg a társadalom nomád harczosok állapotában élt, addig fejei, vagyis a vezérek a Szeldsukidák és az első Oszmanidák által uralkodóvá tett perzsa-török szellemi irányban, melynek középpontja Konia és később Bruszsza volt, zavartalanúl megmaradhattak; a mint azonban a törökök Európa földjén jelentek meg és a mint görög-keresztény neophyták tömegesen özönlöttek hozzájok, igazi moszlim és ázsiai műveltségök épülete nemsokára alapjában megrendült. Anatolia égövi viszonyai czélszerű ruházat és élelem elfogadását követelték; az építésre is a byzanczi stilus volt döntő hatással, nem pedig a perzsa és középázsiai; ezért már Timur idejében annyira meglepte a keleti törököket nyugoti hitsorsosaik és törzsrokonaik idegenszerűsége, hogy e fejedelem erőszakkal telepíttetett át kertészeket, kőműveseket, ötvösöket és egyéb mesterembereket Rumból (a nyugatról) fővárosába, a Zerefsán partjára. Erre vonatkozó példáúl szolgáljon az oszmánoknál már régóta viselt rövid kabát, a melyet *szalta*-nak hívnak és a mely a moszlimek ruházkodására vonatkozó törvények követőjének szemében útálat, mivel e törvények szerint csak abát, dsubbét, hirkát és egyéb bokáig érő és bizonyos testrészek körvonalait gondosan leplező felső ruhát

kellene viselni. Épen így van a dolog a szakáll leborotválásával, mely szokást I. Szelim szultán honosított meg, a melyen a többi mohammedán, különösen a középázsiai török a legnagyobb mértékben megbotránkozik és a mely az igazhivő szemében épenséggel a vallás megtagadásának jele. Ezek mellé még más szokások és erkölcsök sorakoznak, a melyeket csak a byzanczi görög hatás eredményeinek tekinthetni.

Három főáramlat mutatható ki az oszmán törökök erkölcsi életében. Az elsőnek erősen kifejlett perzsa jelleme van és az ottomán állam megszilárdulásáig, nevezetesen Syria meghódításáig tart. E korszak alatt az irodalomban és a mindennapi életben a szeldsuk-iráni befolyás jutott uralomra, a melynek maradványaként egyebek közt az a szokás is tekinthető, hogy a tavaszi napéjegyenlőség idejében egymásnak édességeket adnak ajándékúl; e szokás a perzsa noruz-ünneptől származik és manap csak a főbb rendűeknél dívik. Perzsa hatásra emlékeztetnek e fejedelmi czímek *khan* és *hünkiar*, a *khudavendkiar* rövidítése, továbbá az, hogy az oszmán nyelv perzsa szókat és kifejezéseket nagyon kedvel, a mi az oszmán irodalom első korszakát jellemzi. Abban a mértékben, a melyben az oszmánok az arab elemet meghódították, az arab, jobban mondva moszlim hatás nyelvökben és erkölcsi életökben mindinkább nagyobbodik. A társadalom szigorúan moszlim szabásúvá lesz és még a nép nyelvében is a legszokásosabb fogalmakat is arab szókkal nevezik meg. Ez az oszmán műveltség második szaka; a harmadik Európában való letelepedésökkel kezdődik. Abban az időben a felsőbbrendű társadalom már annyira megtelt görög elemekkel, hogy nemcsak egyes nagyvezéreknek, hanem nagytekintélyű ulemáknak ereiben is csörgedezett görög vér; hiszen a

byzanczi értelmiség java része a győzőkhöz csatlakozott, és nemcsak a politikai közigazgatásban, hanem még az egyházi életben is támadtak olyan intézmények és méltóságok, a melyek az ázsiai moszlim világ igazi szellemével ellenkeztek és a melyeket a keleti mohammedánok mint a törvénynyel ellenkezőket elitélnek. Csak az a hatalom és tekintély, melyet az oszmánok a próféta tanításának Európában szereztek, tüntethette fel e kihágásaikat és bűnös újításaikat szebb színben a keleti rajongók szeme előtt; voltaképen azonban az arabok, perzsák, indusok, afghánok és középázsiaiak az oszmánokat mindig olyan hitsorsosaiknak tekintették, a kiknek erkölcseiben és szokásaiban mindig elég idegenszerűt és meglepőt találtak, a nélkül azonban, hogy ez eltérésök természetéről és okairól számot adhattak volna.

Tekintve azt a merev centralisatiot, a melylyel Sztambul, e műveltség főszékhelye, az ottomán császári birodalom legtávolabbi tartományain a XVI. század közepe óta uralkodott, egyáltalában nem csodálkozhatunk azon, hogy e különböző népek műveltségének tarka mozaikjából álló erkölcsi összesség minden akadályon diadalmaskodhatott és az ó-török nemzeti erkölcsök annyi vonását megsemmisíthette. Oly társadalom, a mely idegen szellem vívmányainak kölcsönvett pompájában tetszeleg, természetesen kevésre becsüli saját régi műveltségének egyszerű, de jó vonásait. Az oszmánok szemében is már a XVI. század elején megvetés tárgya volt a törökség *(türklük)* és a durva, bárdolatlan fogalma azonos volt e jelzővel: török. Az iszlám mindenkor és mindenütt nagy mértékben arra törekedett, hogy híveit nemzetiségökből kivetkőztesse; azonban nagyobb sikerrel seholsem működött, mint az oszmán törököknél. Ha tehát a mai oszmánok erkölcsi képében

pusztai hazájokból magokkal hozott szokásaiknak egyes vonásait keressük, a következő csekély nyomokra fogunk találni. Anatolia belsejében és nevezetesen Tokat, Szivasz és Engürü törökjeinél a gyermeket *születésekor* még mindig behintik sóval vagy bekenik hájjal, mint a kirgizeknél; a bepólyázás módja is ugyanaz; a szülés fájdalmaitól meglepett asszonyt azonban nem ijesztgetik puskalövésekkel és másféle zajjal, mint Azerbajdsánban vagy a pusztán, a hol ilyes pokoli lármával akarják a gonosz szellemeket elriasztani. A *nász* szertartásáról megemlíthető, hogy a menyecske ugyanazon ünnepiességgel vonul férje házába, azonban nem lóháton, hanem gyaloghintóban, és valamint a kirgizeknél, úgy itt is szigorúan meg van tiltva a nőnek, hogy arczát ipa előtt megmutassa vagy ipát és sógorait nevökön szólítsa. A lakadalmi mondókák és dalok az azerbajdsániakhoz hasonlók, azonban a *kalim*-nak (a menyasszony árának) legcsekélyebb nyoma is már rég eltűnt. A házi szerek közt az üst *(kazan)* még mindig azt az előkelő helyet foglalja el, mint a nomádoknál; a jancsároknál köztisztelet tárgya volt és valamint a középázsiai nomád óvakodik a sátorban az üstnek vagy tűzhelynek háttal fordulni, úgy a jancsárok is a legnagyobb sértésnek tartották, ha valaki a *csapat üstje* (bölük kazani) mellett elment a nélkül, hogy meghajolt volna. A fegyverforgatás meg a ló és általában az állattenyésztés iránt való szeretet is emlékeztet az oszmánok régi életmódjára; az egészen görögös oszmán Karaman völgyeiben még mindig ugyanazon fajú juhot legeltet, a melyet turkomán elődjei a Jaxartes és a Tedsend partjairól magokkal hoztak, és a mely még hat évszázad folyamán sem vesztette el jeles tulajdonságait.[23]

[23] A *karaman* juhok húsa épen olyan jó és izletes, mint a közép-ázsiai kövérfarkúaké. Az azerbajdsániak *dömbelli* juhai

A mi azonban a mai oszmánban kiváltképen jellemzi a törököt, az *erkölcsi tulajdonságainak* összessége, a melyből a moszlim világnézetnek erősen látszó árnyalatai mellett is mindenütt kicsillan az igazi török-tatár életbölcseség alapszíne és a melyben a törökség a népi alkotórészek idegen eredetű elemei fölött kétségtelenül győzedelmeskedett. Hasonlítson bár arczvonásaiban és testalkatában görögre, örményre vagy cserkeszre, legyen bár a legtarkább ethnicus összekeveredésnek példája, az oszmán az ő tekintetével és fellépésével, mozdulataival és viselkedésével mindig tősgyökeres töröknek fog mutatkozni. Nehézkes és módos, jéghideg komolyságú és oly higgadtságú, a milyent csak belső Ázsia pusztájának sátorlakójánál tapasztalunk. E tekintetben a nyírott szakállú, európai szabású fínom posztókabátot, glacé-keztyűt és lakk-czipőt viselő török szakasztott olyan, mint nagy prémes kucsmát és csíkos aladsát viselő, ritkás szakállú, ferde szemű, vad külsejű testvére. A tüzes vérű és mozgékony görögöt és cserkeszt nem is akarjuk vele összehasonlítani; de még az arab is, ámbár szintén magán viseli minden tette az iszlám nirvanájának bélyegét, mégis kevésbbé komolynak és sokkal élénkebbnek mutatkozik, mint az oszmanli, a kinek a férfi méltóságáról és az erényről való fogalma szerint a nevetés, dalolás, ugrálás, tánczolás, kiabálás, sietés vagy felhevülés és kivált a bőbeszédűség a legnagyobb mértékben illetlen vagy épen büntetésre méltó. E felfogással karöltve jár az az igazi derékség és becsületesség, a mely miatt az oszmán (kivéve a byzantinismus örökségébe lépett konstantinápolyi efendik osztályát) egész Elő-Ázsiában és Európában is páratlan. Az anatoliai földműves, a ki szorgalmasan szánt, vet, a ki bárány

ugyanazon fajból valók, de korántsem oly jók, a mit Irán kevésbbé dús legelőjének tulajdonítok.

türelmével viseli el a mélyen sülyedt tisztviselő osztály minden sértését, a ki évszázadok óta zúgolódás nélkül áldozza fel javát és életét fejedelmeért és vallásaért, a ki házi tűzhelyénél szende és szerény, a csatatéren pedig a világ legjobb katonájának hírét vívta ki magának, az ilyen dicső és elragadóan szép jellemű ember, a ki józansága miatt még a műveltségével annyira büszkélkedő nyugoti kereszténynek is példáúl szolgálhat, a moszlim Ázsiában páratlan, legfölebb talán a derék és talpig becsületes khivai özbég fogható hozzá. Mily örömmel gondolok arra a szíves vendégszeretetre, a melyet utazásom alatt Anatoliában töröknél élveztem! Az útast csendes és benső barátsággal fogadják, tisztelettel halmozzák el, étel, ital javát rakják eléje az asztalra, a ház aprajanagyja azon buzgólkodik, hogy vendégének kedvében járjon, és csak ha az útas másnap reggel jól tartott és megnyergelt lovára száll, akkor intézi hozzá a gazda egész félénken ezt a kérdést: «Ki vagy, honnan jösz és hova mégy?» Ha az ember az élvezett jót meg akarná fizetni, azt a legnagyobb sértésnek tartanák.

Ezekben és egyéb jeles tulajdonságokban hű maradt a kisázsiai török az ő törzséhez és ezt a törökséget nem bírta és nem bírja semmiféle vérkeveredés meg idegen műveltség befolyása megsemmisíteni. Ezen annyival inkább kell csodálkoznunk, mivel az iszlám az oszmánok *nyelvére és irodalmára* oly pusztítóan hatott, a mint a törökség semmi más törzsénél nem tapasztaljuk. Midőn az oszmánok Kis-Ázsiában megjelentek, még azt a belső-ázsiai török nyelvjárást beszélték, mely csekély eltéréssel valamennyi a Thien-San és az Ural közt lakó töröknek sajátja volt és a mely sok tekintetben az ujgur nyelvjárás rokona volt. Ezt az akkor szokásos személynevekkel lehet bebizonyítani; Urkhan, Er-tograul, Güntokdi, Szari-Jajli, Turgut-Alp,

Konguz-Alp, Ajgir-Alp, Aj-togdi[24] meg a többi az első oszmán történetírók műveiben ránk maradt ó-török tulajdonnevek ugyanis épen olyan alakban ugyancsak mint török tulajdonnevek fordúlnak elő a Kudatku-Bilikben és a Ghaznevidák krónikásainál is. Az oszmán államnak ama régi korszakából való irodalmi mutatványok egyáltalában nincsenek; a legrégibb törökűl írt történelmi művek ugyanis, például a *Tevarikhi Ali Szeldsuk* és *Ásik-Pasazade* történelme, II. Murad szultán idejéből valók és voltaképen édeskevés olyat foglalnak magokba, a mit régibb korúnak lehetne tartani, ámbár e művek a későbbi törökök közt hírhedtek lettek, mint *kaba türkcse*, azaz durva törökségűek. Legfölebb néhány ma már elavúlt szó van bennök, mint بوی *boj*, nem, اوك *öñ*, dicséret, قات *kat*, mellett, اولو *ulu*, nagy stb. vagy néhány nyelvtani alak, a mely ma már feltünő; különben kevésbbé török e művek szövege a mai azerbajdsáninál, a miből aztán már jelentékeny átalakulást következtethetni, úgy, hogy egészen könnyen érthetővé válik, hogy az oszmán nyelvjárás már a XV. és XVI. században élt irodalmi nyelvében azzal a roppant tömeg kölcsönvett arab-perzsa szóval, a melyet egészen a legújabb korig használt. Ez irodalmi kegyetlenkedés következtében még particulák alakjában is és a népnyelvnek szinte nélkülözhetetlen szavai közt is honosodhatott meg az idegentől kölcsönvett szó és a népnek meg a művelteknek nyelve annyira eltért egymástól, hogy e sorok írója gyakran lehe-

[24] Ezeket a neveket az arab betűvel írt szövegek igen gyakran hibásan közlik. Például صارى بالى *szari bali* van صارى يايلى *szari jajli*, a sárga íjjas helyett, ار طغرول *er-togrul* ار طغراول *er-traul* helyett, ايغد الپ *ajgid-alp* ايغير الپ *ajgir-alp* helyett (*ajgir* ugyanis a. m. csődör, *ajgid* pedig nincs is törökül), سنقور *szonkur* شنقار *sonkar* (sólyom) helyett stb.

tett tanúja, hogy efendik társaságában valamely titkos beszélgetés folyhatott a nélkül, hogy a jelenlevő török szolgák gazdáik török nyelvét megértették volna.

Hogy ily körülmények közt *népirodalomról* nem lehetett szó, az könnyen érthető. Anatolia legalsóbb rendű népének olvasmánya a *Birgevin* és egyéb vallásos könyveken kívül nagyobbára *Ásik-Garib* költeményeiből és az úgynevezett *meddahok* elbeszéléseiből, *hikjaetekből* áll, a melyek szerkezetökben ugyan egyszerűek, nyelvökben azonban nem oly igazán törökösek, mint a tokati, szivaszi és engürüi parasztok nyelve; nyelvi érték tekintetében tehát hátrábbra valók az azerbajdsáni nyelvjárás irodalmi mutatványainál. E népies költemények tartalmát illetőleg megjegyezhetjük, hogy tárgyok nagyobbára hasonló arab és perzsa költeményekből van véve és hogy csak kivételképen dicsőítenek bennök valamely nemzeti betyárt, népiesen *besét*;[25] némelyikben *Khodsa Naszreddinnek*, e török Bolond Istóknak bohóságairól van szó, a harczias ifjúságnak pedig *Köroglu* meséiben telik kedve; ez itt természetesen mint buzgó szunni szerepel és a siíta eretnekek ellen követi el hőstetteit. Itt ki kell emelnünk, hogy *Csamli-Bel*,[26] Köroglu hőstetteinek híres hegyi színhelye, tulajdonképen Kis-Ázsiában van és hogy a kurd hegység eleje az Erzerumból Bajezidba vezető úton még ma is *Köroglu kapiszi* vagyis Köroglu kapuja nevét viseli.[27] Csak az ana-

[25] *Bese* a török *pasa* szó változata és annyit tesz, mint vezér, fejedelem, a *bas* azaz fej szóból. Hasonló hangcsere észlelhető az Ili mellett lakó tarandsik nyelvében is; ott szintén *best* ejtenek *basa* helyett. L. a 418. lapot.

[26] *Csamlu-Bel* (fenyűhárs) ama hegyláncz neve, mely Tokattól délnyugati irányban húzódik.

[27] V. ö. Vándorlásaim és élményeim Perzsiában (Pest, 1867.) 89. l.

toliai törökök népdalain, a melyek többnyire négy- vagy nyolczsoros költemények, látszik meg némileg a török nép szellemének bélyege, de még inkább közmondásaikon és példabeszédeiken, a melyek közül sok oly hamisítatlanúl maradt meg, hogy a turkománoknál és a khivai özbégeknél még most is szóról-szóra feltalálható.

A valóságos török nemzeti szellem legcsekélyebb nyomait azonban az úgynevezett *sarkik*, népdalok vagy jobban mondva szerelmi dalok, árúlják el, a melyek részint műköltőktől származnak, részint azonban valamely harem tehetséges lakójától költve a nép ajkára szállnak, tehát voltaképen nem tartoznak magának a népnek költői termékeihez. *Sarki* szó szerint a *keleti*, a keletről származó, a mi bizonyára jellemző czélzás e költemények szellemére, irányára és szerkezetére, a mely az arabok és perzsák hasonló műveinek mintájára van képezve, tehát keleti, de nem török. Lakomák alkalmával e sarkikat valamely hangszer, például *kanun* (hárfaféle) és *keman* (hegedű) kíséretével, egyébkor pedig a *deff* vagy *dömbek* (fél vagy egész dob) ütemes szavával éneklik, a hogy leginkább tánczoló leányok szokták. A zene maga tisztán keleti, azaz perzsa eredetű; ó-török dallamok már csak a jürüköknél fordúlnak elő, a kiknek orrhangon előadott búskomor dalai erősen emlékeztetnek a turkománok és kirgizek éneklésére. Azt talán az előzmények után alig kell mondanunk, hogy e sarkik nyelvében idegen, azaz arab-perzsa szók csak úgy hemzsegnek; és habár e dalok a nép ajkán élnek, mégis némely ritkább kifejezésöket mind e mai napig sem érti a nép, hanem akárhány versszakukat csak úgy gépiesen énekli el.

Itt következik e sarkik néhány példája.

1. Szöveg.

Bir sukhi szitemkiar beni szaldi jene derde
Kojdu su benim basimi bin türlü kederde
Csün görmüs idi didelerim vakti szeherde
Bir miszli melek zat peri dsinszi beserde.

Refrain.

Ah handa dir ol nazeninim gelmedi nerde
Szevdim ne dejejim terk edemem khajr ü serde.

Fordítás.

Egy kegyetlen gonosz nyomorba döntött engem,
Az szegény fejemet ezer bajba keverte;
Midőn meglátta szemem kora reggel,
Olyan volt, mint az angyal meg emberi alakú tündér.

Refrain.

Ah, hol van az a szépem, hogy nem jött el?
Szerelmem mit használ, jóban rosszban el nem hagyhatom.

2. Szöveg.

Ask ehli maasuk szevmez idi csün ajb olsza
Bu derde deva ejlejemez bin tabib olsza
Aglar su benim halima bin gharib olsza
Bir gördü gözüm bir daha görmek naszib olsza.

(Erre következik az előbbi refrain).

Fordítás.

A szerelmes nép nem szeretne, ha bűn volna,
E bajban nincs orvosság, bár ezer orvosa volna;
Megsiratná ez állapotomat, bár ezer idegen volna is;
Bár azt, a kit egyszer látott szemem, csak még egyszer láthatnám!

3. Szöveg.

Bülbül güle medsbur iken gülzarini bekler
Pervane dahi janmaga ask narini bekler
Kul kendiszinin vak'ida jarini bekler
Bir khaili zeman oldu gönül jarini bekler.

(Ugyanaz a refrain).

Fordítás.

A csalogány a rózsáért epedve rózsáskertre vágyik,
A lepke, hogy megégjen, a szerelem lángjára vágyik,
A szerelem rabja álmában kedvesére vágyik;
Már sok ideje az én szívem is kedvesére vágyik.

4. Szöveg.

Kasi keman szin nu dsivan
Dsan u dsihan szin alaman
Szen raksz ejle ej gülfidan.

Fordítás.

Ives a szemöldököd, ifju lányka,
Lelkem s világom vagy. Jaj, jaj!
Tánczolj hát, hej rózsaágam!

5. Szöveg.

Bulunmaz szevdigim miszli akranin
Bir elmasz pare durri dane mi szen
Hep alem esziri nalanin szenin
Szen bir afet zemane mi szen.

Fordítás.

Nincsen szeretőmnek mása társai között;
Talán egy darab gyémánt vagy gyöngyszem vagy te?
Nagyon jajgat a világ, a te foglyod;
Talán a világ csudája vagy te?

Igaz, hogy a műköltés e termékein kívül itt-ott különösen a jürükök és turkománok meg a karamani föld népe között néhány eredeti népköltemény és verses hősmonda vagy vallási történet is akad, azonban azok nyelvében is hemzseg a perzsa-arab sallang és az egyszerűségével elbájoló török népköltésnek, a mely még az iráni törökök közt is fenn bírt maradni, ott már alig akadhatni nyomára.

A legnagyobb nehézség, a melyre a néprajzíró az oszmán törökök leírása közben talál, határozottan *számuk*

nagyságának megállapítása; e kérdés megoldását a török kormány mindeddig még meg nem kísérlette és azok az európai szerzők, kik Törökországról írtak, e miatt szintén csak határozatlan és megbízhatatlan értesülésök alapján szólhattak hozzá. Ez különösen Ubicini-nek még mindig irányadó statistikai adatára illik, a mely szerint az ottomán császári birodalomban 14.000,000 *török* van; ezt az adatot az illető utazó a porta köreiben hallotta, melyek a török nemzetiségű alattvalók számáról már csak azért sem értesülhettek jól, 1. mert mindeddig szabályszerű népszámlálást nem rendeltek el, 2. mert a legjobb esetben a különféle alattvalók osztályozása alkalmával csak a vallási különbségből indulnának ki és nem a nemzetiségből, és 3. mert talán rendelkezésünkre levő statistikai adatokban a népesség rendkívüli hullámzása miatt nem bízhatunk meg. E hullámzás alatt azt értjük, hogy az utóbbi két évszázadban törökök és tatárok költöztek be az egykori Törökország azon részeiből, a melyeket Oroszországnak engedett át; ez a beköltözés néha nagyobb terjedelmű volt és ez gyarapította időnkint az oszmán törökséget úgy, a hogy politikai nagyságának elmúlt idejében is ilyen beköltöző elemek táplálták és megszilárdították. Ugyanígy áll a dolog a beköltözött cserkeszekkel is, a kiknek ugyan néha 75 százaléka is elvész, többije azonban, mint a tapasztalás bizonyítja, a törökségbe olvad. Ha tehát a nagy véradót, — mert a hadsereg nagyobbrészt törökből áll, — és Anatolia törökjeinek ijesztő mértékben terjedő elszegényedését tekintetbe veszszük, akkor, habár meg is engedjük, hogy beköltözésből bizonyos mértékben gyarapodik a törökség, Ubicini-nek előbb említett számadatát tetemesen le kell szállítanunk és körülbelül csak 10.000,000-ra szabad a *törökök számát* becsülnünk.

Hogy vajjon ez a szám a múltban, vagyis az oszmán hatalom fénykorában, sokkal nagyobb volt-e vagy nem, azt csak gyanítani lehet, de biztosan meg nem állapíthatni. Moszlim vallású heterogen néptöredékeknek az oszmán törökség uralkodó elemébe való felvétele az első Oszmanidák hatalmának megszilárdulása óta folytonosan járta és II. Mohammed meg I. Szulejman idejében bizonyosan nagyobb mértéket ölthetett, ámbár a társadalom alapfeltételei akkor sem a törökségben, hanem az iszlámban találták főerősségöket. Csak a katonai szervezetben és az állami életben hatott a törökség éltető szellemként. Ebben jutottak teljesen érvényre ama világnézet előnyei és ama fényes egyéni tulajdonságok, a melyek az igazi törökséget jellemzik; innen van, hogy oly rendkívüli eredményeket értek el, a melyeken a történelem kutatója méltán elámúl. Nem tarthatjuk puszta véletlennek, hogy nehány kalandor harczosnak sikerült fegyveres erővel oly birodalmat alapítania, a mely három világrészre való kiterjedésével és különböző nyelvű, hitű és fajú népeken való uralmával még a fénykorában levő római államot is felülmúlta. Nem! A sikert itt két világnézet uralkodó eszméinek egyesülésében kell keresni; mert valamint a fajok keresztezése a test nemesedését és tökéletesedését segíti elő, úgy az ázsiai moszlim műveltség és a nyugoti keresztény polgárosodás egybeolvadásának is valóban rendkívüli sikert kellett létrehoznia. Az oszmánok, kik pusztai hazájokból az ural-altaji faj erényeit, úgymint vitézségét, becsületességét és patriarchalis érzelmeit hozták magokkal és ifjukorukat úgyszolván a moszlim-perzsa műveltség ægise alatt töltötték el, a világra szóló események színpadjára való felléptökkor annyi görögszláv elemnek magokba való olvasztása által sokkal közelebb jutottak a nyugoti műveltség szelleméhez, mint a hogy

általában hiszik az emberek. A Mikhail-Köszék, Evrenoszok, Szokollik és Ibrahimok keresztény eredetöket soha sem tagadhatták meg; egyikök még mythologiai alakok szobrait is vitette a budai királyi várból Sztambulba; e férfiak vezérlő szerepe nem múlhatott el nyomtalanúl a társadalmi és állami életben. Az efendik osztálya, azaz a tisztviselő világ vagy a társadalom magasabb rendje már I. Szulejman idejében elvesztette vala ó-török jellemének nem egy momentumát, azét a török nemzeti jellemét, a mely államot alkotni bírt, de az államfentartás művészetéhez soha sem értett és a mely még a legkedvezőbb esetben sem bírt volna az életre ébredő európai szellem rohamának ellenállni. Holott a múlt századokban a közép-ázsiai *officina gentium*-ból Ázsia nyugoti része felé tódúlt nomád lovas csapatok pusztító viharokként a keleti művelt országokon csak átszáguldtak a nélkül, hogy hatalmoknak maradandó nyomát hátrahagyták volna, az oszmánoknak sikerült a magokba fölvett árja népelemek segítségével azt az óriási államot megalkotniok, a mely nagyságával magát a római császárságot is felülmúlta és a melyet a keresztény nyugotnak egyesült hatalma csak évszázados küzdelem után dönthetett meg. Ha az oszmánok török birodalma a helyett, hogy a magyarokkal, németekkel és olaszokkal hosszú harczokat vívott végig, figyelmét arra fordította volna, hogy a háta mögött szétszórtan lakó török ajkú rokonait összeszedje és megerősítse, és ha az összes törökséget a Thien-Sántól és az Altajtól elkezdve egész a Krímig és a Dunáig saját érdekének körébe vonhatta volna: mindenesetre a legnagyobb fegyveres hatalommá válhatott volna, a melyet a világ valaha látott, és végzetes szövetségként léphetett volna fel a nyugoti műveltség ellen. De ehhez nem volt az oszmánoknak elég államférfiúi értelmök; az iszlámnak nemzetietle-

nítő hatása alatt soha sem gondoltak keleti testvéreikre, sőt alig ismerték őket, és minthogy az oszmánok mint a török nemzettestnek legtávolabb nyugotra jutott őrszemei hazájok földjétől elszakadtak és szellemi közlekedés, meg időnkint utánok jövő rokoncsapatok által meg nem erősödhettek, a törökségnek az államfentartáshoz nélkülözhetetlen jeles tulajdonságai is szükségképen lassankint tünedeztek és a törökséggel együtt az oszmánság állami tekintélyének és hatalmának is el kellett vesznie.

Ha tehát az oszmánokban azt a török népet látjuk, a mely egykori politikai hatalma által az egész néptörzsnek fényét leginkább növelte, akkor másrészt a török népcsalád azon ágának is kell tekintenünk, a melynek sorsa e népfaj világtörténeti jelentőségének úgyszólván záradékát képezi. Ha ugyanis a törökség összes számát 24 millióra teszszük, azt látjuk, hogy fele elvesztette politikai önállóságát és Oroszország vezetése alatt oly műveltség felé közeledik, a mely eddig megvolt moszlim műveltségének szellemével ellenkezik; hogy tehát oly úton halad, a mely részint az oroszságban való elveszéséhez, részint pedig mai műveltségi állapotában való tespedéshez vezet, a melyen azonban török nemzeti fejlődését semmi esetre sem érheti el. Nem sokkal derültebb a törökség másik, most még politikai függetlenségben élő töredékének jövője sem, minthogy a túlnyomó európai hatalomtól nagyon szorongatott oszmánoknak és azerbajdsániaknak most, miután évszázadokig nyögtek az ázsiai moszlim világnézet békóiban, sem akaratuk, sem erejök nincsen annyi, hogy magokat összeszedjék és a nyugoti világnak mindent legyőző szelleméhez való alkalmazkodásuk által a végromlástól megmeneküljenek. Őket is ugyanaz a sors fenyegeti, a mely már is idegen uralom alá került testvéreiket elérte; bármilyen formájú

lesz is az a ruha, a melyet a divatosító és európaiasító hatalom rájok ad, annyi bizonyos, hogy török nemzeti szabása semmi esetre sem lesz. A törökség ethnographusa tehát nem hallgathatja el leírása végén azt a megjegyzést, hogy olyan emberfaj képét festette le, a mely, jóllehet a múltban világtörténeti jelentőségű volt és óriási átalakulásokat idézett elő, nemzeti fenmaradásának alapját nem bírta megvetni és most részint teljes megsemmisülése, részint lényeges átalakulása felé siet. És ezt a kegyetlen végzetét alig fogja a törökség elkerülni. Mihelyt az ó-kor népei közt először megjelent, a szüntelen háború és a nyers erő képét viselte és három világrészben való hatalmi állását csak addig védhette meg, míg az új és jobb világrend fényes sugarai az állami és társadalmi elnyomorodás sötét árnyait el nem oszlatták, és a mint e sugarak mind fényesebben s melegebben ragyogtak, e népfaj jelentőségének is ködként kellett szétfoszlania.

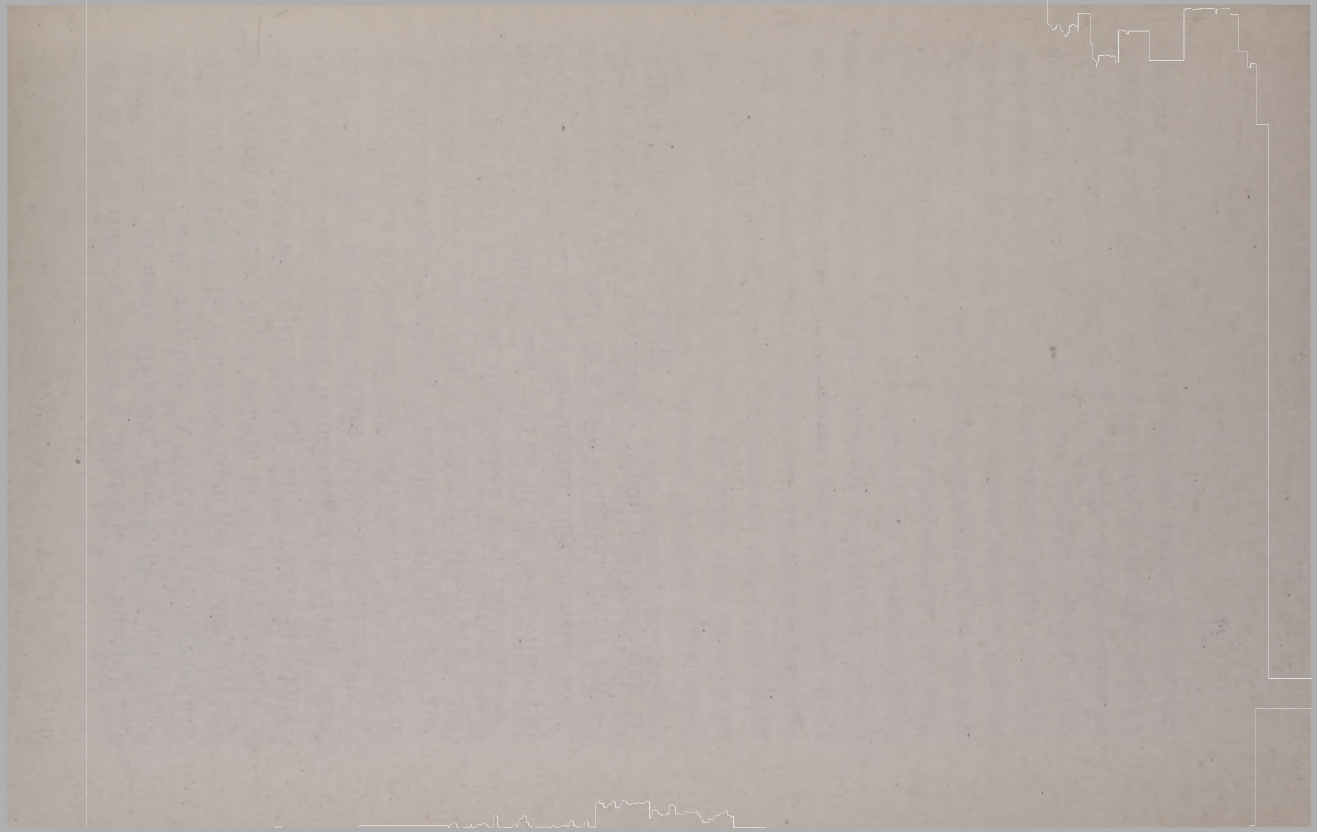

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A szám a lapot jelenti, melyen a szó előfordul.

A.

Abirga 151.
abisz 143. 144.
Ablai-Girai 175.
Abuszkun 462.
acsamaj 263.
Acs-kestinek 111.
adak-araba 446.
Ada-kirgizek 350.
adat 370.
Ader 172.
adina-küni 557.
adina 586.
Afsarok 721.
Agacsar 8.
aga-manap 322.
agarászat 238. 240.
agari-kelme 242.
agga-ojikh 556.
aggasz 556.
agiran 252.
Ahmed-Juszuf 700.
aj 556.
ajak 38.
ajb 370.
ajbalta 238.
ajgir 444.
Ajgir-alp 730.
Aj khán 5. 13.
ajran 131. 133. 252. 253. 445. 539. 550. 603. 652.
Aj-Szid 190.
Aj-Tojon 190.
ak 556.
akalar 274.
ak-baslik 349.
akcsa 63. 133.
akhondok 363.
Akhsi 424.
akhszi 70.
Akkojunlu 681. 682. 686.
akoj 278.
Akus 172.
Ak-szöngek 34 .
alacsuk 126.
alaman 372. 457. 489. 496. 497.
Alánok 84.
albaszti 258.
alcsi 232.
Alias 141.
Ali khan 175.
Alik-ozjan-tora 573.
Alkalmi énekek 360.
Allahverdi 687.

Almafa jelentése 330.
Almisz 164.
alsi 232.
Altajiak 110. 111.
— irodalma 167—171. — közmondásai 168—171. — mondája a teremtésről 157—166. — nyelve 166—167.
Alti-sehr 396.
Altisehrlik 406.
altun 63.
ambar 538.
Amirga 151. 153.
Amogoj-Baj 181. 182.
Amulet 258. 288.
ana-kazuk 248.
Anatolia törökösödése 709.—713.
Anthropologia bizonyító ereje 69. 70.
Arab irás 12.
arak 539.
arany 63.
Argun 403.
Arinok 114.
arkaluk 661.
arkan 241.
arna-gon 557. 586.
arpa 60.
Ar-szjüri 576.
Ar-Tojon 190.
arzajasz 586.
as 307.
asamaj 263.
asik 232.
asz 307.
asza 366.
aszamak 293.
Aszla-addij-tora 571.
Aszl' adi 571.
Aszla-Keremet 575.
Asszanok 114.
Asszony 350.
atak-arabaszi 263.
atalar 274.
atalar szözi 274.
ataman 340. 522. 523. 639.
At-bajlar 285.
at-csaptirma 445.
Atil 20.
atkir 444.
Atli 3.
Atsziz 3.
Atyák szavai 695.
aul 220.
Ausar 685.
Avarok 81. 86.
avin-ojikh 556.
az 352.
Azerbajdsániak 213. — nyelve 681. — l. Iráni törökök.
azna 586.
Ágyas 300.
áldomás 39. 588.
Áldó mondások 355.
áldozó pohár 38. 39.
ámbán 122.
Arják 212.
árpa 60.
-ás-és 561.
Ásik-Garib 731.
Átok 385.

B.

Babilok 624.
badgir 408.
bag 248. 258. 536.

baj 348. 649.
Bajan 19. — esküje 147.
bajbecse 300.
Bajdu 3.
bajtal 292.
bakan 248. 286.
bakhsi 259. 265.
bakir-pakrasz 63.
baksai 366.
baksi 237. 582.
baksza 265—267. 270. 361. 366. 367.
balamik 602.
Balar 674.
balta 238.
Barabinok 120. 124.
baranta 229. 232. 283. 329. 371. 372. 457.
Barátságdal 358.
Barátság-ivás 540.
Bari 182.
Barszadsar 3.
barumta 371.
bas 536.
basak 68.
basbag 536.
Bascardia 613.
basi-bozuk 423.
baskak 68.
bas-kazuk 248.
Baskirok 3. 95. 592—617. — családi élete 603. — eloroszosodása 609. — eredete 592. 609—617. — ételei 602. — félnomádok 595. — foglalkozása 595—596. — házassága 603. — háztartása 596—597. — iskolái 605. — italai 603. — jelleme 607—608. — katonák 596. — nevének etymologiája 610—612. — népköltészete 605—607. — nyelve 615. 616. — physicuma 597—599. 613—615. — ruházata 601—602. — táncza 604. — társadalmi élete 600. — területe 593—595. — története 594. 596. 610—613. — ünnepei 603. — vallása 604. 612. — zenéje 604.
baskurt 611.
baslik 130.
baszarban 624.
Baszarbania 624.
baszruk 248.
bata-szöz 355.
batir 272. 303. 329. 348. 360. 371. 489.
bau 248.
baurkurtu 235.
baurszak 254.
bálvány 66. 148. 149. 189.
Bányák az Altajban 110.
bej 70. 321. 322. 649.
Bejkend 423.
Bekbulat 172.
belső horda 373.
Beltirek 114.
berek 242.
bese 731.
Besenyők 21. 94. 450. 455.
besik 446.
besmet 507. 635. 661.
Beszarabia 624.
Beszermen 94. 624. 625.
bet-asar 287. 360.

bet-üzük 409.
bélyeg 45. 273.
bi 649.
bige 435.
bije-bagladi 225.
biktan 524.
bilbag 248.
bilbao 508.
bin 352.
Birgevi 731.
Birikh 552.
birkózás 232.
bis-barmak 255. 375. 602.
biskonak 225.
bivatan 456.
Bobilok 94. 621. 624.
bodan 456.
Bodhisattwas Maitreja 146.
Bodun-dser 122.
bogdan 456.
bojtár 639.
Bokhan 19.
Bolgár 504.
Bolgárok 82—84. 601.
bolvan 66.
borszanda 352.
borzad 352.
boszaga 368.
boza 254. 445.
bögür 368.
böktönsög 368.
Bölcső 268.
bölény 59.
bölmek 571.
bölük kazani 727.
börk 508.
Bőrkészítés 240. 241.
börküt 238.
böszörmény 624.
bronz 63.
budaj 456.
Budan 456.
Buddhismus műveltsége 61.
bugdaj 60.
Buka 3.
bu-kara 322.
Bulár 503.
Bulgar 3.
bulka 668.
buran 235.
burduk 241.
burja 248.
Burjetek 181. 182.
burkhán 36.
burnasz 589.
Burtasz 3.
Burtaszok 588 - 590.
burun kelis 284.
burut-keszimi 325.
Burutok 180. 316. 317. 670.
Buszurman 624.
buz 555.
buza 60. 603. 604.
buzluk 383.
bükej 373.
bükendsik 508.
bür 368.
bűn 352.

C.

Cherchis 313.
Csaba mondája 672.
Csacs 424.
csacsba 535.
csadir 507.
csagarak 246—249.
csagataj 436.

Csagatajiak 424—425.
— nyelvjárása 436.
Csagataj szöveg összehasonlítva 490.
csaj 60.
csakan 238. 352. 411.
csakh 69.
csakidsi 67.
csakusa 67.
Csala-kazakok 378.
Csalgurtok 403.
csalma 536. 636.
csambar 375.
csambul 409.
Csamlu-bel 731.
Csapan 409. 487. 661.
csapau 229.
csapip kildi 286.
csardeng 637.
csarik 602.
csaruk 340.
Csarva 488.
csast-jimegi 256.
csatir 340.
csatisz-baj kazi 295.
Csaudurok 469—471. 485.
csákány 67. 352.
Csárdás 546. 604. 640. 641. 662.
csegedek 127.
Csehem 674.
cseke 232.
csekics 67.
csekmen 507. 536. 601. 635.
csekücs 67.
Cseremiszek 95.
Cserni-tatárok 125. 126.
csezme 38.
csésze 38. 39.
csij 247. 248.
Csillagok ismerete 272.
Csimbaj 452. 453.
Csin 2. 401.
Csingi 172.
Csingiz 172.
csircsir-börek 636.
Csirislavar-Keremet 575.
csizma 38.
csoban 639.
csolban 272.
Csolim-tatárok 115.
csomru 488.
csomucs 488.
csöb-fali 367.
csődör 470.
csömlek 249.
csömücs 249.
Csúd bányák 62.
Csúd-dal kezdődő helynevek 90.
Csúdok 55.
csukan 409.
csukleme 577—582. 587.
csuk-ojikh 555. 556. 578.
csurpara 602.
csuval 126. 597.
Csuvasok 95. 532—591. 619. 623. — alaktana 560—563. — áldozása 577—582. — dalai 545—548. 552. — eloroszosodása 543. — eredete 588—591. — égi istenei 570—573. — ékszerei 536—537. — ételei 538—539. — fogalma a világról 583. — foglalkozása 533. — földi istenei 573—574. gúnyneve 542. — halotti tora 580—581. —

halálozása 553—554. — hangszerei 546. — hangtana 560—565. — hangzóinak változása 558—559. — hangváltozása 577. 586. — házassága 548—552. — heti napjai 557. — hónapjai 555—557. — időfelosztása 554—557. — ismerete az égi testekről 582—583. — italai 539. — játékai 544—546. jelleme 539—542. — lakásai 537—538. — mássalhangzóinak változása 559. — műveltsége 543. 554. — nevei 553. — nevelése 553. — nevének etymologiája 589. — nyelve 557—568. 590. — nyelvéről való itélet 581—582. — papjai 581—582. — physicuma 534. — rossz szellemei 574—577. — ruházata 534—536. — szókincse 563—564. 567—568. — születése 552—553. — táncza 546. — társas élete 544—554. — története 532—534 — vallása 569—582. 584—588. — zenéje 546.
czagan-modon 152.
Czerni-klobukok 449. 464.
czéllövés 309.
czigány zenész 64. 641.

D.

Da 122.
Dahák 461.
dajimolla 434.
Dajka 261.
Dalnokok 291.
Dalok 284. 285.
Damen-i kuh 462.
Dao 444.
darkhan 265. 270. 271.
dau-kara 444.
deb 370. 493.
deff 732.
deö 66.
derja 60.
deü 444.
Devlet-Girai 175.
Déli műveltség 65.
Diko-kameni-kirgiz 314.
Disznótor 257.
div 66. 444.
Dizabul 19.
Djeszatin 595.
dolma 636.
dombra 291.
Dombraketken 3.
doszt 283.
dömbek 732.
Döngenek 416.
dsabaga 268.
dsada 66.
dsadu 66.
Dsaik 461.
dsakhsi 278.
dsalaus 340.
Dsamanszu 343. 344.
dsanjaratkan-tanri 571.
dsarn 155.
dsasztik 368.
dsatak 378. 488.
dsauluk 293. 508.
dsaurn 155. 369.
dsaurundsi 366. 369.

dsele 287.
dsemdsemil 267.
dzesz 63.
dseti ata 345.
dsez 63.
dsigit 270.
dsiirma 279.
Dsijin 603.
dsilan 508.
dsirtisz 295.
dsiszir 587.
dsoktagan dsir 355. 360.
dsol 368.
dsolum-oj 250.
Dson-szjoradan-tora 571.
dsulamejk 250.
dsumbak 275.
dsumbak ojuni 358.
dsumuk 329.
dsut 235. 236.
dsuvan 411.
dsuvas 589.
dsübbe 409.
dsügeri 60.
dsüjün 524. 603.
dsürök 368.
dsüz 345.
Dualismus a csuvas mythologiában 574. 584.
Dugurok 672.
Dunganok 404. 416.
duszpan dsak 368.
düjün 524. 603.
Dvojedanok 111.
dzasszik 122.

E.

Edeb 370.
eden 249. 258.
Edény mint díszítő 509. 510. 633.
Edji 159. 160.
Ee 143. 153.
Efsárok 483.
Ege 143. 153.
egindsi 378. 488.
Eje 143.
ejgecse 409.
Ektag 16. 17.
Eljegyzés 280.
ellig-besi 418.
Enare sinus 655.
endidsanlik 406.
entari 634.
Erdei tatárok 112.
erge 246.
Er khán 28.
Erlik 141. 146 158. 159. 161—165. 585.
erő 146.
Erszarik 213. 480—482.
ertek 361.
Ertograul 707. 730.
erük 146.
Eskü 587. 588.
esz-ik 256.
Eszin-Ili 11.
et 59. 256.
Etek 462.
Etil 20.
Evés ideje 256.
ézisz 63.
Ezrel 576. 586.
esüst 63.
Ég és menny különbsége 582.
Érczek nevei 63.

Északi Amorok 596.
Északi sarkcsillag 272.

F.

Fa-eszközök 243.
fal 367.
faldsi 367.
Fehér cseléd 350.
Fehér kalmükök 113.
Fehér nép 350.
Fehér személy 350.
fej 352.
Feliratok 44—54.
feredse 409. 635.
Festőmesterség 244.
fesz 635.
Félnomád 211. 212.
Finnek vándorlása 90. 92.
Finn-ugor emlékek 54.
Finn-ugorok 73.
Firdúszi Sah-nameja 97.
Földművelés 210.

G.

Gezek 488.
Ghazaria 630.
Gonosz szem 261.
Gorni-tatar 534.
Göcsebe 716—720.
Göcsemen 716.
Göklenek 473. 474.
Görög moszlimek 712.
Gul-i-bijaban 444.
Gulyáshús 255. 539.
Gumari 2. 3.
gurta 122.
Guz 3.
Gúzok 23—25. 460. 463.
Güntogdu 707.
gyász 305. 307.
gyászdalok 306. 307. 355. 360.
gyász szine 413.
gyermeknyereg 263.
gyógyítás 270. 271.

H.

Hadsar al matar 66.
Hajnali csillag 272.
Hakal 3.
Halászat 245.
Halott áldozata 303.
Halotti tor 554. 577. 580. 581.
Hangsuly 490.
Hat-város 396.
Haza 208.
Heftjak 365.
Hegyi emberek 534.
Hegyi tatárok 534.
helva 637.
henna 636.
Hetes számrendszer 436.
hetman 340. 522.
Hét atya 345.
Hétfő 557.
Hét-város 396.
hidegség 58.
Hikjaetek 731.
Hittéritők 363. 364.
Holdfogyatkozás 583.
Holtak tisztelete 365. 366.
Horda 344. 345.
Hormuzd 142.
Hozomány 289.
hóczipő 58.
hő 352.
Hún méltóságnevek 81.

Húnok 80. 216.
Hún személynevek 81.
Hurka 255.
hurok 352.
hús 59. 256.
Hús-ételek 255. 256.
hünkiar 725.
Hyrcania 462.

I.

I 12.
icsik 602.
iden 249.
Idi-kut 384.
Idil 60.
Időjóslás 272.
Igenévképzés 340. 341.
ij 384.
Ije 577.
Ijik 147. 308. 577. 587.
Ijisz 147. 308. 577.
Ijj 239. 240.
Ikh 20.
ilat 691.
ilgar 642.
Il-ilter 384.
iliu 295.
Il khán 7.
il-khani 692. 693.
illari-gon 557.
imcsek-ana 261.
imgel-körmet 328.
imjel-körmet 328.
Imlak 3.
Imrailik 470. 471.
Ira-tora 572.
Iráni műveltség 64.
Iráni törökök vagy azerbajdsániak 677—704. — családi élete 694. — eredete 681. — erkölcsei 695. — életmódja 690—692. felosztása 680. 684—686. — irodalma 697—703. — lakása 692. — nomádok 690—692. 694. — nyelve 679. 680. 695. 696. — physicuma 680. 688—690. — száma 703. 704. — társadalmi élete 693. 694. — területe 683. 684. — története 678. 681. 682. — törzsei 691. — lásd azerbajdsániak.
irásjegyek 43.
ireklik-kisi 384.
irgecs 539.
Irik 147. 577.
Irikh 576. 577.
irim 369.
irimcsi 369.
irmak 60.
író 539. 550. 603.
Irtis 29.
Irtis-togani 385.
Irün füve 147. 149.
Isim 175.
istan 507.
isten 66. 142.
iszirga 409.
Iszlám 138—140.
Iszlám hatása 622.
Iszlám nemzetellenes volta 98. 737.
isztjak 611.
Itil 20. 60.
it irildar 287.
itkirbesz 247.
itük 507.

iz 273.
Izbeg 421.
izdan 66. 142.
Izmaeliták 601. 613. 624.

J.

Jabalak 172.
jada 66.
jada-tasi 66.
jade (achatkő) 66.
Jadigar 172. 173.
jaghna 539.
jaida 126.
jaj 225. 556.
Jajk 20. 461.
jajlak 224. 690.
jakhni 539.
jakhsi 278.
Jakutok 178—201. — arcza 183—184. — falánksága 186. — giganszki nemzetsége 197. — halála 197. — házassága 195—196. — hite 189—192. — itala 187. — jeniszeiszki törzse 198. — költészete 194. — lakása 187—189. — nemzeti jelleme 193—194. — nevének etymologiája 181.— nyelve 194.—physicuma 182. 183. — ruházata 18'. 185. — száma 201. 203. — szokásai és erkölcsei 195—197. — születése 197.—tápláléka 185—187. — története 198—201.
jalban 164.
jambu 309.
Jamgir-Akti 141.
Jancsárok 712. 727.
jandir 150—152.
japag 268.
japau 268.
Japkara 165. 166.
Jarads 2.
jargak 240.
Jarik 141.
jarin 155.
Jasigan 141.
jaska 539.
jaszacsi 573.
jaszak 533.
javluk 282.
jaz 225. 556.
jazma 637.
Jáfet 1.
jávorszarvas 58.
jele 287.
jelek 536.
Jelindse 3.
Jelszó 273.
Jemesnik 531.
jerek 539.
Jerlik 404.
jeti ata 273.
jeti karakcsi 272.
Jeti-sehr 396.
Jevszidek 190.
jez 63.
jezda 66.
jidin-ojikh 556.
jil 573.
jilan 573.
jilek 536.
jir 573.
Jirikh 308. 576. 587.
jis êzi 365.
jivas 589.

Jivas-keremet 575.
joba 580.
joba-ojikh 556. 580.
jogurt 253.
jok 577.
jola 571.
Jolduz khán 5. 13.
Jol tanriszi 573.
jolum-oj 250.
Jomutok 213. 316. 471—473. 485.
jomzja 551—553. 569. 572. 575. 577. 579—582. 584. 588.
jon-gon 557.
Joramaszt 580.
joszka 304.
joszman 572.
jourt 253.
József khazar király 389.
Juhászkutyák 639.
Juhászok 639.
juk 577.
juklama 587.
jurt 130.
jut 235. 236.
jüle 571.
jülek 52.
Jürükök 214. 716—721.
jüz-besi 418.

K.

Kab 248. 249.
Kabardinok 674.
kaba türkcse 730.
kacsaldsar 524.
Kacsinczok 117. 124. 315.
Kadsarok 483. 680. 685. 686. 719.
Kaibalok 114. 117. 118. 124.
kaim ölöng 355. 358.
Kaira khan 141. 145. 146.
kajik-khor-szjole 583.
Kajmak 508. 602.
kak-as 637
kalabas 602.
Kalacsok 8. 9.
kalim 133. 195. 196. 278—280. 282. 284. 290. 292. 300. 410. 445. 520. 548. 549. 603. 623. 644. 654. 659. 662. 727.
Kalimdik ujnamak 295.
kalin 278.
kalpak 449. 653.
kam 144. 145. 366. 367. 399. 581.
Kamaszinczok 119. 120.
kamda 149—154.
kamosz 81.
kan 69.
Kanat 246.
Kangar 680.
kangara 352.
Kanglik 8.
kanun 732.
kanyarod- 352.
kapkan 238.
kaplan 238.
kara 449.
kara-agacs 657.
Karacsaj 672
Karacsajok 670—674. — eredete 671. — nyelve 671. 672. — physicuma 671. — száma 673. — területe 670. 671.
Karadsa-Dagh 708.
Karagacsok 670.

Karagas 659.
Karagaszok 118. 119.
Kara kalpakok 449—459. 494. — eredete 449. 450. — életmódja 456. 457. — felosztása 453 — jelleme 457. 458. — lakása 457. — népirodalma 459. — nyelve 458. 459. — physicuma 454. 455. — ruházata 457. — száma 454. területe 452. 453. — története 451. 452. — vallása 458.
Kara-khán 3. 4. 13.
Kara-kirgizek 213. 311—337. 374. 670. — eredete 317. 318. — étele és itala 326. — házassága 328. 329. — házi állatai 326. 327. — jelleme 324. 325. — költeményei 329—334. — lakóhelyei 335. 336. — nemzetségei és családjai 318—322. — nevei 325. — nyelve 314. 334. 335. — physicuma 322—324. — száma 328. — története 312—316. — vallása 325. 326. — viselete 326.
Karakojunlu 681. 682. 688.
Karamaniak 722.
Kara-nogaj 666.
Karapapakok 213. 449. 483. 703.
Kara-szöngek 348.
kara-szöz 274. 355.
karaványok 399.
Karák 482.
Kardran-tora 573.
Karlikok 8.
Karlukok 25. 26.
kas 132. 536.
kasbag 535. 536.
kasbav 602.
kasgarlik 406.
kasibar 639.
Kaskajok 684. 687—689.
kasman 536.
kasuk 249.
kaszib 433.
kaszim 172.
kaszina dsatar 287.
Kasztamboliak 722.
Kasztamunii nyelvjárás 723.
katik 293. 602. 652.
kaurma 255. 375.
kazak 339. 349. 488.
Kazakhia 340.
kazaki 507.
kazak-ili 422. 423.
Kazak-kirgizek 213. 338—379. — emlékező tehetsége 354. — eredete 672. — felosztása 344—348. — igazságszolgáltatása 370. 371. — iskolai oktatása 365. — jóslása 369. — közmondásai 356—358. — letelepítése 377. 378. — nemesei és nem-nemesei 348. — nemzeti jelleme 353. 354. — nemzetségei 343. 346. 347. — népköltészete 355—363. — nyelve 340—342. 350—353. — physicuma 348—350. — ruházkodása 375. — száma 372—374. — táplálkozása 375. — területe 344. — vallása 363—365. 369. 370. 376.

377. — vegyülése mongolokkal 342. 343.
kazan 68. 249. 503. 727.
kazan-dsappau 375.
Kazankitken 3.
Kazáni hitterjesztő iskola 528.
Kazáni könyvnyomda 517. 518.
Kazáni tatárok 94. 121. 503—531. — eloroszosodása 519. — eredete 503. 504. — építkezése 509. 510. — ételei és italai 508. 509. — foglalkozása 510. 511. — házassága 519—521. — irodalma 524—527. — mecsetjei 516. — mulatságai 522—524. — nevelése 516—518. — népköltészete 524—527. — öltözete 506—508. — physicuma 505. 506. — szokásai 519—524. — születése és halála 521. — ujításai 518. — ünnepei 522. 524. — vallása 512—516.
kazgan 249.
kazi 255. 489.
Kazikumük 665.
kazkan 68.
keb 571.
Kebe 571. 572.
kebi 536.
kecske 42. 43. 59.
kedseve 656.
Kelati-nadirik 483.
kelengye 299.
Keletiek járása 505. 506.
Keleti turkesztániak 380—418. — altató dala 412. — erkölcsi sajátságai 406—408. — étele és itala 410. — házassága 410. 411. — keverék volta 403. 404. — lakása 408. — nőinek helyzete 412. 413. — nyelve és szellemi élete 414. 415. — száma 416. — szokásai 413. — születése 412. — typusa 404—406. — vallása 413. 414. — viselete 408. 409.
kelime-i-sehadet 303.
kelin 411.
kem 571.
keman 732.
kempir üldi 287.
kend 70.
kendir 126.
Kenger 680.
kengyel 59.
keöze 257.
kepis 409.
kerege 239. 246. 247.
Kerekszur 34.
Keremet 574—576. 587. 588. 623.
Keresenek 513. 514. 527. 529.
Kereskedő fontossága 399.
Keresztény tatárok 513. 514. 527. 528.
Keresztény térítés 529.
Keresztény törökök 136. 137.
Kert 573.
keszim-toj 325.
ket 70.
keten 556.
ketpen 352.
keüs 507.

kék 582.
kékes 340.
Khajar-keremet 576.
Khakan 19.
Khalads 2. 18.
khalau 283.
Khalicza 586. 587.
khan 725.
khane 69.
Khangalasz 182.
Khari 182.
khaspa 535.
khassz 655.
Khaszdai Bin Saprut 389.
khatun irimi 369.
Khazar 2.
Khazarok 82. 83. 678. 679.
khengirgin tüngür 149. 150.
khijmallu 539.
Khinaiak és ujgurok összeköttetése 86.
Khinai Annalisok 97.
Khinai műveltség 61.
Khirle-szir-keremet 575.
Khirle-szir-tora 573. 575.
khir-ojikh 549. 556.
Khirran-tora 574.
Khir-sziri 545.
khodsa 172. 348. 364. 458.
Khodsa Naszreddin 731.
kholdirmacs 536.
khoplu 539.
khospa 535. 536.
khospu 536. 552. 602.
khossz 655.
khosun 122.
Khoton 123. 404.
Khozir 678.
khuda 65.
Khudaj 142.
Khudavendkiariak 722.
Khui-khui 381. 404.
Khui-sza 404.
khulgaszajak 536.
khun 69. 370.
Khurban 586.
Khurban-tora 573.
khurdsin 248.
khvel 582.
khvel-anisz-szincsi-szjuldir 583.
Khvel-tora 572. 583.
kibe 536.
kicsi atina 557.
kicsi dsüz 345.
kicsik 340.
kicsirmek 340.
kidir 352.
kidse-jimegi 256.
kijan 7. 8.
kijgü 282.
kijik-kaz-joli 583.
kijti 282.
kiku 152.
kilencz 229.
Kilran-tora 573.
Kimak 665.
Kimakok 28.
kimik 665.
kimisz 16. 17. 81. 225. 237. 253. 254. 326. 375. 489. 603. 604.
Kipcsakok 8. 213. 337.
kipeng 536.
kir 555.
Kirgiz a tulajdonképi typikus török 76.
Kirgizek 28. 316. 317. 341.

Kirgiz nők szépsége 313.
kirik 321.
kirilak 555.
kirk 321.
kirta 573.
kirte 573.
Kis 340.
kisacsilo 34.
kisérni 340. 352.
Kis horda 345. 346. 372. 373.
kisi 340. 446.
kislak 234. 595.
kismis 637.
kisznerni-gon 557.
kitab-ölöng 355. 362.
kizgacs 249.
kizil 63.
Kizilbasok 449. 720. 721.
Kizilek 115
kizin-kirlacs 555.
kiz-kovu 230. 231.
kiz-kucsakmak 295.
kizs-arnikon 555.
kobiz 369.
koboz 233. 329. 361. 366.
kobuz 233. 237. 265. 266. 270.
kocs 84.
kocsi 43. 656.
kocskar 143.
kojas 582.
koj-kozladi 225.
koldurmacs 536.
kol kisztaszi 286.
komur 233.
komuz 233.
konak 69.
Konnotatarszki polk 646.
kordoj 164.
kos 250. 340. 595. 597.
kosa 361. 364. 367.
kosanti 289.
kosa-tasi 32.
kosbaj 184.
kosturma 229.
kosuk-ajtim 281.
kous 595.
kozák 340..
Kozi Körpösz 361.
kódorog 352.
kókkil 539.
kö 352.
ködmen 352.
kök 582.
kök-bürü 231. 445.
kökcse 340.
Kök-csulut 122.
Kök khán 5. 13.
Kök-munsak 122.
kökrek 662.
köksö 340.
köl 60.
köles 59. 254.
köl-irkin 384.
kömüs 63.
Könyvbeli énekek 355.
köpönyeg 536.
köppö 536.
körbösz 142.
Kör khán 3.
körmüsz 574. 587.
Kör-Oglu 274. 491. 697. 699—701. 731.
Köroglu kapiszi 731.
Körülmetélés 270.
körümesz 574.
körümlük 283.

körüs 445.
Kösze 712. 737.
Kötélgyártás 241. 242.
Középázsiai törökök 104. 205—499.
Középső horda 345. 346. 372. 373.
Köz khán 3.
Közmondások 274.
köz-tiji 261.
Kőbábok 34.
Krími szobrok 33.
Krími tatár hirlap 644.
Krími tatárok 629—646. — ételei 636. 637. — felosztása 632. — foglalkozása 637—639. 643. — házassága 644—646. — iskolái 643. 644. — italai 636. 637. — lakása 633. 634. — neve 631. — nyomdája 644. — physicuma 630—633. — piperéje 636. — ruházata 634. 635. — táncza 640. — története 638. — vallása 641—643. — zenéje 640.
Kuda 585.
kuda-csakridsi 282.
Kudaj 66. 142.
kuda-joli 492.
kudaman 277.
kuda-tartis 281.
Kudatku Bilik 389. 390. 397. 398. 400. 401. 403. 447.
kuda-tüzi 278.
kujas 572.
kujman 539.
kujruk-baur 326.
kujuszkan 368.
kuki 539.
kul 493.
kulak 246. 493.
kulluk 493.
kul usztatar 287.
kumalak 232. 367.
kumalak asadi 367. 368.
Kumandinczok 112—114. 125.
kumisz 131. 187. 445. 652.
Kumükök 664—670. — dalai 668. 669. — eredete 664—666. — erkölcsei 667. — foglalkozásai 667. — játékai 668. — külső megjelenése 667. — műveltsége 669. 670. — nevének etymologiája 665. — nyelve 669. — száma 665. — táncza 667. 668. — területe 664. — története 666.
kun 370. 371.
kundak 446.
Kundrovszki tatar 657.
Kundurok 531. 657—664. — eredete 664. — ételei és italai 662. — felosztása 660. — házassága 659. 662. — lakása 661. — megélhetése 663. — mulatságai 662. — nyelve 658. 663. 664. — ruházata 661. — száma 658. 660. — szokásai 658. 661. — táncza 662. — története 658. 659. — typusa 658. 660. — vallása 659. 663.
kungra 150.
kuraj 604. 639.

kurajdse 524.
kuralaj 225.
Kuramák 378. 448.
kurgan 32—37. 39. 43. 54. 55. 62. 127. 136. 304.
kurt 293.
kurtaba 445.
kuruk 352.
kuruk-bag 282.
kuruk-mari 534.
kurum 237.
kurut 228. 235. 253. 602.
kus 238.
kusak-bag 282.
Kus-kojun 682.
kusluk 256.
kut 384.
Kut-dagh 383.
kutuk 273.
Kún Miatyánk 352.
Kún nyelvemlék 466.
Kúnok 55. 89. 93. 94. 450. 455. 460. 586. 670.
Kút 273. 274.
Kübej-khatum 190.
Kücsüm khan 172—175.
küjes 572.
külmek 507.
Kümül-keremet 575.
küngür 145.
Kün khán 5. 13.
kürpe kimildatar 287.
kür-sziri 555.
küsir 352.
küsirmek 340.
kvak 582.
kvende-szj ldir 583.

L.

Lakodalmas énekek 284. 285.
Lakodalmi szokások 287. 295. 296.
Lapoczkacsontból való jövendölés 154—156.
lau 352.
Leánykérés 278—282. 290—294.
Leányrablás 548.
Leány születése baj 260.
Leány-ünnep 544. 545.
Leányvadászat 230. 231.
Lebab türkmeni 481.
leblebi 637.
lecsek 409.
Legelői jog és okirata 46.
Lex talionis 371.
Lélekvándorlás 580.
Lingua Ugaresca 89.
Litvániai tatárok 646.
ló 352.
Lőporgyártás 244. 245.
luj 444.

M.

Macsarin 620.
Madsar 3. 422. 620. 621. 645. 656. 673.
madsgar 612.
Magna Hungaria 613.
Magudsar 343. 344.
Magyarok 3. 95. 455. 611—613. 639. 640. 672. 673. — és kazak-kirgizek érintkezése 340. 341. — lakodalmi szokásai 646. — lázadása 217. — nyelve 352. — nyelvében levő perzsa szók 66. — száma 218.

Mai-Tere 146. 161. 165. 585.
maj-das 41.
Majdasinaki rajz 41. 42.
Makhdumkuli 490. 491. 495—499.
mal 52. 53.
mal-veri 282.
manap 321. 322.
Manasz születése 330— 34.
manasz 64. 316. 329.
Mandi-Sire 146. 162. 163. 165. 166.
Mandshuçri 146.
Mandsuk 73.
mangdaj 368.
Mangislak türkmeni 468.
Maniakh 19.
Manichaeismus 28.
mantui 410.
Mar 172.
marha 43.
Masar 3.
Masgar 3.
Maskar 3.
maszmak 536.
Matorok 114.
Mácsin 401.
Meddahok 731.
Megesett leány 290.
mehrem 635.
Memet 172.
-men 464.
Mende-monda 581.
Menkü-taj 384.
Mennoniták 652.
menős 340.
Menyasszony hazavezetésekor mondandó versek 355. 360. — lefátyolozására való ének 360.
Menyecskéhez intézett ének 301.
Menyekzői dalok 360.
Mennydörgés 571.
merken 272.
Mervi tekkék 476. 477.
Mescserek 94. 618—620. — eloroszosodása 619. — erkölcsei 620. — és tepterek 618—625. — foglalkozása 620. — nyelve 619. — száma 618. 619. — vallása 620.
Mesék és elbeszélések 360—362.
meszel 361.
min 352.
Ming 2. 3.
ming-bek 417.
Mingi-tau 671.
minüs 340.
mogol 426.
Mogul 3. 4.
Mollák megvetése 433.
Mongolok 74. 216. — beütése 94. 95. — nyelve 78. — typusa 76. 405.
Mönök és Opan-kiz dala 358. 359.
mun 555.
mun-kirlacs 555.
murza 649.
muszurman 123. — szöveg 123.
Műveltségi mozzanatok bizonysága 56—72.

N.

Nagy horda 345—347. 372. 373.
Nagy medve 272.

Najdik 149—152.
namaz-dsai 325.
Naptisztelet 135.
Nemezgyártás 228. 242. 243.
nese 326.
Népköltészet 274. 275.
Népszava 355.
nimir 539.
nimru 539.
Noé 1.
Nogajiak 406. 721.
Nogaji tatárok 94. 100. 647—657. — eredete 647. — erkölcsei 653. 654. — ételei 652. 657. — foglalkozása 652. 657. — házassága 654. — italai 652. 657. — kora 655. — kundurok, kumükök, karacsajok 647—674. — lakása 652. 653. — neve 647. — osztályai 648. 650. 651. — physicuma 651. 652. 655. 657. — ruházata 653. 657. száma 650. 651. — szokásai 654—657. — születése és halálozása 656. — területe 649. 650. — története 648. 649. — vallása 653.
Nomádok átalakulása 209. 210. — átalakulásának időtartama 212. 214. — conservativismusa 215. 216. — erkölcsi képzése 274. — és félnomádok 207—310. — étele és itala 251—257. — felsőségérzete 214. 215. — hajlama a csudás iránt 276. — halála 302—310.— házassága 277—302. — házi ipara 240—245. — játékai és mulatságai 229—233. — jelleme 219. — közönyös volta a vallás iránt 364. — nevelése 271—276. — nyári lakása 224—229. — sátora és butorai 245—251. — száma 217. 218. — születése 257—271. — téli lakása 234—237. — törzsei, nemzetségei és családjai 219—224. — utrakelésének oka 217. — vadászata 237—240. — vallásossága 275. 276. — zenéje és hangszerei 233.
Noruz 443. 522. 555. 587.
noruz-ojikh 555.
nöker 431.
Nöküz 7. 8.
Növények ismerete 272.
Növényi eledelek 256.
Növénynevek 226. 227.
Női szépség 349. 350. 486. 506.
Nők dolga 237.
Nőknek nem szabad férfineveket kimondani 302.
Nők sorsa 299—301.
nuszkha 258. 288.
nyalós 340.
Nyelv dialektikus jelleme 105. 106.
Nyelvrokonság az ethnologiában 96. 567.
Nyil 239. 240.
Nyomozás 273.
Nyugoti törökök 105. 675—739.

O.

Ocsag 249.
Oghuz khan 4. 12. 13. 25. 385. 479.
oglan 340.
ogur 388. 389. 391.
oguz 464.
oikhardi 381.
oj 250.
ojikh 19. 556. 583.
Ojikh-tora 572.
ojran 539.
ojuk 507.
ok 246. 247. 249.
On 172.
on-besi 418.
ong 319.
Onujgur 383. 386.
Opankiz l. Mönök.
orabuk 409.
orbi 150.
Orta-dsüz 345.
orta-kir 611.
Orta-kuduk 480. 481.
osz 352.
Oszmánok 98. 101. 213. 705—739.— egyesülése más törökkel 736. — erkölcsi élete 723—729. — foglalkozása 727. — hangszerei 732. — irodalma 730—734. — jelentősége 736. 737. — jövője 738. — keverék volta 721. 722. 725. 737. — letelepedése 711. — mint nomádok 717—721. — műveltsége 724—726. — násza 727. — neve 648. — népdalai 733. 734. — nyelve 722. 723. 725. 729—731. — politikai nemzet 705. — száma 714. 734—736. — születése 727. — természeti tulajdonságai 714—716. — története 705—711. — törzsei 719. — vallása 712. — zenéje 732.
Oszmán szöveg összehasonlítva 490.
Osztjákok 73. 77.
osztrog 199.
ot 556.
otar 639.
oven 556.
Oxus 13. 469.
ólom 63.
Ószláv szók 81.
ö 12.
Ögüz 60.
Ögüzkitken 3.
öj-karaszi 148. 258.
ördög 142.
Örtük 142.
Ötemis 477.
Ötös szám 575.
ötük 409. 602.
Ötvösség 243. 244.
öz 421.
Özbegek 213. 223. 406. 419—448. 648. — családi élete 445. — családi viszonyai 435. — erkölcsi élete 442. 443. — ethnologiai viszonyai 423—427. — életmódja 430. — ételei és italai 445. — foglalkozása 431. 432. — irodal-

ma 437—441.— jelleme 432. 433. — lakodalma 445. — nemzetségei 421. 422. 427—429. — neve 419—421. — nevének etymologiája 421. — nevelése 446. — nyelve 436. 437. — pusztitása 426. — ruházata 444. 445. — száma 441. 442. — szellemi élete 434. — születése 445. 446. — typusa 429. 430. — vallásossága 446.
özbeg-kisi 446.
öz dsak 368.
Öz khán 3.
özön 352.
Ősök 273.

P.

Pahlivan 66.
paj 352.
pakhta 385.
pala 64.
palasz 508.
paleki 656.
pali 64.
palsi 366. 367.
palvan 66.
parka 183.
Parszi cultura befolyása a törökre 443. 444.
Parszi vallás 65. 66.
parti 255.
pasa 731.
pasztirma 637.
pata 364.
patu 242.
párducz 59.
Párthusok 67. 79. 97. 461. 462. 677.
Párviadal 231. 232. 309.
Pásztornépek 207.
Pásztorok 216.
Pecsenye 255.
Pecsét 5—7. 12. 45. 273. l. tamga.
Pehlevi nyelv 67.
pejgamber 572.
pekmez 637.
peredse 409.
Pereget 586.
Pereget-tora 572.
Permiek müveltsége 82.
Permi kereskedés 64.
Perterli 572.
Perzsa földrajzi mű 691.
Perzsa nyelv 65. 67.
Perzsia határai 461.
Picske boszlagan 578.
Pigambar 571. 572. 581. 584. 586.
Pigambar-jitti 572.
pilav 539. 636. 662.
Pilik-tjübe-keremet 575.
pirinds 60.
plau 539.
Podo-Szünkü 165.
Polovczok 450.
Pontusi helynevek 630.
Pontus-vidéki törökök 105. 627—674.
pozsa-ojikh 555.
pupki 187.
Puska 239.
puta 508.
puz 555.

Pülükhszi 571. 584.

R.

Rahatlokum 637.
Reftar-i khiraman 506.
Régi mondások 355.
réz 63.
rimsi 366. 369.
Rizs 254.
Rokonság 273.
Roxolánok 84.
Rögtönzött dal 291.
Rude-paje 444.
Rusz 2. 3.

S.

Sabak 184.
Sahname 340.
Sahszevenek 213. 483. 680. 685. 687.
Saitan 142. 190. 264. 265.
Sakák 79.
Sal-Jime 164. 165.
salvar 375. 635.
Saman áldozatok 143. — dob 150. — hymnus 142. — imádság 144—146.
Samanismus 140—156. 585. 587.
Samankodás 149—151. 191. 192.
Samanok 189—191. 196. 399. 581.
Saman szellemidéző mondás 153.
sarik 340. 352.
Sarki 732—734.
sarló 556.
saru 340. 35 . 602.
Sasokkal való vadászat 292.
sas szijpar 2\7.
satir 340.
sátor 340.
Sejbaniname 223. 417. 422. 468. 477.
seke 232.
seökele 281. 288. 445. 487.
seriat 370.
Seszszugaj-Tojon 190.
simildik seser 287.
sirtan 539.
Sírhalom 304.
Skythák 15. 79. 678.
Soknejüség 300.
Sonkar 707. 730.
Sorczok 111. 112.
sorim-bosz-szjuldiri 583.
só 69.
Sógorság 277. 281—283.
Sópárolás és sóbánya 245.
sór 69.
sórok 315.
Sör 538. 545. 671.
Sulumisz 164.
sumat 586.
sumat-gon 557.
súr 69.
szaba 241. 249.
szaba-ajak 249.
szabak 249.
Szaban 603.
szabin 267.
szacsbag 535.
szacsi 280.
Szagajok 116. 124.
Szakaj 181.
Szakák 18. 216.
Szaklab 2. 3.
Szakha 180. 181.

szalag 352.
szalak 352.
szalam 285.
szalar 69.
szalavat kiberi 556.
szalavat küpriszi 556.
szalmu 508.
Szalorok 479. 480.
szalta 724.
Szaltigan 141.
szamjatei 330.
Szamojédek 73.
Szapan 522.
Szappanfőzés 244.
szarafán 536.
szarbug 267.
Szari-jajli 730.
szarin 668.
Szarkel 590.
szarma 636.
szarpan 536.
szart-adam 446.
szartavaka 447.
szartlar basi 447.
szaucsi 291.
szaucsi-khatun 445. 519.
szaudakar 431. 433.
szaukele 298.
szaula 352.
Szárikok 477. 478.
szárma 636.
szárny 155.
Szártok 404. 405. 446—448.
— nyelve 69. 70.
Szeidak 172.
szejd 348.
Szejp-ül-melik 362.
Szeldsuk nyelvemlék 466. 666.
Szeldsukok 648. 679.
Szeldsuk törökök 708—711.
szeökele 375.
Szerelem követe 445.
Szerencsés napok 282.
szergerde 423.
szerpaj 536.
Székelyek 27.
szél 58.
szibaga 375.
szibir 546.
Szibiriai tél 178. 179. 183.
Szibiriai törökök 104. 109—203. — erkölcsei és szokásai 127—131. — élelme 131. 132. — élete módja 125—127. — foglalkozása 129. 130. — házasságkötése 132—135. — külső megjelenése 123—125. — lakása 130. 131. — pusztulása 177. — ruházata 127. — száma 201—203. — szerelmes versei 134. — temetkezése 135. 136. — története 171—177. — vallása 136—156.
szilek 536.
Szil-tora 573.
szin-tasz 34.
szipozga 233. 604.
Szir-aszsi 573.
Szirdi-padsa 573.
Szivárvány 556.
szjandalik 583.
szjavranpol 539.
szjicscse-szjuldir 583.
Szjirdi-padsa 585.
Szjol-tora 573.

szjorla-ojikh 556.
Szjud-tunzi-tora 571.
szjuldir 583.
szjumakh 539.
szju-ojikh 556.
szjut-szjandalik 583.
szjüjülti 126.
szjüldir 570.
Szjüldi-tora 570. 571. 581. 585.
Szjüldi-toramizs 570.
Szjüldi-tora neje 584.
Szjüldi-tor-ivil-zjem 570.
Szjülen 573.
Szjürbi-jal 533.
Szjüren-tora 573.
szjürtme-ojikh 556.
Szláv moszlimek 713.
Szmelle 579.
Szobrok 35—38.
szogus 231. 309.
Szojonok 119.
Szojotok 119.
szokmány 536.
szokum 256.
szokus 231.
szol 319.
Szorköl 343. 344.
Szóközépi török torokhang 464.
szólani 352.
szöjlestiri 288.
Szön Khán 11.
szpahi 431.
sztruganina 187.
szub 68.
szukhman 536.
szumin 122.
szurpa 265. 267.
szutur 184.
Szüge-Tojon 190.
szüjdüm-tajak 668.
Szüjünds 3. 7.
szükmen 536.
Szülés utófájdalmai 259.
szülgeme 537.
Szür-Dajak 190.
szürük 248.
szüt-ana 261.
szűr 635.

T.

Tadsikok 69. 70. 403. 406.
tagazgar 382. 383. 386.
tagazgaz 27. 382.
Tagma 19.
Taibuga 172.
taipasz 321.
taka 232.
takal-kadin 300.
Takhtadsi 721.
Tak khán 5. 13.
takkie 508.
Talasz 423.
Talányok 275. 358.
talib 434.
Talizmán 258. 262.
talkan 254. 508.
tamga 12. 45. 273. 593.
tamir 283.
tangara 582.
tanir 283.
tanri 582. 587.
tapu 273.
Tarads 2.
Tarandsik 397. 417. 418. 731.
Tardu 19.
tarik 59. 254.
Tarkhan 19. 265.

Tarlik 120.
tarti 280.
tartik 280.
Tatar 3. 4.
tatar böregi 602. 636.
tatarkus-ha 670.
Tatár-jurtoo 531.
Tatárok 74. 75. 87.
tatlik 636.
taur 572.
tava 232.
tazim 285.
Tábori játék 295.
Tárgyrag 341.
Tejes ételek és italok 252—254.
Tekkék 474—477. 485.
Teleutok 110. 111. 113. 114. 125. 314. 315.
telpek 487.
Temetés 303—305.
temir 63.
temir kazuk 272.
tenber 524.
tenger 60.
Tengere khan 141.
tengiz 60.
Tepterek 94. 618. 621—623. — foglalkozása 621. 623. — jelleme 622. — külseje 621. 623. — száma 618. 621. — szokásai 623. — területe 621. — vallása 621. 623.
Teptjärek 621.
Terekmék 213. 483. 484. 703. 704.
terengette 147.
Testrészek nevei 57. 58.
tetilir 52.
teür 572.
tél 58.
Tigris-vadászat 239.
tim 432.
Timur khan 141.
Tingiz khán 5. 7. 13.
tire 220.
tizek 634.
Tobollik 120.
Tobol-tatárok 115. 120.
toguz 370.
toguzgur 382.
toguz-ujgur 382. 384.
toj 256. 445.
toj-ata 411.
tojbasztar 284. 360.
toj-mal 284. 290.
tokhja 535.
Tokhtamis 477.
Tokratu-buzluk 383.
tokuz-ad 232.
tokuz-ujgur 27. 386.
Tolókocsi 263.
tomdir 536.
ton 298. 409.
tonlar 536.
tonnar 536.
topee 304.
tor 37. 136. 307—310.
tora 582. 588.
torama 255. 375.
torba 185.
Tömlők 241.
töpe 32. 304.
tör 249. 251. 258. 291. 292.
Török dialectusok 91. — és mongol nyelv összehasonlítva 77. — igazi nomád

nép 70. — jószág 385. — nyelv 78. — nyelvek állandósága 398. — nyelvemlék 53. 57. — nyelv hatása a perzsára 678. — nyelv változatlansága 56. 57. — régiségek tekintettel a törökök eredetére 31—55. — szók a perzsában 68. — szók arab átirása 382. — szók az örményben 84.
Törökök 74. 426. — bányászata 62. 63. — első élelmi szere 59. — első föllépése a történelem tanusága szerint 15—30. — első föllépése nyugati Ázsiában vagy keleti Európában 84. 85. — elterjedése 71. — elválása a közös törzstől 79. — eredete a nemzeti hagyomány szerint 1—14. — érczművessége 62. — és mongolok szorosabb rokonsága 79. — és perzsák érintkezése 67. — felosztása 104. 105. — helyzete az ural-altaji törzsben 73—89. — jelleme 213. — közlekedése finn-ugorokkal 62. 64. — lakóhelyei 9. — műveltségi mozzanatainak bizonysága 56—72. — nemzeti jelleme 102. — nemzetségnevei 220. 222. — neve 97. — őshazája 59. 84. — összes száma 738. — rokonsága 75. — sorsa és vándorlása 90—106. — személynevei 262. — szerepe 102. — törzsnevei 221. 222. — typusa 75. 76. 505. — vándorlása 338. 339. 735. — világtörténeti jelentősége 739.
Törökség alakulása Ázsiában 437.
Török-tatár faj legtisztábban 374.
Töröngöj 147. 159—161.
töse 282.
tösekszali 288.
töslük 508.
tösz 148.
tösztör 145. 148.
tőzeg 634.
Transcaucasiai költők 697.
Transcaucasiai törökök physicuma 689. — száma 683. 703. — területe 683.
Trukhmenek 674.
Tuba 121.
Tuba-kisi 149.
tu êzi 365.
tug 593.
tugan 238.
Tulipántos láda 634.
tumak 457.
tumar 258. 487. 507.
tundi-gon 557.
Tunguzok 73.
tura 120.
Turalik 120.
Turk 21.
Turkesztan 390.
Turkománok 224. 460—499. —

eledele 489. — eredete, felosztása és száma 460—484. — jelleme 493. 494. — mint nomádok 487. 488. — nemzetségei 469—482. — neve 463—466. — nevelése 492. — női 486. — nyelve 466. 467. 490. 491. — népköltészete 491. — physikai és moralis tulajdonságai 484—499. — ruházata 487. — száma 483. — területe 469. 470. — története 467. 468. 494—496. vagyona 488. — vallása 491—493.
Turkomán szöveg összehasonlítva 490.
turszuk 237. 241. 249.
tutuk 3.
Tümellik 120.
tümen 345.
tüncse 583.
tündük 369.
tüngür 145.
tüngür eezi 145.
tünlük 247.
tünün 52.
tünzi 583.
Türk 1. 2. 392. 465. 717.
türklik 420. 726.
Türkmenek 4. 25. 214. 339. 463—465. 674. 716—719.
türk tili 390.
tüsztük 292.
Tütek 2.
Tűztisztelet 66. 443.

U.

Ucskun 383.
ud-ojikh 556.
ughlan 340.
Ugorok 20. 28. 65. 71—74. 85. 86. 88—90. 110. 386. 504.
Ugorok elvándorlása a közös törzsből 79.
Ugor theoria 85.
Ugri 389. 391.
ugur 388. 389. 391.
uhlan 340.
Ui 381.
Uigkhur 381.
Uikhar 381.
uj 130.
ujga kirgizer 287.
Ujghur 385.
ujgur akli 389.
Ujgurisztan 383.
Ujgurok 8. 27. 61. 86—89. 91—93. 180. 314. 341. 380—418. — eredete 385. — fóliratai 46. 48. 50—52. 54. — hatalma 391. 395. — írása 49. 388. 392. 393. — jelenleg 391. — letelepültek 387. — műveltsége 387. 388. 398. 400. 401. — neve 391. 392. — nyelve 397. 415. — szerepe 386. — története 383—397. — vallása 388. 393. 394. 396. L. Keleti turkesztániak.
Uj kenyér megáldása 578.
Uj sör megáldása 578. 579.
Ujszülött elnevezése 262. 269.
Ujszülött fürösztése 260.

Ujur 389. 391.
Ukhu 381.
Ulu dsüz 345.
ulusz 130. 220.
Ural-altaji néptörzs ágai 73. 74.
uran 273.
urasza 187.
Urdu 3.
Urjankhajok 121. 122.
Urjankhaj-Tangnu 149. 154.
urmau 574.
uruk 220. 345. 347.
urun 250.
urun keli 284.
urunlas 589.
Uruszbi 674.
Ustagan szivedegen szumakhszam 581.
uszkun 383.
Uszkunluk-Tikrim 383.
utgur 390.
utkur 390.
Utkurmi 390.
uzatkan kizding ölöngü 355. 360.
Úzok 22. 25. 460. 464.
ü 12.
ücs-ajak 249.
Üdvözlés 285.
üj 130.
ülgar 583.
Ülgen 141. 142.
ülgölü szöz 355.
ülker 583.
üröm 148.
Üst tisztelete 727.
Üzbeg 421.
üzük 409.

V. W.

Vararis 667.
varilacs 640.
varszaki 699.
vas 63.
Vas eszközök 243.
Versenydalok 355. 358.
Versenyfutás 232.
Versenylovaglás 229. 230. 309.
veszm 46.
Vérpénz 279.
Vésetek és rajzok 40. 41. 43.
Vilne-szjin kiberi 556.
virasz 589.
virinasz 589.
virtasz 589.
virzarni-gon 557.
Vogul typus 76.
Volga 60.
Volga-melléki tatárok 529—531.
Volga-törökök 104. 501—625.
Vurman-tora 574.
Wzbeg 421.

Z.

Zenbuszi 410.
Zend-Aveszta 67.
zilan 507. 508.
zirga 409.
Zoroaster tanítása 584. 585.
Zöld farkas 231.
zurna 233.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 731/1919 N. SZ.
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA BUDAPEST